

50007

50 007 / 419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

1973 DEC 19

AKADEMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

100. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 50,—Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A Szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, L. KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum) Távb. 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány u. 21. Távb.: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók

az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Topál Judit</i> : Bronzkori ékszerlelet Ócsáról	3
<i>Tóth Endre</i> : A savariai capitoliumi triász torzóinak kérdése	19
<i>Fodor István</i> : Honfoglaláskori művészetünk iránti kapcsolatainak kérdéséhez. A sósárhartyáni korongpár	32

KÖZLEMÉNYEK

<i>Sz. Burger Alice</i> : Római szarkofág a pécsi Aranyhegyről	42
<i>P. Buocz Terézia</i> : Rómaikori mozaik Szombathelyen	50
<i>Gáspár Dorottya</i> : Egy intereisai votiv felirat	55
<i>Lőrincz Barnabás</i> : A barbaricum római épületek bélyeges téglái	59
<i>Cs. Sós Ágnes</i> : Jelentés a pókaszepteki ásatásokról	66
<i>T. Juhász Irén</i> : Vésztő, középkori templom és rendház	78
<i>Altman Júlia</i> : Előzetes jelentés a budavári Ferences-templom kutatásáról	82
<i>Írásné Melis Katalin</i> : A budai középkori lábbeli viselet. XIII—XIV. sz.	88

SZEMLE

<i>Makkay János—Sulyok János</i> : Marosi Arnold	103
<i>Wessetzky Vilmos</i> : Beszámoló a Lübeckben tartott XVIII. Orientalista Konferenciáról 1972. október 1—5-ig ...	105
<i>Kalicz Nándor</i> : Korabronzkori szimpozion Verona-Lazise-ben és Starý-Smokovecen	105
<i>Nagy Tibor</i> : A VI. Nemzetközi Görög-Latin Epigráfiai Kongresszus	106
<i>Soproni Sándor</i> : Beszámoló a IX. Nemzetközi Limeskongresszusról	107
<i>B. Bónis Éva</i> : Szimpozion a középső Duna-vidék késő La-Tène hagyatékának problémáiról Malé Vozokanyban 1972-ben	108

IRODALOM

<i>Makkay János</i> : Acta Archaeologica ASH. XXIII. kötet	109
<i>Sz. Póczy Klára—Entz Géza</i> : Folia Archaeologica XXI. és XXII. kötetek	111
<i>Korek József</i> : Kalicz N., Agyag istenek. A neolitikum és rézkor emlékei Magyarországon	115
<i>Kemenzei Tibor</i> : K. Bakay, Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections	115
<i>Kádár Zoltán</i> : Castiglione L., Az Ókor nagyjai	116
<i>Holl Imre</i> : L. Gerevich, The Art of Buda and Pest in the Middle Ages	117
<i>Kőhegyi Mihály</i> : Maksay F., A magyar falu középkori településrendje	118
<i>Pálóczi-Horváth András</i> : Gy. Acsádi—J. Nemeskéri, History of Human Life Span and Mortality	118
<i>T. Dobosi Viola</i> : Alt-Thüringen XI. kötet	120

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

100. KÖTET 1973.

TARTALOMJEGYZÉK

Dercsényi Dezső: Entz Géza hatvan éves	155
--	-----

TANULMÁNYOK

Kovács Tibor: Korai markolatlapos bronz török a Kárpát-medencében	157
Topál Judit: Bronzkori ékszerlelet Ócsáról	3
Tóth Endre: A savariai capitoliumi trias torzóinak kérdése	19
Fodor István: Honfoglaláskori művészetünk iráni kapcsolatainak kérdéséhez. A sóshartyáni korongpár	32
Németh Péter: Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről (1969—1971)	167
Holl Imre: Sopron középkori városlal IV	180

KÖZLEMÉNYEK

K. Végh Katalin: Adatok a kelta kocsitemetkezések kérdéséhez	208
Sz. Burger Alice: Római szarkofág a pécsi Aranyhegyen	42
P. Buocz Terézia: Rómaikori mozaik Szombathelyen	50
Gáspár Dorottya: Egy intercisai votiv felirat	55
Lőrincz Barnabás: A barbaricum római épületek bélyeges téglái	59
Parragi Györgyi: Septimius Flaccus oltárköve Aquincumból	219
Wellner István: Megjegyzések az aquincumi helytartói villasoport keltezésének újabb adataihoz	222
Szirmai Krisztina: Portrék és szoborfejek az Aquincumi Múzeumban	224
Cs. Sós Ágnes: Jelentés a pókaszepteki ásításokról	66
T. Juhász Irén: Vésztő, középkori templom és rendház	78
Altmann Julia: Előzetes jelentés a budavári Ferences templom kutatásáról	82
Irásné Melis Katalin: A budai középkori lábbeliviselet. XIII—XIV. sz.	88
Parádi Nándor: Az Esztergom — Széchenyi téri ásítás	232

SZEMLÉ

Makkay János — Sulyok János: Marosi Arnold	103
Tóth István: Jegyzetek Savaria római kőemlékeiről	250
Wessetzky Vilmos: Beszámoló a Lübeckben tartott XVIII. Orientalista Konferenciáról 1972. október 1—5-ig	105
Kalicz Nándor: Korabronzkori szimpozion Verona-Laziseben és Staré-Smokovec	105
Nagy Tibor: A VI. Nemzetközi Görög—Latin Epigráfiai Kongresszus	106
Soproni Sándor: Beszámoló a IX. Nemzetközi Limeskongresszusról	107
B. Bónis Éva: Szimpozion a középső Duna-vidék késő La-Tène hagyatékának problémáiról Malé Vozokanyban 1972-ben	108
F. Petres Éva: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1972. évben	256
Archäologische Forschungen im Jahre 1972.	257

IRODALOM

Makkay János: Acta Archaeologica ASH. XXIII. kötet	109
Sz. Póczy Klára—Entz Géza: Folia Archaeologica XXI. és XXII. kötetek	111
Trogmayer Ottó: Archäologische Forschungen 1969. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 2.	280
Tóth Endre: L. Barkóczi—A. Mócsy, Die römischen Inschriften Ungarns. RIU I.	280
Körök József: Kalicz N., Agyag istenek. A neolitikum és rézkor emlékei Magyarországon	115
Kemenczei Tibor: K. Bakay, Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections	115
Kádár Zoltán: Castiglione L., Az ókor nagyjai	116
Cs. Sós Ágnes: László Gy., A népvándorláskor művészete	281
Fodor István: Dienes I., A honfoglaló magyarok	282
Holl Imre: L. Gerevich, The Art of Buda and Pest in the Middle Ages	117
Kőhegyi Mihály: Maksay F., A magyar falu középkori településrendje	118
Pálóczi-Horváth András: Gy. Acsádi—J. Nemeskéri, History of Human Life Span and Mortality	118
T. Dobosi Viola: Alt-Thüringen XI. kötet	120
Bóna István: Alt-Thüringen XII. kötet	283
B. Thomas Edit: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Römische Abteilung 78. (1971) 2. és 79. (1972) 1. kötetek	284
Trogmayer Ottó: Antropológiai Praktikum I. Paleoantropológiai metodikák	285
T. Dobosi Viola: R. Feustel, Menschen, Affenmenschen, Affen	121
Wessetzky Vilmos: M. Schiff Giorgini, C. Robichon és L. Leclant közreműködésével, Soleb II.	121
Kemenczei Tibor: M. Novotna, Die Bronzhortfunde in der Slowakei	122
Bóna István: Underwater Archaeology. A nascent discipline	285

<i>Szilágyi János György</i> : G. Schwarz, Die griechische Kunst des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. im Spiegel der Anthologia Graeca	286
<i>Kádár Zoltán</i> : G. Becatti, L'arte dell' eta classica	123
<i>F. Petres Éva</i> : F. R. Hodson, The La Tène Cemetery at Münsingen-Rain. Catalogue and Relative Chronology ...	287
<i>Tóth Endre</i> : H. Galsterer, Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel	123
<i>Gabler Dénes</i> : G. Alföldy, Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior	124
<i>Fitz Jenő</i> : M.-L. Krüger, Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum	125
<i>B. Thomas Edit</i> : H. Kenner, Das Phänomen der Verkehrten Welt in der Griechisch-Römischen Antike	126
<i>B. Thomas Edit</i> : A. N. Zadoks-Josephus Jitta—W. J. Peters—W. A. van Es, Roman Bronze Statuettes from the Netherlands. I. és II. kötetek	126
<i>B. Thomas Edit</i> : H. Buschhausen, Die spätromischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiarey	288
<i>Fodor István</i> : Генинг, В. Ф., История населения Удмуртского Прикамья в пьяноборскую эпоху Az udmurtiai Káma-vidék népeinek őstörténete a pjánobori korszakban. I—II. kötet.	288
<i>Bálint Csánád</i> : P. Demolon, Le village mérovingien de Brebières	127
<i>Kőhegyi Mihály</i> : E. Beninger—H. Mitscha-Märheim, Das Langobardische Gräberfeld von Nikitsch, Burgenland	128
<i>Holl Imre</i> : N. Constantinescu, Coconi	128
<i>Cs. Sós Ágnes</i> : H. Bach—S. Dušek, Slawen in Thüringen. Geschichte und Anthropologie im 10. bis 12. Jahrhundert. Nach den Ausgrabungen bei Espenfeld	289
<i>Holl Imre</i> : G. P. Fehring, Unterregenbach. Kirchen, Herrnsitz, Siedlungsbereiche	290
<i>F. Fejér Mária</i> : Magyar régészeti irodalom 1972	129

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Д. Дерчени</i> : Гезе Энтц шестьдесят лет	155
--	-----

СТАТЬИ

<i>Т. Ковач</i> : Ранние бронзовые кинжалы с черенковой рукояткой в Карпатском бассейне	157
<i>Ю. Топал</i> : Памятник ювелирных изделий бронзового века из Очи	3
<i>Э. Том</i> : Вопрос о триаде торсов статуй капитолия Саварии	19
<i>И. Фодор</i> : К вопросу об иранских связях искусства венгров-завоевателей родины	32
<i>П. Немет</i> : Предварительный отчет о первых трех годах археологических исследований сабольшского комитатского центра эпохи Арпадов (1969—1971 гг.)	167
<i>И. Холл</i> : Средневековые городские стены Шопрона IV	180

СООБЩЕНИЯ

<i>К. К. Вег</i> : Данные к вопросу о кельтских погребениях с повозками	208
<i>А. С. Бургер</i> : Римский саркофаг на горе Арань в г. Печ	42
<i>Т. П. Буоц</i> : Мозаика римского времени в Сомбатхее	50
<i>Д. Гаушар</i> : Интердизкая votивная надпись	55
<i>Б. Лёринц</i> : Кладовые кирпичи римских зданий Барбарикума	59
<i>Дь. Парраги</i> : Алтарный камень Септимия Флакка из Аквинкума	219
<i>И. Веллер</i> : Замечания по поводу новых данных датировки группы вилл наместника в Аквинкуме	222
<i>К. Сирмай</i> : Портреты и головы статуй в Аквинкумском Музее	224
<i>А. Ч. Шош</i> : Отчет о раскопках в Покасепетке	66
<i>И. Т. Юхас</i> : Вестё, средневековые церковь и монастырь	78
<i>Ю. Алтманн</i> : Предварительное сообщение об исследованиях францисканской церкви в Будайском замке	82
<i>К. И. Мелиш</i> : Будайская средневековая обувь (XIII—XIV вв.)	88
<i>Н. Паради</i> : Раскопки на пл. Сечени в г. Эстергоме	232

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Я. Маккаи—Я. Шуйок</i> : Арнольд Мароши	103
<i>И. Том</i> : Заметки о римских каменных памятниках Саварии	250
<i>В. Вешетцки</i> : Отчет о XVIII-ой конференции ориенталистов, проведенной в Любеке с 1 по 5 октября 1972 г.	105
<i>Н. Калиц</i> : Симпозиум по раннебронзовому веку в Вероне и Стары-Смоковце	105
<i>Т. Надь</i> : VI-ой Международный Конгресс по Греко-латинской эпиграфике	106
<i>Ш. Шопрони</i> : Отчет о IX-ом Международном конгрессе по Лимесу	107
<i>Е. Б. Бонш</i> : Симпозиум по проблемам наследия позднего Латена в Среднем Подунавье, проведенный в Мале Возо-кани в 1972 г.	108
<i>Е. Ф. Петреш</i> : Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого Общества в 1972 г.	256
Археологические исследования в 1972 г.	257

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Маккаи</i> : XIII том Acta Archaeologica ASH	109
<i>К. С. Поци—Г. Энц</i> : XXI и XXII тома Folia Archaeologica	111
<i>О. Трогмайер</i> : Archäologische Forschungen 1969. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 2	280
<i>Э. Том</i> : L. Barkóczi—A. Mócsy, Die römischen Inschriften Ungarns. RIU 1.	280
<i>Е. Корек</i> : Kalicz N., Agyag istenek. A neolitikum és rézkor emlékei Magyarországon	115
<i>Т. Кеменцеи</i> : K. Bakay, Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections	115
<i>З. Кадар</i> : Castiglione L., Az ókor nagyjai	116

A. Ч. Шош: László Gy., A népvándorlások művészete	281
И. Фодор: Dienes I., A honfoglaló magyarok	282
И. Холл: L. Gerevich, The Art of Buda and Pest in the Middle Ages	117
М. Кёхеди: Maksay F., A magyar falu középkori településrendje	118
A. Палоци-Хорват: Gy. Acsádi—J. Nemeskéri, History of Human Life Span and Mortality	118
B. Т. Добоши: XI том Alt-Thüringen	120
И. Бона: XII том Alt-Thüringen	283
Э. Б. Томас: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Römische Abteilung. тома 78(1971)2 и 79(1972)1.	284
О. Трогмайер: Antropológiai Praktikum I. Paleoantropológiai metodikák	285
B. Т. Добоши: R. Feustel, Menschen, Affenmenschen, Affen	121
B. Вешшетики: M. Schiff Georgini с участием С. Robichon и J. Leclant, Soleb II	121
Т. Кеменцеи: M. Novotna, Die Bronzefortfunde in der Slowakei	122
И. Бона: Underwater Archaeology. A nascent discipline	285
Я. Дь. Силади: G. Schwarz, Die griechische Kunst des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. im Spiegel der Anthologia Graeca	286
З. Капар: C. Becatti, L'arte dell' eta classica	123
Е. Ф. Петреш: R. R. Hodson, The La Tène Cemetery at Münsingen-Rain. Catalogue and Relative Chronology	287
Э. Том: H. Calsterer, Untersuchungen zum römischen Provinz auf der Iberischen Halbinsel	123
Д. Габлер: G. Alföldy, Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior	124
Й. Фитцу: M.-L. Krüger, Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum	125
Э. Б. Томас: H. Kenner, Das Phänomen der Verkehrten Welt in der Griechisch-Römischen Antike	126
Э. Б. Томас: A. N. Zadoks-Josephus Jitta—W. J. Peters—W. A. van Es, Roman Bronze Statuettes from the Netherlands. Том I и II.	126
Э. Б. Томас: H. Buschhausen, Die spätrömischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare	288
И. Фодор: Генинг, В. Ф., История населения Удмуртского Прикамья в пьяноборскую эпоху I—II.	288
Ч. Балинт: P. Demolon, Le village mérovingien de Brebières	127
М. Кёхеди: E. Beninger—H. Mitscha-Märheim, Das Langobardische Gräberfeld von Nikitsch, Burgenland	128
И. Холл: N. Constantinescu, Coconi	128
A. Ч. Шош: H. Bach—S. Dušek, Slawen in Thüringen. Geschichte und Anthropologie im 10. bis 12. Jahrhundert.	
Nach Ausgrabungen bei Espenfeld	289
И. Холл: G. P. Fehring, Unterreggenbach. Kirchen, Herrensitze, Siedlungsbereiche	290
М. Ф. Феёр: Венгерская археологическая литература за 1972 г.	129

TABLE DES MATIERES

D. Dercsényi: Géza Entz a soixante ans	155
--	-----

ÉTUDES

T. Kovács: Épées à plaque de poignée en bronze de l'âge du Bronze ancien dans le Bassin des Carpathes	157
H. Topál: Un trésor de bijoux de l'âge du Bronze trouvé à Ócsa	3
E. Tóth: Le problème des torsos du trias capitolien de Savaria	19
I. Fodor: Contribution à la question des rapports avec l'Iran de l'art hongrois de l'époque de la conquête	32
P. Németh: Rapport préliminaire sur les trois premières années de la recherche archéologique dans le chef-lieu de l'époque arpadienne du comitat de Szabolcs (1969—1971)	167
I. Holl: Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron IV	180

NOTES ET INFORMATIONS

K. K.-Végh: Contribution à la question des enterrements à char celtiques	208
A. Sz.-Burger: Un sarcophage romain sur la colline Aranyhegy de Pécs	42
T. P.-Buocz: Une mosaïque de l'époque romaine à Szombathely	50
D. Gáspár: Une inscription votive d'Intercisa	55
B. Lőrincz: Les briques à marques des édifices romains du Barbaricum	59
Gy. Parragi: La pierre d'autel de Septimius Flaccus à Aquincum	219
I. Wellner: Remarques sur les nouvelles données relatives à la datation du groupe de villas du légat d'Aquincum	222
K. Szirmai: Portraits et têtes de statues au Musée d'Aquincum	224
A. Cs.-Sós: Rapport sur les fouilles de Pókaszeptek	66
I. T.-Juhász: Vésztő, église et maison conventuelle médiévales	78
J. Altmann: Rapport préliminaire sur les fouilles de l'église des Franciscains de Budavár	82
K. Irás-Melis: Les chaussures à Bude au moyen âge (XIII ^e et XIV ^e siècles)	88
N. Parádi: Les fouilles exécutées sur la Place Széchenyi à Esztergom	232

CHRONIQUE

J. Makkay—J. Sulyok: Arnold Marosi	103
I. Tóth: Remarques sur les monuments lapidaires romains de Savaria	250
V. Wessetzky: Compte rendu de la XVIII ^e Conférence des Orientalistes, tenue à Lübeck du 1 ^{er} au 5 octobre 1972	105
N. Kalicz: Symposions à Vérone et à Sary-Smokovec ayant pour sujet le Bronze Ancien	105
T. Nagy: Le VI ^e Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine	106
S. Soproni: Compte rendu du IX ^e Congrès International sur le limes romain	107
É. B.-Bónis: Symposion tenu en 1972 à Malé Vozokany, ayant pour sujet les problèmes de l'héritage de La Tène tardive dans la Région Centrale du Danube	108
É. F.-Petres: L'activité archéologique en 1972 de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art	256
Archäologische Forschungen im Jahre 1972	257

LIVRES

<i>J. Makkay: Acta Archaeologica ASH, Tome XXIII</i>	109
<i>K. Sz.-Póczy—G. Entz: Folia Archaeologica, Tomes XXI et XXII</i>	111
<i>O. Trogmayer: Archäologische Forschungen 1969. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 2</i>	280
<i>E. Tóth: L. Barkóczy—A. Mócsy, Die römischen Inschriften Ungarns. RIU 1.</i>	280
<i>J. Korek: N. Kalicz, Agyag istenek. A neolitikum és rézkor emlékei Magyarországon (Dieux d'argile. Les monuments du néolithique et de l'âge du Cuivre en Hongrie)</i>	115
<i>T. Kemenczei: K. Bakay, Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections</i>	115
<i>Z. Kádár: Castiglione L., Az ókor nagyjai (Les grands hommes de l'Antiquité)</i>	116
<i>Á. Cs.-Sós: Gy. László, A népvándorlások művészete (L'art de l'époque des invasions)</i>	281
<i>I. Fodor: I. Dienes, A honfoglaló magyarok (Les Hongrois conquérants)</i>	282
<i>I. Holl: L. Gerevich, The Art of Buda and Pest in the Middle Ages</i>	117
<i>M. Kőhegyi: F. Maksay, A magyar falu középkori településrendje (L'ordre de l'agglomération des villages hongrois au moyen âge)</i>	118
<i>A. Pálóczi-Horváth: Gy. Acsádi—J. Nemeskéri, History of Human Life. Span and Mortality</i>	118
<i>V. T.-Dobosi: Alt-Thüringen, Tome XI</i>	120
<i>I. Bóna: Alt-Thüringen, Tome XII</i>	283
<i>E. B.-Thomas: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung, Tomes 78 (1971) 2 et 79 (1972) 1</i>	284
<i>O. Trogmayer: Antropológiai Praktikum I. Paleontológiai metodikák (Pratique anthropologique I. Méthodes paléanthropologiques)</i>	285
<i>V. T.-Dobosi: R. Feustel, Menschen, Affenmenschen, Affen</i>	121
<i>V. Wessetzky: M. Schiff Giorgini, avec la collaboration de G. Robichon et J. Leclant. Soleb II</i>	121
<i>T. Kemenczei: M. Novotná, Die Bronzehortfunde in der Slowakei</i>	122
<i>I. Bóna: Underwater Archaeology. A nascent discipline</i>	285
<i>J.-Gy. Szilágyi: G. Schwarz, Die griechische Kunst des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. im Spiegel der Anthologia Graeca</i>	286
<i>Z. Kádár: G. Becatti, L'arte dell'età classica</i>	123
<i>É. F.-Petres: F. R. Hodson, The La Tène Cemetery at Münsingen-Rain. Catalogue and Relative Chronology</i> ..	287
<i>E. Tóth: H. Galsterer, Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel</i>	123
<i>D. Gabler: G. Alföldy, Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior</i>	124
<i>J. Fitz: M.-L. Krüger, Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum</i>	125
<i>E. B.-Thomas: H. Kenner, Das Phänomen der Verkehrten Welt in der Griechisch-Römischen Antike</i>	126
<i>E. B.-Thomas: A. N. Zadoks—Josephus Jitta—W. J. Peters—W. A. van Es, Roman Bronze Statuettes from the Netherlands, Tomes I et II</i>	126
<i>E. B.-Thomas: B. Buschhausen, Die spätrömischen Metallscrinia und frühchristlichen Reliquiare</i>	288
<i>I. Fodor: Генинг, В. Ф., История населения Удмуртского Прикамья в пьаноборскую эпоху I—II. (La protohistoire des peuples de la région de Kama d'Udmurtia à l'époque de Pjanobor Tomes I—II)</i>	288
<i>Cs. Bálint: P. Demolon, Le village mérovingien de Brebières</i>	127
<i>M. Kőhegyi: M. Beninger—H. Mitscha-Märheim, Das Langobardische Gräberfeld von Nikitsch, Burgenland</i> ...	128
<i>I. Holl: N. Constantinescu, Coconi</i>	128
<i>Á. Cs.-Sós: H. Bach—S. Dušek, Slawen in Thüringen. Geschichte und Anthropologie im 10. bis 12. Jahrhundert. Nach den Ausgrabungen bei Espenfeld</i>	289
<i>I. Holl: G. P. Fehring, Unterregensbach. Kirchen, Herrensitz, Siedlungsberichte</i>	290
<i>M. F.-Fejér: Littérature archéologique hongroise 1972</i>	129

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AAu	= Archaeologia Austriaca
Acta ArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta HistArtHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	= Archaeologia Hungarica
AJA	= American Journal of Archaeology
AIug	= Archaeologia Iugoslavica
APP	= Ancient Peoples and Places
AR	= Archeologické Rozhledy
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő
ArchSlov	= Archaeologia Slovaca
AT	= Antik Tanulmányok
AV	= Arheološki Vestnik (Ljubljana)
BJ	= Bonner Jahrbücher
BMC	= Catalogue of the British Museum
BPR	= Budapest Régiségei
BpTört	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts
CarnJb	= Carnuntum Jahrbuch
CAH	= Cambridge Ancient History
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
DuSz	= Dunántúli Szemle
EgriMÉ	= Egri Múzeum Évkönyve
Etn	= Ethnographia
FA	= Folia Archaeologica
Germ	= Germania
GZMBH	= Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve
HS	= Historica Slovaca
HTR	= Harvard Theological Review
IGR	= Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes
JAMÉ	= Jóna András Múzeum Évkönyve
JDAI	= Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JÖAI	= Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
JPMÉ	= Janus Pannoninus Múzeum Évkönyve
JRS	= Journal of Roman Studies
JRGZ	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
Közl	= Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából
LA	= Laureae Aquincenses
MAAR	= Memoires of the American Academy in Rome
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MKE	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő
MPK	= Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften in Wien
MSFOu	= Memoire de la Société Finno-Ougrienne
MTAK (II)	= Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományos Osztályának Közleményei
NK	= Numizmatikai Közlöny
PA	= Památky Archeologické
PWRE	= Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft
PZ	= Prähistorische Zeitschrift
RégFüz	= Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
RégTan	= Régészeti Tanulmányok
RGF	= Römisch-Germanische Forschungen
RIU	= L. Barkóczi—A. Mócsy, Die römischen Inschriften Ungarns
RLiÖ	= Der Römische Limes in Österreich
RM	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Römische Abteilung
SA	= Slovenská Archeológia
Savaria-VMÉ	= Savaria. A Vasmegyei Múzeumok Értesítője
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
SPA	= A Survey of Persian Art
SSz	= Soproni Szemle
StudArch	= Studia Archaeologica

ŠtZ	= Študijne Zvesti AU SAV
Sz	= Századok
TBM	= Tanulmányok Budapest Múltjából
VAM	= Vjesnik Archeološkog Muzeja u Zagrebu
VHAD	= Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva
VMMK	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
VREJ	= Vasmegyei Régészeti Egylet Jelentése
VSz	= Vasi Szemle
АЭБ	— Археология и этнография Башкирии
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
СА	— Советская археология
Сб МАЭ	— Сборник Музея антропологии и этнографии
Труды ГИМ	— Труды Государственного Исторического музея

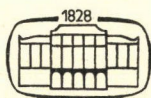
ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 100.

1973. 1. SZÁM

100. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST, 1973

BRONZKORI ÉKSZERLELET ÓCSÁRÓL

1972. márc. 15-én egy 69 darabból álló, edényben elrejtett bronzlelet került a ceglédi Kossuth Múzeumba. A leletet Ócsán (Pest m. dabasi j.), a Klapka u. 6. sz. alatti ház telkén, kútakna ásásakor találták. Minthogy a házalapozáshoz már el egyengették a terepet, a felszínen humuszréteget nem láttam. A találó állítása szerint az edény a jelenlegi felszíntől számítva 80 cm mélységben feküdt, szájával felfelé, színültig telve finom, sárga homokkal. Kiemelésekor pereme megsérült, darabjai később sem kerültek elő. A homokot eltávolítva kiemelték az egyes darabokat — legfelül állítólag a diadéma feküdt. Az élénkzöld oxidréteggel fedett tárgyak kitűnő állapotának köszönhető, hogy egyik sem szenvedett jelentősebb sérülést. Az ékszereket tartalmazó edényt egykori elrejtője egy másik edény aljával vagy tállal fedte, néhány darabja szintén előkerült. Minthogy az edény közelében temetkezésre utaló semmiféle maradvány nem volt látható, az előkerült edényt s a benne lévő tárgyakat zárt kincsleletnek kell tartanunk.

A 69 bronztárgyat — túlnyomórészt ékszereket — tartalmazó lelet leírását a következőkben adjuk:

1. Magas, szabálytalanul formált edény,¹ széles szájjal, peremén négy, szemben álló, szimmetrikusan elhelyezett, lapos bütyökkel. Az edény színe kívül világosbarna, szürkés foltokkal, felületén a rendszertelen, sekély bekarcolások hálómintászerű díszítést adnak; belül sötétszürke, zöld bronzoxid maradványokkal. M: 29 cm, Fá: 9,5 cm, Szá: 18,5 cm. Kiegészített (1. és 2. kép).

2. Edény vagy mély tál aljtöredéke, nyolc darabban, kívül barnásszürke, belül sötétebb szürke. Anyaga rosszuliszapolt, szemcsés, töredezett. Fá: 9,3 cm, meglevő legnagyobb magassága 6 cm (3. kép).

3. Diadéma. 1,5 mm vastag bronzlemezből kalapált abroncs diadéma, visszapödrött végekkel. A lemez a homlokrész felé kissé szélesedik, visszahajtott szegélyét kétoldalt poncolt sor díszíti, felületén 3 × 3, szimmetrikusan elhelyezett bütyök-dudor. A dudorokat kettős ponckör szegélyezi, a hármas dudorcsoportok között spirálmotívumokban végződő poncdísz. A lemezdiadéma alsó pere-

mén 23 kettős, apró lyuk látható; valamiféle lecsüngő rojtozat vagy egyéb csüngődíszek felerősítésére szolgálhattak. A fejék még egykori tulajdonosa életében a homlokrésznél elrepedt, az itt látható kettős lyuk a sérült részek összefogására szolgált. A bronzlemez hossza 54 cm, szélessége 2,6—3,1 cm, a diadéma átmérője 18,7 cm (4. és 5. kép).

4. Poncolt ruhadíszítő lemez, esetleg melldísz (?). Vastagabb (2 mm) bronzbádogból kalapálva, téglalap alakú, közepén kissé kiszélesedik, mindkét vége a rövidebb oldalakon visszapödrött. Felületén, poncolt keretben, hullámvonalú poncolás veszi körül a 3—3, ellentett irányban elhelyezkedő, a lemez felvarrására szolgáló lyukakat. A poncolt hullámvonalon belül három, egymás mellett levő, alig kiemelkedő dudor látható, ponckörrel körülvéve. A dudorokat vízszintes ponc-sor köti össze, erre pedig, a dudorok közé elhelyezve 4—4 poncolt háromszög támaszkodik. A lemez hossza 13,3 cm, szélessége 3,8—4,2 cm (6. kép 1 és 7. kép 1).

5. Spirális kartekercs. Háromszög keresztmetszetű bronzhuzalból, mindkét vége kicsiny spirálisokba visszahajlítva. A tizennyolcszoros tekercselésű bronzhuzal vastagsága 3,5—4 mm. A tekercs hossza 14,3 cm. Átm.: 7,5—7,8 cm (8. kép 1).

6. Hasonló kartekercs, háromszög keresztmetszetű bronzhuzalból. Az ugyancsak tizennyolcszoros tekercselésű bronzdrót vastagsága 3,8—4,5 mm. A kartekercs hossza 15,4 cm. Átm.: 7,8 cm (8. kép 2).

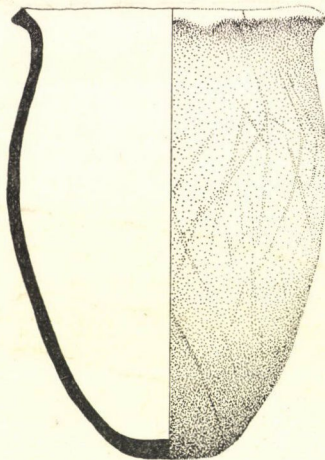
7. Két darab korongos csüngő, felfüggesztésre szolgáló, a csüngőtesthez csatlakozó kis, öntött füllel. A csüngőtest peremén kör alakú, kiemelkedő borda látható, közepén kereszt alakú motívum négy részre osztja a csüngőt. Mindkét darab fehér-bronzból és egyazon öntőmintában készült. Egyiknek a füle részben hiányzik. Átm.: egyaránt 5,2 cm (7. kép 2 és 3).

8. Két hasonló keresztbordás, korongos csüngő fehér-bronzból, kis füllel. Peremükön két körbefutó, koncentrikus bordadísz, közepén a kereszt alakú, plasztikus motívum négy, egyenlő körseleltre osztja a csüngőt, mindegyikben egy-egy

¹ A tárgyak a ceglédi Kossuth Múzeumban találhatók 72.1.1—71. leltári szám alatt.

1. kép. Ócsa. Az ékszerlelet edénye. Kicsinyítve
Рис. 1. Оча. Сосуд клада ювелирных изделий. Уменьшино
Fig. 1. Ócsa. Le vase ayant contenu le trésor de bijoux.
Réduit

2. kép. Ócsa. Az ékszerlelet edénye. Kicsinyítve
Рис. 2. Оча. Сосуд клада ювелирных изделий. Уменьшино
Fig. 2. Ócsa. Le vase ayant contenu le trésor de bijoux.
Réduit

kis bütyökudor. Egyiknek a füle hiányzik. Az ép darabon öntési hibából származó, apró lyuk. Mindkettő egyazon öntőmintában készült. Átm.: 5,2 és 5,4 cm (7. kép 4 és 5).

9. Öt darab áttört *félhold alakú csüngő*, fordított V alakú középtaggal. Valamennyi egyazon öntőmintában készült. A szalag formájú függesztőfüleket vékonyra kalapálták és a lemezvégeket visszasodorták. A tárgyak méreteiben észrevehető különbség csupán abból adódik, hogy a szalagfüleket jobban (1 db) vagy kevésbé (4 db) pödörték vissza. A függesztőfüleken négy, a tulajdonképpeni csüngőtesten három, párhuzamosan haladó, plastikus bordadísz látható. H: 6,7; 6,8; 7 (két db) és 7,1 cm. Sz: egyaránt 6,4 cm (9. kép 8–12).

10. Négy hasonló *félhold alakú csüngő*, de íveltebb formájúak, mint az előbbieik és a csüngőtesten a fordított V alakú középtag folytatásában kis, függőleges bordázat látható. A szalag formájú függesztőfüleken négy, a csüngőtesteken három

párhuzamosan futó, plastikus bordadísz található. Mind a négy darab egyazon öntőmintában készült. H: 6,6; 6,7; 6,9 (két db) és 7 cm. Sz: egyaránt 6,5 cm (10. kép 1–4).

11. Három darab áttört *félhold alakú csüngő*, fordított V alakú középtaggal. A függesztőfüleken négy, a csüngőtesten három párhuzamosan futó bordadísz látható. Formájukban az előbbi négy darabhoz hasonlítanak, de a nyél alatti kis, függőleges bordadísz hiányzik. E három tárgy közül kettő ugyanabban az öntőmintában készült, rossz minőségű anyaguk is megegyezik. A harmadik csüngő formája kissé eltérő, a darab jó minőségű fehérbronzból készült és igen kopott. H: 6,8 és 6,9 cm (2 db) Sz: 6,2 és 6,3 cm (két db) (10. kép 5–7).

12. Áttört *félhold alakú csüngő*, formájában kissé eltér az előbbiektől; fordított V alakú középtagja ugyanis a csüngőtesttel töretlenül fut egybe, így a szarv alakú, visszahajtott végek nem a V alakú tagból, hanem a csüngőtest legbelső, plastikus bordadíszéből képződnek. A szokottnál rövidebb (jobban visszapödrött) függesztőfülön négy, a csüngőrészen három, párhuzamosan futó bordadísz. H: 6,2 cm, Sz: 6,9 cm (10. kép 9).

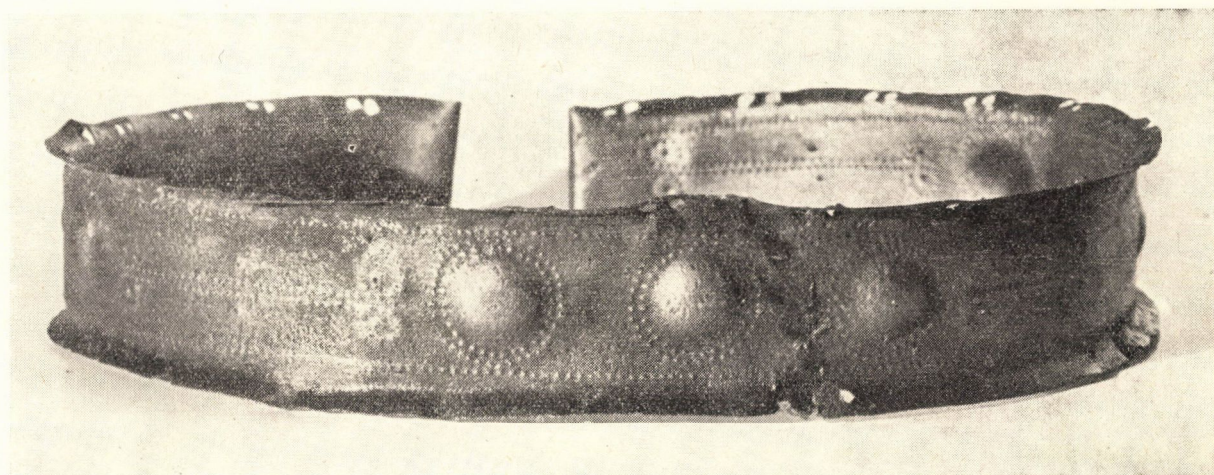
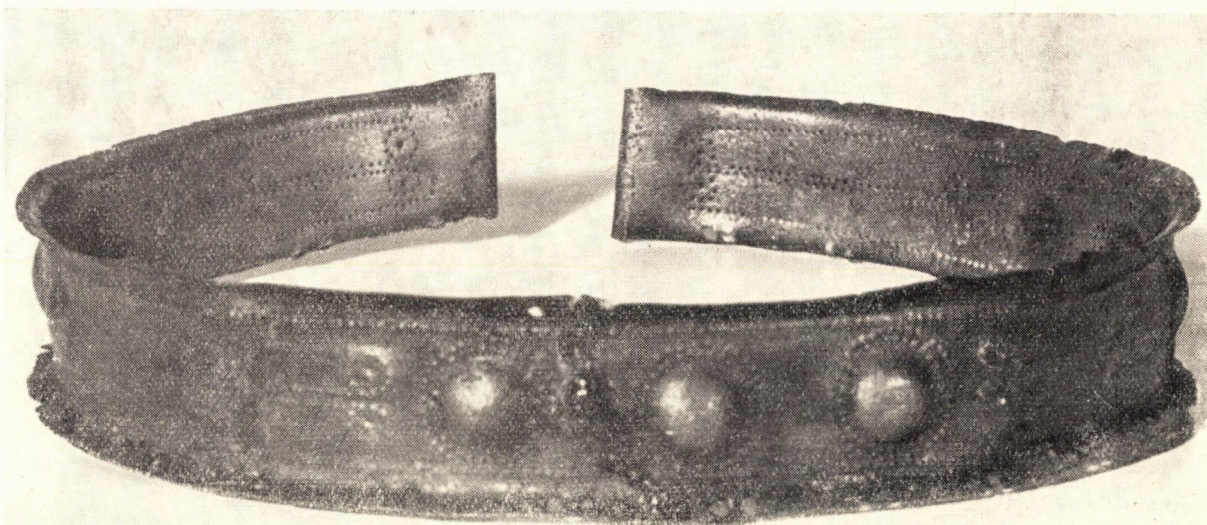
13. Áttört *félhold alakú csüngő*, fordított Y alakú középtaggal, melyek végei kissé visszahajtottak. Átlagosnál hosszabb, kevésbé visszapödrött függesztőfülén négy, a tulajdonképpeni csüngőtesten csak két párhuzamosan futó, plastikus bordázat látható. H: 7,3 cm Sz: 6,6 cm (10. kép 8).

14. Hasonló, de sokkal kisebb *félhold alakú csüngő*, fordított Y alakú középtaggal. Formában az előbbi darabhoz hasonlít. Függesztőfülén három, a csüngőtesten csak két párhuzamosan futó bordadísz található. H: 5 cm Sz: 4,7 cm (11. kép 36).

15. Korongos „tüskés” *csüngő*, a csüngőtestből kikalapált és visszapödrött, töredékes füllel. A csüngőtest közepén nagyobb, csonkakúp alakú „tüske” látható, melyet három, plastikusan képzett, koncentrikus bordadísz vesz körül. A csüngő-

3. kép. Ócsa. Edénytöredék. Kicsinyítve
Рис. 3. Оча. Фрагмент сосуда. Уменьшино
Fig. 3. Ócsa. Fragment de vase. Réduit

4—5. kép. Ócsa. A diadéma. Kicsinyítve
Рис. 4.—5. Оча. Диадема. Уменьшено
Fig. 4—5. Ócsa. Le diadème. Réduit

test másik oldala sima, díszítetlen. A darab öntéssel készült, anyaga igen rossz minőségű, a pereme töredezett. Átm.: 3,6 cm. Magassága (a kúp alakú tüske hossza) 0,7 cm (6. kép 2 és 9. kép 1).

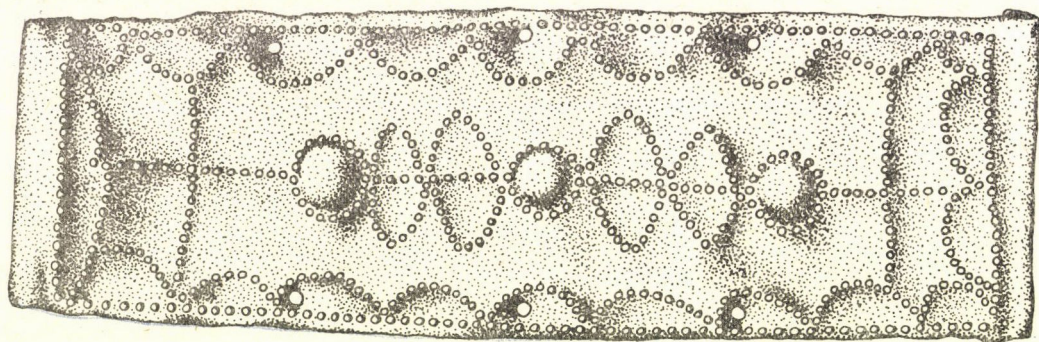
16. Hasonló, de kisebb *csüngő*, koncentrikus bordázatokkal díszítve, közepén kicsiny, csonkakúp alakú, gombszerű tüskével. Anyaga az előbbihez hasonlóan rossz minőségű, függesztőfüle igen töredékes. Átm.: 3,4 cm, M: 0,5 cm (6. kép 3 és 9. kép 2).

17. Hasonló *csüngő*, közepén viszonylag hosszú, csonkakúp alakú tüskével. Felületén öntési hibából származó lyuk. Anyaga jobb, mint az előbbi kettőé. Átm.: 3,3 cm, M: 0,68 cm (6. kép 4 és 9. kép 3).

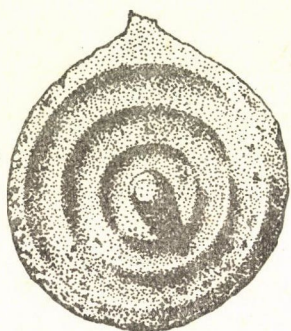
18. Két db hasonló *csüngő*, közepükön csonkakúp alakú kis tüskével. Anyaguk rossz minőségű, peremük töredezett. Nagy valószínűséggel mindkét darab ugyanazon öntőmintában készült. Átm.: 3,2 cm, M: 0,4 és 0,5 cm (6. kép 5 és 7, 9. kép 4 és 6).

19. Két hasonló *csüngő*, közepükön csonkakúp alakú zömök, inkább gombszerű tüskével. Anyaguk jobb, mint az előbbi kettőé, azonos a melldísz lemez anyagával. Ugyanabban az öntőmintában készültek. Átm.: 3,2 cm, M: 0,4 cm (6. kép 6 és 8, 9. kép 5 és 7).

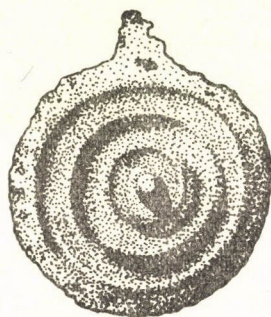
20. Különböző méretű, magasabb, illetve laposabb *felgömb alakú bronzgomb* (19 db) két, felvarrássra szolgáló lyukkal. Különböző vastagságú és ötvözetű bronzlemezből készültek. Átm.: I és

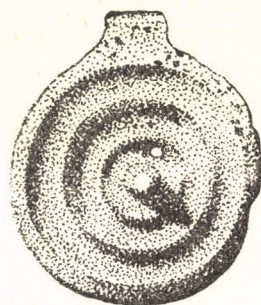
1

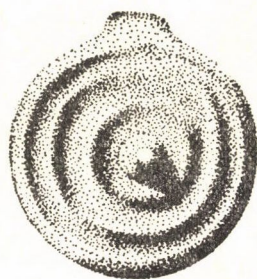
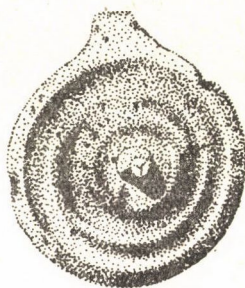
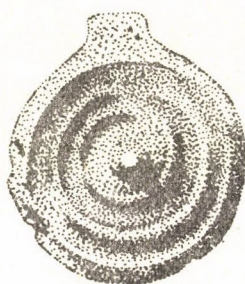
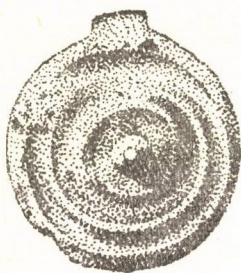
2

3

4

5

6

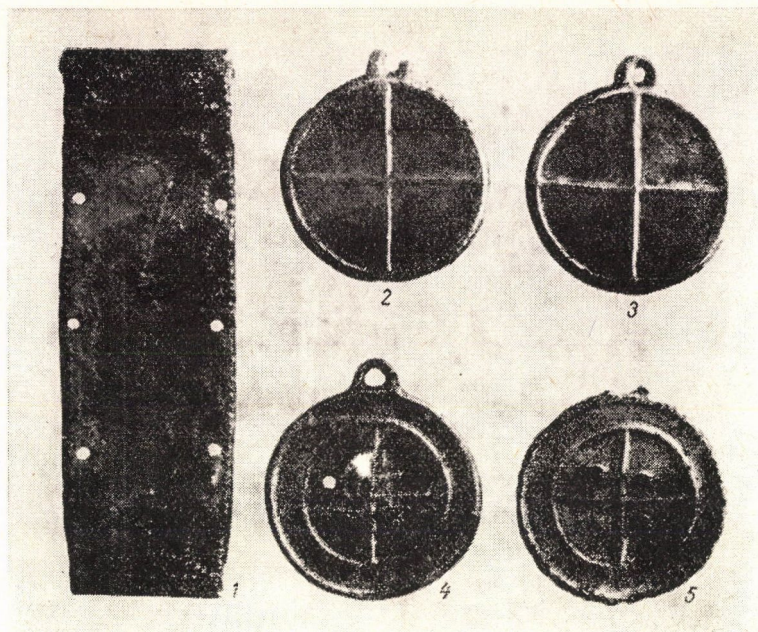

7

8

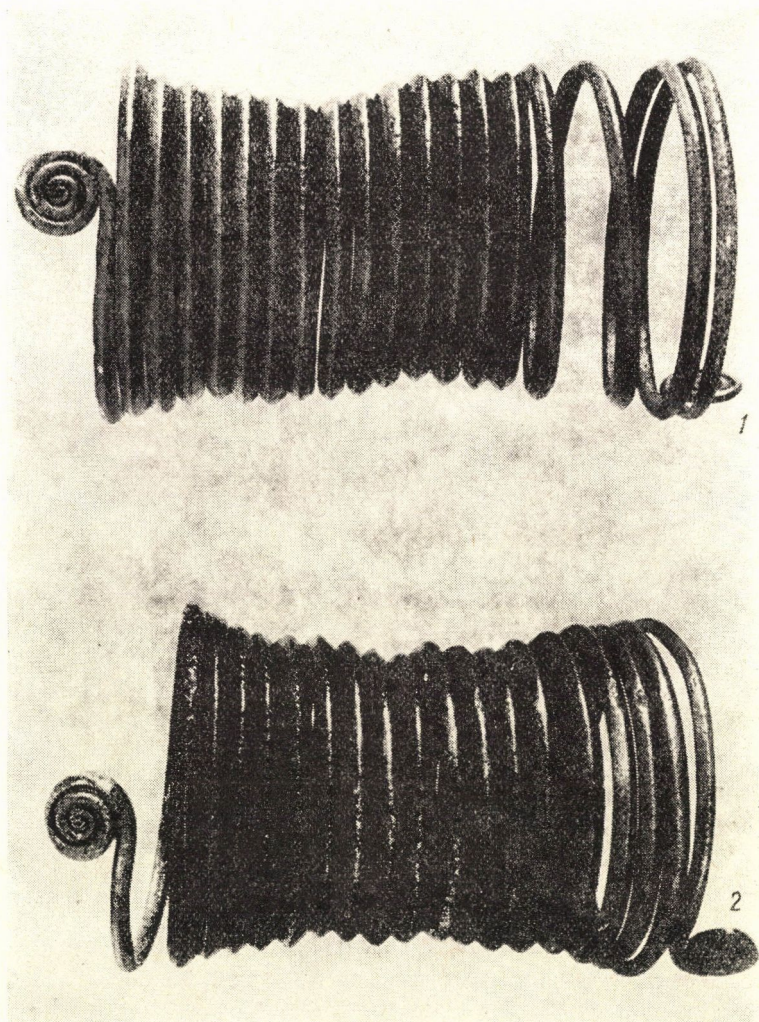
6. kép. Ócsa. A poncolt díszű lemez és tüskés csüngők
Рис. 6. Оча. Пластика с точечным орнаментом и подвески
Fig. 6. Ócsa. La plaque à décor poinçonné et les pendentifs à épines

7. kép. Ócsa. A poncolt lemez és keresztbordás csüngők. Apáti-Tóth Sándor felvétele

Рис. 7. Оча. Пластика с точечным орнаментом и подвески

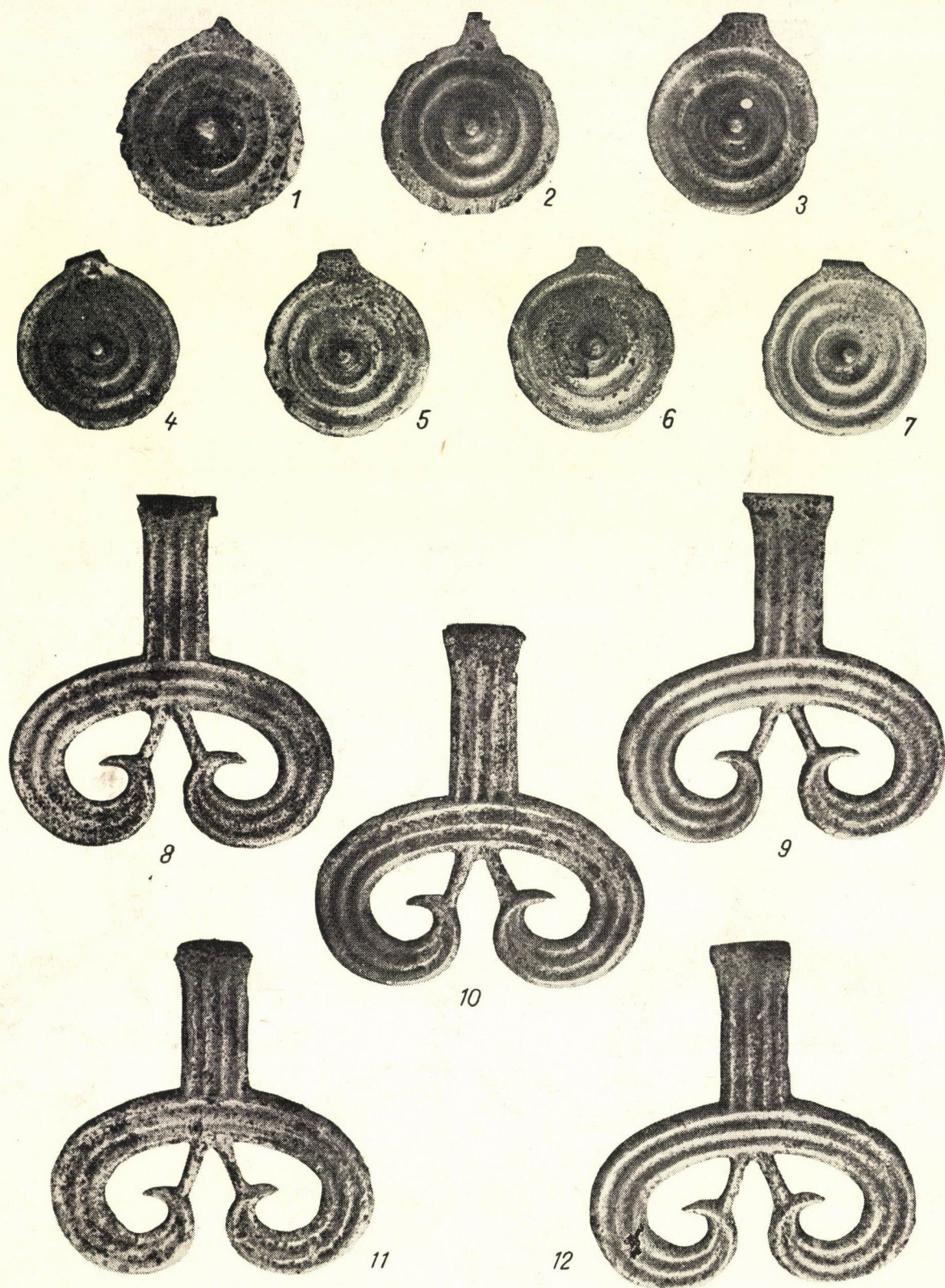
Fig. 7. Ócsa. La plaque poinçonné et les pendentifs à nervure croisée

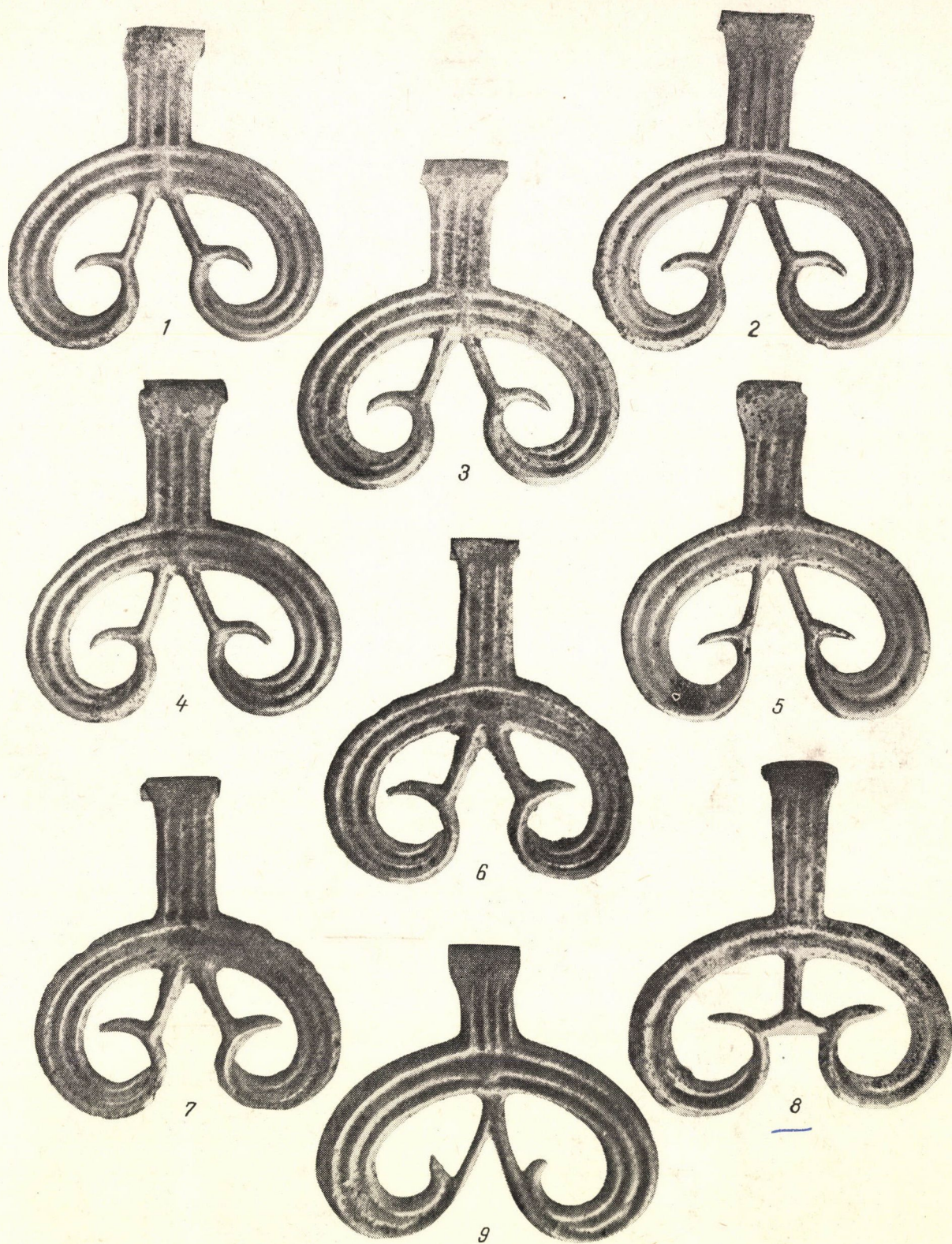
8. kép. Ócsa. Tekercselt karperecek. Apáti-Tóth Sándor felvétele

Рис. 8. Оча. Спиральные браслеты

Fig. 8. Ócsa. Bracelets spirales

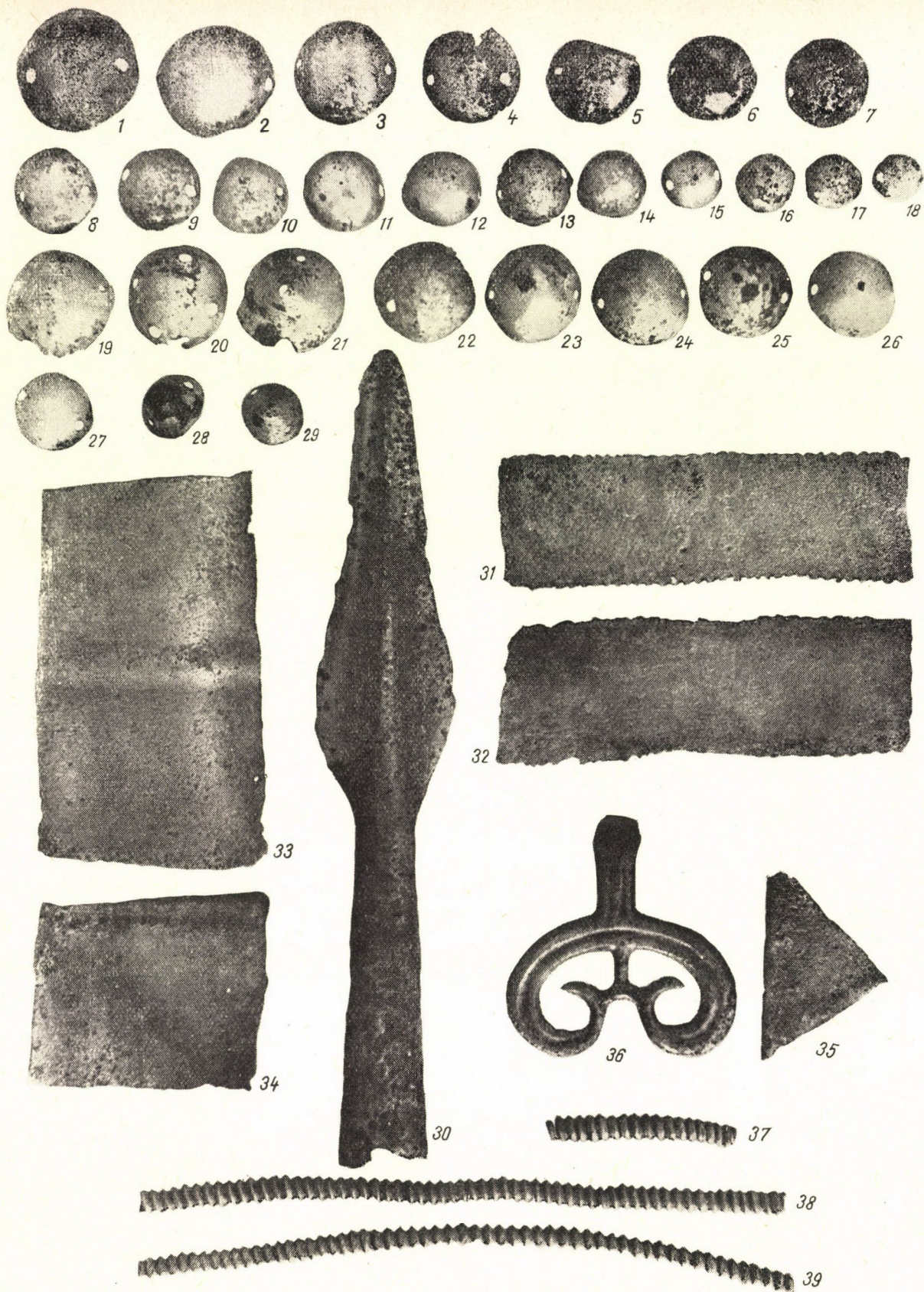
9. kép. Ócsa. Félhold alakú csüngők. Apáti-Tóth Sándor felvétele
 Рис. 9. Оча. Лунницы
 Fig. 9. Ócsa. Pendentifs en forme de croissant

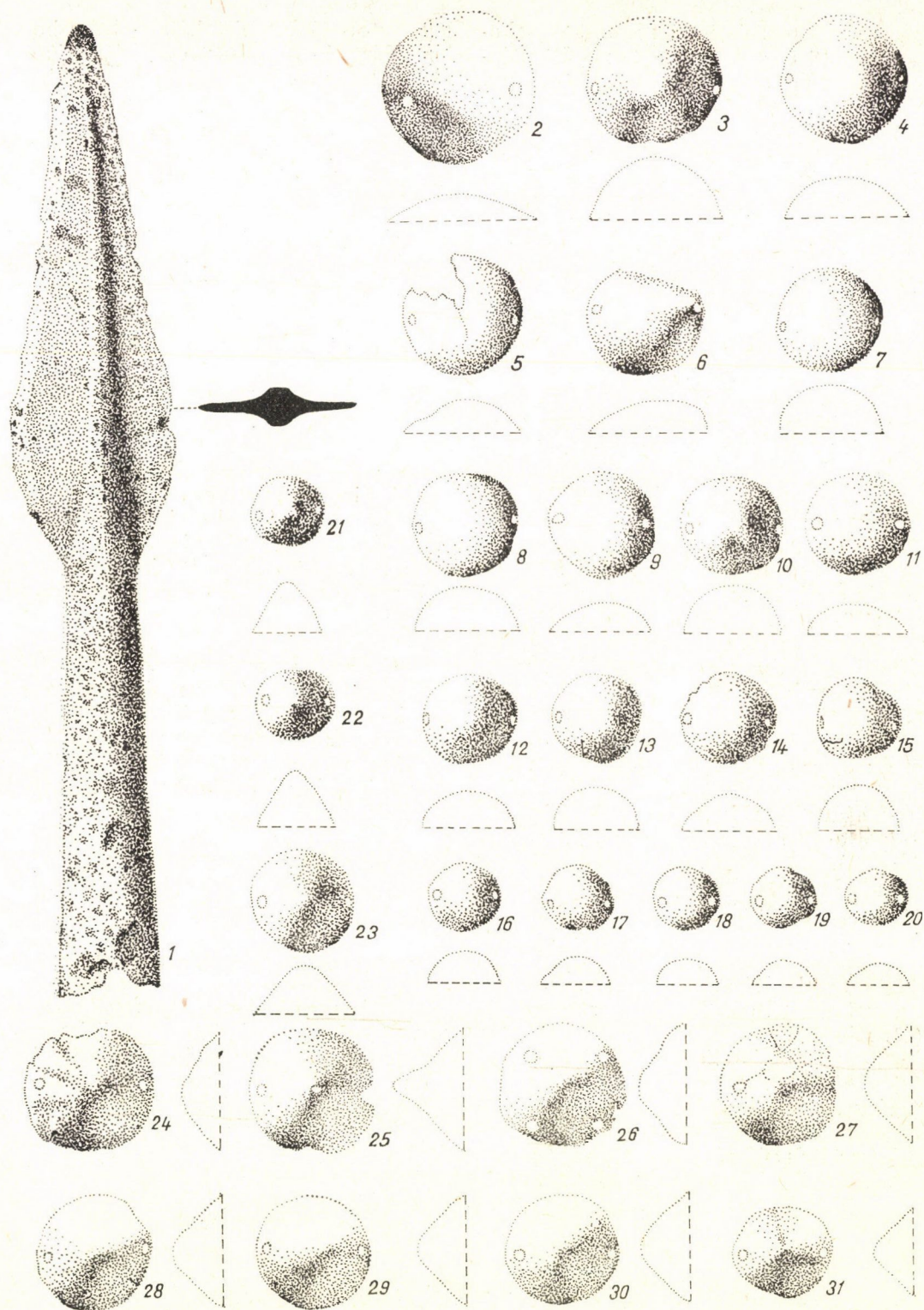
10. kép. Ócsa. Félhold alakú csüngők. Apáti-Tóth Sándor felvétele

Рис. 10. Оча. Лунницы

Fig. 10. Ócsa. Pendentifs en forme de croissant

11. kép. Ócsa. 1—29. Bronzgombok. — 30. Lándzsahegy. — 31—32. Fűrészlemezek. — 33—35. Bronzlemez töredékek. — 36. Félhold alakú csüngő. — 37—39. Spirálisövecskék. Apáti-Tóth Sándor felvétele
 Рис. 11. Оча. 1—29. Бронзовые пуговицы. — 30. Наконечник копья. — 31—32. Пилки. — 33—35. Фрагменты бронзовых пластинок. — 36. Миниатюрная лунница. — 37—39. Спиральные трубочки
 Fig. 11. Ócsa. 1—29. Boutons de bronze. — 30. Pointe de lance. — 31—32. Plaques de scie. — 33—35. Fragments de plaques de bronze. — 36. Petit pendentif en forme de croissant. — 37—39. Petits tuyaux spirales

12. kép. Ócsa. 1. Lándzsahegy. — 2—31. Bronzgombok
 Рис. 12. Оча. 1. Наконечник копья. — 2—31. Бронзовые пуговицы
 Fig. 12. Ócsa. 1. Pointe de lance. — 2—31. Boutons de bronze

2,6 cm, magasságuk 0,35 és 1,1 cm között váltakozik (11. kép 1—18 és 12. kép 2—20; a fényképtábláról egy hiányzik).

21. Különböző méretű és magasságú *kúp alakú bronzgomb* (10 db), felületükön két lyukkal. Különböző vastagságú és minőségű bronzlemezéből készültek. Átm.: 1,3 és 2,2 cm, magasságuk 0,7 és 1,2 cm között váltakozik (11. kép 19, 21—29, 12. kép 21—25, 27—31).

22. *Kúp alakú bronzgomb*, felületén négy, szimmetrikusan elhelyezett lyukkal. Átm.: 2,1 cm, M: 0,8 cm (11. kép 20 és 12. kép 26).

23. Két hosszabb darab *spirálsövecske*, háromszög keresztmetszetű bronzdrótból csavarva. H: 13,4 és 13,5 cm (11. kép 38 és 39).

24. Rövidebb *spirálsövecske*, háromszögű—végein félkörbe hajló—keresztmetszetű bronzhuzalból. H: 4,8 cm (11. kép 37).

25. *Lándzsahegy*, köpűjén két szemben álló, szimmetrikusan elhelyezett lyukkal. A karesú, levél alakú hegy pregnáns kiképzéssel csatlakozik a köpűhöz. Éle, különösen az egyik oldalon finoman csiszolt. A tárgy anyaga rosszminőségű bronz, egész felületén apró, korrózióból származó lyukak láthatók. H: 16,6 cm, köpű átm.: 1,8 cm, levél sz: 2,7 cm (11. kép 30 és 12. kép 1).

26. Két db *fűrészlemez*. Téglalap alakú, valószínűleg töredékes bronzlemez darabok, mindkét oldalukon fogazással ellátva, mely helyenként megkopott. Átlag 1 mm vastag bronzlemezéből készültek. H: 8,3 cm, Sz: 2,6 és 2,9 cm (11. kép 31—32).

27. Bronzbádóg darabka, háromszög alakú, 1,2 mm vastag bronzlemezéből. Méretei: 3×3,2×3,7 cm (11. kép 35).

28. Hasonló, beolvasztásra szánt hulladék bronzlemez töredék. Egyik szélén poncolt dísz maradványa. H: 4,8 cm, sz: 3,9 cm (11. kép 34).

29. Bronzlemez töredék, mint az előbbieket. Egyik oldala domborítással behajlítva, középen keresztben vastag bordadísz látható. H: 7,9 cm, sz: 4,7 cm (11. kép 33).

A múlt század utolsó évtizedeiben Ócsáról több lelet került a MNM-ba, melyek közül a jegyzetben megjelölt tárgyak a vatyai kultúrához köthetők² és a szakirodalomban többször említett ócsai urnatemetőből³ kerültek felszínre. A század elején a fenti urnatemetőből egy 78 darabból álló bronz-

lelet jutott a MNM birtokába⁴. E darabok — szemüvegspirálok, spirálsövecskek, trapéz és téglalap alakú lemezek, félgömb alakú gombok stb. — azonban állítólag urnasírhoz tartoznak, s így az újabban előkerült zárt ékszerlelettel nem hozhatók közvetlen kapcsolatba. Ugyanakkor a Duna—Tisza-köz régészeti felkutatottságának hiányosságait figyelembe véve elsősorban a dunántúli anyagra kell támaszkodnunk, átlépve a vatyai népesség településének határait. Az ócsai bronzlelethez összetételben hasonló kincsleletet nem ismerünk — mégpedig a diadéma, a poncolt lemez, valamint a lándzsa és fűrészlemez miatt —, így a lelet tárgyait egyenként kell vizsgálat alá venni, megemlítve ugyanakkor azokat a rokonvonásokat, melyek az ócsai lelet és más, koszideri típusú kincsleletek között fennállnak.

Az ócsai bronztárgyakat tartalmazó edény csaknem pontos megfelelője a Dunaújváros-Koszider II. kincslelet szűktalpú, szájeremén bütykökkel díszített edénye.⁵ Sajnos e típus szorosabb kronológiai meghatározásra nem alkalmas; az egész Kárpát-medencei középsőbronzkor kultúráinak gyakorta használt edénye. Előfordul számos vatyai földvár anyagában, pl. Sárbogárd, Lovasberény,⁶ Mende-Leányvár, Kajászó-Várdomb, Igar-Galástya,⁷ Gomba-Várhegy,⁸ megtalálható az albertirsai vatyai telepen és urnatemetőben,⁹ a koszideri temető anyagában és az I. kincslelet edénytöredékei között,¹⁰ valamint a Kosziderpadlás nevű tell telep felső rétegében.¹¹ Használata átnyúlik a későbronzkorba (Komarovo kultúra), a halomsíros temetők és telepek anyagában is gyakran előfordul; a számtalan példából csak néhány: Egyek-Szólóhegy,¹² Muhi-Csüllódomb,¹³ Bag.¹⁴ Nem alkalmas közelebbi kormeghatározásra az ócsai ékszerleletet fedő edényalj, már csak töredékes volta miatt sem. Az ékszerleletet kísérő kerámia önmagában tehát nem nyújt biztos támpontot az ócsai leletanyag kormeghatározásához.

A diadéma értékelésével egy korábbi ismertetésben részletesen foglalkoztam,¹⁵ itt csak néhány további adattal szeretném kiegészíteni a már elmondottakat. Tudomásom szerint eddig még nincs olyan publikált koszideri típusú kincslelet, amely diadémát tartalmazna. Egyáltalán zárt kincsleletben is meglehetősen ritka, tulajdonképpen csak a kora bronzkori vukovári,¹⁶ a késő bronzkori

² MNM Ltsz.: 213/1876; 61/1896.

³ Hampel J., ArchÉrt 16 (1896) 445; Vásárhelyi G., ArchÉrt 17 (1897) 258.; Patay P., Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn. DissPann II. 13 (Bp. 1938) 92.

⁴ Hampel J., ArchÉrt 22 (1902) 424., 420 és kép; MNM Ltsz.: 24/1902.; Ugyanerről: Nagy G., BpR 8 (1904) 140.

⁵ Mozsolics, A., Acta ArchHung 8 (1957) 124., 1. kép; Mozsolics, A., Bronzefunde des Karpatenbeckens. (Bp. 1967) 110., 32. kép.

⁶ Kovács T., FA 17 (1965) 72., 29. j.; Földvárakra vonatkozóan: Petres É.—Bándi G., ArchÉrt 96 (1969) 170.

⁷ Kovács Tibor és Bándi Gábor szíves szóbeli közlése.

⁸ Topál Judit terepbejárása. Ceglédi Kossuth Múzeum Ltsz. 72.13.3—4.

⁹ Topál Judit terepbejárása. Kossuth Múzeum Ltsz. 72.9.1. és 5.

¹⁰ Mozsolics, A., Bronzefunde . . . 48. t. 21 b és c.

¹¹ Mozsolics, A., uo. 109., 11. j.

¹² Kovács T., ArchÉrt 93 (1966) Pl. 8. kép 5., 194. további analógiákkal.

¹³ Kovács T., uo. 20. kép 4., 6.

¹⁴ Kovács T., FA 17 (1965) 72., 18. kép 10.

¹⁵ Topál J., Studia Comitatus 2 (1973) 3—9.

¹⁶ Brunšmid, J., VHAD 6 (1902) 19. kép. Bóna István a bodrogkeresztúri kultúrával tartja egyidősnek: ArchÉrt 86 (1959) 55.

kemecsei¹⁷ és a medvegyfalvi¹⁸ közötti darabok említhetők. Bizonyára idetartozik azonban a Remete-barlangi (Budapest) kincslelet diadémája,¹⁹ azonkívül néhány olyan poncolt vagy éppen díszítetlen, többnyire raktárlethez tartozó lemeztörredék, melyekről maguk a szerzők sem nyilatkoznak határozottan, pl. Elsterwerda,²⁰ Dresden-Laubegast.²¹ Az előbbi lelőhelyről származó, szerintünk biztosan diadéma töredék, formájában pontosan megegyezik a péceli kultúrához köthető vörsei darabbal,²² bizonyítva, hogy az egyszerű, lemezből kalapált, poncolt szegélyű diadémák e típusa a rézkortól egészen a későbronzkor végéig ismert volt. Az ócsai diadéma azonban, elsősorban díszítése alapján, kronológiai és etnikai szempontból is szűkebb korlátok közé szorítható, minthogy sírok mellékleteként több analóg darabot említhetünk — mindenekelőtt a legkorábbi dunapentelei diadémát,²³ mely Bóna meghatározása szerint a középső bronzkor 1–2 határára tehető.²⁴ Az ócsai darab legközelebbi párhuzama a szintén dunapentelei B 33 sz. urnasír poncolt szegélyű és visszapödrött végű diadémája,²⁵ melyen nemcsak a hármas bütyökudorokat veszi körül poncdísz, hanem a dudorokat is poncolt vonal köti össze. Bóna e diadémát a vatyai kultúra III. periódusához köti,²⁶ tehát mindenképpen a Reinecke BB korszak vége előtt készült. A két tárgy közötti erős hasonlóság arra enged következtetni, hogy az ócsai diadéma a fenti dunapentelei példánnyal megközelítőleg egyidőben, sőt talán egy műhelyben készült. Díszítésük és technikájuk alapján e kettőnél valamivel későbbinek véljük a lovasberény-jánoshegyi urnasír lemezdíadémáját, melyet Bóna szintén a Vatyai III periódushoz köt,²⁷ valamint az ehhez típusban és díszítésmódban meglepően hasonló kemecsei darabot,²⁸ amelyet ezért — legalábbis készülsi idejét tekintve —

elkülönítünk a lelet egyéb, BD-HA korra datálható tárgyaitól (gombos sarlók, többtagú csüngő).

Etnikai szempontból a szóban forgó diadéma típus elsősorban a Nagyrév—Kisapostag—Vatyai területeken, vagy ezzel rokon művelődési csoportok hagyatékában található meg. Kisapostagi jellegű sírból származik a hurbanovói lemezdíadéma,²⁹ hasonló darabok — Bóna megállapítása szerint — nagyszámban ismeretesek aunjetitzi területről (Hluboka, Hosty, Kamyk, Pravce, Straubing,³⁰ Tesinov,³¹) valamint az unterwölbingi csoport sírjaiból (Gedersdorf, Gemeinlebarn, Spitz).³² Vatyai sírokból származnak a dunapentelei darabok (feltehetőleg öt különböző töredék), valamint a lovasberény-jánoshegyi diadéma. A lemezdíadéma e típusa tehát a vatyai népesség sajátos viseleti tárgyának tekinthető, készítése és használata a középső bronzkor végéig nyomon követhető. Mindezek alapján az ócsai lemezdíadémát a vatyai fémművességi körhöz kapcsoljuk, készüléseinek végső időbeli határa a Reinecke BB (Mozsolics III) periódus végével egyező időszakra tehető.

Az ócsai lelet *poncolt lemeze*, elsősorban hármas dudordísz alapján szoros kapcsolatban áll a diadémával. Anyaguk minősége is egyező — feltehetőleg egyazon mester keze alól kerültek ki. A típus, illetve annak változatai már igen korán megjelennek — erősen bepödrött ún. Pán-síp alakú lemezek a pitvarosi csoport temetőiben, pl. Óbéba,³³ gyakoriak. Bóna e tárgytípust Szíriából és Anatóliából származtatja, ahol plasztikus ábrázolások tanúsága szerint fejük díszeként használták.³⁴ Nagyrévi sírokból is megjelenik a trapéz alakú, bepödrött lemezekkel együtt (Dunapentele—Sztálinváros—Dunaújváros,³⁵) és nem hiányzik a nagyrévi alapokon kifejlődött kisapostagi csoport hagyatékából sem.³⁶ A trapéz alakú, pödrött végű lemezek a perjámosi kultúrában, Szőreg 2–3-ban, különösen

¹⁷ Jóna A.—Kemenczei T., JAMÉ 6–7 (1963–64) 34. Kemenczei Tibor övnek határozza meg; Hampel József [A bronzkor emlékei Magyarhonban III (Bp. 1896) CXCVI és CCLIII t.] feltételeken pártján írja.

¹⁸ Balaguri, E., MFMÉ 1966–67., 79–82.

¹⁹ Közöletlen. G. Csánk Vera szíves szóbeli közlése.

²⁰ Brunn, W. A. v., Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit. RGF 29 (Berlin 1968) I. 318, II. 61. t. 24. Kísérőleletként egy poncolt spirálisokkal díszített lemeztörredék szerepel, melyet a szerző „erdélyi öv” darabjaként határoz meg. E töredék díszítése alapján kétségkívül a Medvegyfalva-Medvegyivce (18. j.), valamint az Ispánlaka-Spálnaca (Hampel J., A bronzkor ... II., CL. t.) övekkel, illetve övtörredékekkel hozható kapcsolatba. Megemlítenéd még a nagyváradi múzeumban levő, Robogány-ból (jud. Bihar) származó öv, spiráldísz az előbbiekével azonos.

²¹ Brunn, W. A. v., uo. I. 316, II. 49. t. 7–8. A szerző a kísérő leletek alapján HA korra datálja.

²² Banner J., Die Péceli Kultur. AH 35 (Bp. 1956) 111 Fundort 324, LXXXVII t. 4., 8.

²³ Behrens, G., PZ 11–12 (1919–20) 119., 2. kép.

²⁴ Bóna I., ArchÉrt 86 (1959) 55.

²⁵ Bóna I., uo. 15. kép.

²⁶ Bóna I., A bronzkor Magyarországon és a Középdunamedencében. Középső bronzkor. II. Kandidátusi disszertáció. 1958. Kézirat. 126.

²⁷ Bóna I., A bronzkor ... 1958. A pákozdvárral együtt: ArchÉrt 86 (1959) 56. A dunapentelei diadémák lelőkörlményei sajnos nincsenek részletesen ismertetve.

²⁸ Jóna A.—Kemenczei T., i. m. 34. Kemenczei Tibor az Uioara de Sus-felsőújvári raktárlelet poncolt lemezeihez hasonlítja; ennek párhuzama azonban a már említett medvegyfalvi, ispánlakai és robogányi későbronzkori darabok.

²⁹ Čaplovič, R., AR 6 (1954) 297—.

³⁰ Bóna I., ArchÉrt 86 (1959) 55. Bőséges analógiával és hivatkozásokkal.

³¹ Hájek, L., PA 45 (1954) 171., 12. kép 1.

³² Bóna I., ArchÉrt 86 (1959) 55.

³³ Bóna I., Alba Regia 4–5 (1963–64) IV. t. 9, VII. t. 12. kép.

³⁴ Bóna I., uo. 33.

³⁵ Bóna I., Alba Regia 1 (1960) VIII. t. 5.

³⁶ Ercsi-Sinatelep: Bándi G., Alba Regia 6–7 (1965–66) IV. t. 5–10. Itt említendő meg a valamivel későbbi (B II) ercsi kincslelet: Mozsolics, A., Bronzefunde ... 2. t.

gyakoriak (Szóreg 141., 162., 221 sz. sírok).³⁷ A téglalap alakú, bepödrött szélű mellűsz lemezek Bóna szerint a Vátia Ia-ban jelennek meg³⁸ és a Vátia III/1 időszakban tűnnek el,³⁹ továbbélésük azonban a középsőbronzkor legvégéig nagyon valószínű. Szerepelnek ugyanis a Mozsolics által BIIIb-re keltezett nagyhangos-kölesdi kincsben,⁴⁰ még hozzá poncolt díszítéssel (bár a lelet darabjainak együvértartozása kétséges),⁴¹ továbbá vésett, illetve poncolt díszű változataik megtalálhatók a pölöskei⁴² és a kolodnoe-tókési kincsben is.⁴³ A vatyai kultúra lelőhelyein szintén gyakoriak pl. Lovasberény-Jánoshegy, Ócsa, Dömsöd, Inárcs, Újhartyán-Vátia stb.,⁴⁴ így a vatyai készítményű diadéma mellett az ócsai poncolt lemezt is a vatyai fémművesség termékének tarthatjuk. Funkcióját illetően pontos meghatározást adni nem tudunk; a felvarrássra szolgáló hat lyuk mindenképpen arra enged következtetni, hogy valamiféle ruhadíszként szerepelhetett, mellűsz, sapkadísz vagy éppen övdísz gyanánt. Szép díszítését tekintve az ócsai darab tudomásunk szerint analógia nélkül áll a Kárpát-medencei anyagban.

A két spirális *kartekercs* önmagában szűkebb kronológiai meghatározásra nem alkalmas, mivel a típus használata a középső bronzkor elejétől a HA periódusig kimutatható.⁴⁵ A típus előzményének az egyszerű, spirálisok nélküli *kartekercs* karperec tekinthető, bár néhány esetben e spirálvégek gyaníthatóan később törtek le, pl. Zalaszentiván, Kosov.⁴⁶ A koszideri időszak kincsleleteiben különösen gyakoriak, néhány darabjuk az ócsai *kartekercs* egészen közeli párhuzamaként említhető, így elsősorban a mezőberényi,⁴⁷ a Koszider III kincs,⁴⁸ a nagyhangos-kölesdi,⁴⁹ valamint a zalaszentiváni lelet⁵⁰ *kartekercsei*. Az ócsai darabok, a fenti párhuzamok alapján szintén a Reinecke BB időszak végére keltezhetők.

A keresztmóttívummal díszített *korongos csüngők* legjobb párhuzamait a dunántúli mészbetétes

és a vatyai, illetve koszideri anyagban találhatjuk meg. Formáik kis eltéréssel azonosak,⁵¹ a peremen egy vagy két, körben futó bordázattal díszített, külön fül nélküli darabok valamennyi példája a Dunántúlról ismeretes — Abda,⁵² Lengyeltóti,⁵³ Pusztasárákánytó,⁵⁴ Tolnanémedi,⁵⁵ Esztergom,⁵⁶ Szomód⁵⁷ —, így valószínűnek látszik az a feltevés, mely szerint a csüngőtípus korai formája, melyen magát a csüngőtestet átlukasztva alakították ki a felfüggesztésre szolgáló fület, a mészbetétes népesség hagyatékához köthető.⁵⁸ A külön függesztőfüllet öntött változatok eddig még csak a koszideri körhöz tartozó kincsleletekből ismeretesek: Baks-LEVELÉNY,⁵⁹ Koszider I,⁶⁰ Ócsa, melyek közül a két utóbbi a vatyai népesség területén került elő, így lehetséges, hogy e csüngőtípus a késővatyai fémművességhez kapcsolható. Jelenlétük az ócsai kincsben megerősíti a lelet koszideri időszakra való keltezését.

A csüngőtípus díszítő motívumaival kapcsolatban nagyon valószínűnek látszik az a feltevés, hogy valamiféle *mágikus*, vallási, talán éppen napszimbólumot ábrázolnak. Ennek bizonyítása külön tanulmányt igényelne,⁶¹ de nem lehet véletlen, hogy e móttívumok a neolitikumtól a késő-középkorig, agyagpecsétlőkön, edények díszítéseiben, fenékbélyegeken, ékszereken, pénzeken stb. mindvégig követhetők, mint ahogy az sem, hogy bizonyos móttívumok önálló ékszerformában is megjelennek.⁶² Hozzájárul mindehhez, hogy e csüngők sírban, viseleti tárgyként tudomásunk szerint eddig még nem kerültek elő.⁶³ A keresztbordás csüngők típusa, melynek valószínűleg legkésőbbi képviselői közé tartozik az ócsai példány, a későbronzkorban eltűnik, s így e formát a Kárpát-medence mészbetétes, illetve koszideri fémművességéhez kell kapcsolnunk.

Az ócsai kincsleletben viszonylag nagy számban (15 db) vannak képviselve az öntött, áttört *félhold alakú csüngők* vagy más néven koszideri

³⁷ Foltiny I., Dolg 17 (Szeged 1941) 59—., XXI t. 53—54.; Patay P., i. m. 50., VI. t. 2.; Banner J., Dolg 7 (Szeged 1931) 7.

³⁸ Bóna I., A bronzkor ... 1958. II. 93.

³⁹ Bóna I., uo. 151.

⁴⁰ Mozsolics, A., Bronzefunde ... 33 t. 48, 49, 62, 63.

⁴¹ Mozsolics, A., uo. 151.

⁴² Hampel J., A bronzkor ... II., CLV t. 18.

⁴³ Hampel J., A bronzkor ... III., CXCIX t.

⁴⁴ Patay P., i. m. 86. Ruhadísznek, vagy nyakéknak tartja. Tárgytípusok eredetére: Bándi G., MFME 1964—65., 46—.

⁴⁵ Néhány példa: Stomfa-Stupava: Mozsolics, A., Bronzefunde ... 41. t. 9, 11; Kömpöc: Trogmayer O., MFME 1969 95. 5. kép. Tiszaszederkény: Kemenczei T., HOME 4 (1964) 38., I. t. 1, 3. kép.

⁴⁶ Točík, A., PA 45 (1954) 16. kép 7—8.

⁴⁷ Hampel J., A bronzkor ... II., CXXXIII t. 10; Bóna, I., Acta ArchHung 9 (1958) V. t.

⁴⁸ Mozsolics, A., Bronzefunde ... 51. t. 5—6. kép.; Bóna, I., Acta ArchHung 9 (1958) I t. 5—6 és II t. 8.

⁴⁹ Mozsolics, A., Bronzefunde ... 32. t. 1.

⁵⁰ Bóna, I., Acta ArchHung 9 (1958) VI. t.

⁵¹ Bóna, I., uo. 238. Típusfejlődéssel. Mozsolics, A., Bronzefunde ... 91. Bőséges párhuzamokkal.

⁵² Mozsolics, A., Bronzefunde ... 29. t. 27.

⁵³ Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeologiaja. (1920) 35. kép 4.

⁵⁴ Hampel J., A bronzkor ... III., CCXXII t. 6—7.

⁵⁵ Mozsolics, A., Bronzefunde ... 24 t. 4—8, 9—16.

⁵⁶ Mozsolics, A., uo. 28 t. 33.

⁵⁷ Mozsolics, A., uo. 23 t. 5.

⁵⁸ Bándi G., JPME 13 (1968) 71. Esztergom és Szomód esetében elrejtésüket az északról támadó magyarádi csoport beáramlásához köti.

⁵⁹ Trogmayer O., MFME 1966—67. 1., 2. kép 7.

⁶⁰ Mozsolics, A., Acta ArchHung 8 (1957) XIX. t. 5.

⁶¹ A témára vonatkozóan kitűnő összefoglalás Sági Károly tollából: VMMK 6 (1967) 55—85., melyben a neolitikumig visszamenőleg foglalkozik e szimbólumok mágikus, bajzó szerepével.

⁶² Pl. az egyik kőrosi csüngő díszítése ún. horgony alakú csüngők formájában; koncentrikus köröket ábrázoló agyagpecsétlők pedig tuskés csüngő formájában jelennek meg. Ugyanakkor egy unterrißdorfi korongos fejű tű díszítése kettős kört és keresztmóttívumot ábrázol: Brunn, W. A. v., Die Hortfunde der frühen Bronzezeit (Berlin 1959) 94. t. 5.

⁶³ Mozsolics, A., Bronzefunde ... 177. Bándi Gábor szóbeli közlése szerint a Vörösmart-Zmajevacn előkerült darab sírlethez tartozik.

típusú csüngők. Legközelebbi párhuzamaikat a Dunántúlon találjuk meg, elsősorban a Somogy megyei (más néven dunántúli) lelet csüngőit említhetjük,⁶⁴ melyek nemcsak típusban, hanem méretben is megegyeznek öt ócsai példánnyal (9. kép 8–12), így valószínűleg egyazon műhelyből származhatnak (illetve azonos öntőmintából, ha vándor mestereket feltételezünk). A két lelet többi csüngője is rendkívül hasonlít egymáshoz. További pontos analógiák találhatók a Koszider I. kincs anyagában,⁶⁵ amelyből kettő méretben is egyezik négy ócsai darabbal (10. kép 1–4), további három pedig az Y középtagos ócsai példánnyal (10. kép 8). Párhuzamként említhetjük még a somogykiliti (Balatonkiliti) csüngőket,⁶⁶ a baks-levelényi töredékes darabokat,⁶⁷ pilinyi temetőből a safari-kovói csüngőket,⁶⁸ melyek egyike pontosan megegyezik a legkisebb ócsai példánnyal (11. kép 37), s az ugyancsak analóg vcelincei csüngőket.⁶⁹ E csüngőtípus a Kárpát-medencén kívül eddig ismeretlen⁷⁰ (bár a motívum nem; a nikolajevi áttört csat formában erősen hasonló),⁷¹ így a keresztbordás csüngőkkel együtt a Kárpát-medencei középső bronzkor fémművességének egyik képviselője, mely azonban a halomsíros időszakban is tovább él. Helyi készítését bizonyítják a Somogy megyei lelet félkész darabjai,⁷² a tiszafüredi⁷³ és a fiatalabb soltvadkert⁷⁴ öntőminták. A koszideri típusú csüngők nagyszámú előfordulása az ócsai bronzleletben döntő jelentőségű, hiszen még inkább ahhoz a fejlett technikájú fémművészeti körhöz kapcsolja leletünket, melynek egyik központja gyaníthatóan a Duna középső folyásánál lehetett.⁷⁵

Az ócsai bronzlelet valamennyi bordázott tuskés csüngője (7 db) tipológiai jól elkülöníthető formát képvisel. Viszonylag kisméretűek, tuskéjük kicsi, csonkakúp alakú vagy gombszerű és függesz-tőfülűk igen rövid, erősen visszahajtott. Mindezek alapján a Mozsolics által elkülönített Aa csoport-hoz sorolhatók.⁷⁶ Ugyanilyen típusú csüngők a koszideri kincslelet horizont csaknem minden leletében előfordulnak. A legtökéletesebb pár-

huzamokat a rákospalotai,⁷⁷ az alsónémedi,⁷⁸ a mezőberényi,⁷⁹ valamint a baks-levelényi⁸⁰ darabokban találhatjuk meg. Másik változatuk a többszörösen bordázott, rendszerint nagyméretű, hosszú tuskéjű típus, de hogy a tipológiai elkülönítés itt sem jelenthet egyben jelentős időbeli eltérést, arra példa Ráksi⁸¹ és Lovas,⁸² ahol a kétfajta típus együtt jelenik meg. Maga a motívum egyébként díszítésként edényen⁸³ és agyagpecsétlőn⁸⁴ is megtalálható. A klasszikus vatyai anyagból (Újhartyán-Vatya⁸⁵) csüngő formájában ismeretes, mely az ócsai darabok egyik legjobb párhuzama. A magyarádi kultúra területéről (Kisvárad – Nitriansky Hradok) öntőmintája is előkerült,⁸⁶ mindezek alapján valószínű, hogy e csüngőtípus az etnikai értelemben vett halomsíros időszak előtt ismert és elterjedt ékszer volt. Az ócsai csüngők esetében a legnagyobb példányhoz két kisebb, majd két-két még kisebb csatlakozik, ily módon szimmetrikusan elhelyezve mindenképpen arra gondolhatunk, hogy nyaklánc vagy övdísz szerepét tölthették be. Az ékszerleletek önmagukban azonban nem alkalmasak ilyenféle problémák feloldására. A bronzkori ékszertípusok, illetve ruhaviselet rekonstrukciójához több, hiteles sírfeltárás szükséges,⁸⁷ egyidejűleg támpontul szolgálhatnak a plasztikus antropomorf ábrázolásokon, idoloikon látható díszítések — pl. a kličevaci idol övét tuskés csüngőkre emlékeztető ábrák díszítik.⁸⁸

Ugyancsak ruhadíszül szolgálhattak az ócsai lelet bronzgombjai, melyek túlnyomórészt félgömb alakúak (19 db) vagy kúp alakúak (11 db), mindenféle díszítés nélkül, mindössze két (egy esetben négy) felvarrásra szolgáló lyukkal. Az egész Kárpát-medencei bronzkor folyamán használatban voltak: nagyszámban fordulnak elő a perjamosi kultúra sírjaiban: Ószentiván, Szőreg, Deszk.⁸⁹ A szőregi sírokban ruhadíszként és a fej körül találták, valószínű tehát, hogy pártadíszül is szolgált.⁹⁰ Használta a szigetszentmiklós-kisapostagi (Ercsi-Sinatelep)⁹¹ és a vatyai népesség is (Lovasberény, Ócsa, Áporka, Újhartyán-Vatya, Inárcs stb.).⁹² Nagyszámban szerepelnek a koszideri hori-

⁶⁴ Mozsolics, A., Bronzefunde ... 39. t. 3–8.

⁶⁵ Mozsolics, A., Acta ArchHung 8 (1957) XX t. 8–9 és 10–13.

⁶⁶ Mozsolics, A., Bronzefunde ... 37. t. 7–14.

⁶⁷ Trogmayer O., MFME 1966–67, 3. kép 7.

⁶⁸ Furmanek, V., AR 24 (1972) I., III t. 2, 3.

⁶⁹ Točík, A. – Vladár, J., SA 19 (1971) 2., 27. kép. 5, 6, 9, 10.

⁷⁰ Bóna, I., Acta ArchHung 9 (1958) 234.

⁷¹ Bóna I., ArchÉrt 86 (1959) 54., 11. kép.

⁷² Mozsolics, A., Bronzefunde ... 39. t. 1–2.

⁷³ Bóna, I., Acta ArchHung 9 (1958) 234.

⁷⁴ Gazdapusztai, Gy., Acta ArchHung 9 (1958) 272.

14, 15, 16. VI. t. 3, 4; VII t. 3, 4 és IX t. 7.

⁷⁵ Mozsolics, A., Bronzefunde ... 105. A számba jöhető műhelyek közül Dunaújváros-Koszidert vagy Dunaföldvárt említhetjük.

⁷⁶ Mozsolics, A., Bronzefunde ... 92.

⁷⁷ Mozsolics, A., uo. 59. t. 14–18. Ez utóbbi kissé eltérő formát mutat. Észak-magyarországi területről megemlítendő még a kicsindi (Malá nad Hronom) csüngők: uo. 44. t. 1, 2.

⁷⁸ Mozsolics, A., Acta ArchHung 8 (1957) XXIV. t. 10–12. Pontos analógia, de a 13–20. is hasonló típus.

⁷⁹ Bóna, I., Acta ArchHung 9 (1958) V. t.

⁸⁰ Trogmayer O., MFME 1966–67, 2. kép 4,6.

⁸¹ Hampel J., A bronzkor ... III., CCXXI. t. 6–9.

⁸² Vinski, Z., VAM 1 (1958) 2. t.

⁸³ Fejér m. István király múzeum. Ltsz.: 234.

⁸⁴ Hampel J., A bronzkor ... I., LXX t. 26.

⁸⁵ Patay P., i. m. XIII. t.

⁸⁶ Fasani, L., Mem.Mus. Civ. St. Nat. Verona. 18 (1970) 10. kép.

⁸⁷ Feustel, R., Ausgrabungen u. Funde B. 15 (1970) H. 5. 247–251., 34–35. t. Ékszerviselet, főként nyaklánc és karperec rekonstrukciója.

⁸⁸ Truhović, V., Starinar 7–8 (1956–57) 1. kép 11. A témára vonatkozóan: Kovács T., ArchÉrt 99 (1972) 47–51. Irodalommal.

⁸⁹ Patay P., i. m. 50.

⁹⁰ Foltiny I., Dolg 17 (Szeged 1941) XX. t. 1, XXII. t. 40.

⁹¹ Bándi G., Alba Regia 6–7 (1965–66) V. t. 31–45.

⁹² Patay P., i. m. 86.

zont leleteiben (Nagyhangos–Kölesd, Tolnanémedi, Szigliget).⁹³ A későbronzkorban sem kevésbé gyakoriak — pl. Szakoly,⁹⁴ Igrici⁹⁵ —, sőt használatuk valamelyest módosult formában később is kimutatható: Sághegy,⁹⁶ Somlyó.⁹⁷ Ily módon az ócsai gombok kronológiai szempontból nem bírnak különösebb jelentőséggel; minthogy díszítetlenek, közepükön benyomott dudor nincsen és külön függesztőfüllet sem rendelkeznek — a B III periódus legvégére keltezhetők.⁹⁸

Az ócsai lelet bronzhuzalból csavart *spirálcsovecskéi* (3 db) sem jelentősek kronológiai szempontból, mert ennek az ékszertípusnak időbeli határai sokkal tágabbak, mint a bronzpitykéké. Nemcsak a vatyai kultúra alapjait képező nagy-révi művelődés sírjaiban — Dunapentele — Sztálinváros — Dunaújváros,⁹⁹ Kulcs,¹⁰⁰ valamint a Szigetszentmiklós–Kisapostag csoport hagyatékában — Ercsi–Sinatelep¹⁰¹ — találhatók meg, hanem a nyugati területeken is (Gemeinlebarn, Oroszvár¹⁰²) éppoly gyakori, mint a Maros-vidék temetőinek anyagában.¹⁰³ A koszideri időszak zárt leleteiben is gyakran szerepelnek (Alsónémedi, Koszider I, Pusztasárákánytő, Szomód stb.) és használatuk változatlan formában egészen a római korig követhető (Segesvár¹⁰⁴). E spirálcsovek nyaklánc vagy melldíszként¹⁰⁵ szerepelhettek, felfűzve vagy varrva, könnyen variálható formában, tekintve, hogy az egyes leletekben igen változatos mennyiségben és méretben fordulnak elő.

Leletünk kétségkívül egyik legproblematisabb darabja a későbronzkorban gyakori, de a középső bronzkorban meglehetősen szokatlan formájú *lándzsa*. Tudomásunk szerint eddig még nem került elő olyan — biztosan keltezett — koszideri típusú ékszerlelet, mely hasonló típusú lándzsát tartalmazna. Az ócsai darab legjobb párhuzamait is a későbronzkori-koravaskori, sőt még későbbi leletek hosszú köpüs, tompaszög élkiképzésű lándzsáiban találjuk meg. A hazai anyagból példaként említhetjük a bökönyi lándzsát,¹⁰⁶ az aranyosi raktárlelet néhány darabját,¹⁰⁷ halomsíros anyagból a pecsenyédi, HA periódus első felére datált lándzsát,¹⁰⁸ a farkasdi — valószínűleg halomsíros telepről származó — darabot,¹⁰⁹ Erdélyből a csik-

szeredai depólelet Reinecke BD korra datált példányát,¹¹⁰ továbbá az „urnamezős” korszak Pétervására,¹¹¹ Kamond-Károlyháza, Zeng¹¹² lelőhelyeiről származó lándzsákat. Meglepően jó, az előbbinél közelebbi párhuzamokat találhatunk azonban Európa északnyugati területeiről is, pontosabban az Elba vidékéről (De Zilk, Gudenåen, Tange, Lysemosegård, Ålbæk).¹¹³ E Smörmövre típusúnak nevezett lándzsákat Jacob-Friesen a Montelius féle kronológia I–II határához köti,¹¹⁴ ami kb. megfelelne a Reinecke BB 1/BB 2 fordulójának, eszerint a lándzsatípus korábban jelenne meg a Skandináv és északnémet területeken, mint a Kárpát-medencében. Ugyanez vonatkozik a lüneburgi típusba sorolt lándzsákra, melyek közül néhány (Nemmin¹¹⁵) szintén jó párhuzama az ócsai darabnak. Csakhogy a szerző mindkét típust délkelet-európai területekről származtatja, elfogadható párhuzamok támogatása nélkül, egyidejűleg a Kárpát-medencei lándzsákat egyetemlegesen egy újabb, különálló típusba sorolja.¹¹⁶ A probléma megoldhatatlannak tűnne, ha nem állna rendelkezésünkre az uzbordjád-sárszentlőrinci, koszideri típusú raktárlelet, amely sajnos csak sarlókat, vésőket és lándzsákat tartalmaz.¹¹⁷ Ez utóbbiból három példány formáját, élkiképzését tekintve párhuzamként hozható fel az ócsai lándzsával kapcsolatban. Igaz, a szerző az egyébként B IIIb korszakra keltezett raktárleletben pontosan e három lándzsát tartja a legfiatalabbnak,¹¹⁸ amely típus a következő, B IV periódusban tűnik fel pregnánsabb formában és nagyobb mennyiségben (Ópályi horizont).¹¹⁹ Ily módon az ócsai kincsben szereplő lándzsa megerősíti az uzdi lelet koszideri idősakra való keltezését. Az ócsai lándzsa nagy valószínűséggel együttesének legfiatalabb darabja, a Reinecke BB legvégéről (Mozsolics III vége) származik, s így módon a későbbi idősokban általánossá váló típus egyik legkorábbi képviselője.

Hasonló probléma merül fel az ócsai bronzlelet *fűrészlemezeivel* kapcsolatban, nagyszámú példával látszik bizonyítotttnak a tény, hogy a Reinecke BD periódusban jelennek meg először. Valóban, eddig nincs tudomásunk olyan, koszideri időszakból származó leletről, amelyben fűrészlemez for-

⁹³ Bóna I., Acta ArchHung 9 (1958) 2. kép.

⁹⁴ Kovács T., FA 18 (1966–67) 18. kép 6–7.

⁹⁵ Kalicz N., HOMÉ 1 (1958) 55.

⁹⁶ Patek E., Die Urnenfelderkultur in Transdanubien AH 44 (Bp. 1968) XXVII. t. 11, 13.

⁹⁷ Patek E., uo. LXXII t.

⁹⁸ Mozsolics, A., Bronzefunde ... 93.

⁹⁹ Bóna I., Alba Regia 1 (1960) XVIII. t. 1.

¹⁰⁰ Bóna I., uo. VII. t. 14.

¹⁰¹ Bándi G., Alba Regia 6–7 (1965–66) I. t. 8–14; V. t. 4–17.

¹⁰² Kőszegi F., FA 10 (1958) 53. További analógiákkal.

¹⁰³ Foltiny I., Dolg 17 (Szeged 1941) XXI. t. 35–55.

¹⁰⁴ Római katonai őv spirálcsovekkel in situ a segesvári múzeumban.

¹⁰⁵ Bóna I., ArchÉrt 87 (1960) 198–203.

¹⁰⁶ Jóna A. — Kemenczei T., i. m. XX. t. 2. Kemenczei Tibor a későbronzkorvégi koravaskor eleji általános lándzsatípusokhoz sorolja (uo. 32.).

¹⁰⁷ Hampel J., A bronzkor ... II., CCXVII t. 30, 32, 33.

¹⁰⁸ Kőszegi F., Alba Regia 2–3 (1961–62) 29., XIX. t. 9.

¹⁰⁹ Hampel J., A bronzkor ... II., CXXXI. t. 3.

¹¹⁰ Székely Z., SCIV 21 (1970) 3., 2. kép 2.

¹¹¹ Holste, F., Hortfunde Südosteuropas. (Marburg a. Lahn 1951) 50. t. 15–16.

¹¹² Patek E., i. m. LXVIII. t. 4, LXVI t. 1, LXV t. 4.

¹¹³ Jacob-Friesen, G., Bronzezeitliche Lanzenspitzen Norddeutschlands und Skandinavien. (Hildesheim 1967) 30. t. 4, 31. t. 12, 36. t. 2 és 5 stb.

¹¹⁴ Jacob-Friesen, G., uo. 221.

¹¹⁵ Jacob-Friesen, G., uo. 176. t. 13.

¹¹⁶ Jacob-Friesen, G., uo. 223.

¹¹⁷ Mozsolics, A., Bronzefunde ... 58. t. 8, 9, 10.

¹¹⁸ Mozsolics, A., uo. 174.

¹¹⁹ Mozsolics, A., uo. 62.

dulna elő. A HA periódusra datált leletekben viszont nagy mennyiségben szerepelnek, egy-egy zárt raktárleleten belül is — Berkesz-Csonkásdűlő, Nyírbogdány,¹²⁰ ami valószínűleg a fémművességi technika fejlettségi fokával, a műhelyek elszaporodásával hozható kapcsolatba.¹²¹ Talán Reinecke BD korszakra datálható a rohodi lelet,¹²² a kenderesi fűrészlemezek nagy tüskés csüngővel vannak együtt,¹²³ a borjasi fűrészlemez mellett¹²⁴ pedig egy olyan lándzsa szerepel, amelyik az ócsai példányhoz hasonlít. A biztosan BD-re keltezett, fűrészlemezeket tartalmazó, Bäléniből származó depólelet¹²⁵ Kemenczei szerint esetleg BC is lehet.¹²⁶ Végezetül, de nem utolsósorban az alsójárai (Iara) példányt említeném meg, amely M. Rusu véleménye szerint esetleg a Reinecke B B2 (!) időszakra keltezhető.¹²⁷ Valamennyi példaként felhozott fűrészlemez formájában eltér az ócsai két darabtól, amazok mindegyike keskenyebb és lekerekített sarkú, bár lehet, hogy az ócsai példányok a tárgyak középrészének töredékei csupán. Mind ezt figyelembe véve a két fűrészlemeztt éppúgy, mint a lándzsát, egy későbbi időszakban általánossá váló tárgytípus egyik legkorábbi megjelesének kell tekintenünk.

Végezetül néhány szót csupán az ócsai leletben levő bronzlemez töredékekről, amelyek közül az egyik valószínűleg bordázott díszű, rontott karperec darabja lehet. Ilyenekkel találkozunk több zárt leletben (pl. Koszider II¹²⁸); beolvasztásra

szánt hulladék darabok, amelyek őrzését és újra felhasználását a bronz értéke indokolta. Ez utóbbi három darab ellenére sem tartjuk az ócsai bronzleletet gyűjteléses, beolvasztásra szánt raktárleletnek. A kincs egész jellege, összetétele arra mutat, hogy egy családi ékszerlelettel állunk szemben, amely valószínűleg a család valamelyik nőtagjáé lehetett, s melynek darabjai — elsősorban a diadéma — nemzedékről nemzedékre öröklődtek.

Összefoglalva: az ócsai ékszerleletet az ún. koszideri időszakba tartozónak véljük, annak ellenére, hogy tartalmaz néhány olyan tárgyat, melyek az egyébként bőséges számban ismert koszideri típusú kincsekben eddig még nem vagy csak nagyon ritkán fordultak elő. Biztosan a késővathyai fémművesség termékének tartom a lemezdiadémát és a vele azonos díszítésű és technikájú poncolt lemezt; mindkettő e tárgytípusok egyik legkésőbbi előfordulásának tekinthető. Valószínűleg a koszideri időszak késővathyai fémművességéhez kapcsolhatók az ócsai lelet zömét adó jellegzetes csüngők, valamint a lándzsa és a fűrészlemezek is, melyek ugyanakkor e típusoknak eddigi legkorábbi képviselői a Közép-Dunamedencében. Az ócsai bronzleletet egykori tulajdonosa a Reinecke BB korszak végén (Mozsolics III vége), a halomsíros népesség támadása előtt rejthette el.¹²⁹

Topál Judit

A BRONZE AGE JEWEL FIND AT ÓCSA

Summary

In March 1972, another jewel find from the Bronze Age, concealed in a vessel, was recovered at Ócsa (County Pest). Since no traces hinting at a burial were found nearby, the recently recovered treasure-find, consisting of 69 pieces, should be considered a closed one.

As far as shape is concerned, the vessel itself (Figs. 1–2) offers no indication for a chronological determination of the entire find, because jugs of this type had been in use during several periods (e. g. in the Vátya culture, in the Tumulus-burial culture in the Pilyi culture). The diadem in the find presents relationship with pieces come to light from the Vátya culture and from the cultural groups related therewith. The lamellated diadem in the Ócsa find has its nearest parallel in the Dunapentele lamellated diadem ornamented similarly with punched motifs and triple boss-groups. To be linked similarly with the metal workmanship of the Vátya culture is the punched plate of the Ócsa treasure, issued probably from the same workshop as the diadem mentioned above (Fig. 6). No exact definition can be given as to its function, still, it was probably used as a plate to orna-

ment pieces of clothing. To the best of the author's knowledge, its ornamentation is unique in the material of the Carpathian basin. Two whorled bracelets of twisted bronze wire (Fig. 8) represent a type in use in several phases of the Bronze Age. The nearest parallels of the Ócsa pieces are to be found in the so-called Koszider-type bracelets. Four cross-ribbed pendants of the Ócsa find (Fig. 6) show marked similarity with the pieces found in the incrustated material of the Transdanubian area; on the other hand, their varieties with handles have turned up only in the Koszider type of treasures so far. The motifs adorning the pendant can be found practically on all jewels and utensils from the Neolithic Age up to the Middle Ages —, doubtless, they represent some sort of magic- or religious-, or even sun-symbols. They were not used in the late Bronze Age any more, so they may be connected with the heritage of the Carpathian incrustated, and Koszider metal workmanship. The majority of the pendants of the Ócsa find belong to the so-called Koszider-type half-moon pendant group (Figs. 9–10). This type of pendants has been so far unknown beyond the Carpathian basin. Its

¹²⁰ Jóna A. — Kemenczei T., i. m. X. t., XI. t. 14–20, XLI. t. 46 (29 db).

¹²¹ M. Rusu készülő monográfiájában a BD-re datálható 7 db fűrészlemezrel szemben a HA-ból közel kétezer darabot sorol fel. Szerinte a fűrészlemezeket az öntés után megmaradt durvább felületek lecsiszolására használták, ezért szerepelnek oly nagy számban a bronztechnika fejlettebb időszakában.

¹²² Jóna A. — Kemenczei T., i. m. LV. t. 3–15.

¹²³ Hampel J., A bronzkor ... II., CLVIII. t. 34–36.

¹²⁴ Hampel J., A bronzkor ... I., LXXXIX. t. 9.

¹²⁵ Dragomir, I. T. Actes du VIIe Congr. Int. d. Sc. Prehist. et Protohist. (Prague 1971) 690., 1. kép 7.

¹²⁶ Szíves szóbeli közlését köszönöm.

¹²⁷ Szíves szóbeli közlése.

¹²⁸ Mozsolics, A., Bronzefunde ... 50. t. 16a-c.

¹²⁹ A fényképtáblák elkészítéséért Apáti-Tóth Sándornak tartozom köszönettel. Itt köszönöm meg lektorom, Kovács Tibor, valamint mindazok segítségét, akik munkámban támogattak.

local make is proved by half-finished pieces, as well as moulds. The Ócsa pieces and the majority of their best parallels have been recovered from the Koszider-type treasures. The *prickly pendants* (Figs. 6 and 9) are mentioned in the literature generally as pendant forms of Tumulus-burial type. They are frequently met within the finds of the Koszider period, also the best parallels of the Ócsa find belong to them.

One of the most problematic pieces of the bronze-find is a narrow-leaved spear-head. Within the Bronze-period heritage of the Carpathian basin, similar types only appear in the late Bronze Period and in the early Iron Age. The Ócsa spear shows a close relation to the Smörumövre and Luneburg types of spears of Northern and Western Europe, as well as to the types to be linked with the so-called urn-field age. Since, however, pieces analogous with the Ócsa one appear in one single Koszider-type hoard as early as in the Reinecke BB period (Uzdborjád – Sárszentlőrinc), the author dates the piece to the end of the period, and considers it as one of the earliest occurrences of the type. As regards the two saw-plates of the Ócsa find, the situation is the same. Generally, these objects are dated back to the HA period of the age. There are, however, a few pieces which, primarily because of the accompanying finds, can be dated to the Reinecke BD period, moreover, there are some pieces

datable to BC (Băleni) or BB/2 (Iara). Thus the presence of the saw-plates does not change the chronological determination of the Ócsa find either, and, together with the spear, they can be regarded similarly as one of the earliest occurrences of the type.

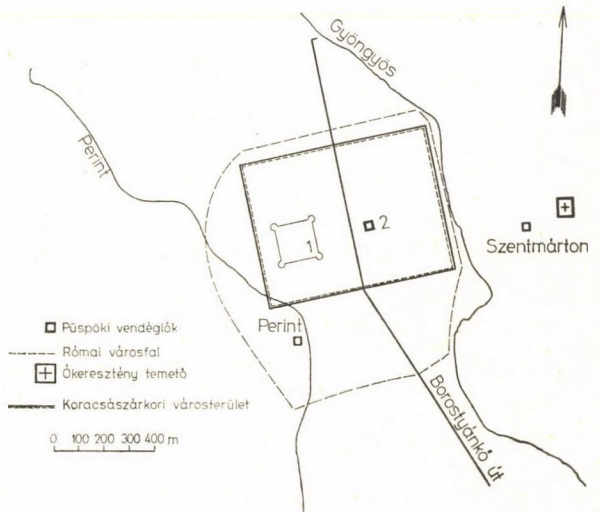
In spite of the presence of some bronze scraps, the Ócsa jewel find is not a collection meant for melting, but a family hoard which must have belonged to a lady member of a family having a prominent role in the society of the Bronze Period. In the author's opinion, the entire find belongs to the Koszider period, in spite of the fact that it contains some objects which did not occur in the Koszider-type treasures known otherwise in great numbers. Together with the punched plate bearing similar ornamentation and technique, the author considers the laminated diadem as a product of the late Vátya metal workmanship. Most probably, the characteristic pendants, constituting the bulk of the find, the spear-head and the saw-plates can also be grouped with the late Vátya metal workmanship of the Koszider period. At the same time, these three pieces are the earliest representatives of the type in the Middle-Danube basin. The one-time owner of the Ócsa hoard must have concealed it from the raids of the Tumulus-burial peoples at the end of the Reinecke BB period.

J. Topál

A SAVARIAI CAPITOLIUMI TRIÁSZ TORZÓINAK KÉRDÉSE

A XVIII. sz. vége óta ismert¹ és először Alföldi András által a savariai Jupiter-szentély istenszobrainak meghatározott torzókkal² (2. kép) a kutatás sokat foglalkozott.³ Az egy-egy töredékből álló „Jupiter” (3. kép), Minerva (4. kép) és a két töredékből álló (Paulovics István által⁴) „Juno”-nak meghatározott töredékek (6. kép 2–3.) triász együttesként való összetartozását a kutatás elfogadta.⁵ Kádár Zoltán⁶ és Erdélyi Gizella⁷ azonban felfigyeltek a Minerva és a „Juno” torzók közti stíluskülönbségre. Erdélyi Gizella szerint a savariai triász esetében talán már kész, visszamaradt, össze nem tartozó szobrokat vásároltak meg: tehát a város egy kevésbé költséges megoldással készítette el a capitoliumi szentély istenszobraiát. Kádár Zoltán azt a lehetőséget is felvetette, hogy a stíluskülönbség nem csak különböző mesterekre, hanem a készítés jelentősebb időközére is utal: a „Juno”-torzót legkésőbb az I. és a II. sz. fordulója körül, a Minervát a II. sz. 2. negyedében készítették. Miután Savaria városépítészetével és topográfiájával foglalkozva a nagyobb középületekre vonatkozó adatokat is összegyűjtöttem, kitűnt, hogy a szobortöredékek összetartozása a lelőhelyadatok alapján is problematikus.⁸ Ezért szükségesnek tartom a savariai triász-torzók lelőhelyének lehetséges tisztázását, az összetartozás kérdésének a vizsgálatát.

A szobortöredékek közül egyedül a Minerva-torzó lelőhelye ismert pontosan: a mai püspöki palota területén, feltehetően a római város C/8-as

1. kép. Savaria területe. — 1. A. Minerva-torzó lelőhelye. — 2. A „Jupiter”-torzó XVIII. század végi őrzési helye
Рис. 1. Территория Саварии. — 1. Место находки торса Минервы. — 2. Место хранения торса «Юпитера» в конце XVIII века

Fig. 1. Le territoire de Savaria. — 1. Site du torse de Minerve. — 2. La place où fut conservé à la fin du XVIIIe siècle le torse de „Jupiter”

insulájában⁹ került elő (1. kép). Erre a területre helyezte Paulovics — a Minerva-torzó alapján — Savaria capitoliumát.¹⁰ A torzó 1779-ben került

¹ Schoenvisner S., De antiquitate et historiae Sabariensis (Pest 1791) 60., XII., XIII., XX. táblák; Die römische Steindenkmäler von Savaria. Szerk. Mócsy, A. — Szentlélek, T. (Bp. 1971). 213–215. sz.

² Alföldi A., ArchÉrt 39 (1920–22) 14. Alföldi azonban csak a „Jupiter”- és a Minerva-torzókat kapcsolta össze. A „Juno”-töredéket Fettich Nándor kapcsolta a triászhoz [VSz 6 (1939) 119].

³ A tanulmányban a savariai „triász”-torzókkal kapcsolatos problémákat, elsősorban az összetartozás és azonosítás kérdését vizsgálom. Természetes azonban, hogy a felvetett kérdések esetleges eldöntésére még további, főleg szobrászati és anyagvizsgálatok szükségesek. A torzók keltezésével lényegében nem foglalkozom.

A savariai „triász” problémájára Erdélyi Gizella hívta fel figyelmemet. Vö.: Tóth E., ArchÉrt 98 (1971) 158., 188. jegyzet.) Hagyatékából azonban időközben előkerült egy tanulmány, mely a pannóniai triász együttesekkel foglalkozik. A tanulmány (megjelenik a Savaria, VMÉ 1973. évi számában) keletkezési idejét nem ismerjük. Ebben a munkában Erdélyi Gizella még a torzók

összetartozása mellett foglalt állást. Azonban, miután a tanulmány összefoglaló jellegű és jegyzetanyaga nem maradt meg, ill. nem készült el, a részletproblémákat nem tárgyalja. Engem viszont éppen Erdélyi Gizellával folytatott beszélgetések indítottak arra, hogy a savariai triász-torzók kérdését részletesebb vizsgálat alá vegyem.

⁴ Paulovics I., Savaria capitoliuma, ArchÉrt 1940 19.—

⁵ A torzókra vonatkozó irodalmat lásd: Die römische Steindenkmäler ... 213–215 sz. alatt.

⁶ Kádár Z. tanulmánya: Die römische Steindenkmäler ... 49.

⁷ Erdélyi G., A pannóniai kapitóliumi triász-együttesek. Savaria, VMÉ, nyomás alatt.

⁸ A lelőköörülményekhez lásd Tóth E., ArchÉrt 98 (1971) 158.—

⁹ A város insula-rendszer-sémáját lásd: Tóth E., ArchÉrt 98 (1971) 143.—

¹⁰ Paulovics I., Savaria — Szombathely topográfiája. Az 1938–39-es feltárások eredményei. Acta Savariensia I (Szombathely 1943) 22.

elő a püspöki palota építésénél, amiről két korabeli levél tudósít bennünket.¹¹ A darabot Schoenvisner István publikálta¹² és a palota sala terrenájának 1784-ben Dorfmeister által készített freskóin szerepel.¹³

A „Jupiter”-torzó lelőhelyéről és lelőköri-ményeiről semmilyen adattal nem rendelkezünk. Bizonyos, hogy nem a Minerva torzóval együtt került elő, mert akkor az említett levél, mely a Minerva-torzót azonosíthatóan leírta, ezt a feltűnő méretű és nagyságú szobortöredéket is megemlítette volna. Szintén Schoenvisner István publikálta,¹⁴ Dorfmeister freskóján is szerepel. Schoenvisner idejében a püspöki vendéglőben (*in Diversorio Episcopali*) állt¹⁵ (1. kép). Schoenvisner könyvében azonban lelőhelyadatokat mobil tárgyak esetében nincsenek, csak korabeli őrzési helyüket adta meg. Azonban ezek az őrzési helyek egyes esetekben bizonyos tájékozódást nyújtanak a lelőhelyet illetően is. Ugyanis Szombathelyen a római kőemlékek gyűjtése feltehetőleg már a XV. sz.-ban megindult, de a XVI. sz.-ban bizonyosan a középkori belső vár falába illesztették, ill. a külső vár udvarában gyűjtötték a római kőemlékeket.¹⁶ Az összegyűjtést, a város első püspöke, Szily János (1777–1799) tervszerűen tovább folytatta, a kőemléket az általa építtetett új püspöki palota udvarában állíttatta fel¹⁷ (az új püspöki palota szintén a középkori vár területén fekszik), és kőtárat hozott létre. Palotája egyik földszinti termét múzeumnak rendezte be, és Dorfmeister Istvánnal festette kis: mitologikus, antik romokat és a helyi római kőemlékeket is ábrázoló freskókkal.¹⁸ Így

Schoenvisner könyvében az *in Nova Arce Episcopali* megjelölést nem lehet lelőhelyként értelmezni, amint az gyakran megtörtént.¹⁹ Viszont: ha egy kőemléket Szily korában nem a püspöki palotában őriztek, akkor majdnem teljes biztonsággal állítható az — különösen olyan nagyméretű, súlyos darab esetében, mint a „Jupiter”-torzó, — hogy nem a középkori várnégyszögön belül került elő. Ezt a kőemléket még Schoenvisner könyvének megjelenésekor sem szállították be a püspöki palotába. A középkori várnégyszög, ahol a római emlékeket gyűjtötték, a római város 7–10 /B–D insuláit foglalja magába, a Minerva-torzó lelőhelyével együtt. Ha a „Jupiter”-torzó ezen a területen került volna elő, akkor a kőemlékek várbeli gyűjtése és nagy súlya miatt sem szállították volna ki a vár területéről. A város római régiségeinek leírásánál sem *Bél Mátyás*,²⁰ sem *Pococke és Milles*²¹ nem említik ezt a torzót a XVIII. sz. harmincas éveiben. Tehát vagy még nem került elő, vagy pedig olyan helyen állt, mely az utazók figyelmét elkerülte. A várban lévő római kövekről viszont mindhárman hosszan és részletesen megemlékeznek. 1822-ben már az új püspöki palota udvarán őrizték, és az utazók első helyen említik, Herculesnek tartva.²² A torzó XVIII. sz. végi őrzési helyét, a püspöki vendéglőt a mai Köztársaság tér 15 (hrsz. 1576, egykori Zöldfa vendéglő) számmal azonosították²³ (1. kép). Ez a hely a római város központi részére, az F/8-as insulába esik. Azonban ez az azonosítás sem kizárólagos. Egy XVIII. sz. közepéről származó várostérkép szerint²⁴ ugyanis három *diversorium* episcopale volt

¹¹ Nitrai Pál szentszéki jegyző levele Szily János püspökhöz 1779. május 5-én: *Tam e fossa fundamenti Seminarii, tam e residentiae Illustratis Vestrae eruuntur lapidae, signanter vero pro residentia excisa penes tugurium relictum lapis unus, viginti circiter centenariorum arte sculptoria elaboratus est, pars fuit hic, prout formae superne iunctum fuisse ostendit, grandis alicuius statuae repraesentatque a mediis uberibus pedes Deam quampiam.* Ugyancsak Nitrai augusztus 26-i leveléből: *Residentiae quoque fundamentum nunc a domo teloniariorum versus eam partem, qua frustum illud statuae nuper effossum est, sat profunde ducunt* (Szombathely, Püspöki levéltár I. állvány, kurrens iratok. A leveleket idézi *Paulovics I.*, Savaria–Szombathely tipográfiája 22., 49. j.). A tugurium helyét nem ismerem, a vámház a mai püspöki palota és az egykori szeminarium között, a jelenlegi Templom téren állt [*Géfin Gy.*, DuSz 8 (1941) 25]. Miután egy É–D irányú római út [*Tóth E.*, ArchÉrt. 98 (1971) 146., 2. kép], illetve a mellette, vele párhuzamosan futó középkori külső vár fala és erődítményei a palota U alakú épületének főhomlokzata alatt húzódtak és a levelek szövegéből is kitűnik, a Minerva-torzó nem a püspöki palota utca frontja alatt került elő. A lelőhely feltehetően a palota É-i szárnyának pincetere volt. Ez a terület a római város C/8-as insulájába esik. A levelek szövegéből az is kitűnik, hogy mind a szeminarium-épület, mind a püspöki palota északi szárnya alatt egyéb faragott kövek is előkerültek. Ezek között a *lapides* között azonban nem lehetett a „Jupiter”-torzó, mely feltűnő méretű és a levelek biztosan megemlégették volna. A két másik torzó — a „Junó”-nak tartott töredékek — azonban kevésbé jellegzetes, és az adatok azokra is vonatkozhatnak. Azonban ebben az esetben is a lelőhely nemcsak a püspöki palota, hanem a szeminarium területe is lehetett. A szeminarium a római város C/6-os insulájába esik, abba az insulába, mely a IV. szá-

zadban a császári palotához tartozott [vö.: *Tóth, E.*, Acta ArchHung 24 (1972)], és korábban is nyilvánvalóan középületet foglalt magában.

¹² Schoenvisner, S., i. m. XII. t. 60.

¹³ B. Thomas E., Acta HistArtHung 12 (1966) 113 —.

¹⁴ Schoenvisner, S., i. m. XIII. t. 61.

¹⁵ Schoenvisner, S., i. m. XIII. t.

¹⁶ B. Thomas E., Savaria 1 (1963) 107 —.

¹⁷ B. Thomas E., Savaria 1 (1963) 110–111.

¹⁸ B. Thomas, E., Acta HistArtHung 12 (1966) 113 —.

¹⁹ Lipp Vilmos alapján [VREJ 5 (1877) 18–.] így *Paulovics István* (ArchÉrt 1940., 20., 30.), *Kádár Zoltán* (Die römische Steindenkmäler... 50.) és *Balla Lajos* [Acta Univ. Debreceniensis de L. Kossuth nomin. VI/1 (1959–60) 205.] is.

²⁰ *Bél M.*, Hungariae Novae Notitia, Membrum III. De Sabaria. Kiadta B. Thomas E.—Prokopp Gy., KSz 1959 : 2., 37.

²¹ Kiadta mind a megjelent útikönyv régészeti vonatkozásait [*Pococke, E.*, (A Description of the East and some other Countries II., London 1745), mind a kiadatlan kéziratokat *Kubitschek, W.*, Ältere Berichte über den römischen Limes in Pannonien, Sitzungs., Akad. der Wiss. in Wien, Philos.-hist. Klasse, 209. kötet, Wien 1929. Abb. 1.].

²² B. Thomas E., Savaria 1 (1963) 114.

²³ P. Buocz T., Savaria topográfiája. (Szombathely 1967) 58 —.

²⁴ OMF Irattár, Rómer iratok 159–1891. (Vö. *Paulovics I.*, A szombathelyi szent Márton egyháznak római eredete.) Acta Savariensia 4 (Szombathely 1944) 38.; A térképet közlik: *Kádár Z.*—*Géfin Gy.*—*Horváth T. A.*, Szombathely. (Bp. 1961) 21. kép.

2. kép. A savariai capitoliumi triásznak tartott torzók
 Рис. 2. Торсы статуи, считающиеся триадой кпитолия в Саварии
 Fig. 2. Torses considérés comme le trias capitolien de Savaria

3. kép. A „Jupiter”-torzó
 Рис. 3. Торс «Юпитера»
 Fig. 3. Le torse de „Jupiter”

a mai Szombathely területén. Az egyik valóban a mai Köztársaság tér 15. sz. alatti épülettel azonos. Egy másik a XIX. sz. végéig különálló faluban, Szentmártonban állt. Ez a falu az akkori Szombathelytől keletre, közvetlenül mellette feküdt. Ez a vendéglő a mai Bercsényi és Tolbucin utcák sarkán, a római város beépített területének is keleti határát képező Gyöngyös pataktól mintegy 200 méterre keletre állt. A harmadik vendéglő a szintén a XIX. sz. végéig önálló községgé létező *Perint* faluban (jelenleg Óperint néven Szombathely belterületéhez tartozik), a római város nyugati szélén folyó Perint pataktól nyugatra volt található. Ez az épület azonban a római város fallal körülvett II. nagy építési periódusának területén állott.²⁵ Maga Schoenvisner még egyszer használja az *in Diversorio Episcopali* megjelölést:²⁶ egy másodlagosan ókereszténynek átfaragott sírkő esetében.²⁷ Ez a felirat azonban minden bizonnyal a szentmártoni diversoriumban állt, mert arra a területre esik a római város késői és ókeresztény temetője.²⁸ Schoenvisner azonban nem tesz különbséget a két diversorium megjelölésében; az ő idejében még különálló Szentmárton községben lévő emlékekkel kapcsolatban is Sabariáról beszél. Perint esetében azonban két ott őrzött kőemlékkel kapcsolatban *in Ó-Perént prope Sabariam*-ot ír.²⁹ A szentmártoni vendéglő a „Jupiter” torzó, őrzési helyeként azonban nem jöhet szóba, mert az a római város beépített területén és a városfalakon kívül, olyan területen feküdt, amely a római korban mindvégig beépítetlen maradt, és temetőterületre esett.³⁰ A Perint községbeli diversorium azonban a római város beépített területére esik, és a torzó előkerülési helyeként (pontosabban a XVIII. sz. végi őrzési helyeként) ezt a területet végeredményben nem zárhatjuk ki.

A „Juno”-nak meghatározott két töredéket szintén láthatjuk Dorfmeister freskóin. Schoenvisner szerint³¹ ezeket a darabokat is *in Nova Arce Episcopali* őrzik. Semmi többet nem tudunk róluk, így lelőhelyükről sem.

Mint említettem, Erdélyi Gizella³² és Kádár Zoltán³³ egyaránt hangsúlyozták a Minerva és a „Juno”-torzók között fennálló stíluskülönbséget, mely elsősorban az eltérő ruharedő-kezelésben és megformálásban nyilvánul meg. A Minerva-torzó erős, mélyen árkolt, szinte szögben törő ruharedőivel szemben (4. kép) a „Juno”-töredéken — különösen az alsó darabon (5. kép 2) — a ruharedők lágyak, laposak, árkolás nélküliek, ívesen futva alig emelkednek ki. Azonban a két „Juno”-töredék összetartozása a jelenlegi rekonstrukciós elképzelésben mindenképpen téves. A két töredék közül az egyik nyilvánvalóan női test felső része (6. kép);

a két oldalán és alján erősen töredékes, felső részén azonban a több darabból álló szobor illesztési felülete megmaradt. A torzón a bal mell figyelhető meg, ruharedőkkel, továbbá a bal kar indulásának csomója is látszik (6. kép). A torzó jobb oldalán azonban az eredeti felület sehol sem figyelhető meg, így a méreteket is csak hozzávetőleges pontossággal lehet megadni. A másik töredék (5. kép 2). jelenleg alsó lábszárként van kiállítva³⁴ (2. kép), ülőszobor lábrészeként, a térdtől lefelé. Ezen a töredéken illesztési felület sem figyelhető meg, mind az első, mind a felső része erősen rongált. Szélessége azonban mérhető. Elülső részén kissé oválisan elrendezve finoman, laposan futnak a redők. Ez a töredék ülőszobor esetében alsó lábszárrész semmi körülmények között nem lehet. A töredék felső, lepusztult végénél — tehát a jelenlegi felállítás szerint a térdeknél — mért szélessége 50 cm, és a töredék lefelé mindkét oldalán szélesedik. Ugyanez a méret a Minerva-torzó esetében — ugyan a combok kiindulásánál, az egykori illesztési felületen mérve, aminél azonban a térdeknél mért szélesség sem lehetett keskenyebb, 90 — 95 cm. A ruharedők a térd és az alsó lábszárak vonalait egyáltalán nem mutatják, ami viszont az ülőszobrok esetében elképzelhetetlen. Továbbá, ha valóban alsó lábszár-töredékről lenne szó, akkor a térdek szorosan összezárva, a lábfejek kissé nyitva, de egymás mellett, egyvonalban lettek volna kifaragva, ami kvalitásosabb darab esetében szintén példátlan lenne. Ugyanezen okok miatt a töredék ülő szobor alsó lábszárainak oldalsó része sem lehet. Erdélyi Gizella szerint³⁵ a torzó leginkább hasi részre mutat. A két töredék azonban ülő szoborként azért sem tartozhatott össze, mert a két töredék együttes magassága 145 cm körül van, míg a vele, a felső töredék alapján majdnem azonos, de inkább nagyobb méretű Minerva-torzó teljes magassága, beleértve a combok illesztési felületének alját is, csak 120 cm. Az alsó töredék úgy látszik, valóban hasi résznek, és egyedül ennek képzelhető el. A jelenlegi felállítás szerinti — ami a ruharedők futása alapján helyes — felső része keskenyebb, míg a töredék jobb oldala (mindkét oldalon az eredeti felszín megmaradt) egyenes vonalban szélesedik lefelé, a bal oldal azonban ívesen kidomborodik. A töredék tehát, egy, a test-súlyt a bal lábán viselő, álló, talán női szobor töredéke, a csípőtől lefelé.

További vizsgálatot igényel a felső töredék meghatározása is. Kérdés, hogy ülő vagy álló szobor töredéke-e? A kérdést eldönteni nem tudom. A torzó hátulsó oldalán csak kis felületen maradt meg az eredeti felszín, melyen a bal válltól jobbra lefelé redőzött a drapéria (6. kép). Megjegyzendő,

²⁵ Vö. Tóth E., ArchÉrt 98 (1971) 166 —.

²⁶ Schoenvisner, S., i. m. VI. t.

²⁷ CIL III 4197 = RIU I 79.

²⁸ Vö. Paulovics I., A szombathelyi Szent Márton egyháznak ... 9.

²⁹ Schoenvisner, S., i. m. IX. t.

³⁰ P. Buocz T., i. m. 12.; Tóth E., ArchÉrt 98 (1971)

156.

³¹ Schoenvisner, S., i. m. XX. t.

³² Erdélyi G., i. m.

³³ Kádár Z., i. m. 49.

³⁴ Az összeállítást Paulovics István végezte (ArchÉrt 1940. 30 —.).

³⁵ Erdélyi G., i. m.

hogy mindhárom szobor esetében a hátsó nézet erősen elnagyolt, és hasonló megmunkálású. Nem figyelhető meg azonban a „Juno”-torzón a trónszék megléte: nem is zárható ki, de nem is bizonyítható. A jobb kar csonkja mögött ugyan egy kis kidudorodás látható, azonban ez a ruhához is tartozhatott. Végeredményben tehát a töredék egy nem körüljárható, egy nézetre, fülkében elhelyezett álló szoborhoz is tartozhatott. Ezt a lehetőséget azonban az teszi bizonytalanná, hogy a szobor több darabból volt összeillesztve. Megjegyzendő azonban még az is, hogy csupán a bal mell felett lévő ruharedőn megfigyelhető vésési technika nem annyira kiemelkedő, és árktolt, mint a Minerváé, de plasztikusabb, mint a „Juno” alsó töredékéé.

Mindkét torzónak megmaradtak a felső, ugyanazon a helyen lévő illesztési felületei is. Ezek is különböznek egymástól: Minervánál a felületen egy lépcső van kifaragva (4. kép), 10 cm magasságú: ez a „Juno”-torzón hiányzik. A Minervánál a szobornak az illesztési felületen mért vastagsága 65 cm, a „Juno”-nál csak 50 cm.³⁶ A Minerva-töredéken a hátsó nézetben két csaplyuk van, míg a „Juno”-töredéken a csaplyukak hiányoznak. Mindezek alapján tehát a „Juno”-torzó alsó és felső része nem tartozhatott egy szoborhoz, az alsó töredék természetesen egyáltalában nem kapcsolható össze egy triász-együttesben a Minerva-torzóval, a felső töredék és a Minerva összetartozását pedig legalábbis bizonyíthatatlannak érzem. Az érvek inkább az összetartozás ellen szólnak.³⁷

Nagyobb problémát okoz a Minerva- és a „Jupiter”-torzók összetartozásának a kérdése. Miután a Minerva-torzót teljesen egészében ruha fedi, ezzel szemben a „Jupiter”-nek meghatározott torzó a bal vállról lelógó, de felületén csaknem teljesen ronsolt köpeny kivételével teljesen mezítelen, a két torzó stílusának összevetése nehéz. A stílusban mutatkozó esetleges egyezés vagy eltérés megállapítására és vizsgálatára nem vállalkozhatom. Azonban a Minerva-torzó biztosan nem a „Jupiter”-rel együtt került elő; a „Jupiter”-torzó nem a középkori vár területén került elő, ahol a Minerva, hanem a város központi részén, talán az F/8-as insula körzetében. E negatív jellegű adatok alapján a Minerva- és a „Jupiter”-torzók összetartozását szintén bizonyíthatatlannak tartom. Nem érdektelen tehát felvetni egyéb lehetőségeket sem.

Ha ez a két torzó nem tartozott össze, akkor a Minervának biztosan meghatározott torzó hite-

lességével szemben a férfitorzó meghatározása is bizonytalanná válik, és így több alternatív lehetőség adódik. Kérdés, hogy melyik torzót tartjuk capitoliumi-triász együttesbe tartozónak. Ha a férfitorzó Jupiteret ábrázolja, akkor végeredményben mindkét szobor (vagy az egyik, vagy a másik) tartozhatott triász-együttesbe. Ha a „Jupiter”-torzó, mely feltehetőleg a római város központi részén került elő (más előkerülési lehetőséget lásd lentebb), tartozott a triászhoz, akkor fel kell tételnie egy önálló Minerva-szentély meglétét Savariában, melynek építését legvalószínűbben Domitianus korára kell tenni.³⁸ A különösnek és ritkának tartható önálló Minerva-szentély megléte mellett — pontosabban: amellet, hogy a Minerva-torzó nem tartozott a triász-együttesbe — még egy érv szólna. Savariat feltehetőleg az 50-es évek legelején alapította és tette coloniává Claudius.³⁹ Miért vártak volna tehát a capitoliumi istenszobrok elkészítésével legalábbis egy fél évszázadot, ugyanis triász-együttesben ülő Minerva-ábrázolás előbb nem készülhetett. Ha a savariai triász-szobrokat előbb állították fel, akkor a két istennőt állva ábrázolták volna. Ehhez a lehetőséghez — ha úgy tetszik — adva van az álló nő szobor alsótest töredéke. Azonban realitásabb lehetőségnek látszik, ha azt tételezzük fel, hogy a Minerva-torzó tartozott a triász-csoporthoz. Ebben az esetben a város capitoliuma a mai szombathelyi püspöki palota körzetében kereshető, a Minerva-torzó lelőhelyénél. Ebben az esetben a férfitorzó vagy önálló Jupiter-szobor, vagy pedig császár-ábrázolás: talán Claudius császárt Jupiter pózában megjelenítő ülőszobor, mely részben a colonia claudiusi alapítása, részben a korabeli ülő császár-szobrok alapján feltételezhető.⁴⁰ Egyébként is két felirat alapján⁴¹ Balla Lajos már felvetette⁴² egy savariai Claudius-szentély létezését.

Itt még utalni szeretnék arra a tényre is, hogy az óperinti *diversorium episcopale* — melynek körzete végeredményben szintén szóba jöhet a torzó lelőhelyeként — azon a területen fekszik, ahol Schoenvisner korában⁴³ azt a két feliratot őrizték,⁴⁴ melyeket Mommsen⁴⁵ kapcsolatba hozott az *ara Augusti provinciae Pannoniae*-vel (1. kép). Sajnos a két elveszett felirat pontosabb lelőhelyét nem ismerjük, azonban Perint falu nem nyúlt tovább nyugatra annál a vonalnál, ahol a nyugati római várossfal húzódott.⁴⁶ Ezt a területet, mely kívül esik a római város korai, az alapításkor kijelölt területén, attól egy patak (Perint) választja

³⁶ Vö. még Tóth E., ArchÉrt 98 (1971) 160.

³⁷ Természetesen szükséges még további szobrászati vizsgálat.

³⁸ Tóth E., ArchÉrt 98 (1971) 159.

³⁹ Tóth E., Adatok Savaria—Szombathely és környéke történeti földrajzához, VSz 26 (1972) 244.

⁴⁰ Pl. Augustus: Leningrád, Ermitázs [Kultura i iszkusstvo anticsnogo mira. (Leningrád 1961), 169]; Tiberius, Claudius, Nerva [Ducati, P., L'Arte in Roma dalle origini al sec. VII. (Bologna 1938) 84/2., 85/1., 106/2. képek stb.; Vö. még Niemeyer, H. G., Studien zur

statuarischen Darstellung der römischen Kaiser. (Berlin 1938) 60—, 29—31. t.]

⁴¹ RIU I 20., 42.

⁴² Balla L., Acta Univ. Debreceniensis VI/1 (1959—60) 207., 49. j.

⁴³ Vö. Schoenvisner, S., i. m.

⁴⁴ CIL III 4193 = RIU I 133; CIL III 4192 = RIU I 134.

⁴⁵ CIL III 525. lap.

⁴⁶ Tóth E., ArchÉrt 98 (1971) 152—.

4. kép. A Minerva-torzó
 Рис. 4. Торс Минервы
 Fig. 4. Le torse de Minerve

5. kép. 1. A „Jupiter”-torzó hátoldala. 2–4. A „Juno”-torzó alsó töredéke.
 Рис. 5. 1. Обратная сторона торса «Юпитера». — 2–4. Нижний фрагмент торса «Юноны»
 Fig. 5. 1. La partie dorsale du torse de „Jupiter”. — 2–4. Le fragment inférieur du torse de „Junon”

el, az ismeretlen korban (talán a II. sz. végén) épült várossal már körbefogja. E területnek a déli felében alakult ki a középkori Perint falu,⁴⁷ és ezen a déli részen állt a püspöki vendéglő is. (Perint falu szintén a győri püspök tulajdona volt, Szombathellyel és Szentmártonnal egyetemben.) Martinovits Ferenc házának szintén ezen a déli, kb. derékszögű háromszög alakú (220 és 320 m-es befogókkal) területen kellett állnia: az ő házában voltak a XVIII. sz. végén a Siscia és Scarbantia nevét viselő bázisok⁴⁸, melyek nyilvánvalóan az *ara Augusti* és a *concilium provinciae* épületének a helyét jelentik.⁴⁹ Megjegyzendő még az is, hogy J. Milles 1736-ban Szombathelyen járván⁵⁰ a kérdéses területről úgy nyilatkozott, mint *where they have tradition that the ancient square or Forum of Sabaria stood*, ami szintén nem hagyható figyelmen kívül, miután az adat abból az időből származik, amikor még a XVIII. sz. végi erős és gyors városiasodás a római város maradványait nem semmisítette meg egészen. Pannonia, ill. Pannonia superior császárkultuszának oltárát és a tartományi gyűlés épületét tehát — úgy tűnik — az alapításkor kijelölt városterületen kívül, attól nyugatra kell keresnünk.⁵¹ Talán éppen ezek miatt a fontos középületek miatt vették körbe később városfallal ezt a területet.⁵² Végeredményben tehát annak is megvan a reális lehetősége, hogy a torzó — akár Jupiter-, akár császárábrázolás — itt került elő.

A savariai és scarbantiai triász-együttesek vizsgálatánál és datálásánál, valamint egyéb, a capitoliumi istenségeket ábrázoló szoborcsoportok esetében is általános a római városi capitoliumi Jupiter-szentélyt és annak kultuszszobrai ábrázoló éremhátlapok felhasználása a kömlékek datálásánál, azon az alapon, hogy a római városi szentély istensobrai mennyire változtak a különféle helyreállítások folyamán, ill. a vizsgált kömlék melyik típust követi. Azonban ez a vizsgálati módszer egyrészt erősen problematikus, továbbá az érem-

képek hátlapábrázolásait nem figyelték meg pontosan, és olyan éremábrázolásokat is felhasználtak, melyek nem a római városi szentélyt mutatják. Szükséges tehát, főleg az első századi éremképek vizsgálata, mert ez az az időszak, amikor a római városi szentély szobrai bizonyíthatóan többször változtak, ill. a savariai szentély szobrai is feltehetőleg már az első században elkészítették.

Kádár Zoltánnak⁵³ Praschniker alapján⁵⁴ az a véleménye, hogy a római városi Jupiter-templomot ábrázoló éremképek esetében Domitianus alatt jelenik meg először, hogy nemcsak Jupiter, hanem mindkét istennő is trónuson ül. Tehát ez a dátum: i.sz. 82 — amikor Domitianus az i.sz. 80-ban leégett szentélyt újjáépítette⁵⁵ — jelenti a savariai (természetesen elfogadva a torzók összetartozását) és a scarbantiai szobrok keltezése esetében is a *terminus post quem*-et. Praschniker arra is utalt,⁵⁶ hogy Scarbantia esetében sem lehet a triász-torzók elkészítését Domitianus korára tenni⁵⁷ — noha a város flaviusi municipium —, mert a claudiusi colonia, Savaria esetében is a triász mindhárom tagját ülve ábrázolták: tehát a szobrok a colonia alapítása után sokkal később kellett hogy készüljenek. Kádár véleménye, ill. a datálási lehetősége az éremképek alapján vitatható. Az általa idézett Domitianus CAPIT RESTIT hátlapfeliratú cistophorusán⁵⁸ ugyanis csak Jupiter ül, a két istennő pedig Kádár véleményével ellentétben biztosan áll. A cistophorus i.sz. 82-ben verték. F. Sauer is együtt említi⁵⁹ Vespasianus és Domitianus érmeit, mint amelyeken csak Jupiter ül, a két istennő pedig még áll.⁶⁰ Míg azonban Vespasianus érmein⁶¹ hexastylos, Domitianus idézett cistophorusán tetraastylos templomhomlokzat látszik. A római városi Jupiter-szentély viszont hexastylos volt.⁶²

A Flaviusok érmein a capitoliumi szentély ábrázolásai a következők:⁶³

1. Vespasianus i.sz. 71-ben vert as-a,⁶⁴ melynek hátlapján hexastylos templomhomlokzat, az oszlo-

⁴⁷ Vö. Tóth E., VSz 26 (1972) 241.

⁴⁸ CIL III 4193 = RIU I 133; CIL III 4192 = RIU I 134.

⁴⁹ CIL III 525. Lap.

⁵⁰ Kubitschek, W., i. m. 53 —.

⁵¹ Tóth E., ArchÉrt 98 (1971) 51., 167.

⁵² A császárszobrok felállítási helyéhez: Niemayer, H. G., i. m. 28 —.

⁵³ Kádár Z., i. m. 47.

⁵⁴ Praschniker, C., ArchÉrt 51 (1938) 38.

⁵⁵ Cagian de Azevedo, M., I Capitolia dell'Impero Romano, Atti della Pontificia Acc. Romana di Arch., Ser. III. Memorie 5 (1941) 3 —; Hülsen, Ch., Capitolium, PWRE III (Stuttgart 1899) 1532.

⁵⁶ Praschniker, C., i. m. 38.

⁵⁷ A soproni capitoliumi szentélyben egy későbbi falban, másodlagos felhasználásban a következő téglabélyegek kerültek elő: LEG X C P F.; IMP ANT AVG P; LEG XI G P F; LEG I AD P F [Bella L., ArchÉrt 14 (1894) 76.]. A II. század különböző időszakaiból származó téglabélyegek [vö. Mócsy, A., Pannonia, PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 614 —.] a szentély kultuszszobrainak datálásához lényeges bizonyítékot nem szolgáltathatnak.

⁵⁸ Kádár Z., i. m. 47.

⁵⁹ Sauer, F., JÖAI 45–46 (1950–51) 80.

⁶⁰ Ugyanígy, álló istennőkkel írja le az érmeiket A. Kirsopp Lake is, MAAR 12 (1935) 142.

⁶¹ Lásd alább.

⁶² Cagian de Azevedo, M., i. m. 2 —.

⁶³ A felsorolásban csak azokat az érmeiket tárgyalom, melyeken a capitoliumi triász-szobrok láthatók; az egyéb, a capitoliumi Jupiter-templomra vonatkozó érmeiket lásd: Kirsopp Lake, A., MAAR 12 (1936) 138 —.

⁶⁴ BMC II 614, 23. t. 14 = Cohen, Vesp. 486. A. Kirsopp Lake idézi (i. m. 141) Cohen, Vesp. 490. sz. sester-tiusát (a British Museumból, azonban a BMC II 572*-nál: „but the B. M. specimen is entirely remade on rev. Confirmation of the coin is required”. olvasható). Az érmet az avers felirata: IMP CAES VESPASIANI AVG PM TR P P P COS III i. sz. 71-re keltezi. A rev. leírása Cohennél azonban nem Vespasianus i. sz. 71-ben vert as-át, hanem az i. sz. 76-ban vert sester-tiusát (BMC II 721 = Cohen 492.) követi. Miután a British Museumban őrzött és állítólag Cohen által leírt érem reverse teljesen más, Cohen sester-tiusának reverse nem a 71-es as-t, hanem a 76-os sester-tius követi, továbbá a Cohen 490-es érmen Jupiter ül, míg a többi 71-es érmen (BMC II 614 = Cohen 486) még Jupiter áll, és csak a 76-os érmeiken (BMC II 721 = Cohen 492) ábrázolták ülve, a 71-es érmeiken a capitoliumi szentély as-okon, 76-ban pedig csak sester-tiusok reversén jelenik meg, a Cohen 59-es érmet téves kormeg-

6. kép. A „Juno”-torzó felső töredéke
Рис. 6. Верхний фрагмент торса «Юноны»
Fig. 6. Le fragment supérieur du torse de „Junon”

pok között, középen Jupiter, jobbra Juno, balra Minerva látható (7. kép 1.). Mindhárom isten pódiumon áll. Ugyanezt a típust képviseli a M. Bernhart által közölt érem is.⁶⁵

2. Vespasianus i.sz. 72-es as-a:⁶⁶ hexastylos templomhomlokzat, az oszlopok között mindhárom isten áll. Az érem a BMC II 614 típusát követi.

3. Vespasianus i.sz. 73-ban vert as-a:⁶⁷ hexastylos templomhomlokzat oszlopai között mindhárom isten áll.

4. Vespasianus i.sz. 76-ban vert sestertiusai:⁶⁸ hexastylos templom homlokzata, az oszlopok között középen Jupiter bázison ül, a két istennő pedig Jupiter két oldalán, tőle oszlopokkal elválasztva áll; ez a jelenet — oszlopok nélkül — megismétlődik a timpanonban is, melynek oromzata erősen díszített (7. kép 2.). Ugyanezt a típust képviseli Vespasianusnak az az érme is, melyet M. Bernhart közölt.⁶⁹

5. Vespasianus 77/78-as ró mavárosi sestertiusai:⁷⁰ hexastylos templom, az oszlopok között pódiumon ül Jupiter, az istennők állnak.

6. Vespasianusnak 77/78-as lugdunumi veretű

as-a,⁷¹ (7. kép 3.), amely a BMC II 614. és 617. sz. érmeket követi: hexastylos templom oszlopai között mindhárom isten áll. Ugyanezt láthatjuk Vespasianusnak egy másik lugdunumi as-án is⁷² (7. kép 4.).

7. Vespasianusnak i.sz. 79-es sestertiusa.⁷³ A hátlap ábrázolását nem ismerem.

8. Domitianusnak i.sz. 82-ben, Kisázsia-ban vert cistophorusán,⁷⁴ melynek hátlapfelirata CAPIT RESTIT, tetrastylos templom homlokzata látható, az oszlopok között csak Jupiter ül, a két istennő áll. A timpanonban az ábrázolás nem ismétlődik meg. A cistophorust követi Domitianusnak ugyancsak 82-ben, Kisázsia-ban vert tetradrachmája,⁷⁵ melyen szintén tetrastylos templom oszlopai között csak Jupiter ül, a két istennő áll (7. kép 5.).

9. Domitianusnak i.sz. 94/96-ban, Rómában vert denárja⁷⁶ hátlapján minden bizonnyal szintén a capitoliumi Jupiter-templomot láthatjuk:⁷⁷ a hexastylos homlokzat oszlopai között Jupiter ül, a két istennő pedig áll (7. kép 6).

Az i.sz. 69-ben leégett szentélyt, melynek helyreállítását 71-ben kezdték meg és 75-ben fejezték be,⁷⁸ ábrázoló 71-ben, 72-ben és 73-ban vert érme-

határozásának tartom, ami a keltezését illeti. Nem ismerem azonban Vespasianus 74-es veretű sestertiusának reversét (BMC II 695* = Cohen 491.).

⁶⁵ Bernhart, M., Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit. (Halle-Saale 1926) 90. t. 2.

⁶⁶ BMC II 647, 25. t. 10.; vö. Cohen. Domit. 533.

⁶⁷ BMC II 673 || = Cohen, Titus 242.; BMC II 690§ = Cohen, Domit. 534.

⁶⁸ BMC II 712, 29. tábla 6. = Cohen 488, de Cohen-nél tévesen as.

⁶⁹ Bernhart, M., i. m. 90. t. 1.

⁷⁰ BMC II 734 = Cohen 493.; BMC II 741* = Cohen 243.

⁷¹ BMC II 877, 42. t. 8.

⁷² BMC II 850, 41. t. 4. = Cohen 489.

⁷³ BMC II 746*

⁷⁴ Bernhart, M., i. m. 90. t. 3.

⁷⁵ BMC II 251., 68. t. 3. = Cohen 23.

⁷⁶ RIC II 207, V. t. 85c.

⁷⁷ BMC II 241., 67. t. 7. Így Kirsopp Lake, A., i. m. 142. is.

⁷⁸ Cagiano de Azevedo, M., i. m. 4.

7. kép. Éremképek a római városi Jupiter-szentély ábrázolásával. 1. Vespasianus i. sz. 71-es as-a (BMC II 614). — 2. Vespasianus i. sz. 76-os sestertia (BMC II 721). — 3. Vespasianus i. sz. 77/78-as lugdunumi as-a (BMC II 877). — 4. Vespasianus lugdunumi as-a (BMC II 850). — 5. Domitianus i. sz. 82-es tetradrachma (BMC II 251). — 6. Domitianus i. sz. 94/96-os tetradrachma (RIC II 207)

Рис. 7. Изображения на монетах городского святилища Юпитера в Риме — 1. Асс Веспасиана от 71 г (BMC II 614). — 2. Сестерция Веспасиана от 76 г (BMC II 721). — 3. Лугдунский асс Веспасиана от 77/78 г (BMC II 877). — 4. Лугдунский асс Веспасиана (BMC II 850). — 5. Тетрадрахма Домициана от 82 г (BMC II 251). — 6. Тетрадрахма Домициана от 94/96 г (RIC II 207)

Fig. 7. Monnaies portant la représentation du sanctuaire de Jupiter de Rome. 1. L'as de Vespasien de l'an 71 (BMC II 614). — 2. Le sesterce de Vespasien de l'an 76 (BMC II 721). — 3. L'as de Lugdunum de Vespasien, de l'an 77/78. (BMC II 877). — 4. L'as de Lugdunum de Vespasien (BMC II 850). — 5. Le tetradrachme de Domitien de l'an 82 (BMC II 251). — 6. Le tetradrachme de Domitien de l'an 94/96 (RIC II 207)

ken a még a korábbi, a pusztulás előtti templomot ábrázolták, miután a helyreállítás még nem fejeződött be.⁷⁹ Az újjáépített templom és a kultusz-

⁷⁹ Vö.: Aust, E., Jupiter [Roscher, W. H., Ausführliches Lexikon d. griech. und röm. Mythologie II/I. (Leipzig 1890) 117.].

⁸⁰ Tacit. hist. IV 53.; vö.: Cagiano de Azevedo, M., i. m. 3.

⁸¹ Cagiano de Azevedo, M., i. m. 44., 45., 46.

⁸² Aust, E., i. m. 716.

szobrok csak az i. sz. 76-ban vert érmeken jelennek meg: ezeken Jupiter már ül, de a két istennő még áll. A 69 előtti és utáni templom egyaránt hexastylos volt: vallási okokból ragaszkodtak a korábbi templomhoz, annak mintáját követték, csak magasabbra építették.⁸⁰ Coloniális vereteken még 77–78-ban is a korábbi típus jelenik meg, tehát a római városi éremképeket még nem vették át. Mint láttuk, Domitianus 82-es kisázsiai érmein csak Jupiter ül, a két istennő pedig áll. Azonban ezeket a kisázsiai érmeiket nem lehet egyébként sem felhasználni a római városi triász-szobrok típusának meghatározására. Ezeken az érmeken tetrastylos templom homlokzata látható, és a timpanonban nincsenek istenszobrok. Ezek az érmek nem a római városi szentélyt ábrázolják, hanem vagy egy fiktív templomot, vagy valamelyik négyoszlopos kisázsiai capitoliumi szentélyt. Tetrastylos homlokzatú templomok álltak például Petraban, Seba-teben, Diocesareaban, Capitoliában, Antiochia ad Meandrum-ban.⁸¹ Domitianus 94/96-os római városi veretei azonban hexastylos homlokzatú templomot ábrázoltak, ülő Jupiter és álló istennőszobrokkal.

Azonban a többi ábrázolással kapcsolatban is fel kell vetni azt a kérdést, hogy az éremhátlapok mennyiben tekinthetők autentikusnak, valóban a római városi szentélyt és istenszobrait ábrázolják-e? Tudjuk ugyanis, hogy a szentély Jupiter-szobra az i. e. I. sz. 2. harmadától az olympiai Zeusz-szobor mintájára készült ülő szobor volt.⁸² Ezt tanúsítja továbbá Galba és Vitellius néhány érme is.⁸³ Kérdés tehát, hogy Vespasianus idézett 71–72-es érmein mennyire hiteles az álló Jupiter-szobor. Fennáll tehát az a lehetőség, hogy az érmek szoborábrázolása nem a szentély Jupiter-szobrát másolta. Ebben az esetben viszont az éremképeket aligha lehetne felhasználni később sem a római városi vagy egyéb triász-szobrok formájának meghatározására. Másrészt — miután ezeket az érmeiket abban az időszakban verték, amikor még a szentély újjáépítése nem fejeződött be — akkor a reversek milyen szobrokat ábrázoltak? Mindenképpen különös azonban, hogy miért nem ülő Jupiter-szobor van az érmeken, amikor korábban és később is a reverseken ülő Jupiter-szobor jelenik meg. Gondolhatunk esetleg — az éremábrázolásokat a capitoliumi szentély hiteles ábrázolásának elfogadva — egy ideiglenes szoborbeállításra is.

A későbbi időben érmeken még feltűnnek a triász-szobrok, de építészeti keret nélkül:

1. Traianus medaillonja:⁸⁴ a hátlapon mindhárom isten szembefordulva és állva van ábrázolva. Sem felirat, sem építészeti keret nincsen (i. sz. 103–111 között).

⁸³ A 68/69-es polgárháború és Vitellius érmeinek hátlapján két oszlopos szentélyábrázolás látható, az oszlopok között balra forduló, oldalnézetben ábrázolt, ülő Jupiterrel (BMC I 70., Vitellius 118).

⁸⁴ Gnechhi, F., I Medaglioni romani (Milano 1912) 143/10. kép.

2. Hadrianus medaillonja:⁸⁵ a triász mindhárom tagja trónszéken ül, a két istennő Jupiter felé fordul (i.sz. 119–139).

3. Antoninus Pius medaillonja:⁸⁶ a triász tagja szembefordulva ülnek (i.sz. 140–143).

4. Marcus Aurelius és Lucius Verus medaillonja:⁸⁷ a triász mindhárom tagja szembefordulva ül (i.sz. 161–165).

Nagyon kérdésesnek tartom, hogy ezeknek a medaillonoknak az ábrázolásai felhasználhatók-e akár a római városi, akár a provinciális triász-szobrok típusainak megállapítására, ill. a szobortöredékek keltezésére. Főleg a Traianus-medailon teszi kérdésessé a lehetőséget, miután mindhárom istent állva ábrázolták, ellentétben Domitianus érmeivel és a későbbi medaillonokkal is. Ez a Traianus-medailon-típus közel áll Hadrianus egyik medaillonjának hátlapjához, mely Jupitert, Minervát és Roma istennőket állva ábrázolja.⁸⁸ Véleményem szerint ezek az építészeti keret nélküli éremképek nem a római városi capitoliumi triász szobraikat ábrázolják, és az éremképek változásaiból bizonyító erővel nem következtethetünk a szentély szobrainak megváltozására sem Rómában, sem másutt. Hadrianus idézett medaillonja alapján felvetődött az a vizsgálati lehetőség is,⁸⁹ hogy a triász-szobrok esetében a két istennő kissé Jupiter felé fordul-e, vagy nem. Kérdés az is, hogy ezt keltezési érvként fel lehet-e használni. Ez a vizsgálat azonban eleve eredménytelen. Kisebbségi méretű szentély vagy a triászt ábrázoló dombormű esetében lehetséges ilyen vizsgálat, azonban nagyméretű szentély esetében – amilyen például Savariában és Scarbantiaiban állt, a három isten kultuszszobra teljesen elkülönített cellákban volt felállítva,⁹⁰ melynek alapfalait Scarbantiaiban meg is találták.⁹¹ A két istennő nem fordulhatott Jupiter felé. Egyébként is alig elképzelhető, hogy a ritka éremképek típusváltozásai befolyásolták volna a provinciák triász-szobrainak megformálását.

Mindhárom istenséget ülve láthatjuk egy, a Traianus-forumról származó domborműn, melyet a Louvre-ban őriznek.⁹² A Hadrianus-kori dombormű⁹³ a capitoliumi szentély előtt extispiciumot ábrázol. A dombormű elveszett, de rajzban fennmaradt felső részén⁹⁴, a capitoliumi Jupiter templom homlokzata látható, a timpanonban a triász ülő szobraival. Egyes vélemények szerint ugyan csak a capitoliumi szentély látható egy Marcus

Aureliust ábrázoló domborműn is,⁹⁵ azonban ezen tetrastylus templom timpanonjában láthatók az ülő istenszobrok. Úgy látszik tehát, hogy a római városi Capitolium istenszobrainak típusában az épület i.sz. 82-ben befejezett helyreállítása, ill. 94/96 után és legkésőbb a Hadrianus-kor között még egy változtatásra került sor, vagy pedig i.sz. 82-ben a helyreállításkor a kultuszszobrok még nem készültek el. Azonban feltűnő, hogy még 94/96-ban sem készültek volna el.

Az éremképek, ill. a római városi szentély triász-szobrainak változása alapján a scarbantiai és savariai triász-együttesek keltezésére csak bizonyos megszorításokkal következtethetünk. Egyrészt a savariai torzók összetartozását valószínűtlennek, de legalábbis bizonyíthatatlannak kell tartanunk. Így nem állapítható meg, hogy mely torzók tartoztak a savariai triászhoz, és az sem, hogy a savariai triász kultuszszobrai melyik, ill. mikori típust képviselnek: az istennők állnak-e vagy ülnek, tehát i.sz. 94/96 – és a Hadrianus-kor közötti változás előtt vagy után készültek-e. Miután Savaria i.sz. 50 körül colonia, majd Pannonia fontos közigazgatási központja lett,⁹⁶ elképzelhető-e, hogy az állami főistenek szobrainak elkészítésével majdhogya nem félszázadot vártak volna. Vagy pedig lehetséges-e, hogy a római városi típus megváltozása után – bizonyos időköz elteltevel – az álló istennőket ülő alakokkal cserélték ki Savariában? Azonban azt a feltételezést, hogy a római városi típust és annak változásait a provinciákban szigorúan követték, szintén nem lehet bizonyítani. Ugyanis Jeruzsálem i.sz. 73-ban épült capitoliumi szentélyének⁹⁷ kultuszszobraikat ábrázoló jeruzsálemi, hadrianusi vereten⁹⁸ Jupiter oldalrafordulva ül (az olympiai Zeus-szobor típusában), míg a két istennő, kétoldalt állva látható. Antoninus Pius diocesariai érmén⁹⁹ tetrastylus templom oszlopai között ugyancsak ülő Jupitert és álló istennőket ábrázoltak, hasonlóan Septimius Severus sebastei¹⁰⁰ és Philippus senior neapolisi veretén is¹⁰¹ (az utóbbiakon azonban nincsen építészeti keret). A cyrenaei szentély kultuszszobraikat nem ismerem.¹⁰²

Úgy látszik, hogy a birodalom provinciáinak capitoliumai nem feltétlenül követték a római városi példát: Egy Lepsis magnai magasdomborműn¹⁰³ (Septimius Severus ívről) is a capitoliumi főisteneiket ábrázolták. A domborműn azonban csak

⁸⁵ Gneccchi, F., i. m. 146/5–6. kép.

⁸⁶ Gneccchi, F., i. m. 50/5. kép.

⁸⁷ Gneccchi, F., i. m. 71/6. kép.

⁸⁸ Gneccchi, F., 40/2. kép. Vö.: Curtius, L., RM 45 (1930) 20.

⁸⁹ Paulovics I., ArchÉrt 1940, 23.

⁹⁰ Vö. Cagian de Azevedo, M., i. m. 2–.

⁹¹ Bella L., ArchÉrt 14 (1894) 76.; Sz. Póczy K., ArchÉrt 94 (1967) 223.

⁹² Wace, A. J. B., Papers of the British School, Rome 4 (1907) 229–.; Ryberg, I. S., MAAR 22 (1955) 128. XLV. t. 69a-b.

⁹³ Sieveking, J., RM 40 (1925) 134–.; Az ábrázoláshoz legutóbb lásd: Koeppl, G., BJ 169 (1969) 146–.

⁹⁴ Cagian de Azevedo, M., i. m. I. t.

⁹⁵ Ryberg, I. S., i. m. LVI. t., 86. kép.

⁹⁶ Mócsy, A., Pannonia, PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 595.

⁹⁷ Cagian de Azevedo, M., i. m. 45.

⁹⁸ Hill, G. F., Catalogue of the Greek Coins of Palestine (London 1914) 82., I. sz., VIII. t. 16.

⁹⁹ Saulcy, F. de, Numismatique de la Terre Sainte, 327., I.; idézi G. F. Hill, i. m. XII.

¹⁰⁰ Hill, G. F., i. m. 80., 12. sz. tetrastylus homlokzattal.

¹⁰¹ Hill, G. F., i. m. 64., 122. sz., építészeti keret nélkül.

¹⁰² Vö. Cagian de Azevedo, M., i. m. 46.

¹⁰³ Squarciapino, M. F., Leptis Magna. (Basel 1966) 15. kép.

Jupiter ül, a két istennő pedig áll. Azonban ezek az adatok a birodalom távolabbi, keleti és déli területeiről valók, ahol Róma közvetlen és egyedüli hatásával nem lehet annyira számolni, mint a dunai tartományokban. Miután úgy látszik, hogy a ró mavárosi szentély triász-istennőinek ülve történő ábrázolása i.sz. 94/96 és a Hadrianus-kor között jött létre, a scarbantiai triász esetében biztosan állítható, hogy legalább is Domitianus uralkodása után készültek, mert ez a típus előbb nem ismert (függetlenül az egyéb keltezési jellegzetességektől). Ha azonban a scarbantiai szobrok istennői állnának, akkor viszont a ró mavárosi típus nem lenne felhasználható a keltezéshez: készülhetek volna a szobrok Domitianus uralkodása előtt és egyes analógiák alapján utána is. A sava-riai torzókat, miután összetartozásuk bizonyíthatatlan, ilyen szempontból vizsgálni nem lehet.

Összefoglalva: 1. A ró mavárosi capitoliumi Jupiter-szentély Jupiter-szobra az i.sz. 69-es pusztulás előtt ülőszobor volt. A helyreállítás során talán ideiglenesen egy álló szobor került az együttesbe, majd 72–76 között Jupitert újból trónon ülve ábrázolták, az istennőket pedig állva. A szentély i.sz. 80-as pusztulása után az újjáépítéskor a kultuszszobrok vagy még nem készültek el, vagy továbbra is a régi típus maradt meg. A kultuszszobrok típusának változására 94/96 és Hadrianus uralkodása között került sor. A ró mavárosi szen-

télyt ábrázoló éremképeket csak megszorításokkal lehet felhasználni a provinciák triász-szobrainak keltezéséhez.

2. A sava-riai lelőhelyű, korábban triász-szobroknak meghatározott torzóról biztosan csak a következőket állíthatjuk: az egyik torzó Minerva ülő szobrának töredéke, amely önálló kultuszszobor vagy egy triász-együttes tagja. A mezítelen felsőtestű férfitorzó vagy ülő Jupiter-szobor (triász együttesben vagy önállóan), vagy Jupiter pózában császár ábrázolása, talán a városalapító Claudius szobra. A „Juno”-nak tartott két töredék biztosan nem tartozott össze. Az egyik rész talán egy álló szobor hasi része. A másik egy ülő vagy esetleg álló női szobor töredéke. A két utóbbi töredék sem együttesen, sem külön-külön igen nagy valószínűséggel nem tartozott a Minerva-szoborral egy triász-együttesbe. A „Jupiter”- és a Minerva-torzó a lelőhelyadatok alapján nagy valószínűséggel szintén nem tartoztak össze, illetve egyáltalában: a torzók összetartozása bizonyíthatatlan. Így az alternatív, nem bizonyítható lehetőségek hosszú sora nyílik meg, a két szélső lehetőség (a három torzó — „Juno” alsó töredéke kivételével — triász-együttesben összetartozott; egyik torzó sem tartozott triász-együttesbe) között. A kérdésre csak további vizsgálat, de mindenekelőtt a város tárgyalt területeinek régészeti kutatása adhat választ.

Toth Endre

ВОПРОС О ТРИАДЕ ТОРСОВ СТАТУЙ КАПИТОЛИЯ САВАРИИ

Резюме

При реконструкции системы римских улиц Саварии автор сделал попытку определить местонахождение ее главнейших археологических памятников и посредством этого определить расположение наиболее значительных общественных зданий города (Arch. Ért. том 98. 1971, стр. 143 и сл.). Во время этой работы выяснилось, что четыре торса, считающиеся культовыми статуями саварийского святилища Юпитера, нельзя считать обязательно связанными друг с другом, если учесть их местонахождение. При дальнейшей работе над статуями выявилась разница в стилях отдельных торсов (Минервы и фрагментов «Юноны»). В настоящем исследовании автор рассматривает, следовательно, вопрос о связанности торсов статуй друг с другом. На основании их местонахождений и других данных, связанность торсов Минервы и «Юпитера» следует считать маловероятной или во всяком случае бездоказатель-

ной. Мы не располагаем никакими данными о местонахождении торса статуи «Юноны», состоящего из двух фрагментов. Однако эти два фрагмента не могут принадлежать одной и той же статуе, и более ранние исследования ошибочно считали их связанными друг с другом. Один из них является фрагментом верхней части тела женской статуи, тогда как второй представляет собой часть живота стоящей статуи. Фрагмент верхней части тела принадлежит сидящей фигуре, но как по своим размерам, так и по стилистическим признакам он отличается от торса Минервы. Поскольку связанность торсов статуй следует считать бездоказательной, определение их, за исключением статуи Минервы, также спорно. Торс «Юпитера» может является сидящей статуей цезаря и, возможно, именно статуей основателя города Клавдия.

Э. Том

DIE PROBLEMATIK DER CAPITOLINISCHEN TRIAS-TORSOS VON SAVARIA

Auszug

Bei der Rekonstruktion des römischen Straßensystems von Savaria versuchte ich auch, die Fundorte der wichtigsten Funde und somit den Platz der bedeutendsten öffentlichen Gebäude zu bestimmen [s. Arch. Ért. 98 (1971) 143 ff.]. Dabei wurde klar, daß die Zusammengehörigkeit der vier Torsos, die für kultische Skulpturen des Jupiter-Tempels von Savaria gehalten werden, in Hinblick auf ihre Fundstellen ungewiß ist. Auch die neueren Arbeiten über die Skulpturen machen auf

Stilunterschiede zwischen den einzelnen Torsos (so zwischen den Minerva- und den „Juno“-Fragmenten) aufmerksam. Es erscheint daher notwendig, die Zusammengehörigkeit der Funde näher zu untersuchen. Vor allem wurden die Fundortangaben und die Stildifferenzen einer Analyse unterzogen. Die Auffassung, wonach sie zusammengehörten, war vor allem durch eine falsche Fundortbestimmung aus dem vergangenen Jahrhundert [Lipp V., VREJ 5 (1877)] beeinflusst (Paulovics I.,

Arch.Ért. 1940, 19 ff.). Allein der Fundort der Minerva ist sicher. Dieser Torso kam 1779, beim Bau des Bischofspalastes zutage und ganz sicher nicht in Gemeinschaft mit den übrigen Torsos. Über die Fundumstände berichtet ein zeitgenössischer Brief ausführlich. Der Fundort ist die Insula C/8 der Römerstadt (Abb. 1/1). Um 1790 waren jedoch bereits alle vier Stücke bekannt und sind in der Stadtgeschichte erwähnt (Schoenvisner S., *De antiquitate et historiae Sabariensis*, Pest, 1791), ohne daß der Verfasser den Fundort bezeichnete; er erwähnt lediglich, wo sie aufbewahrt waren. Im Fall der „Juno“ war diese Stelle der Bischofspalast. Der im ausgehenden 18. Jahrhundert gebaute Palast liegt jedoch innerhalb der mittelalterlichen äußeren Burgmauer, und römische Steindenkmäler wurden in der Burg bereits seit dem 15. Jahrhundert gesammelt; der erste Bischof der Stadt, János Szily, ließ sie systematisch in seinem Palast sammeln [B. Thomas E., *Acta Hist. Artium* 12 (1966) 113 ff.]. Infolgedessen bedeutet der Umstand, daß ein römisches Steindenkmal Ende des 18. Jahrhunderts im Bischofspalast zu sehen war, noch nicht, daß es innerhalb der äußeren Burgmauer oder gar auf dem Gelände des Bischofspalastes zutage kam, wie häufig angenommen. Demgegenüber darf man mit großer Gewißheit erklären: wenn ein Steindenkmal im ausgehenden 18. Jahrhundert nicht im Bischofspalast aufbewahrt war, so kam es nicht in dessen Umkreis bzw. innerhalb der äußeren Burgmauer zum Vorschein. Der Fundort des Minerva-Torsos liegt also im Gelände des Bischofspalastes. Über den Fundort des „Juno“-Torsos ist nichts bekannt; 1791 war er im Bischofspalast aufbewahrt. Ebenfalls unbekannt ist der Fundort des „Jupiter“-Torsos, der aber 1791 nicht im Palast und nicht innerhalb der Burgmauer aufbewahrt war, sondern in der vom Bischof aufrechterhaltenen Schenke etwa 250 m östlich der Mauer. Im Schein dieser

Angaben ist die Zusammengehörigkeit der Torsos wenigstens ungewiß, sicherlich aber unbeweisbar.

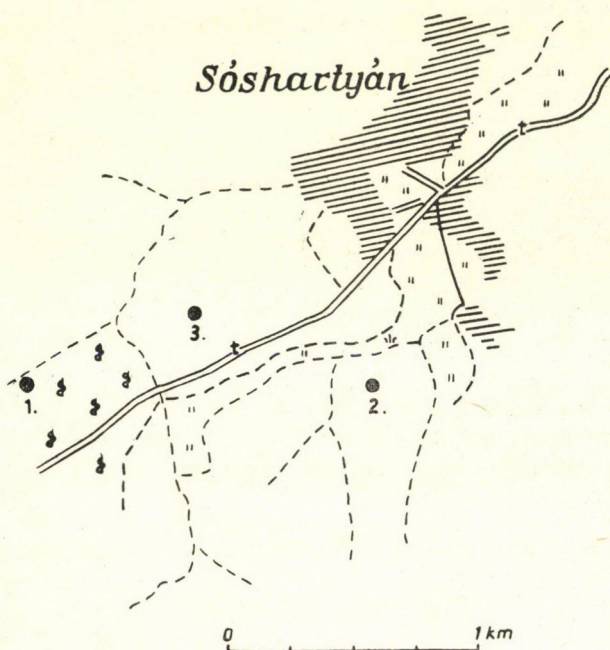
Hinzukommen die stilkritischen Argumente. Die Zusammengehörigkeit der zwei „Juno“-Fragmente (Abb. 5/2., 6.) ist ausgeschlossen. Das eine Stück ist annehmbarerweise der Brustteil einer wahrscheinlich sitzenden Figur, während das andere der Bauchteil einer Figur in Kontrapoststellung ist (Abb. 5/2.). Infolge der Unterschiede in den Maßen, der plastischen Bearbeitung der Draperien und der Bruchflächen der aus mehreren Stücken bestehenden Figuren ist die Zusammengehörigkeit des Bruststücks und des Minerva-Torsos außerordentlich ungewiß, wenn nicht ausgeschlossen.

Außer diesen Torsos sind aus Savaria keine lebensgroßen oder überlebensgroßen Skulpturen bekannt. Da aber die Stadt ein kultisches Zentrum von Pannonia Superior und auch sonst ein bedeutsamer Platz war, muß man überhaupt nicht annehmen, daß sie unbedingt zusammengehörten. Die Minerva ausgenommen, wird somit auch die Bestimmung der übrigen Skulpturen unsicher. Der nackte Männertorso (Abb. 3, 5/1) kann ebenso eine sitzende Kaiserfigur — etwa des Stadtgründers Claudius — wie eine selbständige Jupiterfigur sein. Da die zwei Stücke der als „Juno“ bekannten Skulptur Fragmente einer stehenden bzw. einer annehmbarerweise sitzenden Figur sind, besteht keine Möglichkeit sie zu identifizieren. Damit eröffnet sich eine lange Reihe alternativer, jedoch unbeweisbarer Möglichkeiten zwischen den beiden extremen Polen (die drei Torsos gehörten — das eine „Juno“-Fragment ausgenommen — zusammen; keines der Fragmente gehörte zur Trias). Die Frage kann nur durch weitere Untersuchungen — vor allem hinsichtlich der Technik und des Stils der Skulpturen —, in erster Linie aber durch archäologische Durchforschung der betroffenen Gebiete der Stadt beantwortet werden.

E. Tóth

HONFOGLALÁSKORI MŰVÉSZETÜNK IRÁNI KAPCSOLATAINAK KÉRDÉSÉHEZ

A sóshartyáni korongpár*

1. kép. Honfoglaláskori temetők Sóshartyán határában.

1. Murahegy. — 2. Zúdotető. — 3. Hosszútető

Рис. 1. Могильники эпохи завоевания венграми родины в предместьях Шошхартяна. 1. Мурахеда. 2. Зудотетё. 3. Хоссутетё

Fig. 1. Cimetière de l'époque de la conquête hongroise dans les confins de Sóshartyán. 1. Murahegy. — 2. Zúdotető. — 3. Hosszútető

A X. századi magyar művészet kialakulásában rendkívül fontos szerepet játszó iráni-szasszanida hatást Nagy Géza óta már jó néhány kutatónk ki-

mutatta honfoglaláskori emlékanyagunkban.¹ Kétségtelen, hogy ez volt a legerősebb művészeti irányzat a steppevidéken a magyarság kelet-európai tartózkodásának idején. Ezért találkozunk néhány olyan motívummal és szerkesztési móddal, melyek óriási távolságokat hidalnak át.² Természetesen ebben az értelemben a szasszanida művészet nem csupán a III—VII. századi Perzsiában készült emlékeket értjük, hanem stílusjegyeik alapján ezekkel egy csoportba sorolható, a szomszédos területeken (Közép-Ázsia, Kaukázus) készült művészeti emlékeket is, s időrendje is jóval tágabb, mint a Szasszanidák dinasztiájának uralkodása.³

Honfoglaláskori művészetünk kialakulásának kutatása a jövőben minden bizonnyal nem a többé-kevésbé ismert általános jelenségek irányába fog haladni, hanem a konkrét területi, időrendi és etnikai kérdések megválaszolásán munkálkodik majd. Ebből a szempontból különösen becsesek számunkra azok az eredmények, melyek a Kelet-Európában (főként az Urál-vidéken) igen nagy számban előkerült „iráni-szasszanida” ezüst edények készüési helyének és idejének kutatásában születtek.⁴ Ezek alapján a jövőben valószínűleg lehetőségünk nyílik arra, hogy X. századi művészetünk kialakulásának az eddignél jóval árnyaltabb képét megrajzoljuk. Aligha lehet kétséges, hogy az ismert kelet-európai emlékanyag egy részét az ott élő magyarság kézművesei készítették, melynek meghatározását szintén az említett kutatásoktól várhatjuk.

A több összetevőből kialakult korai magyar művészet nem valamely művészeti irányzat és ízlés egyszerű átvétele, mint erre kutatóink má-

*Elhangzott a szegedi avar—szláv nemzetközi régészeti konferencián 1971. április 28-án.

¹Nagy G., ArchÉrt 26 (1906) 415.; Hampel J., Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. (Bp. 1907) 114—115.; Supka G., ArchÉrt 34 (1914) 104—105.; Bartha A., A IX—X. századi magyar társadalom. (Bp. 1968) 125—147., 175—187.; László Gy., A népvándorlás kor művészete Magyarországon. (Bp. 1971) 66.; Dienes I., A honfoglaló magyarok. (Bp. 1972) 57.

²Erre a jelenségre többek között A. P. Okladnyikov figyelt fel a tarsolylemezeink mintázatára emlékeztető manháji (Bajkál-vidék) sziklarajzokkal kapcsolatban. Okladnyikov, A. П., Культурно-этнические связи тюркского Прибайкалья VI—X. вв. с Западом. (Орнамент венгерских пластин для украшения сумок X. в. и манхайские гравированные плитки.) Исследования по археологии

СССР. (Ленинград 1961) 167—173.

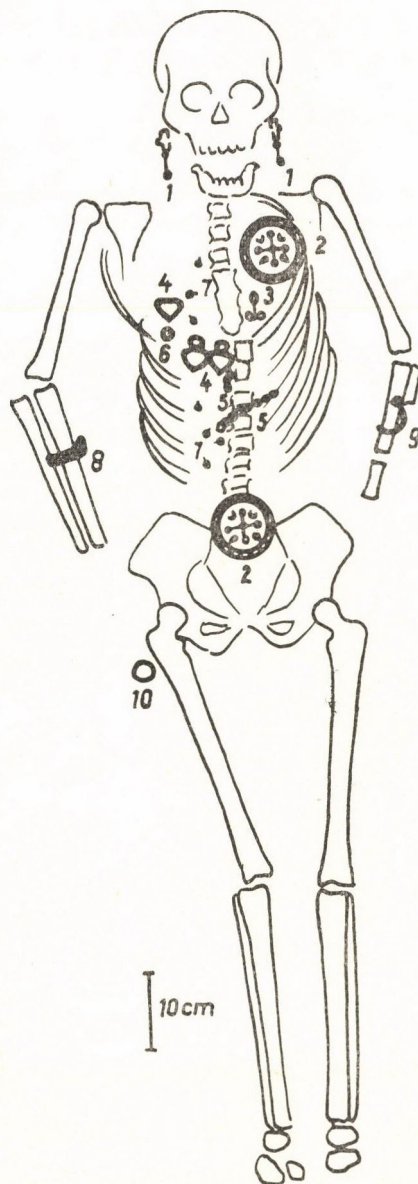
³Erről a kérdésről lásd: Тресер, К. В., К вопросу о так называемых сасанидских памятниках. СА 16 (1952) 282—286.; Кинжалов, Р. В., Луконин, В. Г., Памятники культуры сасанидского Ирана. (Ленинград 1960) 21.; Луконин, В. Г., Искусство древнего Ирана (основные этапы). История иранского государства и культуры (к 2500-летию Иранского государства). (Москва 1971) 120—121.

⁴Az iráni-közép-ázsiai fémművesség kutatásának különösen figyelemre méltó eredménye B. I. Marsak közelmúltban megjelent könyve, melyben a szerző különböző iskolák és műhelyek szerint csoportosítja a keleti ezüstöket, elsősorban a Szogdban készültöket. Маршак, Б. И., Согдийское серебро. Очерки по восточной торевтике. Soghdian Silver (Москва 1971).

többször rámutattak,⁵ hanem a magyarság akkori társadalmi fejlettségének és hitvilágának megfelelő önálló, sajátosan magyar művészet, csupán egyes elemeit és motívumait kölcsönözte szomszédaitól. Ezért az egyes motívumoknak és fémművességi eljárások eredetének vizsgálata számottevően gazdagítja az egészről alkotott képünket. Az alábbiakban honfoglalóink fémművességi tárgyain egy eddig ismeretlen motívum származásáról és lehetséges jelentéséről kísérelünk meg igen rövid áttekintést adni a sóshartyáni temetőben lelt korongok ábrázolásával kapcsolatban.

Sóshartyántól délnyugatra, a Hosszútető nevezetű hegyen 1968 szeptemberében őszi mélyszántáskor az eke egy honfoglaláskori lovassírt fordított a felszínre. A szeptember 23-tól október 8-ig tartó leletmentő ásatáson további 45 sírt tártunk fel.⁶ A sírok nagyjából sorokat alkotnak, hat É–D irányú sor figyelhető meg. A leletanyag alapján a temetőt a X. század végére, néhány sírt pedig a XI. század elejére keltezhetünk. A temető K–Ny-i hosszan elhúzóódó hegyhát tetején van a legmagasabb helyen levő magassági ponttól mintegy 40 méterrel délnyugatra.⁷ Településtörténeti szempontból igen érdekes, hogy Sóshartyántól délnyugatra eddig három honfoglaláskori temető került elő: a Murahegyen 1936-ban szőlőforgatáskor került elő öt sír,⁸ a Zúdotétön Gádor Judit mentette meg egy pusztuló temető 12 sírját,⁹ az általunk feltárt temető nagyjából ezek között félúton helyezkedik el. Mindhárom temetőkezési helyet egy kb. 1 km sugarú körben találjuk¹⁰ (1. kép).

A Hosszútetőn előkerült temető jelen témánk szempontjából legérdekesebb és egyben a temető

2. kép. Sóshartyán-Hosszútető. 30. sír
Рис. 2. Шошхартян-Хосцутетё, пог. 30
Fig. 2. Sóshartyán-Hosszútető. Sép. n° 30

⁵ Dienes I., i. m. 57.

⁶ A leletekre Mester György sóshartyáni lakos figyelt fel, s jelentette Gádor Juditnak, a Balassagyarmati Palóc Múzeum munkatársának. Mester György a feltárás megszervezésében és a munkálatoknál mindvégig komoly segítséget nyújtott, amiért ez úton is köszönetemet fejezem ki.

⁷ Az általunk feltárt temető is a dombvonulat azon részén helyezkedik el, mint honfoglalás kori temetőink zöme. Gádor Judit is hasonló megfigyelést tett a szomszédos Zúdotétön kiásott temető elhelyezkedésével kapcsolatban. [Szabó J. Gy., ArchÉrt 97 (1970) 270.] — A Murahegyen 1936-ban feltárt sírok szintén délnyugatra vannak a legmagasabb pontjától. (Az egykori lelőhelyet az 1968. szeptember 25-i és 1972. november 9-i helyszíni szemle alkalmával megnyugtató módon sikerült azonosítanunk.)

⁸ Patay P., ArchÉrt 84 (1957) 60.; Dienes I., i. m. 29., 44. kép. — 1936-ban a szőlőtelepítést megelőző talajforgatáskor 5 gazdag sír került itt elő. Mester György elmondása szerint 1944-ben a hegy tetején — az egykori lelőhelytől mintegy 15–20 méternyire — német lövészásásakor szintén találtak koponyát. 1968. szept. 25-én és 1972. nov. 9-én néhány kutatóárokkaal megkíséreltük kideríteni, hogy maradtak-e még sírok a minden bizonnyal rangos temetőből. További sírokra azonban nem bukkantunk.

⁹ RégFüz I. 22 (Bp. 1969) 51–52.

¹⁰ Ezenkívül még egy X–XI. századi, jelenleg pontosabban nem azonosítható lelőhelyet ismerünk Sóshartyántól: Zsunypusztán szegletes átmetszetű, elektronból készült S végű hajkarika került elő. [Fehér G. — Éry K. — Kralovánszky A., A Közép-Duna-medence magyar hon-

foglalás és kora Árpád-kori sírleletei. RégTan II (Bp. 1962) 67.] — A három sóshartyáni temető közül a murahegyi lehetett a legrangosabb, utána a hosszútetői, majd a legszerényebb emlékműanyagot adó zúdotetői következnek. A sóshartyáni temetőket tehát minden bizonnyal egy X–XI. századi település közösségének különböző csoportjai használták, csakúgy mint Bashalom, Orosháza és Szered határában feltárt temetőket, értékelésüket azonban csak a teljes leletanyag közzététele után végezhetjük el. Ezekről a kérdésekről lásd: László Gy., Óstörténetünk legkorábbi szakaszai. (Bp. 1961) 22.; Dienes I., i. m. 18.: Ua., MFME 1964–65. 87–88.; Szabó I., A falurendszer kialakulása Magyarországon. (Bp. 1966) 60.; Točík, A., Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ArchSlov 3 (Bratislava 1968) 40–58.

leggazdagabb temetkezése a 30. sz. női sír, mely a sírmező északi részén helyezkedik el (2. kép). A 157 cm hosszú, nyújtott helyzetű váz mindössze 36 cm mélyen feküdt. Tájolása: ÉNY – DK. A karok könyökben kissé behajtottak.

Mellékletek (a sírrajz számozása sorrendjében):

1. A koponya két oldalán egy-egy két részből álló, ezüst huzalból készült fülbevaló (3. kép. 3–4). Felső részük hurkolt, az ún. szaltovói típusú fülbevalókra emlékeztet. Alsó részük két szálból fonott, mindkét vége hurkos. H: 4,8 cm. Pontos másuk hazai emléanyagunkban tudomásunk szerint nem ismeretes. Valószínűleg a gömbsorcsüngős fülbevalóknak egy új változatát láthatjuk bennük, ahol az alsó rész csupán egy fonott csüngőből áll, melyre nem húztak gyöngyöket.

2. A mellkas bal oldalán és a medence felső részén egy-egy teljesen megegyező alakú és díszítésű varkocsdíszítő lemezes ezüstkorong került elő (4. kép). Átm.: 8,7 cm. A 0,5 cm széles peremet domborított pontok díszítik. Felül kettő, alul három felerősítésre szolgáló lyuk van. A peremen belüli felület domborított, az osztóvonalak és az ábrázolások mélyítéssel készültek. A kereszt alakú két osztóvonal a korong felületét négy egyenlő részre osztja, melyekben fölül két félhold, alul pedig két levél alak mélyített ábrázolása látható. Az osztókereszt végei és a levelek csúcsa domborított pontban végződik.

3. A csigolyák mellett bronzhuzalból csavart függődísz (vagy ruhakapocs) feküdt, felső végén egy, alul kétoldalt két fül van. (H: 3,9 cm.) Valószínű, hogy a ruha összekapcsolására szolgált (3. kép 5).

4–5. A mell jobb oldalán három ezüstlemezéből készült szív alakú függő került elő (3. kép 6). Méretük: 2,9 × 3,4 cm; 2,8 × 2,7 cm; 1,95 × 1,7 cm. Mindhárom töredékes. A felfüggesztésükre szolgáló, külön hurkos szemekből összekapcsolt ezüstitűlánc töredékeit kissé lejjebb, a gerinccsigolyákon találtuk (2. kép 5). A függők közepe szív alakban domborított. Felül a felfüggesztésre szolgáló fűlek két példányon teljesen, egyénl részben letörtek. Az előbbieken ezt rézfűllet helyettesítették. A lánc töredékes volta miatt nem dönthető el, hogy a függők két külön láncra, vagy pedig egy közös láncra voltak erősítve. Az utóbbi felerősítési mód párhuzamaként kínálkozik a hetényi lelet, ahol egy láncban három szív alakú függő volt, igaz, ugyanebben a sírban egy másik egyfüggős lánc is előkerült.¹¹

Egyfüggős lánc ismeretes Kunszentmártonból,¹² a gödöllői,¹³ solti¹⁴ és oroszlamosi¹⁵ példányok esetében pedig nem rekonstruálható a függők eredeti alakja.

6. Ruhadísz töredéke vékony ezüstlemezéből (3. kép 1). Pereme behajlik, alatta domború, kör alakú pontokból álló díszítés van. Rekonstruálható átmérője: 1,8 cm.

7. A gerinccsigolyáktól jobbra 5 db füles fél-gomb (m: 1,75 cm, átm.: 1,12 cm) és egy tömör fülesgomb (m: 1,21 cm, átm.: 0,85 cm) került elő. Az utóbbi alján rovátkolt díszítés van (3. kép, 7–12.)

8. A jobb karon ezüsből készült pödrott végű lemezkarperec volt. Felületét egymáshoz kapcsolódó, körszelet alakú vésett vonalkákból álló háromszögek díszítik, melyek csúcsaikkal és egy oldalukkal kapcsolódnak egymáshoz (5. kép 1). Szélessége: 1,9 cm. A hasonló alakú karperecek közt azonos díszítésűt nem ismerünk, a nem messze eső pilinsirmánhegyi temető 5. sírjából származó példány kínálkozik egyik legközelebbi párhuzamként.¹⁶

9. A bal karon mindkét végén spirálissal kitöltött hurokban végződő, négy szálból sodrott bronz karperec töredékét találtuk (5. kép 2). Rekonstruálható átmérője: 8,8 cm (végének sz: 1 cm, h: 1,8 cm).¹⁷

10. A medencétől lejjebb a váz jobb oldalán leltük Kegyes Lajos frank uralkodó (814–840) Bourges-i veretű ezüst dénárját.¹⁸ (Átm.: 1,7 cm) (3. kép 2.)

A 30. sír anyagából keltező erejű a pödrott végű díszített lemezkarperec, melynek korát Szőke Béla a X. sz. utolsó harmadára tette, a hasonló típusú sodrott karperecekről is feltételezte, hogy a X–XI. század fordulójáig voltak divatban.¹⁹ A szív alakú függők Gödöllőn előkerült párhuzama minden bizonnyal a X. század második felére keltezhető.²⁰ A többi tárgy is a sír X. század végi keltezését látszik megerősíteni. A pénzt aligha tekinthetjük esetünkben komoly keltező értékűnek.

A sír leletanyagának legfigyelemreméltóbb darabja az ezüstlemezéből készült korongpár. Az utóbbi évek kutatásai kétséget kizáróan tisztázták a hasonló lemezes korongok rendeltetését. A női hajfonatok díszei voltak ezek, minden bizonnyal bórszalagra erősítve függtek alá a varkocsokból, mint ezt régészeti leleteink,²¹ keleti régészeti²² és néprajzi²³ párhuzamok is igazolják.²⁴ A korongok

¹¹ Točík, A., i. m. 85. t., 20., 21.

¹² Dienes I., A honfoglaló... 54. kép.

¹³ Fettich N., A honfoglaló magyarság fémművesége. AH XXI (Bp. 1937) 84., LXXI. t. 1–4.

¹⁴ Uo. 84., LXXI. t. 11–12.

¹⁵ Hampel J., i. m. 126., 21. t. 8.

¹⁶ Uo. 65. t. 1.

¹⁷ Eléggyé széles körben elterjedt honfoglalás kori sírjainkban.: Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan I (Bp. 1962) 96.; Točík, A., i. m. 5. t. 14. (Bánkeszi). — Temetőnkben még egy hasonló példány került elő a 2. sz. sírban.

¹⁸ Az érem meghatározásáért Gedai Istvánnak tartozom köszönettel.

¹⁹ Szőke B., i. m. 95–96.

²⁰ Fettich N., i. m. 84.

²¹ Dienes I., A honfoglaló... 63.; Ua., Honfoglaló magyarok. A kisvárdai vár története. Szerk. Éri I. (Kisvárdai 1961) 159.; Ua., A magyar honfoglalás kora. A magyar régészet regénye. Szerk. Szombathy V. (Bp. 1968) 188–189.; Ua., ArchÉrt 96 (1969) 117; Csallány D., Acta Arch Hung 22 (1970) 272–284. — László Gyula a pártáról lecsüngő szíjra vagy szalagra felerősítve rekonstruálta a korongok viseletét: Hunor és Magyar nyomában. (Bp. 1967) 104–105). — A korongok viseléséről ld. még: Szabó J. Gy., EgriMÉ I (1963) 95–117. — A sós-hartyáni 30. sír korongjainak elhelyezkedése (hogy ti. csak az egyik van a mellen, valószínűleg eredeti helyén, a

felső peremén levő lyukak szolgáltak a felerősítésre, az alsók pedig esetleg sallangok odakapcsolására.

A sósárhartyáni korongok ábrázolásának mását nem találjuk honfoglalás kori emléanyagunkban. A felületet négy részre osztó kereszt eléggé távoli párhuzamaként említhetjük a szobi korongpárt, melynek kereszt alakja Csallány Dezső szerint a kereszténység szimbólumát jelöli.²⁵ Az alsó rész két levél alakja pedig az elep-mikolaposi és a kizombori példányokkal rokonítható.²⁶ Félhold-ábrázolást eddig egyetlen korongon sem ismerünk.

Az egyes motívumok eredetét és elterjedését vizsgálva mindenekelőtt azok jelentésének megfejtését kell megkísérelnünk. Honfoglaláskori művészetünk kutatói helyesen vonták le azt a következtetést, hogy az egyes ábrázolások nem pusztán dekoratív jellegűek voltak, hanem valamilyen konkrét jelentésük volt s mint a művészek általában, bizonyos társadalmi igényt voltak hivatva kielégíteni.²⁷ Esetünkben kétségtelennek tűnik, hogy a levélalakok az életfát jelképezik, melynek ábrázolását — különböző megfogalmazásban — igen sok korongunkon fellelhetjük.²⁸ A félhold áb-

rázolásának tartalmi hátterét már sokkal nehezebb megfejtőnk. Bizonyosak csupán abban lehetünk, hogy benne nem az iszlám jelképét láthatjuk, mivel a félhold csak igen késői időben vált az iszlámot megtestesítő jelképpé, s akkor sem vált általánosan elterjedté.²⁹ Általános viszont a félhold ábrázolása az iráni-szasszanida művészetben, ami rendkívül érdekes jelenség számunkra, a a honfoglaló művészet fentebb említett erős szasszanida kapcsolata miatt.

Az igen egységes, minden bizonnyal az uralkodó körök által központilag irányított szasszanida művészet³⁰ számtalanszor ismétlődő motívumai kétségtelenül meghatározott eszmék hordozói voltak. Konkrét jelenésük meghatározása sok esetben rendkívül nehéz, bonyolult feladat. Tartalmuk ugyanis különböző időben és területen, különböző felhasználásuknál, megannyi esetben módosult. Ezért az alábbiakban a félhold-szimbólum jelentésének csak néhány főbb változatára utalunk igen rövidre fogva.

A szasszanida uralkodók koronáján gyakori a félhold és fölötte a gömb ábrázolása³¹ (6. kép). A félhold — a kutatók többségének fellelve szerint

másik pedig a medence fölött került elő) nem mond ellent varkocsdíszként való felhasználásuknak, hiszen a halotti öltözk tetetés előtt való megbontása honfoglalóinknál nem ismeretlen jelenség. Dienes István hívta fel a figyelmet A. Kannisto adatára [ArchÉrt 96 (1969) 118.], aki a Szoszva-vidéki voguloknál feljegyezte, hogy az elhunyt hajfonatát megoldják, s annak díszét külön teszik a koporsóba: Kannisto, A., Materialien zur Mithologie der Wogulen. MSFOu 113 (Helsinki 1958) 33.

²² Плещеева, С. А., От кочевий к городам. МИА 142 (Москва 1967) 176.; Могильников, В. А., Элементы древних угорских культур в материале хантыйского могильника Халас-Погор на Оби. АЭБ II (Уфа 1964) 265. 2.0., Erdélyi I. Ojtozi E. Gening, W., Das Gräberfeld von Newolino. AH XLVI (Bp. 1969) 76.; Dienes I., ArchÉrt 96 (1969) 117–118.

²³ ifj. Kodolányi J., Ethn 78 (1967) 392., 395–396.; Руденко, С. И., Башкиры. (Москва 1955) 187–188.; Кузев, Р. Г. — Бикбулатов, Н. В. — Шумова, С. Н., Зауральские башкиры. АЭБ I (Уфа 1962) 234.; Шумова, С. Н., Народная одежда башкир. АЭБ III (Уфа 1968) 168.

²⁴ Honfoglaláskori korongjaink viselésének és ábrázolásaik jelentésének kérdéseivel részletesebben itt nincs terünk foglalkozni. Csupán néhány részletkérdéshez szeretnénk rövid megjegyzést fűzni, utalva az ezekkel kapcsolatos keleti párhuzamokra. — Az egyesével előforduló korongokkal kapcsolatban (Szabó J. Gy., i. m. 109.) igen érdekes Sz. I. Rudenkónak a baskiroknál tett megfigyelése, mely szerint a lányok a hajukat egy, a férfies asszonyok pedig két farkcsba fonták. (I. m. 187.) — A zempléni sírban előkerült öt korong [Fettich N., ArchÉrt 96 (1969) 110.] egy dél-szibériai párhuzamára tudomásom szerint még nem hívták fel a figyelmet. Egy Tomszk melletti XIII–XIV. századi (minden bizonnyal obi-ugor vagy szamojéd) gyereksírban 5 db áttört korong került elő: Басандайка. Сборник материалов и исследований по археологии Томской области. Под ред. К. Э. Гриневича. (Томск 1947) 28. — Nemrég megjelent dolgozatában Bálint Csanád azokon a korongjainkon, melyeken egy ló és annak hátából kinövő palmetta ábrázolása látható (Mocs, Eger, Nyíracád, Bashalom, Zemplén), a palmettában ember-ábrázolást sejtett (MFME 1970. 37.). Véleményünk szerint azonban valószínűbb az a feltételezés, hogy a palmetta — csakúgy mint általában — ebben az esetben is növényi

jelentésű, azaz fát (életfát) jelöl. A fa előtt álló ló ábrázolása nem ismeretlen a szasszanida művészetben, ahol ez az ábrázolási mód főként a VI–VII. században terjed el. [Ezek azonban még egyszerűbb megfogalmazásúak, mint az például a turkméniai Ak-depén nemrég előkerült bullán látható: Губаев, А. — Лелеков, Л. А., Буллы сасанидского периода из Ак-депе. Каракумские древности. III (Ашхабад 1970) 105–106.] E kompozíció későbbi változatának tartjuk az említett korongok ábrázolásait. [A fenti ábrázolás látható a nemrég előkerült kistokaji áttört korongon is: Kemenczei T. K. Végh K., HOME 10 (1971) 513–514. Ez úton is köszönetet mondok a közlemény szerzőinek, hogy a korong fotóját megtekintethettem.]

²⁵ Csallány D., Acta ArchHung 10 (1959) 310., 14. kép 1. 2.

²⁶ Uo. 304–306. 16. kép 1. 2.

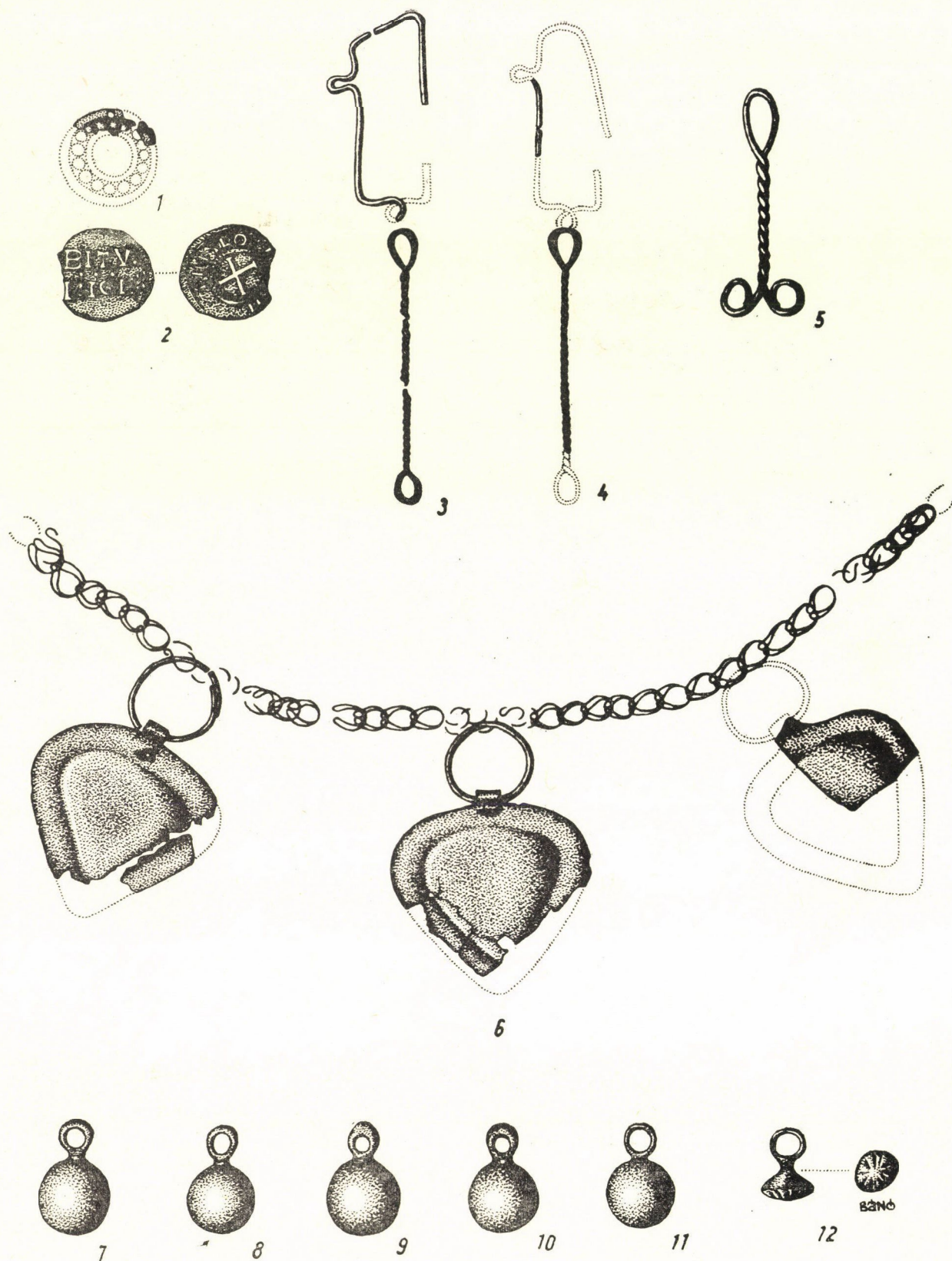
²⁷ László Gy., A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. (Kolozsvár 1943) 66–67.; Dienes I., A honfoglalás kora. (Bp. 1970) 8–9., 12.; Uo., Die Kunst der landnehmenden Ungarn und ihre Glaubenswelt. Actes du XIIIe Congrès International d'Histoire de l'Art I (Bp. 1972) 97–108. (A szerző szívességéből a kéziratalt még annak megjelenése előtt megismerkedhettem.)

²⁸ Dienes I., A honfoglalás kora. 29.

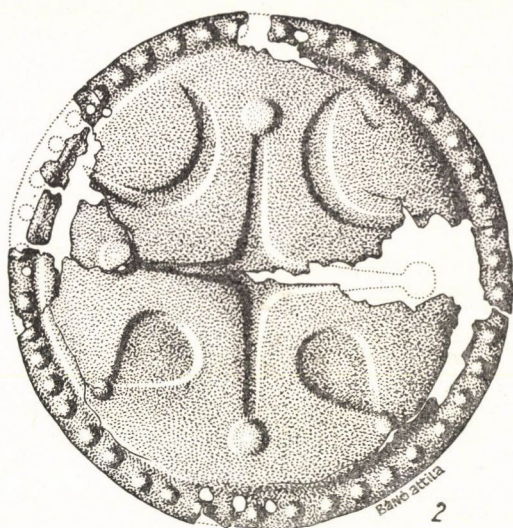
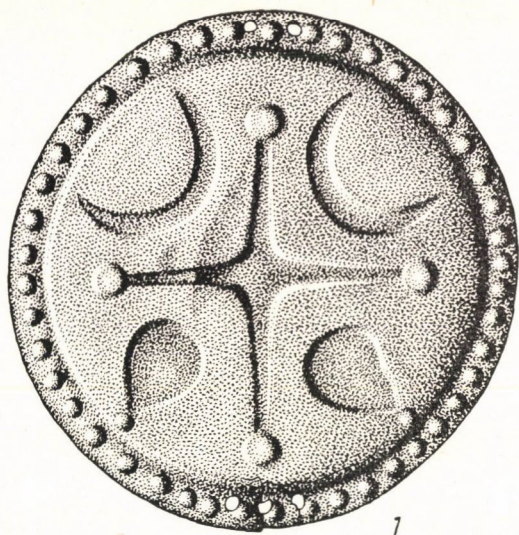
²⁹ Бартольд, В. В., К вопросу о полумесяце как символе ислама. Сочинения, VI (Москва 1966) 489–491.

³⁰ Борисов, А. Я. — Луконин, В. Г., Сасанидские геммы. (Ленинград 1963) 33.

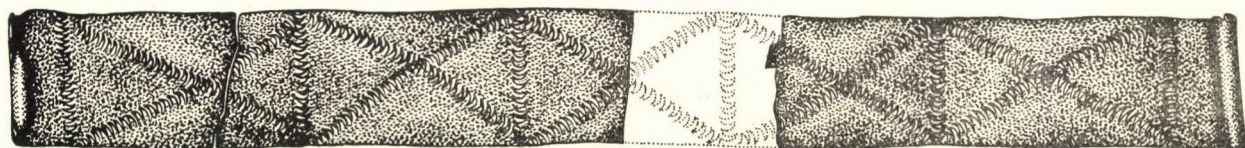
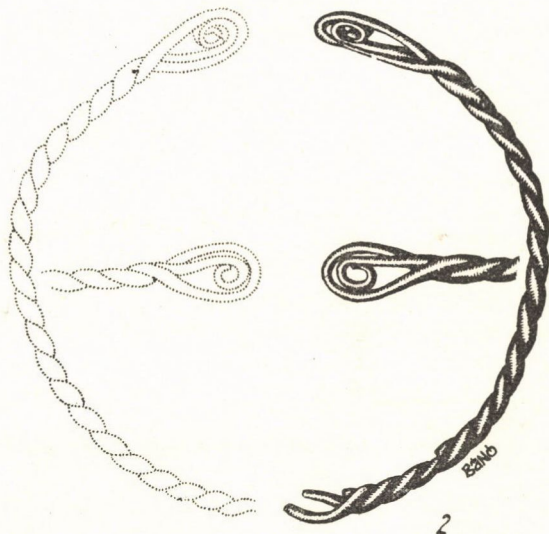
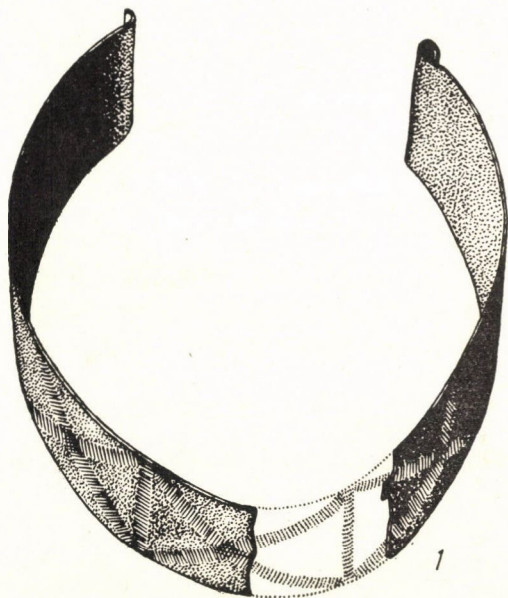
³¹ Porada, E., Alt-Iran. Die Kunst in vorislamischer Zeit. (Baden-Baden 1962) 202.; Ghirshman, R., Iran. Parther und Sasaniden. (München 1962) 188, 192, 203, 205–207, 212, 218, 225, 241, 249. (A 6. képünkön közölt részletfotó vadászjelenetet ábrázoló tál főalakját mutatja. R. Ghirshman 314. ábrája után közöljük.) A szasszanida pénzekben levő félhold-ábrázolásokról: Göbl, R., Sasanidische Numismatik. (Braunschweig 1968) 6, 17. — A jelen dolgozat keretei nem teszik lehetővé, hogy a félhold-szimbólum rendkívül bonyolult jelentését vagy történeti fejlődését még csak röviden is áttekinthessük. Témánk szempontjából nincs is erre feltétlenül szükség, hiszen megtalálható ez a motívum a korai mezopotámiai művészetben csakúgy, mint az achemenida vagy parthus művészet emlékein. A szasszanida művészet szinte min-

3. kép. Sósahartyán-Hosszútető. A 30. sír leletanyaga
 Рис. 3. Шошхартян-Хоссу́теть. Погр. 30.
 Fig. 3. Sósahartyán-Hosszútető. Le mobilier de la sép. n° 30

4. kép. Sóshartyán-Hosszútető. 30. sír. Varkocsdíszító lemezes ezüst korongok
Рис. 4. Шошхартян-Хоссүтетё, погр. 30. Пластинчатые диски из серебра для украшения кос.
Fig. 4. Sóshartyán-Hosszútető. Sép. n° 30. Disques d'argent à plaques servant à orner les nattes

5. kép. Sóshartyán-Hosszútető. 30. sír. Karperecek
Рис. 5. Шошхартян-Хоссүтетё, погр. 30. Браслеты
Fig. 5. Sóshartyán-Hosszútető. Sép. n° 30. Bracelets

den eleméhez hasonlóan ez sem előzmény nélküli és nem veszik ki a szasszanida kor után sem. Más megfogalmazásban a steppe népei is régtől ismerték, hiszen a szkíták-

nál és a szármataknál sok helyütt nyomára akadunk. [Jänichen, H., Bildzeichen der königlichen Hoheit bei den iranischen Völkern. (Bonn 1956) 13–20.]

6. kép. Részlet egy szasszanida ezüst tálról
Рис. 6. Деталь сасанидского серебряного блюда
Fig. 6. Détail d'un plat d'argent sassanide

³² Ackerman, Ph., Sasanian Seals. SPA II (London—New York 1967) 788, 794–796. (Dolgozatomban minde-
nütt a SPA ezen újabb kiadására hivatkozom.); Panop-
p, Ю. А., Об изображении на Бартынской плите,
найденной в 1951 г. СА 1962, 2. füzet 59–60.

³³ Porada E., i. m. 201. A király Ohrmazd isten
részéről töltendő investitúráját ábrázoló Taq-i-Bustan-i
szikladombornő fölötti félhold minden bizonnyal szintén
ezt a kapcsolatot szimbolizálja. Lásd: Godard, A., L'Art
de l'Iran (Paris 1962) 242–243.; Reuther, O., Sasanian
Architecture. SPA II (1967) 526., 146. kép.

³⁴ Орбели, И. А. — Тревер, К. В., Сасанидский металл.
(Москва—Ленинград 1935) 19. t.

³⁵ Christensen, A., L'Iran sous les Sassanides.²
(Copenhagen 1944) 208.; Ackerman, Ph. i. m. 805.; Hinz,
W., Altiranische Funde und Forschungen. (Berlin 1969)
205–206.; Амиранашвили, Ш. Я., Серебряная чаша
раннесасанидской эпохи из раскопок в Армзисхеви.
Исследования по истории культуры народов Востока.
Сборник в честь академика И. А. Орбели. (Москва—
Ленинград 1960) 289.; Jänichen, H., i. m. 22. Egy
Berlinben őrzött bronz tálcán a tűz templomának ábrázolá-
sa látható, melynek t. tején félhold van: Reuther, O., i.
m. 555.

³⁶ Ackerman, Ph., Some Problems of Early Iconog-
raphy. SPA II (1967) 844.; Рыбаков, Б. А., Космология
и мифология земледельцев энеолита. СА 1965. 1. füzet 24.

³⁷ Ackerman, Ph., Some Problems... 844.; Orbeli,
J., Sasanian and Early Islamic Metalwork. SPA II (1967)
736. A Khorezm-környéki üzbégek hiedelmeiben a leg-
utóbbi időkig találkozzunk ezzel az elképzeléssel: Снесарев,
Г. П., Реликты домусульманских верований и обрядов
у узбеков Хорезма. (Москва 1969) 238–239. — A tadzsik
folklorban az esőfelhőt gyakran téhen alakjában szemé-

— Mah holdistént a gömb pedig Anahit napistent
jelképezi.³² Ily módon ebben a kompozícióban di-
nasztikus jelképet láthatunk, mely az uralkodó és
az istenek közötti kapcsolatot volt hivatva szim-
bolizálni.³³ A holdisten ábrázolását láthatjuk az
Ermitázsban őrzött klimovai tálon, ahol a hold-
szekeret ökrök vontatják (7. kép).³⁴ A helytartók
és hadvezérek sapkáján található ábrázolások nem
hagynak kétséget afelől, hogy a félhold helyet ka-
pott bizonyos magas katonai, világi és papi tiszt-
ségek jelképében is.³⁵

Másfelől kétségtelen, hogy a félhold ábrázolása,
mint asztrális szimbólum, kapcsolatban volt az
ősidőktől eredeztethető földműves vallási képze-
tekkel.³⁶ Ebben a vonatkozásban a félhold ábrázolá-
sát szoros kapcsolatban találjuk a bika ábrázolá-
sával. Bennük az eső és általában a termékeny-
ség szimbólumát láthatjuk.³⁷

A félhold ábrázolásával Iránon kívül igen gyak-
ran találkozunk a Kaukázusban; Grúzia és Örmény-
ország területén,³⁸ valamint a kaukázusi Albániá-
ban.³⁹ E területek vallási életében komoly szerepe
volt a Nap és a Hold isteneinek.⁴⁰

A másik nagy terület, ahol ezek az ábrázolások
fellelhetők: Közép-Ázsia. Pjandzsikent híres fal-
festményein az ábrázolt férfiak fejrevalóján gyak-
ran látunk félholdat,⁴¹ ami különleges rangjuk
bizonyítéka. Az egész Szogdiában megfigyelhető
a Hold-istenség kultusza.⁴² Khorezmében a zoro-
asztrizmus vallását követő lakosság, sajátos temet-
kezési emlékein, az osszáriumokon gyakran talál-
unk asztrális szimbólumokat, köztük félhold-
ábrázolást is.⁴³ (A zoroasztrizmus túlvilággal kap-

Ijesztik meg: — Беленицкий, А. М., Новые памятники
искусства древнего Пянджикента. Скульптура и живо-
пись древнего Пянджикента. (Москва 1959) 30.

³⁸ Амиранашвили, Ш. Я., i. m. 283–293.; Тревер, К.
В., Очерки по истории культуры Древней Армении (II.
в. до н. э. — IV. в. н. э.). (Москва—Ленинград 1953)
105. Hinz, W., i. m. 206. — A félhold ábrázolása egy
későbbi, XI. századi örmény miniatűraban: Армянская
миниатюра. (Ереван 1969) 9. kép.

³⁹ Тревер, К. В., Очерки по истории и культуре
Кавказской Албании. IV. в. до н. э. — VII. в. н. э. (Моск-
ва—Ленинград 1959) 22. t.

⁴⁰ Уо. 151., 293., 326.; Уа., Очерки... (1953) 87–
88, 139.

⁴¹ Дьяконов, М. М., Росписи Пянджикента и живопись
Средней Азии. Живопись древнего Пянджикента. (Моск-
ва 1954) 115., 119., 25, 36, 38. t.

⁴² Беленицкий, А. М., i. m. 30. [Valószínűleg Afra-
sziab területéről származik a holdistennő terrakotta szob-
rocskája: Уо. 53.; Strelkoff, A., Iran and the Pre-Islamic
Art of West Turkistan. SPA I. (1967) 456., 145. t.]; Уа.,
Вопросы идеологии и культов Согда по материалам
пянджикентских храмов. Живопись древнего Пянджи-
кента. (Москва 1954) 65.

⁴³ Панопт, Ю. А., i. m. 51.; Уа., Из истории религии
древнего Хорезма. (Оссуари.) (Москва 1971) 103., 51.
kép. — Találkozzunk a félhold ábrázolásával a Taraz-
ban előkerült VI–VIII. századi urnákon (humokon)
levő pecsétnyomatokon is. (Taraz a Talasz völgyében
fekszik, a fenti időszakban a Türk Kaganátushoz tar-
tozott.) Сенигова, Т. Н., Вопросы идеологии и культов
Семиречья (VI–VIII. вв.). Новое в археологии Казах-
стана. (Алма-Ата 1968) 58–59.

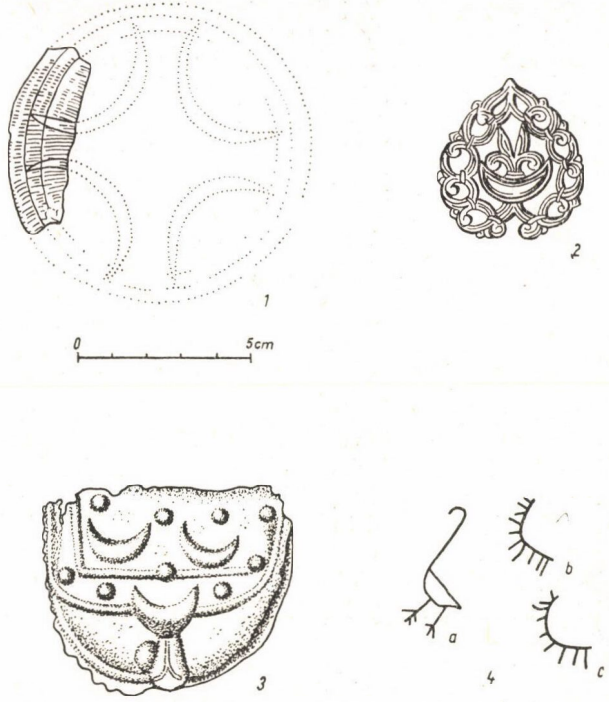
csolatos elképzelése szerint a léleknek a mennybe vivő útja a csillagokon a Holdon és a Napon keresztül vezet. Ezen az úton azonban csak a legéremesebbek jutnak végig. Ezért Ju. A. Rapoport szerint az osszáriumokon levő asztrális jeleket mint sajátos túlvilági „jókívánságokat” értelmezhetjük.⁴⁴

A szasszanida művészet termékei, melyek a fenti három nagy terület (Irán, Közép-Ázsia, Kaukázus) kézműves műhelyeiből kerültek ki, Európa és Ázsia óriási területeit árasztották el. Ezek a tárgyak megtermékenyítették mindazon népek művészetét, melyek körében közkedveltté váltak, elsősorban a szomszédos eurázsiai steppevidék népeit, köztük a magyarságét is. Gyakori motívumaik — márpedig a félhold, mint fentebb láttuk, közéjük tartozott — így honosodtak meg ez utóbbi művészetekben. A dél-szibériai türköknél is közkedveltek voltak az iráni készítmények. A kopjoni temető 2. kurgánjából előkerült steppei mester által készített, de iráni ízlésben fogant edény oldalán a levél alakúra összeszerkesztett növényi minta közepén levő félhold (8. kép 2) szemlélteti,⁴⁵ hogy az általunk vizsgált motívum az Altáj vidékén is meghonosodott. Ezt igazolja a katandai II. temető 5. kurgánjából előkerült bronztükör töredéke is.⁴⁶ (8. kép 1. Ha kiegészítése helyes, úgy ez a sósartyáni korong egyik legközelebbi párhuzama.)

A szasszanida készítmények azonban főként észak felé áramlottak. Az iráni ezüstök zöme, a remek kidolgozású tálak, legnagyobb tömegben az Urál és a Káma vidékén kerültek elő, ahol kétértelműen kizáróan finnugor népek laktak. Ezeket a

7. kép. A klimovai ezüst tál
Рис. 7. Климовское серебряное блюдо
Fig. 7. Le plat d'argent de Klimova

8. kép. 1. A katandai bronz tükör. — 2. Részlet a kopjoni ezüstedény díszítéséből. — 3. Ezüst veretekkel díszített börtarsoly a mordvinföldi krjukovo-kuzsnovi temetőből. — 4. Egy obi-ugor koporsó alján levő rajz (a. cinege — b. Hold — c. Nap)

Рис. 8. 1. Бронзовое зеркало из Катанды. — 2. Деталь орнамента копынского серебряного блюда. — 3. Кожаная сумка, украшенная серебряными пластинками из крjukово-кузновского могильника в Мордовии. — 4. Рисунок на дне обско-угорского гроба (a. — синица b. — Луна c. — Солнце)

Fig. 8. 1. Le miroir de bronze de Katanda. — 2. Détail du décor du vase d'argent de Kopjon. — 3. Sabretache en cuir ornée de plaques d'argent, provenant du cimetière de Krjukovo-Kusnovovo au pays des Mordves. — 4. Dessin se trouvant sur le fond d'un cercueil obi-ugrien (a. — mésange. b. Lune — c. Soleil)

tárgyakat vallási tisztelettel övezték, szent ligetekben állították fel őket (a hiteles leletek is ezek területéről származnak⁴⁷), s az ezüstkultusznak sok

⁴⁴ Рапопорт, Ю. А., Из истории... 106.
⁴⁵ Евтюхова, Л. — Киселев, С., Чаа-гас у села Копены. Труды ГИМ XI (Москва 1940) 44., 45. kép — A 2. kurgánt, amelyből ez az edény előkerült, az ásatók a VII—VIII. századra keltezték. Újabban B. I. Marsak korát a IX. századra tette. (Ld. i. m. 56.)
⁴⁶ Гаверилова, А. А., Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. (Москва—Ленинград 1965) 62., 7. kép, 6. (A kurgán leletanyagának kora: VII—VIII. század.)
⁴⁷ Бадер, О. Н., О восточном серебре и его использовании в древнем Прикамье. На западном Урале. (Молотов 1952) 193, 200. — Újabban А. Н. Халиков kétségbe vonta, hogy az iráni ezüstkészítmények kereskedelmi úton — prémért cserébe — kerültek az Urál—Káma vidékére s azok fontos szerepet játszottak a helyi finnugor lakosság vallási életében. [Халиков, А. Х., Истоки формирования тюркоязычных народов Поволжья и Приуралья. Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. Археология и этнография Татарии. I (Казань 1971) 28—36.] Érveit a korábbi elképzelések megcáfolására nem tarjuk elegendőnek. [Fodor I., ArchÉrt 99 (1972) 284.]

más megnyilvánulási formája is ismeretes körükben.⁴⁸ A kutatás kétséget kizáróan igazolta, hogy az iráni ezüstök nagy tiszteletének legfőbb oka az volt, hogy e vidék népei a rajtuk levő ábrázolásokat a saját hitviláguk szerint értelmezték.⁴⁹ Mivel pedig a félhold ábrázolása ezeken a tálakon igen gyakori,⁵⁰ minden bizonnyal ezt a motívumot is valamilyen eszmei tartalommal töltötték meg. Véleményünk szerint ennek a motívumnak az átértelmezése a finnugor népek samanisztikus világképével lehet kapcsolatban. Ezen népeknek ugyanis — csakúgy mint a törököknek, mongoloknak és mandzsu-tunguzoknak — a világfáról alkotott elképzelése abban különbözik az indoeurópai népekétől, hogy ők a Napot és a Holdat is annak csúcsára vagy ágai közé képzelik.⁵¹ Az iráni edényeken levő Hold-ábrázolások tehát igen jól beleillettek samanisztikus világképükbe.

Fenti elképzelésünket két közelebbi adat is megerősíti. V. N. Csernyecov forrásra hivatkozva közli, hogy a vogulok a XVI. században áldozat bemutatásakor egy közeli fára két tálat függesz-

tettek fel, melyek a Holdat és a Napot ábrázolták.⁵² Sz. V. Ivanov az evenki sámán öltözkészéről megjegyzi, hogy ingére a mellén kétoldalt a Holdat és a Napot ábrázoló fémveret van erősítve.⁵³

Az ugorokon kívül még egy másik finnugor nép, a volgai mordvinok emléktárgyából ismerünk félhold-ábrázolást. A VIII—XI. századi krjukovokuzsnovói temető 169. sírjából előkerült bronzfedele kerek szegecsekkel és három félholdalakú verettel van díszítve.⁵⁴ Érdekes megjegyezni, hogy bizonyos régészeti nyomok ekkori vallásuk samanisztikus voltára mutatnak.⁵⁵

A fenti áttekintés után minden bizonnyal megállapíthatjuk, hogy a sóshartyáni korongokon a honfoglalóinknál először előforduló félhold-motívum az iráni-szasszanida művészetből eredeztethető. Jelentése azonban itt átalakult s valószínűleg a magyarság samanisztikus világfa-elképzelésével lehetett kapcsolatban. A sóshartyáni korongokon valószínűsíti ezt a feltevésünket az 'életfa' vagy 'világfa' jelképeként felfogható két levélminta is.⁵⁶

Fodor István

⁴⁸ Чернецов, В. Н., К вопросу о проникновении восточного серебра в Приобье. Труды Института этнографии. I (Москва—Ленинград 1947) 113—134.; Соколова, З. П., Пережитки религиозных верований у обских угров. Сб. МАЭ 27 (Ленинград 1971) 217—218. V. N. Csernyecov feljegyzi például, hogy az obi-ugorok az áldozati állat húsát csak ezüst edényekből fogyaszthatták. (I. m. 120.) — Minden bizonnyal az ezüst kultikus tiszteletével hozható kapcsolatba az ezüst halotti szemfedők elterjedése is az urál—kámai népeknél és a magyaroknál. Lásd: Bartha A., i. m. 176—177.; Fodor I., FA 24 (1973) s. a.

⁴⁹ Bartha A., i. m. 127—128.; Чернецов, В. Н., i. m. 122—123.; Смирнов, А. П., Новая находка восточного серебра в Приуралье. (Москва 1957) 28—31.; Уа., К вопросу о месте производства шаманских привесок. КСИА 99 (1964) 63.

⁵⁰ Смирнов, Я. И., Восточное серебро. (Санктпетербург, 1909) 17, 18, 26, 28, 31, 34, 121, 123. t.; Орбели, И. А.—Тревер, К. В., i. m. 9—13, 18, 19. t.; Тревер, К. В., Новые сасанидские блюда Эрмитажа. (Москва—Ленинград 1937) 2. t.; Воицинина, А. И., О связях Приуралья с Востоком в VI—VII. вв. н. э. СА 17 (1953) 189., 5. kép.

⁵¹ Diószegi V., Ethn 65 (1954) 50.; Уа., А pogány magyarok hitvilága. (Bp. 1967) 12—13.; Чернецов, В. Н., i. m. 117.

⁵² Чернецов, В. Н., i. m. 123. — Ugyancsak V. N. Csernyecov említ egy másik igen érdekes néprajzi adatot a Középső-Ob vidékéről. Itt a koporsófenékre krétával a

Nap, Hold és egy madár (nyírfajd stb.) alakját rajzolják. (8. kép 3.) A vidék obi-ugor lakossága szerint a Hold és a Nap ábrázolására azért van szükség, hogy az elhunyt a túlvilágon is láthassa azokat és ne vágyakozzon ezért a sírjából kijönni. [Чернецов, В. Н., Представление о душе у обских угров. Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. Труды Института этнографии. 51 (Москва 1959) 144—145. 2. kép.]

⁵³ Иванов, С. В., Материалы по изобразительному искусству народов Сибири XIX.—начала XX. в. Труды Института этнографии. 22 (Москва—Ленинград 1954) 140., 36. kép. — А бурjátók az ongonokon ábrázolták a félholdat és napot. (Уо. 725.)

⁵⁴ Иванов, П. П., Материалы по истории мордвы VIII—XI. вв. (Моршанск 1952) 12. t. 3.

⁵⁵ Трубинова, Н. В., Погребение шамана в Кошине-евском могильнике и верование позднегогородских племен. СА 1969. 3. füzet 42—52.

⁵⁶ A félhold-ábrázolásnak egy másik — véleményünk szerint kevésbé valószínű — jelentésére is gondolhatunk, amely a termékenység-szimbólummal lenne kapcsolatban. Ezt az elképzelést talán a bashalmi korongok függesztszóján levő tehénfejet ábrázoló veretek valószínűsítik. (Közlésük: Dienes I., A honfoglalás kora. 21—23. kép. — A hasonló ábrázolások és a félhold közötti összefüggésről fentebb már tettünk említést.) — A rajzokat Patay Pálné és Bánó Attila készítette, szép munkájukért ez úton is köszönetemet fejezem ki.

На формирование древневенгерского искусства эпохи завоевания родины (X в.) большое влияние оказало т. н. «ирано-сасанидское искусство» (в широком смысле его понимания). Многие элементы последнего были восприняты венгерским искусством, и творчески переоплавлены. Однако иранские мотивы в новой среде приобрели новое значение. (Это явление мы можем наблюдать не только у венгров, но и у всех народов, испытавших влияние иранского искусства.)

В богатом женском погребении № 30 в Шошхартян-Хоссутет (Сев. Венгрия) были найдены две серебряные пластинчатые бляхи. (Диам.: 8,7 см.) (Погребение датируется концом X века). Эти бляхи были прикреплены к ремешку или ленте (для этого служили отверстия на краях блях) и влетались в женские косы.

Поверхность блях из Шошхартяна центральным крестом разделена на четыре одинаковые сегмента. В нижних изображены листовидные мотивы, нередко встречающиеся на венгерских бляхах X века, а в верхних — впервые в искусстве эпохи завоевания родины — полумесяцы.

Мотивы венгерского искусства X века имели не только орнаментальную функцию, но в них скрывалось определенное содержание и значение, удовлетворяющие общественные требования и соответствующие верованиям венгерского общества данной эпохи. В данной статье делается попытка

объяснить происхождение и предположительное значение упомянутого нового мотива на бляхах из Шошхартяна — полумесяца.

Рассмотренные аналогии привели автора к тому выводу, что изображение полумесяца — так же как и многие другие элементы ранневенгерского искусства — ведет свое начало из ирано-сасанидского искусства. Полумесяц часто встречается на серебряных сосудах, изготовленных в Иране, Средней Азии и на Кавказе, вместе с которыми данный мотив был распространен у народов Алтая, Урала, Поволжья и евроазиатских степей. Однако эти народы понимали и рассматривали иранские мотивы согласно своим верованиям. Такое же явление мы можем наблюдать у древних венгров. По нашему мнению значение мотива полумесяца у венгров было связано с их шаманистическими представлениями, т. к. представление о 'древе мира' (или 'дереве жизни') финно-угорских, тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских народов отличается от подобных представлений индоевропейцев тем, что по понятиям первых на вершине или между ветвями древа находится луна и солнце. (Такое объяснение значения данного мотива в отношении блях из Шошхартяна подтверждается и тем, что листовидные мотивы, по всей вероятности, олицетворяют 'древо жизни', далее, что в этнографии также хорошо показана роль мотива полумесяца в шаманизме.)

И. Фодор

ON THE PROBLEM OF THE INFLUENCE OF IRANIAN ART UPON HUNGARIAN ART IN THE CONQUEST PERIOD (10TH CENTURY)

A Pair of Discs from Sósahartyán

Summary

In the development of the art of the conquering Hungarians, the so-called „Iranian-Sassanian” art (interpreted in a wider sense of the term) had an important role. Hungarian art had adopted many of its elements, and developed them most fruitfully. However, in the new entourage, the Iranian motifs got a definitely new sense. (This was typical not only of the Hungarians, it also happened to other peoples affected by the influence of Iranian art.)

From one of the richest graves of the conquest-period cemetery of Sósahartyán—Hosszútet6 (Northern Hungary) two foliated silver discs (8,7 cm in diameter) came to light in grave No. 30 (of a woman). The grave can be dated back to the end of the 10th century. Such discs were attached to a leather strap or band (this is what the holes on top and bottom of the edge served for), which was then braided into the women's plaits. The surface of the Sósahartyán discs is divided into four sections by a cross. In each of the lower two sections there is a leaf-pattern, of a kind also to be found elsewhere on other 10th century discs; in each of the upper two — for the first time among motifs from the conquest period — a half-moon is represented.

The motifs of 10th century Hungarian art did not merely carry a function of ornamenting, they also had a specific meaning and content, which satisfied a definite

social demand, and corresponded to the character of the creed of the Hungarians of those times. The present paper is meant to discuss the development and probable meaning of the half-moon, a new motif on the Sósahartyán discs.

The investigations of the author led to the conclusion that the motif of the half-moon — just as other elements of our early art — came from Iranian-Sassanian art. It rather frequently occurs on silver vessels produced in Persia, Central Asia and the Caucasus. Together with these, also the said motif was taken over to the Altaian region, to the area of the Ural and Volga and to the peoples living in the steppe. These latter, however, interpreted the Iranian motifs according to their own creed. This was the case also with the Hungarians. In the author's opinion, the meaning of the half-moon motif was connected with shamanistic ideas among the latter. The Finno-Ugrian, Turkic, Mongolian and Tungus-Manchu peoples differed from the Indo-Europeans in the conception of the „life-tree”, by placing the Moon and Sun either on its top or among its branches. In the case of the Sósahartyán discs, this is corroborated by the fact, that the leaf motifs may refer to the life tree, further, that the role of the half-moon motif in shamanism is also evident in the ethnographic material.

I. Fodor

RÓMAI SZARKOFÁG A PÉCSI ARANYHEGYRŐL

A Magyar Nemzeti Múzeum előcsarnokában – állandó kiállítás keretében – az alábbi négy köemlék látható:

1. „Perseus megöli Medusát. Szarkofág oldallapja. Pannonia.” Ltsz.: 62.84.1 (1. kép).
2. „Iphigenia menekülése. Szarkofág oldallapja. Pannonia.” Ltsz.: 62.84.2 (2. kép).
3. „Ganymedes elrablása. Pannonia.” Ltsz.: 62.85.1 (3. kép).
4. „Léda és a hattyú. Szarkofág töredék.” Ltsz.: 62.85.2 (4. kép).

Vegyük sorra fenti köemlékeket technikai kivitelük, ábrázolásuk alapján:

1. köemlék (1. kép)

Téglalap alakú márványlap keretdísze már eleve számolt a szarkofágok keskeny oldalain helyet foglaló vaspánttal, ennek helyet hagyva képezték ki a figurális mezőt lezáró vonalakat. A keretdíz csak a jobb alsó vonal sarkában van meg, tovább befejezetlen. A 8. képpünkön részletesen adjuk valamennyi összehasonlító mérésünket, ezért ezeket a leírásokból mellőzzük. Az „A” oldal 16 cm vastagságban, szabálytalanul, eredeti kiképzésében rücskösen maradt meg, míg a „B” oldal gipszszel kiegészített.

Az enyhén befelé domboruló mezőben három alakot látunk: „A lebegő chlamysba öltözött Perseus balkezevel üstökénél fogja Medusát, jobbjával nyakára illeszti kardját. Védő istennője, Minerva sisakkal a fején, paizsát tükröként állítja Perseus elé.”¹

Köemlékünkön vörös festés nyomait látjuk több helyen, így Minerva sisaktaréján, szemeinél, jobb karjának felső vonalában és lábai felett, az alsó ruharedőknél; továbbá Perseus szemeinél, chlamysa alsó végén, jobb lábának belső vonalában; Medusa jobb karjának vonalában, a bal karjánál leomló köpeny redőiben és térdei alatt (9. kép 1. pontozással jelölve).

2. köemlék (2. kép)

Ugyancsak téglalap alakú márványlap tetején az előbbivel teljesen megegyező módon alakították ki a vaspánt számára a keretdíszt. Egyébként a keretdíz itt sincs alul befejezve. Márványlapunk „A” oldala gipszszel kiegészített, a „B” oldal 16 cm vastagságban, eredeti rücskös felületével, a „C” oldalon pedig cca 15 cm szélességben maradt meg az eredeti márványfelület. Az előbbivel megegyező, befelé mélyülő mezőben „Orestes jobb oldalon már a hajóban áll és segíti a deszkahídon felszálló Iphigeniát. Balról kivont karddal áll Pylades,

lábainál Thoas holtteste fekszik egy szikla tövében, amelynek magaslatán Artemis temploma emelkedik.”²

Vörös festés maradványait látjuk az Artemis-templom timpanonjában, ajtókereteiben, a bal sarokban fekvő Thoas ruharedőiben, Pylades kivont fegyverén, a bal kezében tartott hüvely végénél, továbbá a képmező jobb sarkában levő hajó oldalán és Orestes bal kézfejnél (9. kép 2. pontozással jelölve).

3. köemlék (3. kép)

A keskeny, téglalap alakú márványlapnak csak a „B” és „C” oldalai maradtak meg eredeti megmunkálásokban, cca 16–17 cm vastagságban. A fülke fent nappan voluta mintában végződik. Ebben a fülkében „a sas (Zeus) már megragadta körmeivel a fiút; hogy a rákövetkező percben az Olymposba vigye.”³

Vörös festést láthatunk a sas tollazatánál, Ganymedes chlamysának redőiben, szemeinél, hajánál, bal kezénél, bal felső lábszárának belső vonalában és a képmező bal alsó sarkánál (9. kép 3. pontozással jelölve).

4. köemlék (4. kép)

Az előbbivel megegyező méretű márványlap eredeti megmunkálásban csak a „B” és „C” oldalakon maradt meg, 16–17 cm vastagságban. A fentivel megegyezően kiképzett fülkében „Zeus hattyúja igen merev tartású Lédával szemben.”⁴

Vörös festés nyomai láthatók Léda kontyán, nyakán és szemeinél, hónaljában, jobb karjának belső vonalánál, köldökénél, bal lába felett a ruharedő végénél és a sas kontúrjaiban (9. kép 4. pontozással jelölve).

Összehasonlító méréstáblázatunkon (8. kép) megfigyelhető, hogy valamennyi, a fent leírt köemléken szereplő alak méretaránya azonos. Ezt legszembetűnőbben a köldök-mellek között szerkesztett háromszög méretei bizonyítják. Valamennyi részletméret feltűnő azonosságán túl felhívjuk a figyelmet a képmezők enyhén befelé mélyülő kiképzésére, a szemek és hajak kiképzésére, a ruharedők megmunkálására, a női és férfi-testek stílusának azonosságára.

Részleteiben hasonlítottunk össze néhány motívumot: fegyverek (1. köemléken Perseusnál, 2. köemléken Pyladesnél) – chlamysok (1. köemléken Perseus, 2. köemléken Ganymedes) – női ruhaábrázolások (1. köemléken Medusa, 4. köemléken Léda) – női hajviselet (2. köemléken Iphigenia, 4. köemléken Léda) – frígiai sapkák (1. köemléken Perseus, 3. köemléken Ganymedes) – madarak (3. köemléken Ganymedest megragadó sas karmai, 4. köemléken Zeust megtestesítő hattyú karmai).

¹ Récsei V., Pannonia Ó-kori mythologiai emlékeinek vázlata. (Esztergom 1894) XXII. t.; 52., 54., 97. – további irodalommal.

² Uo. XIX. t. 52. további irodalommal.

³ Uo. XLIII. t.; 31. – további irodalommal.

⁴ Uo. 32. további irodalommal.

1. kép. Pécs-Aranyhegy. Márványszarkofág részlete. Medusa megölése
 Рис. 1. Печ—Араньхедь. Деталь мраморного саркофага. Убиение медузы
 Fig. 1. Pécs-Aranyhegy. Détail d'un sarcophage en marbre. La mise à mort de Méduse

2. kép. Pécs-Aranyhegy. Márványszarkofág részlete. Iphigenia menekülése
 Рис. 2. Печ—Араньхедь. Деталь мраморного саркофага. Спасение Ифигении
 Fig. 2. Pécs-Aranyhegy. Détail d'un sarcophage en marbre. La fuite d'Iphigénie

3. kép. Pécs-Aranyhegy. Márványszarkofág részlete.
Ganymedes elragadása
Рис. 3. Печ-Араньхедь. Деталь мраморного саркофага.
Похищение Ганимеда
Fig. 3. Pécs-Aranyhegy. Détail d'un sarcophage en
marbre. L'enlèvement de Ganyemède

4. kép. Pécs-Aranyhegy. Márványszarkofág részlete.
Léda és a hattyú
Рис. 4. Печ-Араньхедь. Деталь мраморного саркофага.
Лед с лебедем
Fig. 4. Pécs-Aranyhegy. Détail d'un sarcophage en
marbre. Leda et le cygne

Kérésünkre ez alkalommal Embey-Isztin Antal elvégezte a fenti 4 kőemlék közzétani vizsgálatát,⁵ amely szintén alátámasztja azt a megfigyelésünket, hogy e négy, ma különálló márványtábla egykor egyazon szarkofág darabjait képezte. A részletesen megjelölt vörös festésnyomok is csak megerősítik a fentieket.

Kizárólag a fentiekben leírtak is elégségesek lennének annak bizonyítására, hogy a négy márványlap egykor összetartozó szarkofág volt, azonban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ezt a felismerésünket teljesen meggyőzően alá tudjuk még támasztani az alábbiakkal:

Kollernél jelenik meg az első nyom a négy kőemlékről.⁶ Neki köszönhetjük, hogy a teljesen valósághű rajzokkal tábláinkat azonosítani tudtuk (5–7. képeink). Munkájában minden kétséget kizáróan közli, hogy

⁵ Embey-Isztin Antalnak, a Természettudományi Múzeum Ásványtára tudományos munkatársának vizsgálatáért ez úton is köszönetet mondok:

„A vizsgálatra átadott 4 db márványminta (62.84.1.; 62.84.2.; 62.85.1. és 62.85.2.) 97–98%-ban kalcitból áll. A kalcit ikerlemezes, az ikerlemezek helyenként hajlítottak kismértékben. Ezt a tulajdonságot minden egyes mintán észlelhetjük. Az átlagos szemcsenagyság is mindenütt egyforma: 1,5–2,0 mm. — A márványminták 2–3% mennyiségben a következő járulékos ásványokat is tartalmaznak: amfiból, monoklin piroxén, szericites biotit, apatit, kvarc és titanit. Ezek közül az amfibok, piroxén és szericites biotit minden mintában előfordul, a kvarc és az apatit 2–2 mintában fordul elő,

ezeket a kőemlékeket egy márványszarkofágból darabolták fel. Lelőhelyként „... Sarcophagi extra Urbem Quinqueecclesiensem reperti” jelöli meg.⁸

1845-ben Haas ezt írja: „Az egyéb róm. régiségek közt igen nevezetes azon márvány sarkophag, mely még a múlt század végén a legjobb pécsi bort termő Aranyhegyen ásatott ki. Kisebb oldalain Ganymed elragadtatása és Jupiternek Lédávali szerelme láthatók; a nagyobbakon pedig Helena elragadtatása és Polixena megöletése. Ezen jeles emlék 1773 körül összedarabolatott. Oldalképei a püspöki lakban vannak befalazva. Födelének egyik részében a nagy tudományú Klimó sírírata vésetett. Az egésznek ismertetését és rajzát láthatni Koller „Prolegomena” c. munkájában, hol több nálunk talált emlékek is le vannak rajzolva és megmagyarázva.”⁹

a titanit csak egy mintában, de itt is csak 1 db apró kristály formájában. — Az ásványos összetétel, szemcsenagyság, továbbá a strukturális és texturális tulajdonságok nagyfokú hasonlósága alapján valószínűnek tartjuk, hogy a 4 db dombormű kőzetanyaga ugyanabból a márványfajtából készült. — Tekintettel arra, hogy ilyen márványtípus Magyarországon nem fordul elő, külföldi lelőhelyet kell számításba venni. Bp. 1972. júl. 26.”

⁶ Koller, J., Prolegomena in historiam episcopatus Quinqueecclesiarum. (Posonii 1804) Elenchus.

⁷ Uo. II. t. 3., 4., 5.

⁸ I. h.

⁹ Haas M., Baranya Emlékirat. (Pécs 1845) 223.

Várady Ferenc 1897-ben közzétett munkájában fentiekre hivatkozik¹⁰ és többek között ezt írja: „... mind-
nekelőtt egy márványszarkophagot kell említenünk,
amelyet a pécsi szőlőkben, az ú. n. Arany-hegyen talál-
tak, de mely 1773-körül összedaraboltatott. Oldalképei
a püspöki lakba falaztattak be, födelének egy részébe
Klimó püspök sírjátát vésték, magába a sarkophagba
pedig Klimó koporsóját helyezték. Haas ez értesítésére
csak azt óhajtuk megjegyezni, hogy ha a sírláda oldalait
szét darabolták, úgy abba Klimó koporsóját nem tehet-
ték. Valószínű, hogy egy másik sarkophag az, amelybe
e koporsó tétetett, mert ugyanaz időben több e félt
találtak. A befalazott oldalrészek közül kettő a két kes-
keny oldalból, kettő a két hosszoldalból való. Koller,
közli e darabok rajzát abban a gyarló illusztrációban,
mely az ő idejében lehetséges volt...” Várady a továb-
biakban összeveti a pécsi márványszarkofágot a szek-
szárdival és ennek alapján köemlékünk a IV. századra
helyezi, majd ezt írja: „Ugyancsak a szegszárdi sírláda
nyomán bizonyos, hogy a Ganymed és a Leda jelenet
nem a két keskeny oldalból való, mint Koller hiszi,
hanem az előlapi hosszoldal két széléséről s éppen a
Helena és Polyxena jelenetek valók a keskeny oldalak-
ról.”¹¹ Várady e rendkívül értékes adatait tanulmányozva
két megfigyelést kell rögzítenünk:

1) Az 1773 körül feldarabolt márványszarkofág a
pécsi Aranyhegyen került elő; ezt elfogadja Koller,
ill. Haas alapján;

2) E márványszarkofág rekonstrukcióját Kollerrel
ellentétben egyedül ő képviseli helyesen. Részletes
technikai vizsgálataink alapján az alábbiakban így is
készítettük el rekonstrukciónkat:

Mind a négy ma külön kezelt köemléknél felismerhető
a szét darabolás. Az 1. köemlék „B” oldala, a 2. köemlék
„A” oldala, a 3. köemlék „B” oldala és a 4. köemlék „A”
oldala hiányos, jelenleg gipszszel kiegészített. Mindezek
figyelembevételével 10. képünkön készítettük el rekon-
strukciónkat. Ezen egy szarkofág egyik rövid oldalán
helyeztük el az 1. köemléket (1. kép); vele szemben pedig
a 2. köemléket (2. kép). Így a vaspántolásnak eleve ki-
hagyott felület értelmet nyert. Ennek megfelelően a ma
meglevő nyomok figyelembevételével az egyik hossz-
oldalra helyeztük a 3. és 4. köemlékeket, úgy ahogy
jelenlegi állapotukban a szét darabolási nyomok ezt alá-
támasztották.

Fentieket összefoglalva: a pécsi Aranyhegyen közel
kétszáz évvel ezelőtt megtalált, Koller által először
rajzban is közölt márványszarkofág megegyezik a Ma-
gyar Nemzeti Múzeumban ma kiállított fenti négy már-
ványtáblával.

Mielőtt e márványszarkofág készítése idejét és
helyét, lelőhelyének körülményeit megvizsgálánk, el
kell oszlatni egy mindmáig téves felfogást darabunk
lelőhelyével kapcsolatban.

Koller, Haas és Várady után még Gosztonyi az,
aki a biztos pécsi lelőhelyet ismeri.¹² Ezután felbukkan
a szakirodalomban Nagy Lajos tollából lelőhelyként
Aquincum¹³ majd ezt átveszi Erdélyi;¹⁴ végül Nagy
Tibornál bizonytalan lelőhelyű, de ő aquincumi műhely-
vel hozza kapcsolatba.¹⁵

¹⁰ Pósta B., Baranya vármegye története az őskor-
tól a honfoglalásig. Szerk. Várady F., Baranya múltja
és jelenje II (Pécs 1897) 139 —.

¹¹ I. h.

¹² Gosztonyi Gy., A pécsi Szent Péter-székesegyház
eredete. (Pécs 1939) 124., 7. sz. Itt Gosztonyi Gyula át-
veszi J. Koller, Haas M. és Várady F. irodalmi adatait
és megjegyzi, hogy „... mérete, közelebbi lelőhelye
ismeretlen”. Valószínűnek látszik, hogy a többi pécsi
köemlékkel együtt szállították annak idején a Magyar
Nemzeti Múzeumba a feldarabolt táblákat.

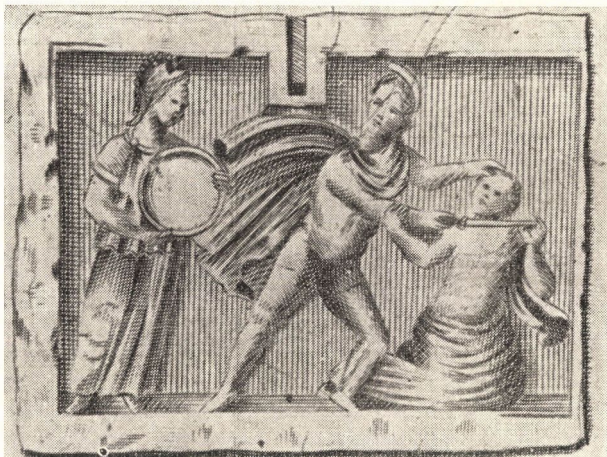
¹³ Nagy L., BpTört I (Bp. 1942) 601., 120. j.

¹⁴ Erdélyi G., Intercisa I AH 33 (Bp. 1954) 176.,
239. j. további irodalommal, továbbá Erdélyi G., posthu-
mus munkájában. Kéziratát Gáspár Dorottya bocsátotta
rendelkezésemre, amiért ezúton is köszönetet mondok.

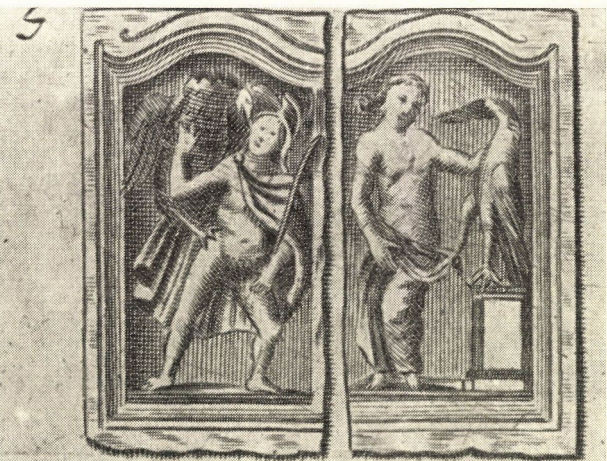
¹⁵ Nagy T., BpR 12 130.

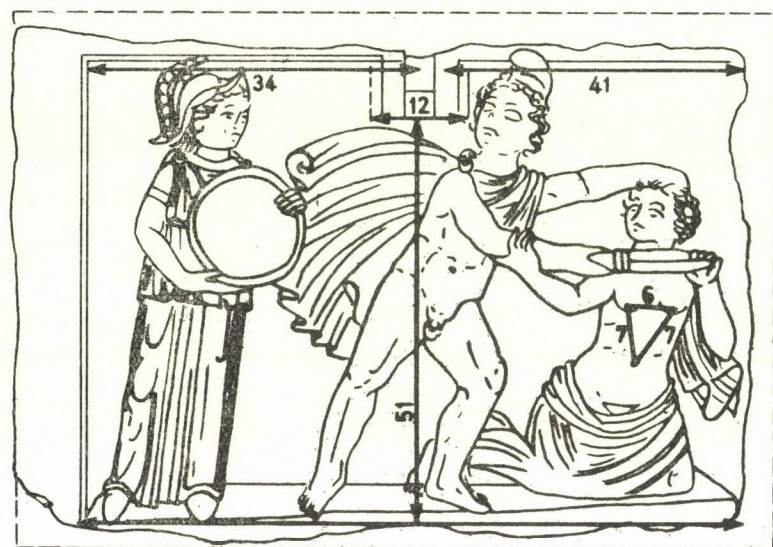
5. kép. Koller, J. Prolegomena ... Tab. II. Fig. 3.
Рис 5. Koller, J., Prolegomena ... T. II. Fig. 3.
Fig. 5. J. Koller, Prolegomena ... Pl. II. Fig. 3.

6. kép. Koller, J. Prolegomena ... Tab. II. Fig. 4.
Рис 6. Koller, J., Prolegomena ... T. II. Fig. 4.
Fig. 6. J. Koller, Prolegomena ... Pl. II, fig. 4.

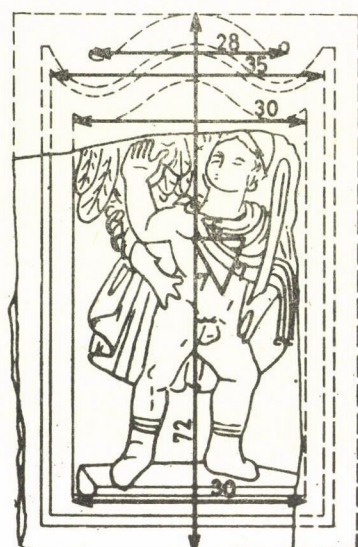
7. kép. Koller, J. Prolegomena ... Tab. II. Fig. 5.
Рис 7. Koller, J., Prolegomena ... T. II. Fig. 5.
Fig. 7. J. Koller, Prolegomena ... Pl. II, fig. 5.

A

1.

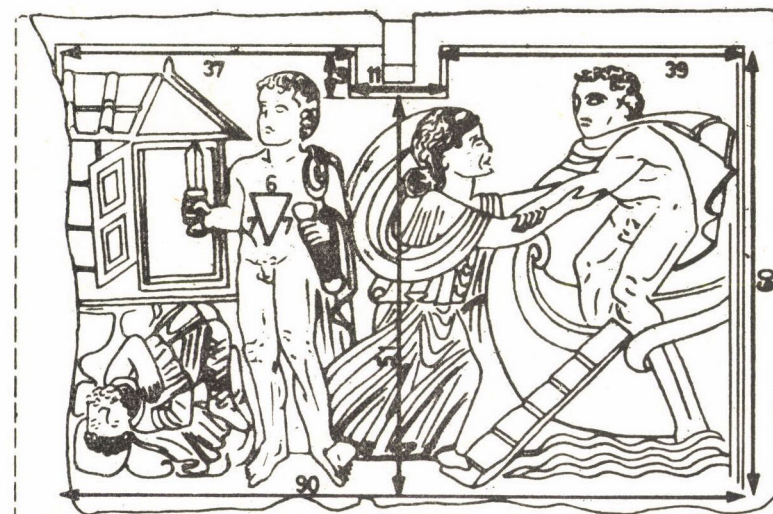
B

A

3.

B

A

2.

B

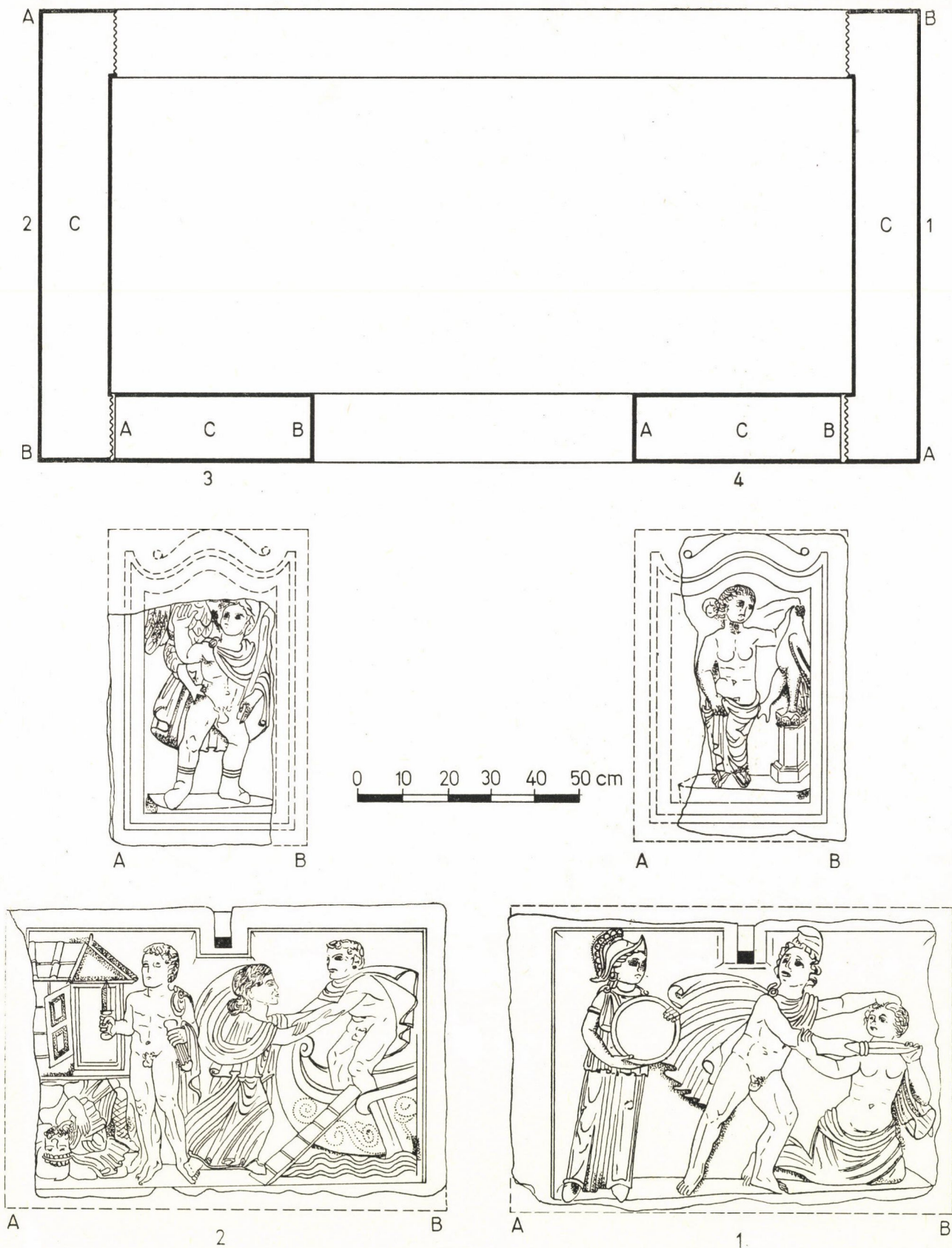

A

4.

B

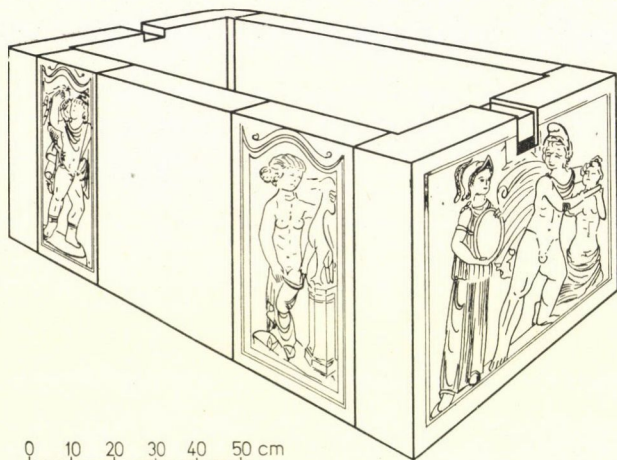
8. kép. Pécs-Aranyhegy. Márványszarkofág részleteinek összehasonlító méréstáblázata.
 Рис. 8. Печ-Араньхедь. Сравнительная таблица измерений деталей мраморного саркофага
 Fig. 8. Pécs-Aranyhegy. Table comparée des dimensions des détails d'un sarcophage en marbre

9. kép. Pécs-Aranyhegy. Márványszarkofág részletei a vörös festésnyomokkal

Рис. 9. Печ-Араньхедь. Детали мраморного саркофага с красной росписью

Fig. 9. Pécs-Aranyhegy. Détails d'un sarcophage en marbre avec les traces d'une peinture rouge

10. kép. Pécs-Aranyhegy. Márványszarkofág rekonstrukciója

Рис. 10. Печ-Араньхедь. Реконструкция мраморного саркофага

Fig. 10. Pécs-Aranyhegy. La reconstitution d'un sarcophage en marbre

Valamennyi Aquincummal kapcsolatos téves fonál G. Kingre vezethető vissza.¹⁶ Ezúttal csak a legújabban megjelent tanulmány keretében felbukkanó motívumokra szeretnénk röviden kitérni. Nagy Tibor legújabb munkájában ezt írja: „Egy másik, pontosabb lelőhelyet nélkülöző márványszarkofágon, melynek darabjait szétfűrészelték, felül ún. noricum-i volutával lezárt fülkében, Ganymedes, illetve Léda alakjai keretelték a feliratos mezőt (45–46. kép). A keskeny oldalakon Iphigenia menekülését Taurisból, illetve Pallas Athéné jelenlétében Medusát lefejező Perseus mítoszát örökítették meg (47–48. kép). E mitológikus szarkofágok felvetik a készítő műhelyek kérdését. . . .” Nagy Tibor e szarkofágot is a II. sz. közepe táján Virunumból Aquincum-ba települt műhelyrészlegről származtatja.¹⁷ Továbbá . . . „A klasszicizmus szellemében dolgozó műhelytől természetesen nem idegenek a mitológiai témák, amelyek az Antoninus-kori klasszicizmus idején nem az érme hátlapjai, hanem mintakönyvek révén jutottak el az igényesebb provinciális műhelyekhez, meglepő egyezéseket produkálva távolabbi területek, mint pl. Gallia és Pannónia mitológikus domborművei között. A galliai, pannóniai és legújabban a noricum-i Sempeter területéről ismertté vált II. századi mitológikus domborművek nem egymás-

tól függenek, hanem olyan közös forrásra vezethetők vissza, amelyet Aquincumba a virunumi származású műhely közvetített.”¹⁸

Szarkofágunkat összevetve a Nagy Tibor tanulmányában közzétett és ismert egyéb mitológikus szarkofágokkal, nem lehet vitás, hogy azok egymással még mintakönyvek alapján sem függenek össze. Nem fogadhatjuk el tehát a pécsi márványszarkofág és az Aquincumban „letelepedett” virunumi mester kapcsolatát. Éppen az említett sempeteri kőemlékek azok, amelyek közelebb hozzák a számunkra megnyugtató megoldást a műhely kérdésében.

A noricum-i Celeia közelében 1952–1955. évek között rendkívül gazdag római kori síremlékeket tártak fel.¹⁹ Ezek közül most csak a Priscianus család síremlékének egyik oldalfalán levő Iphigenia reliefet vetjük össze a pécsi hasonló ábrázolással. A sempeteri és pécsi jelenetek kompozíciója, a képmezők jobb sarkában látható hajók, az azokra sietve lépő Iphigenia ábrázolása és a márvány nyersanyag teljesen megegyeznek.²⁰ Ugyane sempeteri síremlék egy másik részén Ganymedes elragadását vethetjük össze a pécsi hasonló jelenettel. Bár a sempeteri síremlék a hamvasztásos rítussal eltemetett emlékekhez tartozik, a kőfaragó a mi csontvázas temetkezésre valló szarkofágunknál is ugyanazokat a motívumokat, technikai megoldást alkalmazta. A sempeteri kőemléket J. Klemenc 1. sz. 129–150. körüli évekre helyezi és celeiai kőfaragóműhely termékének tartja.²¹ E. Diez is részletesen foglalkozik ezekkel a sempeteri kőemlékekkel, a figurális ábrázolásokon túl az ún. nor-pannon voluta-motívummal.²²

Sopianae gazdag római kori kőemlékanyagának vizsgálatából az látszik, hogy az i. sz. II. századból maradtak ránk kőemlékek a legnagyobb számban és általában ekkor mutatható ki a legtöbb márványból készített, főleg noricum-i műhelyek hatását tükröző, kiváló darab.²³ Savaria-ból csak egy olyan sírkövet ismerünk, amely stílusában hasonlóságot mutat a pécsi szarkofággal.²⁴ Sirmium hatását sem lehet figyelmen kívül hagyni, azonban eddig még kevés az összehasonlítható adatunk erre vonatkozólag.²⁵

A fentiek alapján tehát a pécsi márványszarkofágot import készítménynek tartjuk, legvalószínűbbnek látszik, hogy a Celeia közelében működő kőfaragó műhelyek egyikéből került Sopianae városába az i. sz. II. század közepe táján, még a markomann háborúk előtt. Nincs kizárva, hogy a pécsi Aranyhegyen esetleg római villa vagy családi temetkezőhely lehetett. Feltételezhető, hogy itt a sempeteri temetőhöz hasonló, korai temetkezőhely kerül majd napvilágra. Márványszarkofágunk mindenesetre a hamvasztásról a csontvázas temetkezésre való áttérés korszakának egyik legkorábbi és legszebb művészeti emléke Pannoniában.

Sz. Burger Alice

¹⁶ Nagy L., i. m. 120. j.

¹⁷ Nagy T., i. m. 130–.

¹⁸ U. o.

¹⁹ Klemenc J., AV 6 (Ljubljana 1955) 291–. *Ua.*, AV 7 (Ljubljana 1956) 220–.; *Ua.* Alug 2 (Beograd 1956) 57–.; *Ua.* AV 8 (Ljubljana 1957) 26–.; *Ua.* Rimske Izkopanine v Sempetru. (Ljubljana 1960); *Archeology* 10 (New York 1957) 117–122.; Legutóbb: Nagy T., i. m. 119. j.

²⁰ Klemenc, J., AV 8 (Ljubljana 1957) 26–. 1. kép.

²¹ *Ua.*, AV 7 (Ljubljana) 220–. 1. kép.

²² Diez, E., *Le rayonnement des civilisations Grecque*

et Romaine sur les cultures périphériques. Congr. International. d'Archéologie Classique, Paris 1963. (Paris 1965) 208–.

²³ Az ún. nor-pannon volutamotívum kérdéséhez vö. Fülep F.—Sz. Burger A., Pécs római kori kőemlékei. Dunántúli Dolgozatok 7. 27. j. további irodalommal (megjelenés alatt).

²⁴ Mócsy, A.—Szentlélek, T., Die römischen Steindenkmäler von Savaria. (Bp. 1971) 109., Kat. No 125. szám. 108. kép.

²⁵ Frova, A., *L'arte di Roma e del mondo Romano.* (Torino 1961) 576–, 526. kép.

Summary

In the vestibule of the Hungarian National Museum — to form a standing exhibition — there are four marble relics:

1. Relic (Fig. 1.)

In an oblong, recessed field, Perseus kills Medusa, on the left Minerva appears, with helmet and buckler. On the bodies, in the folds of the clothing of the figures, traces of red colouring can be seen (Fig. 9. 1., marked with dotting).

2. Relic (Fig. 2)

On a marble slab similar in shape to the one described above, Orestes is represented, standing in a boat on the right side, helping Iphigenia to embark through a gang-plank. Pylades stands on the left, with sword drawn, at his feet lies the body of Thoas below a cliff. High above, there is the temple of Artemis to be seen. Also here the trace of red colouring are discernible (Fig. 9.2., marked with dots).

3. Relic (Fig. 3)

A narrow, oblong marble slab. In a niche ornamented with so-called „Nor-Pannon” motif, an eagle seizing Ganymede is to be seen. Traces of red colouring (Fig. 9. 3., marked with dotting).

4. Relic (Fig. 4)

Marble slab, perfectly similar to the former one, in the niche Leda and the swan embodying Zeus are to be seen. Traces of red colouring (Fig. 9.4., marked with dotting).

The measurements of each figure represented on these marble relics are identical. This has been proved by comparative measurements carried out as shown in Figure 8. Beyond these details, the author calls attention to the elaboration of the fields receding towards the inside, to the shaping of the eyes and hair, to that of the folds of clothing, to similarities of style in the representation of female and male bodies. The petrographic examinations conducted on this occasion have also proved that the four slabs had been made of the same kind of marble, come from a quarry situated outside Hungary (cf. Note 5.)

Marks of cutting up are discernible in the four slabs described above. Side „B” of relic 1., side „A” of relic 2., side „B” of relic 3. and side „A” of relic 4. are defective, at present they are supplemented with plaster. Taking all these factors into consideration, the author has made the reconstruction to be seen in Figure 10.

The first written record on a disjointed marble sarcophagus appeared in Koller's work in 1804 (cf. Note 6). Fortunately, he also published the drawings (cf. Figs. 5—7), which could conclusively prove that the four slabs exhibited in the Hungarian National Museum used to belong together and had formed a marble sarcophagus. Pécs, as a site of recovery was then confirmed by Haas, Várady and Gosztonyi (cf. Notes 9, 10 and 12). However, Lajos Nagy already mentions Aquincum as the place of recovery (cf. Note 13), a statement confirmed later by Gizella Erdélyi (cf. Note 14). In his work published in 1971, Tibor Nagy listed it as a piece of „uncertain provenance”, however, as a work of an Aquincum stonemason of Virunum origin (cf. Note 15).

Relying on Koller's design and on the exact description of the place of recovery, further, as a result of petrographic and stylistic investigation, there can be no doubt that the reconstructed marble sarcophagus described here (Fig. 10) is identical with the disjointed marble sarcophagus recovered some two hundred years ago at Pécs-Aranyhegy.

As to its time and place of origin, the author has connected the sarcophagus with the mausoleum of the Priscianus family: one of the recently recovered stone relics found at Sempeter near Celeia (cf. Notes 19—22). Accordingly, the author presumes that the marble sarcophagus was made in a stonemason's workshop near Celeia at the middle of the 2nd century A.D.

When elaborating the abundant Roman-time stone relics of Sopianae (Cf. Notes 23), it seems most likely that the described marble sarcophagus was an imported product, which had arrived well before the time of the Marcomanni wars to the gentle, wine-producing slopes of Sopianae, to the so-called Aranyhegy. Not unlikely a Roman villa or a family burial-place was situated there. The said marble sarcophagus is certainly one of the earliest and finest artistic treasures of Pannonia from the period of transition from cremation to skeleton burial.

A. Sz. Burger

RÓMAIKORI MOZAIK SZOMBATHELYEN

Szombathelyen 1960-ban kezdtek hozzá a régi már elavult kézikapcsolású rendszerrel működő telefonközpont korszerűsítéséhez. A modern automatikusan működő telefonközpont kialakítása szükségessé tette a régi telefonkábelek kicserélését, melynek során az új kábeleket sokkal mélyebbre helyezték el a földfelszíne alatt, mint ahogy az előzőek voltak. A kábelek kicserélése közben a város több pontján római emlékekre bukkantak. E munkák közben a Köztársaság tér 14. sz. ház (1577–1586. hrsz.) előtt, a Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár olvasótermének bejáratánál került elő a most közlésre kerülő mozaikpadozat maradvány is. A mozaikra először a járda úttest felé eső szélén kiásott kábelnyomvonalban találtak rá. Majd annak érdekében, hogy az előkerült mozaikmaradvány épségben maradjon meg, a járda közepén egy másik árkot húztak, amelyben szintén folytatódott a mozaik. Ennek alapján kezdtük el itt a leletmentést 1960. július 20-án, amit július 29-én fejeztünk be. A leletmentés folytán a Berzsényi-könyvtár olvasóterme előtt, az úttest járda melletti szakaszán egy 200×200 cm-es blokkot (I), a járdán pedig egy 370×240 cm nagyságú blokkot (II) tártunk fel (1. kép).

Az I. sz. blokk DK-i sarkában, 160 cm mélységben csak egy 20×8 cm-es, fehér és zöld kockákból álló, meghatározhatatlan mintájú mozaik darab került napfényre. A blokk többi részében csupán a mozaik terrazzo alapozásának foltjait találtuk meg. Valószínű, hogy a mozaiknak az erre felé terjedő része az itt húzódó vízvezeték-csővek múlt századi lerakásakor pusztulhatott el.

A II. sz. blokkban a mozaik 154 cm mélységben került elő. Ezt a blokkot szelte át K–Ny-i irányba a postások által nyitott új kábelnyomvonal. Ennek az árkában a mozaik már nem maradt ránk, de terrazós alapja ide is áttért, mégpedig úgy, hogy a II. sz. bloktól Ny-ra 11,2 m, K-re viszont 12,3 m hosszan nyúlt el az alapozás 160 cm mélységben. Vagyis a mozaikpadló hosszúsága K–Ny-i irányban 26,9 m volt. A mozaikot, illetve a terrazós alapot mindenütt 20–35 cm vastag koromréteg borította. Ez a koromréteg erősen megszenesedett szalma- és gabonaszemeket tartalmazott. Mindkét blokkban a koromréteg fölött a talaj erősen törmelékes volt, ami még a római korban töltődött föl. A II. sz. blokk É-i oldalán, a Berzsényi-könyvtár épületének alapfala előtt, 30 cm mélységben a mozaik fölötti törmelék rétegen csatári kőlapokból rakott, É–D-i irányú falmaradvány húzódott. Ez az I. sz. fal, mely 55 cm hosszú, 50 cm széles és 50 cm magas volt a II. sz. blokk ÉK-i sarkától Ny-ra 100 cm-re feküdt. Az I. sz. fallal párhuzamosan, attól Ny-ra, a II. sz. blokk ÉNy-i sarkában 40 cm mélyen ugyancsak csatári kővekből rakott fal került elő. Ez a 2. sz. fal 50 cm hosszú, 60 cm széles és 70 cm magas volt. A falak alatt, a fal hosszúságának megfelelő szélességben, a blokk É-i oldalán végig, 110 cm mélyen járósínt húzódott. Az I. sz. és II. sz. blokkban a mozaik felett semmiféle kísérő lelet nem került felszínre.

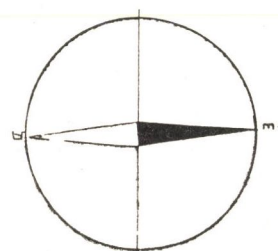
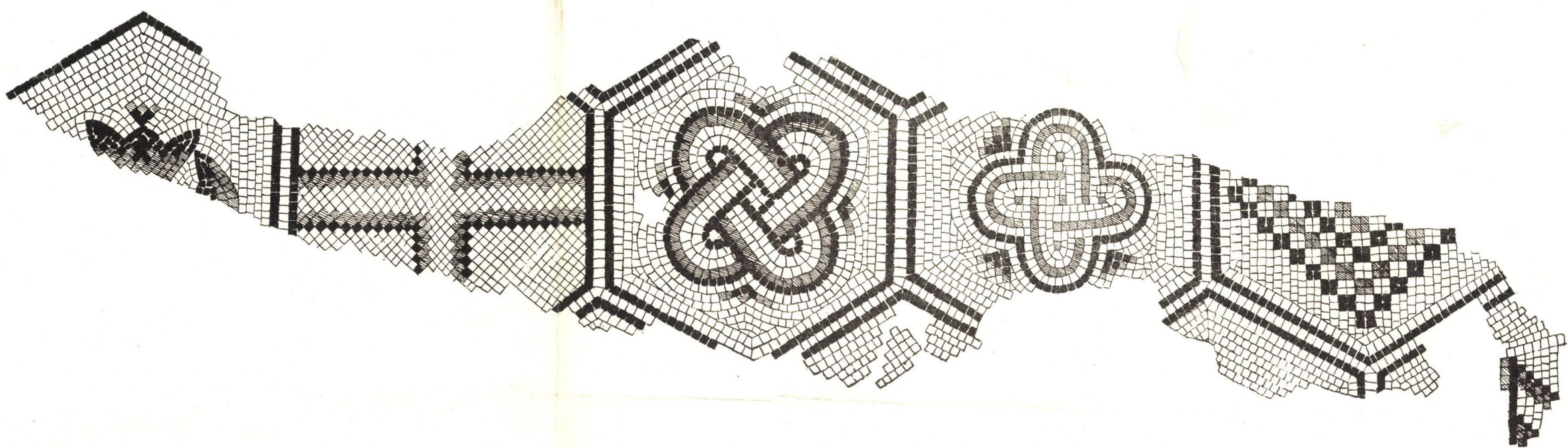
1960 őszén a telefonkábeleket a mozaik padozat alatt vezették el. A mozaik alatt húzódó árok 340 cm mélyen volt a járda szintje alatt. Ebben az árokban a mozaik alatt törmelékes, szürke föld rétege húzódott, ami alatt kő- és téglatörmelékes réteg következett. Ezek

alatt a rétegek alatt, 300 cm mélységben kis méretű csatorna futott (1. kép). A téglalap keresztmetszetű csatorna oldalát lapjával egymásra rakott zöld csatári kőlapok, az alját és a tetejét nagyméretű, vastag tegulák alkották. A csatorna tetején a habarccsal egymáshoz ragasztott téglák felett nagyméretű csatári kőlapok illeszkedtek egymáshoz. Ezek a kőlapok a csatorna szélességét meghaladva, az árok É-i és D-i oldalfalába is folytatódtak. A csatorna belső magassága 40 cm, a belső szélessége 45 cm volt, oldalfalainak vastagsága pedig 30 cm volt. A II. sz. bloktól K-re 520 cm hosszúságban egyenes irányba fut a csatorna, majd hirtelen összeszűkülve, D-i irányba fordul el, ahol az elkanyarodás előtt, a csatornát fedő nagyméretű kőlapon egy kisebb négyzetleges kőlap feküdt, ami víznyelőt takart (1. kép). A víznyelő alatt a csatornában kerámia- és üvegtörödékek kerültek elő 340 cm mélységből:

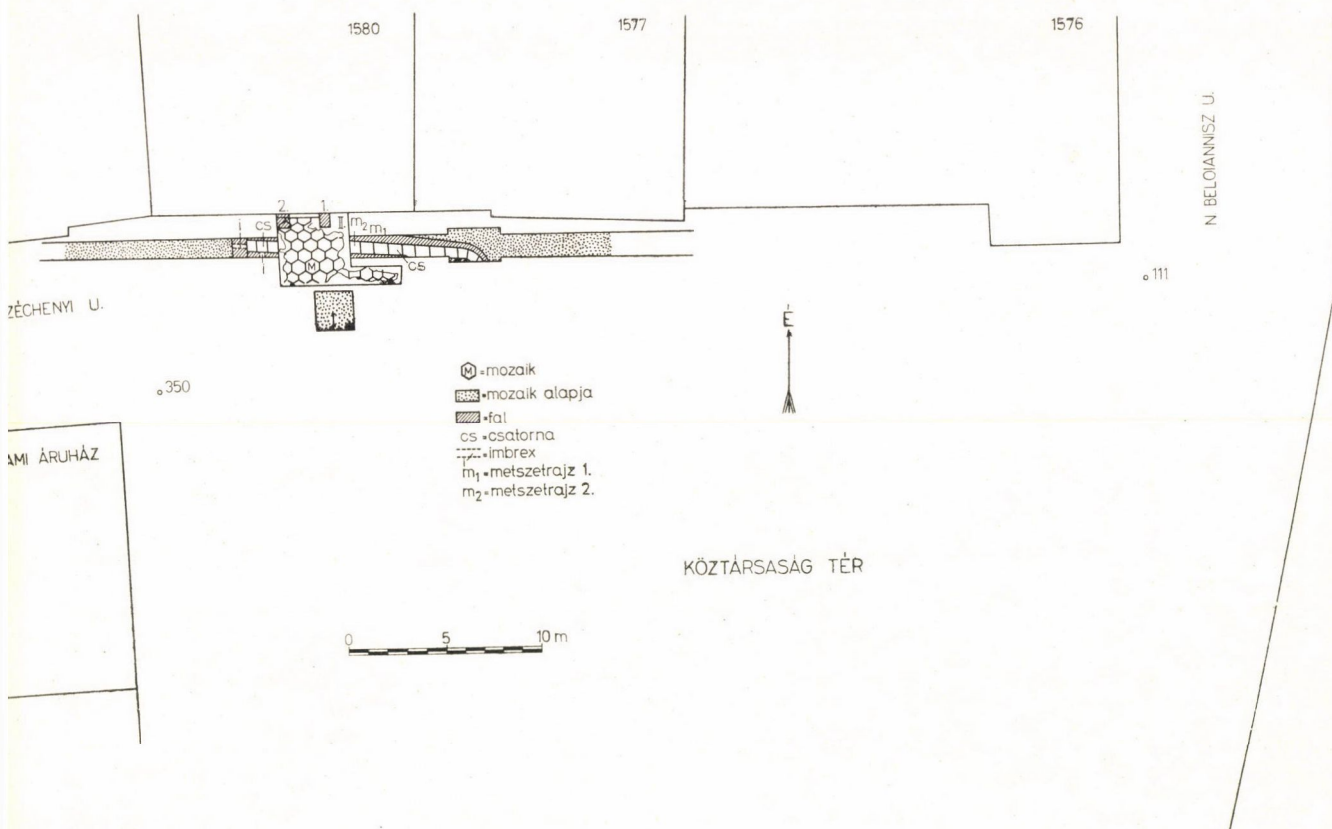
1. *Agyagbögre* törödéke. (Lt. sz. 65.5.10.) Keskeny pereme alatt, a vállán vékony borda húzódik körbe. Az oldalát bekarcolt, kis háromszögek párhuzamosan körbefutó sorai díszítik. Vékony falú, jól iszapolt, szürke színű.
2. *Üvegedény* nyaktörödéke (Lt. sz. 65.5.12.). Vastagfalú, kékesszínű. Lgn.h.: 4,8 cm.
3. *Üvegpohár* peremes oldaltörödéke (Lt. sz. 65.5.12.) Háromszög keresztmetszetű peremmel, gömbölyű oldalal. Vékonyfalú, kékesszínű. Lgn. h.: 4,8 cm (5. kép 10).
4. *Csontkarika* (Lt. sz. 65.5.11.). Trapéz keresztmetszetű, fent és lent körbefutó bordával, azon két-két átfúrt kerek lyukkal. Külső á.: 4,4 cm, belső á.: 3,6 cm, m.: 2,6 cm (5. kép 6).
5. *Agyagbögre* oldaltörödéke (Lt. sz. 65.71.19.). Szürke színű, kvarcos. Lgn. h.: 6,2 cm.
6. *Üvegedény* talptörödéke (Lt. sz. 65.71.20.). Talpa közepén omphalossal, a szélén pedig gyűrűvel. Kékes színű. Lgn. h.: 5,6 cm.
7. *Terra sigillata* (Lt. sz.: 65.5.17.). Drag. 33. típusú edény talptörödéke. Sötétterakotta. T. á.: 3,5 cm.
8. *Füstöltál* talptörödéke (Lt. sz. 65.5.22.). Hengeralakú talpa lent töcsér alakúan kiszélesedik, amely kiszélesedésnél körbefutó barázdák tagolják. Sötétszürke kvarcos. Lgn. h.: 7,9 cm (5. kép 5).
9. *Agyagamphora* száj- és nyaktörödéke (Lt. sz. 65.5.18.). Gömbölyűen kihajló pereme alatt lépcsőzetesen tagolt. Széles füle a nyakához csatlakozott. Világos terrakotta színű. Lgn. á.: 10 cm (5. kép 3).

A II. sz. bloktól Ny-ra még 170 cm hosszúságban folytatódott a csatorna, ahol a végét 70 cm vastag fal zárta le. A csatorna végét lezáró falban, a csatorna belső magasságában, a fal teljes vastagságát átmetszve egy 20 cm széles és 10 cm mélyesű imbrex volt beépítve. Ugyancsak ilyen módon és méretben imbrex volt beépítve a csatorna D-i falába is, a Ny-i végét lezáró faltól 60 cm távolságra. Ezek az imbrexek lefolyókat alkothattak. A csatorna Ny-i végét lezáró 150 cm magas fal 195 cm mélységben húzódott. Ennek a záró falnak a Ny-i oldalán aknát ástak, amelynek 280–340 cm mélységből állati csontok- és kerámiatörödékek kerültek elő:

10. *Agyagurna* fenéktörödéke (Lt. sz. 65.5.8.). Sötétszürke, kvarcos. T.á.: 11 cm.
11. *Agyagurna* fedő törödéke (Lt. sz. 65.5.4.) gomb

2—3. kép. Szombathely. Köztársaság tér 14. Római kori mozaik
 Рис. 2—3. Сомбатхей, пл. Кёзтаршашар 14. Мозаика римского времени
 Fig. 2—3. Szombathely. 14, Place Köztársaság. Mosaïque de l'époque romaine

1. kép. Szombathely. Köztársaság tér 14. A mozaik helyszínrajza
 Рис. 1. Сомбатхей, пл. Кёзтаршашар 14. Место находки мозаики
 Fig. 1. Szombathely. 14, Place Köztársaság. Levé de plan de la mosaïque

fogóval. Szélei letöredeztek. Sötétszürke, kvarcos. Lgn.á.: 8,5 cm, lgn. m.: 4,2 cm. (5. kép 8).

12. Agyagkorsó nyaktöredéke (Lt. sz. 65.5.6.). Perem alól induló háromszögű szalagfüllel. Nyersszínű. Lgn. m.: 9 cm, fül sz.: 2,1 cm. (5. kép 4).

13. Agyagedény oldaltöredéke (Lt. sz. 65.5.1 és 2., 3., 4.) horpasztott díszítéssel, a horpadásban ferde bevágással. Sötétterakotta. Lgn.h.: 11,6 cm és 8 cm.

14. Örköponya a két szarvval (Lt. sz. 65.5.3.). Szarvval együtt homlok szélessége 45 cm, homlok sz.: 17 cm, m.: 12 cm.

15. Szarv, lyukacsos (Lt. sz. 65.5.5.). H.: 17 cm.

16. Szarv, lyukacsos (Lt. sz. 65.5.9.). H.: 18,5 cm.

17. Szarv, lyukacsos (Lt. sz. 65.5.10.). H.: 26,5 cm.

18. Terra sigillata edény oldaltöredéke (Lt. sz. 65.71.1.). Ívelt oldalához lapos fenékrész csatlakozik. Sötétterakotta színű. Lgn.h.: 6,1 cm. (5. ábra).

19. Agyag szűrőedény (Lt. sz.: 65.71.12.). Rézsútos pereme alatt oldala kifelé tart, majd a hasrészénél éles szögben törve a talpa felé szűkül, amely részén lyukacsos. Sötétszürke, kvarcos. Lgn. h.: 7,2 cm (5. kép 2).

20. Terra sigillata (Lt. sz. 65.71.3.). Drag. 37. típusú edény gyűrűs talpa. Terrakotta színű. T.á.: 7,8 cm.

21. Terra sigillata tál töredéke (Lt. sz. 65.71.2.). Erősen lapos, kissé ívelt oldallal, gömbölyű, keskeny peremmel, laposodó fenékrésszel. Terrakotta színű, erősen kopott. Lg.h.: 13,2 cm.

22. Agyagkorsó száj- és nyaktöredéke (Lt. sz. 65.71.4) háromszögű szalagfüllel nyomával. Terrakotta színű. Sz.á.: 4,4 cm, lgn. m.: 8,7 cm (5. kép 9).

23. Dörzstál kiöntős peremtöredéke (Lt. sz. 65.71.10.). Ívesen kihajló peremét vályat választja el kavicsos belső oldalától. Világos terrakotta. Lgn. h.: 24,5 cm.

24. Dörzstál peremtöredéke (Lt. sz. 65.71.9.). Ugyanaz, mint a 23. sz. Lgn.h.: 13,6 cm.

25. Agyagurna peremtöredéke (Lt. sz. 65.71.13.). Vízzintes peremű, vékonyfalú, sötétszürke, kvarcos. Lgn. á.: 8,6 cm.

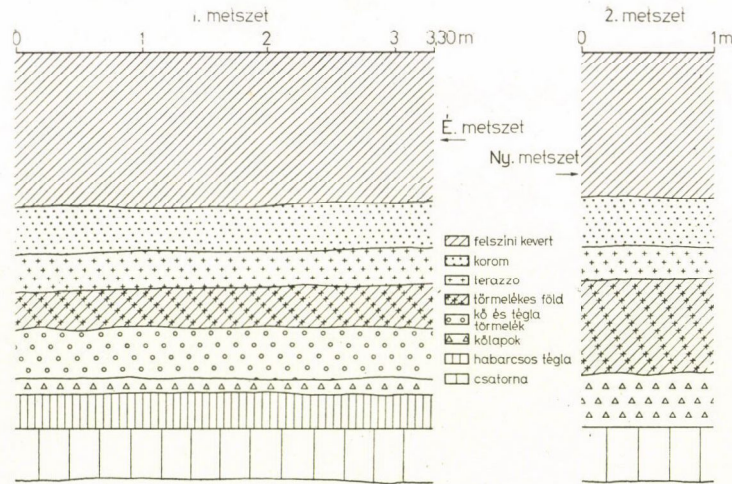
26. Agyagurna peremtöredéke (Lt. sz. 65.71.16). Rézsútos pereme erőteljesen barázdált. Pereme alatt a nyaka is mélyen barázdált, a barázdák alatt bemélyülő hullámvonal fut körbe. Oldala fésűs. Sötétszürke, kvarcos, vastagfalú. Lgn. h.: 27 cm.

27. Agyagurna aljtöredéke, ugyancsak fésűs díszítéssel. (Lt. sz. 65.71.15.) Lgn. á.: 24 cm.

28. Agyagurna peremtöredéke (Lt. sz. 65.71.14.). Rézsútos pereme és nyaka is erősen barázdált. Sötétszürke, kvarcos, vastagfalú. Lgn. h.: 17 cm.

29. Agyagkancsó fül (Lt. sz. 65.71.8 és 6.). Peremből kiinduló, körkeresztmetszetű, szürke, kvarcos. Lgn. h.: 20 cm, vast.: 2,8 cm.

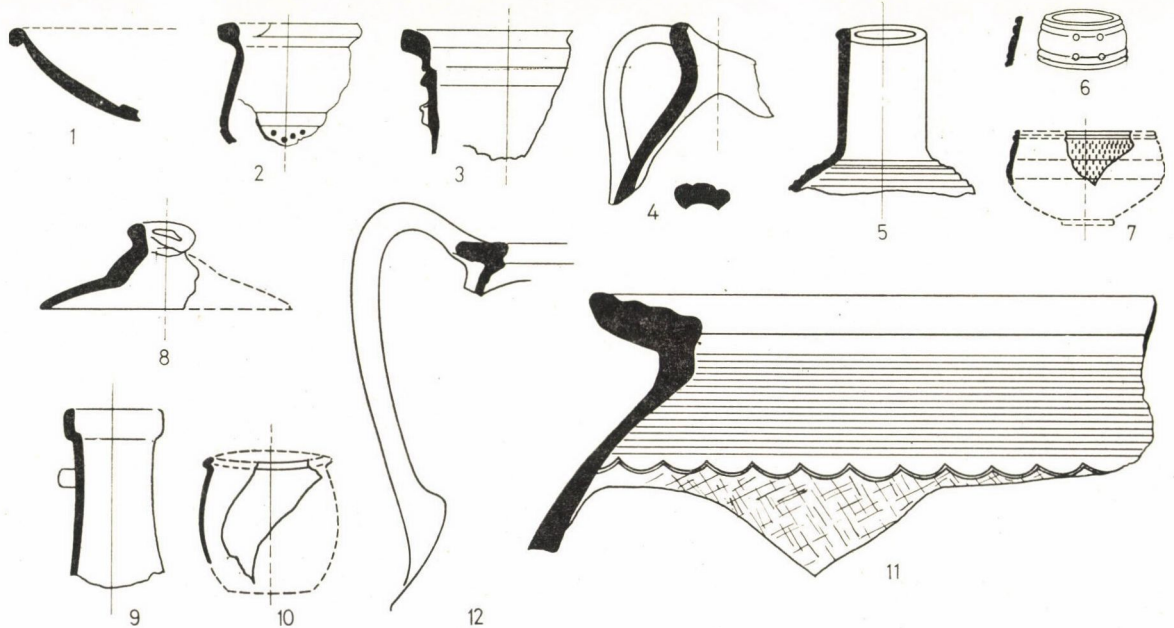
A II. sz. blokkban felszínre került mozaik padozat maradvány legnagyobb hosszúsága 372 cm, a legnagyobb szélessége 336 cm volt. A fehér mozaikmezőt szürke hatszögekből szerkesztett hálózat borítja. Ezekben a hatszögekben foglalnak helyet a szürke és zöld mozaikszemekből összeállított díszítő motívumok. A mozaik szegélyrésze a könyvtár épületének alapfala előtt kezdődhetett. Erre mutat, hogy ezen a részen a hatszögű hálózat megszűnik és a hatszögekhez félbevágott hatszögek csatlakoznak, amik felett egy vékony fehér és szürke csík egy szélesebb fehér, majd ismét egy vékony szürke vonal következik. Ezek után kezdődhetett a mozaik széles szegélyrésze, amit sajnos a könyvtárépület alapozásánál pusztíthattak el, mivel az épület alapfala és a pince része sokkal mélyebben fekszik mozaikunknál. A mozaik maradvány tengelye az É-D-i iránytól 1°-al tér K-i irányba el. A mozaikpadozat kockáit terrazó alapba illesztették. A fehér, kristályos mészkőkockákból álló alapon zöld csatári kő és szürke bazalt kockák alkot-

4. kép. Szombathely. Köztársaság tér 14. Metszetrajzok a mozaik ásatásánál

Рис. 4. Сомбатхей, пл. Кёзтаршашар 14. Профили при раскопе мозаики

Fig. 4. Szombathely. 14, Place Köztársaság. Dessins de coupes faits lors des fouilles de la mosaïque

5. kép. Szombathely. Köztársaság tér 14. A római kori mozaik kísérő leletei

Рис. 5. Сомбатхей, пл. Кёзтаршашар 14. Сопроводительный материал мозаики

Fig. 5. Szombathely. 14, Place Köztársaság. Les trouvailles accompagnant la mosaïque de l'époque romaine

ják a mozaik geometrikus mintáit. A mozaik hálózati rendszerének hatszögeit díszítő motívumok különböznek egymástól. Ezeknek a hatszögeknek az oldalai átlag 32 cm hosszúak, a mozaik kockák élei pedig 1,5 cm-esek.

A mozaik motívumainak leírásánál a mellékelt ábrát vettük figyelembe, a bal alsó sarokban kezdve jobb felé, soronként felfelé haladva. A hatszögek kereteit szürke kockák alkotják.

1. Félbevágott hatszög töredéke, motívuma is erősen töredékes.

2. Félbevágott hatszög, félbevágott négyágú zöld, szürke virágmotívummal.

3. Félbevágott hatszög, erősen stilizált szürke, zöld négylevelű virág félbevágott mintájával.

A továbbiakban a hatszögeket betöltő mintákat írjuk le.

4. Zöldszínű négyzet csúcsaihoz antitetikusán elhelyezett szürke keretű zöld pelták és lótusz bimbók csatlakoznak.

5. Szürke, zöld keretű, szegletes salamoncsomó.

6. Szürke egyenlő szárú kereszt, a szárait négyzet alakban összekötő, lépcsőzetes kiképzésű, zöld motívummal.

7. Szürke és zöld vonallal alkotott félgömb alakú edény.

8. Szürke keretű, zöld pelták kapcsolódnak egymáshoz négyzet alakban. A két külső peltacsúcsához szürke, szív alakú motívumok fűződnek.

9. Erősen stilizált palmetta levél indával. A palmetta egyik felét szürke, a másik felét zöld keret övezi.

10. A fehér mezőt keretelő, egymáshoz négyszög alakban kapcsolt szürke keretű, zöld peltamotívumokhoz erősen stilizált, zöld lóuszimbók fűződnek.

11. Szürke, zöld és fehér négyzetekből alkotott saktábla minta.

12. Szürke és zöld indák S alakú töredékei.

13. A csúcsára állított szürke négyzethez egymást váltogatva szürke keretű, zöld olajfalevelek és lóuszimbók csatlakoznak.

14. A szürke körben helyet foglaló, szürke keretű, hat ágú rozetta csúcsait szürke keretű, zöld olajfalevelek kapcsolják össze.

15. Szürke keretű, fehér, zöld, fehér sávokból összeállított salamoncsomó.

16. Erősen stilizált, szürke, zöld, négylevelű virág motívum.

17. Erősen stilizált szürke, zöld négylevelű virág-motívum töredéke.

18. Stilizált palmetta, indával. A palmetta egyik fele szürke, a másik fele zöld keretű.

19. Erősen stilizált szürke, zöld négylevelű virág-motívum.

20. A négyszög alakban felfűzött szürke keretű, zöld peltamotívumok fehér mezőt zárnak közre. A pelták csúcsain stilizált, szürke, zöld lóuszimbók helyezkednek el.

21. Szürke, zöld keretű salamoncsomó.

22. A négyszög alakban felfűzött, szürke keretű, zöld peltamotívumok fehér mezőt keretelnek. A pelták csúcsain szürke szív alakú motívumok láthatók.

23. Stilizált, zöld palmetta indával. Erősen töredékes.

24. Zöld, szürke lóuszimbó és pelta töredéke.

25. Szürke, zöld keretű, egyenlő szárú kereszt-motívum.

26. Szürke, zöld keretű salamoncsomó.

27. Szürke keretű salamoncsomó.

28. Szürke, fehér, zöld négyzetekből összeállított saktábla minta.

A fentiekben leírt mozaikmaradvány csak igen kis töredéke lehet az egész mozaikpadlónak. Nem ismerjük a mozaik mezőt keretelő szegélydíszítést sem. Csupán a központi mező rácsszerkezet mintáinak töredékét ismertük meg. Ezért nehéz ennek a mozaiknak a korát stíluskritikai alapon pontosan meghatározni.

Mozaikunk tulajdonképpen a fekete-fehér mozaikok csoportjába tartozik, mégpedig a geometrikusak közé. A fekete, fehér szín mellett egy harmadik szín is megjelenik itt, mégpedig a zöld, ami változatossá teszi a fekete-fehér egyhangúságát és fokozza a minták játékoságát. Az egyes hatszögek geometrikus mintái már nem oly szigorú rendszer szerint csoportosítottak, a szögleteket kialakító vonalakat lendületes, nagyvonalúan kezelt ívek váltják fel. A súlyos, tömör, sötét minták váltakozva a könnyed, átlátszó világos mintákkal vibrálással telítik az egész mezőt, kifejezésre juttatva a világos és sötét

közötti ellentétet, a fény és árnyék játékát. Mozaikunk kompozíciójára jellemző, hogy a motívumok nagy fekete foltokat képeznek, amelyek szembetűnően eltérnek a fehér alaptól és mindegyik motívumnál megtaláljuk a vékony fekete csíkot. Mindezek a sajátosságok mozaikunkat a III. sz. első felére, a severusi korszak művészetének körébe utalják.¹

Mozaikunk korát pontosan meghatározza az alatta húzódó épületmaradvány. A feltárt mozaikrésztől Ny-ra 195 cm mélységben napfényre került É–D-i irányú fal helyiségelesztő fal lehetett. Erre utal a beépített imbrex lefolyó, ami a fal K-i oldalán kezdődő csatornához csatlakozott. Helység következtetett itt, a csatornától D-re is, mivel itt is a csatornának szolgáló imbrex volt beépítve az oldalfalba. Az ezen a részen talált É–D-i irányú fal Ny-i oldalán nyitott 340 cm mély blokkban előkerült agyagurna fenéktöredék (Lt. sz. 65.5.8.) nem megbízható korhatározó, mivel sem jellegzetes oldal, sem peremtöredék nincs hozzá. A vízszintes peremű agyagurna töredék (Lt. sz. 65.71.13.) Bónis V/4 típusának felel meg.² A nyakán körbefutó hullámvonallal és az oldalán fésűs dísszel borított urna töredékek (Lt. sz. 65.71.14 és 15.) Bónis IV/3 típusúak.³ Analógiájukat megtaláljuk a szombathelyi kora római temetőkben is.⁴ A vaskos kancsófül Bónis XXIX/17. típusú kancsóhoz tartozott,⁵ amelynek mását szintén megtaláljuk a korai temetőkben.⁶ A magas, cilindrikus peremű korsó (Lt. sz. 65.71.4.) három osztatú szalagfülével a II. sz. első felére keltezett gázgyári fazekastelep anyagában otthonos.⁷ Az itt előkerült dörzstálak (Lt. sz. 67.71.9 és 10.) formáinak megfelelő típusok a II. sz.-ban kezdtek meghonosodni Pannoniában.⁸ Szűrőedényünkhöz hasonló a százhalombattai táborhoz tartozó canabae II. sz.-i gödörlakásából került elő.⁹ A bélyegtelen terra sigillata töredékeket (Lt. sz. 65.71.1 és 2.) ugyancsak az I. sz. végére és a II. sz. elejére keltezhetjük.¹⁰ Az agyagurna fedő töredékek (Lt. sz. 65.5.4.) Bónis V/1b típusúak,¹¹ aminek analógiáját itt Szombathelyen is megtaláljuk.¹² Ebben a blokkban napfényre került korsó töredék (Lt. sz. 65.5.6.) Bónis XXIX. 1. típusának felel meg,¹³ melynek korát a II. sz. elejére helyezik. Ez a forma is előfordul a szombathelyi korai temetők anyagában.¹⁴ A fémes felületű, sötétterakotta edénytöredékünket (Lt. sz. 65.5.1 és 2.) a gázgyári fazekasműhelyben otthonos, ferde bevágásokkal díszített pohárforma szerint egészíthetjük ki.¹⁵ Ennek a típusnak a korát a II. sz. első felére helyezik.

A csatornában előkerült üveg pohár peremes oldaltöredék (Lt. sz. 65.5.12.) az I–II. sz.-i temetők anyagában ismert.¹⁶ A fogaskarcolással díszített, fémesszürke kis bögre-töredék (Lt. sz. 65.5.10.) analógiái az I. sz.-ban használatosak.¹⁷ Az itt felszínre került Drag. 33. típusú terra sigillata töredék (Lt. sz. 65.71.17.) szintén az I. sz.–II. sz. fordulóján elterjedt formához tartozik.¹⁸ Amfora töredékünkhöz (Lt. sz. 65.71.18.) hasonlókl Vetis Salina koracsászárkori táborából származnak.¹⁹ A horpasztott pohár oldaltöredék (Lt. sz. 65.71.19.) és az agyagurna formát utánozó kis bögre alja (Lt. sz. 65.71.21.) szintén a korai idők kerámia típusaihoz tartoznak.²⁰

¹ Becatti, G., Scavi di Ostia IV. Mosaici e Pavimenti Marmorei. (Roma 1961) 327–336.

² Bónis É., Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. Diss Pann II. 20 (Bp. 1942). 26.

³ Uo. 26.

⁴ Mócsy A., ArchÉrt 81 (1954) 186; P. Buocz T., ArchÉrt 88 (1961) 236; P. Buocz T., A Kertész utcai római temető. Savaria. VMÉ I (1963) 138.

⁵ Bónis É., i. m. 27.

⁶ P. Buocz T., ArchÉrt 88 (1961) 234; Sz. Póczy K. Interica II. AH 34 (Bp. 1957) 44. kép.

⁷ Sz. Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 97, 99.

⁸ B. Thomas E., Acta ArchHung 6 (1955) 118; Barkóczi, L.,—Bónis, É., Acta ArchHung 4 (1954) 24. kép 1.

⁹ Mócsy A., ArchÉrt 82 (1955) 62.

¹⁰ Sz. Póczy K., ArchÉrt 79 (1952) 102.

¹¹ Bónis É., i. m. 26.

¹² Mócsy A., ArchÉrt 81 (1954) 186; P. Buocz T., ArchÉrt 88 (1961) 236; P. Buocz T., Savaria. VMÉ I (1963) 138.

¹³ Bónis É., i. m. 27.

¹⁴ Mócsy A., ArchÉrt 81 (1954) 170.; P. Buocz T., Savaria I (1963) 139.; P. Buocz T., ArchÉrt 88 (1961) 237.

¹⁵ Sz. Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 106.

¹⁶ Kaba M., BpR 18 (1958) 438.

¹⁷ Kaba M., BpR 20 (1963) 292. 29 j. további irodalommal

¹⁸ Sz. Póczy K., ArchÉrt 79 (1952) 102.

¹⁹ Barkóczi, L.,—Bónis, É., Acta ArchHung 4 (1954) 26. kép.

²⁰ P. Buocz T., ArchÉrt 88 (1961) 236.

A fenti leletek analógiái azt bizonyítják, hogy a mozaik padozat alatt húzódó épületrész kísérő leleteinek a kora az I. sz.-ra, illetve legkésőbb a II. sz. első felére tehető. Vagyis az épületrész az I. sz., illetve a II. sz. első felében volt használatos. A fölötté húzódó törmelék-reteg arra utal, hogy az épületet a pusztulása után nem építették újjá, hanem a törmelék-et elegyengetve, a korábbi épülettel mitsem törődve új épületet emeltek, ami a mozaikpadozat maradványai szerint monumentális lehetett. Hasonló esetet látunk — hogy pannoniai példánál maradjunk — Aquincumban, ahol az aquaeductus mellett fekvő kereskedők utcájában a korábbi üzeltsort, amely tűzvész által pusztult el, nem újíították fel, hanem annak romjait fazekasáruinak cserepeivel együtt elegyengették és erre az elegyengetett törmelék-retegre építették rá az új üzleteket.²¹

Ez a tény, hogy ez a korai épületrész nagymérvű pusztítás áldozatául esett, igazolja azt az eddigi feltevést, ami szerint a markomann háborúk a provincia többi

részével együtt jelentősen érintették Savariát is.²² A mozaikpadozat alatt húzódó korai épület az elegyengetett törmelék-reteggel együtt meghatározza a mozaik készítésének korát, ami szerint a mozaik a 177-ben lezajlott markomann betörés után készülhetett.

A mozaikot borító vastag koromréteg megadja a mozaik antequem korát. A III. sz.-ban először 260-ban van adatunk nagyobb pusztítást okozó barbár betörésre.²³ Ez a barbár támadás a roxolánok támadása volt, ami veszélyeztette Savariát is, és ekkor keletkezhetek az égett rétegek. Erre az eseményre Savaria esetében csak a rábakovácsi éremlelet engedett következtetni, amit ennél a támadásnál rejtettek földbe.²⁴

Mozaikunk korát tehát 177 és 260 közé tehetjük, vagyis 177 után kellett készülnie és 260-ban már el is pusztult. Ez az időszak Savaria nagy fellendülésének az ideje. Ez a mozaik is a város legnagyobb virágzásának és kiterjedésének az idején készült.

P. Buocz Teréz

UNE MOSAÏQUE DE L'ÉPOQUE ROMAINE À SZOMBATHELY

Résumé

En 1960, à Szombathely, devant la maison sise 14, Place Köztársaság (n° du cad. 1577—1586), furent mis à découverte, dans une profondeur de 160 cm, les restes d'un plancher en mosaïque de grandes dimensions. La plus grande longueur du fragment de mosaïque était 372 cm, et la plus grande largeur 336 cm: le fond de terrazzo duquel la mosaïque s'était déjà dégradée nous est resté dans une longueur de 23,5 m. La mosaïque et le fond de terrazzo étaient recouverts d'une couche de suie épaisse de 20 à 35 cm. Au-dessus de la couche de suie se trouvait une couche de débris sur laquelle on avait élevé deux murs parallèles plus petits, piétrement maçonnés et orientés nord-sud. Entre les deux murs, dans une profondeur de 110 cm, nous avons trouvé un niveau de rue. Sous la mosaïque s'étendait la terre grise et une couche de débris. Sous celle-ci, dans une profondeur de 300 cm, courait un canal à coupe rectangulaire orienté est-ouest. Le côté du canal est constitué de plaques de pierres vertes provenant de Csátár, et le haut et le bas de grandes tuiles. Au-dessus du canal de grandes plaques de pierres s'emboîtent l'une dans l'autre. La hauteur intérieure du canal était 45 cm, et les murs latéraux étaient hauts de 30 cm. Sur une grande plaque de pierre recouvrant le canal était posée une plaque de pierre quadrangulaire plus petite qui cachait une plonge. Le bout ouest du canal était clos par un mur épais de 70 cm, orienté nord-sud. Les fragments de céramique et de verre tombés dans le canal, ainsi que les fragments de vases trouvés sur le côté ouest du mur du canal étaient en usage à la fin du Ier et au début du IIe siècle. Il s'ensuit de tout ceci que la mosaïque fut exécutée dans la seconde moitié

du IIe siècle. Ce fait nous fournit de nouvelles preuves relatives à la supposition selon laquelle l'incursion des Marcomans, ayant eu lieu en 177, ait détruit aussi Savaria.

Le champ blanc de la mosaïque est revêtu d'un réseau de hexagones gris. Dans ces hexagones ont lieu les motifs composés de pierres de mosaïque grises et vertes. Les côtés des hexagones étaient longs en moyenne de 32 cm, les arêtes des pierres de mosaïque mesuraient 1,5 cm. Ce reste de mosaïque ne devait être qu'un petit fragment du plancher en entier. Nous ne connaissons pas le champ principal, ni la partie de la bordure qui encadrerait le champ. Notre mosaïque appartient au groupe de mosaïques géométriques en blanc et noir. On y voit déjà apparaître une troisième couleur: le vert, qui agrémente la monotonie du noir et blanc. Il est caractéristique de cette mosaïque que les motifs composés d'arcs pleins de verve occupent entièrement le hexagone; les lourds dessins serrés formant de grandes taches noires alternent avec les motifs clairs transparents. Dans chaque dessin apparaît la strie noire. Toutes ces particularités classent notre mosaïque dans la sphère de l'art de la période sévérienne, et la datent de la fin du IIe et du début du IIIe siècle de n.è.

L'épaisse couche de suie qui recouvre la mosaïque montre sa destruction. Du IIIe siècle c'est de 260 que nous possédons des données relatives à l'incursion barbare qui a causé de grandes destructions. L'incursion des Roxolans menaça aussi Savaria. Jusqu'à présent c'est le trésor de monnaies de Rábakovácsi qui a permis de conclure à cet événement. On peut supposer que le plancher en mosaïque ait été détruit dans cette période.

T. P. Buocz

²¹ Sz. Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 101.

²² Biróné Sey K., FA 12 (1960) 75., 88.; Sz. Czeglédy I., NK 60—61. (1961—62) 21.; Mócsy A., ArchÉrt 90 (1963) 19.

²³ Barkóczi L., Intercisa II. 527.

²⁴ R. Alföldi M., FA 6 (1954) 67.

EGY INTERCISAI VOTIV FELIRAT

A sokat vitatott feliratok közé tartozik egy inter-cisai¹ III. századra datált² votiv tábla,³ amelyről teljes bizonyossággal csak annyit állíthatunk, hogy votiv tábla. Felirata:

IVDICIO
SACRAMENTI
CVLTORES

Értelmezése azért nehéz, mert a szavak — jelentésük alapján — jogi (iudicium), katonai (sacramentum) és vallási (sacramentum, cultor) szférába sorolhatók, azaz kontextusba nem hozható kifejezéseknek látszanak.

A felírtatva vonatkozó vélemények különbözőek: *Paulovics István* az egyéb lehetőségeket sorba véve és kizárva, tábori szentély felírtatának határozta meg.⁴ *Fülep Ferenc* szerint a cultor collegiumtag.⁵ *Visky Károly* jogi vonatkozásúnak (legis actio per sacramentum),⁶ *Mócsy András* pedig egy misztérium valláshoz tartozónak mondja.⁷ *Alföldy Géza* a katonai vonatkozás mellett a császárkultusz emlékének is tartja.⁸ *M. J. Vermaseren* szintén a Mithras-emlékek közé sorolja,⁹ *Nagy Tibor* viszont ezt teljes határozottsággal elutasítja.¹⁰ *K. Latte* katonai jellegéről beszél, de nem foglalkozik vele részletesen,¹¹ *Kádár Zoltán* mithraikus vonatkozását kétségbe vonja ugyan, de jellegét illetően csak annyiban foglal állást, hogy a keleti vallásokkal foglalkozó könyvében tárgyalja.¹² *Fitz Jenő* pedig hasonló módon sorolja a szíriaiktól származó felírtatok közé.^{12a}

Dolgozatommal e problematikus felírtat értelméhez szeretnék új szempontot adni.

Mócsy András a sacramentum mibenlétével kapcsolatban a következőket írja: „A szó alapjelentése eskü, elsősorban katonai eskü. A császárkorban ezt a császár nevére tett esküt a katonák évenként megújították,

tartalma pedig a fegyelem betartására, a császár iránti hűségre és a halál vállalására vonatkozott. Eszerint a iudicio sacramenti a felírtatállítás olyan indítékát fejezhetné ki, amely a császárnak tett esküből következett volna; ez alig hihető akkor, ha a császárkori sacramentum militiae tartalma csakugyan nem volt több, mint az említett fogadkozások. Ezek ugyanis egyike sem hozta magával valamely felírtattal jelezhető cselekmény végrehajtását.”¹³ A jelzett feltételes mellékmondat implicate azt is kifejezi, hogy — ha a sacramentum militiae tartalma több volt, akkor — hozhatta „magával valamely felírtattal jelezhető cselekmény végrehajtását,” vagyis annak a meghatározása szükséges, hogy mi a sacramentum militiae tartalma és ennek mely aktusa jelezhető felírtaton.

Filológiai elemzések, hadtörténeti és vallástörténeti megfontolások együttes figyelembevétele, párhuzamos vizsgálata megengedték azt a következtetést, hogy a sacramentum militiae nem egyenlő a katonai esküvel. Ennek részletes bizonyítása disszertációmban olvasható,¹⁴ amelynek eredményeit röviden a következőképpen foglalhatnám össze: a sacramentum militiae magában foglalja mindazokat a politikai tartalmú adminisztratív eseményeket, amelyek a katonát besorozásától kezdve elbocsátásáig végigkísérik, és amely adminisztratív események vallásos jellegű cselekményektől kísérvé jelennek meg. Ez a vallásos jelleg pedig a császárkultuszban bizonyíthatóan meglevő misztériumokban realizálódik, amelybe a tiro-t beavatják, és így válik belőle miles. Még rövidebben: *στρατιωτικός ὄρκος ἐστὶ τῆς Πομπαιῶν ἀρχῆς σεμνὸν μυστήριον*.¹⁵

A konklúzió előrebocsátása után következzenek a császárkultusz vonatkozó részeinek, misztérium jellegének és a beavatás vélhető folyamatának vizsgálata.

A császárkultusznak azt a célját, hogy a politikai lojalitást biztosítsa, senki sem vitatja, a probléma inkább az, hogy a hagyományos kultusz kritériumainak

¹ *Paulovics I.*, ArchÉrt 78 (1951) 21. „Még 1927-ben a dunapentelei Öreghegy 2109. helyrajzi számú parcelláján... földmunkálás közben néhány darab római kori kőemlékkel együtt egy lakonikusan rövid, de annál érdekesebb római épület-felírtat került felszínre. A lelőhely intercisai castrájának a porta decumana és a porta principalis sinistra közé eső területe.” Tanulmányomat inkább vitaindítónak és nem tényközlőnek szántam.

² „Az emlék korának pontos meghatározásához sem a rövid szöveg belső tartalma, sem a külső formai adottságok nem nyújtanak kellő támpontokat. Mindössze a jó típusú betűk silány kifaragása utal a III. sz. közepére. Ezt a feltevést némileg alátámasztja az emlékekkel együtt lelt Philippus-mérföldkőtörödek és az ugyancsak III. sz.-ra datálható, értékes, szakállas mérszkőfej is.” Megjegyzendő, hogy *Visky Károly* [ArchÉrt 8 (1957) 21–22.] ezt az emléket a II. századra datálja.

³ MNM 22/1927. m: 25, sz: 56, v: 25 cm. „Négyszögű felírtat tábla, léckeretben. A felírtat betűiben vörös festésnyomok; a harmadik sorban vörössel festett borostyánlevél vehető ki, közepén és jobbról további festésnyomok. A tábla oldalai simán ledolgozva; a felső kes-

keny oldalon hátul alacsonyabb sáv; hátsó oldala nyersen hagyva.” *Erdélyi G. — Fülep F.*, Kőemlék-katalógus, Intercisa I. AH 33 (1954) 270., 336. sz. LXXX.t.8.

⁴ *Paulovics I.*, i. m. 21–23.

⁵ *Fülep F.*, Epigraphia, Intercisa I. AH 33 (1954) 229.

⁶ *Visky K.*, i. m. 21–22.

⁷ *Mócsy A.*, AT 5 (1958) 91–95.

⁸ *Alföldy G.*, Acta AntHung 6 (1958) 177–198.

⁹ *Vermaseren, M. J.* Corpus Inscriptionum et Monumentorum religionis Mithriacae II. (Hagae 1960) 245., 1827. sz.

¹⁰ *Nagy T.*, ArchÉrt 89 (1962) 282.

¹¹ *Latte, K.*, Römische Religionsgeschichte. (München 1960) 332.

¹² *Kádár Z.*, Die Kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. (Leiden 1962) 28.

^{12a} *Fitz, J.*, Latomus. Revue d'Études Latines 122 (1972) 1–264; ott 189–190.

¹³ I. m. 93.

¹⁴ Kézirat. Cikkemben csak a legjellemzőbb hivatkozásokat hozom.

¹⁵ Herod. 8, 7, 4.

is eleget tesz-e. Egy kultusz alapvető követelménye, hogy legyen valamilyen istene. Jelen esetben ez nem lehet más, mint a császár maga, tehát bizonyítandó a császár Vergottung-ja (azaz, hogy istenné tette magát) és Vergöttlichung-ja (azaz, hogy alattvalói istenként tisztelték). H. Gesche véleménye szerint a császár Vergottung-ját igazolni lehet, ha bebizonyítjuk a kultusznév, a kultuszhely, a funkcionáló kultusz és az állami papság meglétét.¹⁶ Ezt ő maga meg is tette,¹⁷ amellyel egyúttal a kultusz lényegét, formai feltételeinek a császárkultuszban való meglétét is kimutatta. Mindez azonban még mindig kevés ahhoz, hogy az alattvalók olyan vallásos érzületéről beszélhessünk, amely az uralkodóban is szótér-t lát és amely bemutatott áldozatainak viszonzásképpen valóságos isteni választ vár; vagyis elérkezünk a Vergöttlichung problémájához. H. Gesche meghatározása szerint azonban a Vergöttlichung nem több, mint a politikai lojalitás érdekében megkövetelt, *vallásos* meggyőződés nélküli tiszteltetés.¹⁸ A Vergöttlichung e szűkebb értelmű gyakorlása pedig a Vergottung bizonyítottával párhuzamosan szintén plauzibilisnek mondható. Csupán a többlet — méghozzá a *misztérium vallások*¹⁹ miliójában megtalálható többlet — a kérdéses. E többletet a már említett vallásos meggyőződésen túl a kultusz-gyakorlat hogyanjában látom:

a) A császár imagójának kultuszképként való funkciója.

b) A felirat állítás jellegének azonossága vagy csaknem azonossága a misztérium vallások körében használt feliratállítással.

c) Az ókori ember lelkivilágától nem idegen véres áldozatok megléte a császárkultuszban, esetleg ember áldozatok megléte, amely tulajdonképpen már a vallásos meggyőződést is bizonyítja.

¹⁶ Die Vergottung Caesars. Frankfurter Althistorische Studien 1 (Frankfurt am Main, 1968) 10.

¹⁷ I. m. 7–112.

¹⁸ Unter Vergöttlichung wird die Zuerkennung und Ausführung von Ehrungen verstanden, wie sie zwar ähnlich für Götter üblich waren, durch die aber der Gelehrte nicht sakralrechtlich unter die Staatsgötter erhoben wird, sondern nur eine gewisse Rangerhöhung im menschlich-politischen Bereich erhält (i. m. 9). Megjegyzendő, hogy a császárkultusznak mint politikai lojalitásnak a felfogása uralkodó ugyan, de nem kizárólagos.

¹⁹ Hangsúlyozni kívánom, hogy csupán a misztérium vallásokkal való párhuzamot keresem és nem a kereszténységgel való egybeesést, ugyanis a kereszténységnél megtalálható azonos terminus technicusok teljesen más tartalmat jelentenek. Pl. a *Σωτήρ*-Conservator megnevezés a bűnöktől való megszabadításra, a túlvilági üdvösség elnyerésére vonatkozik, míg a pogány vallások körében eschatologikus jelentőség nélküli, a földi életben megteremtett jó (háború megszüntetése stb.) jutalmaként járó tiszteletből fakadó cím. Vallásos meggyőződésen is inkább a bizonyos mértékig babonás félelemből fakadó, de személyes istenkapcsolatokat kereső istenek iránti tiszteletet, nem pedig a kereszténységnél meglevő hitből fakadó és eschatologikus reménységű hódolatot értem. A császároknak adott legáltalánosabb jelzők: *σωτήρ*, *εὐεργέτης*, *κτίστης*, *ἀρχηγέτης*, *οἰκιστής*. Ezekről, mint halálból fakadó címekről ld. Artner E., Ókeresztény egyház- és dogmatörténet. (Bp. 1946). 55–58.; Taeger, F. Charisma. Studien zur Geschichte des Antiken Herrscherkultes II. (Stuttgart 1960) 240–260.

²⁰ Nilsson, M. P., Geschichte der Griechischen Religion. II (München 1961) 371. Megjegyzendő, hogy a nem teljes értékű misztériumok közé a császárkultuszon kívül más misztériumokat is sorol. — A pseudo-misztérium hívei közé tartozik még többek között Nock, A. D., Gnomon 27 (1955) 245.; Ua., JRS 47 (1957) 115–123.

²¹ IG Rom IV. 353. Pleket, H. W., HThR 58 (1965) 337., 27. j.

²² Pleket, H. W. i. m. 331–347.

²³ Uo. 346.

²⁴ Uo. 341.

²⁵ Snyder, W. F. Aegyptus, Rivista Italiana di Egitto-

A kérdés tehát a következő: *misztérium vallás-e a császárkultusz?* A válaszadásban a vélemények eltérők. M. P. Nilsson szerint: „diese Kaisermysterien waren noch mehr eine Redensart als Mysterien...”.²⁰ E nézet vallóival szemben H. W. Pleket azt igyekszik bizonyítani — egy pergamoni feliratra való hivatkozással²¹ —, hogy *valódi* misztérium a császárkultusz.²² Érvései meggyőzőnek látszik, minthogy kimutathatta a pergamoni császármisztériumok és az eleusziszi misztériumok közötti egyezéseket, amelyeknek alapján levonta a konklúziót, hogy Pergamonban a császármisztériumok a tradicionális misztériumok igazi másolatai voltak.²³ Bizonyító szempontjai a következők:

1. mindkettőben megvoltak a szakrális drámák,

2. az isten dicséretének megfelelt a császár dicsérete (*θεολόγος* — *σεβαστολόγος*),

3. mindkettőben szerepel a kultuszkép bemutatása a misztériumokban résztvevők számára, amely bemutatás a kép hirtelen megvilágításával történik és amely az isten, ill. a deificált császár epifániáját jelenti.

Erre az ünneplésre az alkalmat — az adott esetben — a császár születésnapja szolgáltatta,²⁴ de a papiruszok tanúsága szerint a születésnapon kívül a császár házasságkötése, adóptációja, a dies imperii, valamint az Augustalia is ilyen ünnepi alkalmak voltak,²⁵ amelyeknek megtartásakor az isteni császár a véres áldozatot is megkapta.²⁶

A császárra vonatkozó feliratoknak két típusát különböztethetjük meg. Az egyiket²⁷ a császár neve dativusban áll azon a helyen, ahol az egyéb votív feliratokon az istenek neve van. Záróformulája pedig: *devota numini maiestatique eius* (eorum). Állító magas rangú polgári vagy katonai személyek, városi közösségek és a hadsereg vagy a hadsereg egy-egy része (legio, cohors stb.).

A másik típus²⁸ jellemzője, hogy valamilyen isten-

logia e di Papirologia 44 (1964) 145–169.

²⁶ Fink, R. O. Roman Military Record on Papyrus, (Ann Arbor, Michigan USA 1971.) 422–427. Nr. 117. P. Dur. 54.

Col. I. 12–18.

VII[ii kal] FEBRARIAS OB NATA[lem diui hadriani diuo hadriano b m] / V K[a]L [feb]RARIAS OB V[i]C-TORI[as] ca. 20 et parthica[M MAXI/M[a]M DIVI SEVE[ri]e I T OB [im]perium diui traiani uictoriae part [HI-C[a]E] / B [f d]IVO TRAIAN[o b m] / PRID N[onas f]EBRARIA[s o]B I[m]perium diui antonini magni supplicat[io] DIVO / ANTONINO M[agno] B M Col. II. 20–24.

[vi idus iulia]S OB IMPERIUM ANTONINI PII DIV[o] ANTONINO B M / [iiii idus iul]IAS OB NATALEM DIVI IVLI DIVO IVLIO B M / [x kal augus]TAS OB DIEM NEPTVNALIORVM SVPPPLICATIO; [i]MM[o]LATIO / [kal augus]TAS OB N[atalem] DIVI CLAVDI ET DIVI PERT[in]ACIS [di]VO CL[audi]O B M / [diuo perti-naci] B M Col. III. 5, 6, 8.

[traiano b m diuo neruae b m] / [xiii kal octobre]S O[b natalem diui an]T[onini] pii diuo antonino b m] / [... viiii] KAL [octobres o]B N[atalem] DI[ui augusti] DI[ui] aug[usti]VS[to b m]

b = bovem

m = marem

f = feminam

²⁷ Részleges anyaggyűjtés mellett a következő példákat tudom felsorolni: ILS 499, 500, 504, 507, 509, 534, 552, 568, 569, 570, 576, 593, 595, 596, 607, 654, 671, 677, 679, 680, 687, 690, 696, 699, 715, 716, 720, 723, 764, 778, 779, 796, 1880, 2220, 2221, 2291, 2382, 4431, 5433, 6224, 8937, 8941, 8942, 5005, 9185, 9498. Itt csak egyetlen feliratos gyűjteményt idéztem, csupán a gyakoriság illusztrálására.

²⁸ ILS 580, 1661, 2218, 3001, 3535, 4125, 4234, 4380, 7125. Megjegyzendő, hogy ugyanehhez a típushoz tartoznak a csupán „pro salute” állított bázisok, de ezek olyan nagy számban fordulnak elő, hogy felsorolásukat mellőzöm. Továbbá, ebbe a csoportba sorolom a szintén V S L M záróformulájú bázisokat, amelyek magánszemélyek halálát fejezik ki a császár valamely jótéteményéért.

nek állították (istennév dativusban az első helyen) *pro salute et incolumitate imperatoris* (következik a császár neve genitivusban). Záróformulája pedig: *votum solvit libens merito*. Állítói magánszemélyek.

A teljesség kedvéért megjegyzendő, hogy a két típusnak ugyanazon a feliraton kombinált előfordulására is van példa.²⁹

A feliratállításnak ez a szétválása — úgy gondolom — megfelel a votum és a devotio közötti különbségnek, amelynek lényege, hogy a devotio mindig emberi életre vonatkozik és ígéret a jövőre; míg a votum tárgya bármi lehet és nagyobb részt a meghallgatott kérés után teszük.³⁰

Az eddigieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a császárkultusz rituáléja erős megegyezést mutat a misztérium vallások ritusaival, és ha nem is tesszünk a kettő közé egyenlőséget, annyit mégis biztosan állíthatunk, hogy a tények határozottan az egyenlőség felé tendálnak, jöllehet soha sem fogják elérni.^{30a}

II.

Kik voltak a császári misztériumok *μυστηρι*-ei? A kérdés azért látszik jogosnak, mert az alig képzelhető el, hogy — a misztérium vallások kis létszámú közösségével szemben — a császári misztériumoknak a birodalom összlakossága a beavatottja, ill. egyenlő fokozatú beavatottja lett volna. Hogy volt rangsorolás a politikai és közigazgatási életben betöltött szerepnek megfelelően, azt Tacitus leírása bizonyítja, amikor megemlékezik a Tiberiusnak tett esküről: *Sex. Pompeius et Sex. Appuleius consules primi in verba Tiberii Caesaris iuravere, apudque eos Seius Strabo et C. Turranius, ille praetorium cohortium praefectus, hic annonae; mox senatus milesque et populus*.³¹ Azt már axiomaaként fogadhatjuk el, hogy az uralkodó a politikailag nagyobb hatalmú ember hűségét fokozottan — esetleg kényszert is alkalmazva — kívánta biztosítani, ezért jónak látta, hogy a leghatalmasabbakat szakrálisan is magához kösse. Ennek módja a devotio.

A katonai devotio komolyságát mutatja, hogy míg egy polgári ember a devotio nem teljesítése esetén valamilyen önként vállalt áldozattal megválthatta magát,

addig a katonának saját életével kellett fizetnie vagy öngyilkosság vagy a társa által való meggyilkoltatás által.³² A köztársaságkornak ez a szigora a császárkorban módosult, amennyiben az önfeláldozásnak a célja nem az ellenség egyidejű megsemmisítése, hanem egy más valakinek az üdve volt. Ez a „*devotio pro salute principis*”.³³ A leendő katonára tehát *fidei* és *devoti* esküszik,³⁴ amelyet a deificált császár elfogad és ennek jeleként a katonát signálják. A signatio fontosságát és kultikus jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint visszautasításának következménye, a kivégzés.³⁵ Ezek a mozzanatok már részei annak a beavatási szertartásnak,³⁶ amely a katonává levést biztosítja, és amelynek évenkénti megújítása *kötelező*, visszautasítását ugyanis halállal büntették.³⁷ Az ünnepélyes fogadalmotétel a kultuszkép, azaz a császár imagója előtt történik,³⁸ amelynek helye a táboron belüli szentély. E szentély a császárkultusz temploma és egyben a *signum*ok *sacellum*a is. Erre tárgyi bizonyítékot a tábor ásatások szolgáltattak.³⁹

Tehát a császár kultusz teljes értékű és a szó szoros értelmében vett *μυστηρι*-ei a katonák lehettek.

A fentiekkel a sacramentum militare-nak vázlatosan és csupán a leglényegesebb részét kívántam ismertetni, mert ez indokolhatja az intercisai feliraton a *iudicio sacramenti* szókapcsolatot.

Paulovics István a felirat analógiájaként a *Genio sacramenti veterani* feliratot hozta,⁴⁰ amelyen a sacramentum egyértelműen katonai vonatkozás, tehát azonos a leírt sacramentum militare-val, amiből az következik, hogy a veteránok e katonai vallás Geniusának állítanak emléket. A két felirat alaki és nyelvtani hasonlóságából pedig az következik, hogy az intercisai votumot Iudicium-nak állították. A „*iudicium*” szó tehát perszonifikációnak tűnik, amelynek lehetőségét már Paulovics István is felvetette.⁴¹ A megszemélyesítés gyakorlása nem szokatlan. Gazdag tárházát sorolja fel F. Stössl,⁴² L. Deubner⁴³ és hasonlóképpen F. Taeger is.⁴⁴ A megszemélyesítés módját semmiféle törvény nem kötötte. Létrejöttében az a bizonytalanság játszott szerepet, ha valaki nem tudta, hogy egy adott szituációban mely istennek kell áldoznia.⁴⁵ Így nem a megszemélyesítés ténye indokolandó, hanem a választott fogalom.

Iudicium feladatkörébe elsősorban a valami fölött való döntés, ítélezés tartozhat,⁴⁶ ezért úgy gondolom,

Kaiserbildes im römischen Reiche. (Paderborn 1934) 52–63.

³⁹ Bernier, M., Mélanges d'Archéologie et d'Histoire 19 (1899) 199–258. — Monneret de Villard, Archaeologia 95 (London 1953) 85–105. XXVIII–XXXIII. t., további utalásokkal és analógiákkal.

⁴⁰ I. m. 22.

⁴¹ I. m. 21.

⁴² Stössl, F., Personifikationen. PWRE XIX (1937) 1042–1058.

⁴³ Deubner, L., Personifikationen abstrakter Begriffe, in Roscher, W. H., Ausführliches Lexikon der Griechischen und römischen Mythologie. III (Leipzig 1902) 2068–2169.

Ritkább és rendkívülinek ható perszonifikációk pl.: Indulgentia, Disciplina, Terror, Favor, Discordia, Pavor, Constantia, Fas, Fides, Fines, Pallor és mindenek előtt szeretném kiemelni *Iusiurandum*-ot mint perszonifikációt (2089, 52).

⁴⁴ I. m. 242.

⁴⁵ Stössl, F., i. m. Itt mondok köszönetet Mócsy András professzor úrnak, továbbá Castiglione Lászlónak, Tóth Endrének, Tóth Istvánnak és Török Lászlónak, hogy tanácsaikkal segítségemre voltak.

⁴⁶ Külön köszönöm még Mócsy Andrásnak, hogy figyelemztetett a CodTheod „*iudicium*” szóhasználatára, amelynek fordítási lehetőségei: parancs, rendelet, döntés. Ebből a szempontból — ha nem is valamennyi, de számos előfordulási helyét megnéztem — a „*iudicium*” szóhasználat nem tette kétségesé a perszonifikáció értelmezését. Természetesen szükségesnek tartom minden előfordulási hely megnézését, amelytől esetleg várható még finomítás.

²⁹ ILS 505, 2320.

³⁰ Részletesebben: Wissowa, PWRE V (1905) 277–280. Egy devotio végrehajtásának leírása Svet. Calig. 27.

^{30a} Megköszönöm Mócsy Andrásnak, hogy felhívta figyelmemet arra a tényre, hogy a császárkultuszban meglevő misztériumok tárgyalásánál egy pergamoni feliratról indultam ki, ezért nem lehet általánosítani az egész birodalom császárkultuszának közös vonásaira, hanem hangsúlyozni kell a területi különbségeket, ami a felirat értelmezésénél azt jelenti, hogy felvethetők a szír csapat viszonylatában a hellénisztikus kapcsolat.

³¹ ann. 1, 7. Az idézett hely a Kaisereid egyik fázisát is mutatja, amely ez átmeneti korszak zűrzavarának rendeződése után a császárkultusz jelentős része lett. Ld. Hermann, P., Der Römische Kaisereid. Untersuchungen zu seiner Herkunft und Entwicklung. Hypomnemata Heft 20 (Göttingen 1968).

³² Wissowa, i. m. 277. A devotio az ellenség megsemmisítésére vonatkozott.

³³ Uo. 280.

³⁴ Erről részletes tanulmány: Stüber, A., Ephemeris Liturgiae 68 (1954) 127–146.

³⁵ Acta Maximiliani; Ruinart 340–342.

³⁶ A szertartás régi hagyományát mutatja, hogy már Livius ír róla: et eodem conatu apparatuque omni opulentia insignium armorum bellum adornaverant et deorum etiam adhibuerant opes, ritu quodam sacramenti vetusto velut *initiatibus militibus* (10, 38, 2.). Vö. Casel, O., Le Mystère du Culte dans le Christianisme. (Paris 1946). 114–115.

³⁷ Acta Marcellini; Ruinart 343–344.

³⁸ Kruse, H., Studien zur offiziellen Geltung des

hogy az adott esetben a *sacramentum militare* megtartására vagy meg nem tartására vonatkozhat, ami nyilvánvalóan nem lehetett közömbös a feliratállítók számára, sem akkor, ha saját maguk komolyan vették *sacramentum*ukat, sem akkor, ha tőlük valaki ezt számon kérte.

Utolsóként a „cultores” értelmezése maradt hátra. Analógia hiányában végleges meghatározását problematikusnak látom. Egy biztos, hogy mindenképpen a felirat állítóit jelöli, akiknek — az előzőkből következően — katonai embereknek kell lenniök. A „veterani”-hoz

hasonló konkrét katonai status-szal való helyettesítése szinte lehetetlen, viszont az eddigiekből adódóan talán megengedhető az a feltevés, hogy a „cultores” egyszerűen a katonai valláshoz tartozóknak, a császári misztériumok valamilyen fokú beavatottjainak egy bizonyos — jelenleg meghatározhatatlan — csoportját jelöli.

Összefoglalásul: Az intercisai feliratot a császár-misztérium-kultusz részeként kezelhető *sacramentum militare* megtartása, ill. meg nem tartása fölött ítélkező Iudiciumnak állítják a misztérium résztvevői.

Gáspár Dorottya

A VOTIVE INSCRIPTION FROM INTERCISA

Summary

One of the much debated inscriptions from Intercisa is the following: IVDICIO SACRAMENTI CVLTORES.

Some considered it of having legal implication because of the word „iudicium”, others again as Mithraic, because of the presence of „cultores”, while a military meaning was attributed to it, relying on an interpretation of „sacramentum” as a military oath. However, hypothetically it also has been brought into connection with the imperial cult.

As a result of more thorough and prolonged research it could be proved that *sacramentum* was not only a military oath but more than that. This can be explained as follows: *sacramentum militiae* involved all administrative political events, which accompanied the soldier from the time he was enlisted into the army until his discharge: all these appeared as administrative events

of religious character. This character, again, was realized in the form of the mysteries which had been demonstrably present in the imperial cult, and into which the *tiro* was initiated to become a *miles* . The initiate vowed *devotio* ; the vow was renewed each year, and the initiate was held responsible on the strength of same.

Relying on this interpretation of *sacramentum* , the author thinks to have found the meaning of the inscription as follows: *iudicio* : personification, — the inscription was meant to refer to the person entitled to decide on the fulfilment or non-fulfilment of *devotio* . *Cultores* : they were the initiates of the imperial mysteries who could not be defined with their actual military status so far. Undoubtedly, this is the most vulnerable point in the interpretation of the inscription, and at the present state of research, it should rather be declared open to further discussion.

D. Gáspár

A BARBARICUMI RÓMAI ÉPÜLETEK BÉLYEGES TÉGLÁI

A Csehszlovákiában és Ausztria Dunától északra elterülő részén feltárt római kori építkezéseknek igen jelentős irodalma van.¹ Különösen az épületek funkciója és datálása vitatott. Az épületek keletkezésének idejéről korábban eléggé egységes volt a kutatók véleménye (markomann háborúk időszaka, ill. I. Valentinianus uralkodásának utolsó éve), mivel az írott források adatai, és a Pannoniában állomásozó legiok Hadrianus korára kialakult helyzete alapján vizsgálták a kérdést.² Csak a stupavai építkezéssel kapcsolatban merült fel egy korábbi datálás lehetősége, mert ott a legio XV Apollinaris bélyeges téglái is előkerültek.³ A bélyeges téglákat egyébként eddig nem vizsgálták behatóan a barbaricumai építkezések szempontjából;⁴ csak J. Dobias foglalkozott a III. század eleji, valamint Szilágyi J. a IV. század végi típusokkal.⁵ A datálási kérdésben döntő lehet, hogy kimutatható-e típus szerinti kapcsolat a pannoniái anyaggal és hogy van-e ilyen kapcsolat az egyes barbaricumai építkezések között. Bár a szerzők többféleképpen — rajzon, fotón, különféle méretarányban — és nem is a teljes anyagot közölték, pozitív válasz adható ezekre a kérdésekre. A fentiekből adódó nehézségek ellenére sikerült néhány típus szerinti kapcsolatot kimutatnom a pannoniái és a barbaricumai anyag között. A következőkben először

az építkezések kutatástörténetét vázolom, majd rátérek a bélyeges téglák azonosítási problémáinak tárgyalására. Végül pedig a legkorábbi építkezések datálási kérdéseivel foglalkozom.

A csehszlovák és osztrák területen az 1870-es években kezdődtek meg a témakörre vonatkozó kutatások.⁶ Az ásatások során Stillfrieden,⁷ Mušovon,⁸ Oberleiserbergen és Niederleisen,⁹ valamint Stupaván¹⁰ tártak fel római kori falmaradványokat (1. kép). A kutatók az épületek többségét a markomann háborúk idejére datálták, és statiókként, ill. erődökként értelmezték őket.¹¹ Egyedül a stupavai építkezés idejét tették a 92–114 közötti időszakra az ott előkerült legio X gemina, XIII gemina és XV Apollinaris téglabélyegek alapján.¹² V. Ondrouch ásatásai is ezt a feltételezést valószínűsítették.¹³ Az 1956/1957-ben feltárt milanovcei építkezés datálásával kapcsolatban azonban problémák merültek fel.¹⁴ — E. Swoboda a csehszlovák kutatás összegező állásfoglalása¹⁵ után indította meg a vitát; először az épületek téglanyagának datálhatóságát vonta kétségbe, majd az épületek funkciójának újabb értelmezésére tett javaslatot.¹⁶ A csehszlovák és a magyar kutatás a téglák datálhatósága mellett foglalt állást.¹⁷ Egy részük elfogadta azt a feltételezést, hogy ezek az épületek barbár fejedelmek szá-

¹ Az irodalmat ld. *Mócsy, A.*, Pannonia. PWRE XI Suppl. (1962) 643— (a továbbiakban *Mócsy, A.*, Pannonia); *Ua.*, Eirene 4 (1965) 142; *Ua.*, Acta ArchHung 21 (1969) 355. — A barbaricumai építkezésekhez tartozik az alábbiakon kívül még a hatvan-gombospusztai építkezés. Az építkezés datálásával és bélyeges tégláinak pannoniái típusokkal való azonosításával *Soproni Sándor* foglalkozott, ezért itt erre nem térek ki; *Soproni S.*, Dolgozatok Heves megye múltjából. (Eger 1970) 17—. Ld. még *Szilágyi J.*, Inscriptiones tegularum Pannonicarum. DissPann II. 1 (Bp. 1933) 101, 102, XXVIII. t. 61 és XXVII. t. 74; *Ua.*, ArchÉrt 1941, 60—; *Mócsy, A.*, Pannonia 643; *Ua.*, Acta ArchHung 21 (1969) 355—; *Soproni S.*, ArchÉrt 96 (1969) 51.

² *Mócsy, A.*, Pannonia. 643; *Fűz, J.*, Acta ArchHung 14 (1962) 29— (a korábbi kutatás kritikájával).

³ *Dobias, J.*, Gli studi romani nel mondo 2 (Bologna 1935) 79—; *Ua.*, Corolla memoriae E. Swoboda dedicata (Graz-Köln 1966) 118—. (a továbbiakban *Dobias, J.*, Corolla ...).

⁴ *Szilágyi J.*, Inscriptiones ... 57—. (legio X gemina 147—148. típus), 71 és 73 (legio XIII gemina 36. és 62. típus), 94—. (Ursicinus magister 2—4. típus); *Dobias, J.*, AR 14 (1962) 54—.

⁵ *Dobias, J.*, AR 14 (1962) 54—; *Szilágyi J.*, ArchÉrt 1941, 60—.

⁶ A korai kutatások irodalmát ld.: *Pascher, G.*, RLiÖ 19 (1949) 96, 102, 104, 144, 145—.

⁷ *Menghin, O.*, JÖAI 19—20 (1919) Bbl. 67—.

⁸ *Gnirs, A.*, Sudeta 4 (1928) 120—.

⁹ *Mitscha-Märheim, H.* — *Nischer-Falkenhof, E.*, MPK II. 5 (1929) 394—; *Ua.*, MPK II. 6 (1931) 439—.

¹⁰ *Gnirs, A.*, Sudeta 4 (1928) 120—.

¹¹ Ezt a szemléletet tükrözi még: *Mócsy, A.*, Pannonia, 643.

¹² *Dobias, J.*, Gli studi romani nel mondo 2 (Bologna 1935) 79—; *Alföldi A.*, BpTört I (Bp. 1942) 188.; *Alföldy, G.*, Acta ArchHung 11 (1959) 137.

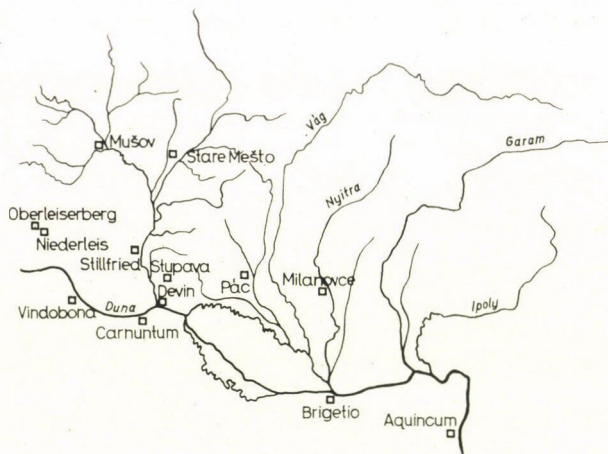
¹³ *Ondrouch, V.*, HS 1—2 (1940—41) 44—; *Ua.*, HS 3—4 (1945—46) 62—.

¹⁴ Ld. *Kolník, T.*, AR 9 (1957) 816—; *Ua.*, Limes Romanus Konferenz Nitra 1957 (Bratislava 1959) 27— [a továbbiakban *Kolník, T.*, Limes ... (1959)]; *Křížek, F.*, Limes-Studien. (Basel 1959) 77—; *Mócsy, A.*, Pannonia. 644; *Dobias, J.*, Corolla ... 115—; *Křížek, F.*, Studien zu dem Militärgrenzen Roms. (Köln-Graz 1967) 134—. (a továbbiakban *Křížek, F.*, Studien ...). A problémát a téglák másodlagos felhasználása jelenti. Erre azonban, mivel a római kori szint nem maradt meg, nincs bizonyíték. Mivel az bizonyos, hogy az építkezés római kori, a továbbiakban a másodlagos felhasználástól, bár ezt több kutató is fontosnak tartja [*Kolník, T.*, Limes ... (1959) 38.; *Křížek, F.*, Limes-Studien. (Basel 1959) 83; *Dobias, J.*, Corolla ... 120 —.], eltekintek.

¹⁵ Limes Romanus Konferenz Nitra 1957 (Bratislava 1959).

¹⁶ *Swoboda, E.*, CarnJb 2 (1956) 9.; *Ua.*, CarnJb 5 (1959) 17—. A két idézett helyen *E. Swoboda Patsch, C.*, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa 4 (1929) 14 alapján veti fel a „Kommendantenhaus” v. „Festungen” helyett a „Wohnhaus für Barbarenfürsten” hipotézist. — Azt azonban, hogy a legio XV Apollinaris egy vexillatioja részt vett volna a markomann háborúban [*Swoboda, E.*, CarnJb 5 (1959) 28, 37. j.], nem látom igazoltnak. Vö. *Mócsy, A.*, Pannonia 616.

¹⁷ *Dobias, J.*, Corolla ... 115—; *Křížek, F.*, Studien ... 130—; *Mócsy, A.*, Acta ArchHung 21 (1969) 355.

1. kép. Római építkezések a barbaricumban
Рис. 1. Постройки римского времени в Барбарикуме
Fig. 1. Construction de l'époque romaine dans le Barbaricum

mára készültek.¹⁸ E. Swoboda a bélyeges téglák datálhatóságának tagadása után az egyéb leletanyag vizsgálatánál is hasonló eredményre jutott; későbbi tanulmányában¹⁹ az épületeket csak az írott források alapján próbálta értelmezni, mivel pedig e források háborús időszakokra vonatkoznak, a „barbár fejedelmi lakás” hipotézisről visszatért a korábbi, hagyományos állásfoglaláshoz, mert barbár fejedelmek számára lakóház építés csak békés időszakban képzelhető el. J. Dobiáš azonban, legálabbis Stupava esetében, meggyőzően bizonyította az építkezés Traianus korára való datálhatóságát.²⁰ Az épületek datálását és funkcióját tekintve tehát két fő hipotézis különíthető el.²¹ 1. az alaprajzok hasonlóságából az épületek azonos rendeltetésére következtethetünk, ami az építkezések közel azonos idejére utal; ezek Traianus–Hadrianus idején épültek barbár fejedelmek számára; 2. a markomann háborúk idején (172–180) épültek római parancsnokok szálláshelyeül.

Mint ahogy mindkét fél a téglabélyegeket alapján bizonyít, vagy cáfol, ezeket mind Pannonia-barbaricum, mind barbaricum-barbaricum vonatkozásában meg kell vizsgálnunk. A bélyeges téglák datálásáról néhány részlet-tanulmány áll rendelkezésre, amelyek alapján kiindulási pont van a kérdés tanulmányozására.²² Általában azonban

a barbaricum bélyeges téglák típusok szerinti vizsgálata és a pannoniai anyaggal való kapcsolatuk kutatása eléggé elhanyagolt területe a kutatásnak.²³ Szilágyi J. mindmáig alapvető téglabélyegcorpusában az addig ismert barbaricum bélyeges téglákat megpróbálta azonosítani pannoniai típusokkal. Azóta csak egy hasonló kísérlet történt J. Dobiáš részéről. Ők azonban csak az előkerült bélyeges téglák igen kicsiny részével foglalkoztak. Szilágyi J. a stupavai, mušovi és oberleiserbergi építkezések tégláit vizsgálta meg ilyen szempontból. Azonosításai részben nem helytállóak, részben pedig nem lehet sem bizonyítani, sem kizárni az azonosságot. Ezekre a kritikus esetekre és a téves azonosításokra lentebb térek ki.²⁴ J. Dobiáš a Staré Měston talált C. Val(erius) Const(ans) Kar(nunti) és leg(io) XIII g(emina) An(toniniana) (2 típus) téglabélyegeket azonosította pannoniai típusokkal. Az általa idézett stupavai és devini C. Val. Const. Kar. bélyegek azonban nem Szilágyi J. 36b, hanem 36. típusával egyeznek meg. Így ezek, a milanovcei és Staré Město-i példányokkal nem azonosak²⁵ (3. kép 7–10; 4. kép 9–11). Az egyik leg(io) XIII g(emina) An(toniniana) típust (Szilágyi 106) Szilágyi J. tévesen leg(io) XIII g(emina) M(artia) V(ictrix)re oldotta fel. Ez a képpel való összevetés után nem látszik valószínűnek (vö. 3. kép 1.)²⁶. J. Dobiáš adatai alapján néhány kapcsolatot lehetett tisztázni a pannoniai katonai és polgári műhelyek, valamint a barbaricum között. Az általa felsorolt lelőhelyek folyók mellett fekszenek (1. kép).

Ezek után szükséges a többi lelőhely, ill. a fentiek többi anyagának a vizsgálata.

Oberleiserberg — of(- - -) arn(- - -) Ursicin m(a)g(istri).²⁷ Az itt előkerült típusok a kritikus határesetek egyikébe tartoznak a darabok elmosódottsága miatt. Szilágyi J. szerint ezek típusainak valamelyikébe tartoznak,²⁸ ami valószínű (vö. 2. kép 8–12). A pannoniai típusok Vindobonában, Carnuntumban és Arrabonában kerültek elő.²⁹ A barbaricumban máshol ilyen téglák nem ismertek.³⁰

Niederleis — leg(io) X g(emina) p(ia) f(idelis) [c]oh(ors) I (A)el(ia) [sag(ittariorum)]³¹ A legio X geminának ilyen típusai a lelőhelyen kívül nem fordulnak elő sem Pannoniában,³² sem a barbaricumban.³³ A cohors I Aelia sagittariorum itt előkerült típusára ugyanez vonatkozik.³⁴

Stillfried — leg(io) X g(emina) p(ia) f(idelis) [- - -]ent[- - -] [C(aius) Val(erius)] Con(stans) Kar(nunti) of(- - -) ar(- - -) Maxenti(i) arp(- - -).³⁵ A téglabélyegeket az anyag közöletlensége miatt³⁶ nem állt módomban tanulmányozni.

Mušov — leg(io) X g(emina) p(ia) f(idelis).³⁷

¹⁸ Mócsy, A., Acta ArchHung 21 (1969) 355. Nem lát forrásadatot erre: Dobiáš, J., Corolla ... 121. Ezzel szemben Mócsy András az E. Swoboda által idézett Tacitus-szöveget (Germania 42) hozza fel. Krížek, F., Studien ... 130. szerint ezek az építkezések katonai célból történtek. Fitz, J., Acta ArchHung 14 (1962) 29.; Ua., Alba Regia 4–5 (1965) 75. ezekben az épületekben statiókat lát az utak biztosítására.

¹⁹ Swoboda, E., CarnJb 8 (1963–64) 9. A legiok tégláinak datálhatóságát [Ua., CarnJb 5 (1959) 25.], a kerámiáét [Ua., CarnJb 8 (1963–64) 18] vetette el.

²⁰ Dobiáš, J., Corolla ... 120.

²¹ A többire nézve ld. 18. j.

²² Dobiáš, J., Niederlöv Sbornik 4 (1925) 24.; Ua., Gli studi romani nel mondo 2 (Bologna 1935) 71.; Szilágyi J., ArchÉrt 1941, 60.; Dobiáš, J., AR 14 (1962) 54.

²³ Ld. 1. és 4. j.

²⁴ Szilágyi J., Inscriptiones ... 37., 71, 73 és 95.

²⁵ Dobiáš, J., AR 14 (1962) 56, 3. j.

²⁶ Ld. még ehhez uo. 57.

²⁷ Mitscha-Märheim, H., — Nischer-Falkenhof, E., MPK II. 5 (1929) 406.

²⁸ Szilágyi J., Inscriptiones ... 95.

²⁹ Ld. uo. 94.

³⁰ E. Swoboda ugyan említi Stillfriedet is [CarnJb 8 (1963–64) 15, 19. j.] G. Pascher alapján [RLiÖ 19. (1949) 146], de ez H. Mitscha-Märheim szerint téves [Jb. f. Landeskunde v. NÖ 37 (1965–67) 1–.], ugyanis a G. Pascher által Stillfriedhez kötött darab Oberleiserbergen került elő.

³¹ Mitscha-Märheim, H. — Nischer-Falkenhof, E., MPK II. 6 (1931) 450.; Mitscha-Märheim, H., Jb. f. Landeskunde v. NÖ 37 (1965–67) 4.

³² Szilágyi J., Inscriptiones ... IX–XIV. t.; Neumann, A., RLiÖ 23 (1967) II–VI. t.

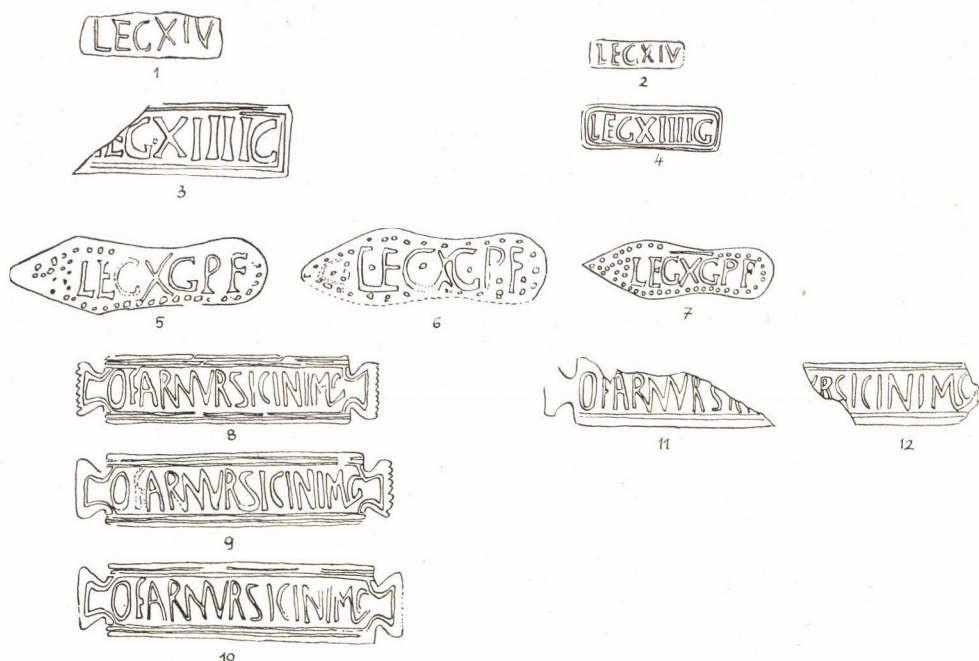
³³ Dobiáš, J., Niederlöv Sbornik 4 (1925) 1–4. kép; Gnirs, A., Sudeta 4 (1928) 130., 145.; Dobiáš, J., Gli studi romani nel mondo 2 (Bologna 1935) IV, VI. t.; Ondrouch, V., Limes Romanus na Slovensku. (Bratislava 1938) 59, 61; Ua., HS 1–2 (1940–41) 82.; Ua., HS 3–4 (1945–46) 83; Kolník, T., AR 9 (1957) 836; Ua., Limes ... (1959) 42.

³⁴ Szilágyi J., Inscriptiones ... XXIII. t. 1–6.

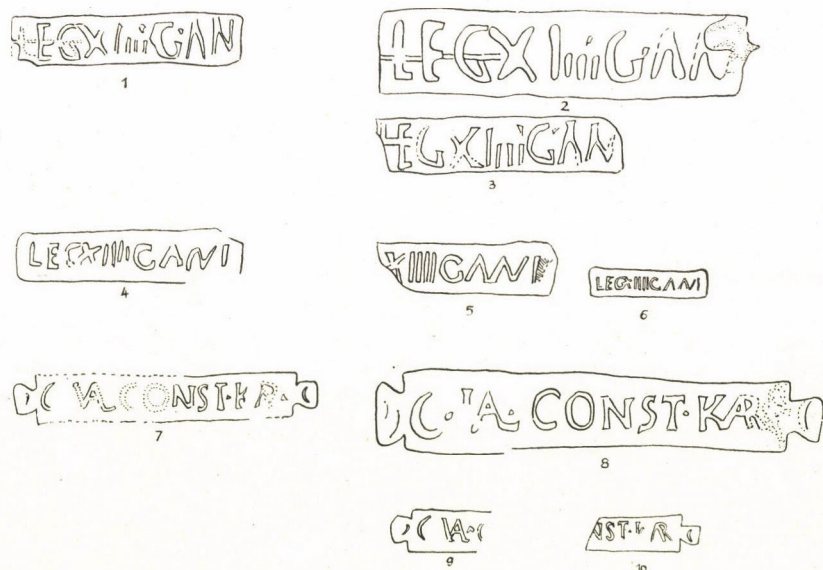
³⁵ Mitscha-Märheim, H., Jb. f. Landeskunde v. NÖ 37 (1965–67) 1–.

³⁶ Ld. Pascher, G., RLiÖ 19 (1949) 146. lapon idézett irodalmat és a 35. j.

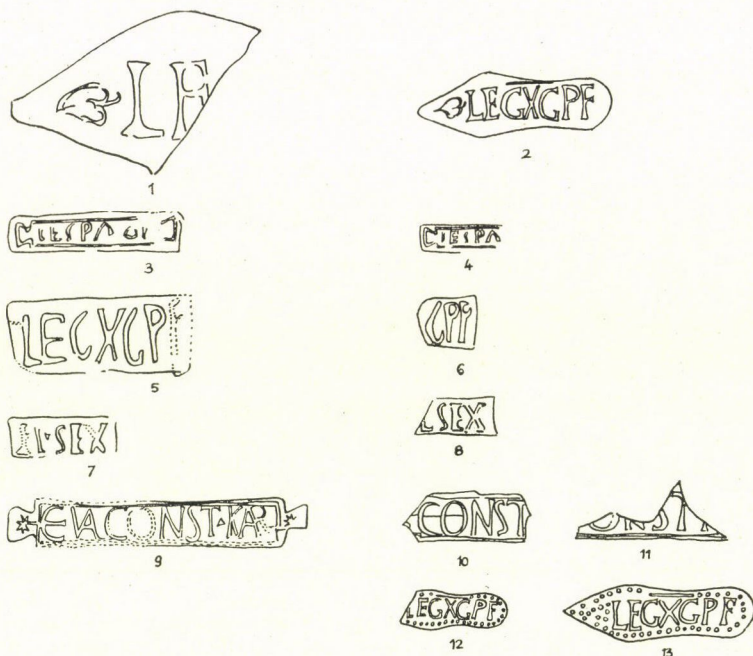
³⁷ Dobiáš, J., Niederlöv Sbornik 4 (1925) 1–4. kép; Ua., Gli studi romani nel mondo 2 (Bologna 1935) 83–; Gnirs, A., Sudeta 4 (1928) 145.

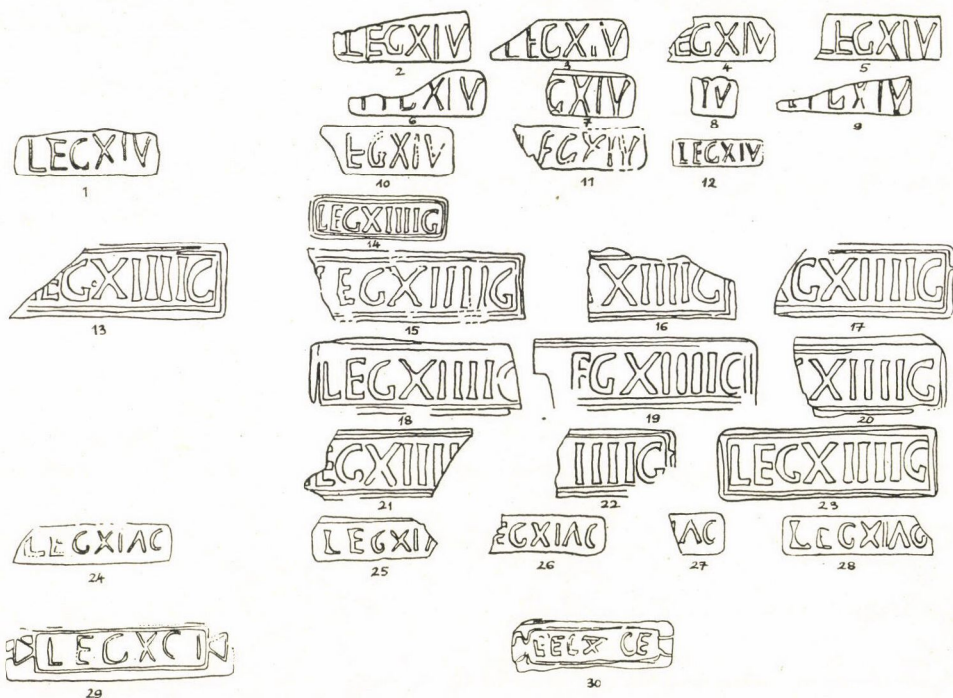
2. kép. A Szilágyi János által meghatározott típusok. 1, 3, 5–6, 8–10. Pannonia. — 2, 4. Stupava. — 7. Mušov. — 11–12. Oberleiserberg
 Рис. 2. Типы, определенные Я. Силади. 1,3,5–6,8–10. Паннония. — 2,4. Ступава. — 7. Мушов. — 11–12. Оберлейсерберг
 Fig. 2. Les types définis par János Szilágyi. 1, 3, 5–6, 8–10. Pannonie. — 2, 4. Stupava. — 7. Mušov. — 11, 12. Oberleiserberg

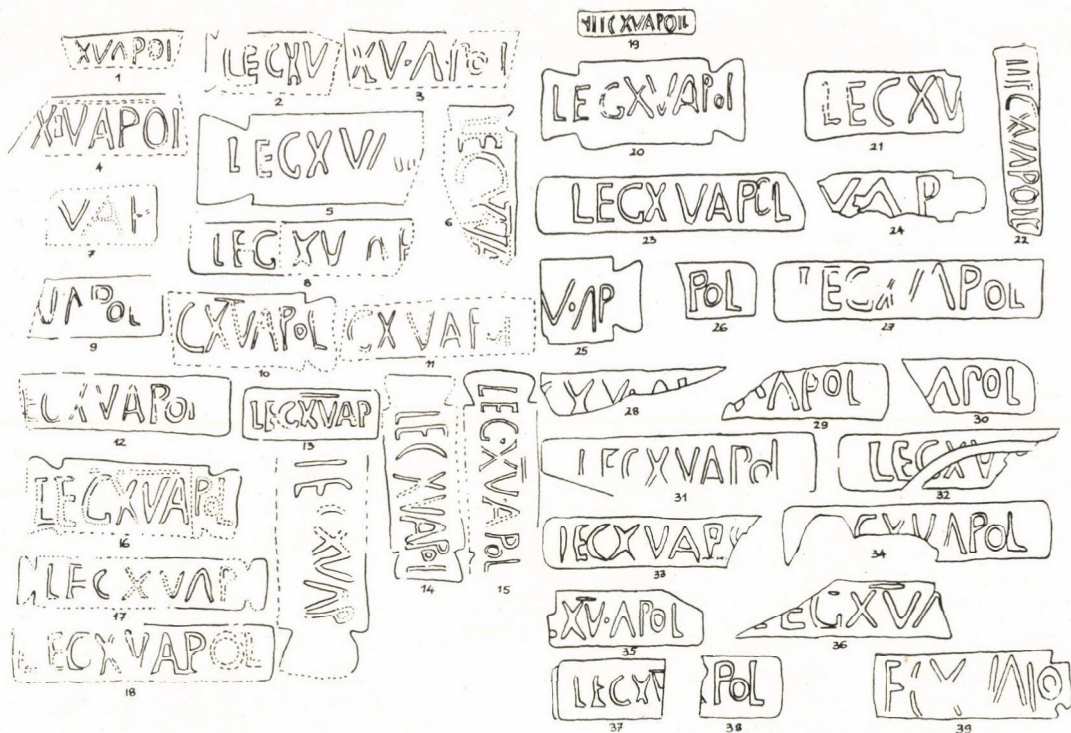
3. kép. A Josef Dobiáš által meghatározott típusok. 1, 4, 7. Pannonia. — 2, 6, 8. Staré Město. — 3, 5. Děvin. — 9–10. Milanovce
 Рис. 3. Типы, определенные Й. Добиашом 1,4,7. Паннония. — 2,6,8. Старе Место. — 3,5. Девин. — 9–10. Милановце
 Fig. 3. Les types définis par Josef Dobiáš. 1, 4, 7. Pannonie. — 2, 6, 8. Staré Město. — 3, 5. Děvin. — 9–10. Milanovce

4. kép. További azonosítható típusok. 1, 3, 5, 7, 9. Pannonia. — 2, 13. Mušov. — 4, 6, 8, 12. Milanovce. — 11. Děvin. — 10. Stupava. — 12, 13 csak a barbaricumban
 Рис. 4. Следующие типы, поддающиеся определению. 1, 3, 5, 7, 9. Паннония. — 2, 13. Мушов. — 4, 6, 8, 12. Милановце. — 11. Девин. — 10. Ступава — 12, 13 только в Барбарикуме
 Fig. 4. Autres types identifiables. 1, 3, 5, 7, 9. Pannonie. — 2, 13. Mušov. — 4, 6, 8, 12. Milanovce. — 11. Dëvin. — 10. Stupava. — 12, 13 seulement dans le Barbaricum

5. kép. Bizonytalanul azonosítható típusok. 1, 13, 24, 29–30. Pannonia. — 2–12, 14–23, 25–28. Stupava
 Рис. 5. Неотчетливо определенные типы. 1, 13, 24, 29–30. Паннония. — 2–12, 14–23, 25–28. Ступава
 Fig. 5. Types identifiables avec peu de certitude. — 1, 13, 24, 29–30. Pannonie. — 2–12, 14–23, 25–28. Stupava

6. kép. A legio XV Apollinaris pannoniai és barbaricum típusai. 1–18. Pannonia. — 19–38. Stupava. — 39. Milanovce

Рис. 6. Паннонские и варварские типы легиона XV Аполлинария. 1–18. Паннония. — 19–38. Ступава. — 39. Милановце

Fig. 6. Les types pannoniens et barbares de la legio XV Apollinaris. 1–18. Pannonie. — 19–38. Stupava. — 39. Milanovce

Szilágyi J. ugyan utalt pannoniai típusokkal való kapcsolatára,³⁸ de ez a téglák összevetése után nem látszik valószínűnek (2. kép 5–7). A Szilágyi J. által 147. és 148. típusnak tartott téglabélyegnek a párja viszont Milanovcén (4. kép 12–13), a másik típushoz hasonló darab pedig Vindobonában került elő (4. kép 1–2). A műsovi téglának tehát kapcsolatuk van mind Pannoniával, mind a barbaricummal. Az utóbbi megerősíteni látszik az egyidejű építést.

Stupava — legio X gemina, XIII gemina, XV Apollinaris, C. Val. Const. Kar., Fl. Sex., C. I. Iul., GIE, IVLI OR.³⁹ A legiok bélyegtípusai a XIII gemina kivételével a lelőhelyen kívül sem Pannoniában, sem a barbaricumban nem fordulnak elő. A legio XIII gemina néhány téglájának Szilágyi J. 3 típusával, ha nem is bizonyítható, de nem is zárható ki az azonossága⁴⁰ (5. kép 1–28). Ezek a típusok Pannoniában Vindobonában és Carnuntumban kerültek elő.⁴¹ A magánbélyegek közül C. Val. Const. Kar. típusa mind a barbaricumban (Dévin), mind Pannoniában megtalálható (Carnuntum; 4. kép 9–11). A többi bélyeg csak Pannoniában fordul elő, de típushoz nem köthetők.⁴²

Milanovce — legio I adiutrix, X gemina pia fidelis,

XIII gemina Martia Victrix, XV Apollinaris T[- -], [Lupi] cin[i tr(i)b (uni)], [- - tr(i)] b(uni) [- -]i tr(i)b(uni), C(aius) Val(erius) Const(ans) Kar(nunti), Fl. Sex.⁴³

A legiok bélyegtípusai közül a leg(io) p(ima) a[di(utrix)] és a [leg(io) X] g(emina) p(ia) f(idelis) (Brigetio; Vindobona és Carnuntum) mutat kapcsolatot Pannoniával (4. kép 3–6). Hogy a X gemina egyik típusa azonos az egyik műsovíval, arra fentebb utaltam. A C. Val. Const. Kar. típus mind Pannoniában, mind a barbaricumban megtalálható (Staré Město; 3. kép 7–10). A Fl. Sex. bélyeg egyik típusa Carnuntumban került elő (4. kép 7–8). A késői trb-típusokat egyelőre nem tudtam pannoniai típusokkal azonosítani.

Tehát megállapítható, hogy vannak kapcsolatok a pannoniai és a barbaricum téglanyag típusai között. Bár a lelőhelyek folyóparton fekszenek, nem szükséges feltétlenül vízi szállítást feltételeznünk. Egyszerűbb ugyanis csak a pecsétlőt szállítani és a helyszínen gyártani a téglát.

Az említett építkezések közül jelenleg csak a milanovcei, stupavai és műsovi építkezések legkorábbi datálásával tudok foglalkozni.⁴⁴ A datálásnál jelentős szerepet

³⁸ Ld. 4. j.

³⁹ Gnirs, A., Sudeta 4 (1928) 130.; Ondrouch, V., Limes... (1938) 59., 61.; Ua., HS 1–2 (1940–41) 82–.; Ua., HS 3–4 (1945–46) 83–.

⁴⁰ Szilágyi J., Inscriptiones... XIX. t. 62; Ondrouch, V., HS 1–2 (1940–41) 84/1–19, 85/26–28, 86/1–4; Ua., HS 3–4 (1945–46) 83/7; Szilágyi J., i. m. XVIII. t. 36; Ondrouch, V., HS 1–2 (1940–41) 82/16; Ua., HS 3–4 (1945–46) 83/20–12; Szilágyi J., i. m.

XVIII. t. 46.; Ondrouch, V., HS 1–2 (1940–41) 82/15, 17; Ua., HS 3–4 (1945–46) 83/11.

⁴¹ Szilágyi J., Inscriptiones... 71, 72, 73.

⁴² Vö. Ondrouch, V., HS 1–2 (1940–41) 87; Ua., HS 3–4 (1945–46) 84–; Szilágyi J., Inscriptiones... XXX. t. 33a, 33b.

⁴³ Kolník, T., AR 9 (1957) 816–.; Ua., Limes... (1959) 27–.

⁴⁴ A többi anyag publikációi egyelőre ezt nem teszik lehetővé, ld. a 7., 9., 35. és 36. j.-ben idézett irodalmat.

játszának azok a kapcsolatok, amelyeket fentebb sikerült kimutatnom a pannoniai és a barbaricum téglanyag között. A magánműhelyek típusainak datálása egyelőre bizonytalan, ezért itt nem foglalkozunk velük.⁴⁵

Mušov — Az egyik legio X gemina típus még Vindobonában fordul elő. A vindobonai bélyeg a tábor területén került elő, és A. Neumann szerint a II. századból való.⁴⁶ Talán korai típus, mivel ugyanott a legio XIII gemina téglái is előkerültek, amelyeket A. Neumann a 106–114 közötti időszakra datál.⁴⁷

Stupava — A 3 bizonytalan legio XIII gemina típus még Carnuntumból ismert.

Milanovce — Az egyik legio X gemina típus Vindobonában és Carnuntumban, a legio I adiutrix típusa pedig még Brigetióban található meg.⁴⁸ A X gemina típus igen sok példányban került elő Vindobonában.⁴⁹ Az egyik lelőhelyről (Wien, Hernalserhauptstr. 67) Szilágyi J. írja, hogy ott olyan X gemina típus fordul elő, amely Aquincumban is megtalálható.⁵⁰ Ez azonban az illető típusnak az általa idézett irodalommal való összevetése után kizártnak tekinthető, ugyanis a két bélyeg nem azonos (5. kép 29–30). Így az általa javasolt datálás (102–107 között) nem fogadható el. Az itt talált bélyegek viszont biztosan koraiak, mivel a legio XIII gemina, XIII gemina és XV Apollinaris bélyeges tégláival együtt kerültek elő.⁵¹

Míthogy az azonos típusok csak Pannonia felső dunai limes-szakaszán fordulnak elő — azaz Vindobonához, Carnuntumhoz és Brigetiohoz köthetők —, azt kell megvizsgálnunk, hogy az illető legiok metől kezdve állomásoztak ezekben a táborokban. A datálást megkönnyítik a legio XV Apollinaris bélyegei, ugyanis ez a legio legkésőbb 114-ben távozott Carnuntumból.⁵² A barbaricumban előkerült típusai nem találhatók meg Pannoniában (6. kép).

⁴⁵ Ld. pl. a C. Val. Const. Kar. bélyegeket, amelyeket a korábbi kutatás a markomann háborúk előtti időszakra datál [Křížek, F., Limes Romanus Konferenz Nitra (Bratislava 1959) 55.; Fitz, J., Acta ArchHung 14 (1962) 30.; Ua., Alba Regia 4–5 (1965) 75.; Dobias, J., AR 14 (1962) 57.; Svoboda, E., Carnuntum. Römische Forschungen in Niederösterreich 14. (Graz-Köln 1964) 116.]. Ez azonban bizonytalan: Svoboda, E., i. m. 116.

⁴⁶ Neumann, A., RLIÖ 23 (1967) 20.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Szilágyi J., Inscriptiones . . . 12, 55.

⁴⁹ Uo. 55.

⁵⁰ Uo. 49–.

⁵¹ Uo.

⁵² Ritterling, E., Legio. PWRE XII (1925) 1754; Mócsy, A., Pannonia, 615–; ezzel szemben W. Reidinger szerint [Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannonien von Augustus bis Diokletian. Antiquitas 1. 2 (Bonn 1956) 140.] a második dák háború után nem tért vissza Carnuntumba, hanem keletre ment. Ld. még Syme, R., AV 19 (1968) 106–.

⁵³ CIL V 7425 = ILS 2720. A korábbi kutatás a legio I adiutrix első brigetioi tartózkodását 92–101 közé tette [Syme, R., LA I. DissPann II. 10 (Bp. 1938) 269–; Barkóczi L., Brigetio. DissPann II. 22 (Bp. 1951) 19.; Szilágyi, J., Acta ArchHung 2 (1952) 201., 114. j.; Reidinger, W., Statthalter . . . 136, 137, 139; Alföldy, G., Acta ArchHung 11 (1959) 127–, 138., 141.]. A CIL V 7425 felirattól nem lehet arra következtetni, hogy csak egy vexillatio állomásozott Brigetióban, mint ennek lehetőségét Barkóczi László [Brigetio. 19, 25] véli.

⁵⁴ Ritterling, E., Legio. 1392; Barkóczi L., ArchÉrt 1944–45, 172.; Ua., Brigetio. 14.

⁵⁵ Ritterling, E., Legio. 1697; Syme, R., LA I. DissPann II. 10 (Bp. 1938) 273.; Barkóczi L., Brigetio. 14–; Szilágyi, J., Acta ArchHung 2 (1952) 201–; Reidinger, W., Statthalter . . . 139; Mócsy, A., Pannonia, 615.

⁵⁶ Ritterling, E., Legio. 1822–; Syme, R., LA I. DissPann II. 10 (Bp. 1938) 273.; Barkóczi L., Brigetio. 14–; Szilágyi, J., Acta ArchHung 2 (1952) 202.; Reidinger, W., Statthalter . . . 140–; Mócsy, A., Pannonia 615–.

A legio I adiutrix az I. század végén—II. század elején két alkalommal állomásozott Brigetióban. Először Nerva suebek elleni háborúja idején,⁵³ majd 118/119 után, amikor visszatért Traianus parthus háborújából. Ez időtől kezdve táborhelye a római uralom végéig Brigetio marad.⁵⁴ A két időpont közötti időszakban Brigetióban a legio XI Claudia (101–106),⁵⁵ valamint a legio XXX Ulpia állomásozott (106–118).⁵⁶

A legio X gemina Vindobonába kerülésének az időpontja bizonytalan. A korábbi kutatás ezt 105, 114 vagy 117/118 körüli időpontokhoz kötötte aszerint, hogy a legio II adiutrix Aquincumba érkezését mely időpontra tette.⁵⁷ A legvalószínűbbnek a 114 körüli dátum tekinthető, mivel ebben az évben voltak nagy csapatmozgások a pannoniai térségben Traianus parthus háborújával kapcsolatban.⁵⁸

A legio XIII gemina kb. 101-től kezdve állomásozott Vindobonában.⁵⁹ Az a feltételezés, hogy 105-ben került volna Carnuntumba, nem valószínű.⁶⁰ 114 körül hagyta el Vindobonát és jött Carnuntumba.⁶¹

A legio XV Apollinaris a tárgyalt időszakban 114-ig Carnuntumban tartózkodott.⁶²

Mivel a legiok végleges táborhelyüket 114, ill. 118/119 körül foglalták el, és a legio XV Apollinaris 114-ben távozott Pannoniából, az építkezések a 110-es évekre tehetők. A korábbi datálási lehetőséget a legio XV Apollinaris bélyeges téglái alapján, amelyek nem fordulnak elő Pannoniában, el kell vetnünk. Ez ugyanis azt valószínűsíti, hogy közvetlenül a távozása előtt kezdődött el az építkezés. Ugyanerre következtethetünk a legiok tégláinak arányából is.⁶³ A mušovi, milanovcei és a stupavai építkezések a fentiek alapján korábbi időponttal nem hozhatók kapcsolatba, így J. Dobiáš datálása (98–114) nem valószínű.

Az építkezések tehát nem köthetők a korábban fel-

⁵⁷ A 105 körüli dátumhoz ld. Ritterling, E., Legio 1445, 1683.; Reidinger, W., Statthalter . . . 140.; Dobó, A., Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. (Bp. 1968) 47; ezzel szemben a Castricius-kő korábbi datálásához ld. Nagy T., BpR 13 (1943) 463–; Alföldy, G., Acta ArchHung 11 (1959) 128.; Fitz, J., Alba Regia 6–7 (1965–66) 202; Ua., Alba Regia 11 (1970) 146. — A 114 körüli datáláshoz ld. Szilágyi, J., Aquincum. PWRE XI. Suppl. (1968) 71, de érvelése nem meggyőző. Ha a legio II adiutrix részt vett volna Traianus parthus háborújában, akkor nem 114, hanem 117/118 körül érkezett volna Aquincumba. A parthus háború eseményeihez ld. Schur, Parthia. PWRE XVIII (1949) 2022. — A 118 körüli érkezéshez Mócsy, A., Pannonia 616.; Nagy L., Aquincum múmia-temetkezések. DissPann I. 4 (Bp. 1935) 24. A felirat, amelyre a szerzők hivatkoznak, azonban nagyobb valószínűséggel vonatkozhatott a Hadrianus alatti zsidó lázadásra, amely ellen a legio II adiutrix egy vexillatioját is elvezényelték, Szilágyi, J., Aquincum. PWRE XI. Suppl. (1968) 72.; R. Alföldy, M., FA 8 (1956) 91.

⁵⁸ A legio XV Apollinaris távozásával kapcsolatban volt ez a nagy átrendeződés, ld. 52. j.

⁵⁹ Ritterling, E., Legio 1737.; Reidinger, W., Statthalter . . . 139.; Mócsy, A., Pannonia. 615.

⁶⁰ Ritterling, E., Legio. 1738; Reidinger, W., Statthalter . . . 140. A legio egy része részt vett a második dák háborúban [Ritterling, E., Legio. 1741.; Mócsy, A., Pannonia. 615]. Hasonló a helyzet a legio XV Apollinarissal is. Mócsy, A., (Pannonia, 615.), a legio XIII geminával kapcsolatban utal arra, hogy nem szükségszerűen következik a néhány daciai felirattól a teljes legio ott tartózkodása.

⁶¹ Ritterling, E., Legio. 1738.; Mócsy, A., Pannonia 615.

⁶² Ld. 52. j. és Syme, R., LA I. DissPann II. 10 (Bp. 1938) 280.

⁶³ Megfigyelhető, hogy a milanovcei és a stupavai építkezéseknél kevés legio XV Apollinaris, X gemina és I adiutrix bélyeges téglát használtak fel [Milanovce: legio XV Apollinaris — 1 db; legio X gemina — 12 db;

tételezett két időpont, 98–114 és 172–180 egyikéhez sem. Az egységes tervre utaló hasonló alaprajzok miatt az építkezések idejét ha nem is egyetlen időpontra, de egy időszakra kell tennünk. Ez az időszak a legio XV Apollinaris stupavai tégláiból következően Traianus utol-

só éveiben kezdődött, talán épp a stupavai építkezéssel. A 114 utáni időszakot a dunai germánok és a rómaiak közötti szövetséges viszony zavartalanossága jellemzi; ez a békés helyzet az építkezések megítélésében nem lényeg-
telen körülmény.⁶⁴

FÜGGELÉK

A képeken közölt anyag publikációi

2. kép. 1, 3, 5–6, 8–10. *Szilágyi J.*, Inscriptiones . . . XVIII. t. 36, XIX. t. 62, XIII. t. 147–148, XXV. t. 2–4.
2, 4, 7. *Gnirs, A.*, Sudeta 4 (1928) 130/4–5, 145.
11–12. *Mitscha-Märheim, H.* — *Nischer-Falkenhof, E.*, MPK II. 5 (1929) 406/2–3.
3. kép. 1, 4, 7. *Szilágyi J.*, Inscriptiones . . . XX. t. 106, XXI. t. 132, XXX. t. 36b.
2, 8. *Hochmanová-Vavrová, V.*, Sborník práce filosofické fakulty Brněnské university E2 6 (1957) 27, 3. kép 1, 3
3, 5. *Ondrouch, V.*, Limes . . . (1938) 61/12, 11.
6. *Dobiáš, J.*, AR 14 (1962) 90.
9–10. *Kolník, T.*, Limes . . . (1959) 44/3, 1.
4. kép. 1. *Neumann, A.*, RLiÖ 23 (1967) IV. t. 13.
3, 5, 7, 9. *Szilágyi J.*, Inscriptiones . . . II. t. 50, XIII. t. 122, XXIX. t. 9, XXX. t. 36.
2, 13. *Gnirs, A.*, Sudeta 4 (1928) 145.
4, 6, 8, 12. *Kolník, T.*, Limes . . . (1959) 42/2, 6, 44/4 42/7.
10. *Ondrouch, V.*, HS 1–2 (1940–41) 87/9.

11. *Ua.*, Limes . . . (1938) 61/18.

5. kép. 1, 13, 24, 29. *Szilágyi J.*, Inscriptiones . . . XVIII. t. 36, XIX. t. 62, XVIII. t. 46, XI. t. 60.
2–9, 28. *Ondrouch, V.*, HS 3–4 (1945–46) 83/13–20, 11.
10–11, 15–16, 25. *Ua.*, Limes . . . (1938) 61/3, 8, 7, 59/20, 61/2.
12, 14. *Gnirs, A.*, Sudeta 4 (1928) 130/4–5.
17–23, 26–27. *Ondrouch, V.*, HS 1–2 (1940–41) 84/5, 1, 3, 8, 11, 85/26–27, 82/15, 17.
30. *Nagy L.*, Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában. (Bp. 1931) 43/10.
6. kép. 1–18. *Szilágyi J.*, Inscriptiones . . . XXI. t. 2–19, XXII. t. 20. A többi ld. uo.
19. *Gnirs, A.*, Sudeta 4 (1928) 145.
20–22. *Ondrouch, V.*, Limes . . . (1938) 61/14, 16, 17.
23–26. *Ua.*, HS 1–2 (1940–41) 86/11–23, 88/22.
37–38. *Ua.*, HS 3–4 (1945–46) 83/21–22.
39. *Kolník, T.*, Limes . . . (1959) 44/7.

Lőrincz Barnabás

ZIEGELSTEMPEL RÖMISCHER GEBÄUDE IM BARBARICUM

Auszug

Viel beschäftigte man sich in der früheren Forschung mit den römischen Bauten im Barbaricum; Freilegungen erfolgten in Stupava, Mušov, Oberleiserberg, Niederleis, Stillfried und Milanovce. Die Gebäude wurden als Stationen und Festungen verstanden und auf die Zeit der Markomannenkriege bzw. das Ende der Herrschaft von Valentinianus I. angesetzt. E. Swoboda hingegen bezweifelte einerseits die Datierbarkeit der Ziegel, zum anderen empfahl er eine neue Deutung der Gebäude, nämlich als Sitze barbarischer Fürsten. Indem er das datierbare Fundmaterial aus der Analyse ausschloß, blieben ihm keine Stützpunkte um seine Hypothese zu belegen, weshalb er später aufgrund der Auctorenangaben zur früheren, üblichen Auffassung zurückkehrte.

Da zur Untersuchung der Frage das Studium der in den Gebäuden geborgenen Ziegelstempel unerlässlich ist, unterzog ich diese aufgrund ihrer Veröffentlichung einer Analyse. Meine Frage war, ob sich aufgrund identischer Stempeltypen ein Zusammenhang zwischen den in Pannonien bzw. im Barbaricum freigelegten Typen nachweisen läßt. Mit dieser Frage beschäftigte man sich früher kaum, so daß nur ein geringer Teil des Materials identifiziert wurde. Trotz der Schwierigkeiten (die Funde wurden in verschiedenem Maßstab, in der Form von Zeichnungen und Fotos veröffentlicht) konnte nachgewiesen werden, daß es weitere identische Typen im barbarischen wie im pannonischen Material gibt. Nachweislich besteht eine

Beziehung zwischen dem pannonischen Material und den Bauten in Mušov, Stupava und Milanovce sowie zwischen den Gebäuden von Mušov und Milanovce. Durch letztere Tatsache darf mit großer Wahrscheinlichkeit behauptet werden, daß die beiden Bauten etwa gleichaltrig sind. Zu beobachten ist ferner, daß die in Pannonien geborgenen Typen von der Limesstrecke Oberpannoniens stammen (Vindobona, Carnuntum und Brigetio). Deshalb untersuchte ich, wann die betreffenden Legionen (legio I adiutrix, X gemina und XIII gemina) in diesen Limesabschnitt verlegt bzw. wann die legio XV Apollinaris, deren Ziegelstempel in Stupava und Milanovce zutage kamen, aus Carnuntum abkommandiert wurden. Aus der traianuszeitlichen Militärgeschichte der Provinz geht hervor, daß die legio XIII gemina ab 101 (Vindobona, Carnuntum), die legio X gemina ab 114 (Vindobona), die legio I adiutrix ab 118/119 (Brigetio) an der Oberdonau-Front stationiert waren, während die legio XV Apollinaris spätestens 114 Carnuntum verließ.

Die Bauten von Stupava, Milanovce und Mušov sind daher auf die 110er Jahre anzusetzen. Sie wurden wahrscheinlich unmittelbar vor Abzug der legio XV Apollinaris in Angriff genommen, vielleicht mit dem Stupavaer Gebäude als erstem. Für die folgenden Jahrzehnte ist ein ungestörtes Verbundetenverhältnis zwischen Römern und Donaugermanen kennzeichnend, was bei der Beurteilung der Gebäude kein unwesentliches Moment darstellt.

B. Lőrincz

legio I adiutrix — 15 db (ld. a 43. j.-ben idézett irodalmat);
Stupava: — legio XV Apollinaris — 20 db (ld. 6. kép);
legio X gemina — 13 db (ld. a 39. j.-ben idézett irodalmat).
Ezzel szemben a legio XIII geminának mindkét helyen nagy mennyiségű bélyeges téglája került elő [Milanovce: 74 db; Stupava: 116 db (az irodalmat ld. fentebb)].
— Az, hogy a legio XXX Ulpia miért nem vett részt az építkezéseknél, az azzal magyarázható, hogy Pannoniában sem nagyon építkezett az itt tartózkodása alatt (*Szilágyi J.*, Inscriptiones . . . 83.; *Barkóczi L.*, Brigetio. 14).

⁶⁴ A kézirat lezárása után értesültem a páci római-kori építkezésről [*Kolník, T.*, AR 24 (1972) 59 —, 111 —.] Az előkerült bélyeges téglák: of(- - -) arn(- - -) Bono mag

(istro) (36 db); of(- - -) arn(- - -) Ursicini m(a)g(istri) (6 db), ez módosítja a 30. j.-t; leg(io) X g[emina- - -] (1 db); FEARCRIAM (3 db); ARIN[- - -] (3 db), ld. uo. 62. — Azonosítható típusok: of(- - -) arn(- - -) Ursicini m(a)g(istri) [uo. 113/4 és *Szilágyi J.*, Inscriptiones . . . XXV. t. 3.]; of(- - -) arn(- - -) Bono mag(istro) [*Kolník, T.*, AR 24 (1972) 113/6 és *Szilágyi J.*, Inscriptiones . . . XXVII. t. 38.] — Az építkezés IV. századi [*Kolník, T.*, AR 24 (1972) 67 —]. Az építkezésekkel kapcsolatos cseh-szlovákiai kutatások újabb összegezését ld. *Ua.*, SA 19 (1971) 499 —. — Ez úton mondok köszönetet *Mócsy András*nak, tanáromnak tanácsaiért és Fekete Máriának a rajzok elkészítéséért.

JELENTÉS A PÓKASZEPETKI ÁSATÁSOKRÓL

Pókaszepetk község (Zala megye, zalaegerszegi járás) belterületén, a régi pókafai temetőtől délre fekvő ún. „mesterföldeken” 1951-ben három takarmánygödör ásásakor koraközépkori csontvázas és hamvasztásos temetkezések kerültek elő. A leletbejelentés alapján Csalog József végzett mentőásatást és jelentése szerint a lelőhelyen „vučedol-zóki” lakótelep, ehhez tartozó csontvázas temető, avar csontvázas temető és szláv urna-temető mutatkozott. Ami az avarkori csontvázas és a szláv hamvasztásos temetkezések közötti térbeli és kronológiai viszonyt illeti, Csalog jelentésében megállapítja, hogy „több szláv urnasír nagyon világosan azt mutatja, hogy azokat beletemették vagy rátemették az avar sírokra”. Ugyanakkor kérdésesnek tartja, hogy a rátemetkezés melyik periódusban történt: az avarkori temetkezések idején, vagy a temető felhagyása után.¹

A tervszerű feltárás Pókaszepetken 1956-ban kezdődött és 6 éves megszakítással 1971-ben befejeződött.² Az első ásatás fő célkitűzése olyan kérdések tisztázása volt, amelyekre részben már Csalog is felhívta a figyelmet. Vagyis az avarkori temető pontos datálására, a temető és a szláv hamvasztásos sírok közötti viszonyra és az utóbbi kormeghatározásához kívántunk biztos támpontokat nyerni.³ A további feltárások a temetőknek — lehetőség szerint — teljes felkutatását és ezzel párhuzamosan az ásatási területre eső őskori, igen bolygatott állapotú telep objektumainak megmentését célozták. Összesen mintegy 7000 m² nagyságú területet kutathattunk át, ami azt jelenti, hogy mind az avarkori temető, mind a szláv hamvasztásos temetkezések határai csak egy kisebb ÉNy-i, illetve É-i szakaszon maradtak tisztázatlanok, a lapos dombhát É-i részét elfoglaló lelőhelyen, a községi temető területén. Itt a hozzáférhető számítások szerint a temetkezéseknek mintegy negyede pusztulhatott el. Összesen 248 avarkori és 169 szláv hamvasztásos sírt tártunk fel, az őskori sírok száma mindössze kettő. A leletmentés előtt elpusztított sírok száma mintegy 25-re tehető. Bár kétségtelen, hogy a temetkezések egy részének feltárhatatlansága az értékelésnél bizonyos negatívumot jelent, ugyanakkor szerencsés körülmény, hogy a sírok néhány kivétellel bolygatatlanok voltak.

A továbbiakban adott ismertetés és értékelő megjegyzések régészeti és anthropológiai viszonylatban egyaránt feldolgozás alatt lévő anyagon épülnek, ezért a mai eredmények egy részét lezáratlanoknak, illetve munkahypotézisnek tekintem.³

Az avarkori temetővel kezdve, ott is elsőnek a datá-

lás kérdésével kapcsolatban már előljáróban leszögezhető, hogy a temető belső időrendje nehezen állapítható meg. Az egyes lelettípusok ugyanis elszórtan, a temető különböző részein kerültek elő. Ez azt mutatja, hogy a feltárt különböző, egymástól messzebb vagy egymáshoz közelebb fekvő kisebb területeket nagyjából egy perióduson belül használták temetkezésre. Ezt a megfigyelést látszik alátámasztani az a jelenség is, hogy a sírok helyenként világosan mutatkozó csoportokat alkotnak és hogy egyes csoportok között néhol nagyobb — néhány esetben 10 m hosszúságú — területeket is szabadon hagytak. Erről a kérdésről a részletes elemzés előtt bővebben nem mondhatunk. Ami az abszolút kronológia kérdéseit illeti, a régészeti leletanyag összképe arra utal, hogy a temetkezések ideje annak a periódusnak felel meg, amikor — a Kovrig-féle kronológiai csoportosítás szerint — az avarkori emléktárgy I. csoportjához tartozó tárgyi anyag⁴ volt használatban. Erre mind a férfi- és női, mind a lőtemetkezések leletanyaga jó támpontokat nyújt (1. kép). Datálás szempontjából a női sírok leletei közül csak a kürtös végű ezüstkarpereceket említem, melyek használatát a VII. sz. első felében — elsősorban a Phokas-éremmel datált szentendrei lelet⁵ alapján bizonyosra vehetjük. A női sírokból nem hiányoznak a korai avarkorra jellemző szemes- és másfajta gyöngyök sem; a fülbevalók közül a nagy-gömbös és a csillag-csüngös típusok érdemelnek itt említést. Főleg a temető közepe táján elhelyezkedő sírokból kerültek elő azok a női fejdíszhez tartozó kis bronz vagy ezüst lemezcsüngők, melyeknek első, jól megfigyelt együttesét az oroszlanói temetőből ismerjük.⁶

A férfisírok közül a datálás szempontjából elsősorban az 56. sír leletgyűjtését emelném ki. Az övhöz tartozó álcasatos veretek a Phokas-éremmel keltezett jutasi lelet hasonló darabjaival⁷ állíthatók párhuzamba. Jellegzetes korai lemezcsüngő tartozik a 121. sír leletgyűjtésébe is (2. kép).

A lősírok leletei közül elég csak a hosszú fülű kengyeleket (3. kép) jelenleg említenem.

Az avarkori temető datálására vonatkozó eddigi megfigyeléseinket összefoglalva, a feldolgozás jelen szakaszában megállapítható, hogy a területet temetkezésre a VII. sz. első felében már bizonyosan használták, viszont nem zárható ki annak lehetősége, hogy a temető legkorábbi sírjai a VI. sz. utolsó évtizedeiben keletkeztek. Nem tartható kizártnak, hogy a temetkezések idejének felső határa valamivel túlnyúlik a VII. sz. közepén.

A leletanyag jellegzetességeinek és a rítus sajátos-

¹ Csalog József ásatási jelentése: MNM Adattár 157 P. II. szám alatt.

² 1950-től az ásatások vezetője Cs. Sós Ágnes. Az Embertani Tár részéről az ásatásokon Botlyán O., K. Éry K., Lotterhof E., és Wenger S. vettek részt. Régész kutatók közül 1956-ban Radnóti A., 1963–1964-ben Simonova E. és Valter I. működtek közre. Az 1963–1971 között közreműködő egyetemi hallgatók: Bende I., Bérés É., Biczó P., Csukás Gy., Hajmási E., Horváth J.,

Juhász E., Makai Á., Szőke B., Tettamanti S., Vándor L. és Stankovič V. (Jugoszlávia).

³ Az 1951. és 1956. évi ásatások eredményeiről előzetes jelentés: Cs. Sós Á., FA 14 (1962) 67—.

⁴ Kovrig I., AH XL (Bp. 1963) 227—.

⁵ A kürtös végű karperecek datálásáról vö. Svoboda, B., PA 44 (1953) 44—.

⁶ Cs. Sós Á., FA 10 (1958) 105—.

⁷ Rhé. Gy. — Fetič, N., Jutas und Öskü. Skythika 4 (Prague 1931) VIII. t.

1. kép. Pókaszeptek. Leletek a 72. sírból
 Рис. 1. Покасепетк. Находки из 72-ой могилы
 Fig. 1. Pókaszeptek. Trouvailles livrées par la sép. n° 72

ságainak vázolására térve, hangsúlyoznunk kell, hogy a tárgyi anyag és a ritussajátosságok, illetve ezek kapcsolatai olyan képet nyújtanak, mely sok tekintetben eltér a kora-avarkori temetők átlagától. A rítust illetően a pókaszepteki temető a kora-avarkori temetők azon csoportjába sorolható, melyet a Ny–K-i irányú, koporsó nélküli csontvázas aknasírok jellemeznek. Két fontos kiemelendő jelenség közül az első a lovassírokra vonatkozik. Összesen 17 „temetkezés” közül egy sír tartható „lovassírnak” — a sírban férfi csontváza és két ló váza volt, a többi sírban a lovat külön gödörbe tették, két esetet kivéve az egész lőtetetmet. Ezek a különálló lósírok legtöbbször egy-egy fegyveres férfisirhoz tartoztak. A gödröt a férfirsírtól Ny-ra, azzal azonos tengelyben ásták, a lőtetetmet pedig hasára fektetve helyezték el, fejével K-re.

Egy esetben a fegyveres férfisirhoz 3 ló sír tartozott. Megjegyezhető, hogy Kiss Attila a lovassírok típusait tárgyaló munkájában 9 olyan kora-avarkori lelőhelyet említ, ahol különálló lósírokat tártak fel.⁸ Viszont hazai analógiáját eddig nem találtuk meg a pókaszepteki edénymellékletes lósíroknak. A lóvázak zöménél ugyanis megfigyelhettük, hogy a ló elhelyezése után annak farára agyagedényt állítottak (4. kép). A lósírok mellékletei általában kengyelek, hevedercsatok, zabla (egy esetben csont pofarudas vaszabla is volt) (4. kép, 2). A szokásos veretdíszes lószerszám hiányzott a sírokból. Csupán az 1971. évi ásatás eredményezett olyan lósrít, melynek leletei díszes lószerszámmra utaltak: a sírból tausírozott veretek és hámkarikák kerültek elő.

Már említettük, hogy a lósírok többsége fegyveres

⁸ Kiss A., JPME 1962., 154.

2. kép. Pókaszeptk. Leletek a 121. sírból
 Рис. 2. Покасепетк. Памятники из 121 могилы
 Fig. 2. Pókaszeptk. Trouvailles livrées par la sép. n° 121

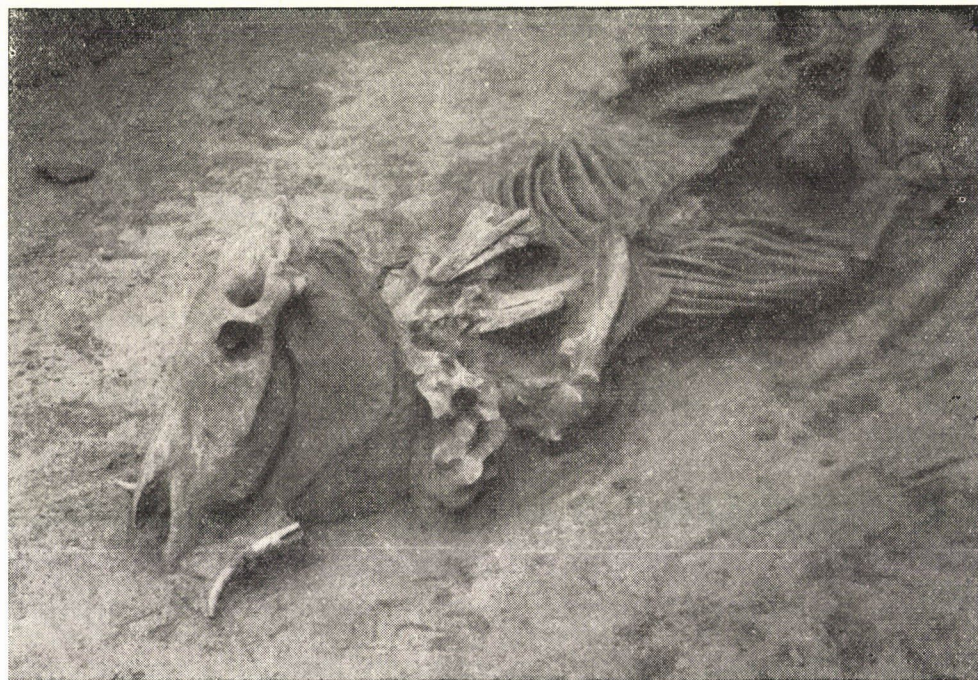
3. kép. Pókaszepek. A 176. sír lószerszáma
 Рис. 3. Покасеpek. Предметы конской упряжи из 176 могилы
 Fig. 3. Pókaszepek. Sép. n° 176, harnais

férfisírokhoz kapcsolható. Eszerint hozzávetőleges számítások alapján a fegyveres férfisíroknak mintegy 33%-a számít lovastemetkezésnek. A fegyveres sírok jellegzetes melléklete a vas lándzsacsúcs, mely legtöbbször néhány nyílcsúcs kíséretében jelentkezett. A nyílcsúcsok között három élű száras, köpűs, szakállas tollú típusok egyaránt (2. kép) szerepelnek. A lándzsacsúcsok közül egy sorolható a keleti kopják közé, a többi a különböző Ny-i típusok között oszlik meg (5. kép). Említésre méltó, hogy abban a sírban, amelyben két ilyen lándzsacsúcs feküdt, vas pajzsdudort is találtunk, továbbá egy öntött bronz, poncolt díszítésű szíjvéget, mely a meroving kultúrkörhöz tartozik. Az utóbbi a csontváz felett, a felsőbb sírretegben volt, ami a temetőből előkerült övgarnitúrák lelet-körülményeivel vethető össze. A pókaszepek síroknak csak kis százaléka tartalmazott övgarnitúrát. A garnitúrák sírok egy kivételével (gyermek) férfisírok. Az övek maradványai egyik garnitúra sírban sem voltak olyan helyzetben, hogy abból arra az általános szokásra következtethetünk volna, hogy a veretes övet a temetéskor a halott derekát övezte. Az övmaradványokat a sírokban különböző helyeken találtuk: a veretes övet a temetéskor kiterítve vagy összehajtva a halottra fektették, vagy a halott mellé helyezték (6. kép).

Folytatva a férfisírok jellegzetességeinek vázlatos ismertetését, ki kell térnünk olyan rítusjelenségre is, mely a kettős-temetkezésekkel, illetve birituális temetkezé-

sekkel áll kapcsolatban. Ugyanis négy fegyveres férfisírban a férfivázon kívül elhamvasztott egyén halomba rakott csontmaradványai is jelentek, egy esetben pedig a kalcinált csontok a férfiváz lábainál álló agyagedényben voltak. E birituális síroknál az elhamvasztott egyén nemére vonatkozólag a 42. sír biztos támpontokat nyújt, melynek régészeti anyagában a kalcinált csontok között a női sírok mellékleteinek vázolása során már említett, fejdíszhez tartozó kis lemezesüngők feküdtek. Már itt is megemlítenéd, hogy hasonlóak kis halmocskában a medencénél, illetve a combcsontnál olyan férfisírokban is előfordultak, melyekben birituális szokásra utaló nyom nem jelentkezett.

Az említett birituális sírokon kívül a hamvasztások temetkezések két típusát figyeltük meg. Egyik sírban gyermeknek, másikban felnőtt egyénnek, a máglyán részben elhamvasztott maradványait találtuk. A temető K-i szélén pedig olyan sírgödör került elő, melynek alját faszénnel, hamuval keveredett kalcinált csontok vastag rétege borította. A csontmaradványokra helyezett mellékletek égésnyomokat nem mutattak, közülük legjelentősebb egy jutási típusú mérlegből, VII. századi bizánci bronzsúlyokból és monogramos üveg exagiumból álló együttes, melyet a sír közepe táján tártunk fel. Továbbá egy Ny-i típusú vas lándzsacsúcs, mely a gödör Ny-i végében feküdt. Az utóbbi részben az eltemetett egyén nemére utal, részben megerősíti azt a megfigyelést, hogy az egyen-

4. kép. Pókaszepetk. 120. sír
Рис. 4. Покасепетк. 120-ая могила
Fig. 4. Pókaszepetk. Sép. n° 120

lőkarú mérlegek jelentős többsége fegyveres férfisírokból származik.⁹

Összevetve a férfi-, női és gyermeksírok régészeti leleteit és a lősírok mellékleteit is, két olyan tárgytípust

találunk, mely mindegyikükben egyaránt előfordul. Az egyik típust az ólomcsövecskék képviselik. Ezeknek az átlagosan 3–5 cm átmérőjű csövecskéknek előfordulási módja a sírokon belül lényegében kétféle. Sok esetben

⁹ A meroving mérlegek, illetve bizánci súlyok részletes értékelése: *Werner, J.*, Waage und Geld in der Merowingier-Zeit (München 1954). Werner ebben a munkájában a pókaszepetki lelet előkerülése előtt ismert két mérlegletet is felsorolja: Jutas és Kunszentmárton (39. lap). Érdemes megjegyezni, hogy a kunszentmártoni

sírok egyikében — mely a VI. századra, VII. század elejére datált ötvössír környékén került elő — a férfiváz bokái között égett csontmaradványok feküdtek; a sír mellékletei: töredékes bronzkanál, vas szőrcsiptető [7. sír: *Csallány D.*, A kunszentmártoni avarkori ötvössír. (Szentés 1933) 4.].

5. kép. Pókaszepetk. Lándzsák a 88. sírból (kb. 2 : 3 nagyság)
 Рис. 5. Покасепетк. Копья из 88-ой могилы (М: прибл. 2 : 3)
 Fig. 5. Pókaszepetk. Lances livrées par la sép. n° 88 (grandeur 2 : 3 environ)

találtunk 2–6 cm hosszú csövecskéket rendszer nélküli elszórt helyzetben, közvetlenül a váz feletti sírrétegben, illetve a váz körül. Más esetekben viszont a 6–10 cm hosszú csövecskék egy-egy összefüggő foltban jelentkeztek, sűrűn egymás mellett és több rétegben egymásra helyezve. Az utóbbira csak néhány példát említve: előfordultak a koponya alatt, illetve mögött, a medencén, illetve mellett (7. kép), egy lósírban pedig a koponyán. Ezek a megfigyelések tehát nem erősítik meg azt a megállapítást, melyet az eddig nagyon kisszámú analógiával kapcsolatban tettek, vagyis hogy a hasonló csövecskék fejdíszhez tartoztak.¹⁰

Már szó esett a lósírokban jelentkező agyagedényekről. Az agyagedények általános mellékletei a pókaszepetki síroknak. Míg tojás, vagy állatsont ritkán került elő, nagyon kevés olyan sírt tártunk fel, mely nem tartalmazott kerámia-mellékletet. Az avarkori kerámia szokásos durva, díszítetlen bögréin kívül előfordulnak itt olyan kézzel formált edények is, melyeket szabálytalan hullám-

vonallal díszítettek (8. kép) és olyanok, melyek formailag az ún. Prága-Zitomir típushoz állanak közel (9. kép). Megjelenik továbbá a kézikorongolt, díszítésében és formájában a késői avarkori fazekakra, illetve bögrékre emlékeztető áru is (10. kép).

Lezárva a pókaszepetki korai avarkori sírok vázlatos ismertetését, elsőnek felvethetjük a leletanyag és a rítus analógiáinak kérdését a Kárpát-medence területén. Annak ellenére, hogy bizonyos jelenségek vagy tárgytípusok az egykorú temetők némelyikével kapcsolatokat mutatnak, a birituális sírok és hamvasztásos sírok jelenléte már magában is bizonyos elkülönítés lehetőségét veti fel. Bár ennél a kérdésnél természetesen figyelembe kell vennünk azt a sajátos körülményt is, hogy teljesen feltárt korai avarkori temetőt nem ismerünk. Csupán kis részét sikerült megmenteni az oroszlanói temetőnek is, melynek sírjai pedig igen közeli párhuzamokat szolgáltatnak anyagunkhoz. Figyelemre méltó jelenség így az is, hogy mindkét temetőben meglehetősen gyakran fordulnak elő olyan

¹⁰ Az eddigi megfigyelések alapján néhány baranyai temetőben és a Holiare (Alsógellér)-i temetőben figyeltek meg hasonló leleteket, ezeket a kutatók fejdíszként értékelik. Az adatok összegyűjtve a cserkúti anyaggal kap-

csolatban: Kiss, A., Archaeological Finds of the Avar Period in County Baranya (Inventaria Avarica Hungariae), kiadás alatt. A hivatkozás engedélyezéséért a szerzőnek ezúton mondok köszönetet.

6. kép. Pókaszeptk. 121. sír
 Рис. 5. Покасепетк. 121-ая могила
 Fig. 6. Pókaszeptk. Sép. n° 121

7. kép. Pókaszepetk. 117. sír
 Рис. 7. Покасепетк. 117-ая могила
 Fig. 7. Pókaszepetk. Sép. n° 117

8. kép. Pókaszeptk. Agyagedény a 79. sírból
Рис. 8. Покасепетк. Глиняный сосуд из 79-ой могилы
Fig. 8. Pókaszeptk. Vase en terre livré par la sép. n° 79

9. kép. Pókaszeptk. Agyagedény a 87. sírból
Рис. 9. Покасепетк. Глиняный сосуд из 87-ой могилы
Fig. 9. Vase en terre livré par la sép. n° 87

edények, melyeket nem a sírgödrökbe, hanem az azok közötti területeken, a sírok mélységének megfelelő mélyen ásott kis gödrökben helyeztek el. Ezek az edények a sárkerámiával azonos típusúak.¹¹ A pókaszepteki birituális, illetve hamvasztásos sírokra vonatkozó megfigyeléseinkből kiindulva nem lehetetlen, hogy ezek az edények a hamvasztásos rítus bizonyos szimbolikus hagyományai mindkét pannóniai temetőben.

Másik kérdés a leletanyag jellege és a rítus összefüggései. A tárgyi emlékeanyag kétségtelenül heterogén jellegű, durván fogalmazva a Ny-i és K-i tárgytipusok együttes jelenléte határozza meg. E két fő csoport eredetét illetően természetesen már rétegekre bomlik. Így a K-i típuscsoportnak feltétlenül van egy lovasnomád, illetve belső-ázsiai rétege. Erre utalnak már a hosszú fülű kengyelek is.¹² De ugyanakkor egy, a Közép-Dnyeper vidékre utaló réteggel is számolhatunk, melyet elsősorban a női fejdíszek lemezcsüngői és néhány kerámia típus képvisel. Ennek az anyagnak a VI–VII. század K-i szláv kapcsolataira először az oroszlanói temető leleteivel kapcsolatban utaltam.¹³ Ezeket a kapcsolatokat erősíteni látszik az a tény, hogy a szóban forgó lelettípusok újabb pannóniai lelőhelye olyan korai avarkori temető, mely a birituális temetők csoportjába sorolható, függetlenül attól, hogy a hamvasztásos, illetve birituális sírok a feltárt temetkezéseknek csak mintegy 3%-át teszik ki. A K-i szláv kapcsolatok kérdésénél talán nem érdektelen számba venni Á. P. Szmirnov megfigyelését a Volga és Donyec vízválasztójának szláv kurgánjaival kapcsolatban. Ezekben a kurgánokban részben hamvasztásos,

részben csontvázas rítusú temetkezések kíséretében találunk lóvázakat. A podbolotyevszki temető jellegzetessége, hogy az elkülönítve temetett lovak maradványainál több esetben volt edénymelléklet. Szmirnov ezt a temetkezési módot a nomáddal szembeállítva szlávznak tartja.¹⁴ Természetesen mindez még nem oldja meg a pókaszepteki lósírok sajátosságaival kapcsolatban felmerülő kérdéseket, de továbbra is a „nem nomád” jellegzetességek kérdésénél maradva, utalnunk kell arra a már említett jelenségre is, hogy a pókaszepteki övgarnitúras sírokban talált övmaradványok helyzetük alapján nem övezhették a halott ruházatát. A leletkörülmények tehát arra utalnak, hogy ezek az övek nem viseleti tárgyként kerültek sírba. Mint mellékletek, elsősorban rangjelzőként jöhetnek számításba és nyitva marad a kérdés, hogy a pókaszepteki temetőhöz tartozó közösség veretes övvel eltemetett egyedei viselték-e egyáltalán az övet életükben. Az övvel eltemetettek minden bizonnyal a helyi társadalom vezető rétegéhez tartoztak, de éppen sírjaik leletanyaga, illetve leletkörülményei bizonyossága szerint nem voltak feltétlenül lovas harcosok. Nem kizárt, hogy a fenti jelenségek szélesebb alapokon történő vizsgálata segítséget nyújt majd ahhoz, hogy a korai avarkori társadalom nomád övekkel eltemetett egyedeinek etnikai differenciáltságát meghatározhassuk akár a szláv, akár a germán rétegekről legyen is szó. A magam részéről a pókaszepteki korai avarkori temetőt — a feldolgozás jelen stádiumában — a rítusjelenségek és a leletanyag összevetése alapján olyan település temetkező helyének tartom, melynek heterogén népessége a fegyveres segédnépek szerepét töltötte be,¹⁵

¹¹ Cs. Sós Á., FA 10 (1958) 111 —.

¹² L. Kovrig, I., Acta ArchHung 6 (1955) 163 —.

¹³ Cs. Sós Á., FA 10 (1958) 116 —. Újabb analógiák: Ua., A Dunántúl IX. századi szláv népessége. Kandidá-

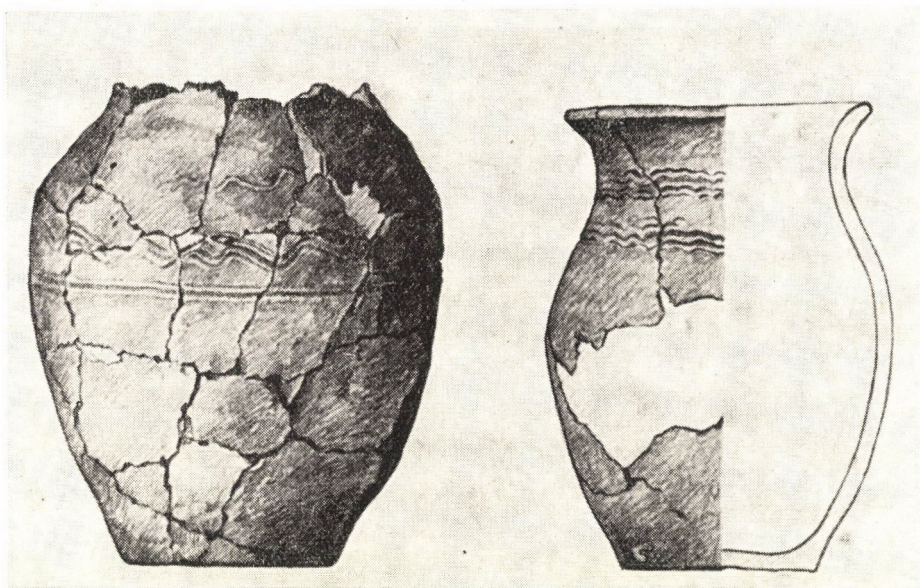
tusi disszertáció, kézirat 267 —.

¹⁴ Смирнов, А. Т., МИА 28 (1952) 148.

¹⁵ A kérdésről részletesebben: Cs. Sós Á., StZ 16 (1968) 221 —.

10. kép. Pókaszepetk. 1. 380. sír. — 2. 347. sír. — 3. 373. sír. — 4. 338. sír
 Рис. 10. Покасепетк. 1. 380-ая мог. — 2. 347-ая мог. — 3. 373-ья мог. — 4. 338-ая могила
 Fig. 10. Pókaszepetk. 1. Sép. n° 380. — Sép. n° 347. — 3. Sép. n° 373. — 4. Sép. n° 338

11. kép. Pókaszepetk. Urnák. 1. 30 sír. — 2. 25. sír
 Рис. 11. Покасепетк. Урны. 1. 30-ая мог. — 2. 25-ая мог.
 Fig. 11. Pókaszepetk. Urnes. 1. Sép. n° 30. — 2. Sép. n° 25

nagyjából a korai avarkori településterület Ny-i szélén elhelyezkedve.¹⁶ A település etnikai összetevői között bizonyos keleti szláv elemek feltétlenül szerepet játszhattak. Ehhez a feltételezéshez a régészeti jelenségek mellett az írott forrásanyag idevágó adatai is támpontokat adnak.¹⁷ Ez az etnikai kérdések egyik oldala. A másakra azok a régészeti emlékek utalnak, melyek a germán kultúra elemeit képviselik. Ezeknek az elemeknek szerepét pontosabban körvonalazni jelenleg még korai lenne.¹⁸

¹⁶ A településterületek alakulására vö. Bóna, I., AR 20 (1968) 612—.

¹⁷ Vö. Cs. Sós, Á., ŠtZ 16 (1968) 221—. (irodalom-

Rátérve a már Csalog által is megfigyelt szláv hamvasztásos temető kérdésére, elsőként leszögezhetjük azt, hogy a temetkezés jellege alapján urnatemető; a síroknak mintegy 90%-a urnasír, a többi temetkezés szórt hamvasztásos, vagyis az égett csontmaradványokat — hamuval, faszénnel keveredve — sekély mélységű kis gödrökbe helyezték. Halomsíros temetkezésre utaló nyomot nem lehetett megfigyelni, az urnák, illetve gödrök mélysége átlagosan 40—60 cm között ingadozott. Ez azt is jelenti,

mal).

¹⁸ Eddigi idevonatkozó megjegyzéseim (vö. 19. j.) munkahypothézisek.

hogy helyenként a sír-, illetve szelvényprofilok alapján rekonstruált korai avarkori járószint feletti rétegben helyezkedtek el. Ez és az urnák több esetben megfigyelt szuperpozíciója a korai avarkori sírokhoz viszonyítva arra utalnak, hogy a korai avarkori temető felhagyása és az urnatemető kezdeti periódusa között nagyobb időszaknak kellett eltelnie. Ásatási megfigyeléseink tehát részben megerősítik Csalog József 1951-ben tett megfigyeléseit, ami a korai avarkori temető és a szláv urnatemető közötti térbeli viszonyt illeti (összesen 10 esetben figyeltünk meg szuperpozíciót), részben tisztázták azt a kérdést, melyet Csalog a temetkezések időbeli viszonyát illetően felvetett: az urnatemető nem a korai avarkori temető használatának idejében keletkezett. Bár néhány vascsaton, vaskészen kívül alig származik melléklet a hamvasztásos sírokból, két szerencsés lelet mégis segítségünkre lehet az urnatemető kormeghatározásánál. Egyik urnából ugyanis a késői avarkorra jellemző dinnyemaggyöngyök kerültek elő, továbbá egy kopott állagú öntött bronz nagyszíjvéget találtunk a félig elszántott urna-sírok közelében. A síjvég csakis az egyik szántáskor megbolygatott urnából származhat, aminek nem mond ellent az a tény, hogy égésnyomok nincsenek rajta, mivel két vaskést kivéve, az urnákból származó tárgyak egyike sem mutat égési nyomokat. Az urnák tipológiai sajátosságai alapján a szláv kerámiának azon csoportjába tartoznak, melyet általában a „Burgwall II” kerámiának neveznek a szláv kutatók és 700–850 közé datálnak. Főleg kézikorongon készültek, anyaguk többé-kevésbé durva, díszítésükre jellemző a befésült vonal-, illetve hullámvonalkötegek alkalmazása (11. kép). Az edények fenekén több esetben „Delle” is mutatkozik. Ezeket kívül néhány durva, kézzel formált edényt is használtak urnaként.

A vázoltak, illetve a feldolgozás eddigi eredményei alapján lehetségesnek tartjuk, hogy az a népesség, melynek településéhez az urnatemető tartozott, a VIII–IX. század fordulójának környékén telepedett le a Zala-völgynek a mai Pókaszeptek község területére eső szakaszára. E letelepedés idejét pontosabban nehéz meghatározni; az avarkor utolsó évtizedei, évei, valamint a IX. század első évtizedei, illetve évei egyaránt számításba jöhetnek, akár a régészeti anyagot értékeljük, akár az e periódusokban kialakult történeti helyzetet mérlegeljük. A település népessége kétségtelenül szláv volt, de kérdés, hogy közelebből milyen szláv csoporttal hozható kap-

csolatba. Bár a temető kerámiaanyaga kétségtelenül mutat összefüggéseket a szlovákiai, moráviai és alsó-ausztriai urnatemetők anyagával, a kérdés egyedül kerámia-tipológiai alapokon természetesen nem dönthető el. Itt a rítus és annak térbeli, időbeli elterjedése számíthat elsődleges kritériumnak. Ha áttekintjük a szomszédos szláv területek szláv hamvasztásos temetkezéseit, feltűnik, hogy a Dunántúltól, illetve a Dunának a Jugoszlávia területére eső szakaszától D-re eső területeken szláv hamvasztásos temetkezések alig ismertek. Ezzel szemben a csehszlovákiai, illetve alsó-ausztriai Duna-szakasz környékén a halotthamvasztás szokása helyenként a X. századig követhető és nagyszámú lelőhellyel bizonyított. Mindezt nem lehet egyértelműen egy-egy terület kutatottságára vagy a kutatás hiányosságaira visszavezetni. Az Alsó-Duna-szakasz vidékét lakó délszláv törzsek hamvasztásos rítusa és a pókaszepteki temetkezések közötti kapcsolatokat keresni, illetve a rítusegyezések alapján egy al-dunai csoport áttelepülésére gondolni sem régészeti, sem történetileg nem lenne megalapozott; tehát az sem, hogy a IX. századi Pannónia szláv népességének nyelvészeti adatokkal bizonyított délszláv összetevőit egy erősen keleti szláv befolyás alatt álló, heterogén kultúrájú Al-Duna menti csoport feltételezett ideszakadásával és éppen egy Zala menti hamvasztásos temetőn keresztül bizonyítsuk. A magam részéről a pókaszepteki szláv urnatemetőhöz tartozó település népességét jelen ismereteink szerint olyan szláv csoporttal hozom kapcsolatba, mely valahonnan a Morva-medence vagy a mai Nyugat-Szlovákia területéről húzódott délre, kihasználva azokat a lehetőségeket, amelyeket a régi római úthálózat és folyóvölgyek kapcsolatai biztosítottak a Dunától É-ra fekvő területekkel.¹⁹

A pókaszepteki temetők feltárásának jelentősége több oldalú. Egyrészt hozzásegíti a koraközépkori kutatást ahhoz, hogy a Nyugat-Dunántúlnak egy eddig kevésbé kutatott területére vonatkozólag is régészeti adatokat nyerjen. Másrészt, kisebb földrajzi egységben gondolkodva, a Zala-völgy településtörténetére vonatkozó adatokon keresztül új megvilágításba kerülhetnek a IX. századi frank-szláv központ, Mosaburg-Zalavár kialakulásának körülményei is.²⁰ A pókaszepteki temetők ásatási eredményeinek teljes feldolgozása mellett a lelőhelyünkön feltárára váró településmaradványok megismerése az eddig kapott képet remélhetőleg még teljesebbé, világosabbá teszi.

Cs. Sós Agnes

REPORT ON EXCAVATIONS AT PÓKASZEPETK

Summary

The rescue excavation carried out by J. Csalog in the built up area of the village Pókaszeptek (County Zala) in 1951, revealed some inhumation graves of the early Avar period and some cinerary urns. This first campaign of excavation and the succeeding ones carried out by the author during ten years between 1956 and 1971 cleared an area of about 7000 square metres and yielded 417 graves belonging to two cemeteries of different periods.

The first period is represented by 248 graves of the 6th–7th centuries. It can be supposed that roughly 60 graves had been damaged before the excavations started. Judging from the excavated burials, the cemetery must have belonged to a settlement composed of diverse ethnic elements with the obligation of military service. Summing up the peculiarities of the burial rites and those of the grave-goods, we have to consider the following.

The population of the Pókaszeptek settlement practised both inhumation and cremation in the burial of their dead, but the ritual was more usually inhumation. These were only three graves explored, which contained remains of the cremated body with or without grave-goods, and there were four double burials of inhumated and cremated dead. In those graves lay male skeletons and, judging by the grave-goods, calcined bones of women.

In one of the male graves two horses were placed, sixteen pits contained only horse skeletons. Those horse graves belonged to male graves either with weapons or without them. The type of separate horse burials is also represented in other cemeteries of the early Avar period but the custom to place pottery vessels on the hindquarters of the horses — which is peculiar to the Pókaszeptek horse graves — seems to be an unusual phenomenon. Another characteristic feature is the lack of the mount-

¹⁹ A pókaszepteki szláv urnatemetőről rövid összefoglalás a hamvasztásos temetkezések térképével: *Cs. Sós, A., Das slawische Urnengräberfeld von Pókaszeptek, Pannonien. Studien zur europäischen Vor- und Frühge-*

schichte. (Neumünster 1968) 282 —. Az értékelésről szóló vita: *Bóna I., ArchÉrt 95 (1968) 118.; Cs. Sós A., ArchÉrt 95 (1968) 121 —.*

²⁰ *Cs. Sós, A., Acta ArchHung 17 (1965) 87 —.*

decorated harness; only in one horse grave harness-mounts occurred, however, they were not of the Avar type but specimens of the Merovingian culture.

Mount-decorated nomadic belts appeared only in a few graves. The garments of the dead had never been girdled with those belts; the latter were placed on the dead body or beside it after the dead had been put in the pit.

A great percentage of the male graves were furnished with weapons. The most characteristic weapons at Pókaszepetk are the iron spearheads, mainly of the types relating to that of the Germanic spearheads in the Merovingian period. There was a grave excavated which contained three spearheads and in another there were two ones. To the assemblage of finds coming to light in that latter grave belong a punch-decorated cast bronze strap-end of Merovingian type and an iron shieldboss. Two spearheads were found in a cremation burial; the same grave presented one of the most important assemblages, consisting of a balance, some Byzantine weights of bronze and an exagium of glass.

Among the objects for dress- and personal ornaments excavated in the female graves also the plate pendants of bronze or silver belonging to a certain type of hair ornaments are represented. Judging by their analogies

occurring in the Dnieper region, they may be of Eastern Slavic origin.

The second cemetery explored at the same site consists of 169 cremation graves, mainly with cinerary urns. According to the Slavic typology of pottery, the urns belong to the so-called „Burgwall II.” group. Observations concerning the vertical stratigraphy of the site, some cinerary urns found over inhumations and the typological peculiarities of the urns offer a starting point for an attempt to date the cremation cemetery. It seems reasonable to assign it to the period around 800. Some melon-seed shaped glass beads occurring in one of the cinerary urns and a cast bronze strap-end found in the demolation layer of the urns confirm this dating. Relying on the distributoin of the burial custom it may be supposed, that the Slavic group settled down in the Zala valley had been of Western Slavic origin.

It should be mentioned that our conclusions are not definite yet, because the working up of the excavation results is just in progress; some brief papers on the Pókaszepetk problems have already been published (FA XIV. 1962. 67. — Študijné Zvesti 16. 1968. 221. — Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. Neumünster, 1968. 292.—AE 95 (1968) 121.—).

A. Cs. Sós

VÉSZTŐ, KÖZÉPKORI TEMPLOM ÉS RENDHÁZ

A Vésztőtől nyugatra levő mágori dombon 1968-ban kezdtük meg a régészeti feltárást,¹ amit 1970–1971-ben folytattunk.² Az ásatás eredményeként részleteiben ismertté vált a Csolt nemzetség monostora, templomával és mellette levő rendházával együtt.

Első okleveles adatunk 1222-ből való – apátja, Lodus – egy peres ügyben tanúként szerepel. A XIII. század elején már állott a kolostor, kegyurai a Csolt nemzetségből leszármazott Ábránffiak voltak. 1330 körül a monostor évenként 15 garas pápai tizedet fizetett,³ ami megfelelt a legtöbbet fizető Békés megyei helység, Békés tizedének.⁴ Ez az adat rávilágíthat a csolti monostor viszonylagos gazdagságára, ami azonban más egyházi területekkel való összevetésben igencsak szolidnak minősül. A kolostort egy 1383. évi adat is említi, de csak földrajzi irányjelzőként.⁵ Így nem dönthető el, hogy éltek-e még szerzetesek falai között, vagy pedig csak elnéptelenedett épületesoportra vonatkozik az oklevél utalása. Nem kapunk felvilágosítást a kútfőkből sem a monostor megszűnésének okát, sem a benne élt szerzetesrend milyenségét illetően. Nehéz annak a rejtélynek a megfejtése, melyre évszázadok hallgatása folytán már 1733-ban sem tudtak megoldást találni.⁶

Az ásatás alapján megismert alaprajz és leletek némileg segítséget nyújtanak a kérdések tisztázásában. A kolostor lakóinak keresésekor három szerzetesrend jöhet számításba: a bencések, johanniták és a templomosok.

Egyházilag Nagyvárad hatósugarába tartozott Vésztő és vidéke. Nagyvárad mellett, a Sebes-Körös partján rendházuk volt a johannitáknak,⁸ akik kiszóródása erre a vidékre is elképzelhető. Annak ellenére, hogy a templomos lovagrendnek ezen a vidéken semmi nyoma a mai napig nem ismert, mégis feltételezhető jelenlétük is.

Mindkét rend nagyjából azonos időben telepedett le hazánkban.⁹ Amint köztudomású, az eredetileg kolduló rendnek induló templomosok a szent sír őrzésének elvesztése után Európa-szerte, főként Franciaországban telepedtek meg. A Szentföldön végzett szolgáltatásaikért hatalmas vagyonokat kaptak. A hatalmas birtokok és felhalmozott értékek miatt 1307-ben IV. (Szép) Fülöp a templomosokat nagymesterükkel együtt elfogatta, a rendet felszámoltatta. A végső esemény az 1312-es évben következett be: pápai rendelet értelmében a felosztást Európa többi országában is végrehajtották. Magyarországon néhány évtizeddel később valósult meg, mint Franciaországban. A templomosok vagyonában a jogutódok túlnyomó részben a johanniták lettek.

Az ásatások alapján megismert alaprajz tanúsága szerint a monostor az 1100-as évek közepe táján épült,

ami egybeesik a templomosok magyarországi megtelepedésével. A XIV. században szűnik meg mint monostor, ami viszont megfelel a templomosok felszámolásának idejével. Történeti adatok alapján úgy gondolom, feltételezésünknek van valami alapja, melyet régészeti adatokkal kell bizonyítani.

A régészeti feltárások anyagából és eddigi eredményeiből a következő megállapítások tehetők.

Az egyházi épületek a domb déli részén épültek, ennek feltárása még nem fejeződött be, de az eddig megismert részletekből rekonstruálni lehet az épületek alaprajzát. A templom a szokásokhoz híven kelet–nyugat irányba fekszik tengelyével kb. 10°-os eltéréssel van észak felé. Építéséhez különböző anyagokat használtak: quaderköveket, nagyméretű téglákat, fehér- és vörösmarványt, mész- és homokkővet. A falakat igen vastag és mély alapozással indították. A külső falak alapozása a járószinttől lefelé 150–180 cm mélységben kezdődik, amit úsztatott eljárással készítettek. E fölé quaderkövekből kezdték meg a felmenő falak építését, majd nagyméretű, lapos téglát következett. A feltárt falak közül némelyiken a belső falsíkon kevés malterozási nyom is megfigyelhető.

A templom román stílusban épült, három hajóval. Méretei: szélessége külső falsíktól külső falsíkgig 15,4 m, hosszúsága 36,2 m. A külső falak szélessége 1,5 m, az alapozás szélessége 1,5–1,7 m között váltakozik. A főhajó-falai is egyöntetűen zárt fallal készültek, ezek részben a pillérek összefüggő alapozását képező, részben nagyobb felületen a járószint fölé is felnyúló falak, melyek szerves kötéssel kapcsolódnak a templom nyugati zárófalához. Alapozásuk a járószintig megegyezik a külső falak alapozásával, a járószint feletti szakaszokat ajtók és pillérek maradványai tagolják. A főhajó északi alapfalán a templom nyugati végétől 11 m-re egy pillér alapjai maradtak meg. Az alap egyenlőszárú kereszt, sarkain tagolás nyomát mutató faragott kövekkel, melyek közül a pillér keleti sarkán megmaradt kő legömbölyített, a két északi pedig kocka alakú. A pillér alsó párkányát részben faragott homokkőből, részben habarcsból alakították ki. Az északi pillérmaradvány közepétől keleti irányban 145 cm-re az északi oldalhajót egy észak–déli irányú fal zárja le, melynek közepén kőlépcső maradványait találjuk. Ennek az északi oldalhajónak a belvilága 2,6 m, a válaszfal szélessége 75 cm. A külsőbő jelenléte arra enged következtetni, hogy ennek az oldalhajónak a nyugati részéből egy kápolnába lehetett jutni. Ugyanebben az oldalhajóban az előzőekben említett válaszfaltól nyugatra, egy erősen romos állapotban levő észak–déli irá-

* Elhangzott a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1972. május 15-iki ülésén.

¹ Nagy Katalin kezdte meg a feltárást 1968 novemberében, azonban a következő években nem volt szándékában tovább folytatni, így vettem át tőle a feltárást vezetését. Ez úton köszönöm meg, hogy a további feltárást átadta.

² 1970–71. évi ásatás alkalmával csak a kettős domb déli részén folytattunk feltárást, ahol az egyházi épületek maradványait találtuk meg.

³ Karácsonyi J. Békés vármegye története II (Gyula

1896) 179.; Györffy Gy., Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I (Bp. 1963) 504.

⁴ Karácsonyi J., A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I (Bp. 1900) 379–383.

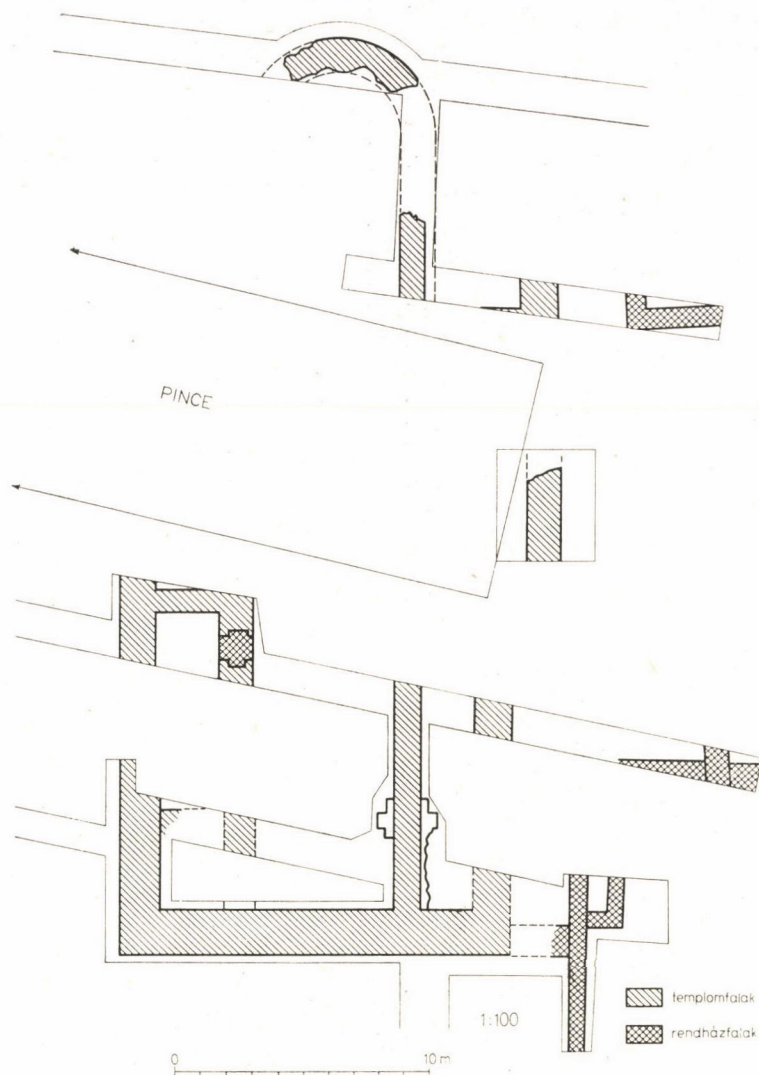
⁵ Karácsonyi J., Békés vármegye ... 379.

⁶ Karácsonyi J., Békés vármegye ... 382.

⁷ Györffy Gy., i. m. 494., 574.

⁸ Bunyitay V., A váradi püspökség története. II (Nagyvárad 1883–84) 418.

⁹ Gerevich T., Magyarország románkori emlékei. (Bp. 1938) 74.

1. kép. Vésztő-Mágor. Középkori templom és kolostor maradványai. Az 1970–1971. években feltárt falak

Рис. 2. Вестр-Мáгор. Руины средневековой церкви и монастыря. Стены, раскрытые в 1970–1971 гг.

Fig. 11. Vésztő-Mágor. Les restes d'une église et d'un couvent médiévaux. Les murs dégagés en 1970–1971

nyú falindítás van, eddigi megfigyelések szerint csatlakoztatva a főfalhoz. Feltételezésünk szerint itt volt a templom északnyugati sarkán az egyik torony. Ennek a toronynak a földszintje egybeeshetett az északi oldalhajó alsó szintjével, de erről teljes bizonyossággal csak akkor győződhetünk meg, ha az itt levő nagy mennyiségű, a templom lebontásából származó törmelékot kitermeljük.

Az épület északnyugati sarka is eléggé megrongálódott, de a fontosabb adatok itt is megállapíthatók, mert az alapozás és a sarkon levő igen nagyméretű quaderkő megmaradt.

A templom nyugati zárófalat a járószintig lebontották, a bejárat nyoma azonban ennek ellenére is megfigyelhető. Megfigyelhető a főhajó falainak szerves kötésben levő indítása ezen a nyugati zárófalon.

Az 5,5 m belvilágú főhajó déli falát, illetve falszakaszát 9 m hosszan feltártuk. A megfigyelések szerint ezek a falak is ugyanolyan technikával épültek, mint a főfalak. A két fal csatlakozásánál ékelt szerves kötést találtunk. A többi falhoz viszonyítva jó állapotban maradt meg. Ezen a szakaszon felmenő oldalfalak is vannak. A főhajó déli alapfalán a nyugati homlokzattól 2,9 m távolságra az egyenes falsík mellé téglából toldást építettek,

melynek alaprajza pillérmaradványt mutat. Az egyenlőszárú keresztalap sarkain nagyobb faragott kövek találhatók, hasonlóan az előbb leírt pillérmaradványhoz. Ez után 6 m hosszúságú szakaszon alapokig le van szedve a fal, majd az ásatás alkalmával nyitott III. számú kutatóárok keleti szélén ismét magasabban maradtak meg. Valószínű, hogy itt is ugyanolyan pillér volt, mint a főhajó szemben levő falán. Ennek feltárása a rajta levő magassági pont miatt egyelőre akadályba ütközik.

A déli mellékhajó külső falát erősen kitermelték, azonban az alapdörben megmaradt a templom délnyugati sarka. Ennél a saroknál egy keskenyebb és sekélyebb alapozású fal csatlakozik a templom épületéhez, ami a templomtól délre fekvő rendház épületének egyik fala. Mellette döngölt agyag járószintet találtunk.

1810–12 között Wenckheim gróf, a terület akkori birtokosa pincét építtetett a domb alá, amely merőlegesen kettévágja a templomot, hosszúságának kb. a közepén. A pince falát és boltozatát jórészt a templom lebontásából szerzett anyagból építették. Falának felső részén sok helyen megtalálhatók a nagyméretű quaderkövek, felette a téglák, több helyen faragott ajtóbéllet követ is beépítettek. Így a templom alapjainak egyharmada el-

veszett számunkra, a legszebb és építészeti legfontosabb rész.

A pince déli végénél megtaláltuk a templom déli hosszanti zárófalának erősen csontolt maradványát. Ezen a szakaszon egy ajtó megmaradt küszöbének nyoma is megfigyelhető — déli ajtó —, mely a templom és a kolostor között átjáróként szolgált.

A domb keleti részén is megtaláltuk a templom falmaradványait. A kelet–nyugat irányú tengelytől délre eső falakat bontottuk ki. A főhajó déli fala irányát követve keleten kibontásra került a félköríves szentélyzárófal részlete. Egy rövidebb szakaszon igen jó állapotban levő oldalfal maradt meg, a további falszakaszt alapgödörig kibányászták. Sajnos, azon a részen a legromosabb, ahol a mellékhajó kapcsolódásának kell lennie, így az eddigi feltárából nem tudtuk megállapítani, hogy a mellékhajó záródása félköríves vagy egyenes. Ezen a keleti részen a déli oldalhajó külső falai is megmaradtak, itt egy kisebb kápolna volt, aminek zárófalát is feltártuk. Belsejében a padlószint alatt egy téglából épített sírhelyet találtunk, mely nincs még teljesen kibontva, de olyan sok a törmelék benne, hogy nem valószínű, bármit is tartalmazzon. A templom ezen részén, a járószint felett 120 cm magasságban megmaradtak az oldalfalak.

Az épületegyüttestől délkeletre újabb falmaradványai kerültek feltárára. A templom külső falaitól 2,7 m távolságra egy épület derékszögben záródó sarkát találtuk meg, ami valószínűen a rendház egyik szobájának északnyugati sarka. A falak mellett közvetlenül a sarokban egy levélmotívumos faragott ajtóbéllet töredékére akadtunk. Hasonló darabok ismertek más korabeli templomokból is, pl. egy székesfehérvári darabnak szinte hasonlása.¹⁰

A domb déli lejtőjén további részleteket találtunk a rendház falmaradványaiból. Eddigi kutatásaink eredményeként megállapíthatjuk, hogy a rendház kelet–nyugat irányú falai párhuzamosan haladnak a templom ilyen irányú falaival, a többi fal többé-kevésbé merőleges erre. Az egyik helységben, a templom délnyugati sarka közelében téglapadozatot találtunk. A rendház épületeinek falvastagsága 65–90 cm között váltakozik.

Az egész épületegyüttest kerítéssel vették körül, melynek nyomait a délnyugati részekén megtaláltuk. Először valószínűleg sövényből készült, majd leégett. Ezt bizonyítja a teknő alakú vastag fahamu réteg. Utána ugyanolyan méretű ép és töredék téglából készítették, mint amilyenből a rendház épületeit.

A templomhoz a feljáró az északnyugati saroktól kelet felé kb. 6 m-re volt. Ezen a részen egy ledőlt kapuboltozat részeit találtuk meg az elegyengetett földben, valamint nagyméretű quaderköből készített lépcsőt. A kapuboltozat ugyanolyan nagyméretű téglából készült, mint amilyenből a templom. A nyugati kaput tehát az északi oldalról, a domb közepén levő nyeregből lehetett megközelíteni.

A templom és a kerítés között van a középkori temető egy része. A nyugati oldalon a koporsós és koporsó nélküli sírok, míg a keleti részen a téglával kirakott sír-

helyek kerültek kibontásra. A mágori domb északi felében — a nyergen túl — van a későközépkori temető zöme, melyen egymásba temetett sírok vannak. Az eddig feltártak mind bolygatottak voltak. Ennek az északi résznek a felszínén, hasonlóan a templomos dombéhoz, őskori telepnymok figyelhetők meg, a legészakibb meredek lejtőn pedig sok cserépbogrács töredékét hozta felszínre az eke. A domb tetejének keleti lejtőjén hasonló téglá és kötőrédek találhatók, mint a templomos dombon, valamilyen középkori épület maradványa lehet itt is, azonban ennek feltárára még eddig nem történt meg.

Az építési technikára vonatkozóan több megfigyelést végeztünk. A nagyméretű téglákon mesterjegyre emlékeztető jelzést figyelhettünk meg. Ezek megegyeznek formájukban a románkori kőbe vésett mesterjegyek típusaival.¹¹ Útmutatást kapunk arra vonatkozóan is, hogy ide, a kőben szegény vidékre honnan szállították azt a nagy mennyiségű és különböző fajtájú követ, amit az épületek felépítéséhez felhasználtak. Találtunk olyan ún. borsókövet, mely csak melegvízes forrás közelében, cseppkőképződéskor alakulhatott ki. Ilyen hely legközelebb a bihari hegységekben van. Északról nem valószínű, hogy hozták, mert adott volt kelet felől a jó és sokkal olcsóbb víziút, ami nagy mértékben megkönnyítette a szállítást. A mágori dombot a Sebes-Körös vize vette körül, ami még ma is megvan holtág formájában. A díszítőelemként (párkány, oszlop, oszlopfőtöredék) alkalmazott vörös és fehér márvány is ilyen úton kerülhetett ide.

Az 1800-as évek elején történt lebontás mértékéből és bizonyos részekben az alaprok aljáig kiszedett falszakaszok, sarkok, falcsatlakozások, tehát általában a nagy terhelésnek kitett pontok megfigyeléséből nyomon lehet követni a templom építésének statikáját. Mivel ezeken a pontokon szedték ki az építőanyagot, feltételezem, hogy itt nagyobb köveket építettek be, ezért mélyebben kezdték a futósoros falalapozást, illetve quaderezést, itt több megmunkált kő volt.

Összefoglalva az 1970–71. évi ásatás eredményeit megállapítható, hogy vésző-mágori dombon a XII. század közepe táján a Csolt nemzetség monostora már állott. A templom alaprajzi hasonlóságot mutat a korabeli háromhajós templomokkal. A talált faragványok palmettás, illetve fonatos díszítésűek, ezek párhuzamait a székesfehérvári és pécsi székesegyházak faragványai között találjuk. A templom nyugati végének feltárasakor az omladékból előkerült vörösmárvány oszlopcskák töredékei feltételezésünk szerint a rózsablak küllőmaradványai lehettek. Itt még a mellékhajók záródása ismeretlen, de a falak irányából arra lehet következtetni, hogy egyenesen záródtak.

A Vészőn feltárt monostor nemcsak építészeti, művészettörténetileg jelentős, hanem történelmünknek is adalékkal szolgálhat olyan szempontból, hogy az Alföld délkeleti csücskében egy nemzetségi központ hogyan illeszkedett az országnak, illetve az európai műveltségbe.

A feltárást tovább folytatjuk, mely hozhat még újabb meglepetéseket, vagy olyan adatokkal is szolgálhat, amely eddig még ismeretlen.

T. Juhász Irén

¹⁰ Gerevich T., i. m. CLX. t. 3.; Kralovánszky A.; A székesfehérvári középkori bazilika. (Székesfehérvár 1968) 10.

¹¹ Bogyay T., A jáki apátsági templom és Szent Jakab-kápolna. (Szombathely 1943) 95., 61. kép 1., 3., 4., 6., 10., 19., 31.

MITTELALTERLICHE KIRCHE UND KLOSTER IN VÉSZTŐ

Auszug

Westlich der Ortschaft Vésztő, auf dem Mágori-Hügel, wurden 1968 sowie 1970/71 Ausgrabungen durchgeführt, durch die wir Kenntnisse über Kirche und Kloster des Geschlechts der Csák, erbaut im 12. Jh., erhielten.

Der Grundriß der Kirche ist dem der gleichaltrigen dreischiffigen Kirchen ähnlich: das Hauptschiff schließt eine Halbkreismauer ab (der Abschluß der Seitenschiffe ist vorderhand unbekannt). Die unter den Trümmern gefundenen Steinmetzarbeiten sind mit Palmetten und geflochtenen Ornamenten verziert; Parallelen hierzu sind aus den Kathedralen von Székesfehérvár und Pécs bekannt. Beim Westende der Kirche fanden wir unter den Trümmern auch mehrere kleine Säulen aus rotem Marmor: höchstwahrscheinlich Speichen der Rosette.

Südlich der Kirche liegt das Kloster; Mauerreste konnten an mehreren Stellen freigelegt werden. Auf-

grund der bisherigen Kenntnisse läßt sich aussagen, daß die O–W-Mauern des Klosters parallel zu den Kirchenmauern verlaufen, während die übrigen Mauern mehr oder weniger senkrecht zu ihnen stehen.

Der gesamte Gebäudekomplex war umzäunt; Reste der Einfriedung kamen an der Südwestseite zutage. Zwischen Kirche und Einfriedung liegt ein Teil des Kirchhofs; der andere Teil des Friedhofs befindet sich am Nordhang des Hügels.

Durch den Bau eines Kellers zu Beginn der 1800er Jahre wurde ein Drittel der Kirchenmauern vernichtet; das Vorhandensein des Kellers erschwerte auch die Ausgrabungen. In den folgenden Jahren sollen die Ausgrabungen fortgesetzt werden, womöglich bis zur kompletten Freilegung.

I. T. Juhász

ELŐZETES JELENTÉS A BUDAVÁRI FERENCES TEMPLOM KUTATÁSÁRÓL

A budai vár helyreállítása során 1971-ben megkezdődött a volt Várszínház újjáépítése a Színház utca 1–3. sz. alatt.

A második világháború után életveszélyessé váló térben az építkezés hozzáférhetővé tette a területet a régészeti kutatás számára, bár azt a helyreállítás üteme egyben korlátozta is.

E kutatás fontosságát indokolta, hogy az okleveles adatok alapján területünkre azonosítható a ferenc rendiek evangélista Szt. Jánosról nevezett temploma és kolostora,¹ melynek polygonális záródású szentélyének részletét 1966-ban tárta fel Gerő Győző.²

A tetőszerkezet helyreállítása után megindult földmunkák során sikerült feltárnunk szinte a mai belső tér teljes hosszában az északi hajófal 22,5 m-es szakaszát, melynek helyenként a felmenő fala is megmaradt. Így került elő egymástól 6 m távolságra két pillérlábazat is (1. kép 1–2). A fal külső oldalán az első pillérrel egy síkban egy kváderes támpillér állt (2. kép 1).

A nyugati zárófal 9,30 m hosszú szakaszát csak alapozásban találtuk meg. Az újkori épület nyugati zárófal részben ráépült a templom falára, részben attól kb. 10–20 cm-re húzódik. Ez a feltételezhető nyugati kapu kutatását nehezítette, melyre egy helyen találunk nyomot, hogy esetleg itt egy előreugró kapubejárat lehetett (2. kép 2).

A hajó déli falából csak egészen kis szakasz — mint egy 6 m hosszúságban — került kibontásra.

A templom szentélyében a további kutatást lehetetlenne tette, hogy a Várszínház színpadát, süllyesztőjét és egyéb műszaki felszerelését itt helyezték el. Így nem került elő a hajófal és a szentélyfal csatlakozása, a diadalív sem.

Bár az előkerült falak csatlakozásait, sarkait nem sikerült tisztáznunk, egy elméleti rekonstrukcióra elegendő adat áll rendelkezésünkre (3. kép).

A templom belső terében a mai felszíntől számított kb. 100–150 cm mélységig planírozásra utaló egységes, kevert, törmelékes földet termeltek ki. Nagyon sok csontváztröredék került elő, szinte valamennyi erősen bolygott állapotban. Miután a karmelita templom ugyancsak szolgált temetkezőhelyként is, lehetetlen volt az újkori és a középkori sírrétegeket elkülöníteni.

Biztosan középkori sírként csak két sírhelyet tudtunk kibontani a hajó nyugati részén. Az egyik egy téglasír volt (4. kép 1), a másik törtkővel kifalazott sír (4. kép

2). Eredeti helyén fekvő csontvázat azonban egyikben sem találtunk, ugyanaz a kevert föld töltötte ki, mint a templom egész belső területét.

Ebből a törmelékes rétegből kerültek elő értékes kőfaragványok, amelyek részint építészeti elemek, részint sírkőtöredékek.

A templom déli hajófal közelében valószínűleg egy újkori kriptá fala mentén a törmelékrétegben természetes helyzetének megfelelően egy római szarkofág állt (5. kép). Fedlapja már nem volt meg. Csontvázat nem találtunk benne, betöltési anyaga megegyezett a körülötte levő törmelékes földdel.

Két érdekes és feldolgozás alatt levő, az evangélista Szent János-templom első építési periódusából — feltételezhetően 1260–70-ből származó — oszlopfők a legkiemelkedőbbek.

Mindkettő mélyen aláfaragott akantuszlevelekkel díszített és azonos méretű. Felső lemeztagjukon az illesztést biztosító ólommal kiöntött vascsap látszik, illetve a csapolás szögletes keresztmetszetű vájata. A vájat vonalában, függőlegesen az oszlopfő teljes hosszában, ugyancsak az illesztés miatt egy lefaragott, illetve ki nem faragott sáv húzódik. Mindkét darabon festés nyomai figyelhetők meg, a használt színek vörös, kék és zöld. A két darab csak az akantuszlevelek kiképzésében mutat eltérést. Az egyik oszlopfő alsó lemeztagja letört (6. kép).

Építészeti funkciója volt a hátán oszlopot tartó késő-gótikus oroszlánnak, mely mint szobortöredék művészettörténetileg bír nagy jelentőséggel.

Az előkerült, zömében XIV. századi bordák, oszloplábazat, párkánytröredék az elkövetkezendő részletes feldolgozás során fontos támpontot adhatnak a templom építési periódusainak tisztázásához.

A középkori templom fennállásának teljes időszakáról maradtak ránk sírkőtöredékek. A sajnos többnyire elég kisméretű darabok zömében feliratosak, illetve plasztikus díszítés nyomai figyelhetők meg. Betűtípusai gótikus minuscule és antika.

A sírkőtöredékek közül külön figyelmet érdemel egy kiterjesztett szárnyú koronás sassal díszített darab és egy teljesen ép reneszánsz sírkő.

Ez utóbbit a törtkővel kifalazott sírban, illetve mellette ferdén bedöntve találtuk.

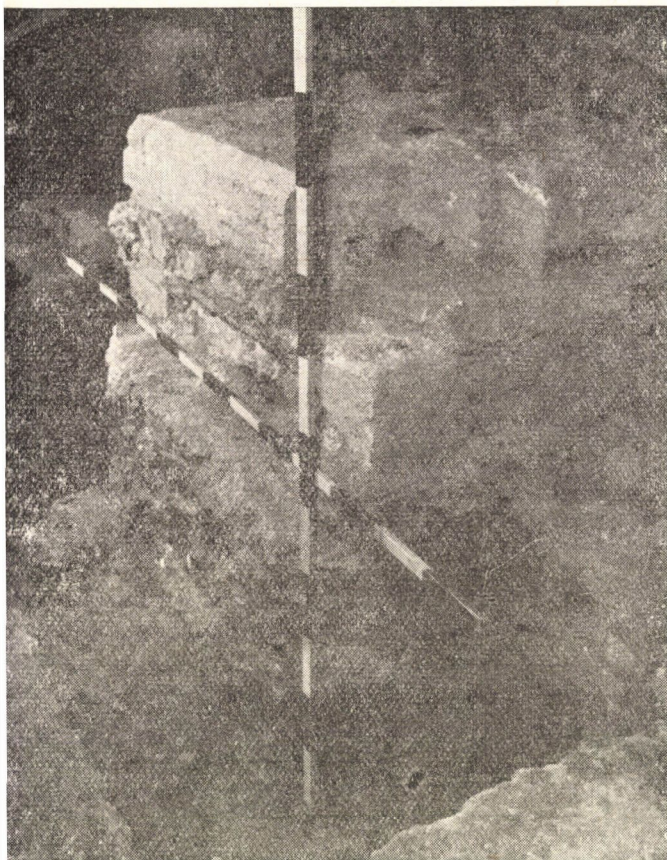
A sírkő mélyített két mezejének közepén vágott címerpajzs van, melynek jobb oldalán csillag, bal oldalán unikornis, tetején pedig korona látható. A címer fölött,

¹ A mai Várszínház területén állott a ferencs rendiek evangélista Szent Jánosról nevezett temploma és kolostora. Alapításáról pontos adataink nincsenek, csak Margit szentéavatási jegyzőkönyvéből Tapolcsányi Péter és családja vallomásaiból következtethetünk arra, hogy az 1260–70 közötti években a templom már állott. A török korban Pasa dzsámivá alakították át. 1736-tól a karmeliták temploma állt itt, majd 1787-ben színházzá építették át. Lásd: Monumenta romana episcopatus Vespriensis I. (Bp. 1896) 292., 294., 300.; Károlyi Á., Buda és

Pest visszavívása 1686-ban (Bp. 1936) 167.; Fekete L., Budapest a törökkorban. BpTört III (Bp. 1944) 87., Clauderné Vladár M., A Várszínház története. TBM 10 (1943) 165–166.; Karácsonyi J., Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1717-ig. I (Bp. 1924); Budapest Műemlékei I. (Bp. 1955) 479–483.

² Ez úton mondok köszönetet Gerő Győzőnek ásatási eredményeinek átengedéséért és segítségéért.

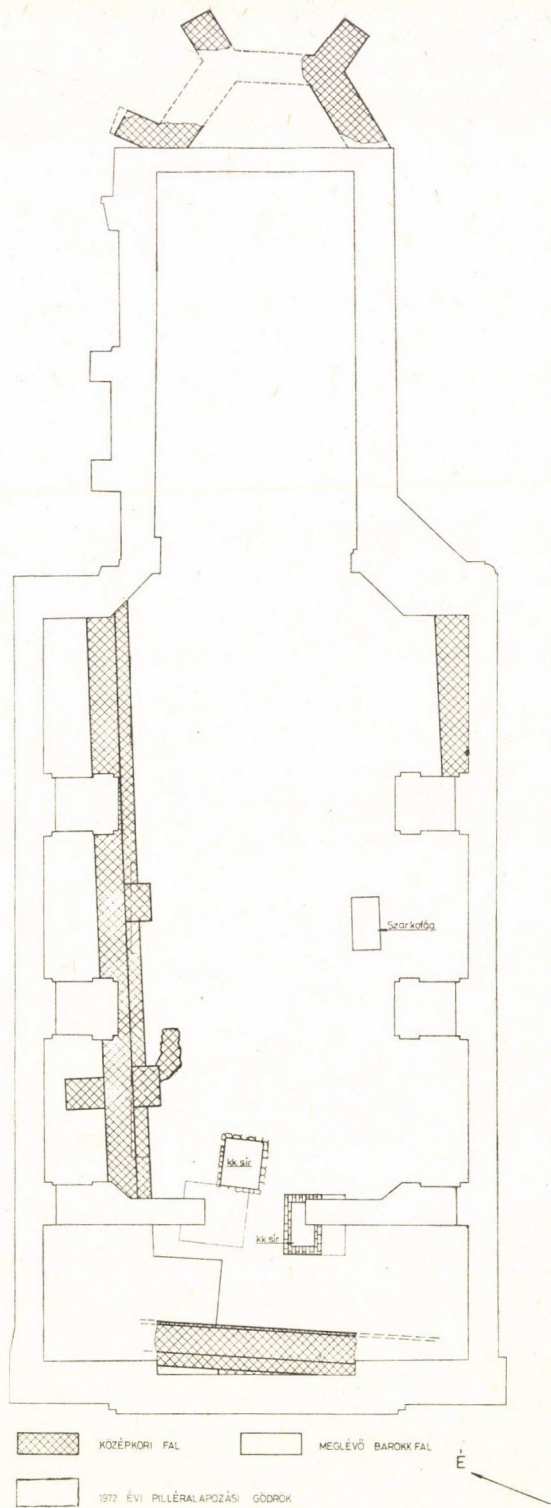
³ Ez úton mondok köszönetet Érszegi Gézának a felirat olvasásáért és fordításáért.

1. kép. Pillérlábazatok a hajó északi falánál

Рис. 1. Цоколь пиллера у северной стены нефа

Fig. 1. Bases de piliers près du mur nord de la nef

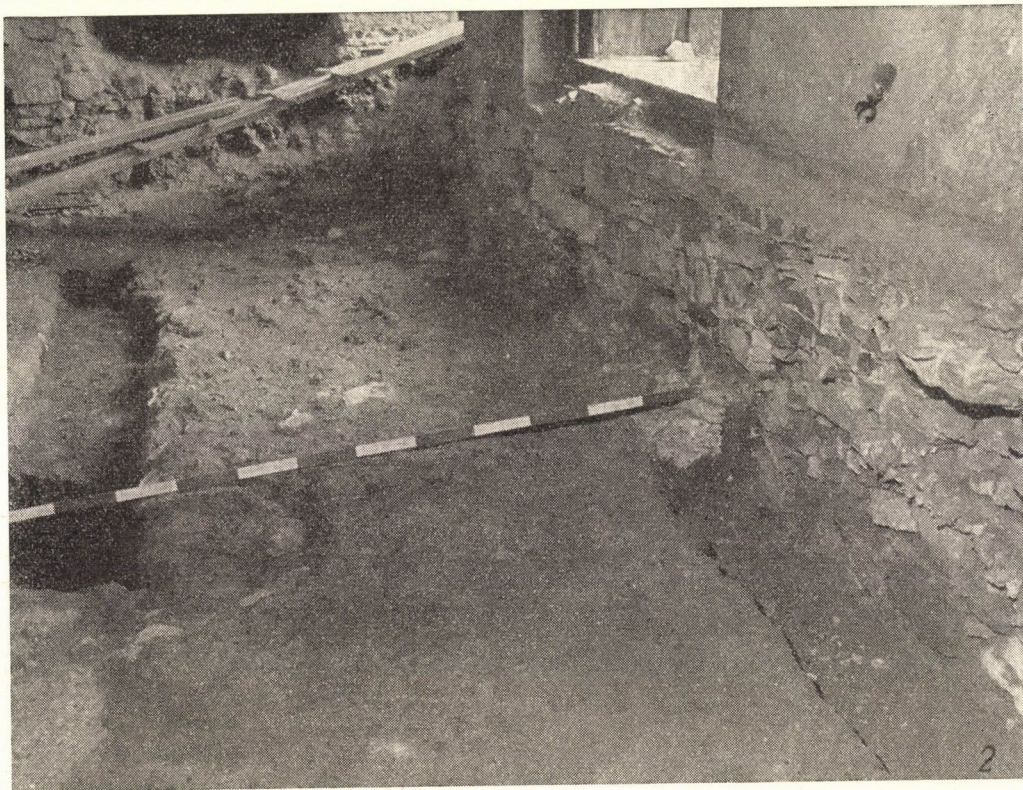
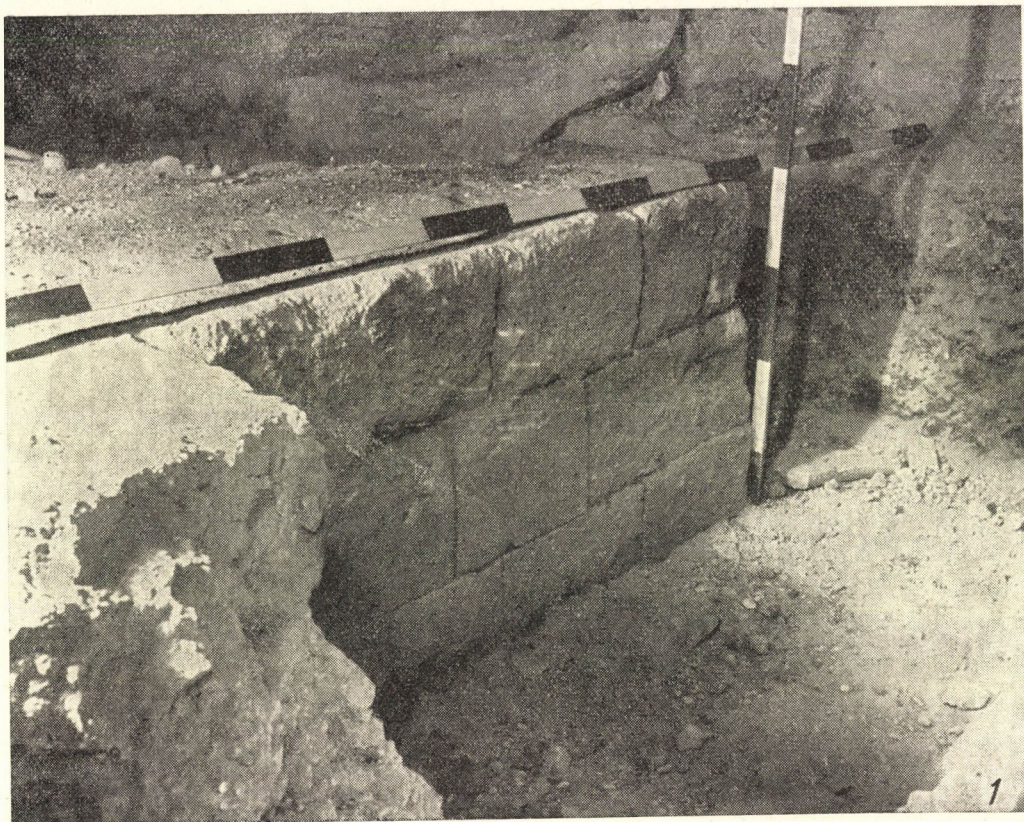

VÁRSZINHÁZ, KÖZÉPKORI FERENCES TEMPLOM
FELTÁRT ALAPFALAINAK MARADVÁNYAIVAL
M = 1:100.

3. kép. A budai ferences kolostor templomának ásatási alaprajza

Рис. 3. План раскопок церкви францисканского монастыря в Буде

Fig. 3. Plan des fouilles de l'église du couvent des Franciscains de Bude

2. kép. 1. Kváderes támpillér. — 2. A hajó nyugati zárófala
 Рис. 2. 1. Квадровые контрфорсы. — 2. Западная заградительная стена нефа
 Fig. 2. 1. Contrefort en pierres de taille. — 2. Le mur ouest de la nef

4. kép. Sírok a hajó nyugati felében. 1. Téglasír. — 2. Törtkővel kifalazott sír a bedöntött reneszánsz sírkővel
 Рис. 4. Могилы в западной части нефа. 1. Черепичная могила. — 2. Могила, облицованная щебнем и упавший надгроб-
 ный камень эпохи ренессанса
 Fig. 4. Tombes dans la partie occidentale de la nef. — 1. Tombes en briques. — 2. Tombe aux murs maçonnés
 avec des pierres cassées, avec la pierre tombale de style Renaissance affaissée

5. kép. Római szarkofág
Рис. 5. Римский саркофаг
Fig. 5. Sarcophage romain

6. kép. Oszlopfő, 1260-as évek
Рис. 6. Капитель 1260-ых годов
Fig. 6. Chapiteau. Années 1260

ugyancsak a képmezőben a halálozás dátuma olvasható. A sírvers külön mezőben vésett a sírkő alsó harmadában. Felirata antiqua betűtípusú (7. kép).

A szöveg szerint³ a sírkő 1500-ban készült Wemeri Zsigmond részére, aki 1494–98 között leleszi adminisztrátor,⁴ Felhévizen prépostsági kormányzó⁵ és a királyi pénzügyigazgatásban tevékenykedik. Először alkinestártóként nevezik, majd adminisztrátori címmel a kinestár vezetésével bízzák meg, 1498-ban pedig kinestártói címmel.⁶ Előkerült sírköve már mint választott zágrábi püspököt említi, de halála miatt felszentelésére már nem került sor.

Ezek a bemutatott leletek is tanúsítják a budavári ferences templom jelentőségét.

A várostörténet és egyben a hazai ferences templomok kutatása szempontjából is fontos épületegyüttes módszeres régészeti kutatására nem volt lehetőség, csak néhány kisebb leletmentést és megfigyeléseket végezhetünk.

A jövőben szeretnénk — és reméljük erre hamarosan módunk lesz — a templomhoz tartozó kolostor helyét meghatározni és régészeti kutatását elvégezni.⁷

Altmann Júlia

RAPPORT PRÉLIMINAIRE SUR LES FOUILLES EXÉCUTÉES DANS L'ÉGLISE DES FRANCISCAINS DE BUDAVÁR

Résumé

Lors de la réfection de l'ancien Théâtre du Château (Budapest Ier, 1–3, rue Színház) l'occasion se présentait d'y faire des fouilles archéologiques. Selon nos données c'est sur ce terrain que s'élevaient, au moyen âge, l'église vouée à Saint Jean et le couvent des Franciscains, et à l'époque de la domination ottomane la mosquée du Pacha, puis au XVIIIe siècle l'église et le couvent des Carmélites qui, plus tard, furent transformés en théâtre.

Au cours des travaux de terrassement furent mis au jour les détails des murs ouest, sud et nord de la nef de l'église médiévale des Franciscains. Le long du mur nord nous avons dégagé deux piliers intérieurs et à l'extérieur un contrefort à base polygonale (fig. 2, 1). Le détail du chœur à base polygonale de l'église fut fouillé en 1960 par Győző Gerő. Le remblai de débris de la nef indiquait un aplanissement, et renfermait des squelettes bouleversés de l'époque moderne et du moyen âge. Une tombe maçonnée de briques et une de pierres cassées nous ont permis de constater avec certitude qu'elles dataient du moyen âge. Aucune ne renfermait de squelette intact. Les tombes furent trouvées dans la couche de débris; les pierres sculptées sont en partie des éléments architecturaux et en partie des pierres tombales. Un sarcophage romain mérite d'être mentionné (fig. 5). Du matériel médiéval nous avons relevé un chapiteau orné de feuilles d'acanthé et provenant de la seconde moitié du XIIIe siècle (fig. 6). Un lion portant sur le dos une colonne pose nombreux problèmes quant à sa fonction et aussi sous l'angle de l'histoire de l'art. Parmi les pierres tombales nous présentons la seule qui est intacte et qui fut exécutée, en 1500, pour le trésorier royal Zsigmond Wemeri, évêque de Zagreb, qui mourut avant d'être intronisé (fig. 7).

Ce sera la tâche des fouilles futures de chercher et

7. kép. Wemeri Zsigmond sírköve 1500-ból

Рис. 7. Надгробный камень Жигмонда Вемери 1500 г.
Fig. 7. La pierre tombale de Zsigmond Wemeri, de 1500

de fouiller le couvent qui appartenait à l'église. Le dégagement de l'église et du couvent, extrêmement important aussi en ce qui concerne l'histoire de Bude et la recherche des églises franciscaines de Hongrie, est intéressant déjà du fait des trouvailles et éléments architecturaux mis au jour en grand nombre.

J. Altmann

³ Kumorovitz B. L., A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig. Turul 1928. 1–39.

⁴ Kubinyi A., Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. TBM 16 (1964) 117.

⁵ Kubinyi A., A kinestári személyzet a XV. sz. második felében. TBM 12 (1957) 31.

⁷ A felmérést Farkas Péter, a fotókat Bakos Margit készítette.

A BUDAI KÖZÉPKORI LÁBBELI VISELET. XIII–XIV. SZÁZAD

A budai Várnegyedben a középkori házak kutatása során gyakran sor kerülhetett ma már használaton kívüli, jobbára még a középkor folyamán betemetett kutak feltárására.¹ Az előkerülő változatos leletanyag szinte kieméríthetetlen gazdagságban tárja elénk a középkori élet tárgyi emlékeit, lehetőséget adva arra, hogy bepillanthasunk néhány középkori iparos műhelytitkaiba. A régészeti leletek folyamatos restaurálása közben a budai kutak anyagából Magyarországon egyelőre publikált analógiák nélküli tárgyak sorozatai készültek el. A tekintélyes mennyiségű bőrelletanyagból szeretnénk bemutatni néhány XIII–XIV. sz.-i rekonstruált lábbelit és kb. 50–60 ilyen lábbeli részeként pontosan meghatározható bőr-darabot.²

A bőryanag vizsgálatának elsődleges feltétele a régészeti úton előkerült darabok hosszan tartó restaurálási folyamatának elvégzése.³ Csak ezután kerülhetett sor a darabok funkció szerinti szétválasztására, ill. a középkorban használatos formájának meghatározására. E munkák elvégzése után a kiválasztott darabokat megpróbáltuk a XIII–XIV. sz. anyagi kultúrájában elhelyezni és besorolni az egyetemes európai lábbelidivatba.

A besorolás legfőbb nehézsége egyrészt az, hogy alig ismerünk e korszakból fennmaradt lábbelit, másrészt az, hogy a rendelkezésünkre álló ikonográfiai anyag általában sematikusabban ábrázolja a cipőt vagy csizmát. Az írott források is szűkszavúak, és nemigen tesznek különbséget az egyes lábbelifajták között. Azonban tény, hogy az öltözék egyik legfontosabb darabja a cipő vagy csizma, rendkívül változatos formájú ruházati cikk. Nyersanyag és formavariációit meghatározzák, ugyanúgy mint napjainkban az évszakok, a viselési alkalmak és nem utolsósorban a viselő társadalmi helyzete.

Nem célunk a lábbeli történetét egészében tárgyalni. A viselettörténeti, elsősorban cipőtörténeti feldolgozások segítettek bennünket abban, hogy nagy vonalakban vázolhassuk az európai kora és késő középkori lábbelifajták kialakulását és fejlődését.⁴

Tekintve, hogy a budai cipők régészeti úton kerültek elő, analógiákat, formai előzményeket inkább más régészeti leletek körében kerestük. Ezeket legnagyobb részben a lengyel városok ásatási leletei között találtuk meg. Formai változataikat Szovjetunió és Nyugat-Európa egyes helyein, változatos ikonográfiai adatok kíséretében.⁵

A rendelkezésünkre álló adatok alapján is megállapíthatjuk, hogy Európában a kora középkor folyamán a lábbeliviselet három alapformája terjedt el: *bocskorban*, *félcipőben* és *szárascipőben* jártak. A bocskort változatos módon erősítették a lábaikra,⁶ évszázadokon keresztül alig fejlődő formában mai napig ismert viselet.

A bennünket érdeklő, legkorábbi, ásatásból származó félcipőt Wolinból ismerjük,⁷ a IX. századból. Szabásmintája rendkívül egyszerű, a cipő egyetlen darabból áll, a derékszögű bőrlapnak levágták a sarkait, a két szembenlevő peremet félköralakban kivágták, az egyenes oldalak mentén szabályszerűen lyukakat képeztek ki, hogy az összehúzó zsinórokat ezeken keresztül áthúzhassák. A középkivágás peremeit összevarrták, és így tökéletesen kialakult a lábbeli orra és a sarka.⁸

Lengyelország területén e típusal egyidőben a több részből szabott lábbelik is elterjedtek: félcipők, amelyeknek kis szára a bokaig ért, száras cipők, amelyeknek szára a bokaont fölé ért, és száratlan papucsek.

A félcipők kétféle szabásminta alapján készültek, bennünket az ún. oldalvarrásos fazonok érdekelnek. A felsőrészt egy darabból szabták és egy helyen egyesítették oldalvarrással. Ez vagy merőlegesen a talpra, vagy ferdén haladt a talp felé.⁹ Ez alkalmassá tette a jobb és ballábra való cipő megkülönböztetését. A X. században ezt a formájú félcipőt találjuk sláv területeken, a Szovjetunió területén,¹⁰ Lengyelországban Wolinban,¹¹ Gdanskban.¹²

Az oldalvarrásos cipőfelsőrész feltalálása nagy készítéstechnikai vívmány volt, gyakorlata napjainkig fennmaradt. Az oldalvarrás elhelyezése, a bokát körülvevő

¹ A Dísz tér 8., Dísz tér 10. és az Úri utca 40. szám alatti kutak bőrelleteivel foglalkozunk. Az Úri utca 40. sz. eddig publikálatlan kútanyagát Gerő Győző bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton mondok köszönetet.

² A budai kutak leletei között a legtöbb tárgyat tartalmazó együttesek a kerámialeletek csoportjai. A bőrelletek időrendjének meghatározása ezek segítségével történt. A XIII–XIV. sz.-i edények, néhány kiemelkedő importáru formai jellegzetességei, az ausztriai fazekak perembélyegei a leletegyüttesek más tárgyait is a XIII–XIV. sz. emléktárába sorolták. A Dísz tér 10. kútjából előkerült tárgyak – Holl, I., *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda*. (Bp. 1966). – a Dísz tér 8. kútból származó leletek – I. Melis K. A budavári Dísz tér 8. kút leletei. *BudRég* 23 (sajtó alatt) kerültek részletes feldolgozásra.

³ Eddigi eredmények és a felhasznált munkamódszerek: Virág Lajosné, *Középkori bőrlábbelik restaurálása*. Kézirat.

⁴ Thiel, E., *Geschichte des Kostüms*. (Berlin 1960);

Forrer, R., *Archäologisches zur Geschichte des Schuhs aller Zeiten*. (Zürich, Bally-Schuhmuseums 1942).

⁵ Wiklak, H., *Polskie obuwie wczesnosredniowieczne z VIII–XIII. w. na podstawie wykopalisk*. *Materialy Wczesnosredniowieczne VI*. 1969. 475–515.; *Wojtasik, J.*, *Wczesnosredniowieczne wyroby ze skóry znalezione na stanowisku 4 w. Woline*. *MatSzczeczin VI*(1960) 159–208.; *Jakunyn, J.*, *Novgorodszkaja obuvi XII–XIV. viekov*. *KSZIA* 17 (1949) 38–49.; *Marek, J.*, *Wzory obuwia warszawskiego z konca XIV. w. Szkice Staromiejskie*. (Warszawa 1955).

⁶ A bocskort összehúzó pánt hosszúsága változó, így a felerősítés módja is.

⁷ Hensel, W., *Die Slawen im frühen Mittelalter*. (Berlin 1965). 215., 158. kép.

⁸ Wiklak, H.; i. m. 486., 11. kép.

⁹ Uo. 487.

¹⁰ Uo. 486.

¹¹ *Wojtasik, H.*, i. m. XII–XIII. t.

¹² *Wiklak, H.*, i. m. 489. 19–21. kép.

1

2

3

1. kép. 1—2. Képes Krónika, 1360-as évek. 1. Címoldal. 2. V. István megkoronázása. — 3. Mendelschen Stiftung 1388: lábbeli készítő mester.

Рис. 1. Иллюстрированная Хроника 1360-ых годов. 1. Заглавный лист. 2. Коронация Иштвана V. — 3. Мендельшен Штифтунг, 1388 г.: мастер-сапожник

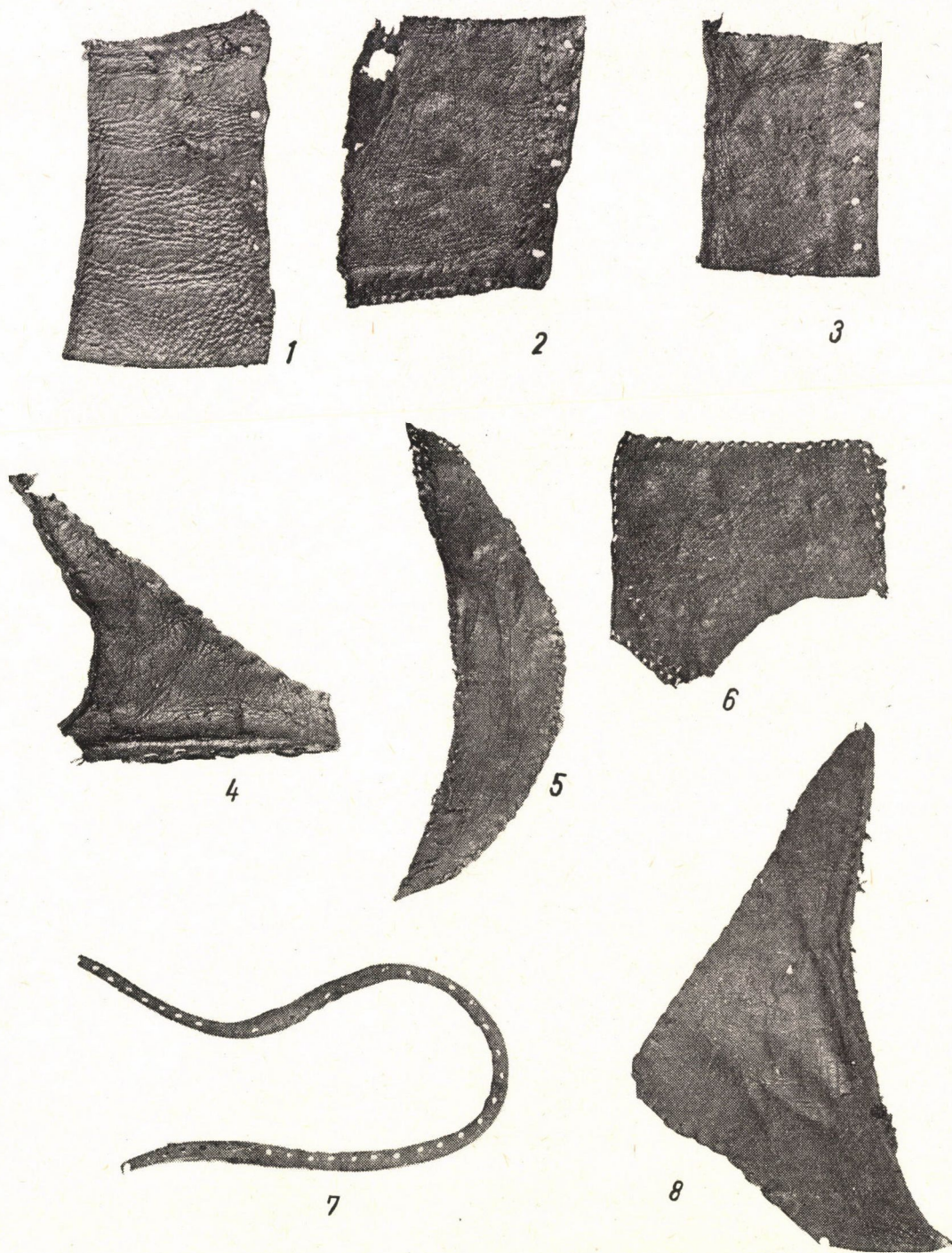
Fig. 1. 1—2. La Chronique Enluminée. Années 1360. 1. Frontispice. 2. Le couronnement d'Étienne V. — 3. Mendelschen Stiftung, 1388: maître cordonnier

2. kép. Cipőfelsőrészek. XIII–XIV. sz. Buda. 1, 3. Űri utca 40. — 2. Dísz tér 8.
 Рис. 2. Верхние части обуви. XIII–XIV вв. Буда. 1,3. Ул. Ури, дом 40. — 2. Пл. Дис, дом 8.
 Fig. 2. Empeignes. XIIIe–XIVe siècles. Bude, 1, 3. 40 rue Űri. — 2. 8, Place Dísz

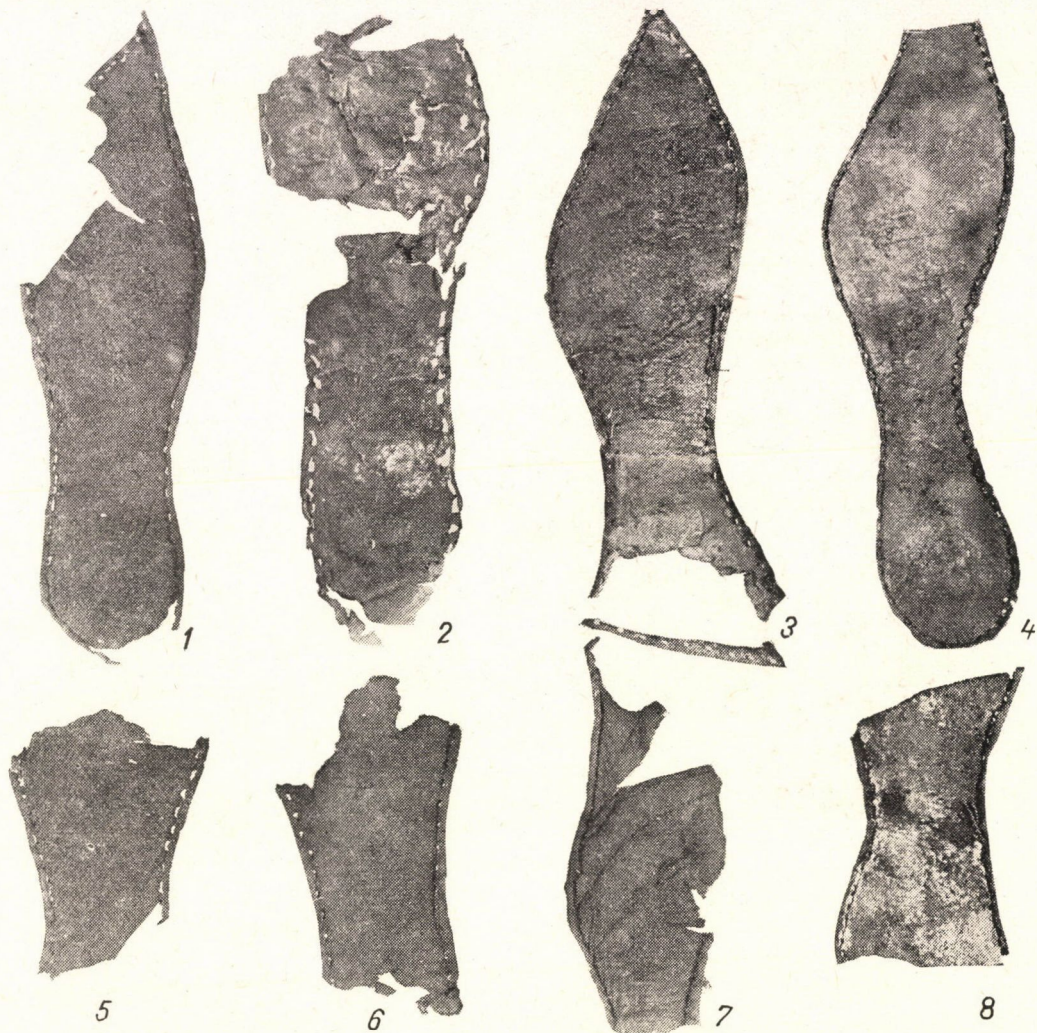
3. kép. Cipőfelsőrész bélések. XIII–XIV. sz. Buda. Űri utca 40.
 Рис. 3. Подкладки верхней части обуви. XIII–XIV век Буда. Ул. Ури, дом 40
 Fig. 3. Doublures d'empeignes. XIIIe–XIVe siècles. Bude, 40, rue Űri

4. kép. Cipőfelsőrész betétek. XIII–XIV. sz. Buda. Űri utca 40.
 Рис. 4. Вставки верхней части обуви. XIII–XIV век. Буда, ул. Ури, дом 40.
 Fig. 4. Cambrures d'empeignes. XIIIe–XIVe siècles. Bude, 40, rue Űri

5. kép. Cipőtalpak és bélések. XIII–XIV. sz. Buda. Dísz tér 8.
 Рис. 5. Подошвы и подкладки туфель. XIII–XIV век. Буда. Пл. Дис, дом 8.
 Fig. 5. Semelles et doublures. XIIIe–XIVe siècles. Bude, 8, Place Dísz

6. kép Cipőtalpak és talpbélések. XIII–XIV. sz. Buda. 1, 5–7. Űri utca 40. — 2–4, 8. Dísz tér 8.
Рис. 6. Подошвы и стельки туфель. XIII–XIV век. Буда. 1, 5–7. Ул. Ури, дом 40. — 2–4, 8. Пл. Дис, дом 8.
Fig. 6. Semelles et doublures. XIIIe–XIVe siècles. Bude, 1, 5–7. 40, rue Uri. — 2, 4, 8, 8, Place Dísz

kivágás formája változatos lehetett, azonban a teljesen zárt felsőrésű oldalvarrásos cipők egységes típusát alkották.

A XI–XII. században Európa-szerte valamelyest gazdagabb leletanyaggal találkozunk. Az eddig felsorolt formák mellett elterjedtek a száras félcipők. A régészeti leletanyagban és ábrázolásokon ugyanaz a típus jellemző. A szakirodalomban galléros bokacipőnek is nevezett lábbeli két típusa ismert. Az alacsony szár összefüggően fogja körül a bokát, illetve az alacsony szár előtt, középen nem ér össze, és a szár sarkai egyenesen vagy lekerekítve egyenesen állnak, vagy gallérszerűen lehajlanak.¹³ Novgorodban ilyen példányok vannak az ásatási anyag-

ban,¹⁴ és ilyen cipőt látunk a Szent Zsófia-katedrális XII. századi bronzkapuján.¹⁵ A jeleneteken a zárt szárú cipők mellett más formák is előfordulnak, csizmák puha szárral és hegyesorrú, a lábfejen hosszában díszítő öltésekkel összevarrott, egy darabból szabott cipők.¹⁶ A kapu Krisztus korbácsolása jelenetében fűzős, magasszáru cipőt ábrázolt a művész, a cipő ilyen használati formája egész Európában a XII. században általános viselet. Novgorodon kívül ilyen cipők vannak Lengyelország számos városában,¹⁷ Bazelban,¹⁸ Husterknupp várában,¹⁹ ilyen cipőt láthatunk a gnieznói XII. századi bronzkapun is,²⁰ valamint a veronai Szent Zéno-bazilika bronzajtójának néhány jelenetén.²¹

¹³ Hensel, W., i. m. I. t. 159. kép.

¹⁴ Jakunyin, J., i. m. 40.; Hensel, W., Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslawen. (Bautzen 1967). 154., 124. kép.

¹⁵ Leisinger, H., Romanische Bronze. (Zürich 1956). 4. kép.

¹⁶ Uo. 6. kép.

¹⁷ A lábbeli e formáinak elterjedési térképe Wiklak, H., i. m. 506., 48. kép.

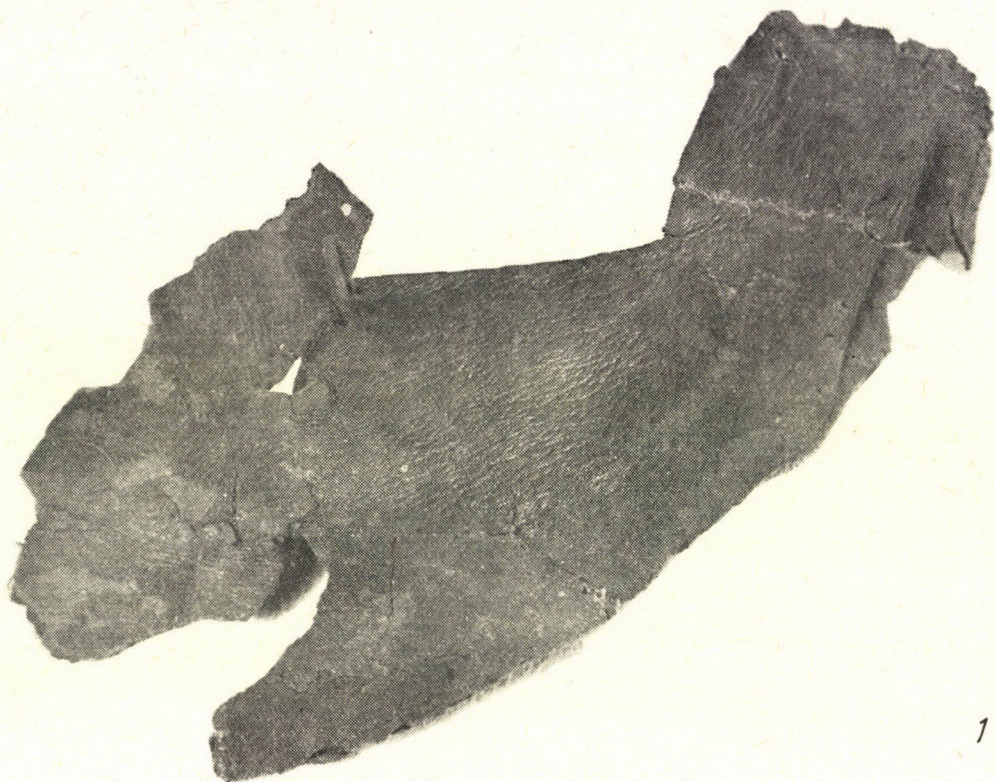
¹⁸ Berger, L., Die Ausgrabungen am Petersberg in Basel. (Basel 1963). 71., 38–39 t.

38. tábla 4: XI–XII. sz.-i női cipő, egy darab bőrből boka fölé érő szegélyvarrással, szárán hasíték, fűzős megkötővel. Hosszúsága 20 cm. 5: Gyermekcipő egy darab bőrből, fűzős szár nélkül. Hosszúsága: 15 cm. 6: X–XI. sz.-i cipő egy darab bőrből, bokánál két oldalt behasítva, a lábfejen középen varrás. Hosszúsága: 28,5 cm. 39. tábla 1–4: Szárrészletek szegélyezve, varrásnyomokkal és a megkötő hasítékaival.

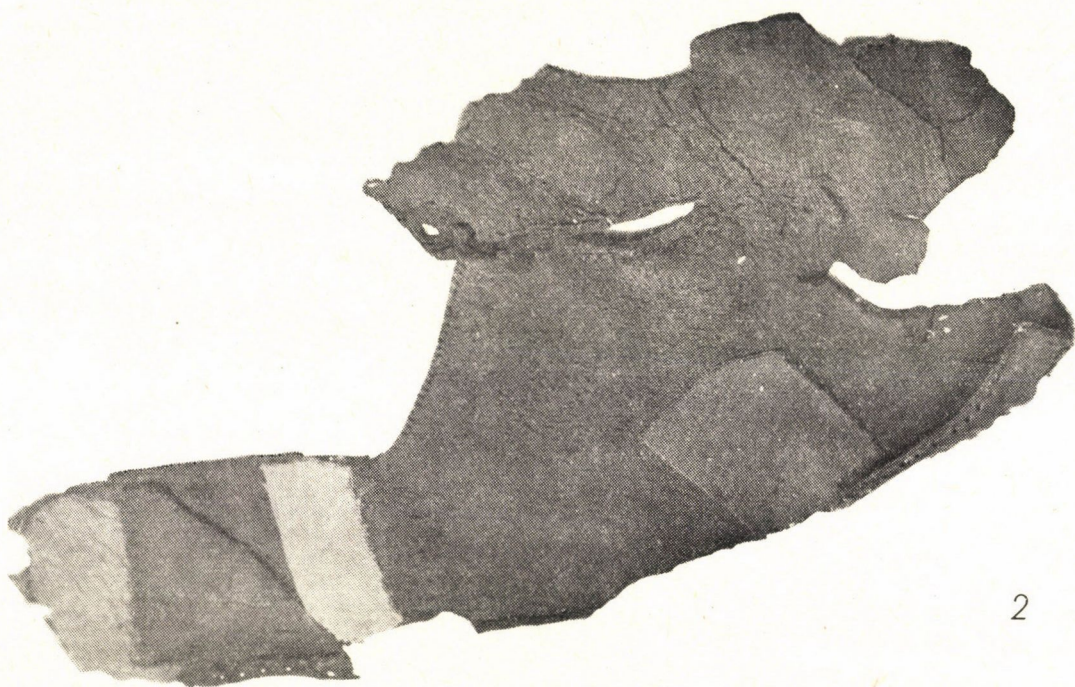
¹⁹ Herrnbrod, A., Der Husterknupp. (Köln–Graz 1958). 115–116., 59–60. kép.

²⁰ Leisinger, H., i. m. 10. kép.

²¹ Uo. 83. kép.

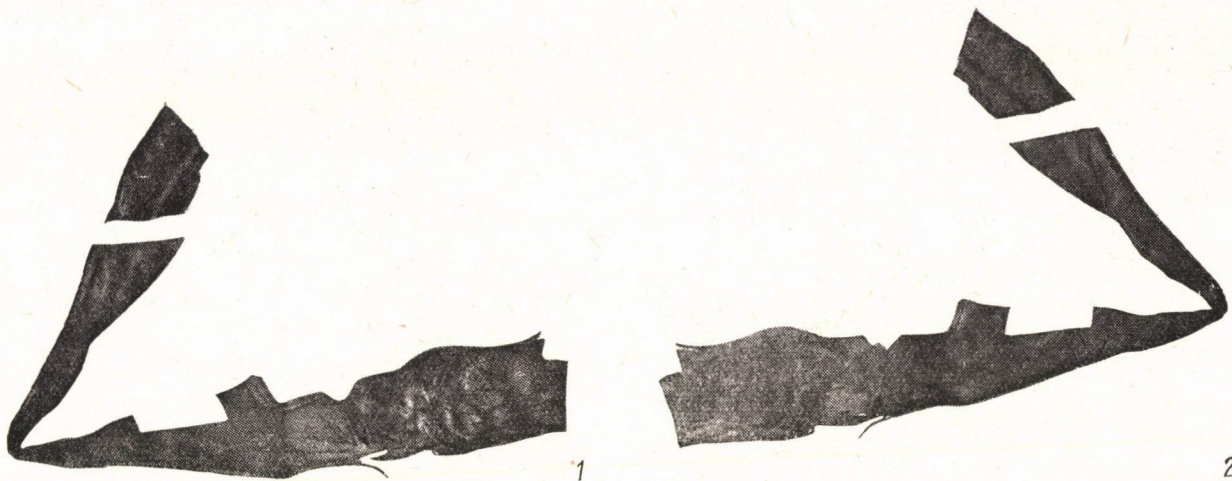

1

2

7. kép. Cipőfelsőrész. XIII–XIV. sz. Buda. Dísz tér 10. 1. Külső oldal restaurálás előtt. — 2. Belső oldal restaurálás közben
 Рис. 7. Верхняя часть туфли. XIII–XIV век. Буда. Пл. Дис, дом 10. 1. Внешняя сторона перед реставрацией. — 2. Внутренняя сторона во время реставрации
 Fig. 7. Empeigne. XIIIe–XIVe siècles. Bude, 10, Place Dísz. 1. Côté extérieur, avant la restauration. — 2. Côté intérieur, en cours de restauration

8. kép Cipőfelsőrész. XIII–XIV. sz. Buda. Dísz tér 8. 1. Külső oldal. — 2. Belső oldal.

Рис. 8. Верхняя часть туфли. XIII–XIV век. Буда. Пл. Диск, дом 8. 1. Внешняя сторона. — 2. Внутренняя сторона
Fig. 8. Empeigne. XIIIe–XIVe siècles. Bude. 8, Place Dísz. 1. Côté extérieur. — 2. Côté intérieur

A XII. század vége felé az eddig vizsgált típusok modernizálódtak, a cipők tartósabbak, a formák kecsesebbek lettek, különböző felsőrészbetétek alkalmazásával. Ez bizonyos sémát is jelentett a lábbeliviseletben, mert a szabásminták nem variálhatók ezután. Így a nyújtott orrú, később általában divatos lábbeli prototípusa teremtődött meg. Már a XII. század közepén a lengyel ásatási anyagban előfordulnak olyan cipők, amelyek előfutárai a gótikus cipőviseletnek, a gdanski és opolei cipők karcsú talpai már ilyen lábbelikből származnak.²²

A XIII. században az európai divat elegáns, hegyes- és csőrösorrú cipőinek első sorozatai alkotják a divatos lábbelik csoportját. A hegyesorrú, a hosszú, nyújtott fazon mind a félcipők, mind a szárascipők jellemzője lett.²³ Ezek mellett természetesen továbbra is hordják a hagyományos formájú lábbeliket finomabb, durvább kivitelben.

A XII–XIII. század fordulójának divatja a XIII. század első felében már kiforrott formában mind az előkelő társadalmi osztályok, mind a városi polgárság körében nagy népszerűségnek örvendett.

A magyar lábbeliviselet történetét még nagy vonalakban is rendkívül nehéz felvázolni. A honfoglalók lábbeliviseletének részbeni összefoglalását az 1960-as években előkerült régészeti leletek segítségével végezhettük el. Már korábban ismertünk csizmára és attól eltérő, más, szárascipőre vagy félcipőre utaló régészeti jelenségeket. A csizmák bőrből és nemezéből, a drágább csizmák bolgár bőrből, bagariából készülhettek. Oldalvarrottak, puha talpúak voltak, felkapó orral. Lehetséges, hogy sarkos csizrát is viseltek.²⁴

A lábbeliket változatos formában díszítették, kis ezüst, akasztógombok díszítették a Szeged-bojár-halmi,²⁵ a tiszaezlári 2.,²⁶ a tiszaezlári 3.,²⁷ a hencidai,²⁸

a koroncói²⁹ női sírokban eltemetett személyek lábbelijeit. Ezeketől eltérő elrendezésben palmettadíszes három és négyszög alakú veretekkel díszített lábbelik voltak a tiszaezlári 1.³⁰ a kenézlői sírokban.³¹ A buj-gyeptelegi női sír csizmája szinte egyedülálló honfoglaláskori emlékünk. A lábfejen korong alakú és háromszögletes veretek, a szárazon pedig kerek, akasztógombok voltak.³²

Hogy a honfoglalás kori viselet, s ezzel kapcsolatban a lábbeli hogyan dívik az Árpád-korban, illetve, hogyan változik az európai divathullámok hatására, ma még nem tudjuk pontosan tárgyi vagy ikonográfiai adatokkal bemutatni. A múlt századi és a két világháború közti viselettörténeti összefoglalásokban kevés szó esik a kora Árpád-kori viselet ruhadarabjairól. Ha érintik is ezt a kérdést, a magyarok egyöntetű viseletként az egész Európára jellemző sematikus ábrázolt ruhadarabokat határozzák meg. Ezek szerint az övvel átfogott tunica és supertunicale mellett rövid köpeny és ujjak nélküli nagyobb palást voltak az öltözkészlet részei. A lábakon szűk, különálló szárakkal bíró nadrág és cipő voltak.³³ Boncz Ödön szerint ezt a viseletet szorította ki hazánkból a XII. század első felében a bizánci divat.

A bizánci divat azonban nemcsak ezzel az egyöntetű európai divattal birkózott, hanem minden bizonnyal le kellett volna győznie a honfoglaláskor hagyományos, évszázadokon keresztül nemzeti viseletként használt divatját is. Kétségtelen, hogy hazánkban a hagyományos magyar öltözkészlet mellett a XI. században nagyon elterjedhetett a fényűzőbb bizánci divat, amely a lábbelik vonatkozásában a hímezett saruk, rendszerint középen bíbor-sávvval, közkedveltségében nyilvánult meg. A pécsi altemplom alakjain valószínűleg ugyanolyan lábbeliket láthatunk,³⁴ amelyeknek viselésétől Kálmán király 1100 körül eltiltotta az egyházi személyeket. A törvény cipő-

²² Wiklak, H., i. m. 488., 16. kép.

²³ Friese, K., Reise in die Romanik. (Leipzig 1967). 68., 54. kép.

²⁴ László Gy., A honfoglaló magyar nép élete. (Kolozsvár 1943). 372.

²⁵ Uo. 152.

²⁶ Csallány, D., Weiblicher Haarflechtschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. Acta ArchHung 12 (1970) 266., XXXIII. t.

²⁷ Uo. 268–269.

²⁸ Uo. 291., 25. kép.

²⁹ Uo. 291., 26. kép, XL. t.

³⁰ Uo. 265., 4. kép, XXVII. t.

³¹ Uo. 285., 17–18. kép, XXXVII. t.

³² Uo. 294–299., 27–30. kép, XLII–XLIII. t.

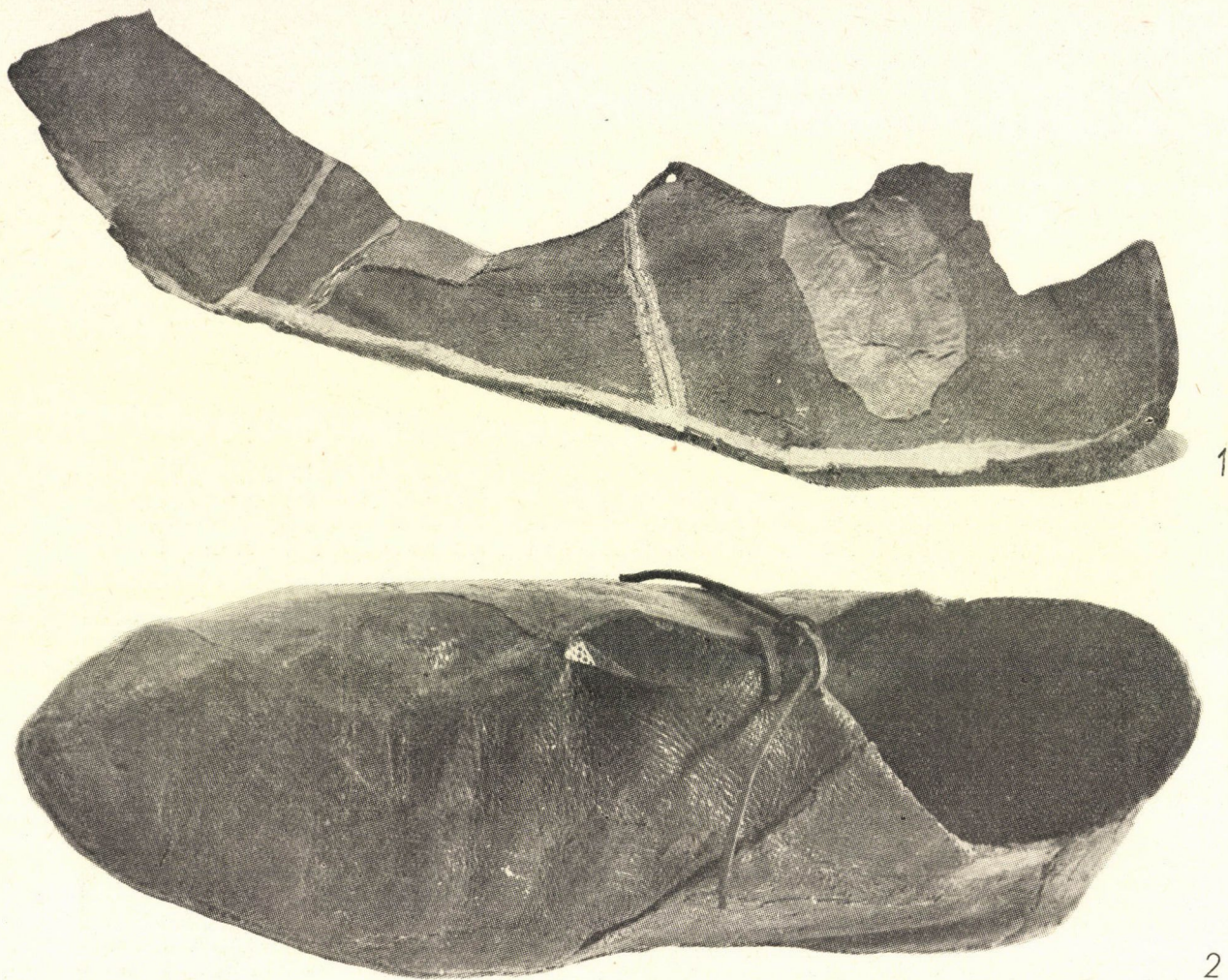
³³ Boncz Ö., ArchÉrt 7 (1887) 3–6.; Uo., ArchÉrt 7 (1887) 196–198.

Nagy G., A magyar viseletek története. (Bp. 1905); Szendrői J., A magyar viselet történet fejlődése. (Bp. 1905). 12–13.

Varjú E., A magyar viselet a középkorban. Magyar Művelődéstörténet I. (Bp. év nélkül) 327–354. é.n.

³⁴ Pécs, Jézus születése mester: Heródes és udvara jelenetén.

Gerevich T., Magyarország románkori emlékei. (Bp. 1938). CLXXIV. t.

9. kép. Cipő. XIII–XIV. sz. Buda. Dísz tér 10. 1. Felsőrész restaurálás közben. — 2. Cipő
Рис. 9. Туфля. XIII–XIV век. Буда. Пл. Дис, дом 10. 1. Верхняя часть во время реставрации. — 2. Туфля
Fig. 9. Chaussure. XIIIe–XIVe siècles. Bude, 10, Place Dísz. 1. Empeigne en cours de restauration. — 2. Chaussure

történeti értékkel is bír, megkülönböztet bocskort, festett vagy selyemmel díszített sarut.³⁵

A magyar viselet nem lett egyöntetűbb az Árpád-kor későbbi évszázadaiban, de még az Anjou-korban sem. Ezt a XIV. század 60-as éveiben készült Képes Krónika miniatűrjai is bizonyítják.³⁶

A Krónika a magyar viselettörténet legjobb és egyben legkorábbi forrása, mert megpróbálja a valóságnak megfelelően ábrázolni a magyarországi XIV. századi kétféle ruházatot.

A királyi udvarban divó eltérő viseletek közül a miniatűr a keleti eredetű ruházatot mindig a történelmi helyzetnek megfelelően alkalmazta, az alakok többségét azonban egységes jellegű olasz ruhában festette meg. Az olasz viselet legjellemzőbb ruhadarabjai: ujjas, szürke,

szabott kabát, térdig érő, szoknyaszerű aljjal, csípőn övvel. Csuklya, amelynek gallérja helyenként a válláig ér, rojtozott széle esetenként eltakarja a vállat és a felsőkart. Hosszú harisnyát viselnek, a cipők általában sarkatlanok, a bokákat teljesen szabadon hagyó hegyesorru félcipők.³⁷

A kettős viselet a Képes Krónika címlapján a legszembetűnőbb.³⁸ A ruhák szabásmintájának elemzése helyett a lábbelik, illetve a lábbelik viselés módjaira szeretnénk felhívni a figyelmet. A Krónikában az olasz viseletbe öltözött alakok háromféleképpen használták a lábbelieiket. Itt is, mint Európa más országaiban fedett helyen, néha még szabadban is, bőrtalpú, hosszú harisnyaszárban jártak. Erre a feltehetően textiltől készült ruhadarabra szíjakkal álló sarukat húztak, mint ahogyan

³⁵ Závodszy L., A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Bp. 1904). 192.

A törvény fordítás: „Az egyházi személyek ruházatkodásáról: Senki, aki az egyházi rendhez tartozik, ne használjon világi ruhákat, úgymint hasított bőrméntét vagy tarkaszínű ruhát, sárga kesztyűt, vörös nyeregtartót vagy zöld köpenyt, bocskort vagy süveget, festett vagy selyemmel díszített sarut, úgyszintén selyemből készített inget vagy ruhát, s ezeket ne a mellen kapcsolják össze

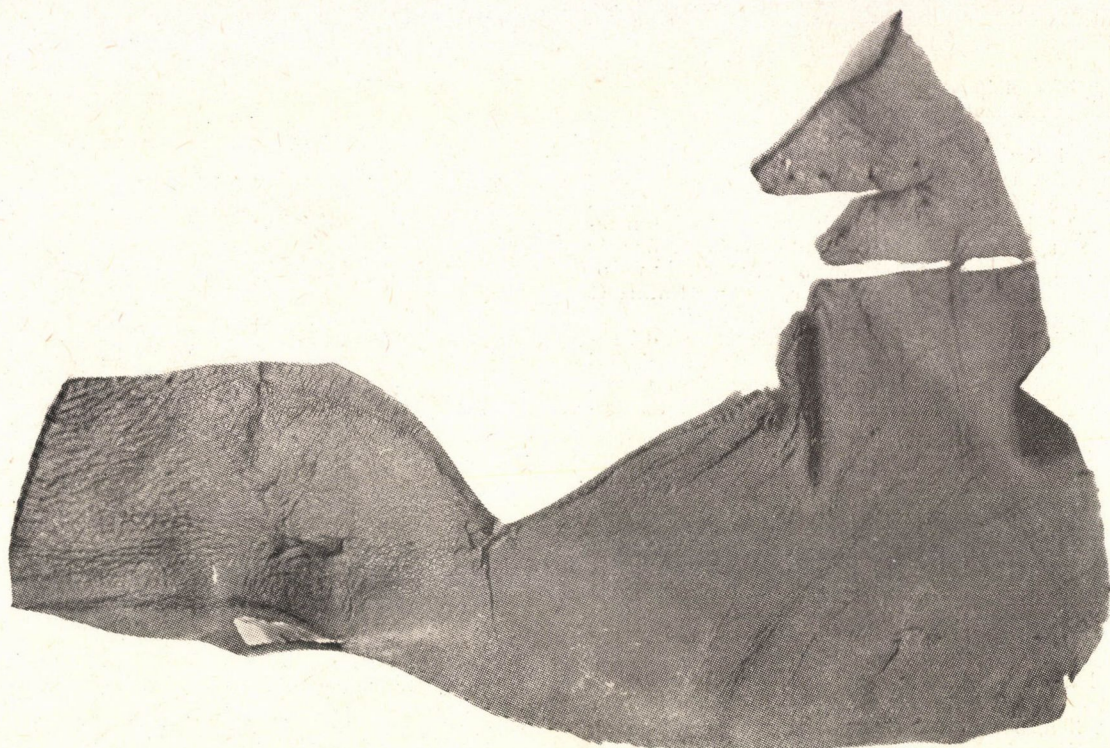
kötésekkel, vagy csatokkal, hanem mintegy a nyakat fogják körül.”

Léderer E., Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához (Bp. 1964). 56.

³⁶ Dercsényi D., A Képes Krónika és kora. Képes Krónika (Bp. 1964).

³⁷ Zichy I., A Képes Krónika miniatűrjei viselettörténeti szempontból. Petrovics Elek Emlékkönyv (Bp. 1934). 62.

³⁸ Uo. 60.; Képes Krónika 1964. 1.

1

2

10. kép. Cipő. XIII–XIV. sz. Buda. Dísz tér 10. 1. Felsőrész restaurálás közben. — 2. Cipő.

Рис. 10. Туфля. XIII–XIV век. Буда. Пл. Диск, дом 10. 1. Верхняя часть во время реставрации. — 2. Туфля

Fig. 10. Chaussure. XIIIe–XIVe siècles. Bude, 10, Place Dísz. 1. Empeigne en cours de restauration. — 2. Chaussure

ez a Krónika szabadban ábrázolt jelenetein látható. Ilyen saru van a címoldalon a király melletti középső nyugati viseletű lovag lábán is. Ezt a hegyesorrú, bőrpántokból álló, bokán keresztpántos saruval kiegészített viseletet látjuk még számos jeleneten. Béla elnyeri a koronát,³⁹ Salamon király és Géza herceg viszálya.⁴⁰

A Krónika olasz divat szerint öltözött alakjai két-

féle félcipőt viselnek. Egyik zárt, egyszínű vagy hímzett, bokáig érő, hegyesorrú félcipő. Másik típus, ettől hegyesebb orrú, bokán keresztpántos, egyszínű félcipő. A lovagi öltözék tartozékaként Simon és Mihály lovagok sárga harisnyájukon piros és fehér keresztpántos félcipőt hordanak,⁴¹ Salamon király és öccse Dávid herceg szintén bokapántos, fehér félcipőt viselnek.⁴²

³⁹ Képes Krónika 1964. 67.

⁴⁰ Uo. 78.

⁴¹ Uo. 31.

⁴² Uo. 71.

Az uralkodók cipőviselete eltérő, különösen akkor, amikor ünnepélyes keretek között látjuk őket. László király koronázása alkalmából kék harisnyáján zárt, hegyes orrú, piros félcipőt visel, az őt körülvevő udvari emberek viszont változatos színű, saru nélküli harisnyákban pompáznak.⁴³

A királyi díszben ábrázolt uralkodók cipői több kérdést vetnek fel. II. Géza⁴⁴ és IV. Béla királyok lábain⁴⁵ piros, zárt felsőrészü, fehérrel hímzett félcipők vannak, a hímzés mintája hasonló. Imre király lábán szintén fehérrel hímzett, az előzőekéhez hasonló mintájú, barnás színű, zárt félcipő van.⁴⁶ Eltérő formájú, az eddig felsoroltaktól sokkal hegyesebb orrú, fehér, arannyal hímzett cipő ékesíti V. István lábát megkoronázásán.⁴⁷

Az eddigiektől eltérő, de pontosan meg nem határozható formájú cipőket viselnek a Képes Krónika keleti öltözetű alakjai. Ezek is hegyes orrú, sarkatlan cipők, száruk magassága és szabásmintája a kabátok hosszúsága miatt nem rekonstruálható (1–2. kép).

A XIV. században a legerterjedtebb viselet a saru lehetett, a katonai öltözkézhöz is hozzátartozott. A Képes Krónikában is több helyen páncélos, vértés vitézek lábán láthatjuk, de az 1330 körül készült gelencei falkép Szent László-legenda részletén is találkozunk vele. Itt két katonának ugyanolyan szerkezetű sarut visel, mint a Képes Krónika hasonlóan öltözött alakjai.⁴⁸

A Képes Krónikában előforduló cipők bizonyos főkig sematikus ábrázoltak, mégis megbízható forrásként szerepelhetnek, ha a budai kutakból előkerült lábbelikkel hasonlítjuk össze azokat. A kutak régészeti leletekben gazdag töltésanyaga általában a XIII–XIV. századra jellemző tárgyakat tartalmazott.

Az I. Dísz tér 10. számú telek kútjából előkerült, rekonstruálható cipőt Holl Imre a XIV. századra határozta meg.⁴⁹ Az első konzerválás után készült rekonstrukció alapján helytálló, csupán egy hitelesebb kiegészítést végezhetünk el a bőrányag alaposabb kezelése után. A kezelést hosszas válogatás követte, a leletgyűjtésből cipők szabásmintáiba illő darabokat kerestünk.

Néhány esetben a bőrányag és a varrások megegyeztek s így 4 félcipő rekonstrukcióját készíthetjük el. Mind a 4 darab a több részből szabott, oldalvarrásos, zárt felsőrészü félcipők típusába tartozik. Több esetben sikerült felsőbőr darabokhoz illő béléseket találnunk, sajnos eddig felsőrészeket és talpakat nem sikerült csatlakoztatnunk.

Az egyes darabok hovatartozását a rajtuk található öltések segítségével döntöttük el. Három alapöltésforma jelöli egyrészt a készítés technikáját, másrészt a bőrdarabok szabásmintabéli helyét. A talplevarró öltések mindig csak a lábbelirészek egyik szélén jelentkeznek, viszonylag nagyobb tűnyomokkal, egymástól több mm távolságra. A tűzőlyukas, összevarró öltésekkel az egyes felsőrészdarabokat állították össze. A szegélyvarrások apró, sűrű öltésnyomai a bélések bevarrását mutatják. (E szempontok figyelembevételével csoportosítottuk konzervált budai bőreletekből a XIII–XIV. századi lábbelirészleteket.)

Félcipő felsőrész-darabjai

I. Orr felé eső részek:

1. 70.105.2. Buda, I. Dísz tér 8.
Bélés darab.

II. Oldalrészek:

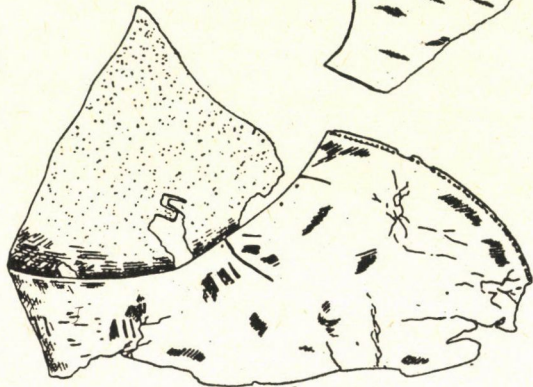
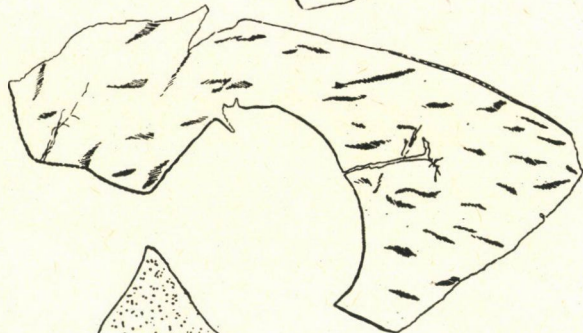
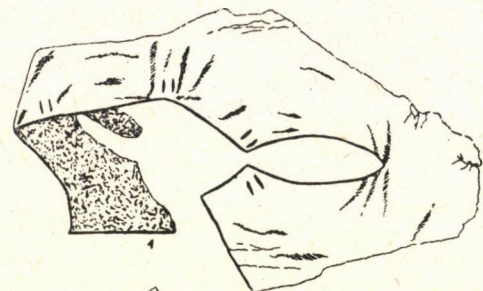
2. 70.104.10. Buda, I. Dísz tér 8.
Félcipő bélésdarabja. Talplevarró és szegélyöltések nyoma. Á: 5×3,6 cm.

⁴³ Uo. 92.

⁴⁴ Uo. 120.

⁴⁵ Uo. 126.

⁴⁶ Uo. 123.

11. kép. Cipőfelsőrészek. XII. sz. Wolin. (Lengyelország).
Wojtasik után
Рис. 11. Верхние части обуви. XII век. Волин (Польша)
По Войташику
Fig. 11. Empeignes. XIIe siècle. Wolin (Pologne), d'après
Wojtasik

3. 70.109.3. Buda, I. Úri utca 40.

Felsőbőr, a hozzá tartozó béléssel. Másodlagosan felhasznált darab. Szegélyöltések a széleken és 2 gomblyuk. M: 28×8,4 cm. (2. kép 1.)

4. 70.109.4. Buda, I. Úri utca 40.

Sarokfelé eső felsőbőr, talplevarró öltésekkel. Oldalán tűzőlyukak a tűző számára. Másodlagosan felhasználtak. M: 30,5×8 cm. (2. kép 3.)

5. 70.110.10. Buda, I. Úri utca 40.

Oldalrész, talplevarró öltésekkel, felsőrész betétéhez csatlakozó széllel. M: 20,5×7,8 cm. (3. kép 2.)

6. 70.110.12. Buda, I. Úri utca 40.

Felsőbőr, tűzőlyukas szárírrészlet. M: 10×7,5 cm.

7. 70.110.14. Buda, I. Úri utca 40.

Felsőbőr, béléssel. Tűzőlyukas és talplevarró öltésekkel. M: 11×7 cm.

8. 70.113.2. Buda, I. Úri utca 40.

Oldalrész bélésdarabja, talplevarró öltésekkel. M: 17×5 cm.

9. 70.113.4. Buda, I. Úri utca 40.

Oldalrész bélésdarabja, talplevarró öltésekkel. M: 20×9 cm.

⁴⁷ Uo. 127.

⁴⁸ Radocsay D., A középkori Magyarország falképei. (Bp. 1954). XLIV. t.

⁴⁹ Holl I., i. m. 64. 67. kép.

10. 70.114.1. Buda, I. Úri utca 40.
Oldalrész bélésdarabja, talplevarró és szegélyöltésekkel. M: 11,5×5,8 cm.
11. 70.114.7. Buda, I. Úri utca 40.
Bélés darabja, 3 oldalán szegélyvarrás nyomaival. M: 9,5×4,8 cm.

III. Sarokrészek:

12. 70.104.11. Buda, I. Dísz tér 8.
Vastagbőr, béléssel, talplevarró öltésekkel. M: 7×3,2 cm.
13. 70.110.8. Buda, I. Úri utca 40.
Fűzőlyukas szárrészlet, talplevarró öltésekkel, béléssel. M: 13×7,4 cm.
14. 70.110.9. Buda, I. Úri utca 40.
Felsőbőr béléssel, talplevarró öltésekkel. M: 11×8 cm.
15. 70.110.13. Buda, I. Úri utca 40.
Felsőbőr, fűzőlyukas szárrészlet. M: 11,7 cm.
16. 70.114.2. Buda, I. Úri utca 40.
Felsőbőr béléssel, eredeti széleken talplevarró öltések vannak. M: 18×3,5 cm.
17. 70.114.3. Buda, I. Úri utca 40.
Felsőbőr béléssel, eredeti széleken öltések nyomai. M: 19×3,5 cm.

Száras félcipők felsőrész-darabjai

I. Orr felé eső részek:

18. 70.108.1. Buda, I. Úri utca 40.
Vastag felsőbőr, hegyes orrú cipőből. Felmagasodó galléros szárú lábbeli része, oldalt fűző befűzésére alkalmas lyukakkal. Talplevarró öltések, száron szegély varrás nyomai. Másodlagosan felhasználták. M: 30×16,5 cm (2. kép 2).
19. 70.108.2. Buda, I. Úri utca 40.
Magasszáru cipő felsőrész bélése. A szár gombolással záródott. Talplevarró és szegélyöltésekkel. M: 23×19 cm (3. kép 1).

II. Oldalrészek:

20. 70.109.2. Buda, I. Úri utca 40.
Vastag, puha felsőbőr, fűzőlyukas szárrészlet. M: 20×19 cm.
21. 70.110.2. Buda, I. Úri utca 40.
Fűzőlyukas szárrészlet béléssel, puha bőrből. Egy nagyobb gomblyukkal. M: 15×15,5 cm.

III. Sarokrészek:

22. 70.104.6. Buda, I. Dísz tér 8.
Vastag felsőbőr, fűzőlyukas öltésnyomokkal. M: 24,7×7,2 cm.
23. 70.109.1. Buda, I. Úri utca 40.
Vastag puha bőr, fűzőlyukas szárrészlet. M: 20,5×15,5 cm.
24. 70.109.5. Buda, I. Úri utca 40.
Bélés, szárrészlet, kéregbetét bevarrásának a nyomai, széleken szegélyöltésekkel. M: 18,5×14 cm. (3. kép 3).
25. 70.110.1. Buda, Úri utca 40.
Felsőbőr, fűzőlyukas szárrészlet, béléssel, gomblyukkal. M: 19×10,2 cm.

Félcipő felsőrész-betétek

I. Kéregbetétek:

26. 70.104.5. Buda, I. Dísz tér 8.
Vastag felsőbőr. M: 9×5,5 cm.
27. 70.110.3. Buda, I. Úri utca 40.
Háromszög alakú betét, vastag, gyűrött felsőbőrből. Talplevarró öltésekkel és fűzőlyukas összevarró öltésekkel. A háromszög sarkai felé a talpra merőlegesen külső, felszíni varrások nyomaival. M: 15×7 cm (4. kép 8).
28. 70.111.1. Buda, I. Úri utca 40.
Kifli alakú kéregbetét. Puha bőrből, talplevarró és

fűzőlyukas összevarró öltésekkel. M: 13,5×3,5 cm (4. kép 5).

II. Oldalbetétek cipőfűző lyukakkal:

29. 70.104.16. Buda, I. Dísz tér 8.
Felsőbőr. M: 7×3,8 cm.
30. 70.105.13. Buda, I. Dísz tér 8.
Felsőbőr, talplevarró öltésekkel. M: 5,8×1,8 cm.
31. 70.105.14. Buda, I. Dísz tér 8.
Felsőbőr, talplevarró öltésekkel. M: 5,5×2,2 cm.
32. 70.110.4. Buda, I. Úri utca 40.
Puha bőr béléssel, fűzőlyukas összevarró és szegélyező öltések nyomaival. Béléssel összeragasztva. Belső oldalán a lyuktól 1 cm-re talp felé haladó öltésnyomokkal. M: 7,5×5,3 cm (4. kép 3).
33. 70.110.5. Buda, I. Úri utca 40.
Puha bőr béléssel, egyik oldalán 5 cipőfűző lyukkal. Összevarró, fűzőlyukas öltésekkel, szegőöltésekkel. Külső oldalán díszvarrás nyomaival. M: 8,5×6,5 cm (4. kép 2).
34. 70.110.6. Buda, I. Úri utca 40.
Vastag bőr béléssel. Egyik oldalán 5 cipőfűző lyukkal. Belső oldalon a lyuktól 1 cm-re talp felé haladó varrásnyomokkal. Összevarró és szegőöltésekkel. M: 10,4×6 cm (4. kép 1).

III. Oldalbetétek:

35. 70.110.7. Buda, I. Úri utca 40.
Vastag puha bőr, nyújtott háromszög alakú talplevarró és összevarró, fűzőlyukas öltésekkel. M: 12,5×6,8 cm (4. kép 4).
36. 70.110.11. Buda, Úri utca 40.
Puha bőr, fűzőlyukas összevarró öltésnyomokkal. M: 8×7,3 cm (4. kép 6).

Száras cipő felsőrész-betétek

I. Szárrészlet oldalbetéttel:

37. 70.113.1. Buda, I. Úri utca 40.
Felső puha bőr, talplevarró öltésekkel. M: 14×5 cm

Csónak alakú cipőtálpak és bélések

I. Talpak:

38. 70.101.1. Buda, I. Dísz tér 8.
Tagolatlan vonalú, kissé hegyesedő orrú talp, közepén néhány bevert szeggel. M: 23,8 cm (5. kép 2a).
39. 70.101.3. Buda, I. Dísz tér 8.
Tagolatlan vonalú, hegyes orrú lábbeli talpa, 3 nagyobb szeggel felerősített sarka volt. Talp közepén bevert szegek. M: 23,5 cm (5. kép 1a).
40. 70.101.5. Buda, I. Dísz tér 8.
Tagolatlan vonalú, hegyesedő orrú cipőtálpak első része. Sarok hiányzik. M: 16,7 cm (5. kép 3).

II. Talpbélések:

41. 70.101.2. Buda, I. Dísz tér 8.
A 38. sz. talpba illő puha bőrből készült bélés. Talplevarró öltésekkel. M: 14×7,5 cm (5. kép 2b).
42. 70.101.4. Buda, I. Dísz tér 8.
A 39. sz. talpba illő puha bőrből készült bélés. Közepén Y alakú varrással. M: 19,3×7,8 cm (5. kép 1b).
43. 70.101.6. Buda, I. Dísz tér 8.
Hegyesedő orrú cipő talpbélés darabja. M: 12×3 cm.
44. 70.104.15. Buda, I. Dísz tér 8.
Hegyesedő orrú cipőtálpakba illő puha bőrből készült bélésdarab. M: 11×3,5 cm.

Hegyes orrú lábbelik talpai

I. Rekonstruálható egész darabok:

45. 70.102.1. Buda, I. Dísz tér 8.
Hosszú hegyes orrú cipő talpbélése. M: 22,5 cm (6. kép 4).

46. 70.102.2. Buda, I. Dísz tér 8.
Hosszú hegyes orrú cipő bélése, saroknál csak a perem maradt meg. M: 20 cm, leszakadt ráma részlete: 9 cm (6. kép 3).
47. 70.102.4. Buda, I. Dísz tér 8.
Vékony talpbélés, orr-rész leszakadt. M: 21 cm (6. kép 2).
48. 70.107.1. Buda, I. Úri utca 40.
Hegyes orrú cipő talpbélése. M: 22,7 cm (6. kép 1).

II. Talpközéprések:

49. 70.102.3. Buda, I. Dísz tér 8.
Vastagabb, puha bőr. M: 12 cm.
50. 70.102.5. Buda, I. Dísz tér 8.
Puha bőr. M: 10,5 cm (6. kép 8).
51. 70.102.6. Buda, I. Dísz tér 8.
Puha bőr. M: 11 cm.
52. 70.107.2. Buda, I. Úri utca 40.
Puha, vastag bőr. M: 12 cm (6. kép 6).
53. 70.107.3. Buda, I. Úri utca 40.
Orr felé eső középrész, puha bőr. M: 14 cm (6. kép 7).
54. 70.107.4. Buda, I. Úri utca 40.
Vastag, puha bőr. M: 10 cm (6. kép 5).

III. Orr felé eső részek:

55. 70.102.7. Buda, I. Dísz tér 8.
Puha, vastag bőr. M: 10,5 cm.
56. 70.107.6. Buda, I. Úri utca 40.
Puha bőrből készült bélésdarab. M: 6 cm.
57. 70.107.7. Buda, I. Úri utca 40.
Puha bélésdarab. M: 10 cm.

IV. Sarokrészek:

58. 70.107.5. Buda, I. Úri utca 40.
Puha bőrből készült sarok felé eső darab. M: 15 cm.

Rekonstruálható cipők

59. 70.117.1. Buda, I. Dísz tér 10.
A cipő felsőrészének felső bőre. A talp hiányzik. Szabásmintája: több darabból áll, a lábfejet borító rész, kéregbetét és oldalbetétek. Formája, mint a 61. számú cipőé. (A tárgy rekonstrukciója folyamatban van, a kiegészítések mértékét, az elkészült cipő pontos méreteit egyelőre nem áll módunkban ismertetni.) (7. kép 1–2.)
60. 70.104.8. Buda, I. Dísz tér 8.
A cipő felsőrészének másodlagosan felhasznált felső bőre, a hozzá csatlakozó oldalbetéttel. Puha bőr. Formája a 62. sz. cipőhöz hasonló. Oldalbetét a lábfej belső oldalán volt, díszítés a boka két oldalán levő szögletes bevágás lehetett. (A tárgy rekonstrukciója folyamatban van.) (8. kép 1–2.)
61. 70.116.1. Buda, Dísz tér 10.
A cipő felsőrészének felső bőre. Talp hiányzik. Szabásmintája: 4 darabból áll. Kéregbetét, mindkét oldalon oldalbetét és a lábfejet borító darab. A lábfejen közepén és hátul a saroknál felmagasodó széllel, így a boka két oldalán enyhe háromszög alakú kivágás keletkezett. A felsőrészen, a lábfej közepén 6 cm-es bevágás, boka felé eső végén két cipőfüzőlyukkal. A kéregbetét trapéz alakú keskeny bélés puhább bőrből. A felsőrész egy része kiegészítés, az orr és a sarok felé eső részek kopottak. A talp hosszúsága: 28 cm. A kéreg magassága hátul a sarkon: 6,8 cm. A felsőrész legnagyobb szélessége a boka körül: 29 cm (9. kép 1–2).

62. 70.115.1. Buda, I. Dísz tér 10.
Felsőrész felső bőre. Talp hiányzik. Szabásmintája: két darabból áll, a belső oldalon trapéz alakú oldalbetétben ferde bevágás van, amelynek két oldalán cipőfüzőlyukak vannak. A lábfejen közepén és hátul a sarkon felmagasodó széllel, ezáltal a boka két oldalán háromszög alakú bevágás keletkezett. A felsőrész boka felé eső részén aszimmetrikusan kb. 1,5 cm hosszú ferde bevágás van, kívülről varrott elnagyolt öltésnyomokkal. A sarok és orr-rész kopottak voltak. Talp hosszúsága: 26 cm. A kéreg magassága hátul a sarkon: 8,3 cm. A felsőrész legnagyobb szélessége a boka körül: 19 cm (10. kép).

*

A régészeti bőrleletek egy részének tipológiai bemutatása és leltári szám szerinti felsorolása után szeretnénk néhány elvi és gyakorlati kérdésre válaszolni.

A megvizsgált 62 bőrdarabból 4 teljes cipőkonstrukció és néhány más formavariáns adódott. Az 59–62. sorszám alatt bemutatott cipők egy típusba tartoznak, hegyesdű orrúak, a boka két oldalán háromszög alakban kivágott példányok. Szabásmintájuk nagy általánosságban hasonló, részleteikben azonban eltérő vonásúak. A félcipők részeként feltüntetett darabokat (felsőrészek 1–17. sz. alatt és felső-részbetétek 26–36. sz. alatt) elsősorban e cipők analógiáiként fogtuk fel. E csoportba soroltuk azokat a darabokat, amelyeknek egyik oldalán talplevarró öltéseket s ezekre merőlegesen 8 cm-nél kisebb távolságra szegélyöltéseket találtunk. A 32–34. sz. oldalbetétek is ebbe a csoportba tartoznak, mindegyik darabon 5 cipőfüzőlyuk van.

A cipőfüző változatos nyersanyagból készülhetett, de a mi kútjainkból semmi olyan anyag sem került elő, amelyik cipőfüző lehetne.

Ez az oldalbetetés, oldalán fűzött cipőfajta a több részből szabott európai cipők legkorábbi s leghosszabb ideig tartó viselete volt. A szárkivágás változó, a cipő orrának hosszúsága is, de ezek csak másodlagos jellemvonások.

A X–XIV. századokban zárt, egyenes kivágású oldalfűzős félcipők igen nagy számban kerültek elő lengyel ásatásokon. Gdanskban⁵⁰ és Wolinban⁵¹ a XII. században szinte kizárólag ilyen lábbeliket viseltek (11. kép), ezeket a budai félcipők legkorábbi analógiáiként említjük. XIV. századi hasonpéldányait pedig a varsói óvárosi ásatásokból ismerjük.⁵²

Az évszázados fejlődés során kialakult oldalt fűzött félcipők viselete a XIV. században Európában egységesen elterjedt, még a katonai viselet tartozékaként is használták.⁵³

A felsőrész boka körüli bemetszése régi divatvonal, a XI. századtól a XV.-ig változatos magasságú félcipőkön alkalmazták. A 4 eddig rekonstruálható budai félcipő a XI. századi veronai bronzkapu alacsony szárú cipője⁵⁴ és egy XV. századi olasz miniatúra félmagas, bemetszett szárú cipője közti variáció.⁵⁵

A cipők díszítése rendkívül változatos, varrásokkal, kivágásokkal stb. díszítették mind a szláv, mind a nyugat-európai területeken található példányokat.

Az 59. és 61. sz. félcipő fűzőnyílásában tér el a fenti típustól. Az, hogy a fűzőnyílás egy, a lábfejen közepén levő hasíték, pl. Wolinban sem ismeretlen (11. kép).⁵⁶ A wolini és budai cipők szabásmintája részleteiben eltérő, a budai cipők felsőrészeit több darabból állították össze. A katalógus 35–36. sz. betétdarabjai elvben ilyen cipők tartozékai, valamint mindkét cipőfajta kéregbetétjei is lehetnének a 27–28. sz. darabok.

⁵⁰ Wiklak I., i. m. 488. 15–16. képek.

⁵¹ Wojtasik I., i. m. VII. t. 1, VI. t. 2–3, rekonstrukció XIV. t. 4.

⁵² Marek J., i. m.

⁵³ Salmi, M., La miniatura italiana. (Milano 1956) X. t. (Niccolo da Bologna miniatúrája 1373.)

⁵⁴ Leisinger, H., i. m. 83. kép.

⁵⁵ Salmi, M., i. m. LVII. t. (Johannes Blanchinus művét, a Tabula Astrologiae-t átadja III. Frigyes császárnak.)

⁵⁶ Wojtasik, J., i. m. VI. t. 1.

A kéregbetétek formája változó. A bélés kéregbetét-jének varrásai nem esnek egybe a felsőbőr varrásaival, mint ahogyan ez jól látható a 61. sz. cipő esetében. Ezzel az eljárással a lábbeli tartósságát növelték.

A száracipők viselete a megvizsgált leletek tanúsága szerint ugyanolyan gyakori volt Budán is, mint a fél-cipőké. Ezek közül két cipő részletével foglalkozunk részletesebben, mert csak ezek adnak lehetőséget típusba sorolásra. A 18. sz. darab hegyesedő orrú cipőből származik. A szár elől, középen nem ért össze, szabadon hagyta a lábszárat. A cipő oldalán, merőleges irányban a talpra cipőfüzővel záródott. A lábujjak felé eső részekben talplevarró öltések vannak, az egyéb ép széleken pedig a finom szegélyvarrások apró öltésnyomai. A darabot másodlagos felhasználás után eldobták, így nem ismerjük pontosan a szabásmintát. Annyi azonban bizonyos, hogy a lábfejet borító rész és a szár egy része (minél kevesebb varrás érdekében) egy darabból lehetett.

Ebbe a csoportba tartozik a 24. sz. bélésdarab, amelyen szintén jól látszik a cipő szárának formája. A lábszárat elöl középen ez a cipő is szabadon hagyta, a sarok felé eső részekben jól látszanak a kéregbetét varrásnyomai.

Az alacsonyszárú cipők második csoportjába sorolható a 19. sz. bélésdarab egykori cipője. Jól kivehető a hegyesedő orrú cipő zárt szárának formája. A szár ebben az esetben összeért, és gomblyukkal zárult. A darab szabásminta szerinti besorolásában ismét az öltésformák, talplevarró és szegélyöltések, nyújtottak biztonságos támpontot.

A legtöbb megválaszolandó kérdés a cipőtalpak és talpbélések vizsgálatánál merült fel. A bőrleletek szétválogatása után a XIII–XIV. századi leletek között kétféle talpat találtunk.

Elsőként a 38–44. sz. közöttieket vizsgáltuk meg. Teljesen zárt formák, egyenes vonalú talpak, sarkos lábbelik részei. A talpak közepére néhány bronzszöveget vertek be. Két talpban a bele való bélés kis darabját is megtaláltuk. Ezek a vastag, kemény talpak nem valószínű, hogy az eddig tárgyalt finom vonalú, elegáns, könnyed cipőkhöz tartoztak volna, talán csizmatalpak lehetnek. A kérdés eldöntésére várnunk kell, egyelőre nem áll rendelkezésünkre e tárgykörben megfelelő mennyiségű adat.

A talpak második csoportját alkotó 45–58. sz. talpak kétféle anyagból készültek. Egyik részük vastagabb, puha bőrből, másik részük vékony bélésből. Formájuk szabályos, a láb boltozata felé karcsúsodó vonalú, minden esetben megkülönböztethetően jobb vagy bal lábra illőek. A Képes Krónikában bemutatott 3 lábbeliviselet: saru, bőrtalpu harisnyaszár, zárt felsőrésű félcipők talpalkotórészei lehetnek. A széleken a felsőrészekhez hasonlóan talplevarró öltések lyukait látjuk, de sajnos ezeket a darabokat nem sikerült illeszteniünk.

Az esetleg csizmatalpakként meghatározott 38–40. sz. talpakon kívül az egész bőr letegyüttes változó nagyságú puha bőrből áll. Ez a jelenség különféle magyarázatra alkalmas. Bázelen⁵⁷ és a lengyel városok ásatási leletei között sem találtak vastag bőrből készült talpakat.

Nem véletlen, hogy a korábbi középkori cipők felsőrészek és talpbélések formájában maradtak meg. Az utcán, közlekedés közben feltehetően már a XII–XIII. században fatalpakat, vagy valamilyen más kiegészítőt használtak: A Képes Kronikában ezt a kiegészítőt helyettesítette a saru.

Fatalpak régészeti ásatásokból eddig még nem kerültek elő, de több ikonográfiai adat segít bennünket formájuk és használatuk rekonstruálásában.

Egy XVI. sz. elején készült fametszet részletén egy a 61. sz. budai cipőhöz hasonló formájú cipőt viselő alakot látunk, amint utcai öltözékben belép egy házba. A kecses, sarkatlan félcipőn egy tömpe orrú, sarkatlan, ormótlan papucset hord.⁵⁸ Mivel a budai középkori viselet ma még kidolgozatlan téma, talán helytálló lehet az a feltételezés, hogy a XIII. századtól Budán is hasonló lehetett a városi polgárság lábbeliviselete.

Az igen nagy számban előkerült bőrleletek felkeltették érdeklődésünket a budai bőrfeldolgozó iparágak iránt. Egyelőre azonban attól többet, amennyit a tárgyak elárulnak nekünk, nem nagyon tudunk. A tárgyakat vizsgálva kiderül, hogy két jól fejlett iparág mindenképpen jelen volt Budán, a tímár mesterség és a lábbelikészítő mesterség. Műhelyeknek, szerszámoknak eddig nem sikerült a nyomaira bukkannunk. Hasonló a helyzet a XIII–XIV. századi történeti írott forrássanyaggal is.

A mesterek Magyarországon is úgy dolgozhattak, mint Európa más országaiban. A lábbelikészítés folyamata röviden a következő mozzanatokból állhatott: a bőrt kiválasztották, kiszabták. A szabott darabokat vízben áztatták, majd kifesztítve szárították. Ezután következett a pontosabb szabás, majd a varrás. A kiszabott darabokat belső oldalukon egymással, majd a béléssel összevarrták. A darabokat a színükre visszafordították, kaptafára húzták és végleges formát adtak.⁵⁹

Néhány középkori, lábbelikészítést ábrázoló metszet mellett a műhely képe és az alkalmazott szerszámok bemutatásában a mai cipésműhelyekben található tárgyak segítenek bennünket.

A legkorábbi bőrkikészítést és egy csizma készítését ábrázoló metszetet a Reini Mintakönyvből ismerjük a XII–XIII. sz. fordulójáról.⁶⁰ Részletesebben látjuk a mestert műhelyében szerszámaival, munka közben az 1388-ban készült Mendelschen Stiftung egyik lapján⁶¹ (1. kép 3). A mester kis széken ül, az ablaknál levő asztalon bőrdarab kiszabott cipőrészekkel, az asztal alatti nagy fatuskón pedig szerszámait látjuk. A falakon, polcon a már elkészült különféle lábbelik sorakoznak. Cipőkészítési és nem utolsósorban cipőtörténeti szempontból jelentős egy ismeretlen spanyol festő Cipészboltot ábrázoló műve, amely a XV. században készült. Az asztalon levő cipő a budai, sarkatlan, oldalfűzős félcipők rokonai, az egyik férfi lábán pedig a Képes Krónika bokapántos, hegyes orrú cipőjét látjuk.⁶² Az alacsony asztalon különböző cipésszerszámok, egy nagy olló és 3 pár díszes fél-cipő van.

Mint ez az utolsó kiragadott példa is mutatja, a középkor folyamán Európában a lábbeliviselet bizonyos módja általánosnak tekinthető. A láb formáját követő, kényelmes cipők korán a XII. sz. közepén kialakultak, a több darabból szabott, különböző felsőrész-betétes formák feltalálásával. A puha, rugalmas bőrből készült lábbeliket az uralkodó osztály tagjai és a városok polgárai egyaránt viselték, csupán a falusi lakosság munkájához igazodó lábbeliviselete mutatható eltérő vonásokat. A bemutatott budai cipők és részleteik önmagukban utcai viseletre alkalmatlanok voltak, újabb adatok előkerülésétől várjuk a kiegészítő darabok meghatározásának lehetőségét.

A budai bőrleletek és cipők vizsgálata még nem fejeződött be. További rekonstrukciók és anyagmeghatározások után, reméljük, sikerül körvonalazni a lábbeliviselet más részletproblémáinak vizsgálatát mellett a bőrfeldolgozó iparosok gazdag, sokrétű, változatos tárgyakat előállító tevékenységét.

Írásné Melis Katalin

⁵⁷ Berger, L., id. m. 72.

⁵⁸ Zöllner, W., Reise in die Gotik. (Leipzig 1966) 43., 26.

⁵⁹ Freckay J., Mesterségek szótára. Csizmadia,

cipész és varga mesterség.

⁶⁰ Friese, K., i. m. 84., 52. kép.

⁶¹ Zöllner, W., i. m. 62.

⁶² Thiel, E., i. m. 89. 78. kép.

БУДАЙСКАЯ СРЕДНЕВЕКОВАЯ ОБУВЬ XIII—XIV вв.

Среди средневекового археологического материала раскопанных колодцев замкового квартала Буды в большом количестве были найдены кожаные изделия. После длительных реставрационных работ выяснилось, что в нашем распоряжении находится несколько подлежащих реконструкции экземпляров обуви, а также 50—60 кусков кожи, которые по всей вероятности являются частями туфель.

Так как эти находки получены археологическим путем, автор ищет, прототипы их форм и аналогии, используя иконографические данные и другие археологические комплексы. Самые древние, полученные при раскопках туфли, найдены в материале IX—XI вв. городов Польши. Это туфли простейшего изготовления. Они сделаны из одного куска кожи и имеют шов из простых стяжков.

На рубеже XI—XII веков в Европе получили распространение также туфли-поршни с низким голенищем. (Новгород, Гданск, Базель и др.). Фасон некоторых экземпляров обуви, полученной при раскопках, совпадает с изображениями (новгородским, гнезненским, на бронзовых веронских воротах, резными изображениями нижней церкви в Пече и др.).

В конце XII века, с применением вставок на верхней части туфель, сложился прототип остроносы обуви раз-

нообразного фасона, характерной для костюма эпохи готики.

Форму и вариации обуви в Венгрии определяла европейская мода, а также традиции, сохранившиеся с эпохи завоевания венграми родины. Такую двойственность костюма можно проследить на миниатюрах Иллюстрированной Хроники, оформленной в 1360-ых годах, и особенно на ее заглавном листе.

Туфли, полученные после реконструкции кожаных находок колодцев в Буде, тождественны изображениям Иллюстрированной Хроники. Все они остроносые, с боковым швом и без каблука. Такие туфли были пригодны для постоянной носки только в том случае, если их подошва из мягкой кожи была чем-то укреплена: возможно, деревянной подошвой или сандальными ремнями.

По археологическим находкам автор имеет возможность исследовать технику кожевенного ремесла и выделки обуви в Буде. Хорошо обработанную кожу вырезали по кройке, затем с изнанки подшивали, сшивали и обшивали, после чего, перевернув туфель на лицевую сторону, придавали ему на колодке конечную форму.

Исследование будайской обуви ещё не закончено. После получения новых реконструкций и определений материала автор надеется охарактеризовать будайскую средневековую обувь.

К. Ираш-Мелиш

LES CHAUSSURES À BUDE AU MOYEN ÂGE

XIIIe et XIVe siècles

Résumé

Le matériel archéologique médiéval dégagé des puits dans le Quartier du Château de Bude contient une grande quantité d'objets de cuir. Nous avons recherché les origines et les analogies des formes de détails des chaussures dans les représentations médiévales et dans d'autres ensembles de trouvailles. C'est dans le matériel des villes de Pologne du IXe et du Xe siècles que nous avons retrouvé les souliers les plus anciens.

En Hongrie les formes et les changements de la mode des chaussures étaient déterminées par la mode européenne et par la survie de celle de l'époque de la conquête hongroise. Ce sont ces deux modes que nous pouvons étudier sur les miniatures de la Chronique Enluminée de Vienne, exécutée dans les années 1360.

Les souliers trouvés dans les puits de Bude sont identiques à ceux qui sont représentés dans la Chronique Enluminée; ce sont des souliers plats aux bouts se terminant en pointe et à la couture latérale. Le talon était fait d'un cuir souple, on ne pouvait les porter qu'avec une sorte de complément, c'est-à-dire avec un patin de bois ou des sandales.

La recherche de la mode des chaussures de Bude n'est pas encore terminée: c'est après avoir effectué de nouveaux examens techniques et des reconstitutions que nous espérons pouvoir retracer aussi la riche activité multiple des artisans d'alors travaillant le cuir.

K. Írás-Melis

MAROSI ARNOLD

Marosi Arnold születésének és a székesfehérvári múzeum közvetlen elődjének centenáriuma pontosan egybeesik. Évfordulók ilyen találkozása aligha volt annyira szimbolikus jelentésű archaeológiánk történetében, mint ebben az esetben. A Marosi Arnolddal egyidőben megszülető székesfehérvári múzeum ugyanis Marosi Arnoldnak köszönhetette újjászületését. E szimbolikus párhuzam hatását még csak növeli, hogy e megemlékezés éppen a századik kötetében jelenik meg annak a folyóiratnak, amely Marosi Arnold legjelentősebb tudományos közleményeinek is helyet adott.

Marosi Arnold, eredeti nevén Málits Mihály 1873. február 9-én született Szilsáráknyban, Sopron megyében. Kisparaszti család gyermeke. Gyermekekeit Celldömölkön töltötte. Gimnáziumi tanulmányait a pápai bencés algimnáziumban kezdte, majd a győri bencéseknel folytatta. 1889-ben belépett a ciszterci rendbe. Így továbbtanulása is biztosítva volt. Ekkor változtatja meg nevét is: mint Marosi Arnold érettségizik a ciszterciák egri gimnáziumában. A Zircen eltöltött szerzetesi újoncév után, a Rend budapesti hittudományi és tanárképző intézetében és a Pázmány Péter Tudományegyetemen párhuzamosan végezte teológiai és földrajz-természettanári tanári tanulmányait. Két évet a Műegyetemen is hallgatott. Egyetemi éveit 1896-ban fejezte be, ekkor szentelik pappá is. Egy éves zirci rendi központi szolgálat után tanár lesz a Rend székesfehérvári gimnáziumában. Csaknem azonnal tüdővérzés éri, így hetente csak pár órát taníthat. Legyűrve a betegséget, még az évben megszerezzi a középiskolai tanári oklevelet. Tanári működését gyenge egészsége miatt mégis meg kell szakítania. Így két évet Zircen és Szentgotthárdon tölt könnyebb, rendi beosztásban. 1900-tól két évig a rend iskolájában Baján tanár, és ekkor egészsége teljesen helyreáll. 1902-ben kerül Pécsre, a ciszterci főgimnáziumba.

Pécssett kapcsolódási közege a magyar múzeumügyhöz, a magyar archaeológiához. Ennek közvetlen indítékát ma még nem ismerjük. Szerepet játszott benne maga Wosinszky Mór, akinek befolyása és biztatása mellett lát hozzá 1904-ben Pécs város múzeumának a rendezéséhez. Wosinszky volt hátralevő néhány évében (1907-ben halt meg) továbbra is Marosi mestere a múzeumügyek, jelesen a régészet dolgaiban. A pécsi városi múzeum fiatal igazgatójaként Marosi nemcsak a gyűjteményt hozza rendbe, hanem — hogy társadalmi háttérrel és anyagi alapot teremtsen — megszervezi a Pécs-Baranya-vármegyei Múzeumegyesületet is. De szervező és rendező munkája mellett már ekkor is van ideje és energiája közvetlen régészeti kutatásokra is, mint ezt több ásatása, valamint népvándorláskori és középkori kérdésekkel foglalkozó cikkei mutatják.

Nyilvánvaló, hogy Marosi Arnold indulásában és pályafutásában sok a közös vonása nagy elődjével, Rómer Flóriséval. Kezdvé a nyugat-dunántúli tanulóévektől az egyházi pályafutás lépcsőfokaiig, közben a mindkettőjük-nél több- mint három évtizedes archaeologiai-múzeumi tevékenységgel. Marosi, ha nem is közvetlen folytatóként, a Rómer által elkezdett régészeti utat járta, korának adott, Rómerénél már magasabb színvonalán, de nem olyan széleskörűen. Ha Rómer munkásságát abban foglaljuk össze, mint a hazai régészet megindítása, a tele-

püléstörténeti iskola hazai csíráinak felnevelése, akkor — az 1876-os kongresszus után, az arra összegyűjtött, *látszólag* hatalmas régészeti anyagon rágódó művészettörténeti iskola száraz tipológiai évtizedei után, amelyeket Hampel neve jelképez — a magyar régészet harmadik generációja a településtörténeti irányzat korszerűbb iskoláját bontakoztatta ki. Míg ugyanis Rómer idejében csak arra volt mód (maga Rómer természetesen tökéletesen tisztában volt a magasabb követelményekkel is), hogy megismerjék egy-egy vidék hasonló vagy éppen nem hasonló anyagot adó lelőhelyeinek a számát (és pontos fekvésük sokszor már nem is volt fontos), egy-egy típus itt vagy ott való felbukkanásának bizonyítékait, most maguknak a lelőhelyeknek az alaposabb megismerése érdekében az ásatások. Hazánkban is az ásatás lesz az archaeologia legfontosabb kutatási módszere. A stílusjegyek végtelen aprólékos vizsgálata helyett tehát a kis összefüggések biztos megismerése a cél. Ezeknek területenkénti vagy éppen országos összegzése valóban elvezet majd a nagy összefüggések felismeréséhez. Úgy tűnik, hogy e harmadik generáció munkájában, módszereinek általánossá válásában Marosi Arnold ha nem is a vezető szerepet, de a csöndes alapító tagét játszotta. Ő képviselte ugyanakkor az átmenetet a magyar vidéken dolgozó régész két, jóllehet szélsőséges fejlődési alakja: a XIX. századi *különc* (amikor a régész sokak tudatában felerészben garabonciás diák, másik felében a falu bolondja) és a XX. századi, a *hivatalnok* között.

Pécsi működése 1909-ig tartott. Az itt töltött évek alatt tanulással, tanfolyamokon való részvétellel alaposan megismeri a régészet tudományát, a napi feladatokon keresztül a múzeumi munka feladatait. A pécsi városi múzeum megnyitási ünnepségén 1904. november 27-én mondott beszédében már határozott vonásokkal rajzolja meg a múzeumnak a közművelődésben betöltendő szerepét: „A kultúra szempontjából mi más a múzeum, mint a múltak letűnt napjainak hátramaradt fényugara, mely bevilágít a régi idők közművelődési és társadalmi viszonyaiba. ... A történelmi emlékek nem rozsdás fegyverek és elrongyolódott zászlók, nem is értéktelen cserépdarabok és elhanyagolt ócskavasak, a tanulni akaróknak művelődéstörténeti adatok, a lelkesedni tudóknak pedig ereklyék, melyeknek egyikéhez az ősöknek csatában hullatott vére, másikához a munkában lecsurgott verítéke tapad.”

Pécsi működése alatt azonban az élő világ jelenségeit és törvényeit kutató természettudós, az emberi kultúra történetét vizsgáló történész-régész és a gyakorlati pedagógus még egymással egyenrangú részt kaptak a tudós erejéből és idejéből. Mikor 1909 őszén áthelyezik rendje székesfehérvári gimnáziumába, munkásságában a történeti és archaeologiai kerül túlsúlyra.

Székesfehérváron ekkoriban a múzeumügy már hosszú idő óta vajdított, sőt már-már elvetélt. Nem kétséges, hogy az 1873-ban alakult Fejér vármegyei és Székesfehérvári Városi Történelmi és Régészeti Egyesület, melynek működése *Hattyúffy Dező* árvászéki ülnök nevéhez fűződött, annak idején tiszteletre méltó munkát végzett. A millennium utáni évekre ez az egyesület és gyűjteménye már elvesztette életképességét, gyűjtőtevékenysége látszólagossá, publikációs tevékenysége igen-igen

elmaradottá vált. A múzeumügyet Marosi érkezéséig csupán *Lauschmann Gyula* orvos lelkesedése tartotta ébren. Ő volt az, aki rövidesen felkereste a Székesfehérvárra került Marosit, és szóba hozta neki egy fehérvári nyilvános múzeum létrehozásának a gondolatát. Jó helyen kopogtatott. A múzeumalapítás magyar módjának kérdéseiben már jártas Marosi örömmel vállalta a feladatot. Annál is inkább, mert — mint maga írja negyedszázaddal később — „Szent István vármegyéjében és városában múzeumot létesíteni nemzeti feladat, hazafias kötelesség”.

Marosi rögvest munkához lát. Megnyeri az ügynek a megyei és városi közigazgatás vezetőit, és *Lauschmann* közreműködésével magalakítja a Fejérvármegyei és Székesfehérvári Múzeumegyesületet, a létrejövő múzeumnak most is háttérét és anyagi alapot biztosítandó. 1910. május 14-én pedig megnyílik a Fejér vármegyei és Székesfehérvári Múzeum is.

Nem kétséges, hogy Marosi Arnold egészen kivételes tudományszervezési képességgel rendelkezett. Aki tisztában van azzal, hogy múzeumügyünk anyagi és erkölcsi támogatása a századelő igazgatási elveiben és gyakorlatában is milyen alárendelt szerepet játszott, az tudja csak igazán megítélni, mekkora feladat, és főleg mekkora teljesítmény volt hat év alatt két városban hozni létre lényegében új múzeumokat.

Pedig Székesfehérváron az ilyen alapítást az általános, többé-kevésbé mindenütt meglevő nehézségeken (főleg a pénzhány) egyéb, sajátosan helyi akadályok is gátolták. Mint például (részben Marosit idézve)

„... a római régiségekkel Székesfehérvárott űzött és úgyszólván csak a külföldet szolgáló kereskedés...”, a rablóásatások rendkívüli méretei, elsősorban Dunapentelén, és végül a megyében birtokló előkelőségek gyűjtő-, sőt ásató tevékenysége. Jelentős régészeti gyűjtemény van ekkor a kálozi kastélyban, komoly görög vázaanyag mellett megyei leletekkel. *Zichy Rafael* sárszentmihályi kastélyában a megyében talált római és középkori kőanyag van. *Zichy Aladár* vajtai kastélyában régészeti gyűjteményt őriz, hasonlóképpen *Batthyány Lajos* polgárdi kastélyában is fontos leletek találhatók (elkallódásukig például a szabadbattyáni germán leletek egy része is). Ráadásul furcsa lehetett a város nemzeti és kulturális öntudata is, ha nemcsak a Történelmi és Régészeti Egyletnek a régi gyűjtött anyaga porosodott a Megyeháza kamráiban, hanem, mint Marosi írja: az 1848. évi ásatások kapcsán az egykori királysirokban *III. Béla* és felesége temetkezésén kívül „több más királyi maradványt találtak, melyeknek nem tudták megállapítani személyazonosságukat. E maradványok egy ideig ott hányódtak a városháza padlásán, majd a későbbi ásatások folyamán talált csontokkal együtt a székesegyház kriptájába kerültek, hol avatatlan kezek részben feldúlták...” (Székesfehérvári Szemle I: 8–9, 1931, 10).

Most azonban pár ember energiája és lelkesedése, a szerény Marosi szerint „a közvélemény és a közérdeklődés fölbredése útját szegte” a múzeumügy megoldása további halasztásának. (1909-ben Székesfehérvár kivételével már minden valamirevaló magyar városban van nyilvános múzeum és kiállítás.) A főleg régészeti anyagból álló gyűjtemény (1911-ben 6451 régiségtári tárgy és 169 néprajzi) számára először az Iskola (mai Zalka Máté) utcában a régi gimnáziummal szemben emelkedő épületnek első emeleti bérelt (!) helyiségei nyújtanak helyet. Ettől kezdve az intézmény régiségtárának fejlődése Marosi Arnold életében — nem számítva az első világháború miatti nehézségeket — egyenletes.

Marosi régészeti kutatásait nem az akkoriban főleg vidéki múzeumokban megfigyelhető esetlegesség irányította. Eltekintve attól, hogy a leletbejelentéseket a legtöbbször nagy alaposággal vizsgálta meg, és rendkívül sok leletmentő ásatást végzett, a mai korszerű topográfiai kutatásokhoz igen közel álló gyűjtést is folytatott: „a múzeum gyarapodásának egyik főeszköze a vidéki gyűjtő-

utak, amelyek ha nem is járnak mindig a kívánt tárgyi növekedéssel, az a hasznuk megvan, hogy egyrészt a múzeum iránti érdeklődés fokozódik, másrészt tájékoztatnak a helyi muzeális viszonyokról.” (Székesfehérvári Szemle I: 10–12, 1931, 15.) Leletbejelentéseket kivizsgáló, új lelőhelyeket kereső felfedező útjain mind a régi, mind az új lelőhelyek fekvését katonai térképeken (!) jelölte be. Így például a polgárdi ezüst tripos vagy a rácalmási római mérőföldkö helyét is. Ásatásainak színhelyét nagy tervszerűséggel választja ki, mérlegelve a veszélyeztetettség fokát, a ráfordítható anyagi kereteket, illetve a megye története teljesebb megismeréséhez való fontosságát. Így dönt a Bicske-Galagonyáson végzendő ásatás mellett, azt hangsúlyozva, hogy a múzeum anyagából, a megye történetéből hiányzik még az újkőkori. Így kezd feltárást a pákozdi földváron, a Dunántúlnak egyik vagy talán legjelentősebb középső bronzkori földvárán, és így indítja el útjukra a tácsorsiumi ásatásokat.

Régészeti tevékenysége legfontosabb részének, mondhatni csúspontjának tekinthetjük a székesfehérvári királyi bazilikában 1936–1938 között folytatott újbóli feltárások, konzerválások és kőtárrendezés kiharmonizálását, megszervezését, szemmel tartását, bonyolítását. Munkájának ehhez kapcsolódó, ezt szinte előkészítő része volt a székesfehérvári honfoglalás-kori és kora-Árpád-kori temetők feltárása, ez a maga nemében és főleg arányaiiban hazánkban páratlan munka.

Hogy a város és a megye történeti kutatásának, a régészeti feltárásoknak a tervszerűségét biztosítsa, a múzeumegyesület keretében Történelmi és Műemlékbizottságot alakít, amelynek feladata a megye és a város területén található régészeti és műemlékek felkutatása, dokumentálása, valamint a feldolgozásukhoz szükséges irodalmi és levéltári anyag összegyűjtése.

A harmincas években a világgazdasági válság nehéz évei adtak különösen sok lehetőséget ásatásaihoz (inségmunkások igénybevételével). Az előszállás-bajesihegyi, öreghegyi, a vajtai avar, illetve honfoglaláskori temetők, a kispostagi bronzkori urnatemető, az iszakszentgyörgyi és soponyai germán temetkezések, az csákerényi avar temető, több vaskori és bronzkori urnatemető-rész feltárása alig pár év eredménye volt. Ásatásaiban objektív: nem restelli igénybe venni esetleg nála jóval fiatalabb és tapasztalatlanabb, de a szakkérdésekben nála remélhetően jártasabb vagy annak tűnő kutatók segítségét (Tács és a királyi bazilika esetében). Utólag legyen mondva: erre nem is volt mindig sok szükség.

Mindezzel párhuzamosan nem hagy fel természet-tudományos kutatásaival sem, rendszeresen és jól fejlesztí a múzeum néprajzi gyűjteményét, foglalkozik Fehérvár és a megye minden történeti korszakának kérdéseivel, a palaeolithikumtól a XIX. századig, folytatja tudománynépszerűsítő munkáját. Kétségtelen, hogy élete végén tudományos érdeklődése egyre inkább a római kor felé fordul. Létrehozza és élete végéig szerkeszti a Székesfehérvári Szemlét, amely azóta sem tud igazán új életre kelni.

Tanári székéből 1937-ben nyugdíjazták. Ekkor még az addiginál is fokozottabb aktivitással fordul a régészet felé. Se szeri, se száma kéziratban maradt munkáinak, mintha sejtette volna: nem sok ideje van már hátra. Ekkori célkitűzése a múzeum gazdag régészeti anyagának teljes feldolgozása, ezzel párhuzamosan egyes területek monografikus tárgyalása, illetve a megye egyes korszakainak (La Tène, római, népvándorlás, Árpád-kor) összefoglalása. E munkák lettek volna a koronája amúgy is gazdag életművének: országszerte használt tankönyvei és ismeretterjesztő munkái mellett több mint 400 kisebb-nagyobb tudományos, főleg régészeti tanulmányt közölt.

Az elpusztíthatatlan életerejének tűnt tudós archaeológus 1939 elején döntötte ágyba az a betegség, amelyből már nem tudott meggyógyulni. Január 22-én fejezte be munkás, gazdag életét.

Makkay János—Sulyok János

BESZÁMOLÓ A LÜBECKBEN TARTOTT XVIII. ORIENTALISTA KONFERENCIÁRÓL

1972. október 1—5.

Az 1961-ben Göttingenben, 1965-ben Heidelbergben, 1968-ban Würzburgban, majd e legutóbbi, Lübeckben tartott konferenciát a Deutsche Morgenländische Gesellschaft rendezte abban az évtizedben, amelyben a Nemzetközi Orientalista Kongresszusok színhelye India, Amerika és Ausztrália voltak. Az Európától távol fekvő földrészekeken megrendezett kongresszusokon egyes szakterületeknek csak néhány kutatója jelent meg. (Az 1973-ban még Párizsban tartott utolsó Nemzetközi Orientalista Kongresszussal a tudományos összejöveteleknek ez a rendszere meg is szűnik.) A felsorolt európai orientalista találkozók jelentőségét már egyedül ez a körülmény is igazolta. Altalában nagyszámú — és nem csak Európát képviselő — szakemberek vettek részt az üléseken, előadásokon. A XV., XVI. és XVII. konferenciát az orientalisztikát is jelentősen képviselő egyetemi városban tartották. Újításnak számított a mostani kísérlet, hogy e tudományágat nem művelő — csak orvosi és technológiai főiskolával rendelkező városban ülésezze az konferencia. Az érdeklődés felkeltése, a látszólag távoleső tudományzakokkal való együttműködés szükségességének bemutatása is szerepet játszott a hely kiválasztásában.

Az eddigi konferenciák beosztásához hasonló 12 szekcióban tartották az előadásokat és az egyes tudományzakoknak külön konferenciáit. Az utóbbiakban jelentős problémák szerepeltek: a nemzetközi bibliográfiák kérdése, az egyes orientalista szakterületek egye-

temi oktatása (az egyetemi centralizálódás következményei a viszonylag kisebb, de társadalomtörténeti, nyelvészeti, vallástörténeti szempontból fontos szakoknál), a végzetek elhelyezkedése. Az első szekció, az egyiptológia részéről 14 német egyetemi intézet számolt be munkájáról. E szekció keretében nagy érdeklődés kísérte W. Kaiser, a Kairói Német Régészeti Intézet igazgatójának előadását az elephantinei ásatásokról. A már eddig is kiváló részeredmények mellett az ásatások célja az őbirodalomig visszamenően egy egyiptomi város feltárása. Ennek jelentőségét kiemeli az a tény, hogy eddig egyetlen egyiptomi városképet sem sikerült feltárással biztosítani, rekonstruálni, és ez most Elephantine városával lehetségesnek látszik.

J. Lipińska a lengyel feltárók sikeres der el-bahari-i ásatásának, III. Thutmosis templomának rekonstrukciós problémáinak kérdéseivel foglalkozott. J. Janssen az egyiptológiai bibliográfia helyzetét több szempontból vizsgálta.

E sorok írója felkérésre a magyar egyiptológia kialakulását és munkásságát ismertette.

Történeti (a Sethnacht sztéle), vallástörténeti (a piramisszövegek szerkezetéről, a szövegek és képábrázolások összefüggéséről, az ún. negatív vallomásról), nyelvtani (a II. idők problémája), jogi (az adopció Egyiptomban) kérdésekkel foglalkoztak többek közt még az egyiptológiai előadások.

Wessetzky Vilmos

KORABRONZKORI SZIMPOZION VERONA—LAZISEBEN ÉS STARÝ SMOKOVECEN

A veronai Museo Civico di Storia Naturale 1972. május 1—6 között nemzetközi szimpoziont rendezett az európai korabronzkor problémáiról. A szimpozion megrendezésére az előző évben a Magas-Tátrában tartott hasonló témájú tanácskozás folytatásaként került sor.

26 előadás hangzott el, s bár a tanácskozás középpontjában a korabronzkor problémái állottak, az elhangzott előadások a bronzkor aránylag hosszú időszakát ölelték fel, mivel a korabronzkor terminológiájával kapcsolatban jelenleg Európa-szerte zűrzavar uralkodik. Elhangzott olyan kívánság, hogy az értelmezési zavarok megszüntetése érdekében rendezni kellene terminológiai tanácskozást is.

Az előadások túlnyomó része természetesen valamilyen formában kapcsolatban állt az észak-itáliai bronzkorral, s e fontos, de az utóbbi időkig elhanyagolt terület korabronzkori kronológiájának tisztázásához és más területekkel fennállott kapcsolatai felderítéséhez kisebb-nagyobb lépést jelentettek. Ezért nem meglepő, hogy igen sok előadás a Nyugat-Európától Magyarorszáig számos országban — többek között Olaszországban is — megjelenő haragedény kultúra problémáiból indult ki, amely kultúrának igen nagy szerepe volt a nyugat- és közép-európai bronzkor kialakításában. Más előadások az észak-itáliai és közép-európai fejlettebb korabronzkor kapcsolatait főleg a fémeken keresztül vizsgálták. Nagy figyelmet keltettek a történeti és gazdasági összefüggéseket tárgyaló szűkebb témájú, de több országot érintő előadások. Elismerést keltett az olasz kutatók törekvése, mely szerint lendületbe kerülő kutatásaik újabb eredményei alapján az észak-olaszországi korabronzkor részletezőbb tagolását is megkísérelték. Ugyanakkor visszhang nélkül maradtak az olyan előadások, melyek csak egy-egy ország vagy még ott is csak egy-egy szűkebb terület lokális problémáit nagyobb összefüggések nélkül boncolgatták.

Összességében az előadássorozat hasznos információkat nyújtott a nagyobb összefüggések felismerésére és a továbblépés útjára vonatkozóan.

A szimpoziont a Garda-tó melletti középkori hangulatú Lazise városkában tartották. A tanácskozáshoz kiállítások megnyitása, régészeti lelőhelyek megtekintése kapcsolódott. Elsőként magában Laziseben nyílt kiállítás a környék korabronzkori leleteiből, majd Veronában a múzeum állandó ősrégészeti kiállítását nyitották meg erre az alkalomra. Garda városában a környék sziklarajzainak reprodukcióiból rendeztek bemutatót. Megtekintettük a korabronzkori Polada kultúra cölöppítményes telepének ásatását Fiave mellett (Garda-tótól északra), majd a Ledroi-tó mellett létesített új múzeumot. Ez utóbbi ugyancsak a Polada kultúra régtől fogva ismert cölöppítményes telepe mellett létesült, és részben eredeti tárgyak, részben másolatok képviselik a lelőhely anyagát. A trentói múzeum kiállításán is a hasonló korú leletek dominálnak.

A szimpozion megrendezését számos intézmény, gazdasági és társadalmi szerv támogatta anyagilag s ezek csaknem mindegyike gazdag fogadást is adott a résztvevők számára.

A programok lebonyolítása, elhelyezés, ellátás, kitűnő pontos szervezettséggel valósult meg. A tanácskozás létrehozásában és sikerében erősen részt vett Leone Fasanin és Alessandra Aspesnek, a veronai múzeum munkatársainak.

A pozsonyi egyetem és a poprádi múzeum 1972. szept. 27—30 között rendezte nemzetközi szemináriumát az eneolitikumról és korabronzkorról Starý Smokovec-en, a Magas-Tátrában. Ez a szeminárium az előző évi és az idei veronai szimpoziumot folytatta.

Természetesen ez alkalommal nagyobb hangsúlyt kaptak a közép-európai és a Kárpát-medencei problémák. 14 előadás hangzott el s az újabb kronológiai eredményeken kívül sor került fontos új leletek közlésére, fémműveségi központok létrejöttére a rézkorban, a természettudományos vizsgálódások felhasználásából adódó lehetőségekre, településtörténeti vizsgálatok eredményeinek közlésére. Vagyis főleg történeti-gazdasági vonatkozású rézkori és korabronzkori eredményeket ismertünk meg.

A tanácskozáshoz csatlakozó kiránduláson megtekintettük a kassai múzeum régészeti kiállítását, továbbá a nagymihályi (michalovcei) múzeum új ásatásaiból erre az alkalomra rendezett tanulmányi kiállítást, ahol az elmúlt évben igen gazdag és fontos neolitikus leletanyag került elő.

A tanácskozás az új eredmények közlésén kívül, az újszerű forrásfeltáró tevékenység szemlétábjából is jelentős volt és aláhúzta a komplex kutatási mód jelentőségét.

A tátrai tanácskozás sikerét B. Novotný professzor és M. Novotná docens szervező munkája biztosította.

Az előadásokat Veronában és Starý Smokovcen is élénk vita követte.

A Veronai-lazisei szimpozion résztvevői az olasz kutatókon kívül Ausztriából, Nyugat-Németországból, Franciaországból, Belgiumból, Angliából, Lengyelországból, Csehszlovákiából, Romániából, Jugoszláviából és Magyarországról (Bándi G., Kalicz N., Mozsolics A., Schreiber R.) érkeztek.

A Starý Smokovcenen tartott tanácskozás résztvevői a csehszlovák kutatókon kívül Lengyelország, Jugoszlávia, Anglia, Nyugat-Németország, Olaszország és Magyarország (Kalicz N., Schreiber R.) kutatói voltak.

Mindkét tanácskozáson nagy érdeklődést keltettek a magyar régészek előadásai és hozzászólásai.

Kalicz Nándor

A VI. NEMZETKÖZI GÖRÖG—LATIN EPIGRÁFIAI KONGRESSZUS

Az antik feliratos emlékeanyaggal dolgozó szakemberek, a görög és latin epigráfusok öt évenként ismétlődő nagy seregszemléi a Nemzetközi Epigráfiai Kongresszusok. Első ízben 1938-ban, Amszterdamban ülésezett nemzetközi epigráfiai kongresszus, amelynek szervező munkáját a nagyérdemű J. J. Hondius, a *Supplementum Epigraphicum Graecum* c. sorozat elindítója és haláláig egyik szerkesztője irányította. A második világháború az epigráfia területén is közel másfél évtizedes törést jelentett e szaktudomány képviselőinek nemzetközi kapcsolataiban. A II. Nemzetközi Kongresszusra csak 14 évvel Amszterdam után, 1952-ben Párizsban került sor, ahol ez alkalommal is a görög epigráfia egyik kiemelkedő egyénisége, L. Robert vállalt oroszánrészt a kongresszus sikeres munkájában. Öt évvel később, 1957-ben, Róma látta vendégül a harmadik kongresszust, amelynek szervező motorja a római epigráfia akkori egyik vezető alakja, A. Degraisi volt. A következő nemzetközi kongresszus 1962-ben Bécsben ülésezett, ahol a görög epigráfia nesztora, J. Keil mellett, a fáradhatatlan A. Betz biztosította a kongresszus jól pergő ütemét. A magyar epigráfusok a második világháború után első ízben a bécsi kongresszuson kapcsolódhattak be a tudományáguk nemzetközi vérkeringésébe. Megbecsülésüket jelzi, hogy ekkor az állandó International Committee-ben is helyet kaptak. A következő kongresszus 1967-ben Cambridge-ben ült össze. Az emberileg is feledhetetlen A. H. M. Jones töltötte be az elnök, míg J. M. Reynolds a titkár nehéz feladatát. Az International Committee, majd a kongresszus itteni plenáris ülése egyhangúan elfogadta a Német Régészeti Intézet meghívását, hogy a VI. Epigráfiai Kongresszust 1972-ben „az Isar-parti Athen”-ben, Münchenben tartsák. E kongresszussal kapcsolatos szervező munkát a Régészeti Intézet E. Buchner vezette müncheni Ókortörténeti és Epigráfiai Bizottsága vállalta. Innen került ki a mostani kongresszus titkára, Dr. M. Wörle is, akit egy hat tagú Szervező Bizottság, élén H. Nesselhauffal, támogatott nehéz munkájában.

A müncheni kongresszus 1972. szept. 18-án nyílt meg az ottani egyetem épületében és szept. 24-ével zárult. Soha eddig még ennyi epigráfus szakember nem adott egymásnak találkozt. 32 országból közel 350 szakember sereglett össze, köztük a szocialista országokból is vagy 40-en. A rendező nyugatnémeteken kívül nagyobb számban vettek részt a kongresszuson a francia és az olasz szakemberek, de népes csoportot alkottak az angolok is. Az említetteknek kívül szinte valamennyi európai országból, valamint az egykori *imperium Romanum* észak-afrikai, kisázsiai, syriai területeiről, sőt Ausztráliából, Kanadából és az Egyesült Államokból is érkeztek görög vagy latin epigráfusok. Magyarországról Fitz J., Mócsy A., Nagy T. és Soproni S. vettek részt e kongresszuson.

De nemcsak a megjelentek magas száma és mind az öt világrészre kiterjedő univerzálitása biztosíthat külön helyet a müncheni kongresszusnak, hanem az a kezdeményezése is, amellyel egy kiemelt és 3 kísérő keret-

témát állított a program középpontjába. A fő téma a városi élet kialakulása és fejlődése a római korban címet viselte, míg a további 3 kísérő kerettéma az epigráfia és jogtörténet, epigráfia és gazdaságtörténet, epigráfia és az i. e. 5–4. századi görög történet irodalmi hagyatéka kapcsolatainak különböző oldalokról történő megvilágítását tűzte napirendre. E jó kezdeményezés sem biztosíthatta azonban, hogy valamennyi előadás plenáris ülésen hangozzék el. Oly sokan, közel 80-an jelentkeztek a kerettémáktól eltérő tárgyú előadással, hogy a Szervező Bizottság a kongresszus ülésrendjét több szekcióra kényszerült bontani. A párhuzamos ülésszakok beiktatása azonban már eleve lehetetlenné tette valamennyi előadás, beszámoló meghallgatását. A kongresszus érdemi munkájáról szóló alábbi rövid összefoglalásunk ezért sem terjedhet ki minden előadásra. Elsősorban azokat vehettük számba, amelyekeken jelen lehetünk.

Az első napon, a kongresszus megnyitó ülésén, a hagyományos üdvözlő beszédek előtt G. Daux emlékeztet meg G. Klaffenbachról, az IG közvetlenül a kongresszus előtt elhunyt nagyérdemű szerkesztőjéről. A kongresszus nyitásának számító bevezető előadást L. Robert tartotta, aki többek között felvázolta az epigráfia és az epigráfus feladatait, majd szolt arról a mind jobban felduzzadó publikációs tevékenységről, amely szinte már áttekinthetetlenül teszi az epigráfiai irodalmat. *Non multum est maius* — idézhetnénk ez utóbbi kapcsán Cicero egyik mondását.

A kongresszus 2. napján, plenáris ülésen hangzottak el a fő téma első előadásai. D. van Berchem bevezetője világos áttekintést adott a római kori urbanizációra vonatkozó kutatások újabb törekvéseiről, valamint a még megoldásra váró fontosabb feladatairól. Ezt követte U. Laffi előadása, amely azt a kérdést fejtegette, miképpen alakult Italia közigazgatási szervezete Romának az itáliai szövetségekkel való polgárháborúja után, amikor ismeretesen a *lex Iulia de civitate*, majd a *lex Plautia Papiria* révén Gallia Transpadana-tól délre valamennyi itáliai közösség elnyerte a római polgárjogot. Utána H.-G. Pflaum az észak-afrikai romanizációról vallott nézeteit fejtette ki, majd T. Kotula az afrikai római városok szervezetében több helyütt kimutatható pun hagyományokat tekintette át. Igen közelről érintette a Pannonia-kutatást Fr. Vittinghoff előadása, amely a Duna-vidéki városok szervezetében megfigyelhető különbségeket tárgyalta, rámutatva a feliratos emlékeanyagról levonható következtetések korlátaira. Pannonia urbanizálódásának menetéről és üteméről, valamint az *aquincumi municipium* és a *civitas Etraviscorum* viszonyáról szolt alul frott előadása, míg H. Daicovicu a daciai városokhoz hozott újabb adatokat. Az előadásokat vita követte. Különösen élénk vita alakult ki az afrikai romanizáció kérdéseiről R. Thouvenot, M. LeGlay és N. Duval hozzászólásaival.

A fő téma a 2. nap délutánján folytatódott, de már csak szekcióülés keretében. D. M. Pippidi a Fekete-tengeri városok sorsának alakulását vázolta fel a prin-

cipatus évszázadaiban. J. M. Reynolds a *civitas libera et foederata* megjelölésekre igényt tartó kyrénaiak Aphrodisias történetéhez mutatott be páratlanul érdekes új feliratos anyagot. G. W. Boversock előadásában Vespasianus császár kormányzásának jelentőségét emelte ki a syriai városok vonatkozásában.

E délutáni ülésszakkal párhuzamosan kezdte meg munkáját a 2. és a 3. szekció. Az előbbiben inkább a római, míg az utóbbiban a görög epigráfia körébe tartozó témák kerültek megvitatásra. A 2. szekcióban hangzott el Fitz J. előadása a császárszélzók adományozásáról a 3. sz.-ban és J. Kajanto beszámolója a női *cognomina* legkorábbi feltűnéséről a feliratos anyagban.

A 3. naptól kezdve a délelőtti ülésszakokat a kísérték kerettémák, míg a délutániakat a három párhuzamos szekció előadásai töltötték ki. Az epigráfia és jogtörténet témakörében J. Triantaphyllopoulos arról az érdekes szünkretizmusról beszélt, amely a római birodalmi és az egyes görög városi jogok között már a *Constitutio Antoniniana* kibocsátása előtt kialakult. A római jogtörténet nagy öregje, W. Kunkel, a római magánjog történetére vonatkozó feliratos emlékeanyagot tekintette át lebilincselő előadásban.

A következő napon két hosszabb előadás hangzott el az epigráfia és gazdaságtörténet témaköréből. A boiotiai városok hellenisztikus-kori gazdasági életéről szólt az egyik (P. Roesch), míg a másik, bennünket közelebből érintő előadásban L. C. Ruggini a császárkori collegiumok szerepét tárgyalta nem annyira az egyes városok szervezeti keretein belül, mint inkább a központi kormányzat, az államhatalom viszonylatában. Az előadónő a pannoniai collegiumokat is gyakorta bevonta vizsgálódásai körébe.

A harmadik kísérték kerettémára a kongresszus utolsó teljes munkanapján került sor. Az i. e. 5–4. századi görög történet elbeszélő és epigráfiai forrásainak összevetése A. Raubitschek előadásában Xenophon, Hellenika első könyveinek kritikai értékeléséhez vezetett. A. G. Woodhead előadásában ugyancsak az irodalmi hagyomány és a feliratos emlékeanyag közötti antinómiák jutottak szóhoz, ez alkalommal az athéni államszövetség eltérő megítélése kapcsán.

A fentebbiekben röviden vázolt kerettémákat délutánonként, két alkalommal, szekció-ülések követték. Mint felkért vitavezető a 2. szekció munkájában vehet-

tem részt, ahol egy ízben hispaniai témák, más alkalommal hadtörténeti kérdések kerültek megvitatásra. A hispaniai olajtermelésről és -exportról tartott előadás (T. R. S. Broughton) újabb amphora-bélyegek közlésével világította meg egyrészt a baetici olajtermelés jelentőségét, másrészt a hispaniai olajexportot, amely a Rajna-vidéktől keletre már nem rendelkezett jelentős piaccal. Igen érdekes volt G. Watson előadása, amely a legiókból a lovassapatokba (*alae*) történt egyéni áthelyezéseket tárgyalta.

E sommás áttekintésből is kitűnhet, hogy a kongresszus munkarendje aránylag igen feszített volt. Ezt némileg oldották a közbeiktatott autóbusz-kirándulások München környékére, Regensburgba, valamint a múzeumlátogatással vagy koncerttel összekötött esti fogadások.

A kongresszus érdemi munkája a szept. 23-i plenáris üléssel ért véget. A záróelőadást R. Syme tartotta a többféleképp kiegészíthető tiburi akephal-feliratról (ILS 918).

Röviden még pár szót az International Committee munkájáról. A Bizottság egyhangúan elfogadta a Román Tudományos Akadémia meghívását, hogy a következő kongresszus Bukarestben, ill. Constantában üljön össze. Szervezeti és anyagi megfontolásból nem javasolt viszont a Bizottság egy „Association épigraphique” létrehozását. Ilyen értelemben fejtették ki véleményüket M. Guarducci, D. van Berchem, H. Nesselhauf, L. Robert, R. Syme és alulírott.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a VI. Epigráfiai Kongresszus nemcsak sikeres munkát végzett, hanem a szakmai kapcsolatok további erősítéséhez is nagymértékben hozzájárult. Mindezek előfeltételeit megteremtette a mintaszerű rendezés, a gazdag program és a kongresszuson kialakult kollegiális légkör. Egyedül talán a párhuzamos ülések kifogásolhatók. A nagyszámú, közel 100 bejelentett és elfogadott előadás egyheti programkeretbe állítására más megoldás azonban aligha kínálkozott. Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy a vendéglátók nemcsak előzékeny és szívélyes házigazdáknak bizonyultak, hanem az előadástartást illetően is igen nagy mértéktartásról tettek tanúságot. Az előadások több mint 95%-át a vendégeknek engedték át. Mindezek olyan tanulságok, amelyek egy magyarországi, ha nem is epigráfiai, kongresszus rendezésénél sem hagyhatók figyelmen kívül.

Nagy Tibor

BESZÁMOLÓ A IX. NEMZETKÖZI LIMESKONGRESSZUSRÓL

A Román Tudományos Akadémia meghívására a IX. Nemzetközi Limeskongresszus 1972. szeptember 6–13 között a romániai Mamaiban került megrendezésre.

A kongresszus ünnepélyes megnyitását M. Constantinescu az RTA részéről, a kongresszus elnöksége nevében D. M. Pippidi s a vendégek részéről H. Schönberger professzorok üdvözltek a 22 országból érkezett mintegy 180 résztvevőt, közöttük a hat magyarországi kiküldöttet.

Az első két munkanapon plenáris ülések keretében előbb a magyar, a jugoszláv, a bolgár és a román limeszakaszon folyó kutatásokról hangzottak el összefoglaló beszámolók, majd a román kollegák ismertették legújabb kutatásaikat. A további két napon a szekcióüléseken a külföldi résztvevők előadásai – mintegy 50 – kerültek sorra. Magyar részről Nagy Tibor a legújabb hazai limeskutatásokról, Fitz Jenő a gorsiumi táborról és alulírott az alsóhetényi későrómai erődről tartott előadást. A kongresszuson elhangzott előadások lényegében az egész európai s részben a közel-keleti limeskutatásról összefoglaló képet nyújtottak a résztvevőknek, s egyúttal betekintést engedtek a legutóbbi, a cardiffi limeskongresszus óta folyó limeskutatásokba. Különösen a romániai, elsősorban az igen fontos alduai limeskutatás legújabb eredményeit ismerhettük meg behatóan. Az előadások jelentős teret szenteltek a romániai – dobudzsai, havas-

alföldi és az alföldi (bánáti) – sáncrendszerek kutatásainak ismertetésére, melyeknek problémáit a román kutatás – újabb terepkutatások hiányában – elméleti úton kívánta megoldani. A külföldi előadók számos új, korszerű limesfeltárást számoltak be, mellettük azonban szép számban hangzottak el értékelő, történeti jellegű előadások is.

A kongresszus keretében szervezett kirándulások során Dobrudzsza ókori emlékeivel és múzeumaival ismerkedhettek meg a résztvevők. Előbb a dobudzsai sáncok, Adamklissi (Tropaeum Traiani), Municipium Tropaeum Traiani és Mangalia (Callatis) romemlékeit és a constantzai múzeumot tekintették meg, majd a kongresszus befejezésekként, két napos kirándulást tettünk az Al-Duna mentén és Észak-Dobrudzsában. Ennek során Capidava, Carsium (Hirsova) táborait és a brailai múzeumot, majd Dinogetia táborát, a tulceai múzeum kiállítását és a histriai ásátásokat tanulmányozhattuk.

A kongresszus elnöksége külön ülésen foglalkozott a magyar küldöttség javaslatával, melyet az MTA nevében Mócsy András professzor terjesztett elő, s melynek értelmében 1974-ben vagy 1976-ban soron következő limeskongresszust Magyarországra rendezi meg. Mócsy A. ismertette a magyar szervezőbizottság által összeállított ideiglenes programtervezetet is. Az elnökség a hazánkban folyó limeskutatások eredményeinek nemzetközi elismeré-

seként helyt adott kérésünknek, s így a közeljövőben Magyarországon üdvözölhetjük a szakterület legkiválóbb külföldi kutatóit.

Az előzetes tervek szerint a kongresszust — a limes-kongresszusok hagyományaihoz híven vidéken — Székesfehérvárott rendezzük meg a Fejér megyei múzeumi

szervezet meghívására. Az előzetes program szerint a kongresszus résztvevői felkeresik majd a limes menti jelentősebb településeket és ásatásokat is. A kongresszus zárülésére Budapesten kerülne sor. A kongresszus sikeres lebonyolítása érdekében a szervezési és előkészítő munkák már a közeljövőben megindulnak.

Soproni Sándor

SZIMPOZION A KÖZÉPSŐ DUNA-VIDÉK KÉSŐ LATÈNE HAGYATÉKÁNAK PROBLÉMÁIRÓL MALÉ VOZOKANYBAN 1972-BEN

A Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete (Nitra) Malé Vozokanyban (Kisvezekény) évek óta különböző tárgykörű nemzetközi konferenciákat rendez. Az Intézet újabb kutatási eredményeinek megfelelően 1972-ben „Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet” címmel rendezett szimpoziont. B. Chropovský, az Intézet igazgatója bevezető beszédében vázolta a Régészeti Intézet tevékenységét és felsorolta azokat a történelmi problémákat, amelyek kutatását a szlovákiai régészek célul tűzték ki. A szimpozion tárgyának megfelelően áttekintette Szlovákia területének késővaszkori és császárkori történetét, a kelta—dák háborúskodás és a települési viszonyok alakulását, majd a római és germán előnyomulás következtében megváltozott viszonyokat. Az előadások — megfelelően ennek az igen változatos történeti szakasznak — meglehetősen sokrétűek voltak, s Közép-Európa más más vidékének szemszögéből világítottak rá a tárgyalt korszak problematikájára. Ennek magja a késő LT alapokon kialakult korai germán települések és a hozzájuk tartozó temetők bemutatása és elemzése volt. Alapvető T. Kolník (Nitra) előadása, aki az újonnan feltárt koracsászárkori temetőkkel körülhatárolta a Regnum Vannianum középponti területét a Kis-Kárpátoktól keletre elterülő termékeny délnyugat-szlovákiai síkságra. A LT alapokon kialakult észak-bajorországi germán településekről Ch. Peschek (Würzburg), a déli elbai germánok korai fegyveres sírjairól K. Peschel (Jena), az elbai germánok, quádok és markomannok koracsászárkori történelméről H. Grünert (Berlin), társadalmi szerepükről B. Krüger (Berlin), jellegzetes késő LT típusú övesatjaikról T. Voigt (Halle/Saale) tájékoztattott. A késő LT alapokra települő koracsászárkori népesség hagyatékát a csehszlovák kutatók több oldalról világították meg. B. Benadík (Nitra) a középső Duna-vidék késői LT temetőit és a kelta—dák egymásrahatást mutatta be, M. Lamiová (Nitra-Košice) a koracsászárkori hagyaték kelet-szlovákiai kutatását. K. Pieta (Nitra) a koracsászárkori települési viszonyokat tárgyalta elsősorban a Liptovská Mara-i (Lipótszentmária) ásatási eredményei alapján. K. Motyková (Prah) a LT hagyaték csehországi továbbélését mutatta be főleg a temetőásatások tükrében. J. Tejral (Brno) a Duna és Morva közötti korai germán betelepülésről tartott előadást mély történeti szemlélettel.

A quádok, markomannok késő LT gyökerű települései, a több összetevőből kialakult Puchov-kultúra tárgyalása elválaszthatatlan a Przeworsk-kultúráétól, mely az északkeleti Kárpátoktól Lengyelországig egységes képet mutat (i. e. I. századtól i. sz. 4. századig). Kutatásában főleg a lengyel kutatók járnak az élen, településeit és temetőit elsősorban K. Godłowski (Krakow) és E. Kaszewska (Lódz) mutatták be. A Przeworsk-

kultúra nyugat-ukrajnai kronológiáját, a Lipica- és Csernyahov-kultúrához való viszonyát V. V. Kropotkin (Moszkva) fejtette ki. A Magyarország területére is kiterjedő Przeworsk-kultúra hordozóiként a vandáltkát említette. Az előadó nagyon hangsúlyozta, hogy Przeworsk-kultúra a későbbi Csernyahov-kultúra egyik fontos alkotóeleme volt. A Csernyahov-kultúra kutatásának mai állásáról M. Tichanova (Leningrád) számolt be.

A késő LT hagyatékot Noricum, Pannonia és a nyugati kelta területek oldaláról több előadás elemezte. J. Werner (München) az áttört díszű késő LT kardhüvelyveretek noricumai gyártását és augusztus-kori elterjedését határozta meg. B. Bónis Éva (Budapest) a noricum-pannoniai császárkori halomsírok kezdeti, noricumai (Magdalenberg) szakaszával és az elterjedés periódusaival foglalkozott, M. Menke (München) a karsteini késő LT és koracsászárkori telep fejlődési fázisait mutatta be. A keleti, Gallia oppidumainak végső periódusáról W. Dehn (Marburg a/Lahn), a kelta Treveri virágzó kultúrájáról és újonnan ásott temetőiről A. Haffner (Trier) számolt be. A kérdéses korszak legújabb észak-európai leleteiről D. G. Liversage (Koppenhága) és H. Keiling (Schwerin) számolt be, utóbbi a lalendorfi rendkívül gazdag, új fejedelmi sír bemutatásával. Az ebben a kultúrkörben és korszakban igen jelentős vasolvasztásról és az ezzel összefüggő telepekről R. Pleiner (Prah) tartott összefoglaló előadást. Az ülésszak végén értékelő összefoglalást J. Werner mondott, a konferencia részvevőitől B. Chropovský búcsúzott el.

A szimpozion alkalmából három új kiállítást rendeztek. Az egyiket az előadások színhelyén J. Dekan rendezte az új szlovákiai ásatások anyagából, mintegy az előadások illusztrációjaként. A legérdekesebb a bemutatott anyagból T. Kolník Abraham-ban feltárt koracsászárkori temetőásatásának az anyaga volt, nagyon gazdag római importanyaggal (zöldmázás díszedények stb.). Erre az alkalomra nyitották meg a komárnói Podunajské Múzeum igen modern berendezésű, új régészeti kiállítását, melynek kiemelkedő része az új kelta temetőfeltárások (P. Ratinorský és B. Benadík) rendkívül érdekes anyaga. A szimpozion egynapos kirándulásának célja Ružomberok (Rózsahegy) és K. Pieta Liptovská Mara-Havránok-i ásatásának megtekintése volt. Az Alacsony-Tátra lábánál a Puchov-kultúra népének megerősített telepe került feltárássra, mely egészében oppidumhoz hasonló szerepet töltött be. Leletanyagát ez alkalomra ružomberoki múzeumban állították ki.

Az igen sok problémát tárgyaló és nagy mennyiségű új régészeti leletet bemutató szimpozion rendkívül tanulságos volt. Magyar részről Fülep Ferenc (a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének vendége), B. Bónis Éva (MTA egyezm. csere), F. Petres Éva (Kulturális Kapcsolatok I. egyezm. csere) vettek részt.

B. Bónis Éva

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXIII. kötet. Bóna I., Dienes I., Gerevich L., Mócsy A. és Patek E. közreműködésével szerkesztette Castiglione L. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 445 lap, 32 tábla, 69 szövegközi ábra.

Az Acta olvasói és munkatársai a legutóbb megjelent kötetekből észrevehették, s a szerkesztő által kiadott Tájékoztatókból közvetlenül is megtudhatták, hogy a folyóirat szerkesztésében jelentős változások történtek. Helyénvalónak látszik, ha e recenzió kapcsán azt is áttekintjük, mik ezek a változások. Ezt az is szükségessé teszi, hogy az Acta a legnagyobb terjedelmű és egyetlen olyan régészeti folyóiratunk, mely csak világnyelveken közöl tanulmányokat. Létrehozása egybeesik tudományos életünk és könyvkiadásunk felszabadulás utáni újjászervezésével, eddigi fennállása pedig gyakorlatilag régészettudományunk felszabadulás utáni munkájával. Alkalmat ad erre, hogy szemmel láthatólag a 23. kötet az, amelyben a szerkesztőség már teljesen érvényre juttatta új szempontjait. Egy folyóirat megítélésénél különösen két szempont az, amely még a kutatástörténeti értékelésekben is kevés figyelmet kap. Egyik: hogyan őrzi a gyakran már tudománytörténeti értékű hagyományokat. A másik: hogyan követi a tudományág rohamos fejlődését, hogyan befolyásolja azt, egészen kivételes esetekben pedig képes-e irányítani is.

Nyilvánvalóan senki sincs a magyar régészek között, aki ne lenne tisztában azzal a rendkívüli jelentőséggel, amit az Acta első kötetétől kezdve elért, azzal a hatalmas szolgálattal, amit első kötetétől kezdve a hazai és a nemzetközi régészetnek nyújtott. Adatok sorát idézhetnénk arra, hogyan nyert lépésről lépésre teret a régészeti folyóiratok hosszú sorában. Attól az időtől kezdve, amikor még csak kurióznak hatott a cikkeire való hivatkozás, egészen maig, amikor bárhol dolgozó kutató esetében is tájékozatlanság erejével bír nem ismerni egy, az Actában megjelent tanulmányt. Miért kell mégis örömmel üdvözölni az új szerkesztési elvek alapján megjelent folyóiratot? Elsősorban azért, mert az Acta az első húsz éve alatt olyan regisztráló folyóirattá vált, amely általában évekkel lemaradva követte, a legtöbb-ször az esetlegességekre hagyatkozva, a magyar kutatás alakulását. Nem használta ki egyedülálló lehetőségeit a magyar régészeti kutatás tudatos, minden korszakra kiterjedően egyetemes és folyamatos bemutatására. Nem alkalmazkodott a hazai kutatói bázis rendkívüli kiszélesedéséhez.

Melyek azok az új, örömmel fogadott jellemzők, amelyek mind a 23. kötetben és bizonynyal a következő kötetekben is megfigyelhetők? Nézetünk szerint a következők:

1. A közlésre kerülő cikkek jelleg szerinti elkülönítése, sőt rangsorolása is (tanulmányok, előzetes ásatási jelentések, közlemények). Ez az elv megfelel a régészeti kutatás mindennapjainak, és alkalmazása a folyóiratot a gyakorlati kutatással szoros kapcsolatba hozta. A tanulmányoknak mint vezető cikkeknek kiemelése nyilván ösztönzést fog adni széles áttekintésű, nemzetközi érdeklődésre fokozottan számottartó, összefoglaló

tanulmányok közlésére. Nem tagadhatjuk, hogy kutatásunk ma még szűkölködik ilyenekben.

2. A cikkek terjedelmének megkötése. Ezt mind a kutatók számának növekedése, mind a régészet rendkívül gyorsan zajló szakaszosodása megkövetelte. Tudjuk, hogy a korábbi Acták megszűnt monográfia-sorozatok (elsősorban Európa egyik legjobb régészeti sorozata, a DissPann) feladatát is magukra vállalták akkor, amikor könyv-terjedelmű munkák közlésére vállalkoztak. Ma már azonban nemcsak terjedelmi szempontok és az említett indokok zárják ki sokíves munkák folyóiratokban való közlésének lehetőségét, hanem időbeliek is. A mammut-munkák veszélyeztetik elsősorban a folyóirat rendszeres időközökben való megjelentetését (azzal, például, hogy rendkívül megnyújtják a fordításhoz, annak ellenőrzéséhez, valamint a korrektúrákhoz szükséges időt). Emellett lehetetlenné teszik, hogy a mégoly terjedelmes folyóirat állandóan nyomon követhesse a magyar régészeti kutatás teljes egészét. Hazai publikációs lehetőségeink örvendetes megszorodása ma már lehetővé teszi, hogy a nagyobb terjedelmű munkák másutt kerüljenek kiadásra.

3. A cikkeknek a beadástól a megjelenésig számított átfutási idejének nagyarányú lerövidülése. Ez talán a legfigyelemreméltóbb az új Acta megítélésénél, hiszen ehhez nem csupán elvi állásfoglalás volt szükséges, hanem konkrét munka és valóban tevékeny apparátus létrehozása. Az átfutási idő rövid vagy hosszú volta alapjaiban érinti a cikkek aktualitását és értékét. Különösen kis nyelvek esetében, ahol a kutató a nemzetközi porondon máris kénytelen számolni azzal az időhátránnyal, amennyi a tanulmány idegen nyelvre fordításához szükséges. Ebből a szempontból az Acta 23. kötetének teljesítménye egészen rendkívüli: az 1970. október 29-én tartott régészeti társulati ülés teljes anyaga alig több mint egy év alatt megjelent. (Az 1971 őszén rendezett „kelta-konferencia” nem kisebb anyaga pedig ezen is túltett: 11 hónapon belül az olvasókhoz került.) Ez már az optimumot jelenti, és egészen nagyműtű külföldi folyóiratokhoz hasonlítva is figyelemre méltó.

4. Hazai kutatásunk egyik rákénje, hogy fontos új leletek, megfigyelések feldolgozása és közzététele gyakran igen sokáig elhúzódik. Ennek több oka is van. Az egyik, hogy egy, sajnos, meghonosodott rossz szokás szerint némely kutató akkor is ragaszkodik valamely általa talált fontos lelet, jelenség feldolgozásához, ha az adott kérdéskörben egyáltalában nincsenek már meglevő ismeretei. A specialistáknak meg kell várniuk, amíg az illető megismerkedik az új területtel. Az Acta által most bevezetett új közleményforma: a fontos ásatások előzetes közlése most módot nyújt a megoldásra. Az előzetes közlés megőröki a találó érdemeit (ironikusan: kielégíti a hiúságát), az anyag pedig a tényleg hozzáférő rendelkezésre áll. De ajánlható ez a közlési forma azoknak is, akik eléggé ismerik munkamódszerüket ahhoz, hogy tudják: olyan részletes közleményt, amelyet a szóban forgó lelet(anyag) megérdemel, időhiány vagy más okok miatt csak hosszú idő alatt vagy soha nem készítenének el. Mindenesetre a 23., de a 24. Acta-kötetből egyaránt jó példákat idézhetünk arra, hogy ez a közlési forma máris igen jól bevált.

É gondolkörbe tartozik az is, hogy közlésre kerülnek specialisták tollából olyan előzetes jelentések is, amelyek a legjelentősebb lelőhelyek nagyszabású feltárásairól tudósítanak, előzetesen vagy összefoglalóan. Ez a forma a nemzetközi régészeti kutatásban régóta ismert és használt, különösen a nagy expedíciók kutatásairól. Hazánkban alig tudunk idézni korábbi példákat. E közlési forma nemcsak azért fontos, mert a nagy feltárások mintegy ötven százalékánál végleges publikáció sohasem jelenik meg. Hanem azért is, mert egy kiemelkedő fontosságú lelőhely nagyszabású feltárása fokozottan igényli azt, hogy az ásató régészen (régészenek) kívüli más specialisták még menetközben hozzászólhassanak a felmerülő kérdésekhez.

5. Talán csak pár évre szóló célkitűzés a Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulattal együttműködésben a társulat által rendezett konferenciák anyagának gyors megjelentetése. Itt az Acta már egészen közvetlenül vállal részt a régészeti kutatás legidősebb kérdéseinek megvitatásában, sőt irányításában. Az Acta is nyert azzal, hogy ezeknek a kiadását magára vállalta, hiszen így a legidősebb munkák közlési jogát szerezte meg. Más kérdés, hogy az ülések anyagának a kötetben belül elhatárolt formában való közlése nyilvánvalóan technikai problémákat is felvet (így üres oldalak jelennek meg a kötet belsejében). A szerkesztő nyilván gondolt már arra a lehetőségre, ami itt kézenfekvő: ezen anyagok kiadása supplementum-kötetek formájában. Tudjuk, hogy ez nem a szerkesztőség álláspontján múlik, hanem pénzügyi feltételek szükségessége hozzá. Fontolóra lehetne azonban venni a konferencia-anyagok terjesztését összefüggő különnyomatként is.

6. Jelentős feladatot vállalt magára az Acta tudománytörténeti tanulmányok közlésével. Köztudott, hogy kutatásunknak — más tudományágainktól merőben eltérően — egyik legmostohább gyereke éppen a tudománytörténet. Ráadásul az eddig megjelent ilyen összefoglalásokból (az őskorról, a római korról, a népvándorláskorról és a középkorról) nemcsak tudománytörténeti elemzés és adatsokaságot kapunk, hanem olyan kritikai ismertetést, ami mind a külföldi kutatók, mind a szakmával most ismerkedők számára kiindulópont leendhet.

7. Kialakulóban van az Actánál egy újszerű kritikai rovat is, amely egy recenzión túlmenően, egy önálló tanulmánynál viszont szűkebb körben vizsgál egy-egy kérdést. Remélhető, hogy ez a forma felfrissíti a hazai belső kritikát is, sőt újjáéledéséhez vezethet. Később talán sor kerülhet a tudományos minősítések során elhangzó opponensi vélemények rendszeres közlésére ebben a rovatban (esetleg rövidített formában). Jelenleg ugyanis ezek szétszórtan és esetlegesen jelennek meg.

8. Csak teljes egyetértéssel lehet fogadni a recenzios rovat kibővülését, sőt, nyugodtan mondhatjuk, a rendszeres recenzios rovat létrehozását. A szerkesztőség álláspontjához csatlakozva hangsúlyozni kell, hogy a szerzőkön a sor: magvas és alapos recenziókkal segítsek hozzá a szerkesztőséget e rovat fenntartásához vagy talán bővítéséhez.

9. Nem hagyható szó nélkül a cikkek apparátusának egyszerűsítése és egységesítése. Különösen fontos az idézetek tehermentesítése a rövidítések jegyzékének cikkenkénti bevezetésével, ami többek között egy csapásra száműzte az olvasóknak már sok kínlódsát okozott op. cit.-et.

*

Áttérve a kötet tartalmi ismertetésére, meggyőződésel írhatjuk, hogy a benne megjelent 14 tanulmány, 4 közlemény, 6 krónika, 51 recenzio (15 hazai munkáról, 36 pedig külföldről) a fentebb elmondottakkal teljes összhangban van. Ami az egyes korszakokat illeti, a lehetőségek határain belül mindegyik megfelelő arányban kapott helyet, csak talán az ősrégészeti tanulmányok-közlemények alacsonyabb számát észrevételezhetjük. Ezek közül *Tulok M.* tanulmánya a nevezetes kőkenyő-dombi leletet (a kötet megjelenésének évében eltávozott Banner János talán legkedvesebb ásatási leletét) helyezi új megvilágításba. Megállapítja, hogy funkciójára nézve

nem oltár, hanem nőt ábrázoló nagyméretű bálványkép volt. Több egészen új balkáni lelet erősíti meg ezt a nézetét. *Makkay J.* egy dunaiúvárosi középső bronzkori urna relieves tőräbrázolását, e sajátos tőrhoräsi módot és magának a tőrtípusnak feltételezett mükénéi kapcsolatait és keltezését tárgyalja. Ennek ismertetése helyett utalunk Kovács Tibor megjelenés előtt álló tanulmányára, amely remélhetőleg elvégi helyettünk a recenzio feladatát is.

A kötetben megjelent, már említett kongresszusi anyag csak a római korral foglalkozó cikkek egy részét alkotja. E cikkek két kérdés körül csoportosulnak: a kongresszus anyaga Pannonia római foglalásának több kérdését tárgyalja, más tanulmányok pedig éppen a római foglalás megszűnését követő időszakokkal foglalkoznak. A római foglalás kérdéseit a cikkek annak a ma már általánosan elfogadott nézetnek a jegyében vizsgálják, amely szerint Pannonia hódítása Augustus — Tiberius alatt csak kezdetét vette, de teljes elfoglalása, a birodalomba való beépítése csak a századforduló táján következett be. *Bónis É.* bevezetöként a LTC—D legfontosabb dunántúli lelőhelyeinek földrajzi fekvéséből azt a következtetést vonja le, hogy azok többször is egymás közelében, ugyanazon folyó vagy tó szembelenlő pontjain, mintegy párosával helyezkednek el, tökéletesen biztosítva így igen fontos átkelőhelyeket, tehát útvonalakat. Az egyik ilyen átkelőhely nyilván a borostyánúton fekszik, a másik a Balaton északi partján, a harmadik a Kapos — Sió összefolyásánál. Pannonia római úthálózatának három fontos iránya tehát már korábban jelentőséget nyert. Ennek ellenére — kissé feltűnően — e fő LTC—D lelőhelyek többsége a római hódítás után jelentőségét veszti.

Mócsy A. a hódítás első szakaszát a Duna-balpart barbár népeivel kapcsolatban követett római külpolitika alapján vizsgálja. Rámutat, hogy a iuliusi—claudiusi korban a rómaiak csak azokban a helyeken hatoltak el a Duna vonaláig a Duna középső és alsó folyása mentén), ahol arra a barbárok mozgolódása vagy magatartása miatt szükség volt. Az évszázad első felében tehát a Drávától délre eső terület teljes hódítása és a borostyánút közvetlen környéke volt előtérben, és e területektől északra, illetve keletre csak előretolt segédcsoportokat helyeztek el. A provincia teljes megszállását pedig nem bel-, hanem külpolitikai okok tették szükségessé. *Fitz J.* azt vizsgálja, hogy e teljes megszállás után a *civitas eraviscorum*, az eraviscusok által a Kelet-Dunántúl északi részén lakott terület hogyan épül be a provincia közigazgatásába, részben önálló egységként, de állandóan szűkülő területtel: a II. század eleje után már csak az Aquincum-Poetovio úttól délre, a Sárvízig. *Nagy T.* régebbi és új ásatási adatok alapján Aquincum polgárváros kiépítésének kezdetét tárgyalja, az I. sz. végétől indulóan. A *vicus* helyének kijelölését illetően kiemeli, hogy maga Aquincum a római kor előtt gyakorlatilag sohasem volt települési hely, mivel ahhoz nem volt geográfiai vonzása. A korai bronzkortól kezdve elsősorban a Dunához közelebb eső részekben voltak a települések. Aquincum helyén a kelta korban sem mutatkozik olyan települési sűrűség, amely előzményét képezhetne volna a későbbi jelentős városnak. A *vicus* tehát nem a hely jó települési adottságai, hanem kizárólag külső körülmények miatt jött éppen itt létre. Szerinte az óbuda *ala*-tábor Vespasianus alatti építései kor egy ott élő eraviscus csoportot telepítették ide át. Első jelentős kiépítése pedig párhuzamosan folyt a légiótábor felállításával. Ezt részben egyidejűleg, részben később követte a bennszülött lakosság jogi helyzetének alakulása, a polgárjogok fokozatos elnyerése. *Gabler D.* a korai szigilláták elterjedése alapján lényegében hasonló következtetéseket von le, mint *Mócsy*. Az adatok — annak ellenére, hogy a leletanyag főleg a Dunántúl belső és déli részeiről hiányos — jól mutatják az egyes katonai alakulatok mozgását, a limes-rendszer lépésenkénti kiterjesztését. Ebből is kitétni, hogy a Dráva — Száva közötti vidék teljes foglalása megelőzte a Dunától északra fekvő részekét. *Póczy K.* Sopron 1—2. századi építéstörténetét kutatja, új ásatási adatok alapján. Rekonstruál egy hipotetikus, de való-

színű városmag-alaprajzot, egy négyszöghálós utcaszisztémát, ami a coloniáknál, de egyes municipiumoknál is megfigyelhető mint előre tervezett utcahálózat. Rámutat, hogy Scarbantia korai életében (a 2. század elejéig) erősen kötődik Noricum városaihoz, és helyzetét a borostyánút mint fő útvonal határozta meg. A teljes foglalás után a politikai és kereskedelmi érdekek azonban már kelet, a Duna, a provincia belseje, sőt Erdély felé fordultak.

Míg tehát a római hódítás kezdeteiről kutatásunk lényegében azonos állásponton van, a római hódítás megszűnése utáni időszak és különösen a 6. század első felének etnikai-történeti kérdései már sokkal vitatottabbak. *Barkóczi L.* és *Salamon Á.* a Dunántúl 6. századi etnikai kérdéseit vizsgálja egy fenékpusztai (a „horreum” melletti) és a környéi temető régészeti és embertani anyaga alapján. A fő kérdés e temetők etnikumának viszonya a langobardokhoz és a kora-avarokhoz. Az a véleményük, hogy a Dunántúl 6. századi emlékegyében különösen nem lehet még a sajátos lelettipusok alapján sem etnikumokat kimutatni, mivel az erős és ismétlődő antik (italiai és bizánci) hatások még egy egészen sajátos, etnikusan jellemző mindennapi viseletet is átalakíthattak. Szerintük a fenékpusztai temető anyagában a meghatározó az antik emlékegy (és etnikum) továbbélése, illetve új elemei. Más adatok szerint is itt Theoderic ideje alatt továbbélő lakossággal kell számolni, amely valószínűleg megéri a langobard hódítást, de a velük vagy éppen a korai avarokkal való egyidejűség, sőt együttélés kizárható. Környe pedig azt ezt követő időszakra keltezhető, amikor Justinianus alatt a közvetlen bizánci befolyás nagyon megerősödik, a temetőt Theoderic halála és az avar foglalás között használták. Maga a keszthelyi műhely későantik alapokon a 6. században alakul, és tovább működik a kora-avar időszakban. E fejtegetéseket illetően az olvasót Bóna I. véleményére is utaljuk, aki ugyane kötetben részletesen, de ettől eltérően tárgyalja a római továbbélés, illetőleg a Keszthelyi kultúra kérdéseit.

A korai római és 6. század közötti időszakot két kisebb közlemény képviseli: *Bóna I.* egy 1–2. századi bronz Amor-szobrocskát ismertet Paksról. Az átlagos színvonalú figurát túlzás az egyik legjobb minőségű pannoniai plasztikának tartani. *Szőke M.* egy dunabogdányi, eddig még fel nem tárt *Silvanus*-szentély dedicatioját ismerteti.

Két kisebb közlemény az egyetemes régészettudományt képviseli. *Castiglione L.* egy Gortynban (Kréta) talált, a trónoló Sarapist ábrázoló töredékről állapítja meg, hogy az alexandriai Sarapieion kultuszszobrának Alexandriában készített kisméretű másolata. *Török L.* érdekes cikkében hangsúlyozza, hogy Felső-Egyiptom kopt művészete nemcsak adott hatásokat a núbiai keresztény művészetnek, hanem kapott is tőle.

A szerzőhöz hasonlóan mi sem tudunk állást foglalni a szabadszállási magános sírban talált remek későantik aranyozott üvegpohár, illetve a temetkezés etnikumhoz való rögzítése kérdésében. *Tóth E.* keltezése számos analógia alapján az 5. sz. első fele. Ez, valamint a sír fekvése egy fontos római útvonal mellett valószínűsíti, hogy talán a *foederati* között kell keresni a magánosan eltemetett, 30–35 éves férfi népét. A sírban talált két vaseszközről azt olvassuk, hogy azokat a temetés alkalmával, a rítushoz tartozóan hagyták a sírban. Érdemes talán felvetni, hogy nem sírablók hagyták-e ott? Erre utalna a koponya bolygatott (bázissal felfelé fekvő) helyzete is.

Az 1964–1969 között az esztergomi Várhegyen végzett ásásokról *Nagy E.* számol be. Az eredmények közül két rendkívül fontosat emelhetünk ki. Világossá vált, hogy a római kor után egészen a legelső kora-Arpád-kori építkezésig a Várhegyen semmilyen komoly építkezés nem folyt, így szláv-kori sem. Ez még akkor is biztosra vehető, ha a múlt századi építkezések során letarolt területen lehetett is kisebb megtelepülése a honfoglalás előtti szlávoknak. A másik rendkívül fontos eredmény, hogy a szerzőnő megtalálta hazánk első, biztosan Géza fejedelem-kori kőépítkezését. Reméljük, hogy

a kilátásba helyezett részletes közlemény is hamarosan megjelenik.

H. Gyürky K. a budai domonkos kolostor feltárása során talált csöppentett díszű üvegtöredék és más budai és dunántúli leletek alapján a 12–14. századi üvegek származásával foglalkozik. Különösen két típus esetében talált erős keleti (szíriai-egyiptomi) kapcsolatokat, de rámutat, hogy az üvegműhelyek fokozatos nyugat felé való eltolódásával kell számolni a 12–15. század folyamán. Üvegleleteink esetében főleg a dél-italiai műhelyek szerepe volt fontos, legtöbbször velencei közvetítő kereskedelemmel.

A *Communicationes* rovatban találjuk még *Castiglione L.* alapos bírálatát B. Thomas E. egyik legújabb kötetéről. Rámutat, hogy a 2–3. századi egyiptomi vagy észak-afrikai eredetű mitológikus domborműnek tartott márványlap — hamisítvány.

Bóna I. a hazai régészeti kutatásunk felszabadulás utáni történetét bemutató sorozat negyedik tagjaként a népvándorláskort összegezi. Hosszú tanulmánya kiindulópont lehet e kérdésekkel teli korszak további kutatásához.

Makkay János

Folia Archaeologica. Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. XXI. kötet Budapest 1970. Népművelési Propaganda Iroda. 218 lap, 98 ábra.

A korszerű kutatást híven tükrözi a Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyvének hét régészeti tanulmánya, amelyek csaknem kivétel nélkül egy-egy általánosan elfogadott történelmi kérdéshez olyan formában nyúlnak hozzá, hogy ez új megvilágításban lényegesen előbbre viszi az e korra vonatkozó ismereteinket.

Patay Pál „A javarézkor néhány etnikai és időrendi kérdéséről” címen vizsgálja a bodrogkeresztúri kultúra népességét már korábban publikált 18 nagy temető és 14 kisebb sírsorozat vagy csak hiányosan megásott temető-rész alapján. Térképre vetítve bemutatja a különböző temetőknél használatos tárgytípusokat, a halott mellé helyezett állatfajtákat, ill. amuletként használt csontokat, a kisméretű réztűket. Különös figyelmet szentel a halottak tájolásának. A javarézkor bodrogkeresztúri kultúra temetőivel kapcsolatban eddig az volt az általánosan kialakult nézet, hogy mind a temetkezési rítusok, mind a leletanyag, a kultúra viszonylag nagy elterjedésű területe ellenére is igen egységes.

Az új kutatások során már kezdtek kiütközni egy-egy temető sajátos vonásai, ami az adott területet némileg megkülönböztette a többitől. Az ilyen kiütköző szabálytalanságoknál természetesen időrendi különbségekre gondoltak. Szerző azonban az említett vizsgálati módszerrel kimutatja, hogy pl. a tájolásban mutatkozó eltérések nem jeleznek feltétlenül időbeli különbséget. Az okot abban látja, hogy a bodrogkeresztúri kultúra népe ott, ahol a helyi népességnek már hosszú időre visszavezethető hagyományai voltak, ezeket továbbra is megőrizte. Megállapítja azt is, hogy a kultúra törzsei egyidejűleg viszonylag nagy területen voltak egymással kapcsolatban, mint azt emlékegyanyaguk és szokásaik tükrözik.

Kovács Tibor a hajdúbagosi bronzkori temetővel kapcsolatban nagyjából hasonló módszertani megfigyelésekkel jut el új eredményekhez. A Derecske határából származó sírsorozat anyagát még nem publikálták, ennek ellenére a mindössze 22 sírból álló temetőrész figyelemre méltó leleteivel számtalan kutató foglalkozott, több ponton eltérően értékelve a temető időrendi helyét. Szerző előrebocsátja, hogy a „hajdúbagosi csoport” elnevezést pillanatnyilag inkább kutatói segédfogalomként használja, semmint egy adott kultúra egy bizonyos népcsoportja nevéként. Eredményeit olyan vázlatnak tekinti, amely csupán kiindulást jelenthet egy új népcsoport körülhatárolásához, megbízható alapot a téma további kutatásához.

A tanulmányt összefoglalóan arra az eredményre jut, hogy a hajdúbagosi csoport a helyi ottományi

lakosságnak és a halomsíros kultúra egyik népesoportjának keveredéseként jött létre. A csoport időrendjét tekintve megállapítja, hogy a kelet-magyarországi késő-bronzkor kezdetén alakult ki és önálló élete a berkesdemecseri csoport Dél-irányú terjeszkedéséig tart, vagyis a Reinecke BB₁-BB₂-től BD-ig tartó időszakot tölti ki.

Párducz Mihály Szkítakori lelet Szurdokpüspökiről címen egy újabban előkerült állatalakos póznavégdísszel foglalkozik. Hasonló példányokat a Kárpát-medencében több mint 10 lelőhelyről ismert. A modern kutatás a hazai anyagon belül kísérletet tett a Dél-Oroszországból behozott példányok és egy helyben készült csoport szétválasztására. 1963-ban V. A. Illinszka monográfiájában tette közzé a Szovjetunió területéről származó óriási anyagot. Osztályozása módot nyújt szerzőnek arra, hogy a magyarországi póznavégdisszek kapcsolatait revízió alá vegye és nagyobb összefüggéseiben ismertesse. Megállapítja, hogy a magyarországi emlékesoport abból az időszakból való, amikor a Kárpát-medence és az orosz földi Szkítia között megvolt a közvetlen összeköttetés. (Kb. i. e. 550–480/470 között.) Az emlékek sírbakerülése egy későbbi generáció idejében is elképzelhető, arra azonban szerző szerint már semmi bizonyíték sincs, hogy a hazai La Tène-kultúra kezdetén is használták volna a szóban forgó póznavégeket. A szurdokpüspöki példányon látható hiányosan fennmaradt állatalak, véleménye szerint, párdúc lehetett. Párja sem a külföldi, sem a hazai anyagban nem ismeretes. A köpün látható díszítőmotívumok biztonsága szerint a szkítakori művészeti anyagnak eléggé zártan körülhatárolható legkésőbbi csoportjából származhatott.

Mócsy András Decurio Eraviscus című dolgozata fontos lépéssel viszi tovább Pannonia koracászárkori romanizációjának azt a legfontosabb kérdését, hogy a helyi lakosság milyen módon kapcsolódott be az új provinciális közigazgatásba. Szerzőnek erről a problémáról 20 év folyamán több alapvető tanulmánya jelent meg. Az újabbán előkerült, Aquincum körzetéből, Diósdőrlől származó feliratok emlékek szövegfeldolgozása újabb lényeges megállapításokat eredményezett. A sírkövön szereplő Alorixról neve alapján megállapítja, hogy az eraviscus törzsi arisztokrácia tagja volt; a követ a II. század elején faragták. Ebből az időből a *decurio Eraviscus* kifejezés-formula eddig még nem ismeretes. Köztudomású volt ugyan, hogy az I. század utolsó harmadában princepsok álltak a bennszülött közösségek élén, amikor azonban Hadrianus 124-ben, a civitas területén municipiumot alapított, a civitas szervezet is szükségszerűen megváltozott. Nem olvasztották be egyszerűen a municipium szervezetébe, hanem valamilyen formában összekapcsolták a municipális igazgatással. Szerző itt részletesen kitér az attribúcióval járó függőség különböző szakmításba vehető lehetőségeire. Az új felirat szövege alapján felmerül, hogy a kő állításának idejében, vagyis a II. század második évtizedében – tehát, amikor még Aquincumban nem volt municipium – a civitas előjáróit, a városi igazgatás nomenklatúrájához hasonlóan a *decurio* kifejezéssel jelölték. A későbbiek folyamán a függőség ellenére, valamilyen formában lehetővé tették, hogy az eraviscus civitas előkelői az aedilis tisztséget elnyerve a municipium ordójába kerüljenek.

R. Pető Mária a Mezőgazdasági Múzeum egyik ismeretlen lelőhelyű síremlékét ismerteti, amelyen lovas-katona ábrázolása látható. A sírkövet az Aquincum és Intercisa körzetében működő egyik kőfaragó műhely az I. század végén, ill. a II. század elején készítette.

B. Bónis É. „A brigetiói sávos kerámia” című tanulmánya kiváló példáját adja annak a kutatási módszernek, amely a szakirodalom közismert, jellegtelennek tartott provinciális típus-áru részletes elemzésével nagyobb léptékű gazdasági összefüggéseket fedezzen fel. A dolgozat alapjául szolgáló kerámiaegyüttes a Nemzeti Múzeumba magángyűjteményből került be; szerző megállapítja, hogy az edények egy olyan fazekas műhelyből származhatnak amelyek a katonaváros délkeleti részében működött. A kemencék feltehetően valamilyen háborús betörés alkalmával omlottak össze, ezért maradt együtt az ép áru és nem törték össze a selejtet.

Feltűnő, hogy az edénycsoport, melyet a III. század elejére datál, erőteljes La Tène fazekas hagyományokat őrzött meg, ami pedig éppen Brigetióban, ahol a kutatás álláspontja szerint, őslakos-település nem volt; szükségszerűen egyéb okokra vezethető vissza. Szerző szerint erre a közvetlen dél-pannoniai, ill. délnyugat-pannoniai kapcsolatok szolgálnak magyarázatul. A limes menti nagyobb táborhelyek kézművességét ugyanis feltehetően a már korábban erőteljesebben romanizált területek vállalkozói lendítették fel. Ez az oka annak is, hogy a római típusú fokozódó produkciójával a helyi elemek egyre inkább érvényre juthattak a brigetiói fazekasok között még a III. század elején is.

Ritka leletcsoporttal foglalkozik Soproni Sándor Römische Meilensteine aus Szászhalombatta című tanulmányában. Matrica táborától délre vízműépítésben, a Dunaparthoz közel hét mérföldkő került elő, mindegyik kétféle részre feldarabolva. Az emlékek feliratok miatt külön-külön is figyelemre méltóak. Időrendi sorrendben az első Maximianus alatt 237-ben vették, majd Florianus alatt 276-ban átfaragták. Utóbbi felirat különösen ritka, hiszen a császár mindössze három hónapig volt uralmon. Két másik mérföldkő kis időbeli eltéréssel készülhetett a 244. év folyamán, Philippus idejében. Az első felíraton csupán a császár neve szerepel, a másikon az apáé mellett a fiúé is feltüntették. Korábbi vélemények szerint az ilyen kettős mérföldköveket útesomópontoknál állították fel. Szerző arra gondol, hogy az apa és fiú nevével ellátott feliratok inkább propagandisztikus jellegűek, az utódlás legitimizálását hangsúlyozták.

Egy következő követ Valerianus és Gallienus idejében állították, s a legérdekesebb darab talán az a felirat, amelyen a császár neve hiányzik. Szerző megállapítja, hogy fel sem merülhet a *damnatio memoriae* alkalmazása, mert a betűket mélyen bevették. A szövegformula és a betűtípusok alapján a felirat a III. század végéről vagy a IV. századból való. A császárnevet ebben az időszakban néha nem tüntették fel a mérföldköveken, így a matricán sem, amelyet nagy valószínűséggel Diocletianus-korinak tart.

A mérföldköveken a XXII és XXIII MP olvasható. Az Aquincum és Matrica közt már korábban előkerült mérföldkövek adatai alapján S. megállapítja, hogy a lelőhely az Aquincum-i tábortól XXII MP-ra volt a Matrica-i tábortól az Aquincum felé vezető limesút mellett, feltehetően egy őrtorony szomszédságában, amelynek a nyomai a felszínen még ma is láthatók.

Sz. Póczy Klára

A Magyar Nemzeti Múzeum folyamatosan megjelenő évkönyvei már kezdettől fogva tükrözik a Múzeum széles távlatú tevékenységét, amely az őskortól kezdve átível századunkig. Nem kétséges, hogy a régészeti kutatás még ma is vezető szerepet játszik, de a múlthoz képest lényegesen bővült, hiszen a klasszikus korszakok után (őskor, római kor, népvándorlások) mind erőteljesebben bontakozik ki a feudalizmus korának régészeti vizsgálata a XI. századtól a XVIII. századig. Az ásatásokon túl azonban a magyar művelődés egyre árnyaltabban szerepel a Múzeum munkájában, amely nem csupán általános történeti, hanem egyszersmind sajátos művelődéstörténeti célok elérésére törekszik. Mindez az egyes kőtekert tematikájából is kitűnik.

Jó indításként kínálkozik Fodor Istvánnak a népvándorláskori szobrokról a XXI. kötetben írt tanulmánya. Megkülönbözteti az ún. kamennaja babák ázsiai-türk és dél-országi csoportját. Az első a VI. századtól a XI., illetve XII. századig terjedő idő szülöttje, a második a XI–XIII. században virágzott. A legújabb szovjet irodalom alapos ismeretében rajzolja meg mindkét csoport történeti kibontakozását és értelmezését. Közös jellemzőjük, hogy nem tartoznak temetkezéshez, tehát nem az elhunyt sírja fölött állnak. Készítésük az ősi, illetve a halott kultusszal magyarázható. A dél-

oroszlországi csoportot a kunokkal lehet kapcsolatba hozni. Ugyancsak a kun eredetűek a XII–XIII. században a Bulgáriában Pliszka és Madara között talált sírszobrok. Hazánkban ugyan ilyen sírszobrok nem maradtak, de „bálványkövekről” megemlékeznek XII–XIII. századi írott forrásaink. (E szövegek közlése a cikkben kívánatos lett volna.) A fentiek alapján a szerző arra a helyesnek látszó következtetésre jut, hogy — ha valóban voltak ilyen típusú sírszobrok Magyarországon — azokat az 1239-ben beköltöző kunok állíthatták.

A XI. század királyi környezetébe vezeti az olvasót Kovács László tanulmánya a budapesti lándzsáról, amely 1910-ben valószínűleg a budai part mellett került elő a Dunából. A viking lándzsa a XI. század első felében Gotlandon készült és részben aranyozott ezüst táusírozása előkelő, fejedelmi eredetre utal. Kovács részletes történeti vizsgálattal azt az elfogadható feltevést fejt ki, hogy a budapesti lándzsa István király varég-orosz testőrsége parancsnokának méltóságjelző jelvénye volt. Párhuzamként idézi az 1031-ben elkészített királyi palást István-ábrázolását, ahol a király hasonló szárnyas lándzsát tart.

Bunta Magdolna részletesen ismerteti a kolozsvári Történeti Múzeum tulajdonában levő két korai céhpecsétlőt. Az egyik a csallóközi Somorja község gombkötő céhének pecsétje. A magyar felirat 1513 évszámmal fejeződik be. A reneszánsz formák és díszítések arra vallanak, hogy a pecsét a XVI–XVII. század fordulójáról való s az évszám egyik korábbi pecsétre utalhat. Lehetséges, hogy megőrizte a somorjai gombkötő céh alakulásának évét. — A másik, igen jelentős céhemlék a kolozsvári ötvösök ezüst pecsétnyomója német nyelvű minuszkulás felirattal és Szent Eligiusnak, az ötvösök védőszentjének alakjával. A rendkívül finom művi pecsétlő 1896-ban vásárlás útján került az Erdélyi Múzeumba. A szerző véleménye szerint a pecsétnyomó egyidős lehet a kolozsvári ötvöscéh legrégibb, Zsigmond-kori szabályzatával és kiváló művészi színvonala által is jó fogalmat ad a legrégibb és a legnépesebb erdélyi ötvöscéh jelentőségéről.

Horváth Béla a tiszárvényi ásatások során előkerült gyöngyös pártáról és pártavöről írt tanulmányt. Az előbbi a XVII. század második felére, az utóbbit a XV. századra keltezi. A jellegzetes magyar viseleti darabok ismertetése mellett a szerző sort kerít a pártavő és a pártadísz korai középkorba visszanyúló történetének felderítésére és típusainak csoportosítására is. Közkeletűségük ékes bizonyossága a XVI–XVII. századi leltárakban való sűrű említésük. Míg a pártavő a XVII. század után megszűnik, a nők pártaviselete a reformkorban újraéled s csak a legutóbbi évtizedekben szűnik meg teljesen.

A XXI. kötet két érdekes ikonográfiai cikkét Rózsa György és Cennerné Wilhelm Gízella írták. Rózsa meggyőzően mutatja ki Forgách Zsigmond nádor 1615-ben Egidius Sadeler által készített rézmetszetű lapja alapján, hogy Bethlen Gábor 1620-ban metszett süveges és fedetlen fővel ábrázolt jelzetlen arcképe is ugyane művésztől származik. — Cennerné pedig Zrínyi Péter horvát bán egykorú ábrázolásait gyűjti össze és értékeli mind művészeti, mind történeti szempontból.

Temesváry Ferenc részletes tanulmányt szentel a XIX. századi hazai kisipari fegyvergyártás gazdaságtörténeti kérdéseinek. Az egykorú írott források alapos kiaknázása révén mutatja be azt a harcot, amelyet egyre reménytelenebbül vív meg e téren a nagytőkével a kisipar.

Végül Gábrly György ismerteti a Budapesti Történeti Múzeumban őrzött pesti hangszerkészítő céh mesterkönyvét, amely 1836 és 1867 között ad betekintést a céh életébe.

Entz Géza

Öröndetes jelenség, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyvében megjelent nyolc tanulmány tíz szerzője közül hat a fiatal kutató-generáció képviselője, és több esetben új szempontokkal nyúlnak hozzá olyan témákhoz, amelyek már valóban felfrissítésre szorultak.

Stanczik Ilona és Vaday Andrea Keltische Bronze-gürtel „ungarischen” Typs im Karpatenbecken című dolgozatukhoz Reitinger osztrák kutató 1966-ban a kelta bronzövekre vonatkozó igen gazdag anyagközlése szolgáltatja az indokot. A típusok szerint is különböző területekre szétválasztható anyagot Reitinger öt csoportban tárgyalta: a „magyar típus” az ötödik. Reitinger monográfiájában Tischler múlt század végi és Hunyady corpusának adatai alapján 29 övet ismertet; szerzők ezt az anyagot 47 darabra bővítették ki, tehát majdnem megduplázták. A keltakori női viselet e jellegzetes tartozékával — amely az alak mérete szerint szabályozható — egy legújabbban előkerült Tisza-menti példány révén foglalkoznak, amelyet emailberakásos bronztagok és lőfejes csüngők díszítenek. Szerzők revízió alá veszik az e csoportba sorolható bronzöveket és megállapítják, hogy ez az övtípus a kora La Tène végén jelenik meg, de csak a La Tène középső szakaszában vált általánossá. A kísérő leletek alapján a hazai anyagot a La Tène C–D periódusba sorolják.

R. Pető Mária Szarmatakori ásó-lelet Orsáról címen olyan leletegyüttessel foglalkozik, melyet a nyíregyházi Jósza András Múzeum őriz. Hét darab azonos formájú és azonos nagyságú legyező alakú vastárggyal együtt, egy korabeli feljegyzés szerint, még ötöt találtak és még egy hatodikról is tudtak. Leírták, hogy a tárgyak „X” alakban voltak a „legszebb rendben” egymás fölé helyezve. Azt is feljegyezték, hogy az együttes közelében Antoninus Pius-érmet találtak. A tárgyak egyelőre analógia nélkül állnak a szakirodalomban. Néprajzi párhuzamok miatt az is elképzelhető, hogy ezeket szérűnyesőként használták. A lelőhely és a közelben talált érem miatt szerző felveti azt a véleményt, hogy az ásó a szarmatak eszköz-hagyatékához tartozhatnak.

Tardy Lajos – Tóth Endre „Pjotr Ivanovics Keppen 1822-ik évi Pest-Budai naplójának régészeti vonatkozásai” című ismertetése a régészeti kutatástörténet izgalmas adalékaként szolgál. Keppen pontosan 150 évvel ezelőtt utazta be hazánkat, orosz nyelvű, rajzokkal is illusztrált naplóját a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának leningrádi kéziratára őrzi.

Ma polihisztornak tartanak Keppent, aki 29 éves korában a legkülönbözőbb tudományágakkal foglalkozott, érdeklődését azonban elsősorban az ókori vallástörténet kötötte le. Ezért különösen érdekesek naplójának azok a szemelvényei, amelyekben a Magyar Nemzeti Múzeumnak, valamint Jankovich Miklós magángyűjteményének megtekintéséről számol be. Pl. több olyan Mithras-emléket ír és rajzol le, amelyekről a kutatásnak sohasem volt tudomása, vagy amelyeket azóta feltártak anélkül, hogy a korábbi feljegyzésről tudtak volna. Keppen Óbudára is kilátogatott és megnézte a római emlékeket. Naplójában leírja az akkor még viszonylag jó állapotban levő vízvezeték maradványait, sőt még azokról a forrásokról és a források melletti római kori emlékekről is jegyzeteket készített, melyek az aquaeductus indulásánál, a mai Római-fürdői, Erdei-strand területén, akkor még a felszínen láthatóak voltak.

Tóth István „Adatok a pannóniai keleti kultuszok történetéhez” címen két újabban előkerült oltárkő feliratát ismerteti. Az egyik Tokodon került elő és Juppiter Dolichenus istenségnek Romanus állította Severus Alexander császár üdvéért. Szerző megjegyzi, hogy a felirat e kultusznak talán a legkésőbbi, biztosan datálható emléke Pannóniában. Utal arra, hogy helyenként szokásban volt a Dolichenus-feliratokon az isten (natus) *ubi ferrum nascitur* vagy *exoritur* szöveget feltüntetni. Ez az utalás különösen érdekes Tokod esetében, ahol régészeti emlékekkel bizonyítható, hogy a római korban vasfeldolgozás folyt.

A másik oltárkő — a közelebbi lelhely ismerete nélkül — az Esztergomi Múzeumban áll. Ezt Mithrasnak, G. Caetronius Peculiaris ajánlotta. Az oltárt T. I.

Folia Archaeologica. Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. XXII. kötet. Budapest 1971. Népművelési Propaganda Iroda, 245 lap, 99 ábra.

a formai kiképzése és az írásmód sajátosságai miatt a II. század végére, a III. század elejére keltezi és az aquinumi műhelyhez kapcsolja. Szerző a lényegében azonos korú két felirat kapcsán összegezi a Dolichenus- és Mithras-kultusz pannoniai adatait és megállapítja, hogy a tokodi oltár a helyi Dolichenus-kultusz utolsó fázisából való, míg az esztergomi felirat a Mithras-kultusz hosszan tartó, folyamatos történetébe illeszkedik.

Gáspár Dorottya „Római ládikák felhasználása” című tanulmánya egy olyan emlékszoporttal foglalkozik, aminek rendeltetése nyilván a szerteágazó lehetőségek miatt, a bő irodalom ellenére is tisztázatlan maradt. A kutatás eddig a kérdés megfigyélésénél a tárgyak alkalmazásából indult ki, ezzel szemben a szerző a ládikák formáját és anyagát tartva elsősorban szem előtt, elsősorban a tárgy helyes megnevezésének tisztázására törekedett. Ezért számba veszi az egykorú auctorhelyek roppant bő idevonatkozó adatát és a korabeli, sok esetben figyelmen kívül hagyott ábrázolásokat. Az irodalomban használatos *scrinium* szó helyett a fentiek alapján, az *arca* megjelölést ajánlja. Ebből az alaphoz kiindulva és az ásatási megfigyeléseket is összegezve, az emlékményt két nagy csoportra osztja: a hivatalos és a magánélvi felhasználásra szánt ládikák csoportjára. A hivatalos felhasználás között taglalja a pénzes-ládikák szerepét; megjegyzi, hogy a figurális díszítésük többsége hivatalos céllal készülhetett, esetleg császári ajándékozás céljára, propaganda eszközként. Kitér a vallásos célra szánt ládikákra, s ebben a csoportban különösen érdekesek megjegyzései a misztérium vallások szertartásaival kapcsolatban, amelyek során az *arc*-ban a kegyszereket tartották. Sőt ennek a csoportnak a sorsát végigkíséri egészen a keresztény középkorig.

Barkóczi László *Plastisch verzierte spätrömische Glasfunde aus Pannonien* című tanulmánya szervesen kapcsolódik szerzőnek abba a cikksorozatába, mely folyamatosan jelenik meg évek óta a *Folia Archaeologica* kötetekben és végig kíséri a jól keltezhető leletegyüttesekből származó pannoniai üveg-csoportokat az I-től az V. századig. A tanulmányban a formával préselt, szabálytalan sejt-mintával díszített poharak szerepelnek, amelyekről megállapítható, hogy a késő császárkorban készültek. Az ismertetett 10 példány közül, technikai szempontból, két csoportra válik az anyag. Az egyikbe csupán dél- és nyugat-pannoniai lelőhelyű darabok tartoznak, ezek a IV. században készültek s szerző szerint valószínű, hogy szíriai importként kerültek provinciánkba. A második csoport sokkal kezdetlegesebb technikájú, csak a limes mentén, ill. a belső erődtített településeken található, s mind olyan rétegből, melyek a IV. század utolsó évtizedeinél, ill. az V. századnál nem korábbiak. Utóbbi darabok mind egyedi példányok s bár formai kapcsolatuk a fekete-tengeri anyaggal bizonyítható, szerző rámutat arra, hogy közülük két példány valószínűleg helyben készült, sőt egy harmadik analóg darab innen került a Dunától északra eső területre.

Fenti jellegzetességeket figyelembe véve B. L. felveti annak a lehetőségét, hogy a pannoniai foederati népekhez kapcsolható az üvegeknek ez a kecses csoportja, hiszen tudott dolog, hogy az V. század folyamán a hunalán-gót lakosság, amikor megtelepült Pannoniában különféle mesterembereket foglalkoztatott, akik a római kézművesség hagyományait jól ismerték.

Török Gyula „Avarkori sírok Pécelen” címen egy avar temetőrész anyagát ismerteti. A sírok egy részét még az avarokban kirabolták, köztük pl. az a két gerendaváz, koporsókamrás sírt is, amelyekben minden bizonnyal vagyos család tagjait temették. A bolygatás után többnyire csak a durvább agyagedények, a csirke- és disznócsontok, tojás-maradványok maradtak a halott mellett. A temetkezés korára néhány leszakadozott szíjvég és ottelejtett csat stb. utal. Ezek révén megállapítható, hogy a temetőrészbe kis időbeli különbséggel kétszer is helyeztek halottakat az avarok második felében. A mellékletek a jellegzetes öntött övveretes csoport második fejlődési szakaszából valók.

Garam Éva „Későavar sírok Kaposuláról” című dolgozata szintén egy temetőrész ismertetését tartal-

mazza. Ennek a temetőnek is kirabolták a legtöbb sírját nem sokkal a temetkezés után. A hátrahagyott emlékek ennek ellenére a kutatás egyik fontos korszakára vetnek fényt, mert az avarok legkésőbbi idejéből, a IX. századból valók. A tárgytípusok mellett erre az időre jellemző, hogy a halottat hiányosan felszerelt övvel temették el, ill. másodlagosan felhasznált tárgyak kíséretében helyezték örök nyugalomra.

Sz. Póczy Klára

Az Árpád-kor falujának élete természetesen került középkori régészeink érdeklődésének középpontjába, hiszen róla egyéb források szűkössége következtében csak ásatások által cserezhetünk hiteles fogalmat. Sajnos még mindig nagyon kevésre tehető az e tárgyú eredmény, tudásunk mégis egyre gyarapszik. Ezért is öröndetes az a tanulmány, amelyben Cs. Sós Ágnes a Bács-Kiskun megyei Csatálja déli határában 1951–1953-ban feltárt Árpád-kori temetőt, *Parádi Nándor* pedig az ottani településről szerzett adatokat dolgozza fel. A feltárt 105 sír és leletanyaga alapján Sós Ágnes XI. századi köznapi temetkezésre következtet. Az ember-tani vizsgálatokból valószínű, hogy e népesség kialakításában a honfoglalás kori helyi elemek, szlávok is, részt vettek. — A temető mellett a település nyomai is előkerültek. A földbe ássott házak és a leletanyag egyértelműen bizonyítja, hogy a település kezdetei a XI. századba nyúlnak vissza, s a falu valószínűleg a tatárjáráskor pusztult el. Lakosságát Parádi Nándor a Megyer törzs szórványának tartja. A 10–12 család által lakott kisméretű településnek saját temploma nem volt.

Lovag Zsuzsa angol nyelvű tanulmánya feldolgozza a Magyar Múzeum bizánci mellkeresztjeit. Két típust állapít meg. Az első csoportot szentföldinek nevezi. A 22 darab bronz kereszt a XI. századból származik és a szerző véleménye szerint a Szent István idejében meginduló szentföldi zarándoklatok révén kerülhetett hazánkba. Keletkezési idejük megállapítását elősegítik azok a példányok, amelyek ásatás révén láttak napvilágot (Tiszaörvény, Szob, Vésztő). — A második csoportot a szerző kijevei típusnak nevezi. Ez ugyan szintén bizánci jellegű, de mind görög felirata, mind a keleti szentek szerepeltetése révén a szentföldi típustól eltér. Valószínűleg Chersonnösosból terjed el és már a XI–XII. században Kijevben is előállítják. A Nemzeti Múzeum 8 kijevei mellkeresztjének hazai feltűnését a szerző a XI–XII. századi magyar–orosz kapcsolatokkal magyarázza.

Kovács László a Nemzeti Múzeum XI–XIV. századi csillag alakú buzogányait dolgozza fel. E fegyvertípus Kelet-Európába valószínűleg Belső-Ázsiából terjedt el. Hozzánk hihetően a besenyők révén jutott és a XIV. századig használták, amikor is a tollas buzogány váltotta fel. Első ábrázolása a korai buzogánynak Gut-Keled nembeli Apaj szlavóniai bán pecsétjén látható (1235).

A XVII. századi források által gyakran emlegetett bokályos ház mibenlétét Csefkő Gyula és Herepei János tisztázták kimutatván, hogy e kifejezés mögött az erdélyi fejedelmek palotáinak fogadótermét díszítő török csempeburkolat húzódik meg. Első adatunk Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájáról szól (1623), de hallunk 1632 és 1644 között I. Rákóczi György gyulai és sárospataki kastélyainak bokályos házáról is. A sárospataki várkastély 1950–51-ben, de főként 1963–65-ben végzett ásatásai során a Vörös-torony alatti betöltésben nagyszámú, virágokkal ékesített csempeördék került napvilágra. A csempek kétségtelenül a torony felső emelete délkeleti sarkán kialakított termét díszítették. Ez az épületrész azonban feltehetően az 1700 körüli időben bekövetkezett villámcsapás pusztításának esett áldozatul és leomlott. Az ásató *Gervers Molnár Vera* a XXII. kötetben részletesen ismerteti a csempeburkolatot, annak eredetét és az oszmán-török építészeti díszítésben betöltött szerepét. Véleménye szerint a pataki csempek a konstantinápolyi műhely termékei s ezt a megállapítást az erdélyi fejedelmek levelezése is megerősíti.

V. *Ember Mária* a Magyar Nemzeti Múzeum egy XVII. század közepén készült himzett párnalapjáról és egy XVIII. század elejéről való arany-ezüst fonalas himzésű lepedőszéléről értekezik. Mindkettőt a Múzeum legújabb szerzeményeinek legszebb darabjai között kell számon tartanunk.

Gábrly György részletes képet rajzol a Magyar Nemzeti Múzeum zenei gyűjteményének kialakulásáról. Rámutat arra, hogy a múlt században a zenei írott anyagnak adtak elsőbbséget és szinte alig vettek tudomást az ugyancsak múzeumi tulajdonba kerülő hangszerekről. Pedig már a század közepétől kezdve igen értékes adományok és beszerzések gyarapították a Múzeum e vonatkozású anyagát is (Brandenburgi Katalin művészen díszített virginalja a Jankovich-gyűjteményből, a Thököly család csembalója Schmidt András eperjesi lelkész adományából, rokokó hárfa Vécsey Miklósnétól, Beethoven zongorája Liszt Ferenc hagyatékából stb.). Megemlékezik Haraszi Emil 1916-i beadványáról, amelyben sürgeti a Múzeum zenei gyűjteményének felállítását, amely azonban csak a legutóbbi évtizedekben valósult meg. Ma már biztosított a Múzeum e számban és értékben egyaránt fontos gyűjteményrészlegének korszerű továbbfejlesztése.

Entz Géza

Kalicz Nándor, *Agyag istenek, A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon*. Hereditas, Corvina, 1970. 86 l., 47 rajz, 73 fénykép.

A Corvina új sorozatának célkitűzése a letűnt társadalmi korok kiemelkedő emlékeinek közreadásával kielégíteni a művészet iránti érdeklődés egyre nagyobb körben jelentkező igényét. A régészeti anyag érdeklődés vonzásának egyik mozgatója a leletek kora. Addig, amíg az általános műveltség, az átfogott történeti ismeret igen szűk körben jelentkezett, a leletek kora döntő szerepet játszott az érdeklődés felkeltésében. A másik ok a technikai szint volt. Az ismeretanyag roppant kitágulásával, az általános műveltség és a történeti tudás széles körű elterjedésével, a korábban ható vonzási okok nagyrészt elvesztették jelentőségüket, új igény támadt. Ez a tárgyművészeti igény, és ez vált az érdeklődés középpontjává szerte a világon. Így került az őskor monumentális művészete után az újkőkori kispasztika megismerésének igénye is előtérbe.

Ezt a témát dolgozza fel Kalicz Nándor könyve, amely a sorozat első köteteként jelent meg. Hazánk földrajzi helyzeténél fogva sokrétű gazdag anyaggal rendelkezik, különösen az elmúlt húsz év nagyobb arányú ásatai és a szervezett leletmentések révén megduplázódott a korábban ismert, néhány kiemelkedő tárgytól eltekintve szegényes leletanyag. Ezeknek felgyűjtése és közreadása fontos kezdeményezés volt és azzal, hogy a szerző szakmai szempontból is használható katalógust készöl, a munka jelentősége túlhaladja a magas szintű tudományos ismeretterjesztést és forrásközlésnek is tekinthető. Több tárgy e munkában került először közlésre (Tiszadada-Kálvinháza, Tiszavasvári, Füzesabony, Zsáka, Tolcsa, Hévízgyörk). A feldolgozás módszerében a korszakok szerinti bontást választotta a szerző, amely módot adott a bemutatandó alkotások földrajzi és történeti keretbe való illesztésére. E módszer viszont azzal a veszéllyel jár, hogy az azonos témák kultúrákon belül ismétlődnek. Előnye viszont, hogy – a sokszor töredékes, hiányosan megmaradt anyagnál – nem esik bele a tematikai csoportosításnál feltétlenül elkerülhetetlen hipotézis-özonbe. Az anyag az egyes kultúrákon belül is nagyon egyenlőtlen; ez a körülmény is kronologikus sorrend követésére inspirálta a szerzőt. Így az egyes kultúrákon belül módjában van kitérni az elterjedésre, a település, a gazdálkodás jellegzetességeire, a legfontosabb termelési eszközök bemutatására, majd felsorakoztatja az ismert figurális alkotásokat. Bőven elemzi a kerámiát, különösen azokban a korokban, ahol még hiányzanak a kispasztikai alkotások, s a megmaradt anyagból a kerámia reprezentálja a művészetet. Kissé ellentmondásosnak

hat ugyan az iparművészet szóhasználat, mert bár elkülönült foglalkozásnak kellett lennie a fazekasságnak, mégis az ipar, iparművészet szóhasználat eléggé disszonáns 4–5 ezer év távlatában. Tartalmi vonatkozásban kísérletet tesz a szerző a kultikus rendeltetésű tárgyak közelebbi meghatározására. A töredékes emléktárgyak sok esetben kétségeket támaszt a rekonstrukcióra, a funkció meghatározására, de nem egyértelmű sok esetben a nemek meghatározása, a rajtuk levő attribútumok, ill. ábrázolások értelmezése. A szerző alapvetően elfogadja a korábban nekik tulajdonított funkciókat és értelmezést, de a rész meglátásokban önálló felfogást is követ. Sok értékes adatot ad a ruházat rekonstrukciójára vonatkozóan.

Külön erőssége a kiadványnak a gazdag illusztráció. Szerencsés megoldás, hogy a fotókat egy szerző készítette, mert így az egységes szemlélet és magas művészi szint biztosított Kónya Kálmán személyében. Különösen a részletfelvételek segítenek ahhoz, hogy a kisméretű tárgyak szépségeit az érdeklődő élvezni tudja. A rajzanyag válogatása igen gondos, de a kivétel – Istvánffy Mária munkája – néhol túl sematikusnak hat. A forma kifejező erején kívül a részletezettebb megoldás jobban segítette volna a tárgyak megismerését. Szerencsésnek tartjuk a kiadvány formáját és kiváló nyomdai kivitelét. Azzal, hogy a magyar kiadás mellett német, angol és francia nyelven is napvilágot látott, külföldi kollégák számára is hozzáférhetővé vált az első ízben összefoglalt téma.

Korek József

K. Bakay, *Scythian rattles in the Carpathian Basin and their eastern connections*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 131 lap, 7 szöveggörke, 12 tábla.

A Kárpát-medence őskori kutatásában az utóbb évek során lényeges helyet kaptak a szkíta korszak történeti, etnikai és időrendi kérdései. Megoldásuk lehetőségéről ellentmondó álláspontok fogalmazódtak meg. Bakay Kornél a szkíta korszak egyik igen jelentős, Nagytarcsán talált leletegyüttesének feldolgozása során foglalt állást az egyik, a szkíta nép Kárpát-medencei letelepedését valló elmélet mellett. Könyvében az itteni szkítakori csörgők, csengők teljes vizsgálatát, mindenre kiterjedő feldolgozását adja, s a lehetőségekhez képest összegyűjtötte, s elemezte a megegyező oroszországi emléktárgyat is. A keleti és Kárpát-medencei leletek formai egyezése, s azonos szellemi tartalma igazolja szerinte azt, hogy a szkítaság vándorlása egészen a Közép-Dunáig elért.

A könyv első része a Kárpát-medencében talált szkíta csörgőket és csengőket ismerteti. Az egyes darabok részletes leírása, készítési technikájának meghatározása teljes képet nyújt az említett tárgytípusokról.

Hat földrajzi egységre osztva tárgyalja Bakay Kornél az oroszországi szkíta csörgőket, csengőket, rúdvegeket. Ismerteti ezek lelőkörményeit, amelyek sok esetben a használati módra is utalnak. Kritikailag áttekinthető rendeltetésükről vallott különböző nézeteket (zászlódisz, hatalmi-, hadijelvény, kocsi-, sátordisz) megállapítja, hogy valódi funkciójukat csak a technikai, mérési vizsgálatok elvégzése, a lelőkörmények és a teljes leletegyüttesek pontos figyelembevétele, a szkíta temetési szertartások rekonstrukciója alapján lehet meghatározni. Ennek megfelelően kitűnően összeállított, jól áttekinthető táblázatokon szemlélteti az egyes csörgők méret-, súly- és formai adatait. A csörgők gyakorlati funkcióját hangteljesben állapította meg, s ezt mérési, formai vizsgálatokkal bizonyítja. A hangpróbák tanúsították, hogy a csörgők ütemes mozgásra zenei hangot adnak. Ugyanezt lehetett megállapítani a csengőkről is. A nagytarcsai csörgők és csengők megszólaltatása zenei összehangoltságot bizonyított. A magyar néprajzból a szerző által felhozott példák meggyőzően támasztják alá a pásztornépeknél a kolompokkal, csengőkkel szemben támasztott zenei harmóniai igényt.

A Kárpát-medencei darabokkal megegyező alaposággal elemezte Bakay Kornél az oroszországi csörgőket,

rúdvégeket. Ennek eredményeképpen vonhatta le azt a következtetést, hogy a keleti csörgőket is zenei hangzásra való törekvéssel készítették el, s ezeket fanyélre erősítve kézben tartották.

A szkíta csörgők, rúdvégek kocsidíszként való alkalmazásának hipotézise ellen a szerző felsorakoztatta a keleti kocsitemetek egész sorát, amelyek szerkezete egyértelműen bizonyítja, hogy nem volt rajtuk olyan elem, amely csörgők, rúdvégek elhelyezésére alkalmas lett volna.

A magyar és orosz földi szkíta csörgőkkel, csengőkkel együtt talált leleteket értékelve, lelőköörülményeiket figyelembe véve bizonyítja Bakay Kornél azt a véleményét, hogy ezek nem tartozhattak az eltemetettek személyi tárgyai vagy ló-, kocsifelszerelések közé. A felsorakoztatott érvek kellően alátámasztják azt az állítását, hogy a csörgőknek, rúdvégeknek, csengőknek a Kubántól a Dunáig különleges, de azonos rendeltetése, gondolati tartalma volt.

A tárgyalt leletcsoport keltezésénél Bakay Kornél a szovjet és a magyar kutatás által kidolgozott időrendi adatokra épít. Eszerint a Kárpát-medencei csörgők korát az i. e. 6. század utolsó felében, az 5. században határozza meg. A színeképelemzéses vizsgálatok, az egyes csörgők fémösszetétele relatív kronológiái s a gyártási területre vonatkozó adatokat nyújtottak.

A szkíta csörgők eredetének, származási helyének meghatározását, használata elterjedésének kérdését kiterjedt irodalom felhasználásának segítségével oldotta meg a szerző. Közvetlen előzményeiket a kaukázusi Kobán-kultúra leletei között találta meg. Továbbmenve, rámutatott az anatóliai párhuzamokra is. Erről a területről jutottak a szkíta csörgők, rúdvégek előképei Mezopotámián, Asszírián és Urartun keresztül a Kaukázus vidékére, majd a szkítasághoz.

A könyv záró, értékelő része a korábbi alapos, elemző vizsgálatokra épül, s meghatározza a szkíta csörgők, rúdvégek szellemi hátterét, rituális jelentőségét. Az ezeiken levő állatfigurák mindegyike eltér a másoktól, s ez nyilvánvalóvá teszi, hogy nem lehetnek egyszerű díszítő elemek, hanem mély ideológiai tartalmat fejeznek ki. Bakay Kornél ezt a totemizmusból kialakult sámánizmusban jelöli meg. Részletesen elemzi a sámánizmus lényegi vonásait, széles körű történeti és néprajzi adatanyagra támaszkodva jellemzi a szarvas és bika szerepét az ókori kelet népeinek és a szkítaság vallási elképzeléseiben. A szkíta csörgőket, csengőket, rúdvégeket végül is sámánészkek (dob, bot) kellékeinek határozta meg, amelyek hangja a samanisztikus szertartások elengedhetetlen kísérője volt. A Kárpát-medencei darabok egyike sem sírből került elő, s eltemetésük így kultikus szertartásokkal járhatott együtt.

Bakay Kornél új szempontokat felvető feldolgozása kétségtelenül bebizonyította, hogy a szkítakori csörgőknek, rúdvégeknek rituális, vallási rendeltetése volt. Ennek helytállóságát újrag megerősítik a most közölt ukrainai Tolsztaja mogila halom feltárásának eredményei. Ezek szerint az ebben a halomban talált i. e. IV. századi szkíta állatalakos csörgők kétségtelenül a temetési szertartás kellékei voltak (B. N. Mozolevszkij, Szov. Arh. 3/1972, 294—295.).

A Keletkárpát-medencei szkíta korszak kutatása értékes művel gazdagodott Bakay Kornél könyvével. Eredményei ismételten aláhúzzák a keleti népek kulturális, szellemi hatásának jelentőségét a Kárpát-medence koravaskori lakosságára, s jelentősek lesznek a jövő kutatása számára a szkíta korszak bonyolult etnikai, történeti kérdéseinek megoldásában.

Kemenzsei Tibor

Castiglione L., Az Ókor Nagyjai. Bp. 1971. Akadémiai Kiadó. 331 oldal, 160 szövegközi képtábla, 1 térkép.

Különleges műfajt képvisel Castiglione László legújabb könyve. Lényegében véve az ókori portré ikonográfiájának történeti áttekintését adja, de ezt *Hekler* és *Schefold* némileg hasonló műveitől eltérően úgy oldja meg,

hogy az egyes kiemelkedő egyéniségek legjellemzőbb portréinak bemutatását egyéniségük jellemzésével kapcsolja össze. Mielőtt az ókori történelem mintegy 160 reprezentánsát — Dzsózer-Neterikhet egyiptomi fáraótól Justinianus bizánci császárig (ill. Theodóra császárnőig) szóban és képből bemutatná, felvázolja az ókori portré rövid történetét (11—44. lapok), majd az ikonográfiai kutatás módszertani problémáit vetíti elénk (45—54. lapok). A történeti összefoglalás merőben újszerű szakirodalmunkban; a szerző főcélja nem annyira a stílusfejlődés állomásainak megrajzolása, hanem arra törekszik, hogy a portré kialakulását létrehozó társadalmi tényezőket minél plasztikusabban megvilágítsa. Fő célja tehát az egyéniség társadalmi szerepének művészi bemutatása.

A portré-kutatás alapfogalmait tisztázva elkülöníti egymástól a konkrétan meghatározott egyéneket általános vonásokban bemutató „típusportrékat” és történeti képmás-csoportokat, amelyek „egy bizonyos történeti egységen belül az azonos vagy hasonló társadalmi helyzetű, illetve szerepű egyének ábrázolásából állanak, és amelyeket formai jegyek is összekapcsolnak egymással. Portrétypust alkothatnak — hangsúlyozza a szerző — a típusportrétól lényegesen eltérőleg a teljesen, sőt szélsőségesen individualizált képmások is.” (15. l.)

A társadalmi tényezők szerepének határozott felismerése teszi lehetővé a szerző számára, hogy megmagyarázhassa az ókori keleti portréinak a klasszikus antikéttől különböző jellemvonásait, hangsúlyozván az Ókori Kelet portréábrázolásainak és a szakrális intézményeknek szoros kapcsolatát. A görög portré fejlődésénél hangsúlyozza Castiglione a polisz-társadalom sajátos koncepciójának döntő hatását az archaikus portré, majd a klasszikus görög arcképszobrászat kialakulására. Itt az a lényeges, hogy a görög portré nem pusztán „arckép”, hanem az egész emberi egyéniség bemutatása a maga teljes testi mivoltában. A polisz-társadalom válsága idején, a hellenizmus korában, amely a görög portréművészet „önelvű” fejlődésének utolsó szakasza, a portréfelfogás teljesen átalakult. Egyrészt bevonult a görög portréművészetbe a patetikus és a romantikus irányzat, másrészt pedig megjelentek a közvetlen érzékelhető valóság pontos és józanul megfigyelt ábrázolásai, amelyek a groteszk, sőt a torz bemutatásától sem riadnak vissza.

Sajátos problémákat vet fel a római portréművészet vizsgálata. Mi volt a római portréművészet korai periódusának eszméi háttere? „A morális és politikai értelemben vett szépség a haroktól, a csatáktól, a gondoktól, az idegtépő pillanatoktól megviselt vonásokban rejtlett, azokban a redőkben, amelyeket a hatalom gyakorlásában eltöltött évek véstek a római arcokra. Tudatos szembenállást jelentett ez a verisztikus módszer a görög portrék eleve adott belső eszmiségeivel, különösen pedig a hellenisztikus művészet patetikus érzelmességével.” (36. l.) Igen lényegesnek tartjuk ezt a megfogalmazást, mert ebből világosan kitűnik, hogy a hellenisztikus portrénak legfeljebb az említett másik valóság gyakran kíméletlenül őszinte visszaadására törekvő irányzata kapcsolható össze a római portréművészet fejlődésével. A római fejlődés legsajátosabb aspektusát a római birodalomban fellegzetessé vált „fejportré” típusa mutatja, amely szükség szerű következménye a császárkori társadalom egyre növekvő bürokratizálódásának. Azonban arra is határozottan rámutat a szerző, hogy a római császárkor történeti fejlődésében milyen jelentős változások figyelhetők meg a portré lényegéről alkotott társadalmi felfogásban. A II. században Hadrianustól kezdődőleg — egészen a III. század elejéig, Caracalláig — egy bizonyos szolid, néha melankolikus *philanthropia* tükröződik a római imperátorok arcképein, s ez — bár mélyen őszinte volt — mégis a birodalom fenyegető válságát jelzi. A III. század expresszív képmásai az egész ókori portréművészet legnagyobb korfordulójának közeledését jelzik — állapítja meg Castiglione.

Valóban a Diocletianus uralmával bekövetkezett *dominatus* az ókor nagy sorsfordulója: az emberideál teljes megváltozása; ekkorra már „a természetfölötti mindent átható eszmének” érzékeltetése volt a lényeges. „Visszatért a fogalmi ábrázolás módszere, úgy tűnik,

mintha a fáraók kőkemény vonásai ismétlődnének meg a későrómai császárok arcaiban. Az új emberfogalom azonban kétszeresen is elvonttá vált: a kép... az árnyék árnyéka: a mulandó és látszatélelet élő test szimbóluma, amelynek egyetlen értelme az, hogy átesillantsa magán az egyedül valóságosnak hitt eszme örök ragyogását” — így fejezi be a szerző a portréművészet fejlődésének bemutatását. (44. l.)

A portréművészet alakulásának áttekintését az ikonográfia kérdéseiről szóló rövid fejezet követi (45–54. l.). Ebben a szerző vázolja az ikonográfiai kutatás súlyos nehézségeit, s beszél annak lehetséges módszereiről, a közvetlen és közvetett bizonyítási eljárásról; az utóbbira kitűnő példa Menandrosz képmásának azonosítása.

Castiglione munkájának gerincét a portrék bemutatása adja a hozzájuk fűzött történeti jellemzéssel s egyéniségre vonatkozó vagy munkájukból vett idézetekkel (55–385. l.). A válogatás szempontjaira jellemző egy kis statisztika: 73 uralkodó, 33 államférfi arcképén kívül 7 szónok, 21 filozófus, 5 valláshirdető, 17 író-történész, 4 művész, továbbá 4 orvos képmásával találkozunk a könyvben. A bemutatottak többsége — mintegy 2/3-a — tehát politikus, s ez magától értetődő, hiszen az ő vonásait ismerjük leginkább. Ami a népek szerinti megoszlásukat illeti, nyilvánvalóan az ókori Keleten és Rómában az uralkodó, ill. politikus arcképek dominálnak, a kultúra területén alkotó egyéniségek képmásait jórészt csak a görög világban kereshetjük (pl. a bemutatott 5 drámai költő mind görög!), ennek okait a szerző meggyőzően magyarázza. Az egyes nagyságok és személyek kiválasztása és jellemzése jól sikerült. Alábbi futólagos megjegyzéseink inkább a portrék művészi és ikonográfiai problémáira vonatkoznak.

A szerző általában a kiválasztott személyek lehető legjellemzőbb portréját közli, azonban a szerencsés kézzel összeállított és nyomdatechnikailag is magas igényeket szolgáló képanyagban történetileg és művészileg talán helyesebb lett volna, ha Izrael történetének ábrázolt nagyjait nem ökeresztény, ill. bizánci, hanem a zsidó művészetből vett képanyaggal, nevezetesen a duraeuroposi zsinagóga 260 körül készült történeti tárgyú freskóiból vett részletekkel reprezentálja. Ez annál is inkább jogosult lett volna, mert Castiglione innen olyan problematikussá váló portrékat, mint Mózes vagy Krisztus, egyáltalán nem mutat be. A szerző utal Julius Caesar portréinak különleges verizmusára (vö. Suetoniusz, Divus Julius, 45), de a jellegzetes éremkép mellett jó lett volna bemutatni azt a megdöbbentő portrét, amit a római Museo Torlonia őriz. (A. Frova, *Arte di Roma*, Torino, 1961, 113. kép.)

Érdekes probléma merül fel a bécsi Osztrák Nemzeti Könyvtár kódexének a 313. lapon közölt Dioskoridész ábrázolásával kapcsolatosan (Cod. med. gr. I. fol. 4); a kép kerete fölött valóban a klinikai orvos neve olvasható, ám az ugyanezen kódexben szereplő másik miniatúrán (fol. 3), amely a szóban forgó könyv 343. lapján látható, egy egészen más arcú férfi fölött olvasható, mindkét esetben Dioskorides (sic!) neve; akét ábrázolás két különböző tradícióra utal, amellyel kapcsolatban a szakirodalom is többször állást foglalt (legutóbb: H. Gerstinger, *Kommentar zu Fac-simile Ausgabe d. Wiener Dioscurides*, Graz, 1970).

*

Nincs terünk egyéb kisebb megjegyzésekre; végezetül csupán annyit szeretnénk hangsúlyozni, hogy ez a munka, amelyet pontos indexek és kitűnő bibliográfia is kiegészít, kiemelkedő helyet foglal el az új, marxista szemléletű ókortudományi szakirodalmunkban, s igen hasznos volna, ha mielőbb idegen nyelven is napvilágot látna. Castiglione László biztos tudással és magas művészi igényvel megírt könyve ugyanis kitűnően alkalmas arra, hogy magas szintű tudományos ismereteket népszerű formában közreadjon.

Kádár Zoltán

Gerevich, L., *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages.* Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 146 lap, 59 ábra, 140 tábla.

A mai főváros elődvárosainak és településeinek középkori történetét (beleértve itt művészettörténetét és régészetét is) régóta folyó, módszereiben állandóan változó kutatás igyekszik felderíteni. Bár ez a terület emléktananyagában, műemlékeiben nagyon sokrétű, ugyanakkor éppen centrális földrajzi helyzete miatt a pusztításnak is mindenkor célpontja volt. Így az emléktárgy töredékesen, sokszor már csak a föld alatt maradt ránk, közvetlen levéltári forrásanyaga pedig elpusztult. Nem véletlen ezért, hogy a rendszeres kutatás, ha annak egyes korszakait tekintjük (Salamon Ferenc, Divald Kornél, Horváth Henrik, Garády Sándor) a levéltári, majd művészettörténeti forrásokat kimerítve egyre inkább felismerte a régészeti kutatás szükségességét. Ma már az eredményt látva természetesnek tűnik, hogy a széles körű várostörténet megírásához csak a régészet segítségével — de egyben a komplex kutatás igényével lehetett eljutni. Így jött létre a szerző könyve, az első olyan rendszeres összefoglalás, mely részletesen tárgyalja Budapest középkori művészetét várostörténeti keretében ágyazva. Jelentőségét növeli, hogy a források, az emléktárgy és az archeológiai megfigyelések adatait egyaránt értékeli, egymással összeveti. A munka nemcsak terjedelmével és sokrétűségével, de alaposságával is túlhaladja a régebbi, ma már egyes részeiben elavult összefoglalásokat. Nagyon sok alapvető kérdésben saját kutatási és ásatási eredményeire építhette fel Gerevich L. összefoglalását, más kérdéseknél pedig a legújabb adatokat és ásatásokat is értékeli, a három középkori város fejlődésének összképébe foglalja.

A feldolgozás gerincét Óbuda, Buda és Pest fejlődésének építőművészetének nyomkövetése jelenti, kronológiai sorrendben felépítve. A fejezetek áttekintik a XI. századot, majd a tatárjárás előtti korszakot, a gótikus stílus meghonosodását a század második felében, a XIV. sz.-i városok művészetét, Zsigmond király udvarának és a polgárságnak, végül Mátyás korának és a XVI. sz. elejének művészetét. Mindegyik fejezetben a fő támpontokat a korszak legfontosabb építkezéseinek (kolostorok, templomok, paloták) részletes tárgyalása adja. Ezeknél minden esetben a kutatások során felderített alaprajzot is közli az építési periódusok jelölésével. Az építészettörténeti kérdések elemzése után foglalkozik az épületplasztikával, majd a különböző iparművészeti ágak, kézművességek jellemzése következik, a lehetőségekhez képest részletes levéltári adatokkal kiegészítve.

A XIII. sz.-i fejezet végére került a budai középkori háztípusok kialakulását és fejlődését tárgyaló rész, mely nemcsak első összefoglalása ennek a bonyolult és korábban mindig elkerült kérdésnek, de tulajdonképpen első kifejtése a fejlődés leglényegesebb fordulópontjainak. Az öt legfontosabb háztípus rekonstrukciós rajza a hiteles dokumentáció és a közérthető szemléltetés egyesítésének kiváló példája. A XIV–XV. sz.-i fejezetekben erősebb hangsúlyt kap a királyi palota építészete, szobrászata, az udvari miniatúra művészet, a kerámia- és majolika-művészet bemutatása is. A XV. sz. ötvösművészetét a kincstárak legjellemzőbb darabjainak bemutatása és a városi ötvösmesterek levéltári adatainak elemzése világítja meg.

A könyv világos tagolásával a szerzőnek sikerült áttekinthetővé tennie a rendkívül szerteágazó anyagot. Az egyszerű lexikális tömörítésen túlmenően nagyon sok kérdésben — a korábbi irodalomtól többször eltérő — véleményét fejt ki. Példaként megemlíthetnénk a XI–XII. sz.-i építészeti kérdést vagy a boroszlói Szt. Dorottya-hermát, melyet koronájának zománcos virágdíszítése alapján a magyar ötvösséggel hoz kapcsolatba. A Zsigmond-kori elefántesont borítású nyergek tárgyalása során viszont hangsúlyozza (eltérően korábbi véleményektől), hogy ezek zömét nem lehet egy egységes budai királyi műhely készítményeinek tartani, hisz stílusuk, valamint a feliratok dialektusa nagyon is sokfajta.

Néhány esetben az eddig még részletesen fel nem dol-

gozott leletcsoportok kapcsán eltér véleményünk a szerző kormeghatározásától. Így a 204. és 207. kép kályhacsempéit nem soroljuk a Lovagalakos-kályha műhelyének körébe és későbbinek véljük; a 210. kép játéklavaeska figurája pedig korábbi. A 225. kép üvegeinek csak kisebb részénél feltételeznénk, hogy magyarországi készítmény, a zöme velencei és nyugati. A 212. képen látható csontnyelű kések inkább a század végén készülhettek.

Az angol nyelvű kiadás végre alkalmat nyújt arra, hogy a külföldi kutatás (a régóta készülő magyar nyelvű kiadás a „Budapest Története” keretében csak 1972-ben került nyomdába) nemcsak modern összefoglalást, de az európai kutatást is közelről érdeklő eredményeket – és ezek részletes bibliográfiáját – kézhez kapja. A könyv kiállítása gazdag illusztrációs anyagával méltó a téma fontosságához.

Holl Imre

Maksay F., A magyar falu középkori településrendje. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 237 lap, 98 térkép.

Hazai településviszonyaink kutatásának megindulása az 1920-as évek elejére tehető és elsősorban földrajztudósok nevéhez fűződik (Prinz Gyula, Teleki Pál, Kogutowicz Károly). Érdeklődési területüknek megfelelően alig jutottak túl az egyes települési formák külső jegyeinek leírásán, a gazdasági-társadalmi erők meghatározó szerepének nem tulajdonítottak jelentőséget. Az egyes típusok eltérő sajátosságait inkább etnikai különbségekre vezették vissza. Településhálózatunk középkori alapjainak egy-egy tájhoz kapcsolódó feltárására Bátky Zsigmond tett kísérletet, s bár eredményei több vonatkozásban túlmutattak a földrajzosok egysíkúbb módszereinél, egymásról tudomást alig-alig vettek. Csupán Györfly Istvánnak az ún. kertes város funkcióját és kialakulását magyarázó feldolgozásának eredményei terjedtek el szélesebb körben.

A társtudományok, köztük elsősorban a szép eredményeket felmutató faluásatások már jóval árnyaltabbá, de egyúttal bonyolultabbá is tették az addigi képet. A felgyülemlett források újjáértékelését azután Szabó István végezte el, s tolla alól került ki az első magyarországi komplex módszert alkalmazó szintézis. Ilyen előzmények után jelent meg Maksay Ferenc könyve, amely nem kisebb feladatot vállalt magára, mint a középkori magyar falu- és határformák szélesebb körű, okleveles, régészeti és kartográfiai anyagra támaszkodó elemzését, a mutatóközösségek összefüggések feltárását. Munkájában egy olyan kor – a török hódoltságot megelőző két és fél évszázad – településállományának rendszerét és mozgástörvényeit igyekezett megragadni, amelyben egy hosszan tartó fejlődés csúcspontján, de még a külső pusztító erők beavatkozása előtt, ilyen vizsgálat a legtöbb sikerrel kecsegtetett.

A négy, egymástól élesen el nem váló, átfedésekkel átszőtt fejezet közül az első a magyar településrend kialakulását követi nyomon a kezdetektől a XIV. századig. Természetes, hogy éppen ebben hasznoskodott leginkább régészeti terepbejárásokra és feltárásokra s a következtetések egységbe fogása képezi a fejezet magvát. Erre az alapvetésre épül azután rá a már önálló gondolatok és felismerések tucatját tartalmazó három következő fejezet.

Amíg a XIII. században felbomló királyi birtokokon jó néhány évtizeden át még tömegesen keletkeztek minden tervszerű irányítás nélküli települések, addig a XIV–XV. századra inkább a telepítés jól átgondolt módja lépett előtérbe, mely már azonnali pénzbefektetéssel és gyakran fáradságos munkával volt csak végrehozható. A népfölösleg legnagyobb része régi lakóhelyének közelében találta meg az új letelepedésre alkalmas földterületet s ezzel kicsiny, néhány házat magában foglaló falvak százai jöttek létre. Gyakran az elnéptelenedett falvak kínáltak lehetőséget arra, hogy ezeket újból megszállják s a települők éltek is a még itt-ott fennálló épületek, feltört földek kínálta előnyökkel. Máskor meg a hatalmas-

kodó földesúr éppen annak a falunak a helyébe költöztette saját jobbágyságait, amelyet – a szomszédos úr birtokán – előzőleg ő maga pusztított el. Az új falu településrendje azonban nem mindig fedte a régit.

Az oklevelekből, de a gyér régészeti adatokból is, mindenekelőtt a soros-utcás települések általános elterjedésére következtethetünk, mely azonban a nagyság- és alakváltozatoknak széles skáláját öleli fel. A települések növekedését előmozdító vagy korlátozó természeti tényezők érezhetően rányomták bélyegüket egy adott falura. „A vízjárta Csallóköznek vagy Bodrogköznek, a Szamos- vagy Tisza-partnak éppen úgy kicsinyek, többnyire egyutcásak maradtak a települései, mint a Rába vagy a Sajó dombok közé zárt völgyeinek; Szatmár, Bereg, Sopron megye erdőségeinek vagy a Nagyalföld egy-egy homokos, terméketlen zónájának. A halászat, a gyengén termő erdőtalaj megművelése vagy a nem túlságosan dús legelőkön folytatott pásztorkodás egyaránt csak kicsiny lakóegyütteseket tudott eltartani. A skála másik végén nagy települések állanak: a gazdag talajú dél-alföldi síkság, az Alföld peremén kiszélesedő folyóvölgyek nagy falvai, mezővárosai. Kezdetben bizonyára ugyancsak egyetlen utcájuk az idők folyamán további házsorokkal bővült.”

„A középkori falu utcáját természetesen nem képzelhetjük el a mai rendezett utcák módjára. Ez a körülmény már a sorok vonulási irányában is kifejeződött. Legtöbbször annak a folyó- vagy állóvíznek szeszélyes futásához igazodott, amely egykor az első megtelepülőket magához vonzotta. Máskor a köztut vonalát követte, vagy a vár, nagyobb földesúri építmény mellé simult. A domborzathoz, talajhoz, növényzethez való alkalmazkodás a formák további nagy változatosságával járt.” Ezen a téren segíthetne legtöbbet régészetünk, hiszen az oklevelek száma véges, döntő adatok felbukkanása alig várható. És különben is utalások, elszórt megjegyzések soha sem lesznek képesek az egyes falvakra jellemző ezernyi különbséget feltárni. Itt csak a régész ásója hozhat új eredményeket. Úgy érezzük, nem lehet sokáig elodázni már egy-egy falu teljes feltárását, bármennyire is „szegényes” egy ilyen ásatás régészeti anyaga. A településrend megfogása viszont csak nagyarányú, korszerű ásatásokkal lehetséges. Maksay Ferenc könyve, adatok ezrével éppen a mintaválasztást segíti elő s jó előre tájékoztat a várható jelenségek eredete, értelme felől vagy éppen a feltárt objektumok rendeltetését segít megérteni.

Kőhegyi Mihály

Acsádi, Gy. – Nemeskéri, J., History of human life span and mortality. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 346 lap, 58 szövegek közötti ábra és 130 táblázat.

Nehéz dolog meghatározni egy tudományág születésének pillanatát, különösen, ha az több tudományt is vallhat elődjének. Vajon mióta beszélhetünk paleodemográfiáról? 1896-tól, amikor a C. I. L. itáliai sírfeliratait feldolgozó Beloch ókori népességtörténeti munkája megjelent? Vagy 1901-től, amikor Pearson publikálta – római kori egyiptomi múmiasorozat alapján – a mai demográfus szemszögéből is kifogástalan eredményeit (bár ez irányú munkásságát maga Pearson sem tartotta új tudományágnak)? Kétségtelen, hogy ez idő tájt támadt fel az érdeklődés a halandóság és a népes dési viszonyok múltja iránt. Az is igaz viszont, hogy a paleodemográfia módszertani gyökereit keresve még messzebbre nyúlhatnánk vissza, egészen a XVII. századig, hiszen a demográfus a csontvázletek halálozási korának adataiból Graunt és Halley immár 300 éves eljárásával szerkeszt halandósági táblát. Mégis azt mondhatjuk, hogy mintegy négy évtizeddel ezelőtt, századunk 20-as éveiben fejlődött ki a tárgyi forrásanyagot vizsgáló paleodemográfia, elsősorban T. W. Todd amerikai antropológus munkássága révén, aki első ízben dolgozott ki a klasszikus antropológiát meghaladó módszereket a halálozási kor kiszámítására; és ahogy Todd gyors hatása és néhány más kortársának eredményei is tanúsítják: ekkor terjedt el,

kivált antropológusok körében a paleodemográfiai problémák kutatásának igénye, amit egész sor kitűnő tanulmány reprezentál (*Matiegka, Hooton, Krzywicki, Franz-Winkler, Vallois* és mások művei).

Mindezt azért tartottuk szükségesnek itt elmondani, mert az elmúlt két évtizedben *Acsádi György* és *Nemeskéri János* munkássága nemcsak új szintet hozott a paleodemográfiai kutatásokba, de lényegében új alapokra is helyezte azt. Elméletileg kidolgozták a kutatások régészeti, embertani, demográfiai előfeltételeit; a nem és az életkor meghatározására az eddigieknél pontosabb komplex módszert teremtettek; a vizsgálatokban érdekelt minden szakterület szempontjait igyekeztek érvényesíteni — mindez a körülmektől és kitartó munka lehetővé tette, hogy szintézisként saját módszertani, illetve monografi- kus eredményeiken túlmenően e könyvben kísérletet tehessenek az emberi élettartam és halandóság több száz- ezer éves fejlődésének rekonstruálására.

Úgy is mondhatnánk tehát, hogy ebben a műben az emberiség valóban „életbevágóan” fontos problémájáról van szó, az élet és a halál összefüggéseiről, és a történe- lemnek ezt az igazi humán jellegű kérdését a szerzők biológiai és matematikai módszerekkel közelítik meg. Korunk sokak szerint végérvényesen szétszakadt „két kultúrája” — a természet- és a társadalomtudományi műveltség — itt szerencsés módon összefonódik.

Az első három fejezet a könyv metodikai része.

A szerzők mindenekelőtt tisztázzák az élettartam sokrétű fogalmát, majd a leghosszabb emberi élettartam problémájával foglalkoznak részletesebben. Meggyőző és izgalmas érveléssel bizonyítják, hogy a 120–150 éves vagy még idősebb emberekről történt régi feljegyzések, illetve újabb híradások aligha lehetnek hitelesek. Még a mai hivatalos népszámlálások adatai is csak bevalláson alapulnak. Végül is az írásos okmányokat felhasználó, hitelt érdemlő újabb statisztikák segítségével a maximális élettartam valószínűségi értékét 110 ± 10 évben ha- tározzák meg.

Ezután ismertetik a halandóság törvényszerűségei- nek feltárására kialakult számítási módokat a halálozási arányszámoktól a halandósági táblák szerkesztéséig. Itt érthetjük meg, hogy a történeti demográfiában hasz- nálatos stacionér népesség-modell valóban jól megköze- líti az egykori történeti valóságot, mivel a vizsgált korok- ban még igen lassú volt a demográfiai fejlődés. A történeti múlt rekonstruálásánál analógiaként jól használhatók a fejletlenebb viszonyok közt élő mai népességek halandó- sági táblái: a megfelelő ENSZ-modellek. Az ENSZ sta- tisztikusai 1956-ban 40 modellt dolgoztak ki a világ né- pességére, azonban ezek történeti alkalmazásánál óva- tosnak kell lennünk — akárcsak a primitív társadalmak néprajzát hasznosító ősrégészeknek —, mert a halandóság szerkezete az idők folyamán még az elmaradottabb kö- rülmények között élő népeknél is megváltozott.

A paleodemográfiai kutatások áttekintése után a szerzők a tudományág legfontosabb forrásanyaga, az ásatásokból előkerült embertani sorozatok vizsgálatának feltételeivel és módszereivel foglalkoznak. A szerzők egyike azóta újabb tanulmányban tárgyalta a kérdést, ezúttal részletesebben szólván az archeológiai feltételek- ről is [*Nemeskéri J.*, *Demográfia* 13 (1970) 32–72.]. A fel- dolgozás menetének, egyúttal az egyes tudományok rész- vételének sorrendjében foglaljuk össze a legfontosabb tudnivalókat.

1. A csontváz-sorozatok csak teljesség esetén alkal- masak sokoldalú vizsgálatra (0,7–1,0 reprezentációs ér- ték között), kismértékben feltárt temetők pedig egyálta- lán nem elemezhetők (0,5 reprezentációs érték alatt). A régészet szerepe azonban nem merül ki a temetők fel- tárásának mégoly fáradságos munkálataiban. A demo- gráfusnak szüksége van a temető pontos kronológiájára, társadalmi és etnikai meghatározására, benépesülésének menetére stb. — tehát csupa olyan adatra, amely magá- na a régészetnek is sarkalatos kérdése és csak alapos elemzéssel érhető el. A magyar régészetnek nem kis büsz- keségére válik, hogy a tárgyi forrásanyag nagy részét és az említett tudományos adatokat ehhez a szintézishez biztosítani tudta.

2. A demográfiai feldolgozáshoz szükséges antropol- ógiai adatok: a nem és az életkor pontos meghatározá- sára a szerzők a korábbi embertani, orvostudományi stb. kutatások és saját kontrollvizsgálataik segítségével új, az eddigieknél megbízhatóbb módszert dolgoztak ki. A nem megállapítására 22 metrikus és morfológiai jellege- tiséget vizsgálnak. Minden jellegen belül 5 fokozatot különböztetnek meg a hyperfeminintól a hypermascu- linig — így nemcsak egyének, hanem populációk szexuali- záltóságát is ki tudják fejezni, amely történeti népessegek összehasonlításánál kiválóan hasznosítható.

Az életkor meghatározásánál az a nehézség adódik, hogy a csontváz maga a ténylegesen megélt kronológiai életkortól többé-kevésbé eltérő biológiai életkorra szol- gáltat elsődlegesen információkat. A szerzők olyan kor- jelzőket dolgoztak ki, amelyek „a szervezet egészének életkori változásait ténylegesen kifejezik” [*Nemeskéri J.*, *Demográfia* 13 (1970) 55.]. A gyermekek esetében a fogazati fejlődés differenciált elemzése, fiataalkorúaknál a hosszúsontok közép- és végrészei fúziójának menete nyújt lehetőséget az 1 évnvi, ill. még pontosabb kormeg- határozásra. Felnőtteknél a szeméremcsont facies sym- physeosán és a humerus, ill. a femur proximális epiphysi- sének belső struktúrájában megfigyelhető változások, valamint az endokraniális varratelosztódás folyamata egyes életkori fázisokra jellemző, ezekből az adatokból a szerzők által kidolgozott komplex módszer segítségével megfelelő pontossággal becsülhető az életkor (optimális esetben $\pm 2,5$ év hibahatárral). Remélhető, hogy újabb korjelzők bevonásával az eljárás még tovább finomítható. Hangsúlyozzák, hogy ezt a módszert sem elég mechaniku- san alkalmazni, a felsorolt korjelzők mérlegelésénél az egész biológiai státust figyelembe kell venni.

Ismertetik a szerzők a kémiai meghatározási módo- kat is, amelyeknek különösen a rossz állapotban levő és hiányos embertani anyagnál van nagy jelentőségük, s a komplex antropológiai meghatározás mellett kiegészítő és kontroll eljárásként alkalmazhatók.

3. Csontváz-sorozatok esetében természetesen kor- látozottabbak a demográfiai következtetés lehetőségei, mint élő népesség feldolgozásánál, egy-egy történeti né- pesség legfontosabb jellemzői azonban így is megismer- hetők. Az e célból szerkesztett halandósági táblából ki- indulva kiszámítható a népesség száma, a nemek aránya, sőt arra is kísérlet történt az elmúlt években, hogy a női termékenységet és ennek alapján a biológiai családok átlagos nagyságát meghatározzák [*Nemeskéri J.* — *Kralo- vánszky A.*, Székesfehérvár becsült népessége a X–XI. századokban. Székesfehérvár évszázadai 1. (Székesfehérvár 1967) 125–140.].

Mindezen elvi, módszertani és gyakorlati kutatások eredményeként e könyv második részében (4–7. fejezet) a szerzők az emberiség halandóságának történetét vázol- ják a paleolitikumtól napjainkig, nagyrészt saját meg- határozásaikra támaszkodva.

A paleolitikum és a mezolitikum időszaka demogr- áfiailag mint a halandóság őstípusa jellemezhető. Lénye- ges történeti megállapítás, hogy időben visszafelé haladva nem volt egyre kisebb az élettartam, különben az embe- riség már régen kipusztult volna. Ez magyarázza a Sinanthropus és a Soloi ember viszonylag kedvező halan- dóságát, és azt, hogy a paleolitikum embere is megérhette és megérte az öregkort. Az Archanthropus és a Palae- anthropus születéskor várható átlagos élettartama 14–15, ill. 15–18 év volt, azok pedig, akik megérték a 20 éves életkort, még további 14–16, illetve 15–25 év megélését remélhették.

A halandóság őstípusának zónájában felső határt jelent az ún. Maghreb-típusú halandóság, amelynek mo- delljét észak-afrikai felső-paleolit sorozatok (Taforalt, Afalou) alapján dolgozták ki a szerzők, de amelyet a mezolit anyag is alátámaszt. Érdekes, hogy ez a típus nagyjából egyezik az ENSZ-modellek 0 szintjével ($e_0^0 = 21,1$ év; $e_0^{20} = 24,5$ év).

Az első demográfiai forradalom a neolitikumban következett be, a mélyreható gazdasági-társadalmi vál- tozások következményeképpen. Egyúttal megindult a halandóság első differenciálódása. Jelentős regionális

különbségek alakultak ki, amelyek majd a római birodalom népeinél kezdtek eltűnni. A római kori sírköfeliratok demográfiai forrásértékével kapcsolatban a szerzők pozitívan foglalnak állást, ezen megállapításuk azonban, mint a sírkövek forráskritikai feldolgozásából azóta kiderült, ma már nem fogadható el [K. Éry K., Alba Regia 10 (1969) 51–56.]. A jövőben tehát a római kori halandóság vizsgálatánál is csak az antropológiai anyagra támaszkodhatunk.

Mint már említettük, magyarországi temetők szolgáltatják a könyv forrásanyagának zömét. A rézkortól kezdve szerepelnek reprezentáns magyar sorozatok (Tiszapolgár—Basatanya, Alsónémedi, Mezőcsát, Intercisa, Brigetio, Keszthely—Dobogó), de a legsokoldalúbb kép megrajzolására középkori temetőink nyújtottak lehetőséget. Az intenzív X–XII. századi kutatások terén szerencsésen találkozott régészet, antropológia és demográfia. Hazai temetőink (Fiad—Képuszta, Halimba, Zalavár) paleodemográfiai adataiból a szerzők olyan halandósági modell-táblát szerkesztettek, melynek törvényszerűségei térben és időben sokkal általánosabb érvényűek. Több kisebb reprezentációs értékű temetőt is bevontak részlet-vizsgálataikba, így nyílt lehetőség bizonyos kérdések — a gyermek—felnőtt arány, a sírok mélységének és a gyermeksírok pusztulásának összefüggése, a gyermeksírok és a mellékletes sírok százalékos arányának korrelációja, a nemek halandósági differenciái, kóros elváltozások gyakorisága, anyai halandóság — bővebb kifejtésére. A honfoglalás- és kora Árpád-korral alkotott történeti képünkhöz ezek a paleodemográfiai ismeretek ma már elengedhetetlenül szükségesek, ezért tartjuk fontosnak, hogy vitába szálljunk a szerzők két olyan megállapításával, melyeket nem érzünk elég meggyőzőnek.

Zalavár—Vár és Zalavár—Kápolna temetőjének alacsony gyermek-arányát a szerzők migrációval magyarázzák, azzal az elméleti indoklással, hogy a bevándorló népesség gyermekhalandóságára vonatkozó adatok az előző lakhely temetőjében találhatók (238. l.). Magunk a Vár temetőjével foglalkoztunk részletesebben és azt tapasztaltuk, hogy éppen a bevándorló generáció idején, a IX. századi rétegekben a legmagasabb a gyermek-arány (32%), a következő periódusokban pedig csökken (X. század: 24%, XI. század: 16%). Nézetünk szerint ez a jelenség az időben ugyancsak egyre csökkenő sírmélységekkel van összefüggésben: a későbbi sírokat ugyanis magasabbra temették (a XI. században a felnőtt sírok mélységének átlaga már csak 23 cm!), és így több gyermek sír kikophatott és elpusztulhatott. Az átlagosnál kisebb gyermek-arányra további magyarázat lehet az is, hogy a temető csak részben feltárt.

Óvatosságnak kell lennünk a gyermekhalottak és a mellékletes sírok arányának korrelációjával is (242–243. l.). Korántsem kidolgozott kérdés még egy temető „gazdaságának” és „szegénységének” megállapítása, még nehezebb ebből a népesség tényleges vagyoni helyzetére következtetni és a temetőket ennek alapján rangsorolni. Csakugyan jobb gazdasági körülményekkel magyarázhatjuk a gazdagabbnak tűnő temetők kisebb gyermek-arányát? Nem hisszük, hogy a középkorban a gyermekhalandóságot ilyen mértékben befolyásolta volna a társadalmi-gazdasági helyzet. Szerintünk fordított előjelű az összefüggés. Egy temető „mellékletességét” gazdasági, etnikai, kronológiai stb. tényezőkön kívül a gyermeksírok — és főként a melléklet nélküli csecsemősírok — aránya is befolyásolhatja. Ne feledjük az ásatástechnikai tényezőt sem: a kutatóárkos feltárási módszernél főleg gyermeksírok maradnak feltáratlanul. Ilyen okok befolyásolhatják a gyermek—felnőtt arányt a felfedezett „gazdagabb” temetőkben is (Ellend I., Óroszvár, Sorokpolány), ahol éppen a csecsemők száma irreálisan alacsony.

A XII. századdal időben lezárul a paleodemográfiai forrásanyag, melynek hiányát az ezt követő időszak történeti demográfiája is megérzi [Fügedi E., Demográfia 12 (1969) 503.]. A szerzők írásos források, statisztikai adatok segítségével a középkori Angliától egészen napjainkig vázlatosan ismerték a későbbi fejlődést, mely-

ben a második demográfiai forradalom jelenti a fordulópontot.

A könyv utolsó (8.) fejezetében teljes részletességgel közlik a legfontosabb sorozatok halandósági tábláit.

Ezzel a nagyszerű munkával a paleodemográfia kifejlődésének és megerősödésének korszaka lezárul, de az elkövetkező vizsgálatok előtt számtalan lehetőség nyílik. A fehér foltok betöltéséhez, a felvillantott problémák megoldásához újabb és újabb sorozatok feldolgozására lesz szükség. Másrészt a társtudományokkal való együttműködés révén remélhetőleg több periódust is alkalmunk lesz olyan differenciáltan megismerni, ahogy a X–XII. századi halandósági és népesedési viszonyok bemutatására kerültek.

Pálóczi-Horváth András

Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. XI. kötet. Szerkesztette: G. Behm-Blanke. Weimar, 1971. Hermann Böhlau Nachfolger. 253 lap, 60 kép, 47 tábla.

F. Feustel tanulmányában azoknak a felsőpaleolitik tárgyaknak, művészeti alkotásoknak az értelmezéséhez fűz megjegyzéseket, melyeknek szexuológiai vonatkozásai vannak. Ezek az ábrázolások a legfontosabb adatok a jégkori ember emócióinak, magatartás-formáinak, elképzeléseinek vizsgálatához. Bővítik ismereteinket a paleolitik ember világlképéről, teljesebbé teszik a termelési viszonyok, a technikai és vadászati módszerek fejlődésének tárgyi bizonyítékai alapján rekonstruált képet. Néprajzi analógiák és a vonatkozó irodalom alapos ismeretében néhány ábrázolást újszerűen interpretál. Érveket sorakoztat fel, hogy a feminin, masculin, adrogyn szimbólumok, ember—állat kompozíciók gyakorisága, a női ábrázolások hangsúlyos szexualitása ellenére a paleolitikumban, de a neolitikumban sem beszélhetünk erotikus művészetéről. A tárgyak, melyeket a szerző fétiseknek tart, az ábrázolások a természet szemlélet, a vallás szolgáltatásában állnak. Nyomon követhető a termékenység- és vadászmágia, az állatok és a tűzhely anyja képzet kialakulása, amely később a samanizmus részévé válik, elvezet az őszanya tiszteletéhez, összekapcsolja a családokra bomló nemzetség élő és halott tagjait.

W. Steiner és O. Wagenbreth a weimar—ehringendorfi travertin-lelőhely új fúrásainak értékelésével megrajzolták Ehringsdorf negyedkori standard-profilját. Rekonstruálják az ősföldrajzi viszonyokat, különös tekintettel a méisztufa-képződés folyamatára. A dolgozatot sok, áttekinthető rajz egészíti ki.

R. Feustel, K. Kerkmann, E. Schmid, R. Musil és H. Jacob dolgozta fel a Königssee—Garsitz melletti Bärenkellert, egy felsőpaleolitik kultusz-barlang anyagát. A huzamos emberi tartózkodásra alkalmatlan, kellemetlen klímájú, jellegzetes medvebarlangban többször volt ásatás, s egy vonaldiszes neolitik réteg alatt 1,6 méterrel faszénben gazdag pleisztocén réteget tártak fel. Faunája változatos, különösen egy kistermetű ló érdemel külön figyelmet. A tűzhelyek szénéből fenyő- és különböző lombos fa- és cserjefajokat határoztak meg. A régészeti anyagban a leggyakoribb a középnémet későmagdaléni kultúrában rendkívül elterjedt típus, a tompított hátú penge, de a többi eszköz is beleillik a közép-európai későpaleolitikumba. A bejáratnál 15 méterre egy kis tűzhelyen elefántcsont- és agancsbotok s egy, a bázisával egy farönkre helyezett antropomorf figura feküdt. A botok görbületük, megmunkálásuk miatt nem lehettek sem lándzsahegyek, sem más vadászfegyver részei. A párhuzamok alapján R. Feustel a jelenségekből kultikus szertartásra következtet: a paleolitik vadászok a botokra tűzött húsdarabokkal áldoztak az antropomorf idol által megszemélyesített állatok anyjának, istennőjének. A lelőhely C¹⁴ keltezése 11 190 ± 180 (Alleröd vége).

K. Valoch a morva karsztvidék nagy kiterjedésű barlangjainak egyikéből, a Kůlna középsőpaleolitik lelőhelyről közöl agancsszerszözöket. A kevés analóg lelet alapján a szerző a töredékes tárgyakat középsőpaleolitik fegyvereknek határozza meg. Jelentőségük a neander-

völgyi ember anyagi kultúrájának mind teljesebb megismerésén túl az is, hogy felhívja a figyelmet további hasonló korú agancs- és csonteszköz és fegyver előkerülésének lehetőségére.

R. Feustel, K. Kerkmann, E. Schmid, R. Musil, D. Mania, D. v. Knorre, H. Jacob ismerteti a Döbritz melletti Urdhöhle újabb ásatásainak eredményeit. A bronzkori réteg alatti pleisztocén kitöltés szolgáltatta a gerinces paleontológiai anyagot (dominál a medve), a faszeneget (zöme erdei fenyő) és a régészeti anyagot (22 retusált eszköz, 111 penge és szilánk, két atipikus agancseszköz, csonteszköz-töredék, két retusőr). A kőeszközök típusai: tompított hátú pengék, vakarók, hegyek, a lelőhelyet a paleolitikum legvégére datálják.

M. Teichert a G. Behm-Blanke által kiásott, Bad Frankenhausen-i későmagdalénien vadló-vadász telep csontanyagát publikálta. A csontmaradványok, első sorban a fogak vizsgálatából arra következtet, hogy a Lausnitz-i magdalénien telephez hasonlóan (melynek régészeti anyaga is rokon), az elejtett lovak zöme fiatalabb volt, mint 10 éves.

D. W. Müller a nyugat-thüringiai fiatalabb vonaldiszes kerámia egyik ritka díszítőeleme kapcsán a kultúra elterjedéséről, kapcsolatairól ír.

T. Dobosi Viola

R. Feustel, Menschen, Affenmenschen, Affen. Ein Abriss der Hominisation. Weimar, 1969. Hermann Böhlau Nachf. 62 lap, 45 kép.

A kiadvánnyal a weimari múzeum látogatóinak kívánnak segítséget nyújtani ahhoz, hogy elmélyítsék ismereteiket az ember származásáról.

Az ember származása tudományos és ideológiai problémája is egyben, sok neves kutató ma is éles határt von az ember és állat közé. A szerző a társadalmi fejlődésen keresztül világítja meg az antropogenezist, az eszközt készítő ember mind fokozottabb felszabadulását a természet erői alól.

Rövid terminológiai áttekintés után az ember fosszilis előzményeit ismerteti a szerző. Az eocénben megjelenő rovarevő félmajmok után Fayum oligocén rétegeiből ásták ki az első antropoidát. Továbbfejlődésre a felgyenesedve járó, sztyepp-savanna környezetben élő hominidák voltak képesek. Ezek bemutatása után Feustel a legelső pleisztocén-kori Australopithecusok különböző típusairól ad rövid morfológiai leírást. Olduvaiiban találták meg az első eszközt készítő hominida, a Homo habilis állkapcsát és koponyatöredékét.

Az emberrelválás következő nagy állomása az Archanthroposok kora. Agykapacitásuk néhány esetben megközelíti, vagy eléri a mai emberét, de az agy felszíne jóval simább.

A legidősebb Paleoanthropus-maradványokat a mindenkori köztes időszakokra, míg a leletek zömét a risswurm interglaciálisra és a korai würm jegesedésre keltezhetjük. A szerző részletesebben foglalkozik a weimar-ehringsdorfi lelettel.

Végül az ember fosszilis előzményeinek ismertetését a kb. 40 000 évvel ezelőtt megjelent Homo sapiens fossilis fejezete zárja.

Az ember kialakulásában és fejlődésében nagy szerepet játszott a földrajzi milió. A hominizációt mint az ember által létrehozott javak fejlődését nemritkán éppen a jégkorszaki klímaváltozás következményeként fogjuk fel. Mai ismereteink szerint azonban e folyamat ott ment végbe, ahol az éghajlat az eljegesedések alatt is szubtrópusi volt. Így a földrajzi környezetet csak mint változó, speciális természeti feltételt kell szemlélünk, mely előmozdítja, vagy gátolja a további fejlődést.

A testalkat megváltozásának és a szellemi fejlődésnek a vizsgálatok a szerző először összefoglalja a különböző biológiai folyamatok (mutáció, természetes kiválasztás) szerepét és együttes jelentőségét a hominizációban. A túlélés lehetősége annál nagyobb volt, minél gyorsabban ismerték fel a hominidák a helyzeteket és reagáltak rá. A természet és maguk közé technikai „ütközőt”

helyeztek, az eszközt, amelyet a felegyenesedés folytán felszabadult kézzel állítottak elő.

Az állatvilágban, az egysejtűektől az emlősökig fel-lehető reflexfolyamatok vizsgálata áttekintése után a szerző az ember szellemi fejlődését ismerteti. Az ember azzal emelkedett ki az állatvilágból, hogy a beszéd útján létrehozhatott az információk cseréje, amely a legszorosabban összefügg a társadalmi, gazdasági, kulturális előrehaladással. Hang, mimika, gesztus útján lehetőség nyílik az előző generációk tapasztalatainak átadására, munkafolyamatok megtanulására.

A hominizáció lefolyásának rövid összefoglalásában három forradalmi változást hozó szakaszt emel ki a szerző: a szubhumán korszak (15 millió évvel ezelőtt), a humán korszak kezdete, a vadászat megjelenése (legidősebb pleisztocén), végül a felsőpaleolit forradalom.

A füzetet szinoptikus táblázat és irodalomjegyzék egészíti ki. A 45 kép egy része ismert antropológiai leletek fényképe, más része grafikon, fényképes, rajzos rekonstrukció. A színvonalas ismeretterjesztő kiadvány eléri a célt, amit maga elé tűzött. Úgy véljük azonban, nagyobb hangsúlyt érdemeltek volna az ember fejlődésének biztos régészeti támpontot nyújtó leletei: az eszközök, akár az egyébként érdekes állatkísérletek leírásának rovására is. A füzet végén levő rajzos életképek nem szemléltetik eléggé az élelemszerzési mód változásának jelentőségét az emberi fejlődésben.

T. Dobosi Viola

M. Schiff Giorgini, C. Robichon és J. Leclant közreműködésével, Soleb II. Les Nécropoles. Firenze 1972. Sansoni. 407 lap, 781 kép, 17 tábla.

A monumentális vállalkozásnak monumentális eredménye a Soleb-sorozatnak jelenleg második, a tulajdonképpen ásatási publikációnak első kötete. Az előző kötet, amely a pisai egyetem égisze alatt, Schiff Giorgini irányítása mellett folytatott solebi expedíció bevezető, nagyvonalú dokumentációját nyújtotta, az eddigi expedícióknak, utazásoknak leírásával, a történeti előzményeknek az összefoglalásával foglalkozott. (I. AÉ 1967.) Az első és második kötet kiadása közt eltelt hét évet a most közzétett óriási anyag magyarázza, amit a mű 781 képe és ábrája is jelez. Schiff Giorgini, J. Leclant és C. Robichon munkája olyan anyagot tár a tudományos világ elé, amely több szempontból is figyelemre méltó és hézagpótló. Nubia és részben Szudán ma már víz alatt fekvő régészeti emléktárházának mentésére az utolsó pillanatokig folyt a küzdelem. Egyiptom délre irányuló előnyomulásának minden régészeti forrásanyaga fokozott jelentőséget nyer egy olyan alapos ásatás és annak részletes publikálása révén, amelyet tervszerűen, a külső körülmények és időhiány befolyásolása nélkül lehetett végrehajtani. A most megjelent hatalmas kötet az Assuan-tól 500 km-re fekvő Solebi-térség temetőinek feltárásával a II. és III. katarakta közti Nílus vidékén az ősi kultúrák és az egyiptomi térfoglalás homályos kérdéseire is keres feleletet. A folyó völgyön kívüli terület sivatagos, és a mainál valamivel kedvezőbb éghajlati viszonyok mellett sem biztosíthatott sokkal kedvezőbb életkörülményeket. A terméketlen sivatag a különböző korok temetővidéke is. A bevezető általános ismertető fejezeteken kívül a mű három részben tárgyalja az egyiptomi Újbirodalom előtti, az újbirodalmi és az Újbirodalom utáni temetőknek az anyagát. Az újbirodalmi részre esik az anyag túlnyomó része. A Nílus medrétől egy km távolságra E–D irányban, keskeny sávban húzódott a legrégibb temetkezőhely. A közel száz feltárt sírban – a későbbi bolygatásokkal is alig magyarázhatóan – csak egyben találtak csontvázra. E sír mellett tűzhely nyomaira is bukkantak; ennek radiokarbon analízise az i. e. 5. évezred második felére utal. Karcolással díszített, kézzel formált cseréptöredékek, néhány kagyló, három sírban faszén, egyben pedig magvak szolgáltattak még némi anyagot.

E területtől nyugatra feküdt az a temető, amelynek 34 sírját az ásatók „fosses primitivesnek” nevezték. Az

ovális sírok közt néhány bolygatás nélküli is volt. Az elhunytakat zsugorított helyzetben bal oldalukra fektették, arccal kelet felé. A sírmellékletek itt is nagyon szereznyek. Kézszel formált, vörös színű edényeken kívül állati csontmaradványok, gabonamagvak és -zárak, egyszerű kagylógyöngyök képezik a leletanyagot. A sírok publikációja mintaszerű. Bevezető adatösszefoglalás után a sírok fényképén kívül a sír és abban a csontváz és a mellékletek kicsinyített pontos rajzát, az antropológiai későbbi vizsgálatokra is igen jelentős csontvázak részletes adatait és a mellékletek leírását közlik. Ezek közt másutt ritkán előforduló adatokat is találunk. Két elefántiázisban megbetegedetről vagy egy egy lábú csontváz esetében egy vadállat (krokodil?) támadásának áldozatul esett személyről tanúskodnak a leletek. Az Újbírodalom előtti települést a mellékletek alapján a Kerma kultúrához tartozónak kell tartani.

Ugyanazon az alluvialis teraszon, amelyen a két, korban egymástól távolos temető feküdt, terült el az újbírodalmi temető is. A sivatagi területen szétszórtan talált csontmaradványok, edénytöredékek az itt eltemetett egyiptomi tisztviselők, alkalmazottak sírjainak kifosztásáról tanúskodnak. Jelentős pusztítást okoztak a természeti tényezők is. 7 egyszerű sírkamra mellett 38 sírpítményt tártak fel. Az utóbbiak típusát rajzos rekonstrukció mutatja be, mert ép állapotban egy sem maradt fenn. A föld alatti sírkamrákat négyszögletes alaprajzú, boltozatos sírkápolna fedte, amihez egy kis piramis csatlakozott. Egyes sírokban többszörös temetés történt. Két kanopusznak tekinthető sírmellékleten kívül a mumifikálásnak biztos nyomaira nem akadnak. Nem szabad elfelejteni, hogy Elefantínától 500 km-re feküdt Hám-máát, „Az igazságban megjelenő” nevű egyiptomi település a mai Soleb helyén. A fakoporsók nagyrészt elkorhadtak. Egy terrakotta koporsón kívül azonban két kőszarkofagot is találtak. Wábszet szarkofágját kultikus szövegek mellett egyiptomi istenek ábrázolása díszíti. A másik szarkofág felirat és ábrázolás nélküli. A sírmező kora III. Thutmosistól a Ramesszidák koráig terjed. A sírmellékletek anyaga igen változatosnak mondható. A szokásos edények, csészék, korsók, amulettek, usebtik és dísz tárgyak (gyöngyök, gyűrűk) mellett a fakoporsók és sztélék sajnos csak töredékekben maradtak fenn. Kiemelkedő viszont néhány kimagasló régészeti értékű lelet, mint néhány szívskarabeus, amely a halotti kultusz bensőségeről, továbbá III. Amenophis emléké, vadászati skarabeusa, amely ezen az Egyiptomtól távolfekvő településen is fáraói ajándékozásról tanúskodik. Az értékebb leletek közé sorolható még néhány újévpalack, egy majom alakú váza, egy díszes bronztűkör, egy 30 cm-es terrakotta szarkofág, amelyben hajfürtök voltak, egy másik hasonló kis koporsó pedig egy kezdetlegesen megformált emberalakot tartalmazott. Figyelmet érdemel két állat temetkezés is. Az egyik sírban egy ló csontváza került elő, amelyen a vadállatok marásának kétségtelen nyomait lehetett megállapítani; a másik sírban egy kutyát temettek el.

A mű harmadik részét az Újbírodalom utáni temetők emlékananyagának publikációja képezi, elsősorban a Meroé-kori temető, amely az újbírodalmi nagy sírmezőtől keletre, a sírmező és III. Amenophis temploma közt terült el. A mintegy száz sírnak csak a felét fosztották ki, azonban ennek egyik oka éppen az lehetett, hogy a sírmellékletek nagyon szegényesek. Maguk a sírok is egyszerűek. 1–2 m-es akna fölött volt a sírhant, amelyhez néhány esetben kis piramis csatlakozott. Edények mellett szegényes dísz tárgyak, apró gyöngyök képezik a sírmellékleteket.

Egy külön fejezet foglalkozik még az újbírodalmi temető területén, a későbbi korban történt temetkezések anyagával. Kiemelkedő jelentőségű az az egyik újbírodalmi sírban talált, enyhén ovális formájú, 7,5×5,5 cm nagyságú, a publikáció szerint Meroé-kori kőlapocskára, amelynek felső részén egy ember fejű madár domborműves alakja helyezkedik el, alsó, sima lapjára pedig a szívskarabeus szöveget karcolták be. Az írás gyakorlatlan kézre, ill. késői korokra utal. E korban sírmellékletként való használata, és az ember fejű madárnak az ősi egyip-

tomi elképzelésekhez való igazodása folytán a leletet a legérdekesebbek közé sorolhatjuk.

Függeléként szerepel még néhány Soleb környéki lelet is. Agulában egy 2 m magas homokkő madárszobor a legjelentősebb, amely emberi lábbal, fej nélkül van ábrázolva. Kis, de jelentős fejezet számol be a sivatagi sziklarajzokról, amelyek a paleo-afrikai állatvilágot örökítik meg. A temetők helyzetét és a leggyakoribb leleteket összefoglaló táblák áttekinthetővé teszik azt a régészeti anyagot, amelynek nagyvonalú publikációjáért az ókortudomány és régészet hálás lehet.

Wessetzky Vilmos

M. Novotná, Die Bronzehortfunde in der Slowakei. Spätbronzezeit. Arch. Slovaca Fontes IX. Bratislava 1970. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied. 136 lap, 21 szövegek közti kép, 55 tábla.

A Kárpát-medence bronzkorával foglalkozó kutatók mindig nagy érdeklődéssel fordultak Szlovákia felé. Ezen a területen helyezkedett el, a kapcsolódó észak-magyarországi vidékekkel együtt, Közép-Európa egyik legjelentősebb bronzművészeti központja. Több bronzleletet közöltek már erről a területről, összefoglaló munka azonban nem állt ezekről a kutatás rendelkezésére. Ezt a régi hiányt kívánta pótolni M. Novotná, aki a későbronzkorból származó szlovákiai raktárleletek egy részét adta közre.

A korai és középső bronzkor bronz raktárleleteiről csak rövid áttekintést ad a szerző. Alaposabban először az ún. Drevenik-Blh horizonttal foglalkozik, amelyet lényegében a R BC periódusnak megfelelő fiatalabb bronzkorba sorol. Ez teljesen megfelel Mozsolics Amália Forró-Felsőbalog szintjének, s így nem érezzük meggyőzőnek a szerzőnek a névváltoztatásra tett javaslatát.

Részletesen tárgyalja M. Novotná a későbronzkor elejét, azaz a R BC vége – Ha A periódus eleje közti időszakra keltezett raktárleletcsoportot, amelyet két, Őzdány (Osgyán), valamint Buzica – Rimavská Sobota (Buzita – Rimaszombat) elnevezésű depothorizontra választ szét. Ezeknek tárgytípusait a korábbi irodalom már alaposan feldolgozta. Összevetésük a temetők megegyező bronz mellékleteivel bizonyára több új eredményt adott volna.

A későbronzkor fiatalabb fázisa néven említi M. Novotná a Ha A₁ – B₁ periódusoknak megfelelő időszakot. Noha ezen belül három depothorizontot különített el (Martinček-Bodrog: Ha A₁, Komjatná: Ha A₂, Somotor-Lúčky: Ha B₁), együttesen tárgyalja az ezekre jellemző tárgyakat. Így nem válnak el egymástól az egyes horizontokra jellegzetes bronz típusok, amelyeknek pedig az elkülönítés alapjainak kellett volna lenniük.

A szlovákiai bronzleletek utolsó horizontját az Istebné-i (Isztebne) bronzleletről nevezte el M. Novotná és a Ha C korszakra keltezte. Ennek értékelése után ismét további Ha A és B₁ periódusokba tartozó bronzleletek típusait, időrendi kérdéseit tárgyalja, majd az egyes leletek kultúrához kapcsolhatóságának kérdésével foglalkozik. Kelet-Szlovákiában a pilinyi, majd a gávai kultúra, Délnyugat-Szlovákiában a Velatice-podoli, a Vág, Árva vidékén és a lipői területeken a lausitzi kultúra bronzművészete hagyatékának tartja a bronz raktárleleteket. Véleményünk szerint ezek mellett még jelentős bronziparral rendelkezett a felsőszőcsi, Berkesz-demecesteri, valamint a kytajcei kultúra is.

A kötet összefoglalásában röviden jellemzi a szerző az egyes szlovákiai bronzlelethorizontokat. Értékelésével több pontban vitatkozni lehet. Koszideri típusú raktárleletek aligha tartozhatnak a pilinyi kultúra emlékananyagába, mivel ez a kultúra a koszideri horizont után kezdődött. Fémművészete készített ugyan még koszideri típusú tárgyakat, azonban ezek fiatalabb formaváltozatokat. Úgy gondoljuk, hogy az ún. felsőbalogi (Blh) típusú leletek nem alkotnak határt, horizontot a pilinyi kultúra bronzművéségének fejlődésében. Ugyanaz érvényes az oszgyáni (Őzdány) horizontra is, amelynek tárgyai kivétel

nélkül megtalálhatók a rimaszombati (Rimavská Sobota) típusú, M. Novotná által fiatalabbnak tartott raktárleletekben. Az utóbbiaktól viszont helyes lett volna különválasztani a kelet-szlovákiai ópályi típusú raktárleleteket, amelyek nem a pilinyi kultúra emlékei. A pilinyi kultúra temetőleletei egyértelműen tanúsítják, hogy fejlődése, élete az ún. felsőbalogi, osgyáni, rimaszombati depothorizontok korának megfelelő időben folyamatos, zavartalan volt. Így a különböző időszakokban gyártott tárgyak gyakran egy bronzleletben fordulnak elő. Tulajdonképpen ennek a ténynek a figyelmen kívül hagyása vezetett egyes kutatókat arra, hogy az egységes fémművességi központ termékei közül egyeseket kiemelve, azok köré csoportosítva másokat, mesterséges horizontokat állítsanak fel.

A Ha A–B₁ korú bronzlelethorizontok elkülönítése lényegében megfelel W. A. von Brunn Kárpát-medencei felosztásának, attól csak névben különbözik. Új elnevezést csak akkor tartanánk indokoltnak, ha az valóban új tartalmat fejez ki, új eredményekre épül. A Ha C korú iszterbnei raktárleletcsoportot korban megelőzte a Ha B periódus második felében egy, a Kárpát-medencében igen jellegzetes bronzipar kibontakozása, amelynek termékeit trák-kimmer vagy prészkita bronzok néven foglalta össze a régészeti kutatás. Hatása érződött Szlovákia területén is. Ennek legalábbis részbeni áttekintése teljesebbé tehetné volna a szlovákiai bronzleletekről nyújtott képet.

Meg kell jegyeznünk még, hogy a szlovákiai bronzok párhuzamaiként említett, más területeken talált leletek irodalmi utalásai több esetben hiányoznak. Ez még speciálisan a bronz raktárleletekkel foglalkozó kutatók számára is problémát okozhat, s a témakörben csak tájékozódni kívánó szakembereknek pedig külön irodalmi kutatómunkát jelenthet.

Az értékelő fejezeteket követő katalógusrészben M. Novotná a lehetőségek szerint összegyűjtötte és leírta a Szlovákia területén előkerült későbronzkori raktárleleteket. Itt hiányoljuk, hogy nagyon sok esetben nem közölte a tárgyak méreteit. Hasznos lett volna a leltári számokat is megadni. Mivel igen sok régi leletet egykor magyar helységnéven közöltek, jelentősen megkönnyítette volna a kötetet használó kutatók munkáját, ha ezeket a régi helyneveket is feltüntette volna. A kisebb pontatlanságok közül meg kell említenünk, hogy az almagyi (Gemerský Jablonec: HOMÉ 5 (1965) 29–30. t.) és madácskai [Madačka: Arch. Közl. 2 (1861) VI. t. 24, VII. t. 25, VIII. t. 36] leleteket már képen is közölték. Kár volt azt a tényt figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar kutatás már hitelt érdemlő módon bizonyította be azt, hogy az első komjátnai lelet helyes lelőhelye Nagybobróc (Bobrovec). A krasznahorkai (Krásna Hôrka) két lelet közül csak az egyiknek leírása szerepel a katalógusrészben, s éppen azé, amelyet a szerző újraközölt, hiányzik. Ugyancsak hiányoznak a katalógusból az ún. felsőbalogi (Blh) típusú leletek, noha ezeket a szerző részletesen tárgyalja, s közülük a bologdi (Blažice) és mateóci (Matejovce) kincsek képen is szerepelnek. Kétségtelenül ez a munkának abból az összeállításából következik, hogy csak az osgyáni (Oždány) típusú leletekkel kezdődően szerepelnek benne a szlovákiai bronz raktárleletek. Azonban az ún. felsőbalogi (Blh) depothorizont leleteinek feltüntetésével a Kárpát-medence egyik legjellegzetesebb bronzművéségének, a pilinyi kultúra szlovákiai emlékéanyagáról kaphattunk volna teljes áttekintést.

A kötetben szereplő rajzok és fényképek egészen rossz minőségűek. A publikált leletanyag jelentős része újraközlés.

M. Novotná könyvének céljai közül a szlovákiai későbronzkori raktárleletek összegyűjtését lényegében elérte. Értékelésében azonban csak a mai Szlovákia területén előkerült leleteket vette figyelembe. Nyilvánvaló azonban az, hogy a bronzkor folyamán nem voltak csak szlovákiai depothorizontok, hanem ezek a Kárpát-medence más területeire is kiterjedtek. Megbízható eredményeket csak az egyes őskori kultúrák, népcsoportok teljes emlékéanyagának értékelésével kaphatunk. Ez a teljes értékelés azonban nemcsak területi értelemben, hanem

az adott kultúrák egész emlékéanyagára vonatkozólag is követelmény. Az egy-egy kultúra területén előkerült bronzleletek csak az egykorú telep és temetőleletekkel együttesen vizsgálva nyújthatnak helyes időrendi és történeti adatokat.

A szlovákiai későbronzkori raktárleletek egy kötetben való összefoglalása igen hasznos a Kárpát-medence őskori régészeti kutatásának, mivel megfelelő alapot nyújt a későbronzkori bronzművesség további tanulmányozásához.

Kemenczei Tibor

G. Becatti, L'arte dell'età classica. Firenze 1971. Sansoni-editore. 523 lap, számos képpel.

A római egyetem nemrég elhunyt professzorának könyve az 1965-ben megjelent hasonló című munka igé-nyes átdolgozása. A kézikönyv első kiadása, mint az előszóból kiderül, hamarosan elfogyott, s főként az egyetemi hallgatók számára szükségesnek látszott egy bővített kiadás közrebocsátása.

A munkával kapcsolatban az első kérdés: miért volt szükséges egy ilyen jellegű könyv megírása, hiszen az olasz szakirodalomban volt már egy hasonló nagyrányú összefoglalása az antik művészetnek, mégpedig *Pericle Ducatinak* az 1927-ben második kiadást megért „Arte Classica”-ja; ez a mű 831 oldalon át vizsgálja a szóban forgó periódust.

Már a két munka futólagos átlapozása meggyőző arról, hogy a hasonló cím ellenére két teljesen különböző jellegű könyvvel állunk szemben. Nemcsak arról van szó, hogy a két mű megjelenése közti évtizedekben — különösen a római művészet terén — nagy jelentőségű új emlékek, sőt emlékesoportok (pl. a Tivoli-i Villa Hadriana, a piazza armerinai villa stb.) kerültek felszínre, hanem az antik művészet kutatásának tudományos koncepciója is megváltozott. Ducati műve leíró jellegű, célja a művészettörténeti tényanyag lényeges vonásainak periodikus bemutatása. Becatti ezzel szemben az antik művészet fejlődésének társadalmi és esztétikai problémáit vázolja fel, szemlélete tehát sokkal létszerűbb, dinamikusabb, mint Ducatié. Nem törekszik apró részletek felsorolására, mindig a lényeget ragadja meg, aránylag kevés szóval sokatmondóan. Képanyaga sokrétűbb, mint Ducatié, főként összehasonlító jellegű jó részletfelvételeket közöl, hogy a mondanivalót minél szemléletesebben dokumentálja. A könyv végéhez csatlakozó alaprajzok is ezt a célt szolgálják. A zárófejezet, a bibliográfia nemcsak sokkal modernebb, mint Ducatié, hanem pontosabb, alaposabb, a szakembernek is hasznos tájékoztatást nyújt. Becatti kézikönyve kitűnő bevezetés a klasszikus művészet tanulmányozásába.

Kádár Zoltán

H. Galsterer, Untersuchungen zum römischen Städte-wesen auf der Iberischen Halbinsel (Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Madrid, Madrider Forschungen Bd. 8. Berlin 1971. Walter de Gruyter XIII + 84 lap, 1 térkép.

A szerző könyve első fejezetében röviden összefoglalja a római birodalom által elsősorban a romanizáció érdekében létrehozott városok különféle jogállású típusait, majd a municipium és a colonia közti jogi különbségek elmosódását mind külsőleg, mind a városok belső szervezetében. A peregrinus közösségek felső vezetői Hispaniában sem viselhették az IIviri és IIIviri elnevezéseket; az utóbbiak között jogi különbséget nem lehet kimutatni. Majd a birodalom legkorábban és legjobban romanizált provinciájának urbanizációjára vonatkozó forrásadatokat ismerteti: az auctorokat — elsősorban Pliniust —, továbbá az epigráfiai és numizmatikai adatok felhasználhatóságát vizsgálja. A könyv II. fejezetében a hispán félsziget köztársaságkori városlapításait foglalja össze a szerző — az alapítások i. e. 171-ben Careia megalapításával kezdődtek — egyenként vizsgálja

az öt latin jogú coloniát és a peregrinus jogú alapításokat. A latin coloniák Itáliával szemben csak Caesar és Augustus korában váltak municipium civium Romanorum-má, Corduba pedig csak Augustus alatt lett római colonia. A coloniaalapítások a már konszolidált viszonyokkal rendelkező, megbékélt területeken, de stratégiaiul fontos pontokon alakultak meg. A III. fejezet Caesar és Augustus korának nagyszámú alapítását városonként tárgyalja, de csak azokat, ahol a korábbiakkal szemben az újabb feliratok vagy más interpretálás stb. által újat vagy eltérőt tud mondani. Összefoglaló értékelést nem ad, F. Vittinghoff könyvére (Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus, Mainz 1951) és E. Kornemann PWRE címszavaira (colonia, municipium) hivatkozik.

A IV. fejezetben a Tiberius és Galba közti időszak elenyészően kevés alapítását tárgyalja (mindössze két colonia és két municipium). E visszaesés okait azonban nem vizsgálja. Noha az i. sz. I. sz. első felében birodalom-szerte megfigyelhető jelenség a városalapítások kis száma, azonban a Claudius uralkodása alatti városalapítások hiányát hispaniai viszonylatban részletesebben tárgyalni kellett volna.

Részletesen vizsgálja a szerző az V. fejezetben a latium minus megadását egész Hispaniának. Az adományozás feltehetően Vespasianus és Titus 73/74-es censurája idején történt; a megadás okai azonban nem világosak. Az adományozásról egyedül Pliniustól értesülünk (n. h. 3,30.), részleteiről azonban alig tudunk valamit. A főforrás a Domitianus-kori Lex Salpensana és Malacitana. A szerző hosszan tárgyalja és vitatja H. Breuner nézeteit [Corolla memoriae E. Swoboda dedicata, Röm. Forsch. in NÖ 5 (1966) 68. —]: vele szemben foglal állást. A latium minus megadása úgy ment végbe, hogy a 73/74-es ediktum csak egészen általánosan, az illető településekre vonatkozó ideiglenes rendet tett közzé. A városi törvényeket egy bizottság az egyes közösségeket végigjárva dolgozta ki. Ez a munka az ediktum kibocsátása után azonnal megkezdődött — az első új municipiumok i. sz. 75-ben jelentek meg —, de még 91/83-ban is folyt, mint a lex Salp. és Malac. tanúsítja. A Flavius-kori latin jogú municipiumok azonban a már régóta, ill. a legjobban romanizált területekre, elsősorban Baeticába esnek. Bizonytalan marad továbbra is, hogy a jogadományozás valóban egész Hispaniára, vagy csak bizonyos területekre terjed-e ki. A VI. fejezet a városok belső szervezéséhez, az ordo decurionumhoz, a magistrátushoz és a városi papság szervezetéhez fűz néhány észrevételt. A decurio-testületet a privilegizált városokban az i. sz. I. században is senatusnak nevezik, nem csak a peregrinus közösségekben, mint már H. Nesselhauf a II. sz.-ra nézve megállapította [Madr. Mitt. 1 (1961) 145.]. A senatus megjelöléséből tehát nem lehet egy hely jogállására következtetni. Tárgyalja a decurio-testületre vonatkozó egyéb megjelöléseket is. Az első függelékben a szerző a CIL II 760 sz. feliratot vizsgálja, míg a második függelék az ibér félsziget privilegizált városainak jegyzékét adja, tartományonként a legfontosabb irodalommal. A kötetet bő index és térkép zárja.

Tóth Endre

G. Alföldy, Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior. Epigraphische Studien 6. Düsseldorf 1968. Rheinland Verlag. 238 lap.

Az Epigraphische Studien c. sorozatban fontos hézagpótló munka jelent meg Alföldy G. tollából. Germania Inferior katonai története a korábbi kutatások alapján voltaképpen a légiók történetét jelentette; az auxiliáris csapatok összetételének, szerepének összefoglaló ismeretét a forrásanyag sajátossága mind ez ideig megakadályozta. A kevés előkerült diploma (mindössze 5, ebből is több erősen töredékes), a feliratos anyag egyenlőtlen időbeli és topográfiai megoszlása, valamint a viszonylag kevés feltárt táborok nem tették lehetővé sok esetben még az egyes csapategységek számának megállapítását sem, a dislokatio kérdésében pedig csak a kezdeti lépések

megtételére kerülhetett sor. Hogy a szerző mégis kísérletet tehetett a nehéz feladat megoldására, az annak köszönhető, hogy Cichorius, E. Ritterling, sőt K. Kraft munkáinak megjelenése óta a feliratok pontosabb kezelése, valamint az onomasztikai módszerek kidolgozása a kutatás számára jobb lehetőségeket teremtett. Alföldy G. könyve 4 fő fejezetből áll, melyhez egy epigráfiai függelék csatlakozik.

A bevezető rész után a szerző az egyes csapatokra vonatkozó adatok összegyűjtésével vázolja az alakulat történetét, vizsgálja a csapat megalakulásának, korábbi állomáshelyének kérdését, Alsó-Germániába kerülésének időpontját, állományának összetételét, foglalkozik a tisztek, ill. a parancsnokok származásával, valamint a csapat táborhelyének vizsgálatával.

Ahol a források: antik auktorhelyek, epigráfiai anyag, ill. régészeti leletek lehetővé teszik — figyelemmel kíséri az alakulatoknak későbbi, Germánián kívüli történetét is. 20 ala és 34 cohors történetének körvonalai rajzolódnak ki a fentiek alapján. Barkóczi L. és Radnóti A. nyomán több helyen ő is felveti annak lehetőségét, hogy egyes diplomák (pl. a wiesbadeni) topográfiai sorrendben sorolják fel az alakulatokat. Szerkezetileg szerencsének tartjuk azt a megoldást, hogy a szerző a csapat neve után zárójelbe tett számmal utal az egységre vonatkozó forrásadatokra, melyeket a függelék tartalmaz. Ugyanakkor azonban a dislokatio kérdésében elért eredményeket szemléletesebben tükrözte volna egy vagy esetleg több térkép. A szerző által tárgyalt problémák számos esetben számunkra fontos pannoniai összefüggésekre világítanak rá; ezek közül az alábbiakat ragadhatjuk ki:

1. A pannondalmata felkelés leverése után Dél-Pannoniában sorozott egységek közül többet Germániába vezényelték, hogy a fegyverfogásra alkalmas elemeket a felkelés színhelyétől eltávolítsák. (Megemlíthetjük ezek közül pl. a coh. VIII. Breucorumot vagy a coh. I. Pannoniorum et Dalmatarum eq. c. R-t.)

2. A Julius-Claudius dinasztia idején a dunavidéki csapatok kiegészítése is az eredeti, kiállítási területről történt.

3. A batáv felkelés leverése után — elsősorban a germániai, galliai alakulatok egy részét Pannoniába vezénylik át [ala Canninefatum, ala (I Tungrorum) Frontoniana stb.]. Az áthelyezések a pannoniai limesszakasz Domitianus kori kiépítésével hozhatók kapcsolatba — ezzel párhuzamosan a germániai hadsereg létszámának csökkentése figyelhető meg a Flavius korban.

A munka harmadik része a segédc csapatok általános problémáit tárgyalja, ennek keretében vizsgálja a segédc csapatok létrehozásának és kiegészítésének, a katonák jogi helyzetének és a tiszti állomány összetételének kérdéseit.

E. Ritterling és K. Kraft eredményeitől eltérően arra utal, hogy a legtöbb egység, melyet az i. sz. I. sz.-ban germániai, ill. galliai területekről állítottak ki — már kezdetől fogva a római hadsereg reguláris kötelékébe tartozott. Új elméletének bizonyítása során több olyan érdekes szempontra hívja fel a figyelmet, mely más provinciák kutatói számára is hasznos útmutatásul szolgálhat. Kraft értékelésével szemben arra hivatkozik, hogy a „nationale Kommando” nem bizonyítja az irreguláris jellegét, a „rein 'römisches' d. h. fremdes Kommando war nur bei den Auxiliarformationen notwendig, die aus nach schweren Kämpfen unterworfenen und unzuverlässigen civitates aufgestellt wurden” (89. o.). Ezek az egységek már zsoldot kaptak és meghatározott szolgálati időre voltak kötelezve. Nem mond ellent reguláris jellegüknek az sem, hogy legtöbb esetben saját földjükön „állomásoztak” — ugyanez a bizonyíthatóan reguláris csapatoknál sem ritka. Saját területükön való felhasználásuk teszi nyilvánvalóvá azt is, hogy a feliratokon ezek a katonák általában nem szerepelnek, valószínűleg azért, mert kevésbé romanizált családjuk temethette el őket, míg a távolról idekerült — akinek sírkövet állítottak — a heres vagy contubernalis. Az i. sz. közepe előtt csak kevés auxiliáris katona kapott polgárjogot elbocsátásakor — érthető tehát, hogy ezek nem „diplomfahig” alakulatok. Nem tartoztak a reguláris auxiliáris egységek

kötélékeibe a különböző népfelkelő jellegű, a civitasok által időnként kiállított csapatok — beolvasztásuk a hadseregbe a II. sz.-ban kezdődött.

Az alsó-germániai segédc csapatok katonáinak eredetét, sorozásuk idején betöltött életkorát táblázat mutatja be (96—97. o.), melyet időben is két részre bont a szerző. A táblázatból kitűnik, hogy más sorozási rendszer lehetett a már pacifikált nyugati provinciákban és más az újonnan meghódított dunai tartományokban. Nyugaton az újoncok kiállítása a civitasok feladata — ennek megfelelően a szolgálatbalépés időpontja nem volt előírva. A dunai tartományokban a civitasok élén római tisztviselők (praeefecti) álltak a Flavius kor előtt, akik meghatározott korban sorozták a helyi ifjúságot. A nyugati területekről kiállított alakulatokat nagyjából „helyben” használták fel, míg a Pannóniából és Thráciából sorozott egységeket eltávolították otthonuktól. Érdekes táblázatban foglalja össze a segédc csapatok etnikai összetételével kapcsolatos adatokat, feltüntetve rangjukat és jogi helyzetüket. A második táblázat (100. o.), mely a Flavius kori állapotot mutatja be — meggyőzően bizonyítja a batáv felkelés utáni változásokat. Ezek lényegét a szerző abban látja, hogy a tisztí állományt sok esetben italikusokkal egészítik ki, az alak és cohorsok elveszítik „nemzeti” jellegüket, ezeket helyi, ill. dunavidéki elemekkel egészítik ki.

Érdekesek az auxiliáris katonák jogi helyzetére vonatkozó fejtegetései — néhány esetben ugyanis peregrinusokon kívül latin jogú polgárokat is igyekszik kimutatni. Adós marad azonban annak magyarázatával, hogy miért szolgálnak latin jogú katonák a segédc csapatokban? — másrészt nem látjuk teljesen indokoltnak a latin jogú helyzetet a felsorolt esetek mindegyikében. Míg a Julius—Claudius dinasztia korában római polgárokat jóformán csak a tisztí állományban találunk, addig a Flavius—Traianus korban számos közkatonánál is igazolható a római polgárjog. A későbbi időszak gyér feliratos emlékanyaga ellenére is arra a következtetésre jut, hogy a II. sz.-ban már csak kevés, a III. sz.-ban pedig már úgyszólván egyetlen peregrinus jogú sines a segédc csapatok katonái közt. Elemzi a tisztí állomány összetételét és figyelemmel kíséri a csapatparancsnokok további pályafutását is.

A negyedik részben tárgyalja a segédc csapatok szerepét Germania Inferior történetében. A források alapján 3 nagy periódust állapít meg: a Julius—Claudius dinasztia korát, nagyjából a batáv felkelésig, a Flavius—Traianus kort, ill. a II—III. sz.-ot. Ez utóbbira rendkívül kevés forrásanyag vonatkozatható, éppen ezért a periodizáció további finomítását, a korabeli hadtörténet részletesebb ismertetését a szerző nem végezhetette el. Az általa megállapított 3 korszakon belül foglalkozik a segédc csapatok típusával, korszakával, dislokációjával, valamint stratégiai és taktikai alkalmazásuk kérdésével. Megállapítása szerint a Julius—Claudius dinasztia korában a segédc csapatok zömét galliai—germániai, tehát „helyi” alakulatok teszik ki, ezeknek kiegészítése is helyi elemekből történt. A batáv felkelés után ezeket az egységeket eltávolították. Az Augustus—Tiberius korban Germania Inferiorban állomásozó auxiliáris csapatok számára vonatkozóan is csak kevés adat állt a szerző rendelkezésére — egy hozzávetőleges számot más provinciák adatai alapján igyekezett megállapítani. A 68—69-es polgárháború és a batáv felkelés a korábbi hadsereg feloszlásához vezetett. A Flavius kor elején 6 ala és 21—22 gyalogos egység lehetett a provinciában — ez a létszám Traianus korában állandóan csökken. A dislokatio problémáival kapcsolatban a szerző feltételezi, hogy a Julius—Claudius dinasztia idejében a segédc csapatok még szorosabban működtek együtt a légiókkal, táborhelyük is a légió mellett lehetett (mint Pannóniában az ala I Hispanorum Aravacorum esetében). A téglabélyegek viszonylag kevés segítséget nyújtanak, mert az alak — éppúgy, mint pl. Pannóniában vagy Daciában a téglagyártásban csak kevés esetben vettek részt — táboraikban tehát cohorsbélyeges téglák kerülnek elő. Megfigyelése szerint az alak általában a korai időkben egyenlőtlenül helyezkednek el, mert Róma ekkor még nagyobb offenzívákra ren-

dezkedett be —; csapatait tehát összevonta a barbarikumba vezető felvonulási utak kiindulópontjánál. Ekkor még viszonylag kevés az önálló auxiliáris tábor — a cohorsok és alak a légiók támaszpontján vagy annak közelében tartózkodtak. A csapatok egyenletes elhelyezése, egy-egy frontszakasz védelmére való kihelyezése a Flavius kortól kezdődően figyelhető meg.

A 164. oldalt követően találjuk az epigráfiai függelék; a diplomákat és a feliratokat, melyeken az alsó-germániai segédc csapatok szerepelnek. A mintegy 185 feliratot új olvasattal közli, különválasztva az általános adatokat és az egyes csapatokra vonatkozó anyagot. A feliratoknál és a téglabélyegeknél teljes irodalmat ad, helyenként külön kis tanulmány keretében keltezi azokat. A feliratok lelőhelyének jegyzéke után az irodalom és rövidítésjegyzék (226. o.) következik, végül egy általános mutatót találunk.

A szerző a legmesszebbmenőkig aknáztta ki a viszonylag kevés adatanyagból adódó következtetési lehetőségeket; ötletei és kombinációs képessége útmutatásul szolgálhat más provinciák hadtörténetével foglalkozó kutató számára is.

Gabler Dénes

M.-L. Krüger, Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum. I. rész: Die Figürlichen Reliefs. Corpus Signorum Imperii Romani — Corpus der Skulpturen der Römischen Welt: Österreich I/3, Wien—Köln—Graz 1970. H. Böhlau Nachf., 79 lap, 83 tábla.

A Corpus Signorum Imperii Romani újabb ausztriai kötete a carnuntumi köemlékek további gazdag sorát adja kezünkbe. A feldolgozás ugyanazokat az ellentmondásokat tükrözi, mint a korábbi számok, elsősorban a Carnuntum szobrait összefoglaló fasciculus. A sorozat Ausztria köemlékeinek corpora, azaz az antik emlékek közlését mai határokhoz szabja. Ezzel szemben ez a fasciculus is, mint az előzőek, ókori földrajzi-közigazgatási meghatározást jelez: Carnuntum territoriumának reliefjeit gyűjti egybe. A cím azonban önmagában is ellentmondásos: az anyagközlés nem terjed ki Carnuntum egész területére, csupán annak ausztriai nagyobb részére. Az antik összefüggések szemmel tartása mindenképpen indokoltabb, mint a jelenlegi közigazgatási határoké: az ókori szobrásszattal foglalkozók számára Carnuntum, Scarbantia, Savaria stb. területi egységet jelentenek, amelynek műhely, etnikum, történelmi viszonyok szempontjából fontossága, összefüggései lehetnek. Mindezek kevésbé érvényesülnek, ha az anyagközlés a mai közigazgatási határok szerint történik. Az antik és a modern keretek együttes alkalmazása azonban alapvetően helytelen és ellentmondásos.

A figurális reliefeket a fasciculus két részre bontva tárgyalja. Az első részben az istenségek, Geniusok és mitológiai ábrázolások kaptak helyet, a másodikban a síremlékek. A reliefek száma mindkét részben elég nagy — az első részhez 100 (147—246. sz.), a másodikhoz 132 (247—378. sz.) köemlék tartozik. A gyors és könnyű áttekintést mindenképpen segítette volna, ha a szerző további csoportosításokat ad, anyagának egymásutánját a leggyakoribb keresési módok egyike szerint határozta volna meg (például a síremlékeket lelőhelyek szerint). Ezzel szemben M.-L. Krüger a tájékozódást kizárólag a gondosan összeállított mutatókra bízta.

A kötet használhatóságát nagy mértékben biztosítja a köemlékekre vonatkozó leírások és a képek könnyű összevetése. Kár, hogy a felvételek csak részben állnak a megkívánható színvonalon. A kövek kedvezőtlen elhelyezése, hozzáférhetetlensége ebben a fasciculusban is nem egy olyan kép közlését tette elkerülhetetlenné, amely csak korlátozottan használható. A 232 közölt reliefből többé-kevésbé 42 felvétele kifogásolható, ami 18,10%-ot jelent.

A fényképekkel ellentétben a kövek leírása néhány túlságosan szűkszavú fogalmazástól eltekintve jól sikerült. Mindössze két esetben kifogásolható a dombormű megnevezése, leírása. A 159. számú reliefet a szerző

„Herculesrelief”-nek jelöli. A kő azonban nem a hőst ábrázolja, szokásos attribútumaival, sok száz szobron, reliefen megörökített Hercules-típusok egyike szerint, hanem a nemeai oroszlánnal vívott harcában. A 194 – 195. számú emlékeket a szerző „Eponarelief”-ként jelzi és írja le. A fehér márvány domborműveken azonban nem a közepon álló és többféleképpen értelmezhető nőalak a lényeges, a névadó, hanem a két, egymás felé forduló lovas. Indokolt lett volna a hasonló, Moesiában, Daciában igen nagy tömegben ismeretes reliefekhez hasonlóan thrák lovasistenségek reliefjének jelölni a két táblácskát.

Részletes és gondos az irodalmi hivatkozások összeállítása is. Feltűnő azonban, hogy hiányzik Mócsy A., „Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen” című munkája. A szerző nemcsak nem idézte, de nem is használta ezt a munkát, ami a datálások egybevetésénél mutatkozik meg. A domborművek állítási idejének meghatározása sok esetben nem meggyőző, vagy éppen megalapozott (például a 160., 162., 215., 247., 282., 338. számok). Eltérek esetén minden esetben Mócsy A. időmeghatározása a jó.

A feliratok közlése a reliefek corpusában nem elsőleges jelentőségű. A szövegek közlése, olvasása pontosan követi az irodalomban megadott forrásokat, azok hibáival együtt. A 248. számú sírkő feloldása: *Ael(ii) Florus et Lupus*, míg a 373. számú sírkő felirata helyesen: *M. Antonijus Capitoj vet. leg. XV Apol. (h. s. e.)*. A leírás mulasztása a 342. sírkövön, a két utolsó sor: *germa(no) / p(ro) p(ietate)* elváltatása elmaradt.

A tájékozódást jól szolgáló mutatók közül egyedül a feliratok névkatalógusa kifogásolható. A szerző feliratokként egy nevet vett fel jegyzékébe, az első helyen állót, az akár a köemlék állítója volt (193. sz.), akár a sírkövön említett halott, illetve az elsőnek megnevezett halott. Ugyanígy járt el a 374. számú votív-táblánál is, amely 19 katoná nevé sorolja fel. Ez az index egyáltalában nem használható.

Fitz Jenő

H. Kenner, Das Phänomen der Verkehrten Welt in der Griechisch-Römischen Antike. (A Geschichtsverein für Kärnten 125. éves fennállásának jubileumi kiadványaként jelent meg.) Klagenfurt 1970. Rudolf Habelt (Bonn) 195 lap, 48 kép.

A fordított világkép antik, sőt napjainkig élő ábrázolásának mélyenszántó, filozofikus gondolatokat tartalmazó feldolgozása egy látszatra szerény, terrakotta negatív forma ábrázolásából indul ki, mely 1910 körül került felszínre a karinthiai Magdalensbergen. Az eredeti negatív forma az idők folyamán elveszett és csak egy pozitív gipszöntvény bizonyítja egykori létét.

Az agyagminta egy oroszlánnal viaskodó s azt leterítő szamarat ábrázol és ezt a jelenetet oldalt egy állat-idomár alakja szemléli. Hedwig Kenner a minta formájából következtetve, egy korábbi tanulmányában sisak domborműves trébeléséhez való matricát látott a tárgybán, melynek szimbolikája is harci vonatkozásait látszott támogatni – az erősebben győzedelmeskedő gyenge megjelenítésével. Jelenlegi tanulmánykötetében a negatív formát képes leányok készítéséhez szolgáló mintának határozza meg.

Ez a fordított világ, ahol az erősebbet a gyengébb győzi le, tulajdonképpen az antik életszemlélet egyik jelképekben megnyilatkozó formája.

Hedwig Kenner tanulmányában ezt az erősebb fölélt győzedelmeskedő gyengét végigkíséri a magdalensbergi agyagnegatív ábrázolásától kezdve a klasszikus antik periódusokon keresztül a paradicsomi állatvilág ábrázolásain keresztül az egyiptomiaknál az antik monda- és mesevilágban, antik közmondásokban és a görög–római költészetben. Egy fejezetében szerző a fordított világot összeveti a mesevilágbeli Schralafenland életjelenségeivel. Majd vizsgálja a fordított világ jelentőségét, megjelenését a nagy ünnepek rítusaiban. Egy igen terjedelmes fejezet foglalkozik az emberi nemek elcserélésével

az emberiség bizonyos válságos helyzeteiben. A nők és férfiak ruhacseréjét magyarázza, melyet az antik időkben megtevesztési szempontból alkalmaztak. A fordított világ dionüszoszi vonatkozásait, majd ennek a jelenségnek illetve ábrázolásnak előfordulását Heraklész, Achilleus, Theseus és más mitikus alakoknál.

Végül kitér a szerző tanulmányában az igen ritkán előforduló, de mégis meglevő ruhacserélésre, az antik papság körében. Utolsó fejezetében mind a mai napig figyelemmel kíséri a fordított világ jelenségének, illetve megjelenítésének továbbélését.

Hedwig Kenner tanulmánykötete mintaképe annak, hogy egy viszonylag szerény régészeti tárgy kapcsán mint lehet kibontani egy antik jelenségnek szerteágazó megnyilvánulásait, néhol a legnagyobb filozófiai mélységekig nyúlva. A kutató személyének sokoldalúsága és az antik kultúra és élet minden megnyilvánulásának ismerete a régészeti ismereteken túlmenően, egy olyan tanulmánykötettel gyarapította a szakirodalmat, melyben egy eddig eléggé nem értékelt, de igen jellegzetes antik élet-megnyilvánulásra, illetve kifejezőmódra hívta fel a figyelmet és ismertetett meg ennek a kifejezőmódnak széles körű alkalmazásával és örökvérnyűségével.

B. Thomas Edit

A. N. Zadoks-Josephus Jitta — W. J. T. Peters — W. A. van Es, Roman Bronze Statuettes from the Netherlands I.: Statuettes Found North of the Limes. (Scripta Archaeologica Groningana, 1.) Groningen 1967. J. B. Wolters. XIII + 140 lap, 195 kép, 1 színes tábla, 1 térkép.

A. N. Zadoks-Josephus Jitta — W. J. T. Peters — W. A. van Es, Roman Bronze Statuettes from the Netherlands II.: Statuettes Found South of the Limes. (Scripta Archaeologica Groningana, 2.) Groningen 1969. Wolters-Noordhoff. XIII + 216 lap, 341 kép, 1 színes tábla, 1 térkép.

A fenti idézett két kötet része annak a sorozatnak, melyben szerzők feladatukként tűzték ki a hollandiai múzeumokban és gyűjteményekben levő római kori kisbronz szobrok és alkalmazott bronzplasztikai anyag közlését. A természetesen adódó földrajzi helyzetnek megfelelően az első kötetbe a római limesen kívül, attól északra feltárt leletanyag került, míg a második kötet a limes menti és dél-hollandiai kisbronz anyagot mutatja be.

Az egészen rövid bevezető részen kívül, melyben szerzők célkitűzéseiket jelölik meg, mindkét kötetben rövid, tömör, tárgymeghatározó és a tárgyakra vonatkozó adatok szerepelnek csak, a képekkel szemben fekvő oldalon. Ezekhez a szövegekhez csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy a szobrokon meglevő vagy hiányzó, de feltételezett attribútumok alapján megnevezett isten-alakok néhány esetben más meghatározást, illetve elnevezést is lehetővé tennének. Feltételezzük, hogy ezek a lehetőségek az előkészületben levő harmadik kötetben megtagyálásra kerülnek.

A számtalan kitűnő fénykép kiváló lehetőséget nyújt a szoboralakok tanulmányozására, mert ahol ez szükségesnek mutatkozik, ott többnézetben is bemutatják a tárgyat.

A képeken a szobrok felületének anyagszerúsége a felület hiányosságai, öntéshibái és a lecsiszolatlan öntő varratok ott is jelzik a kutatás számára ezeket a fontos adatokat, ahol ezekről külön a szövegben a szerzők említést nem tesznek.

A sorozat harmadik köteteként ígért összefoglaló részére tartották fenn szerzők az érdeklődéssel várt válaszokat a szobrok eredetére, esetleges helyi műhelyekre utaló kérdésekre. A harmadik kötetben várhatunk választ arra az érdekes kérdésre is, hogy miért annyira egyrétű a limestől északra és a limestől délre az egyes isten-alakok megjelenésének száma. Miért van a leletanyagban túlsúlyban Mercurius, számban őt követi Mars és Minerva, majd Jupiter. A leletanyag mintegy 20%-át teszik ki mindkét területen más istenek és állat-alakok.

Összefoglalva szerzők alapvetően fontos munkát tettek le azoknak a kutatóknak az asztalára, akik a római és a provinciális művészetnek talán a legnagyobb szélsőségek között mozgó alkotásaival, a kisbronzokkal foglalkoznak, melyek a legmagasabb művészi megjelenítéstől a legszerényebb, épp hogy a formát megjelenítő alakokig terjednek.

B. Thomas Edit

P. Demolon, Le village mérovingien de Brebières (VIe–VIIe siècles) avec une étude de la faune par Th. Poulain-Josien. Mémoires de la Commission Départementale des Monuments Historiques du Pas-de-Calais. XIVe kötet. Arras, 1972. 340 lap, 10 táblán 59 kép, 67 szöveggközi kép.

Franciaországban a középkor óta mind a mai napig az 'archéologie' fogalmán szinte mindenki művésztörténetet ért: antik vagy távol-keleti régiségek elemzését, és — az utóbbi évtizedben a félhivatalos és hivatalos szervek által kiadott felhívásra válaszolva — a pusztuló középkori emlékek feltárását, megmentését. Mi a helyzet a régészeti munkát végző archeológusainkkal? A francia ősrégészek közel 150 éve művelt szakterületükön kialakították a saját terminológiájukat és valóban régészeti jellegű kutatási irányukat. (Nem kis részben a központosított irányítás hiányának tudható be, hogy az európai országokban folytatott munkák igényességét a sokszor helytörténeti érdeklődésű, tipológiai szemléletű törekvésekkel egyelőre nem mindig érik el.) Az ókor — francia kifejezéssel élve a gall-római kor — vizsgálata ígéri a legtöbb idegenforgalmi látványosságot, ezért e terület a legkevésbé elhanyagolt. A népvándorlás és középkori régészet művelőinek jut a legnehezebb feladat: a járatlan út megnyitása. Ugyanakkor szervezett középkoros régész-képzés csak a normandiai Caen-ban folyik — könyvünk szerzője nem mindig értek el —, míg Paris I, Poitiers és Montpellier egyetemén a középkor valamely területét kiszemelő hallgató csak ízellőt kap ebből a komplex felkészültséget igénylő tudományágból. Az itt ismertetendő könyvbe először író Ernest Will párizsi professzor úgy látja — vagy legalábbis reméli —, hogy a most megjelent tanulmánnyal a francia régészet killegett a hőskorszakból, mely (az ő szavait használom) eddig a barkácsolás vagy éppen a rablás kora volt. Csakhogy ez még korai remény mindaddig, amíg a saját földjén bárki végezhet „ásatást” s a leleteket a magángyűjteményében helyezheti el (Provence-ban sok telket a római kori régiségek reményében vásárolnak meg a régészekedők). Hősor maradt ez még azért is, mert művelőitől ma is rendkívüli erőfeszítést követel. Pierre Demolon ásatása mindvégig leletmentő jellegű volt. Hétféteken, húsvéti szünetben, nyári vakációban tudott dolgozni, így is sokszor éjszakánként, lámpák mellett, a földkotró gépek előtt haladva. A megszállott lelkesedésére mutat a helyenként túlzónak tűnő pontosságra való törekvése, pl. a településnyomok elszíneződésénél valamennyi árnyalat feljegyzése. Ásatási dokumentációja jól használható: a legkisebb karólyukról is készült metszetrajz, a rajzos táblákon valamennyi lelet szerepel. Könyv három részre oszlik: I. A feltárás, II. A leletegyüttesek („structures”) keltezése, III. A falu.

Flandria határán, Douai városka mellett van Brebières falu. Jelentős, hogy az ásatási területtel közvetlenül szomszédos település ma a Corbehem nevet viseli, mert ezt germán eredetű helynévnek tartják. (Kár, hogy erre az összefüggésre a futólag érintett történeti értékelésnél Demolon nem tért ki.) Geológiai adatokból megállapítható, hogy a meroving kori falu egy nagy kiterjedésű áradásos terület fában gazdag, kiemelkedő részén volt. (Mint látni fogjuk, ez érdekes kapcsolatban áll az állatcsontok elemzéséből nyert megfigyelésekkel.)

Demolon és segítőitársai egy 25×170 m nagyságú földszávon dolgozhattak, ahol 30 megfigyelt házból 17-et tártak fel teljesen. A publikációban tekintélyes részt foglal el a leletek leírása (26–155. o.). Valamennyi házat, gödröt és árkot egyenként veszi sorra a szerző. Előbb a

„feltárás” alcím alatt a méreteket, tájolást, a cölöplyukak, karólyukak, ágasfák adatait adja meg, majd dícséretes rövidséggel megkísérli a ház vagy árok eredeti rendeltetését meghatározni. A „leletanyag” címszó alatt olvasható valamennyi tárgy leírása, külön felsorolva a kerámiát és a fémtárgyakat. A jó szerkesztésnek köszönhető, hogy a fénykép-melléleteket kivéve valamennyi, egyazon objektumra vonatkozó adat (szöveg és rajz) együtt található.

Az értékelő fejezetben egy módszertani szempontból érdekes, de önmagában sok buktatót is rejtő próbálkozással ismerkedhetünk meg. (171–183. o.) Az egyes házakon, lakógödörökön belül az előkerült leletanyagot a fenéktől számított távolság alapján csoportosítja, ezek gyakoriságát grafikonokra vetíti, s így a hasonló görbét mutató házak rendeltetését azonosnak feltételezi. A szerző mindezt azon elgondolás alapján teszi, hogy a lakosok télen természetszerűleg több időt töltöttek a házban, mint nyáron, így azután a leletanyag sűrűsödése szerinte a téli, ritkulása pedig a nyári periódusnak felel meg. Ennek megfelelően a grafikon hullámhegyei adnák a ház években kifejezett használati idejét. A módszer bizonytalanságait ő maga is érzi (bár pl. a mérésből eredő pontatlanságokra, az állatok okozta bolygatásra nem is gondolt), ezért végül biztosabbnak látja a hagyományos módszerrel való keltekezést.

Ezután következik a leletanyag értékelése (184–203. o.), ami lényegében a tárgyak tipológiai csoportosításából és a párhuzamok felsorolásából áll. Figyelemre méltó, hogy a díszített edénytöredékek az összes kerámiának mindössze 30%-át jelentik, míg a többi korongon vagy kézzel formált házikerámia. A keltezés szempontjából jelentősek az üvegtöredékek és a ruhadíszek (gyöngyök, fibulák, gyűrűk — az egyiken görög betűs felirat —, fülbevalók). A vastárgyak (kések, ollók, szögek) viszonylag nagyszámúak. A csont eszközök (kétágú fésűk, árak stb.) mellett egy ládika szépen faragott és esztergályozott lemezei tűnnek szembe. Jellegzetes, koncentrikusan elhelyezett pont-kör díszítései nem válnak ki a meroving kor hasonló leletei közül. A szerző szűkszavúan bánik el az orsógombokkal és a szövészekkel nehezekeivel, holott a frank textil-készítés megérdemelt volna egy bővebb bekezdést.

A könyv harmadik részében, melyben Demolon az egykori falu életét kísérelte meg felvázolni (211–229. o.), meglepetten ír a házak viszonylag kicsiny méreteiről (átlag 2×3 m) — holott ez időben a kiscsaládi jellegű településeknél ez mindenütt gyakori jelenség. Azt is megjegyzi, hogy Angliából, Hollandiából és Németországból ismert északi germán típusú házepítkezés Brebières-ben teljesen hiányzik. (Érdekes lett volna ennek néptörténeti okait megvizsgálni.) Három háztípust figyelt meg. Valamennyi téglalap vagy azt megközelítő alakú, Ny–K-i tájolású. A: 4 cölöplyuk a sarkokban + 2 ágasfa. Helyi, gall hagyományúnak tartja, melyet „mezőgazdasági munkások”, cliens-ek vagy rabszolgák használhattak. — B: Az előzőnél kisebb méretű, cölöplyukak nincsenek, csak 2 ágasfa. Kevésbé szabályos négyszög alak, feltehetőleg sátorzerű tetőzettel. Feltűnően kis mérete alacsony lélekszámú családi közösségekről, a gyermekek kis számáról tanúskodik. Ez a típus a helyi hagyományban ritka. — C: 4, a rövidebb oldalon megasott cölöplyuk. Ismeretlen háztípus. — Természetesen egyetértünk a szerzővel, aki elutasítja E. Salin nézetét, hogy a házakat télen készítették volna. (A vályognak, agyaggal erősen bevont falnak idő kell a kiszáradásra, különben a nedves részeket az első fagy szétveti.) A házak tájolását alapul véve — Demolon hangsúlyozza a legnagyobb óvatosságot e kérdésben — hipotézisként felveti, hogy többségüket március és április között építhették. Néhány utalást olvashatunk a házak méretéből, a leletanyagban megmutatkozó eltérésekből kikövetkeztetett társadalmi különbségekre.

A keltezésnek szentelt oldalakon (204–208. o.) a szerző sorra veszi a feltárt házakat. Használatukat a leletek alapján (főként Rajna menti párhuzamokra támaszkodva) a VI. század első évtizedeitől a VII. század végéig terjedő időszakban állapítja meg. Ennek megfelelően

Brebières-ben a 600-as évek elején kb. 12 ház volt. Az élet útja a faluban a későbbiek folyamán kezdett el csökkenni (226. o.). A szerző szemmel láthatólag elhárítja magát a lehetőséget, hogy közelebről értelmezze, mi volt az oka a település felhagyásának. Általában, a történetiségre való törekvést hiányolhatjuk leginkább a könyvből. Pedig kézenfekvő lett volna pl. a Lex Salica néhány fejezetét egyeztetni a vele egykorú falu életével (a főnök házának elhelyezése, kézműves tevékenység, munkamegosztás nyomai Brebières-ben stb.). Egy nyelvész rövid véleményezése alapján többet tudhatnánk az 1076-ban feltűnő Corbelban helynévről: keleti vagy nyugati frank eredetű, kapcsolatba hozható-e a ripuári frankokkal. A szerző az itteni frank népesség esetében valamilyen vándorló életmódra gondol (226. o.), amit a házak viszonylag rövid ideig tartó használata (208. o.) valóban megerősít. Sejtethetőleg azonban nyomosabb oka is kellett legyen annak, hogy egyik ház sem volt leégve (203. o.), mintsem egy idilli képet kapjunk a testvérgyilkos meroving királyok hatalmától távol élő, földműveléssel és kevés állattenyésztéssel foglalkozó, alkalomszerűen vadászgató brebières-i, egykori frank lakosokról (228. o.). A régészeti tanulmányhoz függelékként kapcsolódik a Thérèse Poulain-Josien által készített állattani elemzés (253–333. o.). A telepen talált csontanyag igen nagy számú (2708 meghatározott darab). Elemzésükből az derül ki, hogy a meroving falu lakói ezen az eléggé nedves, fában gazdag területen elsősorban sertést tenyésztettek, s a marha tartása másodlagos volt, míg a juhok és kecskék száma kevésbé jelentős volt. Néhány ló is előfordult, a ház körül néhány kutya és macska, a szárnyasok közül elsősorban tyúk és kacsa élt. A vadászott állatok (szarvas, nyúl, vaddisznó, madarak) csontanyaga jelentéktelen arányú: az összesnek 4%-át teszi ki.

Pierre Demolon lelkes munkája meghozta gyümölcsét: az eddig ismert legnagyobb franciaországi meroving kori települést mentette meg és mutatta be e könyvben. Példája nyomán remélhetőleg a kedvezőbb körülmények közt dolgozó kollégái is megkezdik a meroving és karoling kori falvak nagyszabású feltárását.

Bálint Csanád

E. Beninger — H. Mitscha-Märheim, Das langobardische Gräberfeld von Nikitsch, Burgenland (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. 43. füzet). Eisenstadt, 1970. 34 lap, 13 tábla.

Filológusok, történészek és régészek hosszú sora (Much, Bethman, Wiese, Abel, Bolze, Zeus, Kossinna, Preidel) foglalkozott a langobárdok történetével, de az írásos adatok ellentmondásait feloldani nem tudták. Beninger volt azután a kutató, aki a régészeti anyagot tekintette döntőnek. Az ő anyagközléseit felhasználva, de elsősorban saját, korszerű módszerekkel végzett ásatásainak adataira támaszkodva Bóna István foglalta össze mindmáig érvényes, széles körű történeti keretbe ágyazva a langobárdok pannóniai történetét. E program keretében került azután sor több kisebb, régebbi ásatásból származó anyag közlésére is. Úgy tűnik ezt a jól bevált, teljességre törekvő anyagközlést tartották szem előtt az osztrák régészek, amikor a Nikitsch melletti temető anyagát, az 1963-ban elhunyt Beninger Eduard feldolgozásában — igaz, 10 éves késéssel — közzé tették. Maga az ásatás (mi inkább leletmentést mondanánk) még az 1920-as évek közepén történt több szakaszban. Összesen 29 sír került feltárára a szokásos, máshonnan is jól ismert mellékletekkel. Bár Beninger úgy vélte, hogy ezzel a temető ki is merült, de a közölt térképből jól látszik, hogy a falu belterületén fekvő temető sírjai a ráépült házak alatt is joggal kereshetők. Erre utal az a tény, hogy 1965-ben vízvezetéképítés közben is került

elő két újabb sír. A temető tehát csak részben (talán ha felében) feltárt.

Történeti következtetések levonása, az ide temetkező közösség belső rendjének kibogozása meglehetősen reménytelen feladat. A feldolgozók erre — talán az előbb elmondottak miatt — nem is tesznek komoly kísérletet. Megelégszenek azzal, hogy az anyagból önmagából folyó következtetéseket levonják (viselet, fegyverek, kereszténység kérdése, koponyatorzítás; vázak feldarabolásának cáfolata), párhuzamokat csak ritkán vonnak be vizsgáldásuk körébe. A közölt anyag azonban így is nyeregsége régészeti szakirodalmunknak.

Kőhegyi Mihály

N. Constantinescu, Coconi. Bukarest 1972. Editura Academiei R. S. Románia. 311 lap, 69 kép, 48 tábla.

Románia déli részén az Al-Dunához közeli tóparti erődített falutelepülés ásatása során hat év alatt 9000 m² terület rendszeres feltárását végezték el. A teljes település 1/5-öd részét képezi a feltárt terület, de mivel az egykor beépített területen a kutatóárokakat sűrítették és nagyobb szelvényekké bővítették, a lakott terület nagyobb része feltártnak tekinthető. A település élete az 1380–1432 közötti rövid szakaszra korlátozódik, ezen belül is három periódust különíthettek el (az erődítésvonalak határainak változásai is ezt bizonyítják); az egyes szakaszokat a török hadjáratok pusztításai választják el.

74 ház került elő, valamennyi részben földbe mélyített fél-veremház. Alaprajzi változataik gazdag sorozatot mutatnak: a kisméretű négyzetes, vagy téglalap alaprajzú megoldás a négy sarkába állított ágasfákkal ugyanúgy megtalálható, mint a 6 vagy 8 ágasfával épített típusok. Ezeket kívül az összetett, már két helyiségre osztott házforma is előfordul. (Ez a nagy változatosság a falu korát tekintve nem meglepő, inkább a még fejlettebb építkezési megoldások hiánya tűnik fel.)

A tüzelőberendezésekből az egyszerű tüzelőhely nagyon gyakori (47%), a többinél agyagkemencét (egyes esetekben a ház oldalából nyíló megoldással) használtak, de találtak olyan házat is, ahol tüzelőhely és kemence egyaránt volt.

A lakosság földművelő és állattartó foglalkozása mellett szerepet játszó halászat és vadászat eszközei is előkerültek. A kézművességek közül a fémfeldolgozás (vassalak és ékszer öntőformák) és a fazekasság (három égetőkemence) bizonyítható. Az egyik fazekaskemence a földbe mélyített műhelyhez kapcsolódik. A leletanyagban kitűnik a változatos formagazdagságú kerámia, közte nagyon gyakori a mázas áru (bizánci típusú sgraffito díszes talpastálak), ami bizonyítja, hogy ezen a déli területen az ilyen kerámiafajta már ez időben sem tekinthető luxusárunak; valószínűleg déli importból származnak.

A település területén három kis temető került elő, kettő a település szélén, egy pedig belül; nagyon jellemző, hogy ezekbe zömmel gyermekek kerültek. A falu erődítése három fázisú, minden esetben egyszerű árokból és földsáncból állott.

Az utolsó fejezetben a környező vidék történetével foglalkozik a szerző, majd a könyv II. részében a délrómai elpusztult falvak történeti adatai alapján rajzolja fel a pusztasodás folyamatának képét.

A hazai településkutatók szempontjából levonható egyik legfontosabb tanulság (amit más ásatások is többször bebizonyítottak már) az, hogy egy, aránylag rövid életű település, melynek erőszakos pusztítás vetett véget, régészeti szempontból sokkal több — és biztosabban elemezhető — eredményt ad, mint a sokszáz éven keresztül azonos helyen élő. Ebből a szempontból is helyesnek látszik, hogy a teljes feltárást ezt a lelőhelyet választották ki.

Holl Imre

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA
MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM
1972

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák jegyzéke. Abbreviationes

- ActaAntHung = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 19 (1971)
 ActaAntSzeged = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Szeged. 14 (1971), 15 (1971) : 1–2., 16 (1972)
- ActaArchCarp = Acta Archaeologia Carpathica. Kraków. 12 (1971)
 ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 24 (1972) : 1–3, 4.
 ActaBiolSzeged = Acta Biologica. Acta Universitatis Szegediensis. Szeged. 17 (1971) : 1–4.
 ActaClDebr = Acta Classica Universitatis Debreceniensis. Debrecen. 7 (1971)
 ActaEthnHung = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 20 (1971) : 1–4.
 ActaHistArtHung = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia művészettörténeti közleményei. Bp. 18 (1972) : 1–2.
- ActaHistHung = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 18 (1972) : 1–4.
 ActaLingHung = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 1971 : 1–4.
 ActaOrHung = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 25 (1972) : 1–3., 26 (1972) : 1.
 AgtSzle = Agrártörténeti Szemle. Bp. 13 (1971) : 3–4., 13 (1971) : Suppl., 14 (1972) : 1–2.
 AJA = American Journal of Archaeology. Cambridge Mass. 76 (1972) : 1.
 Alba Regia = Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. Székesfehérvár. 11 (1970)
 Altertum = Das Altertum. Berlin. 17 (1971)
 Anatolica = Anatolica. Annuaire International pour les Civilisations de l'Asie Antérieure. Leiden. 3 (1969–1970)
- AnnELTEHist = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Bp. 12 (1971)
 L'AntClass = L'Antiquité Classique. Bruxelles. 40 (1971), 41 (1972).
 AnthrHung = Anthropologia Hungarica. Studia Historico-Anthropologica. Bp. 10 (1971), 11 (1972).
 AnthrKözl = Anthropologiai Közlemények. A Magyar Biológiai Társaság Anthropologiai Szakosztályának folyóirata. Bp. 15 (1971) : 1–2., 16 (1972) : 1.
 L'Anthropologie = L'Anthropologie. Paris. 75 (1971)
 AntTan = Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. Bp. 18 (1971) : 1–2.
 ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata. Bp. 99 (1972) : 1–2.
- ArchKonfSzeged = Neuere Ergebnisse der Ur- und Frühgeschichtsforschung der mitteldonauländischen Tiefebene. Archäologische Konferenz. Szeged 1969.
 ArchPolski = Archeologia Polski. Warszawa. 16 (1971)
 ArchRozhl = Archeologické Rozhledy. Praha. 24 (1972)
 ArhVestnik = Arheološki Vestnik. Ljubljana. 21–22 (1970–1971)
 Arrabona = Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve. Győr. 14 (1972)
 Békési Élet = Békési Élet. Népszerű tudományos és kulturális antológia. Békéscsaba. 7 (1972) : 1–3.
 BékésMúzKözl = A Békés Megyei Múzeumok Közleményei. Békéscsaba. 1 (1971)
 BorsSzle = Borsodi Szemle. Miskolc. 16 (1972) : 1–4.
 Budapest = Budapest. A Főváros folyóirata. Bp. 10 (1972) : 1–12.
 BullArchSüdEstE = Bulletin d'Archéologie Süd-Est Européenne. București. 2 (1971)
 BullBAHongr = Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. Bp. 38 (1972)
 BullCorrHell = Bulletin de Correspondance Hellénique. Athen–Paris. 95 (1971)
 CollLatomus = Collection Latomus. Bruxelles. 122 (1972)
 Communicationes = Communicationes de Historia Artis Medicinae. — Orvostörténeti Közlemények. Bp. 64–65 (1972). Suppl. 6 (1972)
- DebrMúzÉvk = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. Debrecen. 1969–1970.
 EgriMúzÉvk = Az Egri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Agriensis. Eger. 8–9 (1970–71).
 Éltud = Élet és Tudomány. Bp. 27 (1972) : 1–52.
 ÉpítésTud = Építés-, Építészettudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. Bp. 3 (1971) : 1–4.
- Az Érem = Az Érem. A Magyar Éremgyűjtők Egyesületének lapja. Bp. 27 (1971) : 2., 28 (1972) : 1.
 EthArchZt = Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. Berlin. 12 (1971) : 4.
 Ethn = Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. Bp. 82 (1971) : 3, 4., 83 (1972) : 1.
 FolArch = Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Bp. 22 (1971)
 FöldrÉrt = Földrajzi Értesítő. A Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézetének folyóirata. Bp. 20 (1971) : 4., 21 (1972) : 1.
 Gnomon = Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft. München. 44 (1972)
 HadtKözl = Hadtörténeti Közlemények. Bp. 19 (1972) : 1–4.

- HadtMúzÉrt
HistČasopis
IcomBull
IpMúzÉvk
Jászkunság
JbAchr
JbMecklenb
JbSGU
JRS
KözlMúzÉvk
Latomus
ListyFil
MNYelv
MAG
MagyTörtSzle
MEpm
MiskMúzÉvk
MittArchInst
MTAOK II.
MTud
MúzKözl
Múzsák
Műgyűjtő
Művéd
MűvÉrt
Művészet
Népm
NewHungQuart
NumKözl
NyelvKözl
PécsiMúzÉvk
RégFüz
RevArch
RevÉtlat
RevRoumHist
RivStorAnt
SopSzle
SprawArch
StCIstorV
StudComPestm
StudSlav
SüF
Symposium Bandkeramik
SzabSzatSzle
Századok
SzekszMúzÉvk
TermVil
TörtSzle
Valóság
VasiSzle
VeszprMúzKözl
Világosság
VýchodoslovPravek
- = Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője. Bp. 1 (1971)
= Historický Časopis. Bratislava. 19 (1971), 20 (1972)
= Icomos Bulletin Hungary — Hongrie. 1970. Bp. 1 (1971)
= Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve. Bp. 13 (1970)
= Jászkunság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Szolnok megyei szervezetének folyóirata. Szolnok. 18 (1972) : 1—3.
= Jahrbuch für Antike und Christentum. Münster. 14 (1971)
= Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Schwerin. 1971.
= Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte. Basel. 55 (1970), 56 (1971)
= The Journal of Roman Studies. London. 61 (1971)
= A Közlekedési Múzeum Évkönyve. Bp. 1 (1971)
= Latomus. Revue d'Études Latines. Bruxelles. 21 (1972) : 1—3.
= Listy Filologické. Praha. 94 (1971) : 4., 95 (1972) : 1—4.
= Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata. Bp. 68 (1972) : 1—4.
= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien. 101 (1971)
= Magyar Történelmi Szemle. Hungarian Historical Review. Buenos Aires. 2 (1971)
= Magyar Építőművészet. Bp. 1972 : 1—5.
= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. Miskolc 10 (1971)
= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Közleményei. Bp. 2 (1971)
= A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. Bp. 20 (1971) : 1—3.
= Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. Bp. 17 (1972) : 1—12.
= Múzeumi Közlemények. Bp. 1971 : 3., 1972 : 1.
= Múzsák. Múzeumi Magazin. Bp. 1972 : 1—4.
= Műgyűjtő. Bp. 4 (1972)
= Műemlékvédelem. Műemlékvédelmi és Építészettörténeti Szemle. Bp. 15 (1971) : 4., 16 (1972) : 1—4.
= Művészettörténeti Értesítő. Bp. 20 (1971) : 4., 21 (1972) : 1—2.
= Művészet. Bp. 13 (1972) : 1—11.
= Népművelés. Kiadja a Népművelési Minisztérium és a Szakszervezetek Orsz. Tanácsa. Bp. 19 (1972) : 1—12.
= The New Hungarian Quarterly. Bp. 12 (1971)
= Numizmatikai Közlöny. Bp. 70—71 (1971—1972)
= Nyelvtudományi Közlemények. Bp. 74 (1972) : 1.
= A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs. 13 (1968)
= Régészeti Füzetek. Bp. Ser. I. : 25., Ser. II. : 14.
= Revue Archéologique. Paris. 1971 : 2., 1972.
= Revue des Études Latines. Paris. 48 (1970)
= Revue Roumaine d'Histoire. București. 11 (1972) : 1.
= Rivista Storica dell'Antichità. Bologna. 1 (1971)
= Soproni Szemle. Sopron. 26 (1972) : 1—3.
= Sprawozdania Archeologiczne. Kraków. 23 (1971)
= Studii și Cercetări de Istorie Veche. București. 22 (1971)
= Studia Comitatus. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szentendre. 1 (1972)
= Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 17 (1971). : 1—4., 18 (1972) : 1—2.
= Südostforschungen. München. 30 (1971)
= Tanácskozás a vonaldíszes kerámia időszerű kérdéseiről. — Symposium über die aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár. 1970.
= Szabolcs Szatmári Szemle. Nyíregyháza. 6 (1971) : 3—4., 7 (1972) : 1—4.
= Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. Bp. 105 (1971) : 6., 106 (1972) : 1—3.
= A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve. Szekszárd. 1 (1970)
= Természet Világa. Bp. 103 (1972) : 1—12.
= Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője. Bp. 14 (1971)
= Valóság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat folyóirata. Bp. 15 (1972) : 1—12.
= Vasi Szemle. Helyismereti folyóirat. Szombathely. 26 (1972) : 1—4.
= A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. Veszprém. 10 (1971)
= Világosság. Materialista világnézeti folyóirat. Bp. 13 (1972) : 1—12.
= Východoslovenský Pravek. Nitra—Košice. 2 (1971)

- Acta Antiqua Academiae Hungaricae. Tomus 19 (1971)* Adiuvantibus: I. Borzsák, I. Hahn, J. Horváth, Gy. Moravcsik etc. Redigit: J. Harmatta. Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 403 p. 36 t. ill.
- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus 24 (1972): 1–3, 4.* Adiuvantibus: I. Bóna, I. Dienes, L. Gerevich, A. Mócsy, E. Patek. Redigit: L. Castiglione. Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 462 p. 37 t. ill.
- Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Tomus 7 (1971)* Editor: I. Borzsák. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1972. 100 p.
- Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Tomus 14 (1971)* 164 p. ill., 15 (1971):1 2. 53 + 3 p. 68 t., 16., (1972), 140 p. Szeged, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1971–1972.
- Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis.* Az István Király Múzeum Évkönyve. *Tomus 11 (1970).* Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1971. 180 p. 65 t.
- Anthropologia Hungarica. Studia Historico Anthropologica. 10 (1971)* 158 p. 13 t., 11 (1972) 164 p. 8 t. Bp. Orsz. Természettudományi Múzeum 1972. *Rec. 9 (1970)* M. C. C.: L'Anthropologie 75 (1971) 729 p.
- Anthropologiai Közlemények.* A Magyar Biológiai Társaság Anthropologiai Szakosztályának folyóirata. 15 (1971):1, 2., 147 p. 16 t. ill., 16 (1972):1. 96 p. Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. *Rec. 14 (1970)* A. T.: L'Anthropologie 75 (1971):7 8. p. 728–729.
- Antik Tanulmányok.* *Studia Antiqua. 18 (1971):1–2.* Szerk. Moravcsik Gyula. Szerkesztőbizottság: Falus Róbert, Harmatta János, Maróti Egon etc. Bp. Akadémiai Kiadó, 1971. 320 p. ill.
- Archaeologia Hungarica 48 (1972).* A Consilio Archaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. I. Bognár-Kutzián: The Early Copper Age Tiszapolgár culture in the Carpathian basin. Bp. Akadémiai Kiadó 1972. 253 p. 74 t. 36 ill. 2 mell.
- Archaeologiai Értesítő 99 (1972):1, 2.* A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Tudományos folyóirata. Szerk. Fülep Ferenc Szerkesztő bizottság: Barkóczy László, Holl Imre, Kalicz Nándor, Korek József, L. Kovrig Ilona. Techn. szerkesztő: B. Bónis Éva. Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 286 p. ill.
- Archäologische Forschungen im Jahre 1971.* Herausgegeben von Alice Sz. Burger. = *ArchÉrt 99 (1972): 2.* p. 250–273.
- Arrabona.* A Győri Múzeum Évkönyve. 14 (1972). Les Annales du Musée de Győr (Hongrie). Szerk. Dávid Lajos. Győr, Xántus János Múzeum 1972. 456 p. ill.
- A Békés Megyei Múzeumok Közleményei.* 1 (1971). Szerk. Dér László, Technikai szerk.: Morvay Sándor. Békéscsaba 1972. 183 p. ill.
- Budapest Régiségei XXI.* Bp. Képzőművészeti Alap 1964. 393 p. 338 ill. *Rec. Soproni Sándor: ArchÉrt 99 (1972):2.* 274. p. XXII. kötet. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1971. 443 p. 393 ill. *Rec. Soproni Sándor: ArchÉrt 99 (1972):2.* p. 274–275.
- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts.* A Szépművészeti Múzeum Közleményei. 38 (1972) Szerk. Garas Klára. Bp. Népműv. Propaganda Iroda, 1972. 140 p. 58 ill.
- A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve.* Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. 1969–1970. Szerk. Dankó Imre. Debrecen, Alföldi ny. 1971. 741 p. ill. 1966–1967. *Rec. Kőhegyi Mihály: Ethn 82 (1971):3.* p. 450–453.
- Az Egri Múzeum Évkönyve.* Annales Musei Agriensis. 8–9 (1970–1971). Szerk. Bakó Ferenc. Eger, 1972. 449 p. ill. *Rec. 6 (1968)* ArchRozhl 24 (1972) p. 348–349.
- Folia Archaeologica.* A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Annales Musei Nationalis Hungarici. 22 (1971). Főszerk. Fülep Ferenc. Szerk. bizottság: Cenner-Wilhelmb Gizella, Dienes István, L. Kovrig Ilona. Szerk. Sárdy Judit. Bp. Népműv. Prop. Iroda 1971. 246 p. ill.
- A Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. 10 (1971) Szerk. Zádor Tibor. Miskolc, 1971. 519 p. ill. *Rec. 7 (1968), 8 (1969)* Moucha V.: ArchRozhl. 24 (1972):2. p. 215–216.
- A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.* Annales Musei de Iano Pannonio nominati. 13 (1968). Dankó Imre közreműködésével szerk.: Mándoki László. Pécs, 1971. 336 p. 40 t. ill.
- Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.* A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Közleményei. 2 (1971) Archäologische Forschungen 1969. Herausgegeben von L. Castiglione. Zusammengestellt von A. Salamon und L. Török. Bp. 1971. 174 p. 50 t. 1 térk. *Rec. 1 (1970)* Szabó Miklós: AntTan 18 (1971):2. 308. p., Trogmayer Ottó: ArchÉrt 99 (1972):1. 127. p.
- A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.* 1968. Szerk. Bálint Alajos. Szeged 1968. 323 p. ill. *Rec. Kőhegyi Mihály: Ethn 82 (1971):3.* p. 454–456.
- Numizmatikai Közöny.* 70–71 (1971–1972). Kiadja a Magyar Numizmatikai Társulat. Szerk. Huszár Lajos. Szerk. bizottság: Biróné Sey Katalin és Gedai István. Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 94 p. 3 t. ill.
- Régészeti Füzetek. Ser. I. Fasc. 25.* Az 1971. év régészeti kutatásai. Szerk. Sz. Burger Alice. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1972. 121 p. 1 térk. *Ser. II. Fasc. 14.* Középkori, régészeti, tudományos ülésszak. 1970. dec. 8–10. Budapest. Szerk. Nagy Emese. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1971. 143 p.
- Soproni Szemle.* 26 (1972):1 3. Szerk. Mollay Károly. Szerk. bizottság: Dávid Ferenc, Domonkos Ottó, Fábíán Lajos etc. Sopron, Győr-Sopron megyei ny. 1972. 288 p. ill.
- Studia Comitatensia.* Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. 1 (1972). Szerk. Ikvai Nándor. Szentendre, Pest megye Múz. Igazgatósága, 1972. 318 p. ill.
- A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve.* Annales Musei Szekszárdiensis de Béri Balogh Ádám nominati. 1 (1970). Szerk. Mészáros Gyula. Szekszárd, Tolna megyei Tanács, 1972. 275 p. ill.
- A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei.* Mitteilungen der Museen des Komitates Veszprém. 10 (1971). Szerk. Uzsoki András. Veszprém, Veszprém megyei Múz. Igazgatóság 1971. 483 p. ill. *Rec. 9 (1970)* Kovács László: ActaArchHung 24 (1972):4. p. 436–437.

II. Általános művek és összefoglaló ásatási jelentések — Generalia. Effossiones

- Acsádi György Nemeskéri János: History of human life span and mortality.* Bp. Akadémiai Kiadó 1970. 346 p. 130 t. 58 ill. *Rec. Szilvássy J.: MAG 101 (1971)* 142. p.
- Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques.* Prague, 21–27 août 1966. Rédigé par Jan Filip président du Congrès. 1–2. Praha, Academia, 1971. 1439 p. 50 t.
- Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art Budapest 1969.* Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art, 1–3. (Tome 1–2. = Texte, Tome 3. = Tables.) Bp. Akadémiai Kiadó 1972. 762, 882, 637 p (574 t.).
- Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens.* 10 (1962). Szerk.: G. Behm-Blanke. Weimar, Böhlau Nachfolger 1969. 271 p. 79 ill. 51 t. *Rec. Bóna István: ArchÉrt 99 (1972):1.* p. 122–123.
- Aluta (II.) A Sepsiszentgyörgyi Múzeum Évkönyve.* Szerk. Székely Zoltán, Árvay József, Jecza Tibor

- etc. Sf. Gheorghe-Sepsiszentgyörgy 1970. 437, 219 p.
Rec. Halász Péter: AgtSzle 14 (1972):1–2. p. 220–222.
- The Antiquaries Journal*, General Index. Vol. 21–30. Oxford: Univ. Press 1971. 121 p. *Rec. Gáspár Dorottya: ActaArchHung 24 (1972):4. 459. p.*
- Apulum. Acta Musei Apulensis VII. 1–2. Band. Semicentenarul Unirii 1918–1968. (VII. 1. 1968, VII. 2. 1969.) Rec. Salamon Ágnes: ActaArchHung 24 (1972):4. p. 457–458.*
- Ausgrabungen (Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.) = MittArchInst 2 (1971) p. 133–142.*
- Bács-Kiskun megye Budapesten, 1972. márc. 1–15. Kecskemét, Bács-Kiskun megyei Tanács Vb. 1972. 112 p. 9 t.*
- Bakay Kornél: A régészeti topográfia munkálatai Békés megyében 1969-ben. Archeological topographical operations in county Békés, in 1969. = BékésMúzKözl. 1 (1971) p. 135–153. 11 ill. 3 t 2 térk.*
- Balatoni beszélgetések. A könyvtárak, múzeumok és levéltárak vezetőinek országos tanácskozása. Siófok 1971. júl. 12–14. Szerk. Kellner Bernát. Kaposvár, Somogy Megyei Tanács 1972. 99 p.*
- Bánki Zsuzsanna: Régészeti kutatások (Fejér megyében). = Alba Regia 11 (1970) p. 163–166. 1 térk.*
- Benedek Gyula: Tiszapüspöki története. Szolnok, Tiszapüspöki Közs. Tanács Vb. 1970. 222 p. ill.*
- Bóna István vide: Alt-Thüringen.*
- Budapest helytörténeti kézikönyve. Szerk. Gerelyes Ede. Bp. Főv. Levéltár 1971. 180 p.*
- Sz. Burger Alice szerk. Archäologische Forschungen im Jahre 1971. = ArchErt 99 (1972):2. p. 250–273.*
- Sz. Burger Alice: Fouilles archéologiques en Hongrie 1966–1969. = BullArchSüdEstE 2 (1971) p. 79–91.*
- Castiglione László vide: Répertoire d'Art et d'Archéologie.*
- Csapay Gábor: Történelemtanítás és a Múzeum. Bírálta: Bánkúti Imre és Waczulik Margit. Bp. Tankönyvkiadó 1972. 100 p. (Történelemszakköri Füzetek 8.)*
- Cseppentő Miklós: Tiszaroff története. Szolnok, Damjanich Múzeum 1971. 311 p. (Damjanich János Múzeum Közleményei 28–30.)*
- Dankó Imre: A vidéki múzeumok a helyi tudományos munka műhelyei. Die Museen auf dem Lande sind Werkstätten der lokalen wissenschaftlichen Tätigkeiten. = Túrkevei Emlékkönyv (1971) p. 17–21.*
- Dankó Imre vide: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára.*
- Dax Margit vide: Veszprém megye régészeti topográfiája. Negyedik rész.*
- Dévényi Róbert: Obsitos hajók. (A hajózás történetéről.) = Múzsák 1972:4. p. 20–22. 5 ill.*
- Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára. Szerk. Dankó Imre. Túrkeve, Alföldi ny. 1971. 208 p. ill.*
- Entz Géza: A magyar restaurátorképzés problémái. = Művéd 16 (1972):2. p. 80–84. 4 ill.*
- Erdélyi István: Műgyűjtők és régészek. = Műgyűjtő 4 (1972):2. 47. p.*
- Erdélyi István vide: Frumkin G., Veszprém megye régészeti topográfiája Harmadik rész.*
- Éri István vide: Veszprém megye régészeti topográfiája. Negyedik rész.*
- Érszegi Géza–Kovács Éva: Székesfehérvár a történeti forrásokban. Kiállítás az István Király Múzeumban 1972. aug. 20.–szept. 3-ig. Székesfehérvár, Fejér Megyei Nyomdaip. V. 1972. 8 p. (Az István Király Múzeum Közleményei. Bulletin du Musée de Saint Étienne Ser. D. No. 85.)*
- Fejős Imre–Körök József: A Magyar Nemzeti Múzeum története. Bp. Népműv. Prop. Iroda 1971. 44 p. ill.*
- Filip, Jan vide: Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques.*
- Frumkin, G.: Archaeology in Soviet Central Asia, III. Bd. L. Abschnitt. Leiden–Köln, Brill, 1970. 217 p. 67 t. 39 ill. 19 térk. (Handbuch der Orientalistik, 7.)*
- Rec. Erdélyi István: ActaArchHung 24 (1972):1–3. 325. p.*
- Füzes Miklós: Régészeti-növénytan megjegyzések Moór Elemér: A bor és szőlő c. cikkéhez. Archäo-botanische Anmerkungen zum Artikel „Wein und Trauben“ von Elemér Moór. Notes archéo-botaniques sur l'article „Le vin et le raisin“ de M. Elemér Moór. Замечания архео-ботанического характера к статье Элемера Моора «Вино и виноградники». = Veszpr MúzKözl 10 (1971) p. 115–126.*
- Gáspár Dorottya vide: The Antiquaries Journal*
- Gedai István vide: B. Sey Katalin*
- Gerelyes Ede vide: Budapest helytörténeti kézikönyve*
- Györffy Lajos: A túrkevei Finta Múzeum története 1961–1971. Die Geschichte des Museums Finta in Túrkeve. = Túrkevei Emlékkönyv (1971) p. 3–15. 6 t.*
- Hajdúdorog története. Szerk. Komoróczy György. Hajdúdorog 1971. Rec. Szabó Géza: SzabSzatSzle 7 (1972):1. p. 120–122.*
- Hajdúhadház múltja és jelene. Gyula, Békés megyei Nyomdaipari Váll. 1972. 475 p. ill. (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 2. sz. Szerk. Komoróczy György.)*
- Halász Péter vide: Aluta (II.)*
- Horváth Attila: Bács-Kiskun megye területe a régészeti kutatások tükrében. = Bács-Kiskun megye Budapesten, 1972. márc. 1–15. p. 45–46.*
- Hungarian museums, their collections and their work. Royal Albert Memorial Museum. Exeter 1–25 July, 1971. — The Ferens Art Gallery, Kingston-upon-Hull 7–28 August, 1971. Exeter: Banks, 1971. 40. p. 8 t.*
- Ikvai Nándor: Ceglédi évszázadok. Vezető a ceglédi Kossuth Múzeumban. Führer zur Ausstellung. Cegléd, Kossuth Múzeum, 1972. 70 p. (Ceglédi Füzetek. Helytörténeti kiadványsorozat, 20. sz.)*
- Ila Bálint vide: Veszprém megye régészeti topográfiája. Harmadik rész.*
- Kemenczei Tibor–K. Végh Katalin: Leletmentések és ásatások 1969–70-ben. = MiskMúzÉvk 10 (1971) p. 507–515. 9 ill.*
- H. Kerecsényi Edit: A Thury György Múzeum története. — Die Geschichte des Thury György Museums. = A Nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. p. 9–67. 28 ill.*
- H. Kerecsényi Edit vide: A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve.*
- Kócziánné Szentpéteri Erzsébet: 75 éves a Közlekedési Múzeum. = Népművelés 19 (1972):5. p. 42–43. 6 ill.*
- Komoróczy György vide: Hajdúdorog története., Hajdúhadház múltja és jelene., Tanulmányok Sarkad múltjából.*
- Körök József vide: Fejős Imre*
- Kosáry Domokos–Pamlényi Ervin–Siklós András etc.: Magyarország története képekben. Szerk. Kosáry Domokos. Bp. Gondolat Kiadó, 1971. 750 p. ill.*
- László Gyula: Zárszó (összefoglaló) Bács-Kiskun megye területe a régészeti kutatások tükrében c. tudományos tanácskozáson. = Bács-Kiskun megye Budapesten, 1972. márc. 1–15. p. 54–56.*
- László Miklós: Múzeumi séták. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum. = Múzsák 1972:1. p. 32–34. 7 ill.*
- László Miklós: Óseink szárazon, vízen, levegőben. (A közlekedés történetéről.) = Múzsák 1972:3. p. 32–35. 6 ill.*
- „A magyar művészet ezer évének kincsei.” Kiállítás a moszkvai Puskin Múzeumban és a leningrádi Ermitázsban. Rec. Pogány Ö. Gábor: MTAOK II. 21 (1972):1–2. p. 125–139.*
- Mithay Sándor: Vezető a pápai helytörténeti állandó kiállításához. Pápa: Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága 1971. 47 p. ill. Rec. Török László: ActaArchHung 24 (1972): 4. p. 435–436.*
- Mithay Sándor vide: Veszprém megye régészeti topográfiája. 4. rész.*
- Moór Elemér vide: Füzes Miklós*

Múzeumi levelek 11–12. Szerk. Selmeczi László és Szabó László. Szolnok, Damjanich Múzeum 1972. 90 p. ill. Műkincsek védelmében. = Világosság 15 (1972):4. p. 127–128. 1 ill.

A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. Szerk. H. Kerecsényi Edit. Nagykanizsa, Thury György Múzeum, 1972. 488 p. ill.

Nemeskéri János vide: Acsády György.

Németh Péter vide: Veszprém megye régészeti topográfiája. Harmadik rész.

Pamlényi Ervin vide: Kosáry Domokos

Parádi Nándor vide: Veszprém megye régészeti topográfiája. Harmadik rész.

Pogány Ö. Gábor vide: „A magyar művészet ezer évének kincsei.”

Répertoire d'Art et d'Archéologie. N. S. 5 (1969) Paris, CNRS, 1970. 701 p., N. S. 6 (1970) Paris, CNRS. 1971. 728 p. Rec. Castiglione László: Acta ArchHung 24 (1972):4. 453. p.

Salamon Ágnes vide: Apulum

Selmeczi László vide: Múzeumi levelek.

B. Sey Katalin–Gedai István: Éremkincsek. Bp. Corvina Kiadó 1972. 42 p. 82 t. (A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei.)

B. Sey Katalin–Gedai István: A nagykanizsai városi tanács éremgyűjteménye a Thury György Múzeumban. — Die Münzsammlung des Stadtrates von Nagykanizsa in dem Thury György Museum. = A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. p. 205–230. 5 t.

Siklós András vide: Kosáry Domokos

Soproni Sándor vide: Veszprém megye régészeti topográfiája. Második rész.

Szabó Géza vide: Hajdúdorog története.

Szabó László vide: Múzeumi levelek.

Szakály Ferenc vide: Veszprém megye régészeti topográfiája. Második rész.

Szilvássy J. vide: Acsády György

Tanulmányok Tiszazug életéből. Szolnok, Damjanich Múzeum. Rotaüzeme, 1971. 125 p. ill. (Szolnok Megyei Adattár 7. Szerk.: Kaposvári Gyula.)

Sztlankó István: A tiszaföldvári Tiszazugi Földrajzi Múzeum rövid ismertetése. = Tanulmányok Tiszazug életéből. Szolnok 1971. p. 1–4.

Sztlankó István: Tiszazug település- és gazdasági földrajza. = Tanulmányok Tiszazug életéből. Szolnok 1971. p. 69–125. ill.

Takács Ferenc: A sport és a képzőművészet. 1–3. rész. = Éltud 27 (1972) p. 1652–1658. 7 ill., p. 1705–1710. 9 ill., p. 1760–1766. 10 ill.

Tanulmányok Sarkad múltjából. Szerk. Komoróczy György. Sarkad, Sarkadi Nagyközség Tanácsa Vb. 1972. 544 p. 65 ill.

Timár László: A könyv őstörténete. (Az i. e. 3. évezredtől a 17. századig.) = Éltud 27 (1972) p. 1779–1784. 7 ill.

Tizenegyezer csontváz az Orsz. Természettudományi Múzeum embertani tárában. = Múzsák 1972:2. 42. p. 1 ill.

Tóth Tibor: Twenty-five of the years Anthropological Departement Hungarian Natural History Museum (1945–1970). = AnthHung 10 (1971) p. 5–30.

Török László vide: Mithay Sándor

Vargáné Zalán Irén: A Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum Egyesület kialakulása és fejlődése az első világháborúig. — Die Geschichte des Borsod-Miskolci Allgemeinenbildungs- und Museum-Vereins bis zum Jahre 1914. (Auszug.) = MiskMúzÉvk 10 (1971) p. 169–208. 6 ill.

K. Végh Katalin vide: Kemenczei Tibor

Veszprém megye régészeti topográfiája. Második rész. A veszprémi járás. Összeáll.: Éri István–Kelemen Márta–Németh Péter–Torma István. Bp. Akad. Kiadó, 1969. 340 p. 6 térk. mell. 50 t. ill. (Magyarország régészeti topográfiája 2.) Rec. Soproni Sándor: ArchÉrt 99 (1972):1. p. 120–121., Szakály Ferenc: VeszprMúzKözl 10 (1971) p. 469–471.

Veszprém megye régészeti topográfiája. Harmadik rész. A devecseri és sümegi járás. Összeáll.: Bakay Kornél–Kalicz Nándor–Sági Károly. Bp. Akad. Kiadó 1970. 322 p. 30 t. 87 ill. 4 térk. mell. (Magyarország Régészeti Topográfiája 3.) Rec. Erdélyi István: ActaArchHung 24 (1972):1–3. 321. p., Ilá Bálint: Századok 106 (1972):2. p. 422–426., Németh Péter: VeszprMúzKözl 10 (1971) p. 473–475., Parádi Nándor: ArchÉrt 99 (1972):1. p. 121–122.

Veszprém megye régészeti topográfiája. Negyedik rész. A pápai és zirci járás. Összeáll.: Dax Margit–Éri István–Mithay Sándor etc. Bp. Akadémiai Kiadó 1972. 330 p. 4 térk. mell. 38 t. ill. (Magyarország Régészeti Topográfiája 4.)

III. Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti muzeologia — Historia archaeologiae. Catalogi museorum

Ács Lajos vide: Fettich Nándor

Bakó Ferenc: A Heves Megyei Múzeumi Szervezet helyzete és működése az 1969–1970 években. — Die Lage der Museumorganisation im Komitat Heves und ihre Tätigkeiten in den Jahren 1969–1970. = EgrMúzÉvk 8–9 (1970–71) p. 5–14.

Bánki Szusanna: Új szerzemények. Régészeti gyűjtemény. (Székesfehérvár, István Király Múzeum.) = Alba Regia 11 (1970) p. 167–168.

Banner János: Dr. Laczkó Dezső emlékezete. (Trencsén, 1860. júl. 22.—Veszprém, 1932. okt. 27.) — In memoriam von Dr. Dezső Laczkó. — A la mémoire de Dezső Laczkó docteur et sciences. — Памяти д-ра Дежэ Лацко. = VeszprMúzKözl 10 (1971) p. 23–27. 1 ill.

Banner János: A Lehel-kürt szolgálatában a jászberényi múzeumban. = MúzKözl 1971:3. p. 122–139.

Banner János (1888–1971). Nekrológ. Mócsy András: ActaArchHung 24 (1972):1–3. p. 285–291., Korek József: ArchÉrt 99 (1972):1. p. 112–113. 1 ill., Szabó Ferenc: Békési Élet 1 (1972) p. 78–80. 1 ill.

Banner János vide: Jakabffy Imre, Némédi Endre

A Baranya Megyei Múzeumok 1968. évi működése. — Die Tätigkeit der Museen des Komitats Baranya im Jahre 1968. = PécsiMúzÉvk 13 (1968) p. 319–336.

Barbarits Lajos: Tudomány-e a muzeológia? — Széjegyzet a brünni egyetem muzeológiai tanszékének néhány előadásához. = MúzKözl 1972:1. p. 3–7.

Bendefy László vide: Fettich Nándor

Bibliographie (Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.) = MittArchInst 2 (1971) p. 149–174.

Csatkai Endre (1896–1970). Nekrológ. Kőhegyi Mihály: NumKözl 70–71 (1971–1972) p. 78–79. 1 ill.

Csernyecov V. N. (1905–1970). Nekrológ. Veres Péter: Ethn 83 (1972):1. p. 99–101. 1 ill., Erdélyi István: ActaEthnHung 20 (1971) p. 132–133.

Csorba Csaba: Háromszék múltja az új kiadványok tükrében. = SzabSzatSze 7 (1972):1. p. 125–127.

Csorba Csaba: A kárpátukránok múltjára vonatkozó magyar kutatások 1945 előtt. = SzabSzatSze 7 (1972):1. p. 101–109.

Csorba Csaba: Posta Béla kolozsvári régészeti iskolája és a „Dolgozatok”. — L'école archéologique de Béla Posta et les „Dolgozatok” (Études). = DebrMúzÉvk 1969–1970. p. 117–146. 1 térk.

Czére Béla: A 75 éves Közlekedési Múzeum. = KözlMúzÉvk 1 (1896–1971) p. 7–51. 31 ill.

Dankó Imre: Jelentés a Déri Múzeum 1968–1970. évi munkájáról. = DebrMúzÉvk 1969–1970. p. 735–741.

Dávid Lajos: Jelentés a Győr-Sopron megyei múzeumi szervezet 1971. évi működéséről. = Arrabona 14 (1972) p. 435–451.

Demény L. vide: Kosáry Domokos

Diószegi Mária: Geschichtsforschung an der Universität zu Budapest 1945–1970. Bibliographie. Bp. ELTE 1971. 203 p. = AnnELTEHist 12 (1971)

- Dobrovits Aladár (1909–1970). Nekrológ. = *IpMúzÉvk* 13 (1970) 7. p. 1 ill.
- Dömötör Tekla vide: *Trencsényi-Waldapfel Imre*
- Dravetzky Balázs: Az 1971. évi balatoni beszélgetések után. (Múzeumok, levéltárak, könyvtárak vezetőinek orsz. tanácskozása.) Gondolatok, eredmények, problémák. = *MúzKözl* 1971:3. p. 49–56.
- Erdélyi István vide: *Csernyecov V. N., Fettich Nándor*
- Erdélyi Zoltán: Felszólalás „Erdészeti Múzeum” létesítése érdekében. = *MúzKözl* 1971:3. p. 57–60.
- Éri István: A múzeumi nyilvántartás, tájékoztatás és a számítógépek. = *MúzKözl* 1971:3. p. 42–48.
- Farkas Gyula: *Bibliographia Anthropologica Hungarica* (1969–1970). = *AnthrKözl* 16(1972):1. p. 73–87.
- F. Fejér Mária: Hírlapokban és folyóiratokban megjelent numizmatikai vonatkozású irodalom 1970–1971. = *NumKözl* 70–71 (1970–1971) p. 89–92.
- F. Fejér Mária: Magyar régészeti irodalom 1971. = *Bibliographia Archaeologica Hungarica* 1971. = *ArchÉrt* 99 (1972):1. p. 132–148.
- Ferenczy László vide: *Horváth Tibor*
- Fettich Nándor (1900–1971). Nekrológ. *Bendefy László: MagyTörtSze* 2 (1971) p. 455–464., *VasiSze* 26 (1972):1. p. 125–136. 11 ill., *Erdélyi István: Ethn* 82 (1971):4. p. 636–638. 1 ill., *Jánosy István: MagyTörtSze* 2 (1971) 550. p., *Párducz Mihály: ArchÉrt* 99 (1972):1 p. 113–115. 1 ill.
- Fettich Nándor tudományos munkássága. Összeállította: *Acs Lajos*. = *MagyTörtSze* 2 (1971) p. 543–549., *VasiSze* 26 (1972):1. p. 136–139.
- Filip, Jan vide: *Ojtozi Eszter*
- Fitz Jenő: Jelentés a Fejér Megyei Múzeumok 1968–69. évi tevékenységéről. Bericht über die Tätigkeit der Museen des Komitáts Fejér in den Jahren 1968–69. = *Alba Regia* 11 (1970) p. 159–163.
- Fitz Jenő: Kiadványok (a székesfehérvári István Király Múzeumban.) = *Alba Regia* 11 (1970) p. 169–170.
- Fitz Jenő vide: *B. Vágó Eszter*
- Fülep Ferenc: Az ICOM 1971. évi IX. közgyűlése. = *MúzKözl* 1972:1. p. 99–108.
- Geraszimov Mihail Mihajlovics (1907–1970.) Nekrológ: *Tóth Tibor: AnthrKözl* 15 (1971) 69. p.
- G. É.: Az első magyar múzeumi látogatási szabályzat. (A Nemzeti Múzeum megtekintési rendjét 1811-ben adta ki nyomtatásban József nádor.) = *Budapest* 10 (1972):11. 41. p.
- Gonda György: A Smidt-Múzeum megnyitása. = *VasiSze* 26 (1972):1. p. 48–50.
- Héthy Zoltán: A Déri Múzeum jelentéseinek és évkönyveinek repertórium 1906–1968. = *DebrMúzÉvk* 1969–1970. p. 633–688.
- Horváth Tibor: Report on the activities of the Hopp Museum of Eastern Asiatic Arts in 1969 and 1970. = *IpMúzÉvk* 13 (1970) p. 81–113 ill.
- Horváth Tibor (1910–1972) Nekrológ. *Ferenczy László: ArchÉrt* 99 (1972):2. p. 243–244. 1 ill.
- Huszár Lajos: Egyéb magyar vonatkozású numizmatikai irodalom 1970–1971. = *NumKözl* 70–71 (1971–1972) p. 88–89.
- Ikvai Nándor: In memoriam *Mezősi Károly* (1907–1971). = *StudComPestm* 1 (1972) p. 271–274.
- Ikvai Nándor: Pest megye múzeumai. – Die Museen des Komitats Pest. The Museums of county Pest. = *StudComPestm* 1 (1972) p. 5–14.
- Jakabffy Imre: Archäologisch-literarische Tätigkeit von Prof. János Banner. = *ActaArchHung* 24 (1972):1–3. p. 291–298.
- Jánosfi Ferenc: Múzeumi hónap 1972. október. = *Népművelés* 19 (1972):11. p. 24–25.
- Káplár László: Ötvenéves „Az Érem” (c. folyóirat) 1922–1972. = *Az Érem* 28 (1972):1. p. 1–2.
- Kiss László: A múzeumok 1970. évi munkájának adatai. Bp. Népműv. Prop. Iroda 1971. 163 p.
- Kodolányi János: A Néprajzi Múzeum 100 éve. = *Éltud* 27 (1972). p. 1923–1928. 12 ill.
- Kóhegyi Mihály vide: *Csatkai Endre, Malter Joel L.*
- Körök József vide: *Banner János*
- Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész I–II. Bp. Tankönyvkiadó 1970. 889 p. *Rec. Demény, Ludovic Vekov, Carol: RevRoumHist* 11 (1972):1. p. 165–169., *Tóth Adalbert: SüF* 30 (1971) 385. p.
- O. Kovács István: Múzeum születik Békésen. = *Békési Élet* 7(1972):3. p. 443–445. 1 ill.
- Laczkó Dezső vide: *Banner János*
- Magyarország bibliographiája. – *Bibliographia Hungaria* 1712–1860. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató. Az 1–5. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1712–1800 között megjelent nyomtatványokhoz. Szerk.: *Markos Béla*. Bp.: Orsz. Széchényi Kvt. Főig. 1972. 567 p.
- A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. 1970. január 1. – december 31. Összeállította: *V. Windisch Éva*. = *Századok* 105 (1971):6. p. 1357–1446.
- Malter, Joel L.: Byzantine numismatic bibliography 1950–1965. Chicago, 1968. 59 p. *Rec. Kóhegyi Mihály: NumKözl* 70–71 (1971–1972.) 84 p.
- Markos Béla vide: *Magyarország bibliographiája*.
- Mészáros Gyula: A székszárdi Balogh Ádám Múzeum tudományos és népművelő tevékenysége tanácsai kezelésbe vétele óta. = *SzékszárdiMúzÉvk* 1 (1970) p. 5–18. 10 ill.
- Mezősi Károly vide: *Ikvai Nándor*
- Mócsy András vide: *Banner János*
- Móra Ferenc, a régész. = *Műzsák* 1972:3. p. 28–29. 3 ill.
- Le Musée des Beaux-Arts en 1970. – A Szépművészeti Múzeum 1970-ben. = *BullBAHongr* 38 (1972) p. 85–90., 138–139.
- A múzeumi kutatók irodalmi munkássága az 1968–69. években. (István Király Múzeum Székesfehérvár.) = *Alba Regia* 11 (1970) p. 175–177.
- Nagyhegyi Zoltán: Tájékoztató a múzeumi jogszabályok kézikönyvének tartalmában 1971-ben bekövetkezett változásokról. = *MúzKözl* 1972:1. p. 125–138.
- Némédi Endre: *Banner János* Békés megyei vonatkozású munkáiról. = *Békési Élet* 1 (1972):1. p. 81–84.
- Ojtozi Eszter: Gondolatok egy új európai régészeti lexikonról. (Rec.: Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. Jan Filip unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter und wissenschaftlicher Institutionen. Bd. I–II. Prag: Academia Verl., Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz: Kohlhammer. 1966–1969. 56 p. 92 t. ill. = *Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvt. Közl.* 81 (1971) p. 157–167.
- Oroszlán Zoltán (1891–1971). Nekrológ. *Szilágyi János György: AntTan* 18 (1971):1. p. 61–63.
- Oroszlán Zoltán: Régészek vándorgyűlése 1868-ban Egerben. – Archäologische Wandertagung in Eger 1868. = *EgriMúzÉvk* 8–9 (1970–71) p. 15–18.
- Párducz Mihály vide: *Fettich Nándor*
- F. Petres Éva: Előadások a székesfehérvári István Király Múzeumban. = *Alba Regia* 11 (1970) p. 172–175.
- F. Petres Éva: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1971. évben. = *ArchÉrt* 99 (1972):2. p. 249–250.
- Pongó János: Az Országos Hadtörténeti Múzeum története. I. rész. – Die Geschichte des Kriegsgeschichtlichen Ladensmuseums. = *OrszHadtÉrt* 1 (1971) p. 7–71. 9 ill.
- Rákóczi Katalin: Rómer Flóris hadbírósi pere. = *Arrabona* 14 (1972) p. 317–325. 3 ill.
- Sinkovics István: Kiállítások a székesfehérvári István Király Múzeumban = *Alba Regia* 11 (1970) p. 170–172.
- K. Smidt Erzsébet: A szombathelyi Smidt-Múzeum története. (Rövid vezetők a kiállításához.) = *VasiSze* 26 (1972):2. p. 225–231. 5 ill.
- Soproni Sándor: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1970. évi működéséről. = *MűvÉrt* 20 (1971):4. 309. p.
- Soproni Sándor: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1971. évi működéséről. = *ArchÉrt* 99 (1972):2. 249. p.

Szabó Endre vide: Banner János
 Szilágyi János György vide: Oroszlán Zoltán
 Szilágyi Miklós: A kismúzeumok története és perspektívája. = StudComPestm 1 (1972) p. 295–314.
 Társulati élet (Magyar Numizmatikai Társulat). = NumKözl 70–71 (1970–71) p. 93–94.
 Toth, Adalbert vide: Kosáry Domokos
 Tóth Tibor vide: Geraszimov, Mihail Mihailovics
 Trencsényi-Waldapfel Imre (1908–1970). Nekrológ. Dömötör Tekla: Ethn 83 (1972):1. p. 103–104.
 B. Vágó Eszter (1928–1970). Nekrológ. Füz Jenő: Alba Regia 11 (1970) 135 p.
 B. Vágó Eszter irodalmi munkássága. = Alba Regia 11 (1970) p. 135–136.
 Vekov, Carol vide: Kosáry Domokos.
 Veres Péter vide: Csernyecov V. N.
 Vleskó Lajos: A 75 éves Magyar Mezőgazdasági Múzeum. = AgtSzle 13 (1971):3–4. p. 277–283.
 Weiner Piroška: Activités du Musée des Arts Décoratifs en 1969–1970. = IpMúzÉvk 13(1970) p. 9–26. ill.
 V. Windisch Éva vide: A Magyarországon megjelent történelmi munkák jegyzéke.

IV. Őskor — Praehistorica

Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Prague, 21–27. Août 1966. Bd. II. Red. Jan Filip Praha 1971. p. 759–1439. Taf. 29–50. Rec. Patek Erzsébet: ActaArch Hung 24 (1972):1–3. 346. p.
 Azerbajdzsánban korai neandervölgyi leletet találtak. — Éltud 27 (1972):44. 2107. p.
 Bader Tiberiu: Die eingliedrigen Schildfibeln. (ArchKonfSzeged 1971.) = ActaAntSzeged 14 (1971) p. 63–71. 2 ill. 1 térk.
 Bakay Kornél: Scythian rattles in the Carpathian Basin and their eastern connections. Bp. Akad. Kiadó 1971. 131 p. 12 t. Rec. H. R.: ArchRozh 24 (1972):4. 441. p., Párducz Mihály: Acta ArchHung 24 (1972):1–3. p. 323–324.
 Bándi Gábor: A dunántúli mészbetétes edények népének kelet-magyarországi kapcsolata. — The East-Hungarian relations of the people of Transdanubien in ceram. pottery. = PécsiMúzÉvk 13 (1968) p. 63–73. 3 ill. 6 t.
 Bándi Gábor–Nemeskéri János: Das bronzetliche Brandgräberfeld von Környe-Fácánkert. — A Környe-fácánkerti bronzkori hamvasztásos temető. = Alba Regia 11 (1971) p. 7–34. 7 ill. 1–16 t.
 A turlangfestészet bonyolult mágiaja. = Éltud 27 (1972) p. 714–715.
 Barth, F. E.: Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Betteiche des Kutscher bei Podsemel (Slowenien). Antiquitas 3. sorozat 5. kötet. Bonn: Habelt, 1969. 169 p. 7 ill. 56 t. Rec. Patek Erzsébet: ArchÉrt 99 (1972):2. p. 276–277.
 Beranová, Magdolna: Evropské zemedelství v archeologii. Rec. Hoffmann Tamás: AgtSzle 13 (1971):3–4. p. 553–554.
 50. Bericht der Römisch–Germanischen Kommission 1960. Berlin 1971. 309 p. 153 t. 12 mell. Rec. Torma István: ActaArchHung 24 (1972):4. 457. p.
 Boersma, J. S.: Athenian building policy from 561/0 to 405/404 B. C. (Scripta Archaeologica Groningana 5.) Groningen 1970. Wolter-Noordhoff. 292 p. ill. 12 térk. Rec. Szabó Miklós: ArchÉrt 99 (1972):2. p. 278–279.
 Bognár–Kutzián Ida: The Early Copper Age Tiszapolgár culture in the Carpathian Basin. Bp. Akad. Kiadó 1972. 253 p. 74 t. 36 ill. (Archaeologia Hungarica 48.) Rec. Párducz Mihály: MTud 17 (1972):11. p. 720–722.
 B. Bónis Éva: Die chronologische Einreihung der spätlatènezeitlichen Siedlung Budapest-Gellérthegey. — Actes du VIIe Congrès Internat. des Sciences Pré-

hist. et Protohist. Prague 1966. (Praha: Acad. 1971.) p. 905–907.
 B. Bónis Éva: Die spätlatènezeitliche Siedlung Gellérthegey-Tabán in Budapest. Bp. Akad. Kiadó 1969. XVI, 308. p. 106 ill. 56 t. (Archaeologia Hungarica 47.) Rec. Peschel Karl: EthArchZt 12 (1971):4. p. 629–632.
 B. Bónis Éva vide: Maier F., Recent results of Celtic investigations in Hungary.
 Bökönyi Sándor: Animal remains from the graves of the Bronze Age cemetery at Mokrin. — Životinjski ostaci iz grobova nekropole bronzanog doba u Mokrinu. = Mokrin — the Bronze Age necropolis, II. Beograd 1972. p. 91–96.
 Bökönyi Sándor: A háziasítás kérdései a legújabb kutatások fényében. = Ethnographia 1969. p. 276–281. Rec. Kőhegyi Mihály: AgtSzle 13 (1971):3–4. p. 578–579.
 Bökönyi Sándor: A Lepenski Vir-i őskori telep gerinces faunája. — The vertebrate fauna of the Prehistoric settlement at Lepenski Vir. = ArchÉrt 96 (1969):2. p. 157–160. Rec. Buchard Barbara: SprawArch 23 (1971) p. 322–323.
 Bökönyi Sándor: Once more on the osteological differences of the horse, the half-ass and the ass. = Firouz, L.: The Caspian miniature horse in Iran. Miami 1972. p. 12–23. (Field Research Projects) 64.)
 Bökönyi Sándor: The vertebrate fauna (of Lepenski vir). = Srežović, D.: Europe's first monumental sculpture: New discoveries at Lepenski vir. London, Thames and Hudson, 1972. p. 186–189.
 Bökönyi Sándor: Zoological evidence for seasonal or permanent occupation of prehistoric settlements. = Ucko, P. J.—Tringham, R.—Dimbleby, G. W.: Man, settlement and urbanism. London, G. Duckworth, 1972. p. 121–126.
 Bökönyi Sándor vide: Murray J.
 Bregant, Tatjana: Elemente der adriatischen Mittelmeerkulturguppe im Alpenen Lengyelkulturfazies. = Symposium Bandkeramik. Székesfehérvár 1970. 9 p.
 von Brunn, A.: Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit. Berlin, De Gruyter 1968. 381 p. 204 t. 5 típustábla 22 térk. 15 ill. (Röm.-Germanische Forschungen, 29.) Rec. Kovács Tibor: ArchÉrt 99 (1972):1. 125 p.
 Buchard, Barbara vide: Bökönyi Sándor, Makkay János, Patay Pál, Selmeczi László, Trogmayer Ottó
 Bulgária területén kezdődött az írás? A karanovói lelőhelyen, neolitik korból származó, elő-írást fedeztek fel a bolgárok egy pecsétén. = Éltud 27 (1972) p. 906–907. 3 ill.
 Castelin, Karel: Zum „Münzrecht“ der Kelten in Böhmen. Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte. 1968. Rec. Kőhegyi Mihály: NumKözl 70–71 (1971–1972) 83 p.
 Castiglione László vide: Trigger B. G.
 Comşa, Eugen: Quelques nouvelles données sur la civilisation à céramique rubanée en territoire roumain. = Symposium Bandkeramik, Székesfehérvár, 1970. 7 p.
 Comşa, Eugen: Über das Neolithikum in Westrumänien. (ArchKonfSzeged, 1971.) = ActaAntSzeged 14 (1971) p. 31–43. 1 térk.
 Dancza János: Ásott-e mammutfogó vermet az ősember? = Éltud 27 (1972) p. 554–557. 3 ill.
 Degen, Rudolf vide: Patek Erzsébet
 Ditróné Sallay Katalin–Pankotay Lászlóné–Weszprémi Barna: Spektralanalitikai vizsgálatok szkíta bronz tárgyakon. — Spektralanalytische Untersuchungen an scythischen Bronzegegenständen. = DebrMúzÉvk 1969–1970. p. 689–733. 15 ill. 5 táblázat.
 T. Dobosi Viola: Mesolithische Fundorte in Ungarn. = Symposium Bandkeramik. Székesfehérvár 1970. 4 p. 3 t.
 Dobosi Viola vide: Wymer J.
 Draveczy Balázs: Linearkeramische Gefäßbruchstücke

- mit Gesichtsdarstellung im Museum von Kaposvár. (ArchKonfSzeged 1971.) = ActaAntSzeged 14 (1971) p. 25–29.
- Dušek, M.: Bronzezeitliche Gräberfelder in der Slowakei. (Archaeologia Slovaca—Catalogi Instituti Archaeologici Nitriensis Acad.Scient. Slovaca, 4. köt.) Bratislava 1969. 81 p. 31 t. 4 térk. 23 ill. 1 táblázat. Rec. Mozsolics A.: ArchÉrt 99 (1972):2. 276 p.
- Ecsedy István: Eine neue Hügelbestattung der „Gruben-grab“-Kultur (Kupferzeit—Frühbronzezeit) in Dévaványa. (Vorbericht.) = MittArchInst 2 (1971) p. 45–50. t. 20–21.
- Ecsedy I. vide: Makkay János
- Egy szkíta királynő aranykincsei. (Ordzsonikidze, Ukranja mellett 3–4. sz. szkíta királysírra bukkantak.) = Éltud 27 (1972) p. 1916–1917. 4 ill.
- Études et documents Tchadiens. Memories I. — Actes du Premier Colloque International d'Archéologie Africaine. — Fort-Lamy (République du Tchad) 11–16e déc. 1966. — Fort-Lamy 1969. 399 p. Rec. Gáboriné Csánk Veronika: ActaArchHung 24 (1972):4. p. 456–457.
- Farkas Gábor—Lipták Pál: A Tápé mellett feltárt késő bronzkori temető antropológiai értékelése. — Anthr Hung 15 (1971):1. p. 3–18. 12 t. = AnthrHung 15 (1971):1. p. 3–18. 12 t.
- Farkas Gyula: Anthropological finds of the Bronze-age cemetery of Pitvaros. (ArchKonfSzeged 1971.) = Acta AntSzeged 14 (1971) p. 49–62. 4 t.
- Farkas Gyula vide: Lengyel Imre
- Firouz L. vide: Bökönyi Sándor
- Földművelés 7000 évvel ezelőtt Csavdar bolgár faluban. = Éltud 27 (1972): 52. p. 2486–2487. 2 ill.
- Forrer Robert: Keltische Numismatik der Rhein- und Donauländer. Band 2. Graz, 1969. 245 p. Rec. Kőhegyi Mihály: NumKözl 70–71 (1971–1972) 83. p.
- Frey, O. H.: Die Entstehung der Situlenkunst. Berlin: De Gruyter 1969. 125 p. 50 ill. 4+87 t. 2 mell. (Röm.-Germ. Forschungen 31. köt.) Rec. Jerem Erzsébet: ArchÉrt 99 (1972):1. p. 126–127.
- Gáboriné Csánk Veronika vide: Études et documents Tchadiens., Lucius, E., Travaux de l'Institut d'Art Préhistoriques., Rivista di Scienze Preistoriche., Veron, G.
- Gazdapusztai Gyula: The influence of the Northern-Caucasian Early Iron age cultures on the so-called Thracio-Cimmerian culture of the Carpathian basin. = Actes du VIIe Congrès Internat. des Sciences Préhist. et Protohist. Prague 1966. (Praha, Acad. 1971.) p. 870–872.
- Giday Kálmán: 5000 éves település Tápé. (Tápé tört.) — Éltud 27 (1972):6. p. 260–266. 8 ill.
- Girić, Milorad: Mokrin-Ausgrabungen im Jahre 1969. (ArchKonfSzeged 1971.) = ActaAntSzeged 14 (1971) p. 45–47. 2 ill.
- Hauptmann, H.—Milojčić, V.: Die Funde der frühen Diminzeit aus der Arapi-Magula Thessalien. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeerraums. Bd. 9. Hg. V. Milojčić. Bonn, Habelt, 1969. 134 p. 36 t. 6 mell. 6 ill. Rec. Makkay János: ActaArchHung 24 (1972) p. 327–328.
- Hoffmann Tamás vide: Beranová Magdolna
- Höckmann, Olaf: Antdeutungen zu Religion und Kultus in der bandkeramischen Kultur. = Symposium Bandkeramik, Székesfehérvár 1970. 8 p. 1 t.
- Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn. Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums Budapest im Naturhistorischen Museum Wien vom 11. Nov. 1972. bis 21. Jän. 1973. Írták: Korek József, Trogmayer Ottó, Kalicz Nándor etc. Wien: Naturhist. Mus. 1972. XII, 51 p. 31 t. 15 ill. (Veröffentlichungen aus dem Naturhistorischen Museum N. F. 7.)
- Jerem Erzsébet: Transdanubia before the Celtic occupation and the earliest immigration. (Summary.) Recent results of Celtic investigations in Hungary. = ActaArchHung 24 (1972):4. 394. p.
- Jerem Erzsébet vide: Frey O. H.
- Joffroy, René vide: Mozsolics Amália
- T. Juhász Irén: Az Orosháza-gyopárosi szkítakori temető. — Могильник скифского времени в Орошхазе—Дьопароше. — La nécropole scythe de Orosháza-Gyopáros. = Arch Ért 99 (1972):2. p. 214–223.
- Kalicz Nándor: Siedlung und Gräber der Lengyel-Kultur Aszód. (Jahresbericht 1969.) — MittArchInst 2 (1971) p. 15–25. 1–6. t.
- Kalicz Nándor—Makkay János: A neolitikus Sopot-Bicske kultúra. — Die neolithische Sopot-Bicske Kultur. = ArchÉrt 99 (1972):1. p. 3–14. 8 ill.
- Kalicz Nándor—Makkay János: Probleme des frühen Neolithikums der nördlichen Tiefebene. — Symposium Bandkeramik, Székesfehérvár 1970. 5 p. 3 t.
- Kalicz Nándor—Makkay János: Südliche Einflüsse im frühen und Mittleren Neolithikum Transdanubiens. = Symposium Bandkeramik, Székesfehérvár 1970. 4 p. 1 t.
- Kalicz Nándor vide: Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn., Murray, J., Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen, 5, 6.
- Kemenzei Tibor: Északkelet-Magyarország története az i. e. XIII–IX. évszázadban. Bp. KESz Szaksz. 1972. 15 p. (Kandidátusi értekezés tézisei.)
- Kemenzei Tibor: A gávai kultúra leletei a miskolci múzeumban. — Funde der Gáva Gruppe in Miskolcer Museum. = MiskMúzÉvk 10 (1971) p. 31–86. 17 t. 4 ill.
- Kemenzei Tibor: A Gyöngyössolymos-kishegyi bronzleletek. — Die Bronzefunde in Gyöngyössolymos-Kishegy. = EgriMúzÉvk 8–9 (1970–71) p. 133–146. 6 t.
- Korek József: Die Linearkeramiken im Bükkgebirge. = ActaArchCarp 12 (1971) p. 5–26.
- Korek József vide: Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn.
- Kovács Tibor: Bronzkori harangszoknyás szobrok a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. — Bronze-age bell-skirted statuettes in the collection of the Hungarian National Museum. = ArchÉrt 99 (1972):1. p. 47–52.
- Kovács Tibor vide: von Brunn A.
- Kőhegyi Mihály vide: Bökönyi Sándor, Castelin, K., Forrer, R., Lupu, N.
- Kőszegi Frigyes: Élet az őskorban. Bp.: Gondolat Kiadó 1971. 160 p. ill.
- Kőszegi Frigyes: A főváros régészeti emlékei és a helytörténet, őskor. = Budapest helytörténeti kézikönyve, I. fejezet: Helytörténeti kutatás a fővárosi kerületekben. p. 9–17.
- Kőszegi Frigyes vide: Ozols, J.
- Krämer, W.—Schubert, F.: Die Ausgrabungen in Manching 1955–1961. Einführung und Fundstellenübersicht. Wiesbaden: Steiner 1970. 156 p. 6 t. 8 ill. 13 appendices. (Die Ausgrabungen in Manching I.) Rec. Szabó Miklós: ActaArchHung 24 (1972) p. 329–330.
- László Attila: Vases néolithiques à face humaine, découverts en Roumanie. = Symposium Bandkeramik. Székesfehérvár 1970. 5 p.
- Lengyel Imre—Farkas Gyula: A mokrini korabronzkori temető embertani csontmaradványain végzett laboratóriumi vizsgálatok eredményeinek kritikai elemzése a régészeti és az antropológiai adatok tükrében. — Critical evaluation of the results gained by morphological and laboratory analysis of the human bone remains of the Early Bronze Age cemetery of Mokrin. = AnthrKözl 16 (1972):1. p. 51–71.
- Lipták Pál vide: Farkas Gábor
- Lucius, E.: Das Problem der Chronologie jungpaläolithischer Stationen im Bereiche der europäischen UdSSR. Wien 1969–70. 130 p. 75 t. 5 táblázat, 1 térk. (Mitt.Prähist.Kommission d. Österreich. Akad. d.Wiss. 13–14.) Rec. Gáboriné Csánk Veronika: ActaArchHung 24 (1972):4. p. 437–439.
- Lupu, Nicolae: Aspekte des Münzumlauf im vorrömischen Dakien. = Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte 1967. Rec. Kőhegyi Mihály: NumKözl 70–71 (1971–1972) 83. p.

- Maier, F.: Die bemalte Spätlatène-Keramik von Manching. Die Ausgrabungen in Manching III. Hg. von W. Krämer. Wiesbaden, Steiner Verl. 1970. 240 p. 2 táblázat, 112 t. 2 mell. 8 ill. *Rec. B. Bónis Éva*: ActaArchHung 24 (1972) p. 330–332.
- Makkay János: Altorientalische Parallelen zu den ältesten Heiligtumstypen Südosteuropas. = Alba Regia 11 (1970) p. 137–144. 8 ill.
- Makkay János: The chalcolithic male relief from Villánykövesd and the earliest male figurines in South-Eastern Europe. — A villánykövesdi kőrézkori férfi dombormű és legkorábbi délkelet-európai férfiábrázolások. = PécsiMúzÉvk 13 (1968) p. 39–62. 10 t.
- Makkay János: A kőkor és rézkor Fejér megyében. Székesfehérvár, 1970. 48 p. 31 ill. (Fejér megye története, I. 1.) *Rec. Ecsedy I.*: ActaArchHung 24 (1972) p. 322–323.
- Makkay János: Zur Geschichte der Erforschung der Kőrös-Starčevo Kultur und einiger ihrer wichtigsten Probleme. = ActaArchHung 21 (1969):1–2. p. 13–31. *Rec. Buchard, Barbara*: SprawArch 23 (1971) 323. p.
- Makkay János vide: Hauptmann, H., Kalicz N., Stiglitz, R.
- Marinescu, Silvia: Quelques aspects du problème de l'apport de la céramique rubanée à la formation de la civilisation Préecuteni I. = Symposium Bandkeramik, Székesfehérvár, 1970. 12 p.
- Maron Ferenc: Szingir fiai. = Múzsák 1972:1. p. 22–23. 3 ill.
- Sz. Máthé Márta: Früheisenzeitlicher Bronze-Depotfund von Nádudvar. = ActaArchHung 24 (1972):4. p. 399–414. 7 ill.
- Sz. Máthé Márta: Középső bronzkori fegyverlelet Téglásról. — A find of weapons at Téglás from the Middle Bronze Age. = DebrMúzÉvk 1969–1970. p. 61–66. 1 t.
- Meier-Arendt, W.: Neue Untersuchungen zur Hinkelsteiner Gruppe und ihre Bedeutung für die relative Chronologie der Rössener Kultur. = Symposium Bandkeramik, Székesfehérvár, 1970. 4 p.
- Milojević, V. vide: Hauptmann, H.
- Modderman, P. J. R.: Zur Typologie der linearbandkeramischen Gebäude. = Symposium Bandkeramik, Székesfehérvár 1970. 2 p.
- Mozsolics Amália: Bronzefunde des Karpatenbeckens, Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Bp. Akadémiai Kiadó 1967. 280 p. 41 ill. 74 t. Appendice de F. Schubert et E. Schubert. *Rec. Joffroy René*: RevArch 1971:2. p. 379–380.
- Mozsolics Amália: Újabb kardleletek a Magyar Nemzeti Múzeumban, II. rész. — Новые находки мечей в Венгерском Национальном Музее. — Bronzezeitliche Schwerfunde im Magyar Nemzeti Múzeum (Ungarisches Nationalmuseum). II. = ArchÉrt 99 (1972):2. p. 188–205. 8 ill.
- Mozsolics Amália vide: Dušek, M., Ottenjann, H.
- Murray, J.: The first European agriculture, a study of the osteological and botanical evidence until 2000 B.C. Edinburgh, Univ. Press 1970. 380 p. 210 t. 142 ill. *Rec. Bökönyi Sándor*: AgtSzle 14 (1972):1–2. p. 223–224., Kalicz Nándor: ActaArchHung 24 (1972):1–3. p. 325–326.
- Nandris, J.: Relations between the Mesolithic, the first temperate Neolithic, and the Bandkeramik: the nature of the problem. = Symposium Bandkeramik, Székesfehérvár, 1970. 3 p.
- A neandervölgyi ember kiegyenesedve járt? = Éltud 27 (1972) 724. p.
- Négyezeréves olvasztótégelyt találtak Szászországban. = Éltud 27 (1972):11. 323. p. 1 ill.
- Nemeskéri János vide: Bándi Gábor, Vértés László
- M. Nepper Ibolya: Dák leletek Biharkeresztes-toldi útférlől. — Trouvailles daciques de Biharkeresztes-Told. = DebrMúzÉvk 1969–1970. p. 67–88. 19 ill. 6 rajz.
- M. Nepper Ibolya: Hadház területe a népvándorlás koráig. = Hajdúhadház múltja és jelene. Gyula, 1972. p. 13–21. 11 ill.
- Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 5. Hg. H. Jankuhn. Hildesheim, A. Lax Verl. 1970. 388 p. *Rec. Kalicz Nándor*: ActaArchHung 24 (1972) p. 346–347.
- Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 6. Hg. H. Jankuhn. Hildesheim, A. Lax Verl. 1970. 271 p. *Rec. Kalicz Nándor*: ActaArchHung 24 (1972):1–3. 348. p.
- Newell, R. R.: The Mesolithic affinities and typological relations of the Dutch Bandkeramik flint industry. = Symposium Bandkeramik, Székesfehérvár 1970. 9 p. 2 t. ill.
- Ottenjann, H.: Die nordischen Vollgriffschwerter der älteren und mittleren Bronzezeit. Berlin, de Gruyter 1969. 121 p. 92 t. (Röm.-Germ. Forschungen, 30.) *Rec. Mozsolics Amália*: ArchÉrt 99 (1972):1 p. 125–126.
- Ozols, J.: Die baltische Steinkistengräberkultur. (Vorgeschichtliche Forschungen 16.) Berlin, W. de Gruyter and Co. 1969. 135 p. 84 t. 70 rajz és 14 fénykép, 3 térképmell. *Rec. Kószei Frigyes*: ArchÉrt 99 (1972):2. p. 275–276.
- Az ökörszarvtól az aranyoroszlánig. Az i. e. V. sz.-ban készült iráni szárnyas oroszlán ivóedényhez hasonló tárgy került elő Magyarországon a zengővárkonyi leletek között. = Múzsák 1972:4. 43. p.
- Pankotay Lászlóné vide: Ditrőiné Sallay Katalin
- Párducz Mihály vide: Bakay Kornél, Bognár-Kutzián Ida
- Patay Pál: Bemerkungen zu dem Situlenpaar von Grazin, Kreis Lübz. = JbMecklenb 1971. p. 265–272.
- Patay Pál: Celtic finds in the mountainous region of Northern Hungary. (Recent results of Celtic investigations in Hungary.) = ActaArchHung 24 (1972):4. p. 353–358. t. 30–31.
- Patay Pál: Die jüngere Stein- und die Kupferzeit im südlichen Teil des Komitates Borsod. (ArchKonf Szeged 1971.) = ActaAntSzeged 14 (1971) p. 7–15.
- Patay Pál: A Tiszavalki rézfokos. — Copper battle-axe from Tiszavalk. = SzegediMúzÉvk 1969:2. p. 9–23. *Rec. Buchard, Barbara*: SprawArch 23 (1971) 322. p.
- Patek Erzsébet: Eine Ansiedlung der frühen Gáva-Kultur und ein Sarmatengrab in Füzesgyarmat. (Bericht.) = MittArchInst 2 (1971) p. 51–55. t. 22–23.
- Patek Erzsébet: Előzetes jelentés az 1971-ben Sopron-Burgstallon végzett ásatásról. — Vorläufige Mitteilung über die Ausgrabung in Sopron-Burgstall (1971). = ArchÉrt 99 (1972) p. 206–213. 7 ill.
- Patek Erzsébet: Die Urnenfelder in Transdanubien. Bp. Akadémiai Kiadó 1968. 173 p. 140 t. 5 ill. (Archaeologia Hungarica 44.) *Rec. Degen Rudolf*: JbSGU 55 (1970) 156. p.
- Patek Erzsébet vide: Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques., Barth F. E., Zürn H.
- Pavlu, I.: Das linearkeramische Ornament in der Entwicklung der böhmischen Linearkeramik. = Symposium Bandkeramik, Székesfehérvár 1970. 8 p.
- Pavúk, J.: Zur Problematik der Gräberfelder mit der Linienbandkeramik. = Symposium Bandkeramik, Székesfehérvár 1970. 6 p.
- Peschel, Karl vide: B. Bónis Éva
- F. Petres Éva: On Celtic animal and human sacrifices. (Recent results of Celtic investigations in Hungary.) = ActaArchHung 24 (1972):4. p. 365–383. t. 32–35.
- Проблемы археологии. Абсолютная хронология энеолита и бронзового века Восточной Европы. Изд. Ленинградского Университета. — Régészeti problémák, I. Az eneolitikum és a bronzkor abszolút kronológiája Kelet-Európában. Leningrád, Egyetem 1969. 158 p. 17 ill. 2 táblázat. *Rec. Bóna István*: ArchÉrt 99 (1972):1. p. 124–125.
- Recent results of Celtic investigations in Hungary. Introduction by Éva B. Bónis. = ActaArchHung 24 (1972):4. p. 351–397. t. 30–37. ill.
- Réztermelés háromezer évvel ezelőtt Salzburgban. = Éltud 27 (1972):11. 323. p. 1 ill.

- Rivista di Scienze Preistoriche* 25 (1970):1, 2. Firenze. p. 325., 327–474., 26 (1971):1. Firenze. 211. p. *Rec. Gáboriné Csánk Veronika: ActaArchHung* 24 (1972):4. p. 453–455.
- Sashegyi Sándor*: Koravaskori lakóház Pomáztól. — Früheisenzeitliche Wohngrube aus Pomáz. = *Stud ComPestm* 1 (1972) p. 15–20. 4 t.
- Schreiber Rózsa*: A korabronzkor problémái Budapesten. — Die Frühbronzezeit in Budapest. = *ArchÉrt* 99 (1972):2 p. 151–166. 9 ill.
- Schubert F.* vide: *Krämer W.*
- Schüle, W.*: Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel. Berlin W. de Gruyter 1969. (szöveg + táblakötet.) — (Madrider Forschungen, 3.) Szövegeköt.: 318 p. 71 ill. 1 táblázat., Táblaköt.: 53 térk. 191 t. *Rec. Szabó Miklós: ArchÉrt* 99 (1972):2. p. 277–278.
- Selmeczi László*: Das Wohnhaus der Körös-Gruppe von Tiszajenő. Neuere Angaben zu den Haustypen des Frühneolithikums. = *SzegediMúzevk* 1969:2. p. 17–22. *Rec. Buchard, Barbara: SprawArch* 23 (1971) p. 21–22.
- B. Sey Katalin*: The question of the chronology of the Transdanubian Celtic Bronze coins. (Recent results of Celtic investigations in Hungary.) = *ActaArchHung* 24 (1972):4. p. 359–363. 2 ill.
- Srejović, D.* vide: *Bökönyi Sándor*
- Stanczik Ilona–Vadai Andrea*: Keltische Bronzegürtel "ungarischen" Typs im Karpatenbecken. = *FolArch* 22 (1971) p. 7–27. 8 ill.
- Stiglitz, R.*: Die Grossen Göttinnen Arkadiens. Der Kultname „Megalai Theai“ und seine Grundlagen. Wien 1967. 180 p. 1 mell. (Sonderschriften, Hrsg. vom Österreichischen Archäologischen Institut in Wien, 15.) *Rec. Makkay János: ArchÉrt* 99 (1972):1. p. 127–128.
- Szabó Miklós*: Celtic art and history in the Carpathian Basin. (Recent results of Celtic investigations in Hungary.) = *ActaArchHung* 24 (1972):4. p. 385–393. t. 36–37.
- Szabó Miklós*: Kelta fibula Déloson. = *AnTan* 18 (1971):1. p. 37–45. 10 ill.
- Szabó Miklós*: A kelták nyomában Magyarországon. Bp. Corvina Kiadó 1971. 87 p. 75 ill. (képestábla) 27 szövegeköt. ill., — Auf den Spuren der Kelten in Ungarn. 95 p. 75 ill. 27 szövegk. ill., — The Celtic heritage in Hungary. 90 p. 75 ill. 27 szövegk. ill., — Sur les traces des Celtes en Hongrie. 95 p. 75 ill. 28 szövegk. ill. (Hereditas sorozat).
- Szabó Miklós*: Une fibule celtique à Délos. = *BullCorrHell* 95 (1971) p. 503–514.
- Szabó Miklós* vide: *Boersma, J. S., Krämer, W., Schüle, W.*
- Szanyi László*: Ősemberek a Bükkben. = *ÉlTud* 27 (1972):46. p. 2195–2197. 4 ill.
- Tanácskozás a vonaldíszes kerámia időszzerű kérdéseiről.* — Symposium über die aktuellen Fragen der Bandkeramik. Székesfehérvár, 1970. május 20–22. Székesfehérvár: István király Múzeum, MTA Régészeti Intézete 1970. (14 tanulmány.)
- Torda M. Béla*: Demográfiai tájékoztató a gyopárosi szkítákori temetőről. (Függelék T. Juhász Irén cikkéhez.) = *ArchÉrt* 99 (1972) p. 222–223.
- Torma István*: Das Gräberfeld von Szakály aus der mittleren Bronzezeit. (Bericht.) = *MittArchInst* 2 (1971) p. 35–44. t. 12–19.
- Torma István*: Neolitische Siedlung und Gräberfeld, kupferzeitliche Siedlung, bronzzeitliche Siedlung in Pári-Altacker (Vorbericht). = *MittArchInst* 2 (1971) p. 27–34. t. 7–11.
- Torma István* vide: 50. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1960.
- Travaux de l'Institut d'Art préhistorique. XII.* Institut d'Art Préhistorique de la Faculté des Lettres de Sciences Humaines de Toulouse. 458 p. *Rec. Gáboriné Csánk Veronika: ActaArchHung* 24 (1972):4. p. 455–456.
- Trigger, B. C.*: Beyond History: The methods of prehistory. (Studies in Anthropological Method.) New York: Holt Rinehart and Winston 1968. 105. p. 1 térk. 2 ill. *Rec. Castiglione László: AntTan* 18 (1971):2. p. 277–281.
- Trogmayer Ottó*: Die Bestattungen der Körös-Gruppe. = *SzegediMúzevk* 1969:2. p. 5–15. *Rec. Buchard, Barbara: SprawArch* 23 (1971) 321. p.
- Trogmayer Ottó*: Istenek között. = *Múzsák* 1972:3. p. 20–21. 7 ill.
- Trogmayer Ottó* vide: *Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn.*
- Vadai Andrea* vide: *Stanczik Ilona*
- Vékony Gábor*: Bemerkungen zu den Streitfragen des Frühneolithikums im Karpatenbecken. (*ArchKonf-Szeged* 1971.) = *ActaAntSzeged* 14 (1971) p. 17–24.
- Veron, G.*: Céramique de la région Tchadienne 1–2. Culture „Sao“ (Tchad-Cameroun-Nigeria) — Fiches Typologiques Africaines 8 (1969) p. 226–259., 9 (1969) p. 260–293. *Rec. Gáboriné Csánk Veronika: ActaArchHung* 24 (1972) 437. p.
- Vértess László*: Kavics ősvény. A vértesszőlősi előember regénye. Bp. Gondolat Kiadó 1969. 234 p. 44 ill. 28+37 színes ill. *Rec. Nemeskéri János: AnthrKözl* 15 (1971) p. 82–83.
- Wesprémi Barna* vide: *Ditróiné Sallay Katalin*
- Wymer, J.*: Lower Paleolithic archaeology in Britain as represented by the Thames Valley. London, Baker Publ. LTD é.n. 429. p. 110 ill. 36 t. *Rec. T. Dobosi Viola: ArchÉrt* 99 (1972):1. p. 123–124.
- K. Zoffmann Zsuzsa*: An anthropological study of the Neolithic cemetery at Villánykövesd (Lengyel culture) Hungary. — A villánykövesdi temető (Lengyeli kultúra) embertani anyagának vizsgálata. Исследование антропологического материала кладбища в деревне Вилланкёвешд (Ленделская культура.) = *PécsiMúzevk* 13 (1968) p. 25–38. 4 táblázat. 3 ill.
- Zürn, H.*: Hallstattforschungen in Nordwürttemberg. Die Grabhügel von Asperg (Kr. Ludwigsburg), Hirschlanden (Kr. Leonberg) und Mühlacker (Kr. Vaihingen). Mit Beiträgen von Hans Volkmar Hermann, Josef Röder, Benno Urbon und Franz Zauner. Stuttgart: Müller und Gräff. Kommissionsverlag 1970. 122 p. 78 ill. 23+112 t. (Veröffentl. d. Staatlichen Amtes für Denkmalpflege, Stuttgart. Reihe A. Vor- und Frühgeschichte Heft 16.) *Rec. Patek Erzsébet: ActaArchHung* 24 (1972) p. 328–329.
- V. Klasszikus és keleti régészet — Archaeologia classica et orientalis*
- D'Arms, J. H.*: Romans on the Bay of Naples. A Social and cultural study of the Villas and their Owners from 150 B.C. to A.D. 400. Cambridge, mass., Harvard Univ. Press, 1970. 252 p. 15 ill. 2 térk. *Rec. Castiglione László: ActaArchHung* 24 (1972):4. p. 442–443.
- Azonosították Tutankhamun fítestvérét.* (R. G. Harrison, a liverpooli egyetem anatómiai tanszékének vezetője végezte a megállapítást.) = *ÉlTud* 27 (1972) 428. p.
- Best, J. G. P.*: Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare. Groningen: Wolters-Noordhoff 1969. 149. p. 13 ill. (Studies of the Dutch Archaeological and Historical Soc. 1.) *Rec. Szilágyi János György: ArchÉrt* 99 (1972):1. p. 128–129.
- Boersma, J. S.*: Athenian building policy from 561/0 to 405/4 B.C. Groningen, Wolter-Noordhoff Publ. 1970. 292 p. ill. and as suppl. 6 plans and 9 maps. (Scripta Archaeologica Groningana 4.) *Rec. Castiglione László: ActaArchHung* 24 (1972):1–3. p. 333–334.
- Borzsák István* vide: *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums., Tímpe, D.*
- Brein, F.*: Der Hirsch in der griechischen Frühzeit.

- Wien, Verl. Notring, 1969. 305 p. 6 t. (Dissertationen d. Universität, Wien 34.) *Rec. Szilágyi János György: ArchÉrt* 99 (1972):2. 279. p.
- Brinkerhoff, D. M.: A collection of sculpture in Classical and early Christian Antioch. *Rec. Kiss Ákos: Műv Ért* 20 (1971):4. p. 309–313.
- Camporeale, G.: I commerci di Vetulonia in età orientalizzante. Firenze 1969. 136 p. 47 t. (Studi e Materiali dell'Istituto di Etruscologia e Antichità Italiane dell'Università di Roma, 7.) *Rec. Szilágyi János György: AntTan* 18 (1971):2. p. 309–311.
- Castiglione László: Az Ókor nagyjai. Bp. Akadémiai Kiadó 1971. 441 p. 160 p. 2 térk. ill. *Rec. Salamon Ágnes: MTud* 17 (1972):5. p. 329–330.
- Castiglione László vide: Boersma, J. S., Deininger, J., Fuchs, G., Hajnóczy, Gy., Heintze, H., Himmelmann, N., Kleiner, G., Lane, E., Mode, H., Snowden, F. M. Jr., D'Arms, J. H., Tran Tam Tihn, V.
- Deininger, J.: Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland 217–86. v. Chr. Berlin, New York, W. de Gruyter 1971. XVIII + 279 p. *Rec. Castiglione László: ActaArchHung* 24 (1972):1–3. p. 335–337.
- Dinkler E. vide: Török László
- Dobrovits Aladár: Le chacal dans la barque. — Sakál a bárkában. = *BullBAHongr* 38 (1972) p. 3–12, 91–98. 1 ill.
- Engelmann Josef vide: B. Thomas Edit
- Erdélyi István: Trója. Az ásatások megindulásának századik évfordulójára. = *AntTan* 18 (1971):2. p. 316–320. 4 ill.
- Fodor Sándor: Az arab piramislegendák eredete. — *AntTan* 17 (1970):1. p. 24–46. *Rec. T. Pajorin Klára: Communicationes* 64–65 (1972) 229. p.
- Földes Andrea: Istenek, szelmák szigete Mükonosz. = *Műzsák* 1972:1. p. 26–29. 7 ill.
- Fuchs, G.: Architekturdarstellungen auf römischen Münzen der Republik und der frühen Kaiserzeit. Aus dem Nachlaß hg. von J. Bleicken und M. Fuhrmann. Deutsches Arch. Inst. Antike Münzen und geschnittene Steine (AMUGS). Hg. von E. Boehringer. Bd. I. Berlin De Gruyter 1969. XXV + 138 p. 11 ill. 20 t. *Rec. Castiglione László: ActaArchHung* 24 (1972):4. p. 443–444.
- Greifenhagen, A.: Frühlukanischer Kolonettenkrater mit Darstellung der Herakliden. Berlin, De Gruyter 1969. 26 p. 3 t. (123. Winkelmanns-programm d. Arch. Ges. zu Berlin.) *Rec. Szilágyi János György: ActaArchHung* 24 (1972):1–3. p. 334–335.
- Hahn István: A császár és az istenek. = *Világosság* 13 (1972):5. p. 257–264.
- Hahn István: Az Újév története. = *Műzsák* 1972:4. p. 14–17. 5 ill.
- Hajnóczy Gyula: Egyiptom építészete. Az építészet világa. Bp. Corvina Kiadó 1971. 188 p. 48 t. *Rec. Castiglione László: ActaArchHung* 24 (1972):4. 421. p.
- Harmatta János: Az Achaimenidák eredete és birodalom-alapítása. = *AntTan* 18 (1971):1. p. 18–36. 16–17. ill.
- Harmatta János: Kyros és a babiloni Marduk-papság. = *AntTan* 17 (1971) p. 210–221.
- Harmatta János vide: Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums.
- Hédervári Péter: Újabb elméletek a Szantorin-katasztrófáról, 1–4. = *ÉlTud* 27 (1972):5 p. 214–219., 6. sz. p. 274–278. 6 ill., 7. sz. p. 322–326. 5 ill., 8. sz. p. 354–358. 5 ill.
- Heintze, H. von: Römische Kunst. Chr. Belser. (Belser Stilgeschichte 3.) Stuttgart 1969. 200 p. 192 ill. *Rec. Castiglione László: ArchÉrt* 99 (1962):1. p. 130–131.
- Himmelmann, N.: Sarkophage in Antakya. Wiesbaden, Steiner Verl. 1971. 24 p. 24 t. 15 ill. (Abh. Ak. Wiss. Mainz. Geist.- u. Sozwiss. Kl. 1970. Nr. 9.) *Rec. Castiglione László: ActaArchHung* 24 (1972):1–3. 337. p.
- Himmelmann, N.: Über bildende Kunst in der homerischen Gesellschaft. Wiesbaden: Steiner in Komm. 1969. 49 p. (Abh. Mainz 1969:7. p. 177–223.) *Rec. Szilágyi János György: Gnomon* 44 (1972):3. p. 316–318.
- Hoffmann, Herbert: Ten centuries that shaped the West. Greek and Roman art in Texas collections. Texas: Inst. for the Arts Rice Univ. Houston, 1970. XXIII + 502 p. *Rec. Szilágyi János György: AJA* 76 (1972):1. p. 91–93.
- Hogyan védte Salamon király a városait? Breesheában (Palesztína) előkerültek Salamon király (i. e. 971–932) védelmi berendezései. = *ÉlTud* 27 (1972) 1340. p.
- Kádár Zoltán: Zum Problem des Bilderkreises der griechischen Physiologos-Handschriften in Bezug auf die antiken wissenschaftlichen Illustrationen. = *Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art*. Budapest 1969. (1972.) Tome I. p. 147–150., Tome III. p. 49–50. (t. 34–35.)
- Karthago romjai. = *ÉlTud* 27 (1972) p. 2346–2347. 2 ill.
- Kertész István: János két anygala. Az első kisázsiai keresztény közösségek. (A vallások történetéből.) = *Világosság* 13 (1972):3. p. 145–152.
- Kiss Ákos: Hamisítások az ókorban — hamis ókori műtárgyak. = *Műgyűjtő* 1972:3. p. 3–5. ill.
- Kiss Ákos vide: Brinkerhoff, D. M.
- Kleiner, G.: Das römische Milet. Bilder aus der griechischen Stadt in römischer Zeit. Wiesbaden, F. Steiner, 1970. 23 p. 19 t. 2 térk. 3 ill. (Sitzb. d. Wiss. Ges. an der J.-W.-Foethe-Univ. Frankfurt/Main, Bd. 8 (1969):5. *Rec. Castiglione László: ActaArchHung* 24 (1972):4. p. 444–445.
- Komoróczy Géza: A vallások történetéből. A biblia és az ókori Kelet = *Világosság* 13 (1972):8–9. p. 546–555.
- Kyrieleis, H.: Throne und Kline. Studien zur Formgeschichte altorientalischer und griechischer Sitz- und Liegemöbel vorhellenistischer Zeit. (J. d. I. 24. Ergänzungsheft.) Berlin, De Gruyter 1969. 213 p. 30 ill. 24 t. *Rec. Szabó Miklós: ActaArchHung* 24 (1972):1–3. p. 332–333., *Szilágyi György: Arch Ért* 99 (1972):1. p. 129–130.
- Lane, E.: Corpus monumentorum religionis dei Menis (CMRDM). I. The Monuments and Inscriptions. Leiden, Brill 1971. XII + 173 p. 105 t. 2 térk. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire Romain XIXe tome.) *Rec. Castiglione László: ActaArchHung* 24 (1972):4. p. 446–447.
- Lát valamit? Igen, csodálatos dolgokat. *Tut-ankh-Amen fáraó sírját öven esztendeje tárták fel* (1922. nov. 25-én). = *Műzsák* 1972:4. p. 26–27. 4 ill.
- Lengyel Imre: Bestimmung des einstigen Inhalts des Gefäßes aus Abdallah Nirgi (Nubien). = *MittArch Inst* 2 (1971) p. 99–101.
- Maron Ferenc: Az archaikus mosoly. (A birminghami Képzőművészeti Múzeum kiállításának címe. A kiállításon V. sz. előtt alkotott korai, görög szobrokat állítottak ki.) = *Műzsák* 1972:4. p. 34–36. 8 ill.
- Maróti Egon: M. Antonius Creticus imperium infinitumának kérdéséhez. = *AntTan* 18 (1971):2. p. 222–233.
- Maróti Egon: Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Bp. Akad. Kiadó 1972. 104 p. ill. (Apollo Könyvtár, 1.)
- Megaltálták a pergamoni oltár egyik hiányzó alakját, Henleyben (Anglia). A szobortöredék a berlini Pergamon Múzeumban őrzött oltár frízének egyik része. = *ÉlTud* 27 (1972) 1772. p.
- Mócsy András vide: Castiglione László
- Mode, H.: A nő az indiai művészetben. Bp. Corvina Kiadó 1971. 52 p. 118 t. 12 ill. *Rec. Castiglione László: ActaArchHung* 24 (1972):4. 435. p.
- Nápolyban, Januárius püspök katakombájában V.-ik századból származó ökeresztény mozaikokat fedeztek fel. = *ÉlTud* 27 (1972) 1196. p.
- Nemes László: Világcsodák. A Hagia Szophia és Sydney Operaház. = *Műzsák* 1972:1. p. 30–31. 2 ill.

- Niemeyer, H. G. — Schubart, H.: Toscanos. Die altpunische Faktoren an der Mündung des Rio de Vélez. Lief. 1.: Die Grabungskampagne 1964. Mit Beiträgen von M. Pellicer Catalán und W. Schüle. (Madridi Forschungen, 6.) Berlin De Gruyter 1969. 24 p. 38 t. 16 mell. *Rec. Szilágyi János György: ArchÉrt* 99 (1972):2. p. 279—280.
- Nofretari. Eine Dokumentation der Wandgemälde ihres Grabes. A documentation of her tomb and its decoration. Einleitung: G. Thausing. Commentary: H. Goedicke. Graz, Akad. Druck- u. Verlagsanstalt, 1971. 62 p. Text, 130 p. Kunstdruck. *Rec. Wessetzky Vilmos: ActaArchHung* 24 (1972):4. p. 439—440.
- T. Pajorin Klára: vide Fodor Sándor
- Perzsa istenség utólagos ékirással, amely az i. e. VI. századra utal. = Múzsák 1972:4. 44. p.
- S. Pető Mária vide: Sarkady János
- Rítőók Zsigmond: Szent versenyek. Ünnepi játék nincs, ami méltóbb dalra, mint Olümpia. = Múzsák 1972:3. p. 13—15. 6 ill.
- Robertson, Archibald: A kereszténység eredete. Bp. Gondolat Kiadó 1972. 333 p.
- Salomon Ágnes vide: Castiglione László
- Salditt-Trappmann, R.: Tempel der ägyptischen Götter in Griechenland und an der Westküste Kleinasien. Leiden, Brill, 1970. 68 p. 30 t. 6 térk. (Études préliminaires aux religions Orientales de l'Empire Romain 15.) *Rec. Wessetzky Vilmos: ActaArchHung* 24 (1972) p. 338—339.
- Sarkady János: Gazdasági élet az ókori Görögországban. Összeállította, az előszót, magyarázatokat és jegyzeteket írta: Sarkady János. Bp. 1970. 256 p. (Európai Antológia.) *Rec. R. Pető Mária: AgtSzle* 23 (1971):3—4. 579. p.
- Scheiber Sándor: Ókori héber felirat Amerikában. = *ÉlTud* 27 (1972):6. 255. p. 1 ill.
- Schubart, H. vide: Niemeyer, H. G.
- Sír a Han-dinasztia korából. = *ÉlTud* 27 (1972) 2348. p.
- Snowden, F. M. Jr.: Blacks in Antiquity. Ethiopians in the Greco-Roman experience. Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard U.P., 1970. 364 p. 120 ill. *Rec. Castiglione László: ActaArchHung* 24 (1972):4. p. 440—442.
- Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums. Hg. von J. Harmatta. Bp. Akadémiai. Kiadó 1968. 405 p. ill. *Rec. Borzsák István: AntTan* 18 (1971):1 p. 94—95., Vidman, Ladislav: *ListyFil* 94 (1971):4. p. 293—294.
- Szabó Miklós: Oiseau sur „cage”. — Madár a „kalitkán”. = *BullBAHongr* 38 (1972) p. 15—21., 101—105. 9 ill.
- Szabó Miklós vide: Kyrieleis, H., Cs. Tompos Erzsébet
- Szentlélek Tyhamér: Ancient Lamps. Amsterdam, Hakert, 1969. 158 p. ill. (Monumenta Antiquitatis Hungarica 1.) *Rec. R.: JbSGU* 55 (1970) 156. p.
- Szilágyi János György: Az Ókortudományi Társaság tizenharmadik éve. = *AntTan* 18 (1971):2. p. 313—315.
- Szilágyi János György: Tarquiniai buchero-kerámia. = *AntTan* 18 (1971):2. p. 247—252. 4 ill.
- Szilágyi János György: Vases plastiques étrusques en forme de singe. = *RevArch* 1972. p. 111—126.
- Szilágyi János György vide: Best, J. G. P., Brein, F., Greifenhagen, A., Himmelmann, N., Hoffmann, H., Kyrieleis, H., Niemeyer, H. G.
- B. Thomas, E.: King David leaping and dancing. A Jewish marble from the Roman imperial period. Bp. Akadémiai Kiadó 1970. 45 p. 10+6 ill. *Rec. Török László: AntTan* 18 (1971):2. p. 299—304., Engelmann, Josef: *JbAChr* 14 (1971) p. 168—169.
- Timpe, D.: Arminius-Studien. Heidelberg: Carl Winter Universitäts Verlag 1970. 146 p. *Rec. Borzsák István: Latomus* 31 (1972):2. p. 573—576.
- A tízdrachmás nimfa Arethusza. (I. i. 4. sz-i ezüst, görög pénzérme került elő.) = Múzsák 1972:2. 44. p. 1 ill.
- Cs. Tompos Erzsébet: Görögország építészete. Bp. Corvina
- Kiadó 1970. 117 p. 48 t. ill. (Az építészet világa, 2.)
- Rec. Szabó Miklós: AntTan* 18 (1971):2. 284. p.
- Tran Tam Tinh, V.: Le culte des divinités orientales à Herculanum. Leiden, Brill, 1971. 104 p. 29 t. 1 színes t. 1 térk. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire Romain, 17.) *Rec. Castiglione László: ActaArchHung* 24 (1972):4. p. 445—446.
- Török László: Fragment eines spätantiken roten Tongefäßes mit Stempelverzierung aus Nubien und dessen Problemenkreis (terra sigillata chiara D aus dem 7. Jh. ?) = *MittArchInst* 2 (1971) p. 87—97. 30. t.
- Török László: On the state of Nubiology. On the occasion of: Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit. Hg. von E. Dinkler. Recklinghausen, Verl. A. Bongers 1970. 383 p. 347 t. 50 ill. = *ActaArchHung* 24 (1972):1—3. p. 305—319.
- Török László vide: B. Thomas Edit
- A Via Appia közelében felfedezték I. Callixtus pápa sírját, aki a 3. század elején állt az egyház élén. = *ÉlTud* 27 (1972) 1341. p.
- Vidman, Ladislav vide: Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums.
- Wessetzky Vilmos: Note additionnelle à l'article posthume d'Aladár Dobrovits. — Megjegyzés Dobrovits Aladár posthumus tanulmányához. = *BullBAHongr* 38 (1972) 13., 99. p.
- Wessetzky Vilmos vide: Nofretari., Salditt-Trappmann, R., Wiesner, J.
- Wiesner, J.: Arte egipcio. Bilbao, 1967. 220 p. 79 ill. (Historia del Arte Universal, 3.) *Rec. Wessetzky Vilmos: AntTan* 18 (1971):2. 309. p.
- VI. Provinciális régészet és „Barbaricum” — Saecula imperii romani et „Barbaricum”
- Alföldy Géza: Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia. (Beiträge zur Namenforschung. U.f. 4. füzet.) Heidelberg 1969. 385 p. 14 térk. *Rec. Balla Lajos: ArchÉrt* 99 (1972):2. p. 280—281.
- B. Angyal Katalin: Peregrinus ritus in vita Marci (SHA) 13,1. Contribution à l'étude du rapport entre la politique religieuse des provinces Danubiennes. = *ActaClDebr* 7 (1971) p. 77—84.
- L'Année Epigraphique 1968. Paris, Presses Universitaires de France, 1970. 249 p. *Rec. Nagy Tibor: ArchÉrt* 99 (1972):1. 123. p.
- Árendás V. vide: Skoflek I.
- Balla Lajos: Adonis kultuszának emléke Aquincumból. = *Ethn* 82(1971):4. p. 599—601.
- Balla Lajos: Factio in Pertinacem? A propos du premier séjour de P. Helvius Pertinax en Dacie. = *ActaClDebr* 7 (1971) p. 73—76.
- Balla Lajos: Kisázsiai legióveterán szarkofágja Szentendréről. — Sarcophagus of legio-veteran from Asia Minor at Szentendre. = *ArchÉrt* 99 (1972):2. p. 228—231. 1 ill.
- Balla Lajos: A Severusok és Dácia. — Les Sévères et la Dacie. = *DebrMúzÉvk* 1969—1970. p. 89—108.
- Balla Lajos vide: Alföldy Géza
- Bánki Zsuzanna: Az István király Múzeum gyűjteménye. Római kori figurális bronz, ezüst és ólom tárgyak. Székesfehérvár, Révai ny. 1972. 89 p. 68 ill. (Az István Király Múzeum Közleményei. B. sorozat 30. sz.)
- Barkóczi László: Plastisch verzierte spätrömische Glasfunde aus Pannonien. = *FolArch* 22 (1971) p. 71—83. 10 ill.
- Barkóczi László—Mócsy András: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU). I.: Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke Ad Flexum—Arrabona. Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 230 p. 68 t. ill. 3 térk.
- Barkóczi László vide: Pirling, R., Salamon Á.
- Barta Gábor: Lucius Verus and the Marcomannic Wars. = *ActaClDebr* 7 (1971) p. 67—71.
- Basel több mint 2000 éves. I. e. 44-ben Munatius Plancus alapította = *ÉlTud* 27 (1972) 1291. p.
- Beschaouch, A.: Mustitana. Recueil des nouvelles in-

- scriptions de Mustis, cité romaine de Tunisie, I. kötet. Paris: Lincksieck, 1968. 108 p. (Collection épigraphique de la revue Karthago, fasc. 1.) *Rec. Mócsy András*: ArchÉrt 99 (1972):1. 132. p.
- Birley Eric* vide: *Fitz Jenő*
- Bíróné Sey Katalin*: Néhány III. századi éremlelet értékelése és ennek problémái. — Die Bewertung einiger Münzfunde des III. Jahrhunderts und dessen Probleme. — Problèmes de l'évaluation de quelques trouvailles de monnaies du IIIe siècle. = NumKözl 70–71 (1971–1972) p. 3–8. 1 ill. 2 táblázat.
- B. Bónis Éva*: A Rei Cretarie Romanae Fautores konferenciája Nijmegenben 1971-ben. = ArchÉrt 99 (1972):1. p. 116–117.
- B. Bónis Éva* vide: *Schindler, M., B. Thomas Edit*
- Bregenz* (Ausztria, Vorarlberg) központjában római kikötőgátra bukkantak. = Éltud 27 (1972) 1292. p.
- Sz. Burger Alice*: Római kori temető Majson. — Ein römischer Gräberfeld in Majs. = ArchÉrt 99 (1972):1. p. 64–100.
- Buyukliev, H.* vide: *Nicoloff, D.*
- Chevallier, R.* vide: *Fitz Jenő*
- Deberg J.* vide: *Fitz Jenő, Thomas Edit*
- Dobó Árpád*: Die Verwaltung des römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Bp. Akad. Kiadó, Amsterdam, A. M. Hakkert, 1968. 201 p. *Rec. Fitz Jenő*: Alba Regia 11 (1970) 134. p., u.a. Latomus 31 (1972):1. p. 256–260., *Saria, Balduin*: Süf 30 (1971) p. 383–384.
- Erdélyi István*: Szarmata leletek Tápiószeléről. — Капматские находки в с. Тапиоселе. = StudComPestm 1 (1972) p. 21–25. 3 ill.
- Erdélyi István*—*Lamiová-Schmiedlová, Mária*: Osada z doby rimskej v Ipolytölgyesi v Madarsku. — Siedlung aus der römischen Zeit in Ipolytölgyes in Ungarn. = VýchodoslovPravek 2 (1971) p. 51–72.
- Éry Kinga*: Investigations on the demographic source value of tombstones originating from the Roman period. — Vizsgálatok a római-kori sírfeliratok demográfiai forrásértékéről. = Alba Regia 10 (1969) p. 51–67. 5 táblázat. *Rec. M. C. C.*: L'Anthropologie 75 (1971) 757. p.
- Faider-Feytmans, G.* vide: *Fitz Jenő*
- Fitz Jenő*: A concilium provinciae Pannonia Inferiorban. = Alba Regia 11 (1970) p. 152–153.
- Fitz Jenő*: Epigraphica IV. = Alba Regia 11 (1970) p. 157–158.
- Fitz Jenő*: The excavations in Gorsium. = ActaArchHung 24 (1972):1–3. p. 3–52. 1–16. t. 17 ill.
- Fitz Jenő*: Forschungen in Gorsium 1962–1970. = Das Altertum 18 (1972) p. 119–129. 9 ill.
- Fitz Jenő*: Gorsium. A táci római kori ásatások. 3. átdolg. kiad. Székesfehérvár: István Király Múzeum, 1970. (Révai ny. Bp.) 78 p. 72 ill. (István Király Múzeum Közleményei D. sorozat 31.) *Rec. Chevallier, R.*: RévÉtlat 48 (1970) 652. p., *Faider-Feytmans, G.*: L'AntClass 40 (1971) p. 447–448.
- Fitz Jenő*: The governors of Pannonia Inferior I. = Alba Regia 11 (1970) p. 145–150.
- Fitz Jenő*: Le iscrizioni del Capitolium di Gorsium. = RivStorAnt 1 (1971) p. 145–155.
- Fitz Jenő*: Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior. Weimar, Böhlau Nachfolger 1966. 92 p. *Rec. Birley, Eric*: JRS 61 (1971) p. 274–275.
- Fitz Jenő*: Megjegyzések Q. Petronius Novatus pályafutásához. = Alba Regia 11 (1970) 151. p.
- Fitz Jenő*: A pannóniai bányák igazgatása. = Alba Regia 11 (1970). p. 154–156.
- Fitz Jenő*: Promona, Pucinum, Pullaria, Quadi, Salona, Savus, Sarmatae, Sarmatia, Savaria, Scardona (címszavak) = Der Kleine Pauly 4. München Druckemüller Verl. 1972. p. 1178–1580.
- Fitz Jenő*: A római kor Fejér megyében. Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1970. 64 p. 19 ill. (Fejér megye története, I. 4.) *Rec. Debergh, J.*: Latomus 31 (1972):2. p. 642–643., *Gabler Dénes*: ActaArchHung 24 (1972):4. 421. p.
- Fitz Jenő*: Les Syriens à Intercisa. Bruxelles: Latomus 1972. 264 p. 2 t. (Collection Latomus 122. 1972).
- Fitz Jenő* vide: *Dobó Árpád, Freis, H., Sayer, R., Winkler, G.*
- Flam-Zuckermann, Léa* vide: *Mócsy András*
- Freis, Helmut*: Die cohortes urbanae. (Epigraphische Studien 2.) 1967. 166 p. *Rec. Fitz Jenő*: Alba Regia 11 (1971) 134. p.
- Fülep Ferenc*: Sopianae (Pécs) története a római korban és a későrómai lakosság továbbélésének problémája. Bp. KMI Rota 1972. 28 p. (Doktori Értekezés tézisei.)
- Gabler Dénes*: Későrómai éremlelet Ács-Vaspusztáról. — Ein spätrömischer Münzfund aus Ács-Vaspuszta. = ArchÉrt 99 (1972):2. p. 232–239. 6 ill.
- Gabler Dénes*: Römerzeitliche Villa in Szakony-Békástó. (Bericht). = MittArchInst 2 (1971) p. 57–86. t. 24–29.
- Gabler Dénes* vide: *Fitz Jenő, Rüger, Ch. B., Sargetia.*
- Gáspár Dorottya*: Római ládikák felhasználása. — Die Verwendung römischer Kästchen. = FolArch 22 (1971) p. 53–69. 5 ill.
- Gáspár Dorottya*: Spätrömische Kästchenbeschläge in Pannonien, 1–2. (Text u. Tafelband.) Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1971. 57 p. 68 t. = ActaAntSzeged 15 (1971) :1–2.
- Gáspár Dorottya* vide: *Krüger, M. L., Ulbert, G.* = Acta UnivDebr 7 (1971) p. 85–90.
- Göbl, Robert*: Regalianus und Dryantilla. Wien 1970. 51 p. 4 t. *Rec. Köhegyi Mihály*: NumKözl 70–71 (1971–1972) p. 83–84.
- Harhoiu, Radu* vide: *Várady László*
- Harmatta János*: Pannonia későantik fejlődésének problémái. = AntTan 18 (1971):2. p. 264–266.
- Harmatta János* vide: *Mócsy András*
- Hoffmann, D.*: Die spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum, 1–2. rész. Düsseldorf, Rheinland Verl. 1969. 531, 327 p. (Epigraphische Studien 7.) *Rec. Soproni Sándor*: ArchÉrt 99 (1972):2. 283. p.
- Horváth É.*: Xilomische Untersuchung des Holzmateriale der Holzschale aus dem spätrömischen Gräberfeld von Csákvár. = Alba Regia 11 (1971) 77. p.
- Kaba Melinda*: A főváros régészeti emlékei és a helytörténet. Római kor. — Budapest helytörténeti kézikönyve, I. fejezet. Helytörténeti kutatás a fővárosi kerületekben. p. 18–26.
- Kahler Frigyes*: A római császárkori pénzverdék jelzése, helye és működési idejük. = Az Érem 27 (1971):2. p. 1–3.
- Kiss Ákos*: II. Nemzetközi ókori mozaik kutató kongresszus. = Múzközl 1971: 3. p. 67–76. 2 t.
- Kiss Ákos*: A római építőműveltség emlékei a balatoni tájban. = Művéd 16 (1972):2. p. 100–102. 5 ill.
- Köhegyi Mihály*: A madarasi későszarmata-hunkori temető ásatása. = Bács-Kiskun megye Budapest, 1972. márc. 1–15. p. 46–49.
- Köhegyi Mihály* vide: *Göbl, Robert, Lazin, Gheorge, Slovenská Numizmatika I.*
- Krüger, M. L.*: Die Reliefs des Stadtgebiets von Carnuntum. I. Teil: Die figürlichen Reliefs. Wien, 1970. 79 p. 83 t. (Corpus Signorum Imperii Romani, Korpus der Skulpturen der römischen Welt. Österreich, Band I. Fasc. 3.) *Rec. Gáspár Dorottya*: Acta ArchHung 24 (1972):4. p. 447–448.
- Lamiová-Schmiedlová, Mária* vide: *Erdélyi István*
- Lányi Vera*: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. = ActaArchHung 24 (1972):1–3. p. 53–213. 67 ill.
- Lányi Vera*: Szempontok a régészeti analógiák felhasználásának módszeréhez. — Contributions to the method of using archeological analogies. = ArchÉrt 99 (1972):1. p. 53–63. 15 ill.
- Lazin, Gheorge*: Circulația monetară în Nord Vestul României. = Satu Mare. Studii și Comunicări.

- Oradea, 1969. 239 p. *Rec. Köhgyi Mihály*: NumKözl 70–71 (1971–1972) 88. p.
- Lengyel Imre: Chemische Prüfung des Beschlagstoffes des Holzegefäßchens von Csákvár. = *Alba Regia* 11 (1971) 76. p.
- Márki Sándor: Római itinerariumok Magyarországról. = *MagyTörtSzle* 2 (1971) p. 303–308. 1 ill.
- Mócsy András: Das Gerücht von neuen Donauprovinsen unter Marcus Aurelius. = *ActaClDebr* 7 (1971) p. 63–66.
- Mócsy András: Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Amsterdam, Hakkert. Bp. Akadémiai Kiadó 1970. 284 p. 57 ill. *Rec. Flam-Zuckermann, Léa*: Latomus 31 (1972):3. p. 930–932., *Harmatta János*: MTAOK II. 20 (1972) p. 314–318.
- Mócsy András vide: *Barkóczi László, Beschaouch, A.*
- Nagy Tibor: The last century of Pannonia in the judgement of a new monography. = *ActaAnthung* 19 (1971) p. 299–345.
- Nagy Tibor: Pannonia utolsó évszázada egy új monográfia megvilágításában. = *AnTan* 18 (1971):1. p. 69–93. (*Rec. Várady László*: Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476). Bp. Akadémiai Kiadó 1969. 502 p.)
- Nagy Tibor vide: *L'Année Epigraphique 1968., Várady László*
- Nicoloff, D.—Buyukliev, H.: New inscriptions dedicated to Jupiter Dolichenus in Stara Zagora, Bulgaria. = *ActaArchHung* 24 (1972):4. p. 415–419. 2 ill.
- Az ókori Herszónész ásatásai a Krímben. = *Műzsák* 1972:3. 44. p.
- Ókori olajszállítás. (A bosporusi királyság Tanais nevű városa mellett olajat tartalmazó, 3. sz. első feléből való amforákat találtak.) = *ÉlTud* 27 (1972) 1291. p.
- Pál Imre: Dátumjelzések az ókori pénzek. = *Az Érem* 27 (1971):2. p. 4–8., 28 (1972):1. p. 3–4.
- Párducz Mihály: Einige Probleme der Sarmatenforschung des Karpatenbeckens. = *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*. Beograd 9–15. Sept. 1971. I. Rapports généraux. p. 267–274. 3 térk.
- Párducz Mihály: Sarmatians from the Danube Basin in Roman Britain. = *The New Hungarian Quarterly* 12 (1971):42. p. 187–190.
- S. Pető Mária: Szarmata kori ásólet Oroszról. — Sarmatian Period spades from Oros. = *FolArch* 22 (1971) p. 29–34. 3 ill.
- S. Petres Éva: Beziehungen der keltisch-römerzeitlichen einheimischen Bevölkerung Pannoniens im 1. und 2. Jahrhundert u. Z. = *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Prague 1966. (Praha: Acad. 1971.) 983. p.
- Pirling, R.: Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep. Berlin, Verl. Gebr. Mann, 1966. 1. Teil: Text 239 p. 25 ill. 19 t. 2 színes t. 1 térk., 2. Teil: Katalog u. Tafeln 157 p. 133 t. *Rec. Barkóczi László*: *ActaArchHung* 24 (1972):4. p. 448–449.
- Sz. Póczy Klára: Aquincum első aquaeductusa. — Первый акведук Аквинкума. — Le premier aqueduc d'Aquincum. = *ArchÉrt* 99 (1972):1. p. 15–32. 10 ill.
- Pohl Artúr: A pénzverés hajnala Pannóniában. = *Az Érem* 28 (1972):1. p. 5–9. 14 ill.
- Rüger, Ch. B.: Germania Inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit. Köln, Böhlau Verl. 1968. 128 p. 4 ill. 1 mell. *Rec. Gabler Dénes*: *ArchÉrt* 99 (1972):2. p. 282–283.
- Salamon Ágnes—Barkóczi László: Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. — IV. század végi, 5. század eleji temetkezések Csákváron. = *Alba Regia* 11 (1971) p. 35–76., 78–80. 17 ill. 17–29. t.
- Sargetia. Acta Musei Devensis. Annuaire du musée 8 (1971) 276 p. 11 t. színtan ill. *Rec. Gabler Dénes*: *ActaArchHung* 24 (1972):4. p. 458–459.
- Saria, Balduin vide: *Dobó, Árpád, Várady László*
- Sayer, R.: Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian. Epigraphische Studien 1. 1967. 147 p. *Rec. Fitz Jenő*: *Alba Regia* 11 (1970) 133. p.
- Schick, S. vide: *Gáspár Dorottya*
- Schindler, M.: Die „Schwarze Sigillata“ des Magdalensberges. Szerk.: H. Vetter. Kärntner Museumschriften 43. Klagenfurt: Verl. des Geschichtsvereines für Kärnten, 1967. 72 p. 8 t. (Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 1.) *Rec. B. Bónis Éva*: *ArchÉrt* 99 (1972):1. p. 131–132.
- Skoflek I.—Arendás V.: Botanische Untersuchung der aus den kaiserzeitlichen Siedlungen stammenden Lehmbeurwe (Methode und Ergebnisse). = *Mitt ArchInst* 2 (1971) p. 119–129. t. 35–36.
- Slovenská Numizmatika I. Bratislava 1970. 206 p. színtan ill. táblák, térképek. *Rec. Köhgyi Mihály*: NumKözl 70–71 (1971–1972) 87. p.
- Sonnevend György: Valerianus és Gallienus római városi antoninianusai uralkodásuk első két évében. — Die stadtrömischen Antoniniane des Valerianus und Gallienus aus den ersten Jahren ihrer Regierungszeit. — The Antoniniani of Valerian and Gallienus minted in Rome during first and second years of their reign. = NumKözl 70–71 (1971–1972) p. 9–21. 13 táblázat.
- Soproni Sándor: Római őrtorony a visegrádi Szentgyörgy-pusztán. — A late Roman watch-tower (burgus) at Visegrád-Szentgyörgypuszta. = *Stud ComPestm* 1 (1972) p. 39–43. 2 ill.
- Soproni Sándor vide: *Hoffmann, D., B. Thomas Edit, Schindler, M.*
- Stefáts István: Kihelyezett római csapattestek, őrállomások és egyes katonák Pest megye területén a 3. században. — Transferred Roman troops, watch-towers and single soldiers in the territory of county Pest in 3rd century A. D. = *StudComPestm* 1 (1972) p. 27–37. 1 térk.
- Szilágyi Mária: A Duna-vidéki római hadsereg katonáinak anyagi helyzete a III. században. = *AnTan* 18 (1971):2. p. 264–266.
- Szirmai Krisztina: A római eredetű újabb ábrázolása Pannóniában. = *AnTan* 18 (1971):2. p. 259–263. 3 ill.
- T. Szőnyi Eszter: Észak-Itáliából importált császárkori agyagszék a győri Xántus János Múzeumban. — Poterie de l'Italie du Nord du Haut-Empire au Musée János Xántus de Győr — Norditalienische importierte Tonschalen des Kaiserzeit in dem Győrer Xántus János Múzeum. = *Arrabona* 14 (1972) p. 5–26. 6 t. 6 ill.
- Tác. Ezerhatszáz éves újjáépítés. = *Műzsák* 1972:1. 46 p. 1 ill.
- Tardy Lajos—Tóth Endre: Pjotr Ivanovics Keppen 1822. évi pest-budai naplójának régészeti vonatkozásai. — Archäologische Daten des Pest-Budaer Tagebuches von P. I. Keppen aus dem Jahre 1822. = *FolArch* 22 (1971) p. 34–40. 2 ill.
- B. Thomas Edit: Itáliai Mater Matuta votivok Duna-földváról. — Italische Mater Matuta-Votive aus Dunaföldvár. = *SzekszMűzÉvk* 1 (1970) p. 19–39. 20 ill.
- B. Thomas Edit: Kunst in Pannonien. = *Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art Budapest* 1969. (1972.) Tome: I. p. 61–69., Tome III. p. 25–29. (t. 11–15.)
- B. Thomas Edit: Pannóniáról. — Über Pannonien. Tihany, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága 1970. 48 p. ill. *Rec. Debergh, J.*: *Latomus* 31 (1972):1. 305. p.
- B. Thomas Edit: Római kori díszfegyverek Pannóniából. — Парадное оружие римского времени из Паннонии. — Römerzeitliche Prunkwaffen aus Pannonien. = *HadtKözl* 19 (1972):1. p. 26–72.
- B. Thomas Edit—B. Bónis Éva—Soproni Sándor: — Древности римской Паннонии (I–IV. века.) Выставка из Музеев Венгерской Народной Республики.

- Устроители выставки: B. Bónis Éva, Sz. Burger Alice, Soproni Sándor, Tóth Endre. Москва: Советский художник, 1972. 38 p. 21 t. 1 térk.
- Tóth Endre: Adatok Savaria-Szombathely és környéke történeti földrajzához. = VasiSzele 26 (1972):2. p. 239–262. 2 ill.
- Tóth Endre vide: Tardy Lajos
- Tóth István: Adatok a pannóniai keleti kultuszok történetéhez. — Data to the Eastern Cults in Pannonia. = FöldArch 22 (1971) p. 41–52. 5 ill.
- Tóth Endre: Az egri Vármúzeum feliratos római kőemlékei. — Die römischen inschriftlichen Stein-
denkmäler im Burgenmuseum von Eger. = Egeri Múzevk 8–9 (1970–71) p. 47–56. 3 ill.
- Tóth István: Eine Tempelbauinschrift eines ritterlichen Decurion aus Brigetio. = ActaClDebr 7 (1971) p. 91–93.
- Tóth István: A fertőrákosi mithraeum újkori története. = Múvéd 15 (1971):4. p. 235–237. 7 ill.
- Tóth István: Római sírkő Brigetióból. — Римский надгробный камень из Бригетии. — Römischer Grabstein aus Brigetio. = ArchÉrt 99 (1972): p. 224–227. 1 ill.
- Ulbert, G.—Schick, S.: Das römische Donau-Kastell Ristissen. Teil 1. Die Funde aus Metall, Horn und Knochen. Stuttgart Verl. Müller und Gräff Kommissionsverlag 1970. 65 p. 40 t. (Urkunden zur Vor- und Frühgeschichte aus Südwürttemberg-Hohenzollern. Heft 4.) Rec. Gáspár Dorottya: ActaArchHung 24 (1972):1–3. p. 337–338.
- B. Vágó Eszter: Ausgrabungen in Intercisa (1957–1969). = Alba Regia 11 (1971) p. 109–119. 16 ill. t. 35–65.
- B. Vágó Eszter: Neue Inschriften aus Intercisa und Umgebung. = Alba Regia 11 (1971) p. 120–132. 7 ill.
- Várady László: Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476). Bp. Akadémiai Kiadó 1969. 600 p. Rec. Harhoiu, Radu: StClIstorV 22 (1971):3. p. 530–537., Nagy Tibor: AnTan 18 (1971):1. p. 69–93., Saria, Balduin: SüF 30 (1971) p. 384–385.
- Várady László: Pannonica. Notizen zum letzten Jahrhundert Pannoniens. = ActaArchHung 24 (1972): 1–3. p. 261–276.
- Várady László vide: Nagy Tibor
- K. Végh Katalin: Szarmatakor leletek a miskolci Herman Ottó Múzeumban. — Sarmatenzeitliche Funde im Herman Ottó Museum von Miskolc. = Misk Múzevk 10 (1971) p. 87–114. 12 t.
- Visy Zsolt: Angaben zur Geschichte der ungarischen Tiefebene im Augusteischen Zeitalter. (ArchKonf Szeged 1971.) = ActaAntSzeged 14 (1971) p. 73–79.
- Winkler, G.: Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft. Wien Böhlau 1969. 181 p. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse Sitzungsberichte 261 kötet. 2. rész.) Rec. Fitz Jenő: ArchÉrt 99 (1972):2. p. 281–282., u. a. Latomus 31 (1972):1. p. 260–262.
- VII. Népvándorlás. Koraközépkor. Magyar őstörténet — Aetas migrationum. Origines Hungarorum
- Ament, H.: Fränkische Adelsgräber von Flonheim. Berlin, Gebr. Mann Verl. 1970. 199 p. 3 táblázat 43 t. + 1 színes t. 21 ill. 2 melléklet. (Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie B. Bd. 5.) Rec. Bóna István: ActaArchHung 24 (1972):1–3. p. 343–344.
- Bakay Kornél: A magyar őstörténet kutatásának lehetőségei és gátjai. = Múzközl 1972:1. p. 27–37.
- Bálint Csánád: Données archéologiques sur les tissus des Hongrois du Xe siècle. (ArchKonfSzeged 1971.) = ActaAntSzeged 14 (1971) p. 115–121. 9 ill.
- Bálint Csánád: X. századi temető a Szabadkígyós-pál-
ligeti táblán. — Tenth century cemetery in the Pál-liget plot of Szabadkígyós. = BékésMúzközl 1 (1971) p. 49–88. 8 t. 26 ill.
- Barkóczi László vide: Faider-Feytmans, G.
- Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. Akadémiai Kiadó, 1968. 193 p. 12 t. Rec. Heckenast Gusztáv: ActaHistHung 18 (1972):3–4. p. 401–403., László Gyula: StudSlav 17 (1971):1–2. p. 207–213.
- A bogumilok sírkövei. (A Párizsban megrendezett „Művészet Jugoszlávia területén” c. kiállításon.) = Éltud 27 (1972) p. 1818–1819. 5 ill.
- Bóna István: Langobarden in Ungarn. = ArhVestnik 21–22 (1970–71) p. 45–74.
- Bóna István: A magyar föld régészete és története a római uralom végétől a magyar honfoglalásig. Bp. MTA Kesz soksz. 1972. 39 p. (Doktori Értekezés Tézisei.)
- Bóna István vide: Ament, H., Hachmann, R., von Hessen, O.
- L. Bottyán Olga: Metrikus és morfológiai vizsgálatok az apertura piriformison. = AnthrKözl 15 (1971) p. 61–66. 4 ill.
- L. Bottyán Olga: A short anthropological analysis of the cemetery at Csorna-Hosszúdomb. = AnthrHung 10 (1971) p. 31–48. 3 t.
- Csallány Dezső: Die Gepiden im IV–V. Jahrhundert. = Actes du VIIe Congr. Internat. des Sciences Préhist. et Protohist. Prague 1966. (Praha: Acad. 1971.) p. 1008–1009.
- Czeglédy Károly: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Bp. Akadémiai Kiadó 1969. 159 p. Rec. Kőhegyi Mihály: ActaArchHung 24 (1972):4. p. 427–428. Fehér J. Mátyás: MagyTörtSzele 2 (1971) p. 141–142.
- Degen Rudolf vide: Erdélyi István
- Dienes István: Az előadás régészeti igazolásáról. (Hozzá-
szólás Györffy György: Vezéri szálláshelyek és föld-
várak c. előadásához a középkori, régészeti, tudomá-
nyos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II.: 14. p. 83–86.
- Dienes István: A honfoglaló magyarok. Bp. Corvina 1972. 86 p. 73 ill. (képestábla), 27 szövegek ill.
- Die Ungarn um die Zeit der Landnahme. 103 p. 73 ill. (képestábla), 27 szövegek ill. — The Hungarians cross the Carpathians. 94 p. 73 ill. (képestábla), 27 szövegek ill. — Hongrois conquérants. 102 p. 73 ill. (képestábla) 27 szövegek ill. (Hereditas sorozat.)
- Dienes István: Die Kunst der landnehmenden Ungarn und ihre Glaubenswelt. = Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art. Budapest 1969. (1972.) Tome I. p. 97–108., Tome III. p. 39–42. (t. 24–27.)
- Diószegi Vilmos (szerk.) Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből. Bp. Gondolat, 1971. 444 p. (A magyar néprajz klasszikusai.) Rec. Hoppál Mihály: Valóság 15 (1972):4. p. 100–102., Pócs Éva: Világosság 13 (1972) p. 245–247.
- Duma György: Szervesanyag bomlásának nyoma a szabadkígyósi. X. századi temetők foszfát vizsgálatai alapján. — Examination of the decomposition of organic matter on the basis of the material of the Szabadkígyós cemetery. = BékésMúzközl 1 (1971) p. 127–133.
- Egy alán hercegnő sírját találták meg a Tolna megyei Regöly községben. = Éltud 27 (1972) p. 1676–1677. 4 ill.
- Erdélyi, I. F.: Fouilles archéologiques en Bachkirie et la préhistoire hongroise. = ActaOrHung 25 (1972) p. 301–312. 2 ill.
- Erdélyi István: Les relations Hungaro-Khazares. = MagyTörtSzele 2 (1971) p. 181–186.
- Erdélyi István: Nomád életforma — nomád társadalom. = Valóság 15 (1972):5. p. 13–20.
- Erdélyi István: Régészeti kutatások Baskíriában és a magyar őstörténet. = ArchÉrt 99 (1972):2. p. 244–248.
- Erdélyi István: Újabb régészeti kutatások Dagesztánban. = ArchÉrt 99 (1972):1. p. 115–116.
- Erdélyi István—Ojtozi Eszter—Gening, W.: Das Gräber-

- feld von Newolino. Bp.: Akadémiai Kiadó 1969. 93 p. 101 t. 26 ill. 3 térk. mell. (Archaeologia Hungarica 46.) *Rec. Degen, Rudolf*: JbSGU 56 (1971) 276. p., *Kőhegyi Mihály*: AgtSzle 14 (1972):1–2. 257. p.
- Erdélyi István* vide: *Salamon Ágnes*
- K. Éry Kinga*: The anthropological examination of a tenth century population at Tengelice, Hungary. = *AnthrHung* 10 (1971) p. 49–90. 13 t.
- K. Éry Kinga*: Összehasonlító biometriai vizsgálatok VI–XII. századi Közép-Dunai medencei népességek között. = *AnthrKözl* 1970. p. 7–34. *Rec. Kőhegyi Mihály*: AgtSzle 14 (1972):1–2. 258. p.
- Faidér-Feytmans, G.*: Les nécropoles Mérovingiennes. Les collections d'archéologie régionale du Musée de Mariemont. II. Musée de Mariemont 1970:1. Texte: 270 p. 2 t. 151 ill. = *ActaArchHung* 24 (1972):4. 449. p. 151 ill. *Rec. Barkóczi László*: *ActaArchHung* 24 (1972):4. 449. p.
- Farkas Gyula–Lengyel Imre–Marcsik Antónia*: Supposition of genetic connections between the finds of the cemetery at Mélykút-Sáncdűlő (Southern Hungary) on the basis of blood grouping ABO. = *Acta BiolSzeged* 17 (1971) p. 199–207. 8 ill.
- Fehér J. Mátyás* vide: *Czegledy Károly*
- Ferdinandy Mihály* vide: *Vajay Szabolcs*
- Fodor István–Németh Péter*: A szabolcsi ispáni központi régészeti kutatásainak első három évéről (1969–1971). II. közlemény. = *SzabSzatSzle* 7 (1972):1. p. 89–100. 8 ill.
- Fontes Archaeologici Posnanienses*. — *Annales Musei Archaeologici Posnanienses*, Poznan, 20 (1969). *Rec. Salamon Ágnes*: *ActaArchHung* 22 (1972):1–3. 350. p.
- Garam Éva*: Későavar sírok Kaposuláról. — *Spätawarische Gräber in Pécel*. = *FolArch* 22 (1971) p. 97–103. 4 ill.
- Garscha F.*: Die Alamannen in Südbaden. Katalog der Grabfunde, 1–2. (Text u. Tafelband.) Berlin, W. de Gruyter 1970. 308 p. 20 ill. 2 mell. 15 Typentafeln und 116 Tafeln. (Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Ser. A. Bd. XI.) *Rec. Salamon Ágnes*: *ActaArchHung* 24 (1972):1–3. p. 344–346.
- Gening, W.* vide: *Erdélyi István*
- Gulyás Sándor*: A Szabadkígyós-pál-ligeti táblában feltárt X. századi sírok botanikai elemzése. — Botanical analysis of the finds excavated from the 10th century graves in the Pál-liget plot of Szabadkígyós. = *BékésMúzKözl* 1 (1971) p. 115–125. 6. t.
- Györffy György*: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. К вопросу о занятии родины печенегами в Европе. — Problèmes de l'établissement des Petchénègues en Europe. = *TörtSzle* 14 (1971):3–4. p. 281–288.
- Györffy György*: Dem Gedächtnis Stephans, des ersten Königs von Ungarn. — Памяти первого короля Венгрии Иштвана. = *ActaHistHung* 17 (1971):1–2. p. 1–11.
- Györffy György*: A magyar kereszténység kezdetei. 1–2. rész. = *ÉlTud* 27 (1972) p. 608–612. 4 ill., p. 632–636. 4 ill.
- Györffy György*: Sur la question de l'établissement des Petchénègues en Europe. = *ActaOrHung* 25 (1972) p. 283–292. 1 térk.
- Györffy György*: Vezéri szálláshelyek és földvárak. — Fürstliche Stammessitze und Erdburgen. (Előadás a Középkori régészeti tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = *RégFüz* Ser. II.: 14. p. 72–82., 129–134.
- Hachmann, R.*: Die Goten und Skandinavier. Berlin, W. de Gruyter and Co. 1970. 584 p. 82 ill. und Pläne. (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker NF 34 (1958). *Rec. Bóna István*: *ActaArchHung* 24 (1972):1–3. p. 340–343.
- Harmatta János*: Goten und Hunnen in Pannonien. = *ActaAnthHung* 19 (1971) p. 293–297.
- Heckenast Gusztáv* vide: *Bartha Antal, Ratkoš, Peter.*
- von Hessen, O.*: Primo contributo alla archeologia longobarda in Toscana. Le necropoli. Firenze, L. S. Olshchki Ed. 1971. 80 p. 10 ill. 49 t. (Accademia di Scienze e Lettere „La Colombaria” Studi 18.) *Rec. Bóna István*: *ActaArchHung* 24 (1972) p. 339–340.
- Honfoglalás kori és kora-Árpád-kori tanulmányok Fejér megyéből*. Székesfehérvár, István király Múzeum 1971. 262 p. ill. (A kötet az Alba Regia 6–7 (1966) és 8–9 (1968) köteteiben megjelent tanulmányok kolligátuma.)
- Hoppál Mihály* vide: *Diószegi Vilmos*
- Juhász Irén*: Awarisches Gräberfeld in der Sandgrube der LPG „Béke” bei Orosháza. (ArchKonfSzeged 1971.) = *ActaAntSzeged* 14 (1971) p. 81–86.
- Juhász Irén–Torda-Molnár Béla*: A gerendási X. századi lékelt koponya. — Tenth century trephined skull of Gerendás. = *BékésMúzKözl* 1 (1971) p. 167–189. 3 t. 5 ill.
- Kiss Attila*: Abriss der Siedlungsgeschichte und der ethnischen Verhältnisse des Komitates Baranya in der Awarenzeit. (ArchKonfSzeged 1971.) = *ActaAntSzeged* 14 (1971). p. 105–113. 4 ill.
- Kiszely István*: Anthropologische Untersuchung der frühvölkerwanderungszeitlichen Skelettfunde mit künstlich deformierten Schädeln von Letkés. = *MittArchInst* 2 (1971) p. 103–117. 4 táblázat. t. 31–34.
- T. Knotik Márta*: A szabadkígyósi X. századi sírok textilmaradványainak vizsgálata. Examination of the textile remains of the 10th century cemeteries at Szabadkígyós. = *BékésMúzKözl* 1 (1971) p. 105–113. 9 ill.
- Korenych Éva* vide: *Moravcsik Gyula*
- Kovács László*: A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsás temetkezésük. — Die Lanzen der landnehmenden Ungarn und ihre Lanzenbestattung. = *Alba Regia* 11 (1970) p. 81–108. t. 31–34. 9 ill.
- Kovács László–Németh Péter*: A szabolcsi ispáni központi régészeti kutatásának első három évéről, (1969–1971). Első közlemény. = *SzabSzatSzle* 6 (1971):4. p. 49–59.
- Kőhegyi Mihály–Marcsik Antónia*: The Avar-age cemetery at Sükösd. (ArchKonfSzeged 1971.) = *Acta AntSzeged* 14 (1971) p. 87–94. 3 ill.
- Kőhegyi Mihály* vide: *Czegledy Károly, Erdélyi István, Éry Kinga, Točík, Anton*
- Kralovánsky Alán*: Az ezeréves Székesfehérvár korai története. = *ÉlTud* 27 (1972) p. 1556–1563. 13 ill.
- Lakatos Pál*: Adatok Békés megye délkeleti részének településtörténetéhez a honfoglalás koráig, különös tekintettel Nagykamarás és Medgyesegyháza községre. = *Békési Élet* 1 (1972) p. 33–46. 3 ill.
- László Gyula* vide: *Bartha Antal*
- Lengyel Imre* vide: *Farkas Gyula, Salamon Ágnes*
- Lipták Pál–Marcsik Antónia*: Anthropological investigation of the cemeteries from the 10th and 10–11th centuries excavated at Szarvas. = *ActaBiolSzeged* 17 (1971) p. 209–221. 5 ill.
- Lotterhof Edit*: A Szabadkígyóson feltárt X. századi temetők embertani vizsgálata. — Anthropological examination of two 10th century cemeteries uncovered at Szabadkígyós. = *BékésMúzKözl* 1 (1971) p. 89–103. 2 ill.
- Marcsik Antónia*: A mélykúti avarkori temető embertani leleteinek vizsgálata. — Anthropological investigation of cemetery at Mélykút from the Avar period. = *AnthrKözl* 15 (1971):2. p. 87–95. 4 t.
- Marcsik Antónia* vide: *Farkas Gyula, Kőhegyi Mihály, Lipták Pál*
- Matolcsi János*: Őseink állattartása a honfoglalás előtt. = *ÉlTud* 27 (1972) p. 1491–1496. 7 ill.
- Mesterházy Károly*: Avarkori csonttöredékek. — Bone-jars from the Avar Age. = *DebrMúzÉvk* 1969–1970. p. 109–116. 3 ill.
- Mesterházy Károly*: Hadház a népvándorlás- és korai Árpádkorban. = *Hajdúhadház múltja és jelene*. Gyula 1972. p. 23–30. 13 ill.

- Nagy Árpád*: Zur archäologischen Problematik der Bekehrung des Ungartums. (ArchKonfSzeged 1971.) = ActaAntSzeged 14 (1971) p. 123–128.
- Nagy Tibor* vide: *Salamon Ágnes*
- Nagy Tibor*: Zwei historische Probleme der Awarenzeit. = Actes du VIIe Congr. Internat. des Sciences Préhist. et Protohist. Prague 1966. (Praha 1971.) 1086. p.
- Németh J.*: The runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the runiform scripts in Eastern Europe. = ActaLingHung 21 (1971):1–2. p. 1–52. 22 + XIV ill.
- Németh Péter* vide: *Fodor István, Kovács László*
- Ojtozi Eszter* vide: *Erdélyi István*
- Olajos Teréz* vide: *Szádeczky-Kardoss Samu*
- Palóczy-Horváth András*: X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság homokbányájában. = Békés Múzközl 1 (1971) p. 7–48.
- Parádi Nándor* vide: *Cs. Sós Ágnes*
- Patay Pál*: Völkerwanderungszeitliche Erdwälle im Gebiet der Woiwodina in Jugoslawien. = Actes du VIIe Congr. Internat. des Sciences Préhist. et Protohist. Prague 1966. (Praha, 1971.) p. 1009–1012. 1 ill.
- Pócs Éva* vide: *Diószegi Vilmos*
- Ratkoš, Peter*: O služobných mestných názvoch v Dunajské kotline. (Na okraj práce: G. Heckenast: Fejeldmi királyi szolgálonépek a korai Árpád-korban.) Bp. 1970. 135 p. 1 térk. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, 53.) = HistCzasopis 19 (1971) p. 385–396.
- Rosner Gyula*: Die Fragen der Schmuckkeramik der frühen Awarenzeit. (ArchKonfSzeged 1971.) = ActaAntSzeged 14 (1971) p. 95–104. 4 t.
- Rosner Gyula*: Újabb adatok Tolna megye avarkori történetének kutatásához. = SzekszMúzÉvk 1 (1970) p. 40–95. 10 t. ill.
- Salamon Ágnes–Erdélyi István*: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Mit Beiträgen von I. Lengyel und T. Tóth. Bp. Akadémiai Kiadó 1971. 100 p. 84 t. 2 mell. (StudArch 5.) Rec. Nagy Tibor: ActaArchHung 24 (1972):4. p. 422–427.
- Salamon Ágnes* vide: *Fontes Archaeologici Posnanienses., Garscha F.*
- Sediánszky János*: Világosodák. Thingvellir és az UNESCO palotája. = Múzsák 1972:2. p. 26–27. 2 ill.
- Cs. Sós Ágnes*: Mosaburg – Zalavár im 9. Jahrhundert. = ArchVestnik 21–22 (1970–1971) p. 81–94.
- Cs. Sós Ágnes*: Neue Angaben zur Frage der Kontinuität der mittelalterlichen Festungssysteme in Mosaburg-Zalavár. = ArchPolski 16 (1971) p. 347–362.
- Cs. Sós Ágnes–Parádi Nándor*: A csátaljai Árpád-kori temető és település. – Árpádian period cemetery and settlement at Csátalja. = FolArch 22 (1971) p. 105–141. 13 ill.
- Szádeczky-Kardoss Samu*: Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen. Mitarbeiterin des Buches: *Teréz Olajos*, Szeged, József Attila Tudomány-egyetem, 1972. 139 p. (Opuscula Byzantina I.) = ActaAntSzeged 16 (1972)
- Tettamanti Sarolta*: Előzetes jelentés a Vác-kavicsbányai avar temető feltárájáról. – Vorbericht über die Freilegung des awarischen Gräberfeldes von Vác-Kavicsbánya. = StudComPestm 1 (1972) p. 45–52. 4 ill.
- Točík Anton*: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo. Bratislava, 1968. 73 p. Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. Bratislava 1968. 117 p. Rec. Kóhegyi Mihály: AgtSzle 23 (1971):3–4. 580. p.
- Tomka Péter*: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. Kés a sírban. – Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit. (Messer im Grab.) – Данные к погребальным обычаям населения Кишал-фёлда в аварский период. 1. Нож в могиле. = Arrabona 14 (1972) p. 27–75. 14 ill.
- Tomka Péter*: Les groupes intérieurs du cimetière avar de Győr-Téglavető dűlő. = ActaOrHung 25 (1972) 1–3. p. 313–334. 6 ill.
- Torda-Molnár Béla* vide: *Juhász Irén*
- Tóth Elvira*: Avar kori leletek Bács-Kiskun megyében. = Bács-Kiskun megye Budapest 1972. márc. 1–15. p. 49–51.
- Tóth Tibor*: Some problems in the palaeoanthropology of Northern Mongolia. = ActaArchHung 19 (1967) p. 377–389. Rec. M.C.C.: L'Anthropologie 75 (1971) 757. p.
- Tóth Tibor* vide: *Salamon Ágnes*
- Török Gyula*: Avar kori sírok Pécelen. – Awarenzeitliche Gräber in Pécel. = FolArch 22 (1971) p. 85–96. 5 ill.
- Váczy Péter*: Karolingische Kunst in Pannonien: Der Cundpald-Kelch. = Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art. Budapest 1969. (1972.) Tome I. p. 303–335. Tome III. p. 97–100. (t. 80–83.)
- Vajay Szabolcs*: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). Mainz, v. Hase und Koehler, 1968. 147 p. ill. (Studia Hungarica 4.) Rec. Ferdinandy Mihály: SűF 30 (1971) p. 385–386.
- Vásáry István*: Runiform signs on objects of the Avar period (6th–8th cc. A.D.) = ActaOrHung 25 (1972) p. 335–347. 10 ill.
- Vásáry István* vide: *Moravcsik Gyula*
- Wenger Sándor*: Anthropological examination of the osteological material deriving from the Avar period cemetery at Tiszavasvár. – A tiszavasvári avarkori temető osteológiai leleteinek embertani vizsgálata. = AnthrHung 11 (1972) p. 5–81. 8 ill.

VIII. Középkor. Műemlékek – Antiquitates et monumenta mediæ ævi

- Az Anjou-kutat Visegrádon a Salamon-toronyban helyezett el.* = Múzsák 1972:2. 42. p. 1 ill.
- Antalfy Gyula*: Székesfehérvár millenniuma. = Éltud 27 (1972) p. 839–845. 11 ill.
- Bakay Kornél*: A középkori temetők feltárájának és értékelésének módszertanáról. (Hozzászólás a középkori, régészeti, tud. ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II :14. p. 31–33.
- Bartha Antal* vide: *Heckenast Gusztáv*
- Béla Tihamér*: Szép hazánkat járva. A cseri barátok temploma. = Éltud 27 (1972) p. 1425–1426. 4 ill.
- Bendefy László*: A XIII. századi keleti magyarság szállásföldjeinek térbehelyezése „A Mongolok titkos története” alapján. = MagyTörtSzle 2 (1971) p. 201–216.
- Berkovits Ilona*: A későközépkori könyvkultúra Székesfehérvárott. – Die spätmittelalterliche Bücherkultur in Stuhlweissenburg (Székesfehérvár.) = Székesfehérvár évszázadai, 2. Középkor. (Székesfehérvár 1972.) p. 185–190.
- Beszámoló az Országos Műemléki Felügyelőség 1970–71.-ben végzett munkáiról.* = Művéd 16 (1972):4. p. 193–207. 18 ill.
- Bíró István*: A pesti megyeháza lakóépületének építése. = Művéd 15 (1971):4. p. 218–222. 3 ill.
- Bondor József*: Műemlékvédelmünk száz éve. – Cent ans de notre protection des monuments historiques. = MÉpm 1972:2. 17. p.
- Bónis György*: A székesfehérvári törvénynaptól az „ország szabadságá”-ig. – Von den Gerichtstagen in Stuhlweissenburg (Székesfehérvár) bis zur „libertas regni”. = Székesfehérvár Évszázadai 2. Középkor (Székesfehérvár 1972.) p. 83–102.
- Bottyán Olga*: Az oroszvári X–XI. századi népesség embertani vizsgálata. – The anthropological exa-

- mination of the X–XI. century population at Oroszvár. = *AnthrHung* 11 (1972) p. 83–136. 12 táblázat.
- Cartographia Hungarica* I. Magyarország térképei a XVI. és XVII. században. Fakszimile kiadásban összeállította: Nemes Klára. Bp. Magyar Helikon Kiadó 1972. 10 p. 10 térk.
- Csallány Dezső*: Die Denkmäler der ungarischen Kerbschrift. (ArchKonfSzeged 1971.) = *ActaAntSzeged* 14 (1971) p. 129–135. 1 t.
- Csepai Ferenc*: Törökkori fakanalak a szolnoki Damjanich Múzeumban. = *Múzeumi levelek* 11–12 (1972) p. 84–87.
- Csepai Ferenc*: Turkish wooden spoons from the occupation period in the Museum at Szolnok. = *ActaArchHung* 24 (1972):1–3. p. 277–284. t. 27–29. 2 ill.
- Csorba Csaba*: Nemzetiségek a középkori Magyarországon. A magyarországi kun kutatás helyzete. – Nationalitáten in Ungarn des Mittelalters = *Túrkevei Emlékkönyv*. p. 153–161.
- Czagány István*: Egy budavári ház története képekben. = *Budapest* 10 (1972):4. p. 48–49. 5 ill.
- Czegledy Ilona–Mendele Ferenc*: Szamostatárfalvai ref. templom és faharangláb. = *Művéd.* 16 (1972):3. p. 122–132. 3 ill.
- Czigány Jenő*: A győri Wurda-ház. = *Művéd* 16 (1972):3. p. 162–166. 5 ill.
- Dankó Imre*: A sarkadi vár. = *Tanulmányok Sarkad múltjából*. Sarkad, 1971. p. 48–52.
- Darkó Jenő*: Adalékok Rábapatoná XI–XII. századi történetéhez. = *Arrabona* 14 (1972). p. 255–264.
- Dávid Ferenc*: A várostörténeti kutatások szempontjairól. (Hozzászólás a középkori, régészeti, tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = *RégFüz Ser.* II.:14. p. 61–63.
- Deér, Josef*: Die heilige Krone Ungarns. Wien, Böhlau Verl. 1966. 301 p. 139 t. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse Denkschriften 9.)
- Rec. László Gyula*: Századok 106 (1972):2. p. 459–470.
- Degré Alajos*: Székesfehérvár városi joga a középkorban. – Das Stadtrecht von Stuhlweissenburg (Székesfehérvár). = *Székesfehérvár évszázadai*, 2. Középkor. (Székesfehérvár 1972.) p. 143–150.
- Dercsényi Dezső*: Europäische Beziehungen der ungarischen Romanik. = *Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art*. Budapest 1969. (1972.) Tome I. p. 291–301., Tome III. p. 93–95. (t. 77–79.)
- Dercsényi Dezső*: Les cent ans de laprotection des monuments en Hongrie. = *A aHistArtHung* 18 (1972):1–2. p. 3–28. 20 ill. c
- Dercsényi Dezső*: A magyar műemlékvédelem száz éve. = *Művészet* 13 (1972):10–11. p. 3–6. 3 ill.
- Dercsényi Dezső*: Műemlékvédelem és művészettörténet. = *Művéd* 16 (1972):2. p. 65–72. 6 ill.
- Dercsényi Dezső*: Románkori építészet Magyarországon. Bp.: Magyar Helikon Kiadó, 1972. 207 p. 167 t. ill.
- Rec. Gerő László*: *Művéd* 16 (1972):4. 257. p.
- Dercsényi Dezső*: Urbanistica e tutela dei monumenti in Ungheria. – Il monumento per l'uomo. = *Atti del II. Congresso Internazionale del Restauro Venezia*, 25–31. Maggio 1964. Padova, Mardilio Ed. 1971. p. 722–727.
- Détsky Mihály*: I. Rákóczy György fundálói. = *Építés-Tud* 3 (1971):4. p. 348–378.
- Détsky Mihály* vide: *H. Takács Marianna*
- Dienes István* etc.: *Antica arte magiara dal X. al XVII. secolo*. Roma, Palazzo Venezia, Marzomaggio 1972. Roma: De Luca Ed. 1972. 78 p. 44 t.
- Dobos Lajos*: Magyar műemlékek. Bp. Képzőművészeti Alap, 1972. 218 p. 181 t.
- Dobrovsky Ida*: Néhány adat a nagykorösi ref. templom XVII. századi történetéhez. = *Művéd* 16 (1972):3. p. 168–170. 2 ill.
- Dobszay László*: Középkori zenetörténetünk vonatkozásai. – Stuhlweissenburg (Székesfehérvár) und die mittelalterliche Musikgeschichte Ungarns. (Auszug.) = *Székesfehérvár évszázadai*, 2. Középkor. (Székesfehérvár, 1972.) p. 215–231. 2 ill.
- C. Ellischer Brigitta*: Adatok egy váci építkezés történetéhez. – *Angaben zur Geschichte eines Vácer Baus*. = *StudComPestm* 1 (1972) p. 117–128. 6 ill.
- Entz Géza*: Die Baukunst der Bettelorden im mittelalterlichen Ungarn. = *Actes du XXIIe Congrès Internat. d'Histoire de l'Art*. Budapest 1969. (1972.) Tome I. p. 487–492., Tome III. p. 155–156. (t. 134–135.)
- Entz Géza*: Középkori egyházi emlékek régészeti kutatása. – Die archäologische Erforschung der kirchlichen Denkmäler des Mittelalters. (Előadás a középkori, régészeti, tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = *RégFüz Ser.* II.:14. p. 64–66., 127–128.
- Építő századok*. Dobos Lajos műemlékfotói a Tihanyi Múzeumban. Előszó: Vámosy F., Merényi F., Dobos L. 5 p. 24 ill. *Rec.*: *Török L.*: *ActaArchHung* 24 (1972) 436. p.
- Éri István*: Nagyvázsöny. 3. kiad. Veszprém, (Corvina Kiadó, Bp.) 1971. 69 p. 47 ill. (Veszprém Megyei Műemlékek.)
- Éri István*: A várfeltárásokkal kapcsolatos gyakorlati és tudományos problémákról. (Hozzászólás a középkori, régészeti, tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = *RégFüz Ser.* II.: 14. p. 104–106.
- Éri István*: Veszprém. Bp. Corvina Kiadó 1972. 41 p. 40 t. (Veszprém Megyei Műemlékek.)
- Iffj. Fehér Géza*: Les chandeliers de Buda de l'époque de la Renaissance conservés à Saint-Sophie à Istantoul. = *Anatolica* 3 (1969–1970) p. 205–211.
- Iffj. Fehér Géza*: Az „Egri Győzelmi Irat” miniatúrai. = *Művészet* 13 (1972):3. p. 6–7. 3 ill.
- Fekete Lajos*: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. (Jászszági Füzetek 4.) Jászberény 1968. 89 p. 1 térk. *Rec. Köhegyi Mihály*: *Századok* 106 (1972):2. p. 474–475.
- Ferenczy Károly*: A sárospataki rk. templom helyreállítása. = *Művéd* 16 (1972):3. p. 139–156. 27 ill.
- Fettich Nándor*: Az ősmagyarság és a legismertebb rokonnépek művészete. = *MagyTörtSzle* 2 (1971) p. 523–542. 8 t.
- Fettich Nándor*: Szent István király márvány koporsója. = *MagyTörtSzle* 2 (1971) p. 491–517. 12 ill.
- Feuerné Tóth Rózsa*: A középkori régészet eredményeiről és feladatairól. (Hozzászólás a középkori, régészeti, tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = *RégFüz Ser.* II.:14. p. 12–13.
- A' firenzei Santa Maria del Fiore dombán megtalálták építőjének, Filippo Brunelleschinek (1377–1466) a sírját.* = *ÉlTud* 27 (1972) p. 1628–1629. 6 ill.
- Fodor István*: A Nemzeti Múzeum kincsei. 1–16 közlemény 1–1 ill.-val. = *Magyar Ifjúság* 16 (1972) ápr. 7., 14., 21., 28., máj. 5., 12., jún. 2., 16., 30., júl. 21., 28., aug. 4., 25., okt. 6., 13., nov. 24. (valamennyi tanulmány a 17. old. közölve.)
- Fodor István* vide: *Вопросы этногенеза*.
- Fodor László–Kozák Károly*: Leletegyüttesek a románkori székesegyház környékéről. – Ensembles de trouvailles des alentours de la cathédrale de l'époque romane. (Données relatives à l'histoire de la céramique des XVIIe et XVIIIe siècles du château-fort d'Eger, I.) = *EgriMúzÉvk* 8–9 (1970–71) p. 147–199. 47 ill.
- Foramitti, Hans–Zádor Mihály*: Beszélgetés a műemlékvédelem és fotogrammetria kapcsolatáról. = *Művéd* 15 (1971):4. p. 222–225.
- Friedman, J. B.*: *Orpheus in the Middle Ages*. Cambridge, Massachusetts, Harvard Univ. Pr. 1970. 247 p. 34 ill. *Rec. Török László*: *ActaArchHung* 24 (1972):4. p. 449–453.
- Fülep Ferenc*, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának köszöntője a Középkori, régészeti, tudományos ülésszakon. – Begrüßungsansprache des Generaldirektors, Ferenc Fülep. = *RégFüz Ser.* II.:14. 5., 112. p.
- Füzes Miklós*: Előzetes jelentés az 1967. évi pogány-szentpéteri kolostorásatás XVI. század elejei gabona-

- leletéről. — Präliminarer Bericht über die Getreidefunde der Klosterausgrabung in Pogányszentpéter im Jahre 1967. = A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. p. 285–290.
- Füzes Miklós–Horváth László: A vörsi Máriaasszony-szigeti templomról és a Balaton hajdani vízszintje. (Hozzászólás dr. Sági Károly és dr. Bendefy László vitájához.) = FöldrÉrt 20 (1971):4. p. 491–497. 3 ill.
- Gedai István: Árpád-kori pénzek hamisítása. = Az Érem 28 (1972):1. p. 16–17. 5 ill.
- Gedai István: Bakonszeg-Guthtanya (Hajdú-Bihar m.) Összesen 105 db friesachi denár. = NumKözl 70–71 (1971–1972) 81. p.
- Gedai István: Csabacsüd (Békés m.) 85 db magyar: II. Lajos denár. = NumKözl 70–71 (1971–1972) 81. p.
- Gedai István: Hungarian coinage in the Romanesque period. = Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art. Budapest 1969. (1972.) Tome I. p. 467–469., Tome III. 149. p. (129. t.)
- Gedai István: István király denára. — Der Denar König Stephans. — The Denarius of King Stephen. = NumKözl 70–71 (1971–1972) p. 23–32. 1 t.
- Gedai István: A magyar pénzverés kezdete. Bp. KPI. Rota 1972. 17 p. soksz. (Kandidátusi Értekezés Tézisei.)
- Gedai István: Numizmatikai adatok a dukátus kérdéséhez. = FolArch 20 (1969) p. 258–259. Rec. Kőhegyi Mihály: AgtSzle 14 (1972):1–2. p. 258–259.
- Gedai István: A numizmatika módszereiről és kapcsolatairól. (Hozzászólás Gerevich László előadásához a középkori, régészeti, tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 7–10.) = RégFüz Ser. II.:14. p. 18–21.
- Gedai István: Székesfehérvár közép- és török kori pénzletei. — Die mittelalterliche Topographie von Stuhlweissenburg (Székesfehérvár). = Székesfehérvár évszázadai, 2. Középkor. (Székesfehérvár 1972.) p. 191–198.
- Gedai István–Kőhegyi Mihály: XVII. század végi pénzlelet Öcsényből. = SzekszMúzÉvk 1 (1970) p. 237–251.
- Gerevich László: A középkori régészet metodikai kérdései. — Methodologische Fragen der Archäologie des Mittelalters. (Előadás a középkori, régészeti, tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II.:14. p. 7–11., 113–115.
- Gerő Győző: Szép hazánkat járva. Jakováli Haszán pasa dzsámija. = Éltud 27 (1972) p. 1231–1234. 5 ill.
- Gerő Győző–G. Sándor Mária: Törökországi útibeszámoló. = Művéd 16 (1972):4. p. 251–255. 10 ill.
- Gerő László: Az építészeti stílusok. Bp. 1972. 176 p. ill.
- Gerő László: Százéves a magyar műemlékvédelem. = TermVil 103 (1972):5. p. 208–209. 6 ill.
- Gerő László: Történelmi városrészek. Bp. Műszaki Kiadó 1971. 238 p. 184 ill. Rec. TermVil 103 (1972):2. 95. p.
- Gerő László: Váraink műemléki védelméről. = MÉpm 1972:2. p. 34–49. 53 ill.
- Gervers-Molnár Veronika: The history of Sárospatak's court revealed in sepulchral monuments. = Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay... à l'occasion de son cinquantième anniversaire. Braga, Livraria Cruz, 1971. p. 247–265.
- Gervers-Molnár Veronika: A középkori Magyarország rotundái. Bp. Akad. Kiadó, 1972. 93 p. 67 ill. (Művészettörténeti Füzetek 4.)
- Gervers-Molnár Veronika: Romanesque round churches of Medieval Hungary. = Actes du XXIIe Congrès Internat. d'Hist. de l'Art. Budapest 1969. (1972.) Tome I. p. 385–401., Tome III. p. 117–120. (t. 99–102.)
- Gink Károly vide: Gombos Károly
- Gombos Károly–Gink Károly: Tájak, várak, kolostorok. Örményország. Bp. Corvina Kiadó 1972. 59 p. 146 t.
- Granastói Pál: Műemlékvédelem és városrendezés. = Művéd 16 (1972):1. p. 21–24. 1 t.
- Grexa Gyula: Tabán. = Budapest 10 (1972):8. p. 32–35. 12 ill.
- Györffy György: A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése. — Die Frage der Ansiedlung der Stuhlweissenburger (Székesfehérvár) Latiner. = Székesfehérvár évszázadai, 2. Középkor. (Székesfehérvár 1972.) p. 37–44.
- Györffy György: Szent László egyházpolitikája. — Die Kirchenpolitik von Sankt Ladislaus. = Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára (Túrkeve 1971.) p. 63–85.
- Györffy György vide: István király emlékezete.
- H. Gyürky Katalin: Buda településének kezdete a régészeti adatok alapján. — Die Anfänge der Besiedlung von Buda im Spiegel der archäologischen Angaben. = ArchÉrt 99 (1972):1. p. 33–46. 11 ill.
- H. Gyürky Katalin: A koldulórendek városi kolostorai kutatásának szempontjairól és módszereiről. (Hozzászólás a középkori, régészeti, tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II.:14. p. 67–69.
- Hajdú-bihari kéziratok térképek. Szerk.: Komoróczy György. Debrecen, Déri Múzeum, 1972. 342 p. (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 1.)
- Hajdú-Bihar megye földrajzi nevei. I. A polgári járás. Végh József irányításával gyűjtötte: Tóth Katalin és Terge Lajos. Szerk. Papp László és Végh József. Debrecen, Polgári nagyközség Vb. 1970. 57 p.
- Hajnóczy Gyula: Építészképzés és műemléktudomány. = Művéd 16 (1972):1. p. 5–14. 5 ill.
- Халиков А. X. vide: Вопросы этногенеза.
- C. Harrach Erzsébet: Előzetes jelentés a magyarszecsődi plébániatemplom helyreállítási munkáiról. = VasiSzle 26 (1972):1. p. 96–104. 6 ill.
- P. I. Hartyáni Bora–Patay Árpád: A dunaföldvári Öregtoronynál előkerült régészeti növények vizsgálata. = SzekszMúzÉvk 1 (1970) p. 209–222.
- Heckenast Gusztáv–Nováki Gyula–Vastagh Gábor–Zoltay Endre: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. (A honfoglalástól a XIII. század közepéig.) Bp. Akad. Kiadó, 1968. 253 p. 230 ill. Rec. Bartha Antal: ActaHistHung 18 (1972):1–2. p. 183–186.
- Hellebrandt Magdolna: Történeti kőemlékek Vácott. — Historische Steindenkmäler in Vác. = StudCom Pestm 1 (1972) p. 99–115. 7 ill.
- Henkey Gy.: Rusze-környéki tatárok embertani vizsgálata. — Anthropologische Untersuchung der Tataren in der Umgebung von Russe (Bulgaria). = AnthHung 11 (1972) p. 137–163. 8 t.
- Holl Imre: A városkutatás kérdései a középkori régészetben. — Die Stadtforschung in der Archäologie des Mittelalters. (Előadás a középkori, régészeti, tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II.:14. p. 53–57., 124–125.
- Holl Imre vide: Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 5, 6., Polla, B.
- Horler Miklós: La Charte de Venise et la restauration des monuments historiques en Hongrie. — The Charter of Venice and the restoration of historical monuments in Hungary. = IcomBull Bp. 1 (1971) p. 52–125. 67 ill.
- Horler Miklós: Műemlékvédelem és a mai építészet. = MÉpm 1972:2. p. 26–33. 16 ill.
- Horler Miklós: Proposition pour l'échange international des méthodes de la restauration des monuments historiques. = Il monumento per l'uomo. Atti del II Congresso Internazionale del Restauro Venezia, 25–31 maggio 1964. Padova, Marsilio Ed. 1971. p. 94–114. 18 ill.
- Horváth Béla: Az Árpád-kori falukutatók eredményeiről. (Hozzászólás a középkori, régészeti, tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II.:14. p. 34–36.
- Iff. Horváth Béla: Százéves a magyar műemlékvédelem. = BorsSzle 16 (1972):3. p. 78–82.
- Horváth István: Az esztergomi középkori várostörténeti kutatásokról. (Hozzászólás a középkori, régészeti,

- tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II.:14. p. 59–61.
- Horváth János*: Középkori irodalmunk székesfehérvári vonatkozásáról. — Zur Frage der ungarischen mittelalterlichen Literatur über Stuhlweissenburg (Székesfehérvár). = Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor. (Székesfehérvár 1972.) p. 126–142.
- Horváth László* vide: *Füzes Miklós*
- Huszár Lajos*: Anjou-kori pénzverés Székesfehérvárott. — Anjouzeitliche Münzprägung in Stuhlweissenburg (Székesfehérvár). = Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor. (Székesfehérvár 1972.) p. 113–122. 1 ill.
- Huszár Lajos*: Bajor pénzek forgalma a középkori Magyarországon. = Soprszle 26 (1972):2. p. 145–159. 2 ill.
- Huszár Lajos*: A kishánai vár éremletei. = EgriMúzÉvk 8–9 (1970–71) p. 215–218. 1 t.
- Huszár Lajos*: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. I. rész. Die urkundlichen Quellen der ungarischen mittelalterlichen Münzgeschichte. — Chartered sources of the Medieval Hungarian monetary history. = NumKözl 70–71 (1971–1972) p. 39–49.
- Huszár Lajos*: Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban. — Денежный оборот и денежные отношения в Шопроне. — La circulation monétaire et les relations des valeurs monétaires à Sopron. = Századok 105 (1971):5. p. 1150–1184.
- Huszár Lajos* vide: *Vajay Szabolcs*
- Ikvai Nándor*: A ceglédi vaseszközlelet. — Der Eisengerätfund aus Cegléd. = StudComPestm 1 (1972) p. 135–165. 18 ill.
- Írásné Melis Katalin*: Budapest-Rákoskeresztúr Árpád-kori templomrom — Церковь эпохи Арпадов в Ракошкерестурском р-не г. Будапешта. — La ruine de l'église de l'époque arpadienne de Budapest-Rákoskeresztúr. = ArchÉrt 99 (1972):1. p. 106–111. 7 ill.
- István király emlékezete. Györffy György*: István király. A koronázási jelvények. István király intelmei. (Ford.: Kurcz Ágnes.) Bp. Magyar Helikon Kiadó 1971. 85 p. 27 t. Rec. G. L.: Művéd 16 (1972):4. 207. p.
- T. Juhász Irén*: Régészeti adatok a középkori Bihar megye nyugati részének településtörténetéhez. = BékésMúzKözl 1 (1971) p. 155–165. 4 t. 1 térk.
- T. Juhász Irén*: Románkori kőfaragvány Vésztőről. — Une pierre sculptée de l'époque Romaine provenant de Vésztő. = ArchÉrt 99 (1972):2. p. 240–242. 3 ill.
- Kahler Frigyes*: Csák Máté pénzverése? = Az Érem 28 (1972):1. p. 10–11. 3 ill.
- Kalmár János*: Régi magyar fegyverek. Bp. Natura Kiadó 1971. 430 p. 668 ill. Rec. Kovács László: ActaArchHung 24 (1972):4. p. 428–435.
- Kämpfer, Frank* vide: *Somogyi Árpád*
- Kaposvári Gyula*: Szolnok 900 éve. = Múzeumi levelek 11–12 (1972) p. 3–4. 1 ill.
- Katona Imre*: Kőszeg várának leírása 1686-ból. = VasiSzle 26 (1972):2. 296. p.
- Király Péter*: Der sogenannte Beutel König Stephans I. von Ungarn. = StudSlav 17 (1971):3–4. p. 219–248. 14 ill.
- Kisházi Ödön*: Százéves a magyar műemlékvédelem. = Művéd 16 (1972):1. p. 1–4. 2 t.
- Kissné Nagypál Judit*: A karsai református templom helyreállítása. = Művéd 15 (1971):4. p. 204–210. 9 ill.
- Kissné Nagypál Judit*: Sopron „falai”. A városmagerekonstruáció gondjairól. = MÉpm 1972:2. p. 18–25. 19 ill.
- Kizlaszov L. R.*: Isztoria Tuvi v Szrednie veka. — Tuva története a középkorban. Moszkva, Izd. Moszkovszkogo Univ. 1969. 211 p. Rec. Fodor István: Századok 106 (1972):3. p. 708–712.
- Klaniczay Tibor*: A magyar középkorkutatás feladatai. = MTud 17 (1972):2. p. 75–82.
- Koller, Heinrich*: A székesfehérvári királyi trónus kérdése. — Das Problem des Königsthrons zu Stuhlweissenburg (Székesfehérvár). = Székesfehérvár évszázadai. 2. Középkor. (Székesfehérvár 1972.) p. 7–20.
- Komáromy József*: Miskolci séták. Miskolc: Művészeti és Propaganda Iroda 1972. 157 p. 1 térk.
- Komoróczy György* vide: *Hajdú-bihari kéziratos térképek.*
- Kovács Éva*: III. Béla és Antiochiai Anna halotti jelvényei. — Funeral insignia of Bela III. and Anne of Antioch. = MűvÉrt 21 (1972):1. p. 1–14. 8 ill.
- Kovács Éva*: A középkori magyar királyság jelvényeinek kérdése. — Zur Frage der Insignien des mittelalterlichen ungarischen Königtums. = Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor. (Székesfehérvár 1972.) p. 103–112. 1 ill.
- Kovács László*: A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai. — Les massues étoilées des XIe–XIVe siècles conservées au Musée National Hongrois. = FolArch 22 (1971) p. 165–181. 7 ill.
- Kovács László* vide: *Kalmár János*
- Kovács Péter* vide: *F. Petres Éva*
- Kovalovszki Júlia*: A középkori falvak régészeti kutatása. — Die archäologische Erforschung der mittelalterlichen Dörfer. (Előadás a középkori, régészeti, tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II.:14. p. 22–30., 118–120.
- Kovalovszki Júlia* vide: *Szabó István*
- A. Kozák Éva*: A hollókői vár ásata. — Ausgrabung in der Burg von Hollókő. = ArchÉrt 99 (1972):2. p. 167–187. 30 ill. 1 alaprajz.
- A. Kozák Éva*: Régészeti és műemléki kutatások a dunaföldvári Öregtoronyánál. = SzekszMúzÉvk 1 (1970) p. 181–208. 1 térk. 35 ill.
- A. Kozák Éva*: Szép hazánkat járva: Hollókő vára. = Éltud 27 (1972):9. p. 418–421. 3 ill.
- Kozák Károly*: A jánoshidai rk. templom (volt premontrei prépostság) feltárása. = Jászkunság 18 (1972):2. p. 86–96. 14 ill. (Műemlékek Szolnok Megyében 7.)
- Kozák Károly*: Középkori váraink feltárása. — Die Aufdeckung von mittelalterlichen Burgen. (Előadás a középkori, régészeti, tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II.:14. p. 98–103., 137–139.
- Kozák Károly*: A szekszárdi bencés apátság feltárása, I. = SzekszMúzÉvk 1 (1970) p. 155–180. 41 ill. 1 t.
- Kozák Károly* vide: *Fodor László*
- Kozák Károly–Levárdy Ferenc–Sedlmayer János*: A győri székesegyház Szentháromság (Hédervár) kápolnája. — La chapelle Sainte Trinité (Hédervár) de la cathédrale de Győr. = Arrabona 14 (1972) p. 99–156.
- Kőfalvi Imre*: A lébenyi templom. = Arrabona 14 (1972) p. 77–98. 5 t. 20 ill.
- Kőhegyi Mihály*: Der Silberschatz von Kelebia aus dem 14. Jahrhundert. = ActaAntSzeged 14 (1971) p. 137–148. 2 t. (ArchKonfSzeged 1971.)
- Kőhegyi Mihály* vide: *Fekete Lajos, Gedai István, Pohl Artúr*
- Középkori, régészeti, tudományos ülésszak*. 1970. december 8–10. Bp. Szerk.: Nagy Emese. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1971. 143 p. (RégFüz Ser. II.:14.)
- Kralovánszky Alán*: Az ezeréves Székesfehérvár. = TermVil 103 (1972):8. p. 338–342. 10 ill.
- Kralovánszky Alán*: The paleosociographical reconstruction of the eleventh century population of Képuszta. Methodological study. — Képuszta XI. századi népességének paleoszociografiai rekonstrukciója. (Módszertani tanulmány.) = PécsiMúzÉvk 13 (1968) p. 75–116. 19 ill. 36 táblázat.
- Kralovánszky Alán*: A székesfehérvári középkori kutatások 25 évének eredményéről. (Hozzászólás a középkori, régészeti, tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II.:14. p. 95–97.
- Kralovánszky Alán* vide: *F. Petres Éva, Székesfehérvár évszázadai.*
- Kristó Gyula*: XI–XII. századi epikánk és az Árpád-

- kori írásos hagyomány. — Die ungarische Epik aus dem 11–13. Jahrhundert und die schriftliche Überlieferung aus der Árpádenzeit. — Венгерская эпика XI–XIII. веков и письменная традиция эпохи Арпадов. = *Ethn* 83 (1972):1. p. 53–73.
- Kriszt György*: Beszámoló a műemléki albizottságok VI. országos értekezletéről. = *Múzközl* 1971:3. p. 80–88.
- Kubinyi András*: A középkori főváros. = Budapest helytörténeti kézikönyve, I. fejezet: Helytörténeti kutatás a fővárosi kerületekben. p. 27–38.
- Kubinyi András*: Székesfehérvár középkori oklevéladása és pecsétjei. — Die mittelalterlichen Urkunden und Siegel der Stadt Stuhlweissenburg (Székesfehérvár). = Székesfehérvár évszázadai, 2. Középkor. (Székesfehérvár 1972.) p. 151–168. 5 ill.
- Kubinyi András*: A XIV–XVI. század várostörténeti problémái és a régészet. — Stadtgeschichtliche Probleme und Archäologie im XIV–XVI. Jahrhundert. (Előadás a középkori, régészeti, tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = *RégFüz* Ser. II.:14. p. 45–52., 123.
- Kubinyi András*—*Székely György*: „Fővárosunk ezer éve.” Tudományos vita a kiállításról. = Budapest 10 (1972):6. p. 30–32. 8 ill.
- László Gyula* vide: *Deér József*
- László Miklós*: Aranybulla. = *Múzsák* 1972:2. p. 16–17. 3 ill.
- Lengyel Imre*: Analyses chimiques des os mis au jour dans l'église médiévale en ruine de Balatonfüred. = *ActaArchHung* 24 (1972):1–3. p. 237–240.
- Levárdy Ferenc*: Il pontile della cattedrale di Pécs. = Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art. Budapest 1969. (1972.) Tome I. p. 421–425., Tome III. p. 127–129. (t. 109–111.)
- Levárdy Ferenc*: Száz év a műemlék-kiállítás tükrében. = *Művéd* 16 (1972) p. 217–224. 6 ill.
- Levárdy Ferenc*—*Szlaterics Gyula*: Műemlékek és műemlékvédelem Zala megyében. — Kunstdenkmäler und Denkmalpflege im Komitate Zala. = A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. p. 339–358. 14 ill.
- Levárdy Ferenc* vide: *Kozák Károly*
- Lócsy Erzsébet*: A budai várnegyed XIV. századi városrendezése előtti topográfiájáról és a kutatás módszereiről. (Hozzászólás a középkori, régészeti, tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = *RégFüz* Ser. II.:14. p. 58–59.
- Lotterhof Edit*: Anthropological investigation of the skeletal material from the cemetery at Röske-Kőszó farm from the 14–15th centuries. = *ActaBiolSzeged* 17 (1971) p. 221–229. 2 t.
- S. Lovag Zsuzsa*: Byzantine type reliquary pectoral crosses in the Hungarian National Museum. = *FolArch* 22 (1971) p. 143–164. 7 ill. 1 t.
- Lőrinczy György*: Sopron. Bp. Corvina Kiadó 1971. 14 p. 122 ill. *Rec. Mollay Károly*: Soprszle 26 (1972):3. p. 285–286.
- Magyar Kálmán*: L'ornement de dragon des carreaux de poêle du château Báthory et les mythes de dragon du moyen âge. (ArchKonfSzeged 1971.) = *ActaAntSzeged* 14 (1971) p. 153–161. 2 ill.
- Magyar műemlékvédelem 1969–1970*. Bp. Akadémiai Kiadó 1972. 480 p. 531 ill. (Orsz. Műemléki Felügyelet Kiadványai, 6.)
- Major Jenő* vide: *Szabó István*
- Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje. Bp. Akad. Kiadó 1971. 237 p. 98 ill.
- Mályusz Elemér*: A „csuti főesperesség”. — „Archidiaconat de Csut.” = *MagyTörtSzle* 2 (1971) p. 387–392.
- Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. Akad. Kiad. 1971. 398 p.
- Mándoky K. István*: A Hantos-széki kunok. — Die Komanen von Hantos-szék (sedis Hontos). = Székesfehérvár évszázadai, 2. Középkor. (Székesfehérvár 1972.) p. 73–82.
- Marosi Endre* vide: *Sugár István*, *Szántó Imre*.
- Marosi Ernő*: Egy gótikus madonna Somogyvárról és a Szent Egyed-apátság kerengője. — Eine gotische Madonna aus Somogyvár und der Kreuzgang der Sankt-Ägidius-Abtei. = *MűvÉrt* 21 (1972):2. p. 93–103. 23 ill.
- Marosi Ernő*: Mátyás király székesfehérvári sírkápolnája. — Die Grabkapelle des Königs Matthias Corvinus. = Székesfehérvár évszázadai, 2. Középkor. (Székesfehérvár 1972.) p. 169–184. 10 ill.
- Marosi Ernő*: A román kor művészete. Bp. Corvina Kiadó 1972. 312 p. 8 színes t. 203 ill.
- Marosi Ernő*: Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet-templom építéstörténetéhez, 3. — Studien zur Baugeschichte der Hl. Elisabeth-Kirche zu Kaschau (Košice), 3. = *MűvÉrt* 20 (1971):4. p. 261–291. 48 ill.
- Marosi Ernő*: Wege zur spätgotischen Architektur in Ungarn. = Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art. Budapest 1969. (1972.) Tome I. p. 543–549., Tome III. p. 177–178. (t. 154–155.)
- Mendele Ferenc* vide: *Czeplédy Ilona*
- Merényi Ferenc*: L'ultimo quarto di secolo della tutela dei monumenti in Ungheria. = *ActaHistArtHung* 18 (1972):1–2. p. 29–69. 52 ill.
- Merényi Ferenc*: Műemlékvédelem és múzeumügy. — Kunstdenkmalschutz und Museumwesen. = *EgriMúzÉvk* 8–9 (1970–71) p. 19–25.
- Merényi Ferenc*: Tájékoztató a magyar műemlékvédelemről. = *Múzközl* 1971:3. p. 31–41.
- Méri István* vide: *Szabó István*
- Mesterházy Károly*: A kéziratok térképek régészeti hasznosítása. = Hajdú-bihari kéziratok térképek. Debrecen 1972. p. 159–170.
- Mesterházy Károly*: A mai Hajdú és Bihar megye településtörténetének vázlata a tatárjárásig. = Hajdú-bihari kéziratok térképek. Debrecen 1972. p. 159–170.
- Mesterházy Károly*: Sarkad a tatárjárásig. = Tanulmányok Sarkad múltjából. Sarkad 1972. p. 17–27.
- Mészáros Ottó*: Budapest évszázada. = *Múzsák* 1972:4. p. 3–8. 12 ill.
- Mészáros Ottó*: Fehérvár ezer éve. = *Múzsák* 1972:2. p. 12–15. 6 ill.
- A Metrő régészete*: A prágai földalatti vasút most folyó építkezésénél 9–13. századi településre bukkantak a Moldva folyó bal partján. = *Múzsák* 1972:1. 43. p. 1 ill.
- Mezey László*: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. — Die kirchlichen Institutionen Stuhlweissenburgs (Székesfehérvár) im Mittelalter. = Székesfehérvár évszázadai, 2. Középkor. (Székesfehérvár 1972.) p. 21–36.
- Miletics, Nada*: A középkori Bosznia síremlékei. Budapest 1972. szept. 2. — okt. 1. Varmúzeum. (Kiállítási vezető.) Bp. 1972. 11 p. 13 t.
- Módy György*: A falu település- és birtoklástörténete a hajdúk megtelepedéséig. = Hajdúhadház múltja és jelene. Gyula 1972. p. 31–37. 14 ill.
- Módy György*: A középkori fejlődés a XVII. sz. közepéig. = Tanulmányok Sarkad múltjából. Sarkad, 1971. p. 29–42.
- Molnár József*: Az egri Kethüdá dzsámi. — La djami „Kethüdá” d'Eger. = *EgriMúzÉvk* 8–9 (1970–71) p. 231–247. 11 ill.
- Mollay Károly* vide: *Lőrinczy György*, *Rácz Endre*
- Molnár Aurél*: Az Alföld századai. Szolnok, Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Szeged. = *Múzsák* 1972:1. p. 3–12., 19.
- Molnár József*: A hazai török imafülkék szerkezeti vizsgálata. = *Művéd* 15 (1971):4. p. 199–203. 8 ill.
- Molnár József*: Sinan (építőmester) magyarországi munkáinak nyomában. = *Művéd* 16 (1972):1. p. 25–28. 9 ill.
- Moravcsik Gyula*: Byzantium and the Magyars. Bp. Akadémiai Kiadó, Amsterdam: Hakkert, 1970. 147 p. *Rec. Korenchy Éva*: NyelvKözl 74 (1972):1. p. 272–273., *S. Nüstrel, Petre*: SüF 30 (1971) p. 385–386., *Vásáry István*: StudSlav 18 (1972):3–4. p. 393–394.

- Müller Heinrich: Fegyverek és hadviselés a VI–VIII. században. Vezető. (A berlini német Történeti Múzeum vendégkiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban, 1972. Bp. Népműv. Prop. Iroda 1972. 28 p. ill.
- Müller Róbert: A pogányszentpéteri ásatás. — Die Ausgrabungen in Pogányszentpéter. = A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. p. 265–283. 3 t. 1 ill.
- Müller Róbert: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegkek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg: Göcseji Múzeum 1971. 112 p. 4 térk. (A Göcseji Múzeum Kiadványai, 30.)
- Nagy Árpád: Négy reneszánsz kori síremlék a középkori egri Szent János-székesegyházból. — Vier Grabplatten der Renaissance-Zeit aus der mittelalterlichen Kathedrale zu Eger. = EgriMúzevk 8–9 (1970–71) p. 105–132. 11 ill.
- Nagybákay P.: Céhek, céhemlékek Veszprém megyében. Veszprém, Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága 1971. 68 p. ill. Rec. Török László: ActaArchHung 24 (1972):4. 436. p.
- Németh Annamária: Kincstár a Magyar Nemzeti Múzeumban (12–18. századi ötvösművek.) = Budapest 10 (1972):7. p. 22–25. 8 ill.
- Németh Ferenc: Holló szállt a Kárpátokon át, 1–2. 1. Hunyad magas falánál. Látogatás a vajdahunyadi Várban. 2. Az argeji udvar. = Éltud 27 (1972) p. 1076–1082. 12 ill., p. 1115–1125. 12 ill.
- Németh Péter: Miért volna csak romantika Attila és Árpád sírjának kutatása? = MagyTörtSzele 2 (1971) p. 551–556.
- Németh Péter: A szabolcsi kutatásokról s a korai központok kutatásának szempontjairól. (Hozzászólás a középkori régészeti tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II:14. p. 87–89.
- Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 5, 6. Hg v. H. Jankuhn. Hildesheim, A. Lax Verl. 1970. 388, 271 p. Rec. Holl Imre: ActaArchHung 24 (1972):1–3. p. 347–348., 348–349.
- Nagy Emese: Királyi központok kutatása. — Die Erforschung der königlichen Zentren. (Előadás a középkori régészeti tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II:14. p. 90–94., 135–136.
- Nagy Emese: Tudományos ülésszak és kiállítás a magyar középkori régészet huszonöt éves fejlődéséről. = ArchÉrt 99 (1972):1. p. 117–119. 1 ill.
- Nagy Emese: Utószó (a középkori régészeti tudományos ülésszakon). = RégFüz Ser. II:14. p. 107–108.
- Nagy Lajos: Székesfehérvár későközépkori topográfiája. — Die spätmittelalterliche Topographie von Stuhlweissenburg (Székesfehérvár). = Székesfehérvár évszázadai, 2. Középkor. (Székesfehérvár 1972.) p. 199–214. 2 ill.
- Nagy Lajos: A török hódoltságtól az egységes Budapestig. = Budapest helytörténeti kézikönyve, I. fejezet. Helytörténeti kutatás a fővárosi kerületekben. p. 39–63.
- Nagy Lóránt: Egy kiadatlan szlavón obulus. = Az Érem 27 (1971):2. 9. p.
- S. Násturel, Petre vide: Moravcsik Gyula
- Nemes Klára vide: Cartographia Hungarica I.
- Nováki Gyula: Die neuesten Erfolge der archäologischen Forschungen des Eisenhüttenwesens in Ungarn. = Actes du VIIe Congr. Internat. des Sciences Préhist. et Protohist. Prague 1966. (Praha: Acad. 1971.) p. 1219–1221.
- Nováki Gyula vide: Heckenast Gusztáv
- Pálóczi-Horváth András: Böcsör fia Péter faluja. = Magyar Hírlap 1972. febr. 18.
- Pálóczi-Horváth András: A kunok Bács-Kiskun megyében. = Bács-Kiskun megye Budapesten, 1972. márc. 1–15. p. 51–54.
- Pámer Nóra: Szép hazánkat járva. Csesznek vára. = Éltud 27 (1972) p. 654–657. 3 ill.
- Parádi Nándor: Az etei XVI. századi kincslet. — The Ete hoard from the XVIth century. = SzekszMúzevk 1 (1970) p. 223–236. 3 ill.
- Parádi Nándor: A későközépkori falukutatásokról. (Hozzászólás a középkori régészeti tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II:14. p. 37–40.
- Parádi Nándor: A Letenye-szentkeresztombi kerek templom feltárása. — Die Ausgrabung der Rundkirche von Letenye-Szentkeresztomb. = A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. p. 239–264. 10 ill.
- Parádi Nándor—Szakály Ferenc: Emlékiállítás Dózsa György születésének 500. évfordulója alkalmából. Magyar Nemzeti Múzeum 1972. május–augusztus. Bp. KMI Soksz. 1972. 14 p. 4 ill.
- Patay Árpád vide: P. I. Hartyáni Bora.
- Pénovátz Antal: Friesachi denárok Bajsa határában. = NumKözl 70–71 (1971–1972) 81. p.
- Perehazy Károly: Tolnában—Baranyában. = Művészet 13 (1972):4. p. 4–5. 2 ill.
- F. Petres Éva—Kralovanszky Alán—Kovács Péter etc.: Az 1000 éves Székesfehérvár. (Kiállítási vezető.) Székesfehérvár, Fejér megyei Nyomdaipari V. 1972. 30 sztlan p. ill. (Az István Király Múzeum Közleményei. — Bulletin du Musée Roi Saint Étienne, Ser. D. No. 82.) Rec. Népművelés 19 (1972):7. 48. p. 5 ill.
- Pogány Frigyes: Műemlék és környezete. = Művéd 16 (1972):1. p. 15–20. 3 t.
- Pohl Artúr: Az alsólendvai Bánfy-család pénzverése a 15. században. — Die Münzprägung der Familie Bánfy von Alsöldendva im 15. Jahrhundert. — The 15th century coinage of the family Bánfy of Alsöldendva. = NumKözl 70–71 (1971–1972) p. 71–73.
- Pohl Artúr: V. László pénzverése (1453–1457). — Die Münzprägung des Königs Ladislaus V. (Posthumus) 1453–1457. — The minting of Ladislaus V Posthumous 1453–1457. = NumKözl 70–71 (1971–1972) p. 51–58. 2 táblázat.
- Pohl Artúr: Die Münzkammer Siebenbürgens 1325–1526. = Südostdeutsches Archiv, 1970. Rec. Kőhegyi Mihály: NumKözl 70–71 (1971–1972) p. 84–85.
- Pohl Artúr: Die Silberquelle der Slavonischen Banalendare. = Südost-Forschungen, 1967. Rec. Kőhegyi Mihály: NumKözl 70–71 (1971–1972) 84. p.
- Pohl Artúr vide: Pošvář, Jaroslav
- Polla, B.: Kežmarok. Bratislava, 1971. 251 p. 59 t. 104 ill. 2 mell. (Archaeologica Slovaca Fontes 10.) Rec. Holl Imre: ArchÉrt 99 (1972):2. p. 285–286.
- Pošvář, Jaroslav: Moravské mincovny. (Morva pénzverdek.) Brno, Moravské Múzeum, 1970. Rec. Pohl Artúr: NumKözl 70–71 (1971–1972) p. 86–87.
- Puruczki Béla: Szép hazánkat járva: Szádvár vára. = Éltud 27 (1972):52. p. 2478–2481. 5 ill.
- Rácz Endre: Fertőd. Bp. Corvina 1972. 12 p. 65 ill. Rec. Mollay Károly: SopSzele 26 (1972):3. p. 285–286.
- Rádóczy Gyula: Héber betűjeles Árpád-házi pénzek. — Árpádenmünzen mit hebräischen Buchstabenzeichen. — Monnaies signées de lettres hébraïques au temps du règne des Árpáds. = NumKözl 70–71 (1971–1972) p. 33–37. 2 t.
- Román András: A magyar műemlékvédelem nagy napjai. Az ICOMOS III. Közgyűlése és kollokviuma. = Művéd 16 (1972):4. p. 209–216. 12 ill.
- Rózsa György: A magyar vedutakutatás módszereiről. (Hozzászólás Gerevich László előadásához a középkori régészeti tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II:14. p. 13–17.
- Rózsa Gyula: Ismerőseim a kapualjak. = Budapest 10 (1972):1. p. 23–25.
- Sági Károly: Újabb balatoni vita. (Válasz dr. Bendefy László észrevételeire.) = FöldrÉrt 20 (1971):4. p. 485–490.
- G. Sándor Mária: Szép hazánkat járva. Márévár. = Éltud 27 (1972) p. 947–949. 5 ill.
- G. Sándor Mária: Szép hazánkat járva: Mecseknádasd. = Éltud 27 (1972):3. p. 107–110.
- G. Sándor Mária vide: Gerő Győző
- Sápi Lajos: A Hortobágy műemlékei. — Les monuments

- historiques d'Hortobágy. = DebrMúzÉvk 1969–1970. p. 505–524. 9 ill.
- Schultheisz Emil – Tardy Lajos: The contacts of the two Dees and Sir Philip Sydney with Hungarian physicians. = Communicationes. Suppl. 6 (1972) p. 97–111.
- Sedlmayer János vide: Kozák Károly
- Seress Gábor: Gödöllő. = Budapest 10 (1972):1. p. 18–20. 5 ill.
- Sódor Alajos vide: Cs. Tompos Erzsébet.
- Solymosi László: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. = MNyelv 68 (1972):2. p. 179–190.
- Somogyi Árpád: Kunstdenkmäler der griechischen Diaspora in Ungarn. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies 1970. 72 p. 46 ill. Rec. Kämpfer, Frank: SüF 30 (1971) p. 394–395.
- Soóky Andrea: A királyné szőnyege. (XI. századi bayeux-i Matild királyné szőnyege.) = Múzsák 1972:1. p. 24–25. 1 ill.
- Sugár István: Az egri vár és viadala. Bp. Zrínyi Katonai Kiadó 1971. 152 p. 60 képes tábla. Rec. Marosi Endre: HadtKözl 19 (1972):2. p. 385–387.
- Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század) c. művének vitája. (Első közlemény: Méri István, Kovalovszki Júlia, Major Jenő hozzászólásai.) = Ethn 83 (1972):1. p. 85–91.
- Szabó János Győző: Gótikus pártaövek a kismánai vár temetőjéből. – Spätmittelalterliche Prunkgürteln aus dem Burg-Friedhof von Kismána. = EgrMúzÉvk 8–9 (1970–71) p. 57–90. 21 ill.
- Szabó Tibor: A „Doboz” helységnév eredete. = Békési Élet 7 (1972):3. p. 481–484.
- Szakály Ferenc: Az 1514-es parasztháború Szabolcs-szatmári „oklevéltára”. = SzabSzatSze 7 (1972):4. p. 77–84.
- Szakály Ferenc vide: Parádi Nándor
- Szántó Imre: Eger vár védelme 1552-ben. Eger: Városi Tanács 1971. 267 p. Rec. Marosi Endre: HadtKözl 19 (1972):2. p. 387–390.
- Sz. Szatmári Gizella: Egykori Fesztetics-uradalom és kastély Pest határában. = Művéd 16 (1972):1. p. 37–41. 3 ill.
- Szathmáry Király Erzsébet: Szép hazánkat járva. A balatonszentgyörgyi „végvár”. = Éltud 27 (1972) p. 488–490. 4 ill.
- Székely György: A székesfehérvári latinok és vallonok a középkori Magyarországon. – Die Latiner und die Wallonen von Stuhlweissenburg (Székesfehérvár) im mittelalterlichen Ungarn. = Székesfehérvár évszázadai, 2. Középkor. (Székesfehérvár 1972.) p. 45–72.
- Székely György: Várostörténeti problémák és régészet az Árpád-korban. – Stadtgeschichtliche Probleme und Archäologie zur Zeit der Árpáden. (Előadás a középkori régészeti tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II:14. p. 41–44., 121–122.
- Székely György vide: Kubinyi András
- Székesfehérvár évszázadai. 2. Középkor. Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága 1972. 231 p. (István Király Múzeum Közleményei A sorozat 14. sz.)
- Szepessy Géza: Néhány Árpád-kori pénz összetételének vizsgálata. – Die Untersuchung der Zusammensetzung einiger Münzen der Árpádenzeit. – Examen chimique de la composition de quelques monnaies du règne des Árpáds. = NumKözl 70–71 (1971–1972) p. 69–71.
- Szlaterics Gyula vide: Levárdy Ferenc
- Szűcs Jenő: „Nationalität” und „Nationalbewußtsein” im Mittelalter. Versuch einer einheitlichen Begriffssprache, II. Teil. – Народность и национальное самосознание в эпоху средневековья. II-я часть. = ActaHistHung 18 (1972):3–4. p. 245–266.
- H. Takács Marianna: Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század). Bp. Akadémiai Kiadó 1970. Rec. Détsky Mihály: ÉpítésTud 3 (1971):4. p. 475–479.
- Tardy Lajos vide: Schultheisz Emil
- XIII. (Tizenharmadik) századi ülőfülkék egy budavári kapualjban. = Budapest 10 (1972):1. 38. p. 1 ill.
- Tóbiás Áron: Az Alföld századai. Hódmezővásárhely. = Múzsák 1972:1. p. 13–15. 6 ill.
- Cs. Tompos Erzsébet–Zádor Mihály–Sódor Alajos: Az építészet története. Középkor. (Cs. Tompos E.: Bizánc és az iszlám építészete., Zádor M.: Román építész., Sódor Alajos: Gótikus építész.) Bp. Tan-
könyvkiadó 1971. 651 p. 778 t.
- Topál Judit: Árpád-kori temető és templom Cegléd-Madarászhalmon. – Eine Kirche und ein Gräberfeld aus der Arpadenzeit in Cegléd-Madarászhalom. = StudComPestm 1 (1972) p. 53–97. 3 t. 20 ill.
- H. Tóth Elvira: Die goldschmiedetechnische Untersuchung des Schatzfundes von Kelebia. (ArchKonf-Szeged 1971.) = ActaAntSzeged 14 (1971) p. 149–152.
- Török László: Egy alakos faragvány töredéke Szekszárdról. – Fragment d'une sculpture de pierre à figure humaine de Szekszárd. = ArchÉrt 99 (1972) p. 101–105. 3 ill.
- Török László: XI. századi palmettás faragványaink és a szekszárdi vállkő. – The XIth century carved stones with palmette decoration and the chamfer from Szekszárd. = SzekszMúzÉvk 1 (1970) p. 96–154.
- Török László vide: Építő századok, Friedman, J. B., – Nagybakay P.
- Urbán István: Szerkezettervezési (statikus) munka a műemlékek helyreállításánál. = Művéd 16 (1972):1. p. 29–36. 14 ill., 16 (1972):2. p. 109–116. 16 ill., 16 (1972):4. p. 246–250. 12 ill.
- Vajay Szabolcs: Les sources numismatiques de l'héraldique d'État hongrois. = Recueil du Congrès Berne 1968. 19. p. Rec. Huszár Lajos: NumKözl 70–71 (1971–1972) p. 85–86.
- Valter Ilona: A ciszterci monostorok kutatásáról. (Hozzászólás a középkori régészeti tudományos ülésszakon. Bp. 1970. dec. 8–10.) = RégFüz Ser. II:14. p. 70–71.
- Valter Ilona: La croix processionelle romane de Balatonfüred. = ActaArchHung 24 (1972):1–3. p. 215–232. 4 ill. t. 17–26.
- Valter Ilona: Szép hazánkat járva. A balatonfüredi kereszt. = Éltud 27 (1972) p. 1616–1619. 4 ill.
- Valter Ilona: A zalaszentmihályfalvi középkori templom régészeti kutatásainak eredményei. = Művéd 16 (1972):4. p. 241–245. 7 ill.
- Vámbéri Gusztáv: Szép hazánkat járva. Fót. = Éltud 27 (1972) p. 1908–1911. 4 ill.
- Vastagh Gábor: Metallurgische Folgerungen aus den Ausgrabungsfunden der Eisenverhüttung des XI–XII. Jh. = ActaArchHung 24 (1972):1–3. p. 241–260. 13 ill.
- Vastagh Gábor vide: Heckenast Gusztáv
- V. E.: Árpád-kori pénzek és pénzhamisítók. = Budapest 10 (1972):1. 42. p. 2 ill.
- V. E.: Feltárták a XII. Zsolna utcában a többszázéves budai vízvezeték egyik szakaszát. A vízvezetékét Mátyás király utasítására az 1470/80-as években fektették le. = Budapest 10 (1972):3. 35. p. 2 ill.
- Veres P. Tibor: A magyar nép etnikai történetének vázlata. = Valóság 15 (1972):5. p. 1–12.
- Voit Pál: A barokk és Magyarország. = Éltud 27 (1972) p. 692–700. 9 ill.
- Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. «Археология и Этнография Татарии. (A Közép-Volga-vidék török nyelvű népeinek etnogenezise.) Вып. I. Szerk.: A. X. Халиков. Казань, 1971. 295 p. Rec. Fodor István: ArchÉrt 99 (1972):2. p. 283–284.
- Wellner István: Régi budai és pesti látképek. A képeket válogatta és a bevezető szöveget írta: —. Megjelent Buda, Pest és Óbuda egyégitésének 100 éves évfordulója alkalmából. (Német, francia, angol, orosz nyelven.) Bp. Képzőművészeti Alap 1972. 20 p. 24 t.
- Wenger Sándor: Contributions à l'anthropologie de la

- population hongroise du Moyen Âge. = *AnthrHung* 10 (1971) p. 91—158. 2 t. 8 ill.
- Zádor Anna*: Tudományegyetemi képzés és a műemlékvédelem. = *Művéd* 16 (1972):2. p. 73—79. 5 ill.
- Zádor Mihály*: Byzantine influences in Early Medieval Hungarian architecture. = *Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art* Budapest 1969. (1972.) Tome I. p. 185—190., Tome III. p. 61—62. (t. 46—47.)
- Zádor Mihály* vide: *Foremitty, H., Cs. Tompos Erzsébet*
- Zákonyi Ferenc*: Szép hazánkat járva. Az alsóörsi gótikus ház. = *ÉlTud* 27 (1972) p. 1740—1742. 3 ill.
- Zimmer Károly*: Identification des différentes parties d'une trouvaille archéologique par analyse spectrale d'émission. = *ActaArchHung* 24 (1972):1—3. p. 233—235.
- Zolnay László*: Ismeretlen budai királynéi sír a középkorból. = Budapest 10 (1972):11. 41. p.
- Zolnay László*: Középkori díszkutat Budán. = Budapest 10 (1972):6. p. 22—25. 6 ill.
- Zolnay László*: A köztisztaság kezdetei. (Csatornázás, gyógyfürdők.) — (Város az időben, 36.) = Budapest 10 (1972):5. p. 39—41. 4 ill.
- Zolnay László*: Rómán kori kápolnát találtak a Ságvárligetben. = Budapest 10 (1972):11. 41. p.
- Zolnay László*: Szentek, királyok, bolondok régi csempéken. = Budapest 10 (1972):3. p. 23—25. 9 ill.
- Zolnay László*: Újonnan feltárt régészeti emlékek (a budavári királyi palotában). = Budapest 10 (1972):8. p. 18—19.
- Zolnay László*: Vadászatok a régi Magyarországon. Bp. Natura Kiadó, 1971. 272 p.+szltan ill.
- Zoltay Endre* vide: *Heckenast Gusztáv*

F. Fejér Mária

<i>T. Dobosi Viola</i> : R. Feustel, Menschen, Affenmenschen, Affen	121
<i>Wessetzky Vilmos</i> : M. Schiff Giorgini, C. Robichon és J. Leclant közreműködésével, Soleb II	121
<i>Kemenczei Tibor</i> : M. Novotná, Die Bronzefundorte in der Slowakei	122
<i>Kádár Zoltán</i> : G. Becatti, L'arte dell' età classica	123
<i>Tóth Endre</i> : H. Galsterer, Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel	123
<i>Gabler Dénes</i> : G. Alföldy, Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior	124
<i>Fitz Jenő</i> : M. L. Krüger, Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum	125
<i>B. Thomas Edit</i> : H. Kenner, Das Phänomen der Verkehrten Welt in der Griechisch-Römischen Antike	126
<i>B. Thomas Edit</i> : A. N. Zadoks-Josephus Jitta—W. J. Peters—W. A. van Es, Roman Bronze Statuettes from the Netherlands I. és II. kötetek	126
<i>Bálint Csanád</i> : P. Demolon, Le village mérovingien de Brebières	127
<i>Kőhegyi Mihály</i> : E. Beninger—H. Mitscha-Märheim, Das Langobardische Gräberfeld von Nikitsch, Burgenland	128
<i>Holl Imre</i> : N. Constantinescu, Coconi	128
<i>F. Fejér Mária</i> : Magyar régészeti irodalom 1972	129

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ю. Топал</i> : Памятник ювелирных изделий бронзового века из Очи	3
<i>Э. Том</i> : Вопрос о триаде торсов статуй капитолия Саварии	19
<i>И. Фодор</i> : К вопросу иранских связей искусства венгров-завоевателей родины	32

СООБЩЕНИЯ

<i>А. С. Бургер</i> : Римский саркофаг на горе Арань в г. Печ	42
<i>Т. П. Буоц</i> : Мозаика римского времени в Сомбатхее	50
<i>Д. Гашиар</i> : Интерцизская вотивная надпись	55
<i>Б. Лёриуц</i> : Клейменные кирпичи римских зданий Барбарикума	59
<i>А. Ч. Шош</i> : Отчет о раскопках в Покасепетке	66
<i>И. Т. Юхас</i> : Вестё, средневековые церковь и монастырь	78
<i>Ю. Алтманн</i> : Предварительное сообщение об исследованиях францисканской церкви в Будайском замке	82
<i>К. И. Мелиш</i> : Будайская средневековая обувь XIII—XIV вв.	88

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Я. Маккаи—Я. Шуйок</i> : Арнольд Мароши	103
<i>В. Вешиетцки</i> : Отчет о XVIII-ой Конференции Ориенталистов, проведенной в Любеке с 1 по 5 октября 1972 г.	105
<i>Н. Каллиц</i> : Симпозиум по раннебронзовому веку в Вероне-Лазинце и Стары-Смоковце	105
<i>Т. Надь</i> : VI Международный Конгресс по греко-латинской эпиграфике	106
<i>Ш. Шопрони</i> : Отчет о IX-ом Международном Конгрессе по лimesу	107
<i>Е. Б. Бониш</i> : Симпозиум по проблемам позднеримского наследия в Среднем Подунавье, проведенный в Мале Вожджани в 1972 г.	108

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>Я. Маккаи</i> : Acta Archaeologica ASH. Том XXIII	109
<i>К. С. Поци—Г. Энц</i> : Folia Archaeologica. Тома XXI и XXII	111
<i>Й. Корек</i> : Kalicz N., Agyag istenek. A neolitikum és rézkor emlékei Magyarországon	115
<i>Т. Кемениц</i> : K. Bakay, Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections	115
<i>З. Кадар</i> : Castiglione L., Az Ókor nagyjai	116
<i>И. Холл</i> : L. Gerevich, The Art of Buda and Pest in the Middle Ages	117
<i>М. Кёхеди</i> : Maksay F., A magyar falu középkori településrendje	118
<i>А. Палоци-Хорват</i> : Gy. Acsádi—J. Nemeskéri, History of Human Life Span and Mortality	118
<i>В. Т. Добоши</i> : Alt-Thüringen. Том XI.	120
<i>В. Т. Добоши</i> : R. Feustel, Menschen, Affenmenschen, Affen	121
<i>В. Вешиетцки</i> : M. Schiff Giorgini с участием C. Robichon'a, J. Leclant'a, Soleb II	121
<i>Т. Кемениц</i> : M. Novotná, Die Bronzefundorte in der Slowakei	122
<i>З. Кадар</i> : G. Becatti, L'arte dell' età classica	123
<i>Э. Том</i> : H. Galsterer, Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel	123
<i>Д. Габлер</i> : G. Alföldy, Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior	124
<i>Е. Фитц</i> : M. L. Krüger, Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum	125
<i>Э. Томас</i> : H. Kenner, Das Phänomen der Verkehrten Welt in der Griechisch-Römischen Antike	126
<i>Э. Томас</i> : A. N. Zadoks-Josephus Jitta—W. J. Peters—W. A. van Es, Roman Bronze Statuettes from the Netherlands. Тома I и II	126
<i>Ч. Балинт</i> : P. Demolon, Le village mérovingien de Brebières	127
<i>М. Кёхеди</i> : E. Beninger—H. Mitscha-Märheim, Das Langobardische Gräberfeld von Nikitsch, Burgenland	128
<i>И. Холл</i> : N. Constantinescu, Coconi	128
<i>Ф. Фейер</i> : Венгерская археологическая литература за 1972 г.	129

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

<i>J. Topál</i> : Un trésor de bijoux de l'âge du Bronze trouvé à Ócsa	3
<i>E. Tóth</i> : Le problème des torsos du trias capitoliien de Savaria	19
<i>I. Fodor</i> : Contribution à la question des rapports avec l'Iran de l'art hongrois de l'époque de la conquête	32

NOTES ET INFORMATIONS

<i>A. Sz. Burger</i> : Un sarcophage romain provenant de la colline Aranyhegy de Pécs	42
<i>T. P. Buocz</i> : Une mosaïque de l'époque romaine à Szombathely	50
<i>D. Gáspár</i> : Une inscription votive d'Intercisa	55
<i>B. Lőrincz</i> : Les briques à marques des édifices romains du Barbaricum	59
<i>A. Cs. Sós</i> : Rapport sur les fouilles de Pókaszeptek	66
<i>I. T. Juhász</i> : Vésztő, église et maison conventuelle médiévales	78
<i>J. Altmann</i> : Rapport préliminaire sur les fouilles de l'église des Franciscains de Budavár	82
<i>K. Írás-Melis</i> : Les chaussures à Bude au moyen âge. XIII ^e et XIV ^e siècles	88

CHRONIQUE

<i>J. Makkay—J. Sulyok</i> : Arnold Marosi	103
<i>V. Wessetzky</i> : Compte rendu de la XVIII ^e Conférence des Orientalistes, tenue à Lübeck du 1 ^{er} au 5 octobre 1972 ..	105
<i>N. Kalicz</i> : Symposions à Vérone-Lazise et à Starý-Smokovec ayant pour sujet l'âge de Bronze Ancien	105
<i>T. Nagy</i> : Le VI ^e Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine	106
<i>S. Soproni</i> : Compte rendu du IX ^e Congrès International sur le Limes romain	107
<i>É. B. Bónis</i> : Symposion tenu, en 1972, à Malé Vozokany, ayant pour sujet les problèmes de l'héritage de La Tène tardive dans la Région Centrale du Danube	108

LIVRES

<i>J. Makkay</i> : Acta Archaeologica ASH, Tome XXIII	109
<i>K. Sz. Póczy—G. Entz</i> : Folia Archaeologica, Tome XXI et XXII	111
<i>J. Korek</i> : N. Kalicz, Agyag istenek. A neolitikum és rézkor emlékei Magyarországon (Dieux d'argile. Les monuments du néolithique et de l'âge du Cuivre en Hongrie)	115
<i>T. Kemenczei</i> : K. Bakay, Seythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections	115
<i>Z. Kádár</i> : L. Castiglione, Az Ókor nagyjai (Les grands hommes de l'Antiquité)	116
<i>I. Holl</i> : L. Gerevich, The Art of Buda and Pest in the Middle Ages	117
<i>M. Kőhegyi</i> : F. Maksay, A magyar falu középkori településrendje (L'ordre de l'agglomération des villages hongrois au moyen âge)	118
<i>A. Pálóczi-Horváth</i> : Gy. Acsádi—J. Nemeskéri, History of Human Life, Span and Mortality	118
<i>V. T. Dobosi</i> : Alt-Thüringen, Tome XI	120
<i>V. T. Dobosi</i> : R. Feustel, Menschen, Affenmenschen, Affen	121
<i>V. Wessetzky</i> : M. Schiff Giorgini, avec la collaboration de C. Robichon et de J. Leclant, Soleb II	121
<i>T. Kemenczei</i> : M. Novotná, Die Bronzhortfunde in der Slowakei	122
<i>Z. Kádár</i> : G. Becatti, L'arte dell'età classica	123
<i>E. Tóth</i> : H. Galsterer, Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel	123
<i>D. Gabler</i> : G. Alföldy, Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior	124
<i>J. Fitz</i> : M.-L. Krüger, Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum	125
<i>E. B. Thomas</i> : H. Kenner, Das Phänomen der Verkehrten Welt in der Griechisch-Römischen Antike	126
<i>E. B. Thomas</i> : A. M. Zadoks-Josephus Jitta—W. J. Peters—W. A. van Es, Roman Bronze Statuettes from the Netherlands. Tomes I et II	126
<i>Cs. Bálint</i> : P. Demolon, Le village mérovingien de Brebières	127
<i>M. Kőhegyi</i> : E. Beninger—H. Mitscha-Märheim, Das Langobardische Gräberfeld von Nikitsch, Burgenland	128
<i>I. Holl</i> : N. Constantinescu, Coconi	128
<i>M. F. Fejér</i> : Littérature archéologique hongroise, 1972	129

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI. 1900 Budapest V., József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára, az AKADÉMIAI KIADÓ-nál. 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010, pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488, és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 50,— Ft.

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárusítóhelyen vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22.

Példányonkénti ára: 32,— Ft.

50007

50007

419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLÓGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

100. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 50,—Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A Szerkesztő bizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, L. KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest VIII., Múzeum körút 14—16. (Nemzeti Múzeum) Távb. 130-678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Távb.: 111-010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

Dercsényi Dezső: Entz Géza hatvan éves 155

TANULMÁNYOK

Kovács Tibor: Korai markolatlapos bronz török a Kárpát-medencében 157

Németh Péter: Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztende-
jéről (1969—1971) 167

Holl Imre: Sopron középkori városfalai IV 180

KÖZLEMÉNYEK

K. Végh Katalin: Adatok a kelta kocsitemetkezések kérdéséhez 208

Parragi Györgyi: Septimius Flaccus oltárköve Aquincumból 219

Wellner István: Megjegyzések az aquincumi helytartói villacsoport keletkezésének újabb adataihoz 222

Szirmai Krisztina: Portrék és szoborfejek az Aquincumi Múzeumban 224

Parádi Nándor: Az Esztergom — Széchenyi téri ásatás 232

SZEMLE

Tóth István: Jegyzetek Savaria római kőemlékeiről 250

F. Petres Éva: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1972. évben 256

Archäologische Forschungen im Jahre 1972 257

IRODALOM

Trogmayer Ottó: Archäologische Forschungen 1969. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen
Akademie der Wissenschaften 2. 280

Tóth Endre: L. Barkóczy — A. Mócsy, Die römischen Inschriften Ungarns. RIU 1. 280

Cs. Sós Ágnes: László Gy., A népvándorlaskor művészete 281

Fodor István: Dienes I., A honfoglaló magyarok 282

Bóna István: Alt-Thüringen XII. kötet 283

B. Thomas Edit: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Römische Abteilung 78 (1971) 2. és
(1972) 1. kötetek 284

ENTZ GÉZA HATVAN ÉVES

Nemrég töltötte be hatvanadik életévét Entz Géza, aki bár nem régész, és a szorosán vett feltárási munkából sem vette ki részét, mégis ha valaki a magyar régészet történetét egykor meg fogja írni, nem mellőzheti munkásságának méltatását. E látszólagos ellentmondás feloldásának több összetevője van: tudományos munkásságának módszere, tudományt szervező tevékenysége és az a jelentős szerep, melyet a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat életében betöltött és betölt ma is.

Entz Géza azok közé a harmincas évek közepén induló fiatal művészettörténészek közé tartozik, akik már pályájuk kezdetén világosan látták, hogy szaktudományunk a hagyományos módszerekkel aligha fejleszthető tovább: mélyebbre kell ásniuk, szélesebb körbe kell kutatásaikat kiterjeszteniük, ha újabb és megalapozottabb eredményeket akarnak elérni. Ennek a célkitűzésnek megvalósítására történeti, művelődéstörténeti egyetemi képzettsége szinte predesztinálta. Nem véletlen, hogy alig van olyan tanulmánya, amelyben az írott források feltártnak vélt anyagából új – sokszor perdöntő – adatot ne publikált volna. Gondoljunk csak a gyulafehérvári székesegyház monumentális monográfiájára, főként annak adattárára, vagy az erdélyi román építészet corpusára, melyet az *Acta Historiae Artium* hasábjain publikált.

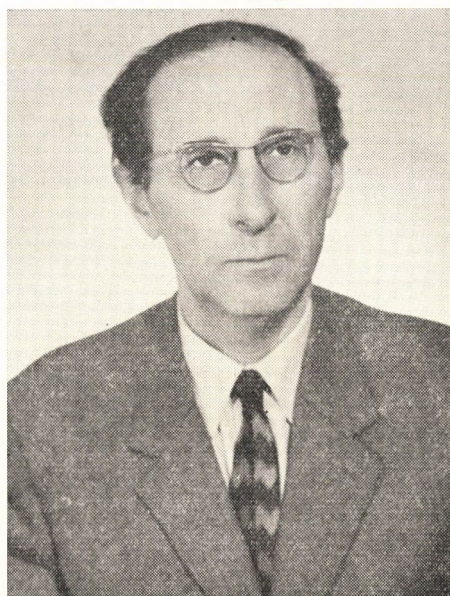
Úgy vélem, az sem véletlen, hogy ez a nagyszámú és eddig ismeretlen művészettörténeti adatanyag sohasem elszigetelten jelentkezik munkáiban, széles művelődéstörténeti, társadalmi kitekintésekre szolgál. Sőt sokszor ad módot arra is, hogy új szempontú összefoglalások, szintézisek biztos kiinduló pontja legyen. Példaként e helyen csak a középkori munkaszervezettel, a régi magyar, elsősorban a román kori művészettel foglalkozó tanulmányait idézem.

Mint általában kortársainak pályája, neki sem volt sima, göröngymentes az útja. Hosszú évek (nem ritkán önkéntes, azaz fizetéstelen) gyakornokság után, a kolozsvári egyetem sem bizonyult végleges munkahelyének, míg végre az ötvenes évek elején a fellendülő műemlékvédelem keretében találta meg tudása, szervező ereje s nem utolsósorban minden kezdeményezést jóindulattal segítő szándéka a szabad teret. Itt sem volt könnyű az indulás, hiszen a háborús károk által megsokszorozódott feladatok ellátására kis létszámú szervezet, csekély anyagi erő állt csak rendelkezésre. Amikor azonban 1957-ben a párt és a kormányzat az Építésügyi Minisztérium keretében ennek a fontos kultúrpolitikai területnek fejlesztéséhez megadta a lehetőséget, Entz Géza, műemlékvédelmünk egyik legrégebbi munkása előtt végre megnyílt az út képességeinek teljes értékű kibontakoztatására.

Kezdetől fogva annak az alapelvnek megvalósításán dolgozott, hogy a korszerű magyar műemlékvédelemnek tudományos alapokon kell nyugodnia. E cél érdekében szervezte meg és fejlesztette ki az Országos Műemléki Felügyelőség Tudományos Osztályát, mint annak első és ma is vezető munkatársa. Az írott forrásanyag legjobb ismerőjeként jól tudta, hogy ezekből a forrásokból csak nagyon gyéren csurran a helyreállításnál felhasználható anyag, és magukhoz az emlékekhez kell fordulni, ha azok igaz történetét meg akarjuk ismerni. Ez a kutatómunka vezetése alatt elsődlegesen régészeti módszerekkel folyt és folyik ma is, akár a föld alatti feltárásról, akár a föld színe fölötti falkutatásról van szó.

Az elmúlt másfél évtized alatt a vezetése alatt álló kutatógárda segítségével az OMF Tudományos Osztálya a legfontosabb kutatóhelyek egyikévé vált nemcsak az ásatások, a falkutatások számát, tudományos jelentőségét tekintve is. A budavári Palotában és a Várnegyed helyreállítása során kialakult módszerek alkalmazása, további finomítása révén ma sokkal többet tudunk a magyar építészetéről, mint korábban. Nemegyszer egészen új megvilágításba kerülnek korszakok és műfajok (gondoljunk csak a visegrádi kutakra és a siklósi erkélyre). Nem is említve az anyagi kultúrát, az iparművességet, melynek fejlődéséhez százezres nagyságrendben nyújtottak anyagot a műemléki helyreállítások során végzett ásatások.

Bevezetőben már említettem, hogy Entz Géza nem régész, hivatali elfoglaltsága miatt is csak ritkán —

szinte pihenésként — veszi ki részét effajta kutatásokból, de irányítása, tanácsadása révén alig volt olyan kutatómunka, amelyben aktívan részt ne vett volna. Közel egy évtizede tagja az Akadémia Régészeti Bizottságának és az Ásatási Bizottságnak, így módjában van áttekinteni a régészeti kutatások egészét, új módszerek eredményeit értékesíteni a vezetése alatt álló területen. Talán felesleges is azt megemlíteni, hogy a kutatómunka módszertani kérdéseivel és eredményeivel számos publikációja, előadása foglalkozik.

Itt érinthetjük a Régészeti és Művészettörténeti Társulatban folytatott munkáját, hiszen a Társulatban eleinte tagként, hamarosan tisztségviselőként és természetesen előadóként is gyakorta szerepelt. Mint fiatal tudós megismerhette a Társulat egyik legpozitívabb hagyományát: a fiatalok és az idősebb kutatók, a generációs, a hivatali ranglétra megkülönböztetése nélküli együttélését. Visszatérve Budapestre hamarosan a Társulat Művészettörténeti Szakosztályának titkára lett, és elég nehéz időben látta el ezt a felelősségteljes irányító munkakört. E poszton végzett eredményes munkájának elismeréseként alelnökkévé választották, és Oroszlán Zoltán halála után mint elnök Füleper Ferencsel felváltva viszi a Társulat ügyeit.

Jelentős része van abban, hogy a nagy múltú Társulat ugyanúgy, mint egykor, vagy még magasabb szinten látja el kettős feladatát: szakmai fórum, ahol a két terület minden rendű és rangú kutatója találkozik, megismerik egymás eredményeit, és megismertetik azokat az érdeklődő nagyközönséggel. Entz Géza azonban nemcsak mint szervező, irányító veszi ki részét e munkából, hanem mint előadó is. Újjáélesztette azt a szép hagyományt, hogy a Társulat ülései az új tudományos eredmények első — szóbeli — publikációs fóruma legyenek. (Gondoljunk csak a besztercebányai Borbála oltárról, vagy a jáki falképekről tartott előadásaira.) Ugyanakkor a nagyon szerencsésen új életre hívott Vándorgyűléseknek nemcsak műtörténeti szervezője, állandó előadója is. A meglátogatott terület műemléki anyagának bemutatása, mint az ismeretterjesztés legjobb formája szinte már elképzelhetetlen szikár, fáradságot nem ismerő alakja nélkül.

Konvencionálisnak tűnik, de igazság, hogy szakmáink fejlődése érdekében hatvanadik születésnapjára töretlen munkakedvű, eredményes évtizedeket kívánunk neki!

Dercsényi Dezső

KORAI MARKOLATLAPOS BRONZ TÖRÖK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Az utóbbi évtized egyik legjelentősebb bronzkori temető ásatása során 1965–1972 között a Tiszafüred keleti határában fekvő Ásotthalom¹ nevű tell telephez tartozó temető területén a középső bronzkori füzesabonyi kultúra, ill. a késő bronzkori kárpátvidéki halomsíros kultúra 1051 sírját tártuk fel.² A felszínre került sokrétű leletanyag egészének forrásértékén túl számos olyan tárgy látott napvilágot, amelyek újszerűsége — egy-egy részletkérdésben — megváltoztatja eddigi ismereteinket, több esetben pedig más irányt szab vizsgálatainknak. Ez indokolja, hogy a teljes leletanyag együttes publikálását megelőzően néhány síregyüttest közreadunk. Így vállalva annak kockázatát, hogy a temetők egészének feldolgozása bizonyos mértékben módosíthatja mai megállapításainkat.

A füzesabonyi kultúra Tiszafüred-Majoroshalom lelőhelyen feltárt 622 sírja közül háromban egy-egy olyan tört találtunk, amilyenek — legalábbis hiteles ásatásból — eddig ismeretlenek voltak a magyarországi középső bronzkor népeinek emléktárában. Bár nem azonos típust képviselnek, megkülönböztetésül a szerkezetileg hasonló késő bronzkoriaktól,³ korai markolatlapos bronz török néven foghatjuk össze az alább bemutatandó példányokat.

D 334. sír (1. kép, felül) — Az őshumusz szintjébe ástott sír gödrét nem észleltük. — Jobb oldalon fekvő, enyhén zsugorított, középső megtartású váz. I: D — É 169°, M: 68 cm, Váz h.: 130–135 cm. — *Mellékletek*: 1. *Bronz tör* a bal kézben. Űn. trianguláris forma, feclsúcsosodó markolatlappal, pengéjén alig észlelhető középbordával. A markolatlapon egy, a vállon két niiszeg helye. Hiányos. H: 7,8 cm (1. kép 1). 2. *Tál* a jobb lábszáron. Behúzott peremű, vállán körbefutó rovátkolás és négy árktolt bütyök, alján koncentrikus árktolás. Barna, kiegészített. M: 6,5 cm, szá: 23 cm, fá: 2 cm (1. kép 2). 3. *Kétfüles bögre* a tálban. Vállán pontsor, öblén élein rovátkolt ferde árktolás borítja. Barna, kiegészített. M: 8,5 cm, szá: 7,6 cm, fá: 4 cm (1. kép 3). 4. *Füles bögre* a bal lábszár mögött. Szájpereme megvastagított, vállán vízszintes árktolás, szalagfüle függőleges bordákkal ta-

golt. Barna, kiegészített. M: 4,2 cm, szá: 4,2 cm (1. kép 4.).

B 167. sír (l. kép, alul) — Nagyméretű sírgödörben (h: 206 cm, sz: 80 cm) jobb oldalon fekvő, közepesen zsugorított, hiányos váz. I: D — É 180°, M: 114 cm. *Mellékletek*: 1. *Bronz tör*. Középbordás, a széles vállrész és az élek hegyes szögben találkoznak. A nyél felerősítése hat nitszeggel és egy centrális helyzetű markolatlappal történt. H: 17,5 cm (1. kép 1). 2. *Bronz tű* a bal combesont mögött. Űn. fűzőtű forma, hiányos. H: 7,3 cm (1. kép 2.). 3. *Korsó* a lábszár előtt. Szájpereme vízszintesen kihajlik, vállán rovátkolás, besimított vonalak és pontsor díszíti. Öblén három árktolt bütyök és besimított vonalköteg. Szürke, ép. M: 9,5 cm, sz: 13 cm, fá: 4,5 cm (1. kép 3). 4. *Korsó* a lábszárak mögött. Tölcséres nyakú, alsó részét öt árktolt bütyök és függőleges vonalkötegek díszítik. Szürke, ép. M: 12 cm, szá: 10,5 cm, fá: 4 cm (1. kép 4). 5. *Tál* a lábszárak előtt. Űn. svéd sisak alakú. Vállán zeg-zug vonalak, alsó részén besimított girlandkötegek, alját vonalkázott háromszögek díszítik. Barna, ép. M: 7 cm, szá: 29,2 cm, fá: 5 cm (1. kép 5.). 6. *Tál* a lábfejek előtt. Vállán három kis bütyök és egy szalagfül. Félgömb formájú, alsó részén pontsorral övezett girlandkötegek és függőlegesen futó vonalkötegek borítják. Barna, hiányos. M: 6 cm (1. kép 6). 7. *Füles bögre* a 6. sz. tálban. Egyenes pereme a füllel szemben kissé felemelkedik. Barna, ép. M: 6,2 cm, szá: 6,5 cm, fá: 3,5 cm (1. kép 7). 8. *Füles bögre* az 5. sz. tál alatt. Szájpereme vízszintesen kihajlik. Barnászürke, ép. M: 5,5 cm, szá: 8 cm, fá: 2,7 cm (1. kép 8.).

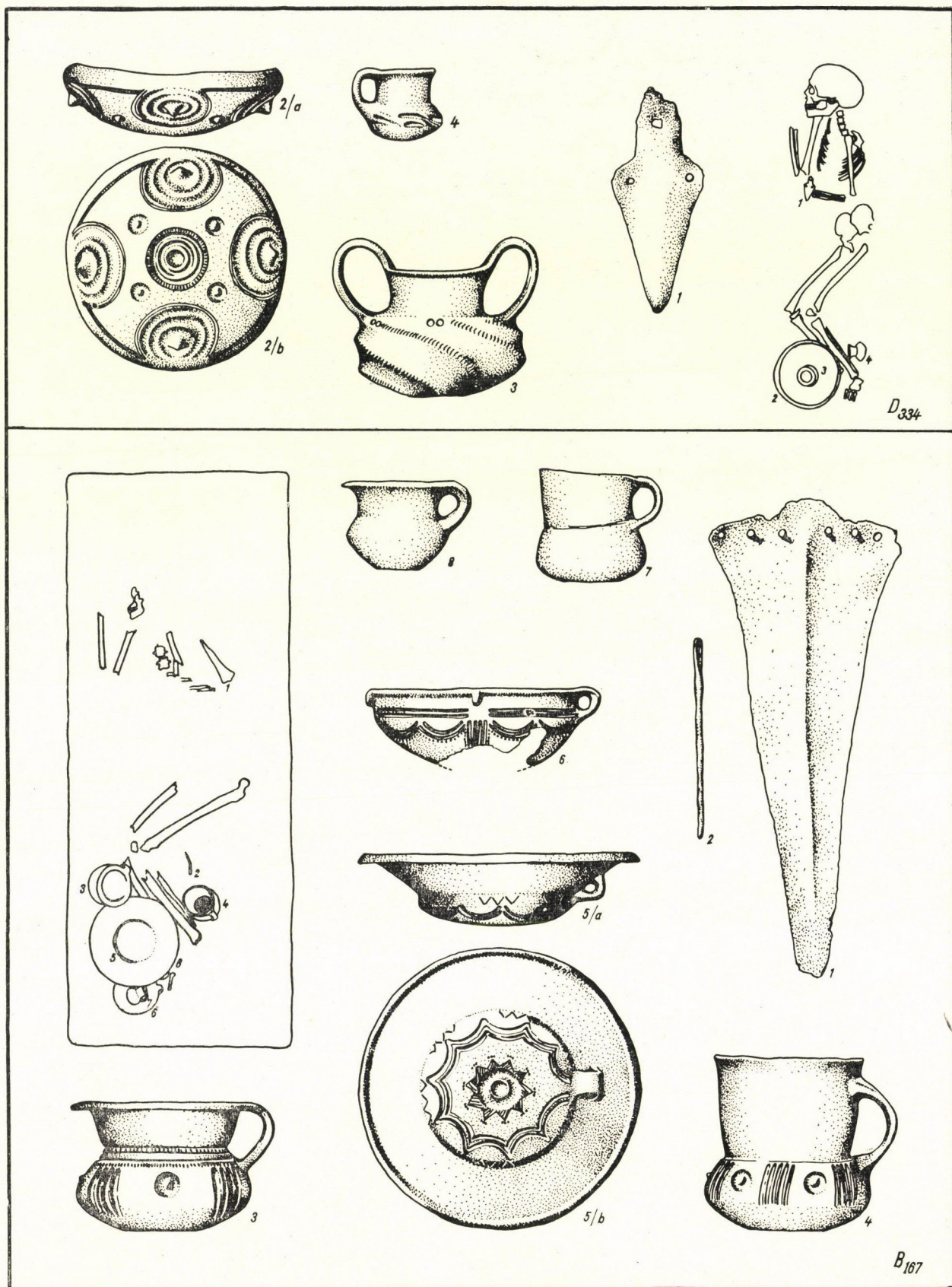
B 65. sír (2. kép, felül) — A sírgödör (h: 150 cm, sz: 90 cm) mindkét végét a területen feltárt avar temető egy-egy sírja metszette. — Jobb oldalon fekvő, közepesen zsugorított, jó megtartású váz. I: DK — ÉNY 155°, M: 180 cm, Váz h.: 170 cm. — *Mellékletek*: 1. *Arany hajkarika* a koponya mögött. Tömör, végei egymásra hajlanak. M: 1,9 cm, súly: 1,9 gr (2. kép 1). 2. *Gömbfejű bronz tű* a jobb karon. Feje ferdén átfúrt, hiányos. H: 1,9 cm (2. kép 2). 3. *Bronz tör* a jobb kar előtt. Középbordás, kiszélesedő ívelt válla és a penge hegyes-

¹ Műesz B., ArchÉrt 25 (1905) 182–184.; Kovács T., RégFüz 8 (1965) 22.; Mozsolics, A., BRGK 46–47 (1965–66) 53–54.

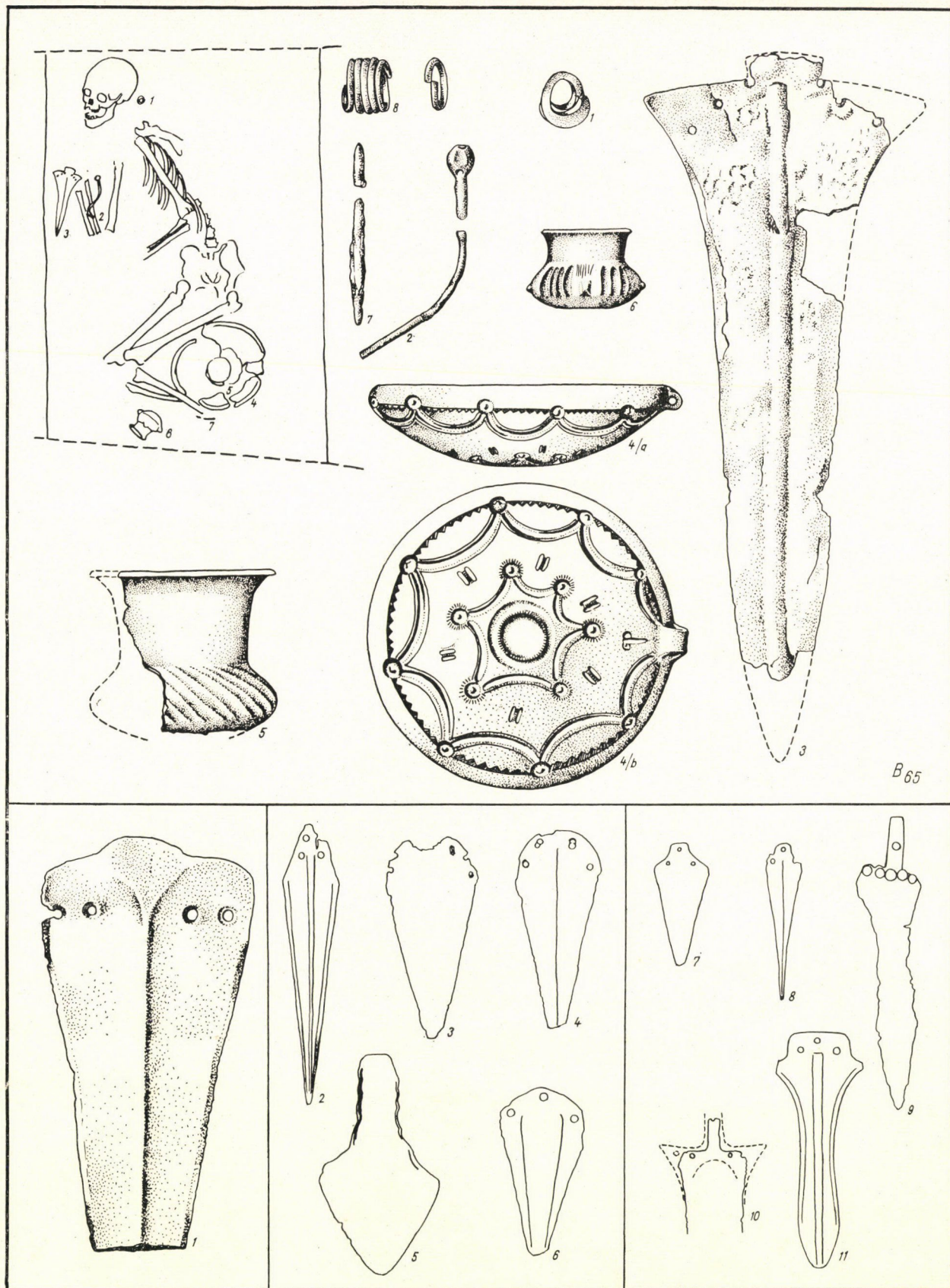
² Az ásatássorozatról összefoglaló jelentést l. e kötet

260. lapján.

³ Mozsolics, A., Some Remarks on „Peschiera” Bronzes in Hungary. In „The European Community in Later Prehistory”. (London 1971) 62–66.

1. kép. Fent: 1—4. Tiszafüred-Majoroshalom D 334. sír — Lent: 1—8. Tiszafüred-Majoroshalom B 167. sír
 Рис. 1. Сверху: 1—4. Тисафюред-Майорошхалом D 334-ая мог. — Внизу: 1—8. Тисафюред-Майорошхалом B 167-ая мог.
 Fig. 1. En haut: 1—4. Tiszafüred-Majoroshalom. Tombe D 334 — En bas: 1—8. Tiszafüred-Majoroshalom. Tombe B. 167

2. kép. Fent: 1—9. Tiszafüred-Majoroshalom B 65. sír — Lent: 1. Bronz tör, Magyarország. — 2—6. A magyarországi bronz török néhány korai típusa: 2. Balkány. 3. Alsónémedi. 4. Tiszafüred-Majoroshalom D 358. sír. 5. Békásmegyer. 6. Ercsi-Sinatelep. — 7—11. Délkelet-európai korai és középső bronzkori török: 7. Amorgos. 8. Lerna. 9. Mükéné. 10. Roşiorii-de-Vede. 11. Mačin.

Рис. 2. Сверху: 1—9. Тисафюред-Майорошхалом В 65-ая мог. — Внизу: 1. Бронзовый кинжал, Венгрия. — 2—6. Некоторые ранние типы бронзовых кинжалов Венгрии: 2. Балкань. 3. Алшонемеди. 4. Тисафюред-Майорошхалом D 358-ая мог. 5. Бекашмедьер. 6. Эрчи-Шинателеп. — 7—11. Кинжалы ранне- и среднебронзового века Юго-восточной Европы: 7. Амаргос. 8. Лерна. 9. Микены. 10. Рошиории-де-Веде. 11. Мачин.

Fig. 2. En haut: 1—9. Tiszafüred-Majoroshalom. Tombe B 65 — En bas: 1. Épée de bronze. Hongrie. — 2—6. Quelques types d'épées du Bronze Ancien en Hongrie. 2. Balkány. 3. Alsónémedi. 4. Tiszafüred-Majoroshalom, tombe D. 358. 5. Békásmegyer. 6. Ercsi-Sinatelep. — 7—11. Épées de l'Europe du sud-est de l'âge du Bronze Ancien et Moyen.: 7. Amorgos. 8. Lerne. 9. Mycènes. 10. Roşiorii-de-Vede. 11. Macia

szögben találkozik. A hat szeglyuk félköríves sort alkot, a váll középső részéhez felmagasodó kis markolatlap csatlakozik, hiányos. H: 23 cm (2. kép 3). 4. *Tál* a térdhajlatban. Behúzott peremű, vállán bekarcolt háromszögek, árktolt kis bütykök, árktolt girland, alján csillag alakú árktolás díszíti. Sötétszürke, ép. M: 8 cm, szá: 32 cm, fá: 5 cm (2. kép 4). 5. *Korsó* a tálban. Tölcséres nyakú, vállán ferde árktolás. Szürke, hiányos. M: 12,5 cm, szá: 12,5 cm (2. kép 5.). 6. *Füles bögre* a bal lábfejen. Tölcséres nyakú, öblét négy kis bütyök és függőleges árktolás, alját omphalos díszíti. Szürke, ép. M: 5 cm, szá: 6,5 cm, fá: 2 cm (2. kép 6). 7. *Bronz ár* a lábfejek között. H: 6,5 cm. (2. kép 7). 8. *Bronz gyűrű*. Félkör átmetszetű huzalból. H: 1,8 cm, átm.: 2 cm. A sír földjéből, sírhoz tartozása kétséges. (2. kép 8).

A Magyar Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű tárgyai között találtunk egy bronz tört, amely a nitszegek számától eltekintve igen hasonlít a B 167. sír törjéhez. — *Bronz tör*. Középbordás, váll-lapja középpütht kissé felemelkedik. H: 14, 8 cm, ltsz: 52.29.721. (2. kép 1).

Első pillantásra is megállapítható, hogy töreink, mind a D 334. sír trianguláris töre, mind pedig a B 65, ill. B 167. sírban talált — szerkezetiileg azonos — példányok „új típust” képviselnek az eddig ismert magyarországi korai török között. Ennek tényszerű igazolására röviden áttekintjük a korai és középső bronzkori népeink által használt töröket.⁴ Előbbieket mintegy hazai előformákat keresve, utóbbiakat pedig mint egyidejű készítményeket, amelyek akár kereskedelmi áruként, akár mintaképként szobájohettek a füzesabonyi kultúra bronziparában.

Közben kis kitérővel utalunk arra, hogy bár az elmúlt évtizedekben a *füzesabonyi kultúra* eredet-

tét, kronológiai helyzetét és kapcsolatait több kutató érintette, még a korábban feltárt emlékeanyagának jelentős része is közöletlen. Így még ma is több egymásnak ellentmondó vélemény ködösíti mind a hazai, mind a nemzetközi kutatásban a tiszavidéki tell kultúrák e reprezentálásának reális megítélését.⁵ A terminológiai és a kronológiai zűrzavar megszűnését a kultúra első monográfikus igényű feldolgozásának megjelenésétől, ill. az utóbbi évek nagyobb telep- (Jászdózsá—Kápolnahalom, Ároktő—Dongóhalom, Tiszafüred—Ásotthalom) és temető feltárásainak (Gelej, Tiszafüred—Majoroshalom) közreadásától várhatjuk.⁶ A füzesabonyi kultúra önálló élete nagyjában-egészében az i. e. 17–14. század közötti időt öleli fel, tehát a legújabb kutatási eredmények szerint nem éri meg a magyarországi középső bronzkor végét, hiszen eredeti törzsterületének keleti részén a koszideri időszakban (i. e. 14. sz.) a bodrogszerdahelyi csoport népe élt.⁷

I.

Legkorábbi bronzkori töreink egyik balkánidélkelet-európai alaptípusát képviseli a pitvarosi temető 9. sírjában talált hegyes kis tör — s ide sorolhatjuk a Mokrinban találtakat is —, amelyek a magyarországi korai, ill. középső bronzkorban elterjedt, többnyire lekerekített vállú, 3–5 nitszeggel ellátott trianguláris török előformáját képviselik.⁸ A típus továbbélését a perjámosi kultúra Maros-vidéki törei,⁹ Duna menti elterjedését a nagyrévi kultúra (vö. 2. kép 3, alul),¹⁰ ill. a vatyai kultúra korai szakaszának hasonló fegyverei jelzik (vö. 2. kép 6, alul).¹¹ Szintén déli előformákra vezethetők vissza a háromszög formára emléke-

⁴ Bronzkorunk tagolásánál (korai-, középső-, késő bronzkor) a Magyarország Régészeti Kézikönyve III. kötetének szerzői által elvben elfogadott és kidolgozás alatt álló durva kronológiai keretet vesszük figyelembe, mely szerint a korai bronzkor az i. e. 20–18., a középső bronzkor a 17–14., a késő bronzkor pedig a 13–9/8. századot öleli fel.

⁵ *Tompa, F.*, BRGK 24–25 (1934–35) 90–.; *Mozsolics, A.*, Acta ArchHung 3 (1952) 54–66.; *Ua.*, Acta ArchHung 8 (1957) 140–141, 155–156.; *Bóna, I.*, Acta ArchHung 9 (1958) 226–228.; *Ua.*, Annales Univ. Bp. Sect. Historica 3 (1961) 15–16.; *Banner, J.* — *Bóna, I.* — *Márton, L.*, Acta ArchHung 10 (1959) 96, 126–134.; *Gimbutas, M.*, Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. (The Hague 1965) 200–218.; *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. (Bp. 1968) 181–182.; *Kőszegi, F.*, Acta ArchHung 20 (1968) 124–129.

⁶ *Bóna, I.*, ArchÉrt 94 (1967) 218.; *Stanczik, I.*, RégFüz 23 (1970) 7–8.; — *Kemenczei, T.*, ArchÉrt 94 (1967) 217.; *Ua.*, ArchÉrt 96 (1969) 251.

⁷ A kultúra kezdetének meghatározásánál Bóna István (Annales Univ. Bp. Sect. Historica 3 (1961) — kronológiai tábla a 20–21. lap között.) és Kalicz Nándor (i. m. 184.) adatait vettük figyelembe, míg önálló létének végét illetően vö.: *Kőszegi, F.*, i. m. 136–141.; *Kemenczei, T.*, ArchÉrt 95 (1968) 164.; *Kovács, T.*, FA 24 (1973) 12–16.

⁸ *Bóna, I.*, Alba Regia 4–5 (1963–64) 19, 33., V. t. 13.; — Nagyobb területi kitekintéshez vö. *Berciu, D.*, Romania before Burebista. APP 57. (London 1967) 70–73., 25c kép.; *Garašanin, D.*, The Bronze Age Serbia. (Beograd 1972) 80.; — A Mokrinban feltárt, nem teljesen egykorú törökre vonatkozóan l. *Garašanin, D.*, Katalog der vorgeschichtlichen Metalle. (Beograd 1954) 58., XXXVII. t. 3.; *Girić, M.*, Mokrin, the Early Bronze Age Necropolis. Diss. et Mon. 11 (Beograd 1971) 51, 60, 84, 102, 120., X. t. 3., XIV. t. 1., XXVIII. t. 2., XXXVIII. t. 3., XLVIII. t. 3.; *Tasić, N.*, Mokrin Necropolis and its Position in the Development of the Early Bronze Age in Vojvodina. Diss. et Mon. 12 (Beograd 1972) 27–28.

⁹ *Folliny, I.*, FA 3–4 (1941) 70., 2. kép 2.; *Ua.*, Dolg 17 (1941) 40, 67, 137. sír., XIX. t. 59., XX. t. 33, 55.; *Ua.*, A „Deszk F” bronzkori temető. (Szeged 1942) 18.

¹⁰ *Kalicz, N.*, FA 7 (1955) 57., X. t. 5.; *Schreiber, R.*, ArchÉrt 99 (1972) 153–164. — a nagyrévi kultúra új kronológiai felosztásával.

¹¹ *Patay, P.*, Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. DissPann II. 13 (Bp. 1938) XI. t. 15, 19.; *Mozsolics, A.*, A kisapostagi bronzkori urnatemető. AH 26 (Bp. 1942) V. t. 13, 36.; *Bándi, G.*, Alba Regia 6–7 (1965–66) 11., II. t. 7. — Fialalabb típusok: *Kutzián, I.*, BpR 14 (1945) 518., 5. kép 1.; *Mozsolics, A.*, Bronzefunde... 54–, IV. t. 1–5.; *Tompa, F.*, i. m. XXX. t. 6, 8, 11.

tető markolatképzésű hosszú, hegyes török (vö. 2. kép 2, alul).¹² A korai nyeles török közül említést érdemelnek a hosszú, középbordás pengéjű, de rövid nyelvű romániai példányok, s formai azonosságuk alapján talán ide sorolhatjuk az Ig-ről származó darabokat,¹³ valamint a Nyitra csoport — pontusi-kaukázusi formákra emlékeztető — töreit.¹⁴ A ciprusi típusú, kampósvégű hosszú török (Csorvás, Ószőny) közelkezeti eredetében minden értékelőjük egyetért.¹⁵ A harang alakú edények népének Európa-szerte hasonló nyeles, trianguláris törei Magyarországon főként Budapest környékén, ill. Duna menti lelőhelyeken kerültek elő.¹⁶

E teljességre nem törekvő felsorolással tulajdonképpen kimerítettük a Kárpát-medence korai bronzkori népei által használt (több esetben gyártott) bronz (réz) török típusvariációit. A harang alakú edények népe által hozott török kivételével minden korai töröformánk — akár közvetve, akár közvetlenül — balkáni—délelet-európai eredetű, de közülük (ha nem is kizárólagosan) csak a fa (csont) markolatos, többnyire lekerekített vállú típus, 3–6 nitszeggel, terjedt el a Kárpát-medence keleti felében.¹⁷ — Mindenestre első negatív előjelű következtetésünk: a helyi használatú korai bronzkori török egyik típusa sem tekinthető a tiszafüredi darabok formai-szerkezeti előképeknek.

A Kárpát-medencében, ill. a közvetlen szomszédos területeken a füzesabonyi kultúrával többé-kevésbé egyidőben élt népek fémművessége a

lokális, főként az ékszeriparban mutatkozó különbségeket leszámítva, két nagy egységbe fogható össze, úgy mint a közép-európai, ill. a tiszavidéki-erdélyi fémművességi kör.¹⁸

Közép-Európa területén az itáliai hatás mellett (pl. bronz markolatos török¹⁹) — különösen az aunjetitzi kultúra területén — a bronzművesség fejlődése szempontjából jelentősebb volt, az ebben a vonatkozásban korábbi, a Kárpát-medencén keresztül érkező délkelet-európai hatás. Ennek egyik megnyilvánulása volt a szegecselt (organikus) markolatú török feltűnése a straubingi kultúra, a Nyitra csoport emlékei között²⁰ és az aunjetitzi kultúrában is.²¹ Figyelmet érdemelnek a kis trianguláris, markolatlapszerű nyúlvánnyal ellátott, nitszeges török (München-Valley, Gemeinlebarn, Abraham), amelyek — legalábbis az eddigiek közül — szerkezetileg némileg hasonlítanak a D 334. sír töréhez.²² Egyébként mind az aunjetitzi,²³ ill. a gátai kultúra,²⁴ mind pedig a dunántúli mészbeágyazott edények népének²⁵ törei többségükben a lekerekített vállú típus különböző variációit képviselik. A magyarádi kultúra területéről sem ismerünk markolatlapos vagy nyeles töröket.²⁶ Így megállapítható, hogy a Dunától nyugatra fekvő területen a füzesabonyi kultúrával nagyjából egykorú népek emlékei között sem találunk a tiszafürediekhez hasonló töröket.

Az erdélyi-tiszavidéki fémművesség területén a lekerekített váll-lapú, 3–6 nitszeges hosszú, ritkábban rövid török jelentik a vezérformát.²⁷

¹² Kalicz, N., Frühbronzezeit . . . 46–47.; Vö. még az uszatovoi kultúra i. e. III. évezred utolsó harmadára keltezett, déli eredetűnek meghatározott törjeihez: Збенювич, В. Г., Археология 20 (Kiev 1966) 46., I. t. 6–7., II. t.

¹³ Székely, Z., SCIV 21 (1970) 204., 2. kép 1.; Vinski, Z., Vjesnik Šer. III. 2 (1961) 31., I. t. 3, 6., II. t. 1.

¹⁴ Točík, A. — Vladár, J., SA 19 (1971) 418., 4. kép 43–44.; Gimbutas, M., i. m. 44., 10. kép 21–22.

¹⁵ Childe, V. G., The Danube in Prehistory. (Oxford 1929) 218., 221., 128. kép.; Gimbutas, M., i. m. 44., 4. kép 2.; Bóna, I., Alba Regia 4–5 (1963–64) 63.

¹⁶ Hampel, J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. (Bp. 1882) 63., 15. kép.; Patay P., i. m. 21.; Schreiber R., A harangedények népe Budapesten. (Bp. 1973) 8., 11. kép.; Nagy T., Budapest története az őskortól a honfoglalás koráig. Budapest Története I (Bp. 1973) 56., 12. kép. Nagyobb területre vonatkozóan vö. Pittioni, R., Urgeschichte des österreichischen Raumes (Wien 1954) 265.; Hájek, L., PA 57 (1966) 232–234., 2. kép 1–2, 5., 7.

¹⁷ A jelenleg ismert kárpát-medencei törőöntőmínák közül egyik legrégebbi a pécskai telep 10. szintjében talált darab [Roska, M., Dolg 1 (Kolozsvar 1912) 17., 25. kép].

¹⁸ A mi területünk szempontjából ez az elkülönítés csupán elméleti jelentőségű. Mindenesetre kifejezésre juttatja a kelet-alpi régió, ill. a Keleti-Kárpátok által határolt területen, a bronzkor folyamán, a fémművesség fejlődésének ütemében és összetevőiben létezett különbségeket. A kétirányú kapcsolatok „átfedési zónája” DNY-Szlovákia, a Dunántúl ill. a Duna–Tisza közti terület volt.

¹⁹ Uenze, O., Die frühbronzezeitlichen triangularen Vollgriffdoleche. Vorgeschichtlichen Forschungen 2 (Berlin 1938) 68–70. Mozsolics, A., Bronzefunde des Kar-

patenbeckens. (Bp. 1966) 51., 17. kép — Szentgál.

²⁰ Hundt, H.-J., Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit Nitra 1958. (Bratislava 1961) 155., 2. kép 17.; Točík, A. — Vladár, J., i. m. 418., 4. kép 42., 51.; vö. még Pigott, St., Ancient Europe. (Chicago 1965) 102., 56. kép.; Dušek, M., Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. (Bratislava 1969) II. t. 5, VII. t. 8., IX. t. 8.

²¹ Gimbutas, M., i. m. 44., 253.

²² Holste, F., Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland. (Berlin 1953) 9–10., I. t. 13.; Hachmann, R., Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen. (Hamburg 1957) 119, 212., XLVII. t. 1.; Gimbutas, M., i. m. 36., 7c kép 10., 253., III. t. 10.

²³ Pittioni, R., i. m. 286.; Moucha, V., Sborník Československé Společnosti 3 (1963) 22., 36., 7. kép 9., 16. kép 10.; Gimbutas, M., i. m. 58., 264., 271.; Pleineirová, I., PA 52 (1966) 399–, 10. kép 8., 14. kép 4–, 40. kép 17.; Hájek, L., PA 44 (1953) 214., 1. kép 5., 2. kép 10.

²⁴ Chropovský, B. — Dušek, M. — Polla, B., Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei. (Bratislava 1960) 75., 23. kép 1, 3.; Bóna I., A bronzkor Magyarországon és a középső Dunamedencében. (Bp. 1958) Kézirat. 525.

²⁵ Bóna, I., Acta ArchHung 9 (1958) 224–226., 6. kép; Chropovský, B. — Dušek, M. — Polla, B., i. m. 194., 4. kép 1.; Točík, A. — Vladár, J., i. m. 420., 17. kép 4.

²⁶ Točík, A., Referáty o pracovných výsledkoch československých archeológov za rok 1955. (Liblice 1956) XIV. t. 5.

²⁷ Mozsolics, A., Bronzefunde . . . 54–56.; Hundt, H.-J., JRGZ 17 (1970) 34–45.; Hájek, L., Kommission . . . 72.

Díszített vagy díszítetlen változatban a vattinai,²⁸ az ottományi,²⁹ a wietenbergi kultúrában³⁰ is megtaláljuk ezeket. A Tiszafüreden általunk feltárt 15 tör mintegy felét teszi ki a füzesabonyi kultúra jelenleg ismert töreinek. Megjegyzendő: az egyidejű szomszédos kultúrák hasonló fegyverének mai számához viszonyítva a mintegy 30 tör komoly forrásértéket képviselő mennyiségnek nevezhető. A füzesabonyi kultúra telepein, temetőiben talált török három fő típust képviselnek:³¹

1. A mintegy 80%-ot kitevő lekerekített vállú darabok között mind a rövidebb (vö. 2. kép 4, alul), mind a hosszabb — gyakran díszített — változat előfordul.

2. Kis markolatlappal ellátott török: a) trian-guláris forma, hosszabb markolatlappal (1. kép 1, felül), b) széles vállú, középbordás típus rövid markolatlappal (1. kép 1, alul és 2. kép 3, felül).

3. Miniatur nyeles bronz török. A hernádkaki temető 89. és 90. számú gyermeksírából ismerjük. (A tiszafüredi D 334. sírban is gyermek mellett volt a tör!) Egyik a háború idején elveszett, viszont a 90. sír 4,7 cm hosszú, nyelén két oldalt kis peremmel szegélyezett, alig hegyesedő pengéjű votív törje³² indirekt bizonyíték lehet a Wietenbergen talált — formája alapján esetleg korai bronzkorinak is tartható —, de a hernádkakival egyező kis tör keltezéséhez.³³

Rövid áttekintésünk az erdélyi — tiszavidéki fém-művesség területén is negatív eredménnyel járt, és így végkövetkeztetésünk: a Kárpát-medencében, ill. a közvetlenül szomszédos területek korai és középső bronzkori törleletei között nem találunk olyanokat, amelyek a tiszafürediek előképeként vagy egyidejű párhuzamaként szóba jöhetnek.

II.

Így tehát egyetlen lehetséges út a továbblépés-re, ha egyelőre kortól és területtől függetlenül konkrét analógiákat keresünk. Dél-, Nyugat- és

Észak-Európa akkori s kiesik, ha ezt az utat jár-juk, hiszen az itáliai, rézkori Remedello kultúra kis markolatlapszerű nyúlvánnyal ellátott törei kronológiai és formai különbségek, a Polada kultúra egyik itt említhető törtípusa pedig szerkezeti eltérések miatt esik ki a párhuzamkeresés rostáján.³⁴ Nyugat- és Észak-Európa korai töreinek és alabárdjainak egy-egy típusa legfeljebb bizonyos részletrokonyságot mutat, de e területek fémművés-ségének önálló fejlődése olyannyira más vágányo-kon fut, hogy a kárpát-medencei fémművesség minket érdeklő ágával kapcsolatba hozni nem le-het. Egyébként is valószínű, hogy a szerkezeti-formai részlethasonlóságok egy közös — igazolt vagy helyenként csak feltételezhető — déli (medi-terraneumi) alapformára vezethetők vissza.³⁵ Ami a Kárpátoktól keletre fekvő területet illeti, a korai példányokra fentebb utaltunk, a borodinói kincs töréhez hasonló markolatlapos török déli származatátása, i. e. 1400 körüli keltezése az újabb iroda-lom tükrében általánosan elfogadottnak tekinthe-tő, tehát a tiszafüredieknél lényegesen későbbiek, (1. alább) s formájuk is sokban eltér a mieinktől.³⁶

Egyetlen lehetőségként maradt Délkelet-Európa, ill. a Mediterraneum, ahol meg is találjuk a közeli szerkezeti-formai párhuzamokat, ám többségükben igen korai készítésű darabokban. Az olyan, többnyire hegyes, a vállból kiemelkedő markolatlappal ellátott török, amelyeknél a nyél felerősítésére három nitszeg szolgált (2. vállon, 1 a markolatla-pon), ha nem is a vezértípust képviselik, de gya-koriak a Kelet-Mediterraneum korai és középső bronzkori népeinek emlékanyagában. Ezért a D 334. sír töréhez (1. kép 1, felül) jó analógiaként említhetjük a tarsusi, a ciprusi (Lapithos), az amorgosi (Arkesine) és a lernai tört.³⁷ — Itt uta-lunk arra, hogy N. Sandars, az égei A típusú kar-dok előformáját keresve, utalt néhány, általunk is idézett törre.³⁸ — Számunkra a középső helladikus rétegben talált lernai példány és a műkénei A sír-kör VI. sírjának egyik rövid töre lehet érdekes, a többihez viszonyított térbeli és időbeli közelsége

²⁸ Vinski, Z., i. m. 36., VII. t. 1.; Mozsolics, A., Bronzefunde . . . III. t. 4.

²⁹ Székely, Z., SCIV 6 (1955) 855., 9. kép 7.,

³⁰ Roska M., Erdély régészeti repertoriuma I. (Kolozsvár 1942) 145., 169. kép 1.

³¹ Tompa, F., i. m. XLV. t. 5–6, 8. — A 6. ábrán közölt darab (Megvaszó) talán a pseudo-markolatlapos töreinkhez kapcsolható.; Banner, J. — Bóna, I. — Márton, L., i. m. 19. kép 1–2, 4.; Mozsolics, A., Bronzefunde . . . III. t. 3.; Hundt, H.-J., JRGZ 17 (1970) 1. kép 3, 2. kép 1., 3.

³² Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 52. 3. 46. — Vö. még Hájek, L., Komission . . . 72–73., 14. kép — Bárca, I. réteg.

³³ Horedt, K., Dacia 4 (1960) 129., 13. kép 5.

³⁴ Acanfora, M., Fontanella Mantovana e la cultura di Remedello. BPI N. S. 10. 65 (1956) 355–356., 9. kép; Trump, D., Central and Southern Italy before Rome. APP 47 (1966) 129., 42. kép.; Radmilli, A. M., Piccola guida della preistoria Italiana. (Firenze 1962) XXIX. t. 20.; Aspes, A. — Fasanì, L., Atti e Memorie della Accademia di Agricoltura Scienze e Lettere di Verona. VI. 19 (1968) 14., XLIII. t. 1–15.; Barfield, L., North-

ern Italy before Rome. APP 76 (1971) 56., 24. kép c.

³⁵ Kersten, K., Die Funde der älteren Bronzezeit in Pommern. (Hamburg 1958) 30, 100., XXII. t. 284–285, LX. t. 1017.; Lomborg, E., Acta Arch 39 (Kobenhavn 1968) 219–234.; Gallay, G., Archives d'Anthropologie générale 33 (1968) 17. kép.; Harbison, P., The Daggers and Halberds of the Early Bronze Age Ireland. (München 1969) I. t. 21., III. t. 50, 52., VIII. t. 154., IX. t. 161. stb.

³⁶ Gimbutas, M., i. m. 65–67.; Сафронов, В. А., Датировка Бородинского клада. Проблемы археологии I (Ленинград 1968) 117–119., I. t. 8. kép 19–21, 28.; Лесков, А. М., О северопрichernоморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. I (Киев 1967) 170, 15. kép 3–4, 10.

³⁷ Sandars, N., AJA 65 (1961) 19–20., XV. t. 2.; Catling, H., Cypriot bronzework Mycenaean world. (Oxford 1964) 56–60., 3. kép 5–6.; Renfrew, C., AJA 71 (1967) 10., VII. t. IIIa.; Dietz, S., Acta Arch 42 (Kobenhavn 1971) 17., 9. kép 10a.; Caskey, J. L., Hesperia 26 (1957) 151., XLII. t. C.

³⁸ Sandars, N., i. m. 18–22.

miatt, hiszen utóbbi tör keltezése: i. e. 16. század eleje.³⁹ A felsoroltakhoz hasonló töröket a Balkánról nem ismerünk, viszont utalhatunk az égei A típusú kardok utánzataiként sokat idézett romániai, többségükben a wietenbergi kultúra területén talált hosszú kardokra.⁴⁰ Ezek közül az ép felső részű példányokon a markolatlap és a felerősítést szolgáló szegek lyukainak helyzete szerkezetileg azonos törünk hasonló részéhez (vö. 2. kép 10, alul).⁴¹

Még bizonytalanabb utakon járunk, ha a B 65. és a B 167. sír töreihez hasonlókat keresünk. A rövid markolatlap mellett e török jellegzetessége a széles, alig ívelődő, hegyes vállképzés. Minden különösebb összefüggés nélkül utalunk a C. Renfrew által, a felosztása szerinti IVa típusba sorolt kükládi korai bronzkori törökre, különösen egy középbordás amorgosi darabra, amelynek szögben törő vállán 2, kis markolatlapján egy nitszeg van.⁴² — Közbevetőleg itt jegyezzük meg: C. Renfrew a IV. típusba sorolt törökről megállapítja, hogy használatuk (gyártásuk) a középső helládikus korban is nyomom követhető, s szerepük lehetett a G. Caro szerinti A típusú kardok formálódásában.⁴³ — Mégis, két tiszafüredi törünkhöz a „legközelebbi” analógiákat az égei B típusba sorolt kardok (törkardok) között találjuk meg (Mükéné V. és VI. sír, Cameiros, Izmir stb., és vö. 2. kép 9, alul).⁴⁴ Számunkra különösen érdekes a VI. akna-sír egyik markolatlapos kardja, amelynek vállán egyenes sort alkot a jelenleg 5, eredetileg talán 6 nitszeg (vö. 1. kép 1, alul és 2. kép 9, alul).⁴⁵ Egyidejűleg fontos utalni N. Sandars azon megállapítására, mely szerint az égei B típusú kardok nem jutottak el a Balkánra.⁴⁶

Ezzel a kör bezárult, látszólag teljesen negatív eredménnyel, valójában — még ha gyenge és szakadozott szálakkal is — egy új vonal bontakozik ki a Kárpát-medence és Délkelet-Európa bronzkori kapcsolatait kereső kutatók számára. Mégpedig azért, mert:

1. A tárgyalt tiszafüredi török előformáját képező, vagy készítésükhöz mintaképpül szolgálható egykorú töröket sem a Kárpát-medencében, sem

attól nyugatra, északra, ill. keletre fekvő területeken nem találtunk. Annak ellenére, hogy korai bronzkori népeink törtípusainak többsége, ill. az általánosan elterjedt fő forma szintén déli eredetre vezethető vissza.

2. Analóg darabokat — igaz többnyire csak részletazonosságokon keresztül — a Mediterráneumban találtunk töreink mindkét típusához. Az összekötő szálak hiánya gyengíti ugyan feltételezésünk helyességét, viszont a Kárpát-medence és az égei-anatóliai-pontusi kör bronzkori népeinek az i. e. II. évezred középső századaiban is kimutatható több ágú történeti (kereskedelmi és etnikai?) kapcsolatai valószínűsítik következtetésünket, mely szerint a bemutatott török közvetlenül égei (mükénéi) hatásra jöhettek létre az erdélyi-tiszavidéki, azon belül a füzesabonyi kultúra fémművességében. Hisszük, hogy ez a ma még bizonytalanul körvonalazható szál, újabb adatokkal megerősítve jól beilleszthető lesz területünk égei-anatóliai-pontusi kapcsolatával foglalkozó irodalmába, ahol vélemények és ellenvélemények szövevényében még ma is sok a kérdőjel e kapcsolatok formáját, idejét, szakaszosságát vagy folyamatos létét illetően.⁴⁷

Végül a közölt sírok egyéb mellékletei — a temető egészének értékelését megelőzően is — néhány figyelembe veendő adatot nyújtanak. A D 334. sír kétfüles edénye (1. kép 3.) mintegy jelzi — lokális értelemben — iménti feltételezésünk jogosságát. A füzesabonyi kultúra leletei között igen kevés a Maros vidéki bronzkori népek kerámiaművességére jellemző kétfüles edény (Tiszafüreden mindössze négy került felszínre). Talán nem tévedünk, hogy létüket a Közép-Tiszavidéken a szomszédos déli népekkel kialakított kapcsolat egyik jelzőjének tekintjük.⁴⁸ — A B 167. sír kerámia mellékleteinek egésze (1. kép 3–8.) a füzesabonyi kultúra korai szakaszának jellegzetes vonásait tükrözi, mind a tálak, korsók, bögrék formáját, mind pedig díszítésüket illetően.⁴⁹ — A B 65. sírban talált gömbfejű tű (2. kép 2.) rossz megtartású, finomabb kronológiai támpontként nehezen használható. Gyártása nagyobb területen

³⁹ *Ua.*, 18., XIX. t. 3.; *Stubbings, F. H.*, CAH Vol. II. Ch. XIV. (Cambridge 1965) 5–9.

⁴⁰ *Dumitrescu, V.*, Dacia 5–6 (1935–36) 169–173., I. t.; *Horedt, K.*, Siebenbürgen und Mykenä. Nouvelles études d'histoire 2 (Bucharest 1960) 32–36.; *Bouzek, J.*, PA 57 (1966) 245–; *Alexandrescu, A. D.*, Dacia 10 (1966) 119–121.; — Itt utalunk a Monteoru kultúra egyik öntött, nyeles bronz törjére, amelynek kelet-európai analógiáira *M. Gimbutas* utalt (i. m. 227.).

⁴¹ *Dumitrescu, V.*, i. m. I. t. — Roşiorii-de-Vede.; *Alexandrescu, A. D.*, i. m. I. t. 6. — Dumbrăvioara.

⁴² *Renfrew, C.*, i. m. 19., VIII. t. 59.

⁴³ *Uo.* 12.

⁴⁴ *Karo, G.*, Die Schachtgräber von Mykenae. (München 1931) LXXX. t. 729., 752.; *Sandars, N.*, i. m. XVIII. t. 5., XIX. t. 1., 6–7.

⁴⁵ *Karo, G.*, i. m. XCV. t. 928. — vö. még *Hachmann, R.*, i. m. 166–, LXVIII. t. 1.

⁴⁶ *Sandars, N.*, i. m. 28.

⁴⁷ Részletesen — a vonatkozó irodalommal — 1. *Mozsolics, A.*, BRGK 46–47 (1965–66) 41–46.; *Gimbutas, M.*, i. m. 55–64.; *Bouzek, J.*, i. m. 244–, 9. j.; *Makkay, J.*, Acta ArchHung 23 (1971) 26., 39. j.; *Kovács, T.*, Alba Regia 10 (1969) 164.

⁴⁸ *Bóna, I.*, Annales Univ. Bp. Sect. Historica 3 (1961) 13–.

⁴⁹ E megállapítást a tiszafüredi 622 sír összevetése, a korai füzesabonyi kultúrák temetői (pl. Hernádkak) anyagának ismeretében, ill. a kultúra egyik genetikai előzményének tekinthető hatvani kultúra anyagával történt összevetés alapján tesszük. Vö. *Kalicz, N.*, Frühbronzezeit... LXXXVI. t. 14., LXXXIX. t. 1., (a 3. sz. bögréhez), LI. t. 4., LXV. t. 17., CXXIX. t. XCIII. t. 11., CVI. t. 1., (a 4. sz. korsóhoz), LII. t. 9., LXXII. t. 6., CIV. t. 6. (az 5. sz. tálhoz), LXII. t. 15. (a 6. sz. tálhoz), LXXVII. t. 1., LXXV. t. 4., (a 7. sz. bögréhez), továbbá 1. CXXIX. típusú tábla 8b/1, 8a/5, 8j, stb.

a Reinecke szerinti BA₂ periódusban lett általános.⁵⁰ *Bóna István* részletes vizsgálata szerint a legkorábbiak már a magyarországi középső bronzkor első periódusában megjelennek (nagyjából a R BA₁-nek megfelelő idő).⁵¹ A sír masszív, ovális alakú arany hajkarikája (2. kép 1.) *Mozsolics Amália* idevonatkozó részletes feldolgozása alapján az i. e. 15. század első felében készülhetett.⁵² Am éppen a Tiszafüreden hitelesen feltárt hasonló hajkarikák síregyüttesei közül néhány feltételezni enged, hogy ez az ékszertípus már korábban használatban volt a füzesabonyi kultúra területén.

A mellékletek rövid analizisének eredménye tehát: a B 167. sír a füzesabonyi kultúra korai szakaszába tartozik, a B 65. sír gömbfejű tűje szintén inkább korai keltezését támogat, s ezt a lehetőséget nem zárja ki az aranykarika léte sem.

Mindezek után vizsgálatunkat a következő megállapításokkal zárhatjuk:

1. A tiszafüredi török készítői égei előképek, vagy azok másolatainak szerkezeti-formai jellemzőit használták fel „átfogalmazott” formában.

2. A részletazonosságokon keresztül idézett analóg tárgyak közül térben és időben a műkénei aknasírok égei A és B típusú kardjai (törkardjai) állnak legközelebb töreinkhez.

3. A két terület között konkrét összekötő szíjat jelentő tárgyakat nem ismerünk, de mint ebbe a formakörbe tartozó fegyverekre a török közül Perşinari-ban és a Măcin-ban talált arany törökre, a kardok közül a romániai, műkénei derivátumként számontartott példányokra utalhatunk (vö. 2. kép 10–11, alul).⁵³

4. A két típust képviselő három tiszafüredi tör új formaként jelent meg bronzkori népeink fegyverkészletében. — Ha pontosan akarunk fogalmazni, akkor a D 334. sírban találtat (1. kép 1.) markolatlaposnak, a másik kettőt (1. kép 1, alul, 2. kép 3.) pseudó-markolatlapos típusnak ne-

vezhetjük. — Gyártásuk, eddigi adataink szerint nem terjedt el, mert a lekerekített vállú, fa (csont) markolatos — szintén déli eredetű — török ekkor már több évszázados tradicionális hazai használatát nem tudták áttörni.

5. Ez a tény csak aláhúzza a három tör kronológiai jelentőségét a Kárpát-medence és Délkelet-Európa népeinek kapcsolatában, hiszen készítésük (használatuk) valószínűleg szűkebb időhatárokon belül kereshető.

6. A tiszafüredi török sírba helyezésének idejét, az idézett déli analógiák és az egyéb mellékletek hazai relatív kronológiai helyét figyelembe véve az i. e. 16. század végére, 15. század elejére tehetjük. Egyidejűleg utalunk N. Sandars megállapítására, mely szerint az égei A és B típusú kardok gyártása főleg az i. e. 16. században történt, de több példány még az i. e. 15. századi használatukat bizonyítja.⁵⁴

7. A három tör egymáshoz viszonyított időbeli helyét illetően: az azonos típust képviselő két tör közül, mind a legjobb analógiát (vö. 2. kép 9, alul), mind pedig a sír mellékleteit tekintve a B 167. sír törét tekintjük idősebbnek, s talán nem tévedünk, ha a B 65. sír törén a szeglyukak félköríves elrendezését már a helyi hatás pregnáns érvényre jutásának tartjuk. A három közül — első sorban a sír egyéb mellékletei alapján — a D 334. sír töre tűnik a legfiatalabbnak.

Jelen feldolgozást a magunk részéről sem tekintjük lezártnak, csupán egy — akár a lényegét érintően is — továbbfejleszthető adatnak a Kárpát-medence és az égei-anatóliai-pontusi kör népei között fennállt kapcsolatok kutatásában. Egy szálnak, amely az összetett problémakörben az Égeikum felől, valószínűleg kereskedelmi érintkezéseken keresztül érvényre jutó — sokak által megkérdőjelezett — vonalat erősíti.⁵⁵

Kovács Tibor

FRÜHE BRONZEDOLCHE MIT GRIFFPLATTE IM KARPATENBECKEN

Auszug

In den Gräberfeldern, die die *Tiszafüred-Asotthalom* genannte Tell-Siedlung¹ umgeben, wurden 1965–1972 insgesamt 1051 Gräber der mittelbronzezeitlichen Füzesabony-Kultur bzw. der im Karpattenbecken spätbronzezeitlichen Hügelgräberkultur freigelegt.² Über den bedeutenden Quellenwert hinaus, den die Gesamt-

heit des mannigfachen Fundmaterials darstellt, kamen auch zahlreiche Gegenstände zutage, welche durch ihre Neuheit die bisherigen Kenntnisse beeinträchtigen. Das ist der Grund, weshalb einige Grabkomplexe im voraus veröffentlicht werden, wobei wir uns des Risikos bewußt sind, daß die Aufarbeitung des gesamten

⁵⁰ *Hundt, H.*—J., Kommission . . . 152., 7. elterjedési térkép.; *Mozsolics, A.*, Bronzefunde . . . 82.; *Hänsel, B.*, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpattenbecken. (Bonn 1968) 77—.

⁵¹ *Bóna I.*, A középső bronzkor . . . 322–323.

⁵² *Mozsolics, A.*, BRGK 46–47 (1965–66) 19–23, 46.

⁵³ *Uo.* 6., 50., I. t. 1–2.; *Caiet selectiv de informare asupra creşterii colecţiilor Bibliotecii Academiei R. P. R.* 8 (1963) 414–418., I–III. t.

⁵⁴ *Sandars, N.*, AJA 67 (1963) 17.

⁵⁵ Magyarország bronzkori népeinek déli kapcsola-

taival, más-más részletkérdéseket érintve, két nyomdában levő tanulmányunkban is foglalkoztunk [Fegyver-ábrázolások bronzkori edényeken. FA 24 (1973) és A bronzkor emlékei Magyarországon. Hereditas sorozat]. — Végül megemlítjük — s ez jelen téma továbbfűzésének lehetőségeire is utal —, hogy pseudo-markolatlapos töröket a vatyai kultúra területéről is ismerünk (Adony, Dunajváros), s ezek közül a dunajvárosi darab — a nitszegek elhelyezését és számát kivéve — szinte egyezik a B 167. sír törével. Talán ezek közé sorolhatunk egy, a kecskeméti temetőben előkerült, a markolatnál hiányos tört is (vö. *Tompa, F.*, i. m. XXXIII. t. 8.).

Gräberfeldkomplexes die jetzigen Feststellungen in ein anderes Licht rücken können.

Von den 622 Gräbern der Füzesabony-Kultur, die im Fundort *Tiszafüred-Majoroshalom* freigelegt worden sind, fanden wir in dreien je einen Bronzedolch, die im Arsenal der ungarländischen bronzzeitlichen Völker einen bisher unbekannten Typus darstellen. Um sie von strukturell ähnlichen Dolchen der Spätbronzzeit zu unterscheiden³, wollen wir sie als *frühe Bronzedolche mit Griffplatte* bezeichnen.

Grab B 65 (Abb. 2). — Beide Enden des Grabschachts waren durch je ein Grab des im Gelände freigelegten awarischen Gräberfeldes abgeschnitten. — Skelett eines Mannes, auf der rechten Seite in mittelmäßiger Hockerstellung liegend, gut erhalten. Orientierung: SO-NW 155°, Tiefe: 180 cm, Skelettlänge: 170 cm. *Beigaben*: 1. Schläfenring aus Gold, 2,2 cm, 10 gr (Abb. 2/1). 2. Bronzenadel mit Kugelkopf, 8,6 cm (Abb. 1/2). 3. Bronzedolch mit Mittelrippe, auf der Schulter bilden die 6 Niete eine bogenförmige Reihe, der Schulter schließt sich ein hochragende Griffplatte an. Inkomplett. L: 23 cm (Abb. 2/3). 4. Schüssel, 8 cm (Abb. 2/4). 5. Krug, 12,5 cm (Abb. 2/5). 6. Henkelschale, 5 cm (Abb. 2/6).

Grab B 167 (Abb. 1). — In großer Grabgrube auf der rechten Seite liegendes, schlecht erhaltenes, unaufgewühltes Männerskelett in mittelmäßiger Hockerstellung. O: S-N 180°, T: 114 cm. — *Beigaben*: 1. Bronzedolch mit Mittelrippe, für die Befestigung des Griffs dienen sechs Niete und ein zentral angeordnete Griffplatte. 17,5 cm (Abb. 1/1). 2. Bronzenadel, mangelhaft, 7,3 cm (Abb. 1/2). 3. Krug, 9,5 cm (Abb. 1/3). 4. Krug, 12 cm (Abb. 1/4). 5. Schüssel, 7 cm (Abb. 1/5). 6. Schüssel, 6 cm (Abb. 1/6). 7. Henkelschale, 6,2 cm (Abb. 1/7). 8. Henkelschale, 5,5 cm (Abb. 1/8).

Grab D 334 (Abb. 1.). — In den Urhumus vergrabenes, mittelmäßig erhaltenes Kinderskelett, auf der rechten Seite in mittelmäßiger Hockerstellung liegend. O: S-N 169°, T: 68 cm, SkL: 130–135 cm. — *Beigaben*: 1. Bronzedolch. Sog. Triangularform mit zugespitzter Griffplatte, auf der Klinge eine kaum erhabene Mittelrippe. Mangelhaft. L: 7,8 cm (Abb. 1/1). 2. Schüssel, 6,5 cm (Abb. 1/2). 3. Zweihenkelgefäß, 8,5 cm (Abb. 1/3). 4. Henkelschale, 4,2 cm (Abb. 1/4).

Bronzedolch, Ungarn. Näherer Fundort unbekannt. Die Schulterplatte des Dolches mit Mittelrippe erhebt sich wie ein Griffplatte und war ursprünglich durch vier Niete an der Klinge befestigt. L: 14,8 cm. Ung. Nationalmuseum Inv. Nr. 52.29721 (Abb. 2/1, unten).

Ein Großteil der Funde der mehrfach ausgewerteten Füzesabony-Kultur ist bis auf den heutigen Tag unveröffentlicht. Eine Aufhebung der in der ungarischen wie internationalen Forschung vorherrschenden chronologischen und terminologischen Wirrnisse ist von der Veröffentlichung des Materials der neueren großen Ausgrabungen (z. B. in Jászdózsza, Ároktő, Mezőcsát, Tiszafüred⁹) zu erwarten. Die selbständige Existenz der Füzesabony-Kultur erfaßt im großen und ganzen das 17–15. Jh. v. u. Z.; im Ostteil ihres Stammesgebietes lebte im 14. Jh. v. u. Z. (Koszider-Phase) bereits das Volk der Bodrogszerdahely-Gruppe⁷.

I.

Nach Form-Vorläufern suchend, werden vor allem die Dolche gesichtet, die die Völker der ungarischen mittleren bzw. späten Bronzezeit (20.–18. bzw. 17.–14. Jh. v. u. Z.) benützten. Frühbronzzeitliche Dolche: a) Die Dolche mit Griff aus organischem Material sind alle triangulär mit gerader bzw. abgerundeter Schulter⁸ (vgl. Abb. 2/2, unten), und zwar mit dreieckigem Griffende¹² (vgl. Abb. 2/2, unten). Diese kann man — allerdings auf jeweils andere Weise — auf südosteuropäische Vorläufer zurückführen. b) Zwei Formen der frühen Schaftdolche weisen ebenfalls nach Süd, so die den zyprischen ähnlichen Stücke aus Ószőny und Csorvás¹⁵ sowie die gegossenen Dolche mit kurzem Schaft und Mittelrippe^{13, 14}. Nur die kleinen, dreieckigen Waf-

fen des Volkes der Glockenbecherkultur weisen in Richtung Mitteleuropas (vgl. Abb. 2/5, unten¹⁶). Von den aufgezählten Typen fand nur die Form mit Holz bzw. Knochengriff, abgerundeter Schulter und 3–6 Niete zwecks Befestigung (vgl. Abb. 2/4, 6, unten) während der Mittleren Bronzezeit Verbreitung^{10, 11}.

Die Bronzeindustrie der während der mittleren Bronzezeit in Ungarn hausenden Völker läßt sich, die lokalen Unterschiede diesmal ausgeklammert, zu zwei großen Einheiten zusammenfassen. Diese sind die Metallschmiedekunst des mitteleuropäischen Kreises bzw. der Siebenbürger und an der Theiß lebenden Völker¹⁸. Neben dem schwächeren italischen Einfluß (z. B. Dolche mit kompaktem Griff¹⁹) hat in Mitteleuropa — wenngleich über Transmissionen — der Einfluß des Balkans bzw. der Theißregion die Dominanz, was auch dadurch hervortritt, daß man beispielsweise in der Litzenkeramik, in der Aunjetitz-, Gáta- und Magyarád-Kultur bzw. im Verbreitungsgebiet der Träger der inkrustierten Keramik — stellenweise sogar ausschließlich — Dolche mit abgerundeter Schulter antrifft^{20, 21, 24–26}. Die wenigen Triangulardolche mit kleiner Griffplatte (München-Valley, Gemeinlebarn, Abraham²²) unterscheiden sich trotz des ähnlichen Details sosehr von den in Tiszafüred gefundenen Stücken, daß man an keinerlei konkrete Beziehung denken kann.

Im Bereich der Siebenbürgen-Theißgegend-Metallindustrie (Perjámos-, Vattina-, Ottomány-, Wietenberg-Kultur^{9, 28–30}) stellen die meist langen Dolche mit abgerundeter Schulter und 3–6 Niete die Leitform dar. Von den bisher rund 30 bekannten Dolchen der Füzesabony-Kultur³¹, von denen 15 in Tiszafüred freigelegt worden sind, lassen sich drei Haupttypen absondern: a) Dolche mit abgerundetem Griffende (etwa 80%), b) Dolche mit kleiner Griffplatte (Abb. 1/1 oben, 1/1 unten, 2/3 oben), und schließlich c) Miniatur-Schaftdolche (Hernádkak, Gräber 89, 90³²). Diese können einen indirekten Beweis für die Datierung des ähnlichen kleinen Wietenberger Dolches darstellen³³.

Um diese kurze Zusammenfassung zu überblicken: *Im früh- und mittelbronzzeitlichen Nachlaß der Völker des Karpatenbeckens bzw. der unmittelbaren Umgebung ist kein Dolchtypus zu finden, der als inspirierende Vorform der Dolche aus Tiszafüred betrachtet werden könnte.*

II.

Wollen wir vorankommen, ist die einzige Möglichkeit, konkrete Formparallelen, unabhängig von Gebiet und Zeit, zu suchen. Im Nachlaß der Völker, die westlich und nördlich von Ungarn lebten, findet man keine Dolche, die hier in Frage kämen^{34, 35}. Als einzige Möglichkeit bleibt der östliche Teil des Mittelmeerbeckens, wo sich auch tatsächlich Dolche finden, die den unseren in Form und Struktur ähnlich sind.

Als Analogien zum Dolch aus Grab D 334 (Abb. 1/1, oben) können mehrere Exemplare angeführt werden, die auf die ägäische bzw. auf die Mittelbronzzeit angesetzt werden. Solche stammen z. B. aus Tarsus, Lapithos Tomb (Zypern), Arkesine (Amorgos) (C. Renfrew: Typ. III/a, vgl. Abb. 2/7, unten³⁷). Laut N. Sandars wären die ägäischen Schwerter des Typs A auf die erwähnten Dolchformen zurückzuführen³⁸. Von den weiteren ähnlichen Stücken könnte für uns der Dolch aus der mittleren helladischen Schicht von Lerna (Abb. 2/8, unten) sowie ein Exemplar aus dem VI. Grab des mykenischen A-Gräberkreises von Interesse sein, ist doch letzteres auf Anfang des 14. Jahrhunderts datiert³⁹. Den aufgezählten ähnlichen Stücke sind aus dem Balkan nicht bekannt; höchstens könnten wir auf die in Rumänien gefundenen, als Nachahmungen des ägäischen A-Typus angesprochenen Schwerter hinweisen, mit der Bemerkung, daß ihre Griffgestaltung in der Struktur den untersuchten Dolchen aus Tiszafüred ähnlich ist (vgl. Abb. 2/10, unten^{40, 41}).

Auf noch ungewisseren Pfaden bewegen wir uns, wenn wir Analogien zu den Dolchen aus den Gräbern

B 65 und B 167 suchen. Kennzeichnend für diese sind die kurze Griffplatte und die kaum geschwungene, spitz endende Schulter. Einige ähnliche Formen findet man unter den zykladischen Dolchen, die C. Renfrew dem Typus IV zurechnet; er betrachtet sie als eine Vor-Form der Schwerter des A-Typus^{42,43}. Die „nächsten“ Analogien der Tiszafüreder Dolche findet man aber unter den ägäischen Schwertern des B-Typs (z. B. Mykenä, VI. Grab, Cameiros, Izmir)⁴⁴. Von besonderem Interesse für uns ist ein mykenisches Schwert, auf dessen Schulter die Niete eine gerade Reihe bilden (vgl. Abb. 2/9, unten und 1/1, unten). — Es ist zu beachten, daß dem Überblick von N. Sandars zufolge Schwerter des B-Typs oder deren Nachahmungen im Balkan noch nicht zutage gekommen sind.⁴⁶

Damit hat sich der Kreis geschlossen, scheinbar mit vollends negativem Ergebnis. Und doch erlauben wir uns, die — vornehmlich durch den Handel gewährleisteten — pontisch-anatolisch-ägäischen Beziehungen der bronzezeitlichen Völker im Karpatenbecken berücksichtigend⁴⁷ bzw. einige chronologische Stützpunkte mit erwägend, welche durch andere Beigaben der Tiszafüreder Gräber bereitgestellt sind^{48–52}, unsere Betrachtungen — vorderhand — mit folgendem beenden:

1. Die Hersteller der Tiszafüreder Dolche bedienten sich der strukturellen und Form-Wesenszüge ägäischer Vorbilder oder deren Nachahmungen, welche sie für sich umgestalteten.

2. Von den Analogien, die anhand von identischen Details herangezogen wurden, stehen — in Raum wie in der Zeit — die Schwerter (Dolchscherter) Typ. A und B der mykenischen Schachtgräber (14. Jh. v. u. Z.) unseren Dolchen am nächsten.

3. Dolche, die ein Bindeglied zwischen den beiden Gebieten darstellten, sind bisher nicht bekannt; als einen Gegenstand ähnlicher Form können wir uns höchstens auf die Golddolche aus Mäcin und Perşinari berufen (vgl. Abb. 2/11, unten).

4. Die zu zwei Typen gehörenden drei Dolche erscheinen in der Theißgegend als neue Formen; nach bisherigen Kenntnissen fand ihre Herstellung keine Verbreitung, sie vermochten die ebenfalls aus dem Süden stammenden, jedoch über eine örtliche Tradition von mehreren Jahrhunderten verfügenden Dolche mit abgerundeter Schulter nicht zu verdrängen.

5. In Anbetracht der Feststellung von N. Sandars, wonach Herstellung und Nachahmung der ägäischen Schwerter Typ A und B auf das 16. Jh. fallen (einige, auf das 15. Jh. ansetzbare Stücke sind ebenfalls bekannt) und der Tatsache, daß dieser Datierung auch die anderen Grabbeigaben nicht widersprechen, darf die Herstellungszeit unserer Dolche auf Ende des 16. — Anfang des 15. Jahrhunderts v. u. Z. angesetzt werden.

6. Die Relativchronologie der Herstellung unserer drei Dolche stellen wir uns in folgender Reihenfolge vor: 1. B 167, 2. B 65 (die bogenförmige Anordnung der Nietlöcher dürfte als lokaler Einfluß aufgefaßt werden), 3. D 334.

Wir selbst betrachten diese Studie keineswegs als abgeschlossene Arbeit. Sie sei lediglich ein Beitrag zur Erforschung der Süd-Beziehungen der Völker der ungarländischen Bronzezeit, ein Moment dieses komplexen Problemenkreises, das die Stichhaltigkeit der — vielfach in Frage gestellten — Auffassung bestätigen könnte, daß sich der ägäische Einfluß durch Handelsvermittlung geltendmachen konnte.

T. Kovács

ELŐZETES JELENTÉS A SZABOLCSI ÁRPÁD-KORI MEGYESZÉKHELY RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK ELSŐ HÁROM ESZTENDEJÉRŐL 1969—1971

1. kép. Szabolcs-Földvár. A sánc délnyugati oldala az átvágás helyével

Рис. 1. Сабольч-Фельдвар (Земляная крепость). Юго-западная сторона вала с местом поперечного разреза
Fig. 1. Szabolcs-Földvár. Le côté sud-ouest du retranchement avec l'emplacement de la percée

1969. július 1-én az egykori Szabolcs megye névadó településének, Szabolcs községnek belterületén álló földvár (1. kép) kormeghatározására indított régészeti feltárással vette kezdetét az ország egyik legnagyobb méretű kora középkori kutatómunkája.¹ Bár a feltárások — melyek kiemelkedő eredménnyel biztatnak bennünket — még nem fejeződtek be, mégis kötelességünknek érezzük, hogy az első három év (1969—1971) viszonylag szerény anyagi eszközökkel elért sikereiről a tudományos közvélemény előtt is számot adjunk.²

A településre vonatkozó Árpád-kori források sajnos csak kevéssel gyarapították a kutatás szem-

pontjait. Szabolcs neve első ízben az Aba nembeli Péter ispán 1067 körül írott adománylevelében, az ún. százdi apátság alapítólevelében tűnik fel; akkor várához tartozó földet neveznek meg.³ E vár építését Anonymus a honfoglalás utánra teszi. Szerinte a vezérek egyike, Szabolcs „megtekintett egy helyet a Tisza mellett, s midőn látta, milyen is az, kiokoskodta, hogy erősségénél fogva várépítésre való. Tehát — társainak közös tanácsa szerint is — összegyűjtve ott a köznépet, nagy árkot ásatott, és igen erős várat építtetett földből. Ezt most Szabolcs várának hívják.” (Pais Dezső fordítása.)⁴ Itt tartották 1092-ben I. László király színe előtt a sza-

¹ „A honfoglalás- és kora Árpád-kori nemzetségek és ispáni központok régészeti kutatása” c. kiemelt téma előzményeinek, előkészületeinek alapos ismertetését lásd Dienes István tollából [Csatári D.—Mócsy A., MTA II. 18 (1969) 248—261].

² A feltárások eredményeinek első ismertetése: Németh P., Múzeumi Kurir 1970. 3. sz. 35—38.; *Ua.*, Középkori régészeti tudományos ülésszak 1970. december 8—10. RégFüz. II. 14 (Bp. 1971) 87—89.; *Ua.*, Múzsák/Múzeumi Magazin 1971. 1. sz. 34.; Kovács L.—Németh P., Szabolcs-Szatmári Szemle 6 (1971) 4. sz.

49—59.; Fodor I.—Németh P., Szabolcs-Szatmári Szemle 7 (1972) 1. sz. 89—100.

³ É. n. [1067 k.]/267: *iuxta t-m Tymar, que remanet castro de Zobolchy* Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. (Pest, Bp. 1860—1874) [továbbiakban: Wenzel] I. 26.

⁴ Anonymus [1200 k.] 896 utánra: [Zobolsu] *fecit fossatam magnam et castrum fortissimum edificavit de terra nunc castrum Zobolsu nuncupatur*. Scriptores rerum Hungaricarum I. Szerk.: Szentpétery E., (Bp. 1937—1938) [továbbiakban: SRH] 62.

2. kép. A szabolcsi földvár alaprajza. 1. Az 1969. évi sáncátvágás helye. — 2. Az egykori várkút helye
 Рис. 2. План земляной крепости в Сабольче. 1. Прорез вала в 1969 г. — 2. Место древнего крепостного колодца
 Fig. 2. Plan du fortin de terre de Szabolcs. 1. La place où fut percé, en 1969, le retranchement. — 2. L'emplacement de l'ancien puits du fortin de terre

bolcsi zsinatot, melynek határozatai László ún. I. törvénykönyve néven ismeretesek.⁵ Az 1293-ban Vencsellővel határosnak mondott⁶ település 1320-ban a Gutkeled nembeli Pál bán fia Miklós birtoka, melyben a Szentemágócs nembeli Beke és Balázs nagy kárt okoztak.⁷ Egy évvel később a falu lakóit Komorói Tamás Vencsellő és Solymos nevű birtokának pusztítói között említik.⁸ De hamarosan Szabolcs is a Szentemágócs nembeli Domonkos és Belus kezére került, akiknek birtokfelsorolásában 1357-ben említik az itt, Szűz Mária tiszteletére épített monostort, hat kőoszloppal és fatoronnyal, és egy Szent Mihály tiszteletére emelt egyházat.⁹ Péter nevű papja 1333-ban 18, ugyanő, mint alesperes az 1334. évi I. részlet fejében 4, a II. részlet fejében 5, az 1335. évi I. részlet fejében pedig 6 garas pápai tizedet fizetett.¹⁰

A történeti forráskutatás újabb eredményei alapján e csekély forrásanyagot mégis értékelhetjük. A nyelvészeti irodalom szerint első ispánjának nevét őrzi a település pusztja személynévből származó neve. A személynév eredete azonban megfejtetlen, de Melich szerint a magyarban keletkezett. A név pusztja személynévi formája magyar névadásra vall.¹¹ Legutóbb Györffy György vette revízió alá az Árpád-fiakra vonatkozó forrásanyagot. Többek között valószínűsítette, hogy a gesztáinkban, krónikáinkban is feltűnő Szabolcs, a hasonló nevű magyar települések elhelyezkedésének rendszere alapján a fejedelmi család, Árpád szűkebb rokonsága körébe tartozott. Sőt, „Árpád legidősebb férfi rokona volt, aki követte őt az uralomban mint második fejedelem.”¹² Herceg (trónörökös) korában a keleti országrészt birtokolta, s ekkor építtette volna a nevét viselő településen téli szállásként a máig is fennálló földvárat, számolva a honfoglalás utáni évtizedekben még mindig fennálló besenyő veszéllyel.

Úgy tűnik, hogy a Szabolcs körül elhelyezkedő várföldek (Nagyfalu, Timár, Vencsellő, Gáva, Bénye), a népnevekkel jelölt települések (Ladány, Eszlár, Bercel, Megyer), de különösen a szolgáltató falvak (Timár, Halász, Solymos, Szántótelek,

Kovácsitelek, Halász), — melyek fejedelemskori (X. századi) rendszerét Heckenast Gusztáv világította meg¹³ — Györffy Szabolcsra vonatkozó megállapításainak helyességét támasztják alá.¹⁴

A X. század elején épült hercegi szállás minden bizonnyal I. István király uralkodásának kezdetén lett Szabolcs megye székhelyévé. Györffy fentebb is idézett munkájának egyik térképmellékletén tünteti fel a X. század végén beköltözött német lovagok kettős udvarhelyeit, így Szabolcs közvetlen közelében Vencelin és fia Rád nevét fenntartó településeket (Vencsellő és [Tisza—] Rád).¹⁵ Miután Szabolcs az államszervezés folyamán nem cserélt gazdát, így arra gondolhatunk, hogy a királyi megye székhelyévé emelkedő egykori hercegi udvarhely első királyi ispánja Vencelin, majd fia, Rád volt. Ezt a lehetőséget a Felső-Tisza vidékre vonatkozó régészeti és történeti kutatásaink is messzemenően alátámasztják.¹⁶

Szabolcs nemcsak a királyi várbirtokok gazdasági központja, közigazgatási és egyházi (esperesi) székhely volt; a vár alatt elfolyó Tisza és kapuja előtt húzódó fontos országút a korai Árpád-kor jelentősebb városai közé emelte. S bár okleveleink nem szólnak róla, valószínű, hogy az erdélyi (dési) sóbányák nagy értékű sókockáit szállító tutajok a szamosparti Szatmár után itt álltak meg másodjára; a máramarosi sónak¹⁷ pedig Szabolcs volt az első tiszaparti lerakóhelye. A vár előtt húzódó országútról 1067 körül,¹⁸ az út bodrogi közí szakszáról 1239-ben hallunk.¹⁹ Ezen az úton bonyolították le a keleti (kijevi) kereskedelmünk jelentős részét! Az út Verecke után Munkácsnál ágazott szét két irányba: a déli Borsova—Szatmár—Doboka—Kolozsvár vonalon érintette a korai magyar megyeszékhelyeket, míg másik ága Ungvárra és Zemplén után a Bodroggal párhuzamosan haladt, (Bodrog—)Olaszínál jött át a Bodrogi közbe, és Viss-Kenézli érintésével lépte át a Tiszát Balsánál, alig 3 km-re Szabolcstól. Szabolcs várától a Tiszát követve húzódott Rakamazig, innen a Kőréven (1067 k.: *versus Kuurew*)²⁰ át — ismét a Tiszán keresztül — lehetett eljutni az egykori

⁵ 1092/XV. sz.: *in civitate Zabolcz* A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Szerk.: *Marczali Henrik* (Bp. 1902) 88.

⁶ 1293: *in vicinitate p-nis ipsorum Zoboch* Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. (Győr—Bp. 1865—1891) VI. 398.

⁷ 1320: *p. Zabolch* Századok 1881. VIII, 106.

⁸ 1321: *villaneos de Zoboch* Zichy okmt. I. 202.

⁹ A nagykállói Kállay-család levéltára. I—II. (Bp. 1943) 1207 reg.

¹⁰ 1332—5/Pp. Reg.: *Petrus* [sac]. *Zebul, viceadiac. de Zobouch*, [sac.] *de Zobloch, Zabolch* Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I. 1. (Bp. 1885—91) 328, 329, 343, 359.; A történeti adatok első összegezése: *Mező A.—Németh P.*, Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. (Nyíregyháza 1972) 110.

¹¹ *Mező A.—Németh P.*, i. m. 110., a nyelvészeti irodalommal.

¹² *Györffy Gy.*, ArchÉrt 93 (1970) 214.

¹³ *Heckenast G.*, Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban (Bp. 1970).

¹⁴ Erről lásd alaposan dokumentált dolgozatomat: *Ki nyugodott a geszterédi „fejedelmi” sírban? A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján* (1971. május 6—8.) elhangzott előadások, hozzászólások. (Veszprém, 1973.) 19—32.

¹⁵ *Györffy Gy.*, i. m. 238., 19. kép.

¹⁶ *Немет, П.*, Образование пограничной области Боржави. «Проблемы археологии и древней истории угров. Сборник статей советских и венгерских археологов» Изд. Наука. (Москва 1972) 218.

¹⁷ *Kádár J.—Réthy L.—Tagányi K.*, Szolnok—Doboka vármegye monographiája. III (Deésen 1900) 5—6; *Bélay V.*, Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepüléséről a XVIII. század elejéig. (Bp. 1943) 7—8.

¹⁸ *Wenzel I.* 26.

¹⁹ *uia, que ducit de villa Olazy in aliam villam Keleznew Wenzel VII.* 73.

²⁰ *Wenzel I.* 26; 1311: *portus qui vulgariter Rew dicitur* Anjou-kori okmánytár. Codex diplomaticus Andegavensis. I (Bp. 1878) 230.

Himesudvarba, a mai Tokajba.²¹ Ez az útvonal a magyarázata többek között annak is, hogy a Bodrogköznek e nyugati felét Kenézlő–Viss–Zalkod falakkal a középkortól a legújabb időkig mindig is Szabolcs megyéhez számították. A kenézlői temetők rangos fegyvereseit nemcsak a szabolcsi vár védelmére telepítették a Tisza túlsó partjára, a Bodrogközbe,²² hanem a fontos kereskedelmi út védelmére, biztosítására. A temetők időrendje alapján „régészeti szemszögből nagyon meggyőzőnek érezzük Györffy György érvelését, hogy Szabolcs vára a X. század elejétől az ország egyik fontos udvarhelye, a fejedelmi házhoz tartozó központja volt.”²³

A vár, illetve a város XI. századi jelentőségét bizonyítja az „1092. évben május 20-án Szabolcs városában tartott szent zsinat, a magyarok legkeresztényebb királya, László elnökletével, országa összes püspökeivel és apátjaival, valamint az összes előkelőkkel, az egész papság és a nép tanúskodása mellett.”²⁴ Talán közel járunk az igazsághoz akkor, amikor a zsinat itt történt megrendezésének okát többek között abban is látjuk, hogy ekkor szentelhetették újra azt a Szűz Mária monostort, amely csak 1357-ben tűnik fel okleveleinkben.²⁵

Bár forrásaink — Anonymus kivételével — a továbbiakban egészen az Árpád-kor végéig hallgatnak a település életéről, szinte biztosra vehetjük, hogy a tatárjárás során ez az erősség is elpusztult. Ugyanis birtokait, a javarészt lakatlan várföldeket IV. Béla király már 1245-ben a Gutkeled nembeli István bánnak adományozta.²⁶ Maga Szabolcs ismeretlen időben, a XIII. század második felében került ki a király tulajdonából. A XIV. század elején a Gutkeled, majd pár évtizeddel később a Szentemágócs nembeliek kezén találjuk. A század 30-as éveiben a fizetett pápai tized összege alapján a megye közepes nagyságú települései között foglal helyet. Az Árpád-kori királyi megye székhelyének hírneve azonban még a középkor folyamán sem enyészett el. Egy 1519-es oklevél szerint a leleszi konvent kiküldöttje a királyi parancslevelet — mivel az alispánt sehol sem találta — Zabolch faluban, „azon vármegye helyén” adta át a megye négy szolgabírájának.²⁷

*

A földvár — 1969–1971. évi ásataink színhelye — Szabolcs község belterületének nyugati felén fekszik. Észak- és délnyugati sáncai hajdan

a Tisza bal partját is képezték, a folyó szabályozása óta itt most vízzel csak ritkán feltöltődő morotvát találunk. Jósa András közlése szerint e sáncok közül az északnyugati 303 m, a délnyugati 227 m, míg a háromszög alaprajzú földvár keleti oldala 349 méter hosszú.²⁸ Jósa adatait a legújabb szintvonalas felmérés²⁹ is nagyjából helyesnek találta: a fenti sorrend szerinti méretek 272,5–194–322,5 m. Igaz, hogy ez utóbbi adatok a sarkok legmagasabb pontjainak egymástól való, *légvonalban* mért távolságát jelentik, így adódik a Jósa-féle felszíni méréshez képest 26–33 m eltérés. A külső oldalakon mérve a földvár 337–235–387 m által határolt területen fekszik (2. kép).

Az északnyugati oldalon a sánc magassága a jelenlegi ártérhez viszonyítva 13–17 m, az északi sarokban 19,40 m, a nyugati sarokban pedig 20,50 m; a földvár mai belsőjéhez képest 6–11 m között váltakozik. A délnyugati oldalon 13–16 (déli sarok 21,40 m), illetve 10 m a hasonló méretadat. A keleti sánc magassága külső oldalán 10–14 m, a déli sarok közelében, a millenniumi emlékoszlopnál 15 m, a földvár mai belsejéhez mérten pedig 12 m. Azonban e helyi, viszonyított magasságok megtévesztők. Ugyanis a rétegvonalas felmérésről kitűnik, hogy a földvár legmagasabb pontja a millenniumi emlékmű és közvetlen környéke; ehhez képest a földvár mindhárom sarka 5–5 méterrel alacsonyabban fekszik. A földvár keleti, valamint északnyugat-délnyugati oldalainak külső lábazata között egyszóval 8–10 m-nyi szintkülönbség mérhető, ez a rétegvonalas felmérés A–B metszetéről is leolvasható (3. kép). E szintkülönbség észrevehető a földvár belsejében is: a nyugati rész kb. 5 méterrel mélyebben fekszik a keletinél. Azonban ennek — az eredeti, természetes adottságokon túl — más oka is van, melyről a sáncátvágás kiértékelésekor szólunk.

A földvár sáncait három helyen szakítja meg áttörés: az északi saroktól 57,50 méterre, a nyugatitól 80 méterre és közvetlenül a déli saroknál. Az első kettőről feltárással bizonyítottuk, hogy a földvár egykorú, mégpedig a Tiszára néző kapui lehettek, míg az utóbbi a szárazföld felől biztosítani a bejárást, bár ezt ásatással kell még eldönteni. A keleti oldal közepe táján mutatkozó horpadástól — Jósa A. még ma is (azaz 1897-ben) élő tanúknak állítására hivatkozik — „a templomig földmunkálatok alkalmával mélyen a földbe vert részarányosan elhelyezett vastag elkorhadt facölöpökre akadtak, melyek csakis a templomot

²¹ Az útvonal Olaszi–Rakamaz közötti szakaszáról először: Valter I., HOMÉ 4 (1962–1963) 131–138.

²² Dienes I., Középkori régészeti tudományos ülés-szak 1970. december 8–10. RégFüz II. 14 (1971) 86.

²³ Uo.

²⁴ Árpád-kori törvények. Latinból fordította Szilágyi Loránd. Kézirat. (Bp. 1962) 29.

²⁵ Hasonló módon gyűlte össze 1061-ben Zselicen a XIV. századi krónikakompozíció tudósítása szerint: *Atha palatinus rogavit regem et ducem, ut in constructione monasterii sui, quod in honore Sancti Iacobi edificaverat*

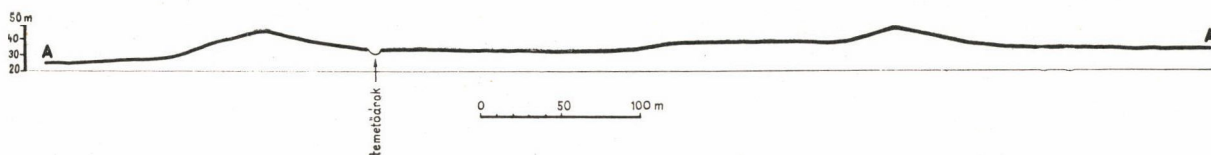
in Zelyz, interessent; quod et factum est. SRH I. 364 (Vö. Kumorovitz L. B., TBM XVI [Bp. 1964] 43–81.).

²⁶ Wenzel VII. 188.

²⁷ Szakály F., Szabolcs-Szatmári Szemle 7 (1972) 4. sz. 80.

²⁸ Jósa A., Nyírvidék 18 (1897) 17. sz.; Jósa András régészeti és múzeumi vonatkozású hírlapi cikkei 1889–1900 A Jósa András Múzeum Kiadványai 2. (Bp. 1958) 41.

²⁹ A felmérést Virágh Dénes (MTA Régészeti Intézet) 1969-ben készítette.

3. kép. Szabolcs-Földvár. A földvár keresztmetszete
Рис. 3. Сабольч-Фельдвар. Профиль крепости
Fig. 3. Szabolcs-Földvár. Coupe du fortin de terre

a várral összekötő hídlábnak maradványai lehet-
tek.”³⁰

A földvár alapterületét Jósa 33 176 m²-ben határozta meg. Keleti és nyugati sáncainak külső oldala ma beltelkekhez tartozik, míg belsejét három felekezett használja immár két évszázada temetőként.³¹

A szabolcsi földvár a „Szabolcsmegyei Régészeti Egylet” megalakulása (1868) után két évvel szerepel először a szakirodalomban. A megye kiegyezéskori főispánja, báró Vécsey József — aki az Egylet elnöke is — küldi el az Archaeologiai Értesítőnek Dobozy Ferenc szabolcsi földbirtokos ismertetését a földvárőről. A földvár méreteinek elnagyolt közlésén túl csak egyetlen mondat érdemel figyelmet e híradásból: „Közepén . . . két, kővel kirakott kút volt.”³²

Az 1969. évi feltárás előtt csak egy ízben folyt régészeti kutatómunka a szabolcsi földvárban. 1894. november 22—23-án dr. Jósa András és Bartalos Gyula egri kanonok és történész — aki korábban a borsodi és abaújházi földvárak kutatásával szerzett gyakorlatot — 20 ásatómunkással kezdett a földvár átkutatásához. Bartalos Gy. fennmaradt, de mindeddig közöletlen jelentésében az alábbiakban összegezi a feltárások célját és eredményeit.³³ „Főszínt nem annyira a leletekre, mint inkább a vár építészeti rendszerére fektetük . . . Először a gátakat fenntartó faszerkezet mindenütt megtalálható. Másodszor a faalkotmány nem rendszeres ácsmunkálattal volt összeállítva, szögezéssnek, egymásba rovásnak nyomára ugyanis sehelyre sem akadunk. Harmadszor a gerendák elhelyezése három irányban észlelhető, úgy mint: függőlegesen, keresztben és hosszban, ez utóbbiak még most is derékvastagságúaknak látszanak a tető mentében. Negyedszer a függélyes és keresztbe helyezett farudacsok ágastól és gallyastól helyezettettek el, hogy így méginkább lekössék a porhanyó földet, mely sárga anyag és fekete talaj vegyülékéből áll, közel az aljakig, hol porondszerű tiszai homok az uralkodó.”

Jósa A. beszámolója bővebben tájékoztat az ásatás menetéről. A földvár szerkezetének leírásá-

hoz még hozzáfűzi: „A földtömegben itt-ott, minden rendszer nélkül, egymástól különböző irányban, egy vagy több méter távolságban ökölnyi — szakajtó kosárnyi — alakú rhyolith köveket találtunk, mely a trachytnak válfaja, és a nép által darázskőnek nevezetik, és a melyet jelenleg is Szabolcs várától egyenes irányban a 11,2 km távolságra eső bodrogkeresztúri határban bányásznak . . .”³⁴

Nyilvánvaló, hogy ezen sáncban sporadice előforduló kövek a várnak organicus részét nem képezhették, és csupán annyi szolgálatot tettek, mint ugyanolyan tömeg föld. — A várat eredetileg építő — ösmeretlen nép — a vár körül, szét-szórva ott találta már ezen köveket, és a földdel együtt a sáncra hordatta.

A vársánczoknak felső része 1—1 1/2 méter magasságban későbbi nagy munka, mert ezen rétegben sem fa, sem darázskő nincs. Ezen rész jóval magasabb volt, mint most, mert a sánczok körül árok nincs. A sáncz koronájának nagy részét az eső lemosta, és a várat körítő árkot beomlasztotta, magasságának rovására.”³⁵

Jósa és Bartalos négy helyen vágta át a földvár sáncait (4. kép), mint ezt Jósa fennmaradt helyszínrajza bizonyítja, „ezeken kívül a vár belterületén az északi csücsktől dél felől 30—40 lépésnyi távolságban árkokat húztunk. Itt kis bronz csörgő, pityke került napfényre, amilyeneket sok népvándorláskori, de honfoglaláskori leletek közt is találni.

Durva cserépedénytöredékeken (melyek részben a bronzkorszakra, részint a honfoglaláskorra vallanak)³⁶ kívül más alkalommal került még, egy félhold alakú, füles, nyéllel ellátott, habkból készült 38 mm széles csüngő dísz tárgy; egy római ízlésű vas sarló; egy 15—16-ik századbéli sarkantyú és egy hengerded 1 mm átmérőjű bronzhuzalból készült kettőtört fülbevaló karika.”

Jósa végül a tapasztaltakat eképp összegezi: „Annyit bizonyosnak tartok, hogy a várépítőket, már egy másik culturnép előzte meg . . . Szabolcs vezér ezen földvárat készen találta, de ezt olyan nép emelte, melyet már egy más — műveltség-

³⁰ Jósa A., i. m. 45.

³¹ Csépanyi Ferenc megyei tanács tag interpellációja nyomán Szabolcs-Szatmár megye Tanácsa 1973-ban új temető kijelölésével megszüntette a földvárba történő temetkezést.

³² ArchÉrt R. f. III. (1870) 236.

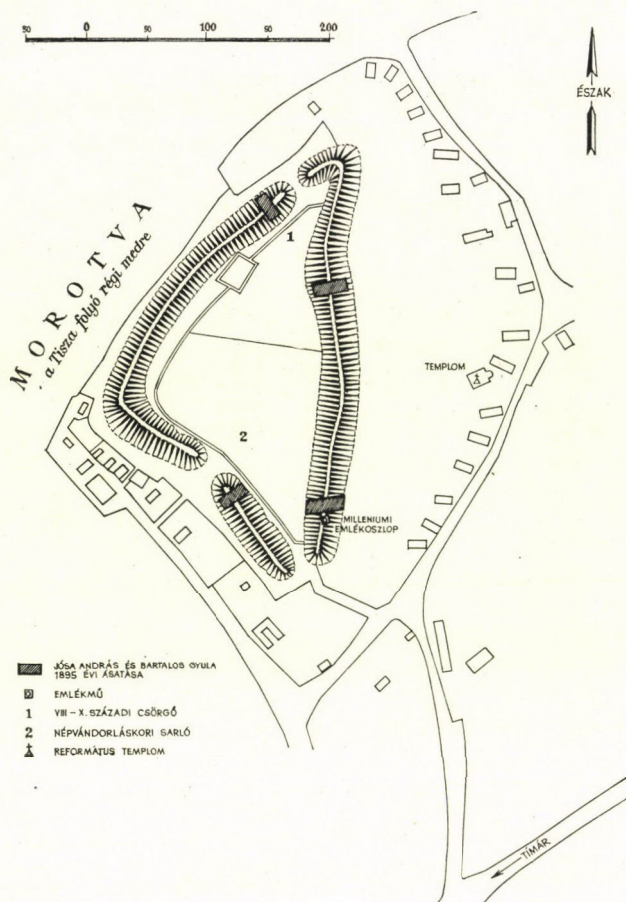
³³ Bartalos Gyula nagyatéka az egri Főszékesegyház

házi Könyvtárban. A jelentés másolatát Nagy Árpád baráti szívessége révén használhattam. Bartalos Gyula 1894-re, Jósa András egy évvel későbbre teszi a sáncátvágás időpontját.

³⁴ Jósa A., i. m. 43.

³⁵ Uo.

³⁶ Jósa A., i. m. 83.

4. kép. Szabolcs-Földvár. Az 1894–95. évi kutatás helyszínrajza

Рис. 4. Саболич-Фельдвар. План исследований 1894–95 г.
Fig. 4. Szabolcs-Földvár. Levé de plan des fouilles de 1894–95

nek nem legalacsonyabb fokán álló nép — előzőtt meg.

Azt hiszem, hogy Szabolcs vezér ezen várat elfoglalta, és Anonymus szerint nagy árkolást végzén, hatalmasul megerősítette.³⁷

Az ezredforduló után megcsappant a földvár iránti érdeklődés. Egy-egy lelkes pedagógus, a Szabolcsban is megforduló Móricz Zsigmond írásai-
ban találkozunk a földvár irodalmi szépségű megele-
venítésével,³⁸ anyagiak hiányában gondolni sem le-
hetett jelentős kutatásra. A 30-as években készült
a földvár első légifelvétele Neográdi Sándortól,
bár közzétételére csak a háború után került sor.³⁹
1919-ben és 1945-ben hadi események színhelye
volt a vár, akkor készítették az északi és déli sar-
kokban ma is jól látható géppuskafészeket.

*

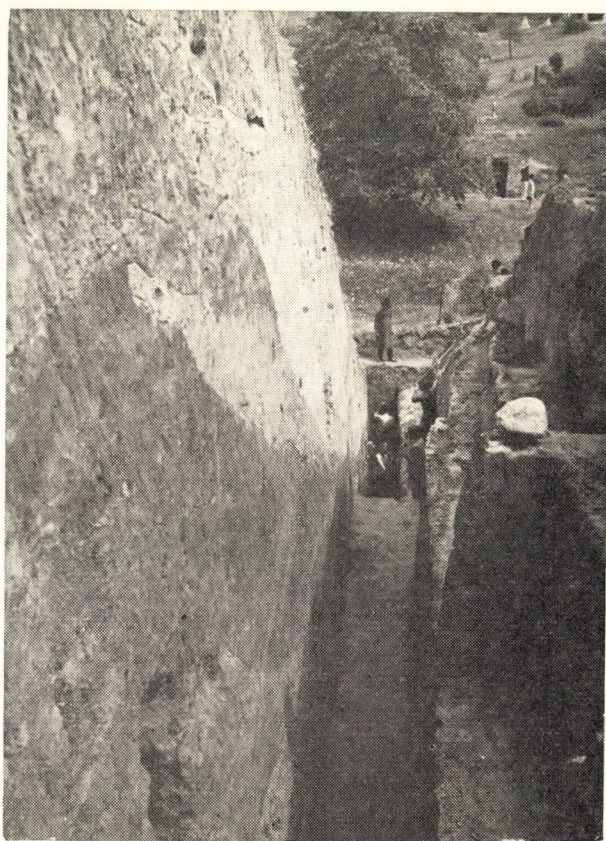
³⁷ Jóna A., i. m. 42–43, 81–82.

³⁸ Balicza V., Nyíregyházi r. k. leánygimn. ért. 1937/38. 29–31; Móricz Zs., Riportok 1920–1929 (Bp. 1958) 560–566.

³⁹ Neográdi S., Térképészeti Közlöny 7 (1950) 3–4. sz. 9. kép.

Az 1969-es sáncátvágásra olyan időben kaptam megbízást, amikor is készen állt Szabolcs-Szatmár megye Árpád-kori földvárainak és monostorainak történeti-régészeti jellegű összeállítása;⁴⁰ sőt, ezek közül a besztereci földvár és monostor kutatása lényegében be is fejeződött.⁴¹ Bizottsági szemlén döntöttük el, hol is kezdődjék a munka, így esett a választás a nyugati kapu melletti viszonylag nem nagy magasságú sáncrészre⁴² (1. kép). Tekintettel a rendelkezésre álló pénzügyi fedezetre, a sánc gerincétől keletre eső rész átvágását tekintet-
tük elsődleges feladatnak, úgy gondolván, hogy ennek eredményességén múlik az átvágás bővítése a gerinctől nyugatra, de már csak a következő év-
ben.

Az 1969. július 1-től augusztus 9-ig tartó mun-
ka során a gerincnél 2,80 m szélességben kezdtük
meg az átvágást, amely a sánc aljáig — lépcsőze-
tesen — 1,00 m-re szűkült (5. kép). Az így kiala-
kított metszetfal 8,20, illetve 11,60 m a gerinc és
a sáncátvágás alja között, és 21,00 m hosszú. A

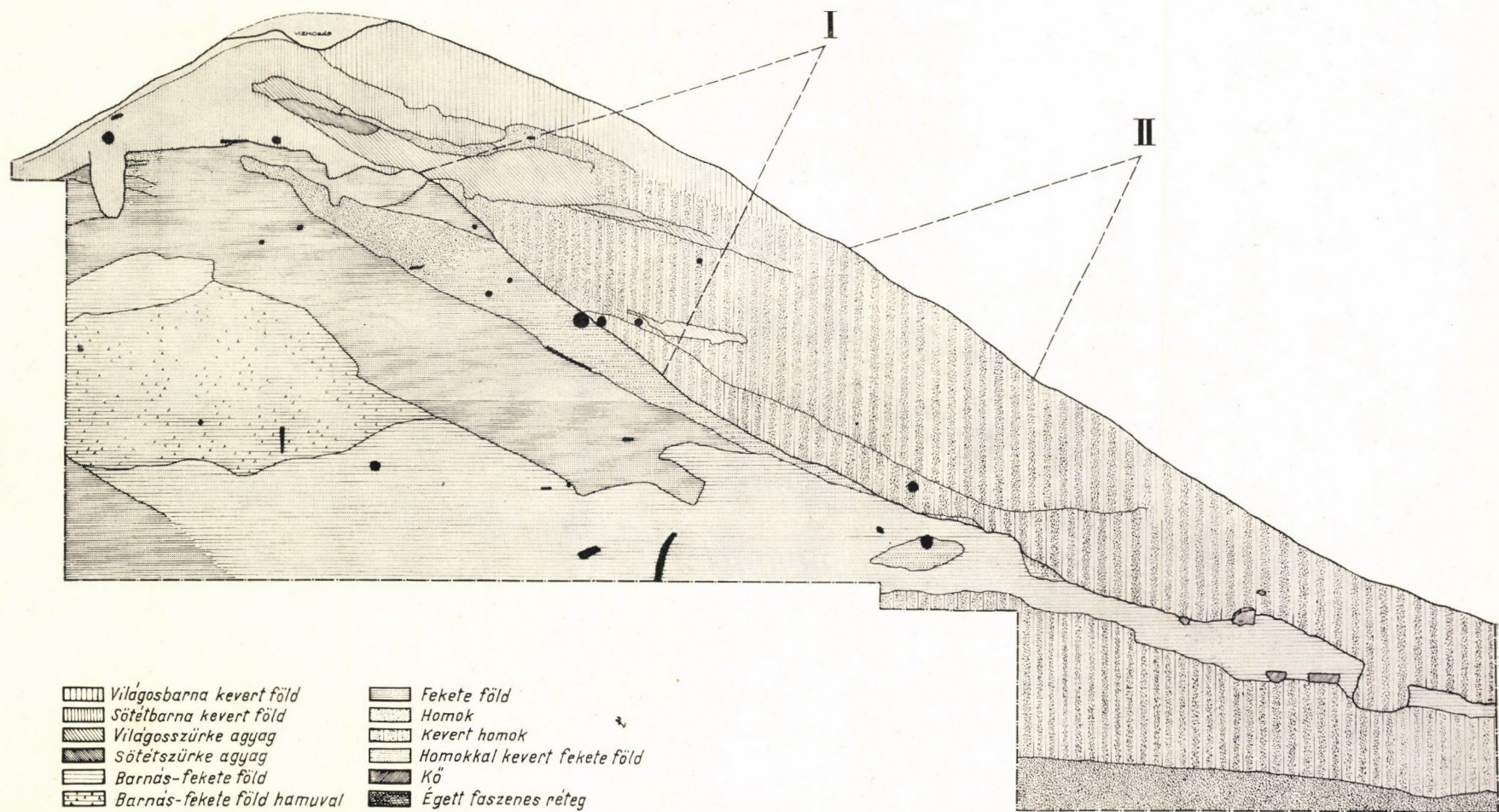

5. kép. Szabolcs-Földvár. Az 1969. évi sáncátvágás
Рис. 5. Саболич-Фельдвар. Прокоп вала в 1969 г.
Fig. 5. Szabolcs-Földvár. La percée du retranchement de 1969

⁴⁰ Németh P., MFMÉ 1966–1967 127–134; Ua., JAMÉ 10 (1967) 91–101.

⁴¹ ArchÉrt 96 (1969) 261; ArchÉrt 97 (1970) 315.

⁴² A bizottság tagjai Dienes István, Györffy György, Korek József, Kovalovszki Júlia, Nováki Gyula és Németh Péter voltak.

6. kép. Szabolcs-Földvár. Az 1969. évi sáncátvágás metszetrajza
 Рис. 6. Сабольч-Фёльдвар. Профиль прореза вала в 1969 г.
 Fig. 6. Szabolcs-Földvár. Coupe de la percée du retranchement de 1969.

sokféle elszíneződésből két, élesen elváló réteget különböztethettünk meg, amely a rétegenként és szintenként különválasztott régészeti anyagban is megmutatkozik. Az alsó réteg (nevezzük a továbbiakban I. építési időszaknak) a sánc keleti lábánál 1,40 m vastagságú, a mai gerinc irányába először enyhén, majd meredeken emelkedik. A réteg legmagasabb pontja — talán egykori járósíntje — a mai gerinc alatt 160–200 cm-re található (6. kép). Az e feletti réteg (a továbbiakban II. építési időszak) jobbára anyagában üt el az előzőtől: nagyobbrészt humusszal kevert löszből (homokból) áll, az I. építési időszak rétegeit feketés-barnás színű föld alkotja. E két rétegből előkerült régészeti anyag is élesen elkülönül: míg az I. építési időszak rétegeiben nagy mennyiségű őskori (többségében a késő bronzkor — kora vaskor fordulójáról) kerámiát leltünk, addig a II. építési időszak leleteit azok az edénytöredékek alkották, melyeket kutatásunk egyéb fogódzó hiányában az Árpád-kor elejére (X–XI. század) keltez. A legalsó rétegekből, a 600–800 cm gerinctől számított mélységből is előkerült azonban ez a kora középkori kerámiatípus, melynek díszítését az edényen vízszintesen körbefutó vonalak vagy vonalkötegek, hullámvonalak alkotják (7. kép). Így már az ásatás végén nyilvánvaló volt, hogy a földvárat e kerámia használata idején vagy után emelhették, nem pedig az őskorban, mint azt Jóna A. vélte.

1970-ben a sáncátvágás befejezése — a gerinctől nyugatra eső részen — tette lehetővé, hogy a sánc építésének módjára következtetni tudjunk. A földvár észak- és délnyugati oldala a földvár építése előtt ugyanolyan tiszai magaspárt volt, mint amilyent egészen Rakamazig, vagy feljebb Vencsellőig követni tudunk a folyó mentén. Ez az adottság kiváló lehetőséget nyújtott az újkőkortól kezdve az ember megtelepedésére, amit a sáncátvágás nyugati felében jól megfigyelt, 150 cm vastag őskori települési réteg is bizonyít. Erre épült rá a sánc, mégpedig úgy, hogy kihagyva a leendő sánc szélességét (30–50 métert), az építéshez szükséges földet a sánc belső oldalának közeléből termelték ki. Így alakult ki a földvár belsejében, az észak- és délnyugati oldal mentén egy mély teknő. De hogyan készült a keletisánc, amelynek belső oldalán hiányzik a földkitermelésből származó mélyedés? A keleti sánc külső oldala előtt (az ált. iskola udvarán) 1969-ben húzott kutatóárok rétegrajzának vizsgálata kiderítette, hogy míg a két másik oldalt a Tisza vize folyta körül,

a keleti oldal mentén 7,00 m széles és 3,00 m mély — a földvár, illetve a ref. templom irányában emelkedő oldalú — vizesárok húzódott, mely vizét az északi sarok fölött a Tiszából nyerte, s a déli kapu alatt a Tiszába vezette. Nos, a csatornaépítés közben kikerült földből épült a földvár keleti oldala.

A sáncátvágás helyének szerencsés kiválasztása hozzásegített a földvár építési idejének pontosabb meghatározásához. 1969-ben a gerinctől kb. 3 méterre nyugati irányban, — 580 cm mélységben egy bronzcsatot, környezetében vaskést, tegezvasalásra emlékeztető vastöredékeket (egyik talán nyílhegy is lehetne) és koponyatető darabokat találtunk (7. kép). 1970-ben a sáncátvágás befejezésekor a második bronzcsat, vas hevedercsat, újabb vastöredékek és egy fél állkapocs láttak napvilágot a feltárás során. Míg az első csatról biztosan csak annyit mondhattunk, hogy az a népvándorláskorban általánosan ismert forma,⁴³ a második bronzcsat már pontosabban keltezhető, ugyanis kizárólag honfoglaláskori leletegyüttesekből ismerjük párhuzamait. Az áttört lapú, bújtatóján rovátkolt bronzcsat hasonmásai az eperjeskei 6. sírből,⁴⁴ Nagyörszről,⁴⁵ a hencidai 22. sírből,⁴⁶ a keceli 3. sírből,⁴⁷ Pusztá-Bodoláról,⁴⁸ a pilini 2. sírből,⁴⁹ és Bodrogvécsről⁵⁰ kerültek elő. E két utóbbi leletben csatunk a 781–840 között uralkodó Jámor Lajos érmével, illetve Ismail ibn Achmed 892–907 vagy II. Nasr ibn Achmed 913–944 dirhemével van keltezve. A felsorolt párhuzamok részletesebb elemzésétől most eltekintve is bizonyosnak látszik, hogy a szabolcsi 2. bronzcsat a magyar honfoglalás korai (IX–X. század fordulójára, X. század első harmada) szakaszára jellemző.⁵¹ Ez esetben a csat viselőjének sírja is a honfoglalás elejéről való (10. kép).

Az állkapocstöredékben az őrlőfogakon kívül egy kibúvatlan bölcsességfog is rejtőzött. A koponyavarratok, a fogak kopása alapján úgy vélem, hogy a felsorolt leletek használója a felnőttkor elején hunyt el. Övére ugyanúgy két bronzcsatot erősítettek fel, mint keceli 3., vagy a keñezlői 11. sírban lelt övre. A halott mellé lószerszámát is eltemették (megmaradt a hevedercsat) s férfi sírra utalnak a tegezvasalások, valamint a kérdéses nyílhegy is. Magányos sírra enged következtetni az a tény, hogy a sánc átvágásakor kitermelt több száz m³ földben mindössze egyetlen sírhoz tartozó mellékletek s embertani anyag kerültek elő, tehát egy sírt, nem pedig egész temetőt bolygattak meg a

⁴³ Az előzetes ásatási összefoglalóban 1969-ben tévesen 8. századi avar csatról írtam [ArchÉrt 97 (1970) 317.].

⁴⁴ Kiss L., ArchÉrt 39 (1920–22) 54., 15. ép.

⁴⁵ Hampel J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig 1905) I. 305., 767. kép, II. 654., 2. kép.

⁴⁶ Fettich N., AH 21 (1937) LXXXVIII. t. 2.

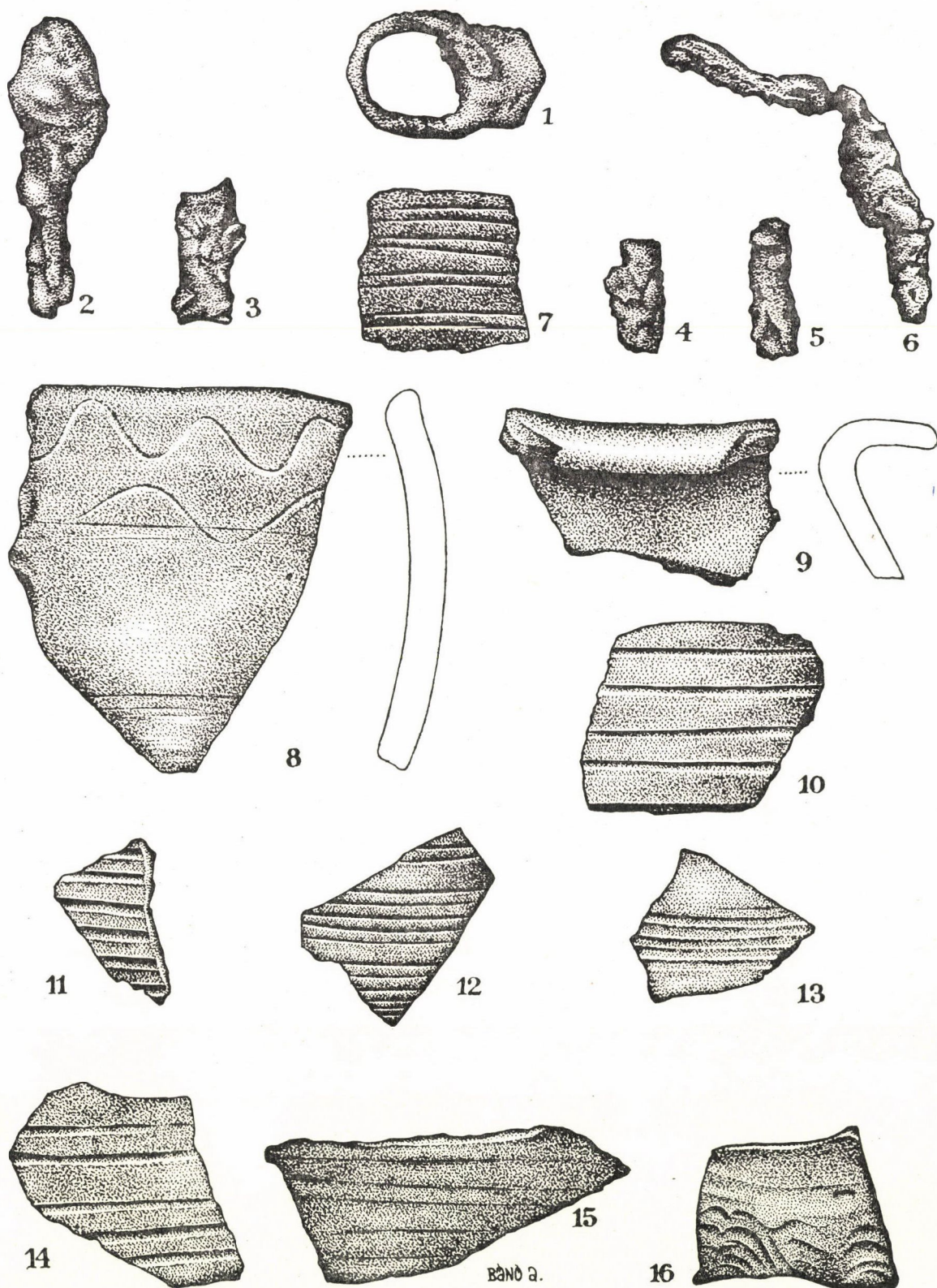
⁴⁷ Uo. CXVIII. t. 2.

⁴⁸ Hampel J., Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. (Bp. 1907) 16. t. 6.

⁴⁹ Hampel J., Alterthümer ... II. 440., 334. t. 20.

⁵⁰ Uo. 458–472., 757–758.

⁵¹ A csat magyar, román és bolgár földön talált párhuzamait legutóbb R. Harhoiu gyűjtötte össze [SCIV 23 (1972) 417–425.]. A jellegzetes magyar készítménynek tartott líra alakú csat kísérőleletei alapján keltezésünk biztosnak tűnik, a román és bolgár példányok esetleg a magyarság etelközi tartózkodásával függnek össze. Ezzel szemben R. Harhoiu 10. századi importdaraboknak tartja őket.

7. kép. Szabolcs-Földvár. Leletek az 1969. évi sáncátvágásból: 1—10: — 500—620 cm. — 11—16: — 620—800 cm. Kb.
 1/2 nagyság
 Рис. 7. Сабольч-Фельдвар. Находки, полученные при прорезе вала в 1969 г.: 1—10: — 500—620 см. — 11—16: — 620—800
 см. Масштаб: около 1/2
 Fig. 7. Szabolcs-Földvár. Trouvailles livrées par la percée du retranchement de 1969: 1—10: — 500—620 cm. — 11—16:
 — 620—800 cm. Grandeur environ 1/2

8. kép. Szabolcs-Földvár. 1. Az 1969. évi sáncátvágás. — 2. Az északi kapu előterében feltárt út kőpakolása
Рис. 8. Сабольч-Фёльдвар. 1. Пропрез вала в 1969 г. — 2. Каменная кладка дороги перед северными воротами
Fig. 8. Szabolcs-Földvár. 1. La percée du retranchement de 1969. — 2. Le revêtement de pierre de la route dégagée devant la porte septentrionale

sánc építői. Az eltemetett rokonsága, nemzetsége nem itt telepedett meg, hanem továbbvonnult. Mindenesetre a sánc építéskor a sírt már nem jelezte sem fejfája, sem hantja, így a várépítők lelkiismeretfurdalás nélkül kitermelhették azt a földtömeget, amely a fiatal férfi maradványait, sírjának mellékleteit rejtette. Tehát a földvár kormeghatározására végzett sáncátvágás legbiztosabb és egyben legfontosabb eredményét így összegezhetjük: *a szabolcsi földvárat a magyar honfoglalás után építették.*

Kérdés marad azonban, hogy lehet-e szűkebb időhatárok közé vonni a földvár építésének idejét? A pontosabb kormeghatározást történeti eseményekkel kell összhangba hozni. A sáncátvágással egyidőben íródott Györffy György ama munkája, melynek eredményeit már dolgozatunk elején összegeztük. Szerinte „az a körülmény, hogy Árpád trónörökösének nevét viseli, arra mutat, hogy Szabolcs volt a vár kiépítője s egyben a bihari dukátus megszervezője. Anonymus, aki erről a vidékről származott, úgy látszik, hallott valami-

lyen hagyományt a vár eredetéről.”⁵² Nos, a sáncátvágásból előkerült sírlelet megengedi, hogy a földvár építését Szabolcs hercegségének idejére tegyük, de ez esetben hercegségének inkább a végén, mintsem az elején épült. Sőt, Árpád hosszan tartó fejedelemségére kell gondolnunk ahhoz, hogy a vár létesítését Szabolcs nevéhez kapcsolhassuk.

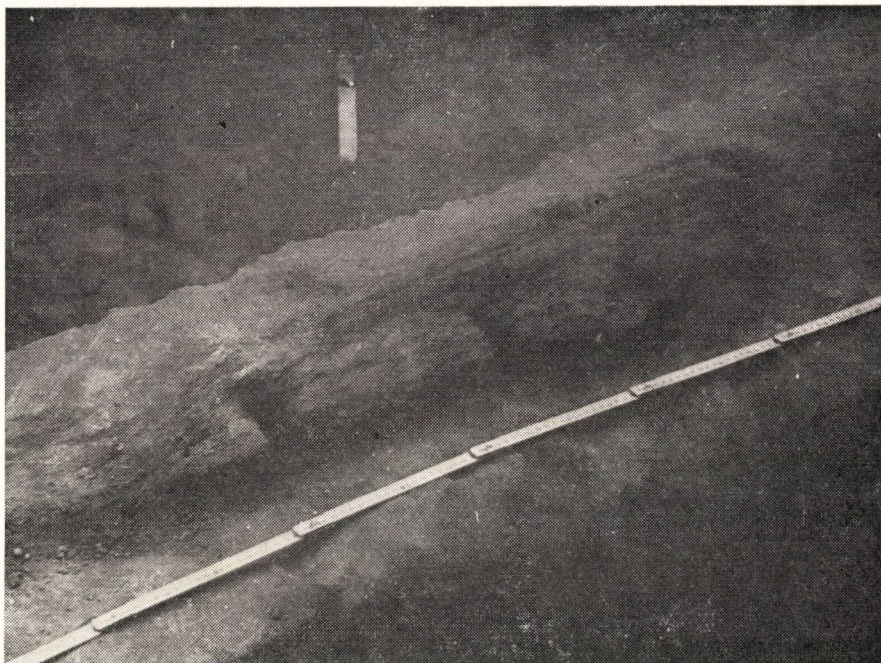
A II. építési időszakban a meglevő sánc magasságának emelése, belső oldalának vastagítása történt (8. kép 1.). Ha a sánc a X. század első évtizedeiben épült, akkor erre a munkára legkorábban az ezredforduló táján, a vármegyék székhelyeinek kijelölésekor kerülhetett sor. A megerősítés időpontjára nézve a másik történeti esemény az 1068-as kun betörés. I. László király kunokkal vívott 1085. évi bökönyi csatáját a népi emlékezet még a múlt században is őrizte, állítólag ő építtette volna ennek dicsőségére a kisvárdai Szent Péter és Pál templomot.⁵³ Könnyen elképzelhető tehát, hogy a dukátushoz tartozó vár megerősítése egy újabb kun betörés ellen az ő idejére keltezhető.

A sáncépítés részletesebb bemutatásától — a

⁵² Györffy Gy., i. m. 211.

⁵³ Ez utóbbi ütközet helyéről a kisvárdai róm. kath. egyház anyakönyvének XVII. századi másolata (!)

tudósít. A vonatkozó részt először Györgyényi Ignác [Kisvárdai történeti vázlata. (Buda 1872)] közölte.

9. kép. Szabolcs-Földvár. Két helyen csapolt gerenda a sáncból 1970
Рис. 9. Сабольч-Фельдвар. Балка из вала с двумя гнездами для шипов, 1970 г.
Fig. 9. Szabolcs-Földvár. Poutre à deux goujons trouvée dans le retranchement. 1970.

sáncátvágás metszetrajza alapján — most tekint-sünk el. Mégis meg kell említenünk, hogy a Bartalos és Jósa leírásaiban szereplő fagerendákat mindkét építési időszak rétegeiben megtaláltuk, sőt csapolással készült a sánc rácshálós rendszerű faszerkezete (9. kép). A sánc belsejében talált kövek valószínűleg az őskori település megbolygatásával kerültek a sáncba, azonban a sáncátvágás keleti végén, az I. építési időszak záró rétege mentén szabályosan elhelyezkedő kősor minden bizonnyal a sánc lábzatának megerősítését szolgálta.

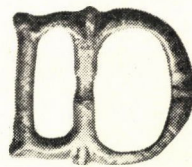
1971-ben az északi kapuban, valamint a kapu belső előterében egy-egy kutatóárkot húztunk. Mindkét helyen épített útra bukkantunk. A kapu előterében a 9 m széles út két oldalát (padkáját) 200–160 cm, közepét 200 cm szélességben kővel alapozták, s erre dőngölték rá a zökkenőmentesebb fuvarozást biztosító homokkal kevert földet 10–40 cm vastagságban (8. kép 2.).

A földvár belsejében az emelkedettebb keleti oldalon álló ispáni palota, a börtön, az örök lakóházai, az istállók, a magtárak és raktárak kutatását mindeddig a temető akadályozta meg. Egyedül a vár egykori kútjának feltárását kezdtük meg még 1970-ben, azonban megfelelő felszerelés hiányában ezt félbe kellett szakítani.

*

A sáncátvágással egyidőben, 1969–1970-ben Kovács László munkatársam — leletbejelentés alapján — a szomszédos Timár községben két X. századi temetőmaradvány 40, illetve 6 sírját tárta

fel. Fodor István kollégám a szabolcsi Vontatóparton a várörök évszázadok óta pusztuló temetőjének 17 sírját bontotta ki. Ugyancsak Szabolcsban, a Petőfi utcában 1969 óta folyik a munka Kovács László vezetésével a XI–XII. századi várnepek templom körüli temetőjében; eddigi eredménye több mint 250 sír. Fodor István Szabolcs-Kisfalud-dűlőben tatárjáráskor elpusztult falu maradványait vallatja két esztendeje. Végül 1970–72-ben megtörtént a szabolcsi ref. templom régészeti és műemléki kutatása, melynek nyomán háromhajós, félköríves szentélyzáródású XI. századi egyház, az egykori Szűz Mária monostor máig is álló épülete nyerte vissza eredeti formáját.⁵⁴ E tények alapján jogosan mondhatjuk, hogy a

10. kép. Szabolcs-Földvár. A 2., ún. „lira alakú” bronzcsat a sáncátvágásból 1970
Рис. 10. Сабольч-Фельдвар. 2-ая бронзовая пряжка так наз. «лирообразной формы», найденная при прорезе вала в 1970 г.
Fig. 10. Szabolcs-Földvár. La boucle de bronze dite „en forme de lyre” n° 2, livrée par la percée du retranchement, 1970

⁵⁴ Lásd a 2. j. irodalmát.

szabolcsi tervásatás az első nagyszabású kísérletek egyike tudományágunkban, melynek célja: *régészeti* módszerekkel hiteles kép rajzolása a magyar államszervezés folyamatáról, társadalmáról, s ezen

belül egy Árpád-kori városról, annak intézményeiről valamint lakóiról. Szomszédos országok hasonló jellegű kutatásaitól való elmaradásunk — úgy tűnik — lassan a múlté lesz.⁵⁵

Németh Péter

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЙ ОТЧЕТ О ПЕРВЫХ ТРЕХ ГОДАХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ САБОЛЬЧСКОГО КОМИТАТСКОГО ЦЕНТРА ЭПОХИ АРПАДОВ

Резюме

В рамках темы «Археологические исследования центров старейшин и ишпанов в эпоху завоевания венграми родины и ранних Арпадов» с 1969 г. ведутся планомерные археологические исследования средневекового центра комитата Сабольч в селе Сабольч и его окрестностях. По историческим источникам начало этого поселения восходит к эпохе завоевания венграми родины (X в.), а его крепость была разрушена во время татарского нашествия (1241—1242 гг.).

В 1969—1970 гг. на одном из участков земляной крепости, имеющей форму треугольника, мы прорезали вал во всю его ширину (рис. 2). В полученном таким образом разрезе среди многочисленных наслоений с различной окраской земли, мы выделили два отчетливо выделяющихся слоя, археологический материал которых также имеет различный характер.

В слое первого строительного периода приблизительно в 3 м к западу от хребта вала, на глубине 580 см была найдена бронзовая пряжка, недалеко от нее — железный

нож и фрагменты верхней части черепа (рис. 7). Недалеко от них во время окончания прореза вала была обнаружена вторая бронзовая пряжка (рис. 10), железная ременная пряжка, а также железные фрагменты и половина челюсти. Пряжки с ажурной пластинкой и орнаментом («лирикообразные»), точно такие, как и найденная нами вторая бронзовая пряжка, известны в венгерских могилах X века. На основании тщательного изучения находок мы можем сформулировать наиболее важные результаты прореза вала следующим образом: земляная крепость в Сабольче была построена после завоевания венграми родины, по всей вероятности, в первых десятилетиях X века, в последние годы княжества Сабольча, по имени которого она была названа.

Во второй строительный период были подняты прежние валы и утолщена их внутренняя сторона. Эти работы могли быть выполнены или на рубеже тысячелетия, во время выделения центров королевских комитатов, или же после вторжения половцев в 1068 и 1085 гг.

П. Немет

VORLÄUFIGE MITTEILUNG ÜBER DIE ERSTEN DREI FORSCHUNGSAHRE IM ÁRPÁDENZEITLICHEN KOMITATSSITZ SZABOLCS (1969—1971)

Auszug

Im Rahmen des Forschungsthemas „Archäologische Erforschung von Sippenoberhaupt- und Comes-Sitzen aus der Landnahme- und der Árpádenzeit“ gehen seit 1969 systematische Ausgrabungen in der Gemeinde Szabolcs, dem einstigen Sitz des mittelalterlichen Komitats Szabolcs, und ihrer Umgebung vor sich. Die Siedlung wird zuerst in der um 1067 niedergeschriebenen sog. Gründungsurkunde von Százid erwähnt; die Urkunde gibt zur Burg gehörende Grundstücke an. Über den Bau dieser Burg schreibt auch die Chronik des Anonymus. Hier wurde 1092, unter dem Vorsitz des Hl. Ungarnkönigs László, das Szabolcser Konzil abgehalten, dessen Beschlüsse als das Gesetzbuch des László I. bekannt sind.

Den Ursprung der Siedlung und vor allem des Erdwalls führt György Györffy auf die Zeit der ungarischen Landnahme zurück, als Erbauer erkennt er den Thronfolger Prinz Szabolcs (vgl. ArchÉrt 97 1970 211). Im 11. Jahrhundert wird der Prinzensitz zum Sitz des königlichen Komitats. Gesteigert wird die Bedeutung der Siedlung im 10—11. Jahrhundert durch den Umstand, daß die Burg von Szabolcs an der Theiß der Sammelplatz des Siebenbürger (Déser) und Maramaroscher Salzes war; vor der Burg verlief die aus Gründen des Osthandels hochbedeutende Landstraße nach Kiew.

Während des Mongolensturms (1241—42) ging die Burg zugrunde; in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhun-

derts wurde sie, mitsamt dem dazugehörigen Majorat, von den Ungarnkönigen an die Geschlechter Gutkeled und Szentemágócs verschenkt.

*

Der Nord- und der Südwest-Wall der dreieckigen Erdfestung stellten seinerzeit das linke Theißufer dar, bevor der Fluß reguliert worden wäre. Die höchsten Punkte der drei Ecken geben die Luftlinienlänge der Wälle an; diese sind demnach (NW) 272,5 m, (SW) 194 m und (O) 322,5 m lang. Im Vergleich zum heutigen Überschwemmungsgebiet beträgt die Außenseitenhöhe des Walls in NW und SW 13—17, in O 10—14 m. Die Höhe der N-Ecke beträgt 19,4 der W-Ecke 20,5 und der S-Ecke 21,4 m. Diese relativen Höhen sind jedoch irreführend: zwischen den äußeren Fundamenten der O- bzw. der N- und SW-Seite bestehen Niveauunterschiede von 8—10 m (Abb. 1—3).

Die Wälle sind an drei Stellen unterbrochen: 57,5 m von der N-Ecke, 80 m von der W-Ecke und unmittelbar bei der S-Ecke. Über die beiden erstgenannten erbrachte die Freilegung den Beweis, daß sie gleichaltrig mit dem Wall sind, sie dürften zur Theiß führende Tore gewesen sein. Letztere stellte den Eingang zum Festland dar.

⁵⁵ Két fontos korai magyar megyeszékhely közül a zempléni földvár sáncátvágása 1955—1963 [Benadik, B., Germ. 43 (1965) 63—91.], a dobokai földvár rész-

letes kutatása pedig 1964—1967 között [Pascu, St.—Rusu, M., Acta Musei Napocensis 5 (1968) 153—202.] történt.

1894–1895 durchschnitten A. Jóna und Gy. Bartalos an vier Stellen die Erdwälle (Abb. 4). Sie fanden und beschrieben das Holzbalkengerüst des Walls, sie beobachteten, daß der Wall zu zwei Zeitpunkten gebaut wurde. Auf Grund der bronze- und landnahmezeitlichen Tonscherben waren sie der Meinung, der Wall sei in der Urzeit gebaut und Anfang des 10. Jahrhunderts, unter der Führung des Fürsten Szabolcs, nur befestigt worden.

*

1969 haben wir im östlich vom Wall-Kamm liegenden Teil die Durchquerung des Walls in 2,8 m Breite begonnen. Der Graben verjüngt sich nach unten stufenweise bis zu 1 m Breite. Die solcherart ausgestaltete Profilwand beträgt 8,2 bzw. zwischen dem Kamm und dem Boden des Querschnitts 11,6 m, sie ist 21 m lang. Unter den verschiedenen Verfärbungen waren zwei, sich klar absondernde Schichten zu unterscheiden. Die untere Schicht (wir wollen sie im folgenden I. Bauperiode nennen) ist beim Ostfuß des Walls 1,4 m dick, sie steigt in Richtung des heutigen Kamms erst sanft, dann steil an. Der höchste Punkt der Schicht – vielleicht das einstige Gehsteigniveau – liegt 1,6–2 m unter dem heutigen Kamm (Abb. 6).

*

Die darüberliegende Schicht (im folgenden: II. Bauperiode) unterscheidet sich von dieser am ehesten durch ihr Material. Sie besteht größtenteils aus mit Humus vermischtem Löß (Sand), während die Schichten der I. Bauperiode aus schwarzbrauner Erde bestehen. Auch das archäologische Fundmaterial aus den beiden Schichten läßt sich absondern: die Schichten der I. Bauperiode lieferte große Mengen urzeitlicher Keramik (überwiegend von der Wende zwischen Spätbronzezeit und Früheisenzeit), während die Funde der II. Bauperiode aus Scherben bestehen, die in der ungarischen Forschung auf die anfängliche Árpádenzeit (10–11. Jahrhundert) angesetzt werden. Doch kamen auch aus den zutiefst liegenden Schichten Scherben dieses frühmittelalterlichen Typs zutage, deren Ornamente waagrecht um den Gefäßkörper laufende Linien, Linienbündel oder Wellenlinien sind (Abb. 7).

1970 beendeten wir westlich vom Kamm die Durchquerung des Walls, und erhielten somit Anhaltspunkte, um auf die Bauweise des Walls zu schließen. Die N- und die SW-Seite der Burg war, vor Errichtung des Walls, das steile Theißufer selbst. Diese Gegebenheit bot schon

seit dem Neolithikum eine hervorragende Möglichkeit für die Ansiedlung des Menschen; das beweist eine 1,5 m starke urzeitliche Siedlungsschicht, die wir in der W-Hälfte des Wallquerschnitts beobachtet haben. Darüber ist der Wall aufgebaut worden, und zwar solcherart, daß die Breite (30–50 m) ausgelassen wurde, und die zum Bau notwendige Erde in der Nähe der Innenseite ausgehoben wurde, frühere Siedlungsstellen bei der Arbeit aufwühlend. Dadurch entstanden im Inneren der Festung entlang der N- und der SW-Seite tiefe Mulden.

Die Schichtenkarte des Sondierungsgrabens aus dem Jahr 1969, gegraben vor der Außenseite des O-Walls, zeigt, daß hier ein 7 m breiter und 3 m tiefer Wassergraben verlief. Er wurde mit Theißwasser, von der N-Ecke aus hierhergeleitet, gespeist; hinter dem S-Tor wurde das Wasser in die Theiß zurückgeleitet. Nun, bei Bau eines Kanals, kam die aus Erde gebaute O-Seite ans Tageslicht.

Da die Stelle der Walldurchschneidung glücklich gewählt war, konnte die Bauzeit des Erdwalls genauer festgestellt werden. 1969 fanden wir etwa 3 m westlich vom Kamm in –538 cm Tiefe eine Bronzeschnalle, in ihrer Nähe ein Eisenmesser und an Köcherbeschläge erinnernde Eisenfragmente (eines könnte evt. eine Pfeilspitze sein), sowie auch Schädeldach-Bruchstücke (Abb. 7.). 1970. bei Beendigung des Walldurchschnitts, kamen eine weitere Bronzeschnalle, eine Riemenschnalle aus Eisen, weitere Eisenfragmente und ein halber Unterkiefer zum Vorschein. Die zweite Bronzeschnalle („lyrenförmig“, ajourierte Platte, gerillte Schnallenteil, s. Abb. 10) hat Analogien in ungarischen Gräbern aus dem 10. Jh. (Eperjeske, 6. Grab; Nagyösz; Hencida, 22. Grab; Kecel, 3. Grab; Pusztá-Bodola; Pilin, 2. Grab; Bodrogvécs; Kenézlő, 11. Grab). Die mehreren hundert Kubikmeter Erde, die bei der Durchquerung des Walls ausgehoben wurden, enthielten Beigaben und anthropologisches Material von nur einem einzigen Grab; die Wallbauer dürften daher ein Einzelgrab aufgewühlt haben. Auf Grund einer gründlicheren Analyse der Funde läßt sich das wichtigste Ergebnis der Walldurchquerung in folgendem zusammenfassen: *Die Erdburg von Szabolcs wurde nach der Landnahme der Ungarn gebaut*, mit großer Gewißheit in dem ersten Jahrzehnt des 10. Jahrhunderts, gegen Ende der Fürstenmacht von Szabolcs.

Während der II. Bauperiode wurden die bereits vorhandenen Wälle weiter erhöht und innen zu ihrer Dicke aufgetragen. Diese Arbeit erfolgte entweder um die Jahrtausendwende, bei der Festlegung der Sitze der königlichen Komitate, oder nach den kumanischen Angriffen von 1068 bzw. 1085.

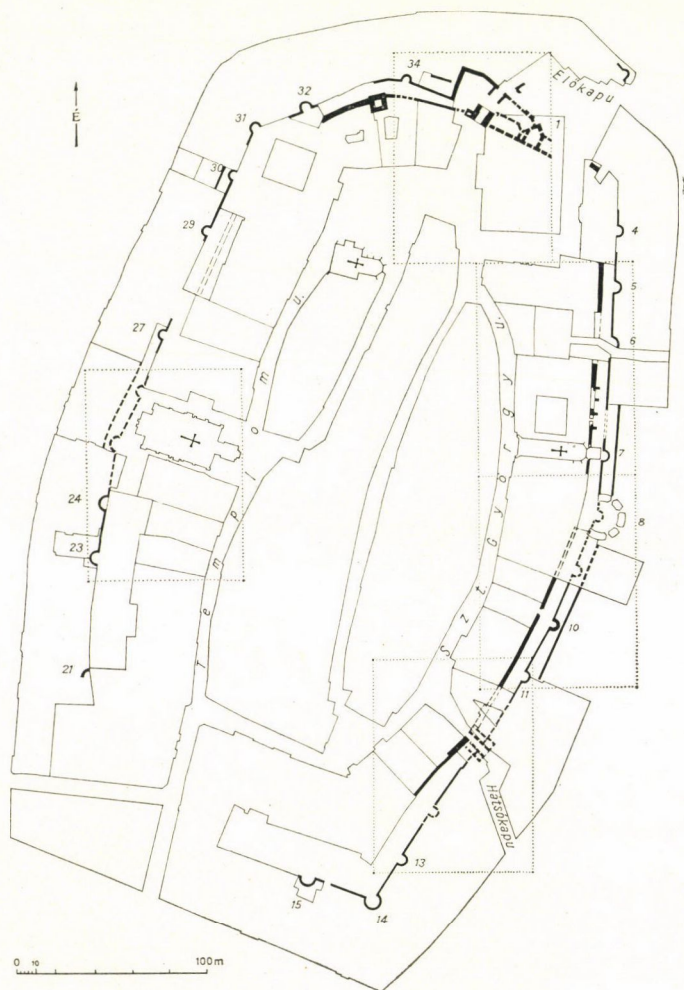
P. Németh

SOPRON KÖZÉPKORI VÁROSFALAI. IV.

Előkapu

A soproni Várostorony előtti terület ásátásának szükségessége 1965-ben merült fel. Az első elképzelés az volt, hogy a tervezett új útburkolatok kialakításához az ÖMF javaslatot tesz, a burkolatban a múlt század végéig fennálló, majd lebontott bejáratí védművek (a torony előtti külső kapuk, bevezető út, híd) alaprajza eltérő körakással érzékeltehető lesz. Az új városháza építéskor ugyanis e környéken olyan nagyszabású bontási és város-

rendezési munkákat végeztek, hogy ezek eredményeként a középkori városszerkezet addig még felismerhető rendszere és jellege eltűnt. A maradványok (az Előkapu utca Ny-i házsora, mint a bevezető út egyik oldalának nyomvonala, a középső városház szögben megtörő kiugrása, melynek folytatása a bejáratától K-re a 2. kapuval együtt eltűnt) ez után már szervesen, idegenül hatottak. Maga a Várostorony, a város É-i kaputornya is elvesztette jellegét, hiszen a csatlakozó városház elbontásával mellette nyitottak szélesebb átjárót. A

1. kép. Sopron, a Belváros középkori városházai
Рис. 1. Шопрон, средневековые стены внутреннего города
Fig. 1. Sopron, les murs médiévaux de l'enceinte de la cité

2. kép. V. térképszelvény az ásatás helyszínrajzával
 Рис. 2. V-ый сегмент плана с местом раскопок
 Fig. 2. Le Ve segment de carte avec le levé de plan des fouilles

régi útvonal és a középkori védművek pontos alaprajzi helyzetének bemutatásához természetesen ásatásra volt szükség, hisz a csekély számú régi felmérés az 1 : 1-es bemutatáshoz nem volt elég. A magunk részéről kezdettől bízunk abban, hogy az újkori közművek zavarása ellenére, sikerül majd olyan maradványokat és régészeti megfigyeléseket nyerni, melyek nemcsak a késő középkori bejárat rendszer megismerését eredményezik, de az előzmények felderítését is szolgálják. Az előző 1961–64. évi ásatások során bebizonyosodott, hogy az 1330–39 között befejezett városfalépítés során kialakított hármass falrendszerben a középső falöv a késő római városfal rekonstrukcióját jelenti. Kérdéses volt azonban, hogy mi a helyzet az É-i kapunál, ahol az alaprajzi helyzet: a város hosszanti tengelyének iránya szintén valamilyen átvételt tett lehetővé, bár ennek konkrét bizonyítéka nem maradt. Utalhatunk itt ezenkívül arra a helyi hagyományra is, hogy a Várostorony „római alapokon épült” — ami azonban szöszesrinti felfogásán kívül lehetett a város ismert ősiségének átvitt értelmű megnyilatkozása is. E hagyomány cáfolata, az új városháza építésének az a véleménye, hogy „nem lehet szó római alapokról, legfeljebb Árpád-koriakról”¹ a századvégi kor meghatározások bizonytalanságát figyelembe véve a feltárás szükségességét nem befolyásolhatta.

A megelőző jelentések módszerével egyezően dokumentációnkban csak a legfontosabb metszetrajzokat közöljük, melyek középkori rétegeket és a falak helyzetét ábrázolják. A térképszelvény egyúttal helyszínrajz, mely fekete színnel jelöli a középkori városfal ma is meglevő részét és a feltárt, középkori szint fölé emelkedő maradványait.

Eltérő jelöléssel és kontúrvonalak nélkül szerepelnek a városfal elbontott, csak hozzávetőleg rekonstruálható részei (ezeket a ma már nem kutatható falakat Stornó Ferenc 1861. évi felvétele — ifj. Stornó F. 1923. évi másolata alapján közöljük). Vastag szaggatott vonallal a biztos rekonstrukciót jelöltük. A késő római városfal külső síkját és kiugró kaputornyainak külső kontúráját vékony vonal adja.

1966-ban öt kutatóblokk feltárásával a kaputoronytól É-ra eső terület objektumainak fekvését tisztáztuk, valamint az ÉNy felé húzódó alsó falszoros sarkában a középkori és római városfal kapcsolatát. Ezt követte még ebben az évben Sz. Póczy K. ásatása a kaputorony Ny-i oldalán.

1967-ben folytattuk a kaputoronytól ÉNy-ra fekvő falmaradványok helyzetének megismerését. 1968-ban, miután az OMF tervtanácsa elhatározta a várostörténetileg is fontos maradványok bemutatását védőépület alatt² (tervező Nagypál Judit), az e területre eső rétegek feltárását végeztük, valamint folytattuk az alsó falszoros feltárását (ezt az előző évben statikai okokból nem fejezhettük be; a szükséges biztosító aláfalazás csak ez évben, ásatás közben történt, és így befejezni most sem lehetett). 1969–70-ben munkaerőhiány miatt a feltárást nem folytathattam, a további években már Gömöri János vette át az ásatást.³

A kaputorony és a belső városfal

A középkori város É felé nyíló bejáratát az Előkapu képezte. Ez az összefoglaló elnevezés jelen esetben a középkori védművek és kapuk egész sorozatát jelenti, melyek a fejlődés folyamán egyre sokasodva, *kifelé mind újabb részekkel bővítve* védtek a bejárat útvonalát. Rendszerüket fő vonásaiban az 1597. évi városalaprajz és az 1622. évi látkép alapján érthetjük meg elsősorban, bár mindkettő tartalmaz olyan elrajzolásokat és leegyszerűsítéseket, ami félrevezethet (3–4. kép). (J. G. Trost 1764 előtt készített felmérése a rendszernek csak külső szakaszát ábrázolja, bár ezt sokkal részletesebben.)⁴ A kaputorony (Előtorony „vordern thürn”) hátsó sarkaival kapcsolódott a legbelső városfal vonalához. K felé ezt a kapcsolatot csak vázlatosan rekonstruálhatjuk (2. kép), miután 1892-ben az itt álló házakkal együtt a városfalakat is lebontották. A kaputoronytól mintegy 20 m-re K felé állt az első faltorony, mely a többitől eltérően ötszögletű volt és oldalaival összekötötte a belső és középső városfalat. (2. kép: 1. sz.) Helyzetét tekintve egyben ezt tekinthetjük a kaputól K felé eső első római faltorony középkori megfelelőjének, melyet azonban nem a többinél szokásos módon képeztek ki. A kaputoronytól Ny-ra a legbelső városfal a házak hátsó homlokzataként a sánc földjének emeleti szintjén ma is hosszabb szakaszon áll.⁵ Kapcsolatát a toronnyal 1892-ben megsemmisítették, de a szint alatt előkerült alapfalak még jelzik.⁶ Itt állt az a kis építmény, melyben a torony első emeletére ve-

¹ Csatkai E., Sopron és környéke műemlékei². (Bp. 1956.) 192.

² 1967-ben a feltárt falak jelentősége miatt javasoltam az eredeti bemutatási terv helyett a torony mellett védőépület létesítését.

³ Gömöri J., RégFüz 25 (1972) 101.

⁴ Sopron, Levéltár. Átrajzolva: Csatkai E., i. m. Gerő L. fejezetében 65. kép. E rész vizsgálatát Gömöri János végezte.

⁵ E házfalként használt városfal felületének kutatására nagy szükség lenne. Megállapítandó még az is, hogy a város felől a házak hozzáépítése mikor következett be. A toronytól K-re a levéltári adatokból következtetve már a XV. sz. elején a falhoz hozzáépült házak álltak.

⁶ Az alapfalakat Póczy Klára tárta fel 1966-ban. Az ásatási terület fényképe, a késő római kapu rövid említése: Póczy, K. Sz., Acta ArchHung 23 (1971) 108., 4–6. kép.

⁷ Az 1528. évi városi közgyűlés javaslata szerint polgári ügyekben elfogott személy a toronyba kerül, „ahol a toronyór napközben lakik”. Ez az emeleten lehetett. Bűnügyek miatt elfogottakat azonban a börtönben kell őrizni („in die schergstube”). Házi J., Sopron sz. kir. város története. (Sopron 1931) II/2. k. 206. — Ezeken kívül volt még egy harmadik fajta elzárási mód is: a városházán, a legkönnyebb vétségek esetén: 1496. évi közgyűlési javaslat. Házi J., i. m. 183. — Az 1438–1439. évi javítási munkákról: Házi J., i. m. II/3 k. 86–88, 156., 159.

zető lépcső volt elhelyezve (3. kép). A torony Ny-i oldalához kapcsolódó részében, a külvilágtól minden oldal felé elzártan római kváderkövekből épített szűk négyzetes alaprajzú építmény helyezkedett el. A belső falfelületet borító bevéssett ábrák és címerek is bizonyítják, hogy ez a kis pincehelyiség börtön volt, melyben a források tanúsága szerint csak a súlyos bűnösöket volt szabad elzárni.⁷ A XV. sz-i számadásokból tudjuk, hogy emeleti részét zsindeletetű fedte, a börtönablak vasráccsal ellátott, lakattal és lábbilincsel volt felszerelve. (6. kép)

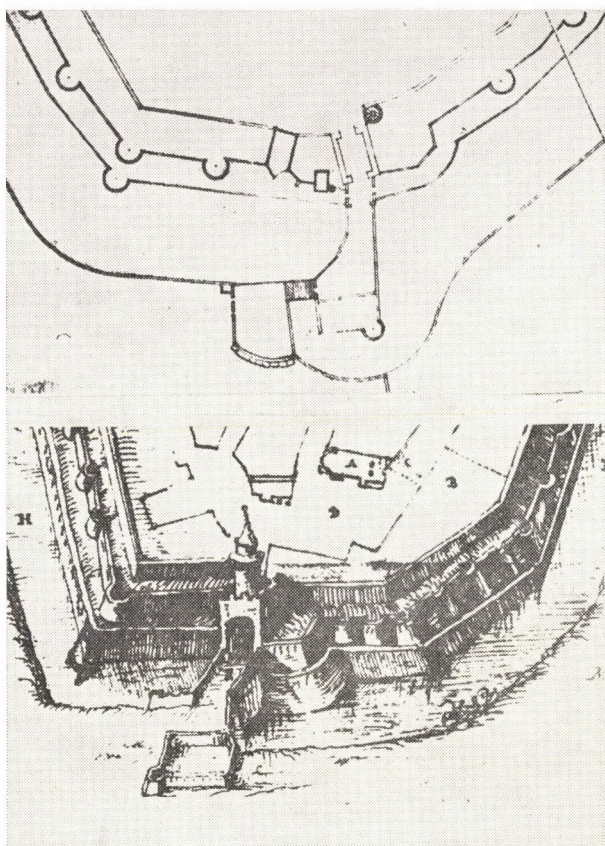
A kaputorony evvel az építménnyel kapcsolódott Ny felé a legbelső városfalhoz, mely azonban (valószínűleg lépcsőzetesen emelkedő alapozással) nyugatabbra már nem éri el a város középkori járószintjét, hanem a gerendavázás sánc pusztulása után megmaradt égett földrétegen ül emeleti magasságban. (Ezért az alaprajzunkon ábrázolt helyzet a legbelső városfal esetében emeleti alaprajzot jelent!) A falban a Stornó ház sarkánál ezen az emeleti szinten nyílt az a kis kőkeretes ajtó, mely a ház felől az emeleti szinten kiképzett belső falszorosra nyitott kijárást.

A kaputorony helyzete, alaprajzi igazodása a legbelső városfal vonalához, apró tört kövekből rakott fala, melyben az alapozáshoz a római városfal elbontott kvádereit is felhasználták, valamint az előtte húzódó kapuudvar létesítésének ideje (erről a továbbiakban írunk) — mindez együttesen arra vall, hogy a belső és középső városfalval kiépítésével egyidőben a II. építési periódusban, tehát a XIII. sz. — 1339 közötti időben már megépítették.

A középső városfal

A középső városfal máshol rendkívül világos és egyszerű alaprajzi elrendezése ezen a szakaszon megbontott, nehezebben áttekinthető. Míg máshol a késő római városfal vonalát pontosan követi, itt attól hirtelen eltér. Ennek több oka is volt: egyrészt a középkori védelmi technika eltérő felfogása, mely a támadásnak legjobban kitett kaput nem csupán toronnyal és árokkal védte, de megközelítését előre tolt védelmi rendszerrel, többszörös tagolással is nehezítette. Másrészt kiépítésének alaprajzi rendszerében erősen zavarhatta és befolyásolta a késő római és azt követő korok bejáratí rendszerének maradványa. Bár a késő középkori falak megépítésekor nagyon gyakran nem fektettek súlyt a kellő mértékű alapozásra (így sokszor vár- és városfalak esetében is), a bejáratok építésekor már gondosabban jártak el. *A hely kiválasztásában döntő szerepet játszott a városba É felől bevezető út tengelyének megváltozása, ÉK felé tolódása.*

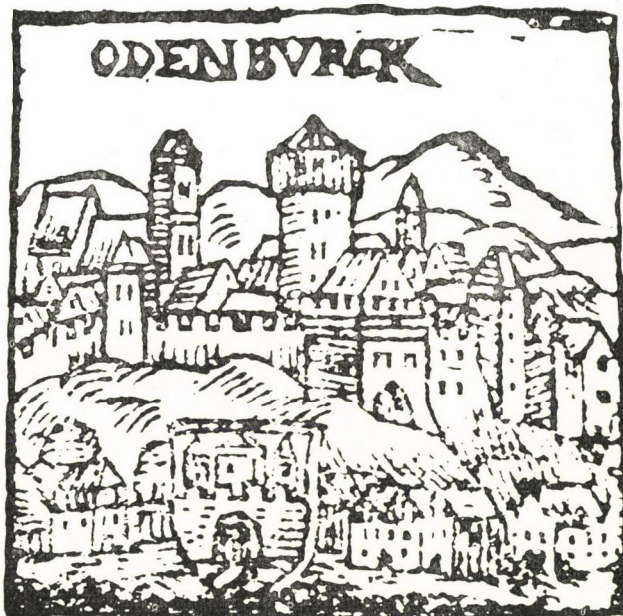
A középső városfal a 34. sz. toronynál és attól K-re még pontosan követi a késő római városfalat. Külső síkja ugyan 50 cm-rel beljebb húzódik, mint a római fal külső síkja, de ilyen eltérés az egyenes falszakaszoknál eddigi megfigyelésem szerint más-

3–4. kép. Az Előkapu. Részletek az 1597. és 1622. évi rajzokból

Рис. 3–4. Передние ворота. Детали рисунков 1597 и 1622 годов

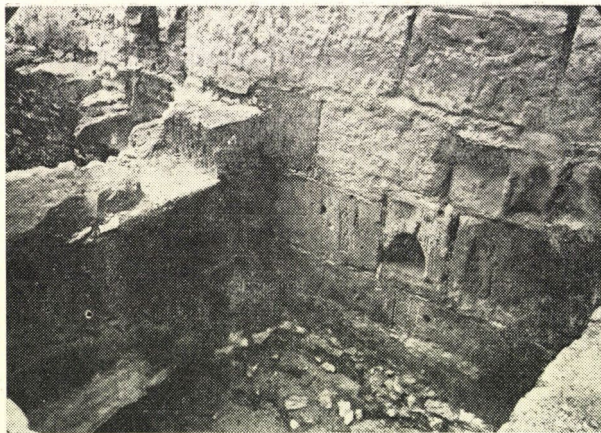
Fig. 3–4. L'Avant-porte. Détails des dessins de 1597 et 1622

5. kép. Az Előkapu. Látkép 1602. évi kiadása

Рис. 5. Передние ворота. Общий вид, выполненный в 1602 г.

Fig. 5. L'Avant-porte. Vue éditée en 1602.

6. kép. A kaputorony melletti börtön falai római kváderkövekből

Рис. 6. Тюремные стены из римских квадратных камней у надвратной башни

Fig. 6. Les murs de la prison près de la porte-tour, élevés de pierres de taille romaines

hol is előfordul. Oka az volt, hogy a római fal külső kváderkövei erősen lepusztultak, és a legépebben megmaradt alsó sorokat a középkorban már csak alapozásként használták fel. Ezt a külső falsíkot is mutató maradványt, mely már a középkori szint alatt feküdt, csak felső felületében bontották ki, és falsíkját nem mindig határozhatták meg. E helyen a középkori falat a római lábazat fölötti második-harmadik kváderversorra fektették (7–8. kép). A 34. torony sarkától 23 m-re a középső városfal derékszögű irányban megtörve előugrik, és 8–12 m széles (de K felé keskenyedő) udvart alkot a kaputorony előtt. A kapuudvar K-i végét már az új városháza fedi el. ÉNy-i szaka-

7. kép. A középkori városfal alapozása a római városfalon (alsó falsoroz)

Рис 7. Фундамент средневековых городских стен, положенный на римские городские стены (нижний стеной проход)

Fig. 7. Les fondements de l'enceinte médiévale sur l'enceinte romaine (courtine inférieure)

⁸ A kapuudvar fala alaprajzunkon is láthatóan vastagabb (1,5–1,7 m), mint máshol. Ennek az az oka, hogy itt magában áll, míg egyébként a római falat is

szán a fal még 6,5 m magasan húzódik (a belső középkori szinttől számítva), de így is hiányzik eredeti záródása, mellvédje és lőrésora.

A kapuudvar Ny-i zárófala sarkánál még a római városfalon ül, és tulajdonképpen a Ny-i római kaputorony lepusztult csomkját is felhasználták építéskor. A római torony maradványa azonban kifelé lépcsőzetesen lepusztult, illetve már korábban lebontották, és a középkori városfal alapozásával alig 2 m hosszban kísérték. Ettől kezdve, bár az alapozás egyre mélyül, már nem falra, csupán az azt borító homokkő morzsaléokra ültették. (8. kép. — Az alapozás alatt látható téglafal csak az ásátás közben készült.) Még északabbra — a kapuudvarban nyitott V. szelvény mellett a fal alja 2,2 m mélységben a 3/a réteg szürke homokos-agyagos talajába mélyedve végződik, É felé lejtve. Itt közvetlenül a fal alatt a XIII. sz.-ra tehető szürkésfehér fazéktöredék feküdt. Ezután a fal alapozása lépcsőzetesen erősen mélyül. A nagymértékű mélyebbre-alapozás arra mutat, hogy a kapuudvar falának kiépítéskor — ami az előzőekben említett cserép és a falrendszer egybeépülése miatt a városfalak II. periódusára utal — itt még az ÉNy felé lejtő régi felszínnel számoltak. Ez a ferde szint a korábbi árok feltöltődött szintje volt. Mint a későbbiekben a leletanyag alapján bizonyítani fogjuk, ez az árok a korábbi, Árpád-kori védelmi rendszer maradványaként a XIII. században még itt húzódott.

A kapuudvar falában⁸ a torony felől kivezető út elhajló tengelyének megfelelő, 3,70 m széles, alul kerékvetőkkel határolt nyílást, a középső városfal kapujának alját tártuk fel. A nyílás szintje 95 cm-rel mélyebb, mint a kaputorony küszöbszintje, a bejárat útvonala ugyanis a kapu felé emelkedett.

A második kaputorony

A kapuudvarban feltártuk az 1841. évi felmérésen szereplő 2 emeletes 2. kaputorony alapfalait: két egymással párhuzamos vastag kőfalat a kapu belső oldalán. Ezek a falak (a régi rajzzal ellentétben) nem épültek együtt a középső városfallal, csak nekiépültek. Az ÉK-i fal külső oldalán az alapozás beásásában talált narancsvörös színű fazéktöredék, valamint az a tény, hogy a későbbiekben elemzésre kerülő rétegsor 2. rétegét is elásták a kaputorony alapfalával, arra mutat, hogy már a középső városfal és a kapuudvar kiépítése után épült csak. Építésére vonatkozó közvetlen adatot nem ismerünk. Fejlődéstörténetileg az ilyen második, előbbretolt kapuépítmények, külső kaputoronyok a XIV. sz. vége — XVI. sz. eleje közötti időben gyakoribbak Európában. Valószínű, hogy a soproni számadásokban az 1432. évnél szereplő

felhasználhatta, ezért csak burkoló- vagy mellvédfal szerepe van. Rajzainkon viszont csak a középkori fal vastagságát adjuk.

javítási munkák, melyek „az Előkapu fölötti szobában” („in die stüben auf dem Vorderntär”) folynak, már erre a második kaputoronyra vonatkoztathatók⁹ és nem a régi várostoronyban levő helyiségekkel kapcsolatosak. Eszerint a 2. kaputorony még a század első negyedében épülhetett.

A kaputorony egykori alakját az 1841. évi felmérés ábrázolja a legpontosabban, bár egyes részleteiben már nyilván újkori átalakításokkal (10–11. kép). Eszerint 2 emeletes építmény, jellegében inkább ún. kapuház volt (hiszen az igazi toronyok magasságát nem érte el) melynek földszintje boltozott volt. A metszetrajz tanúsága szerint a kapuszárnyak belül helyezkedtek el, kívül a várossal síkja elé épített horonyban csapórács függött. Az őrség számára emeleti helyiségeiből nyíló ajtók már az újkori átalakítások eredményei lehettek,

8. kép. A kapuudvar falának külső sarka a Ny-i római kaputornyon

Рис 8. Внешний угол стены привратного двора, находящийся на западной римской надвратной башне

Fig. 8. L'angle extérieur du mur de la cour de la porte sur la porte-tour romaine occidentale

9. kép. A második kaputorony feltárt falai, XV. sz. első negyede

Рис. 9. Вскрытые стены второй надвратной башни, первая четверть XV в.

Fig. 9. Les murs dégagés de la deuxième porte-tour. Premier quart du XVe siècle

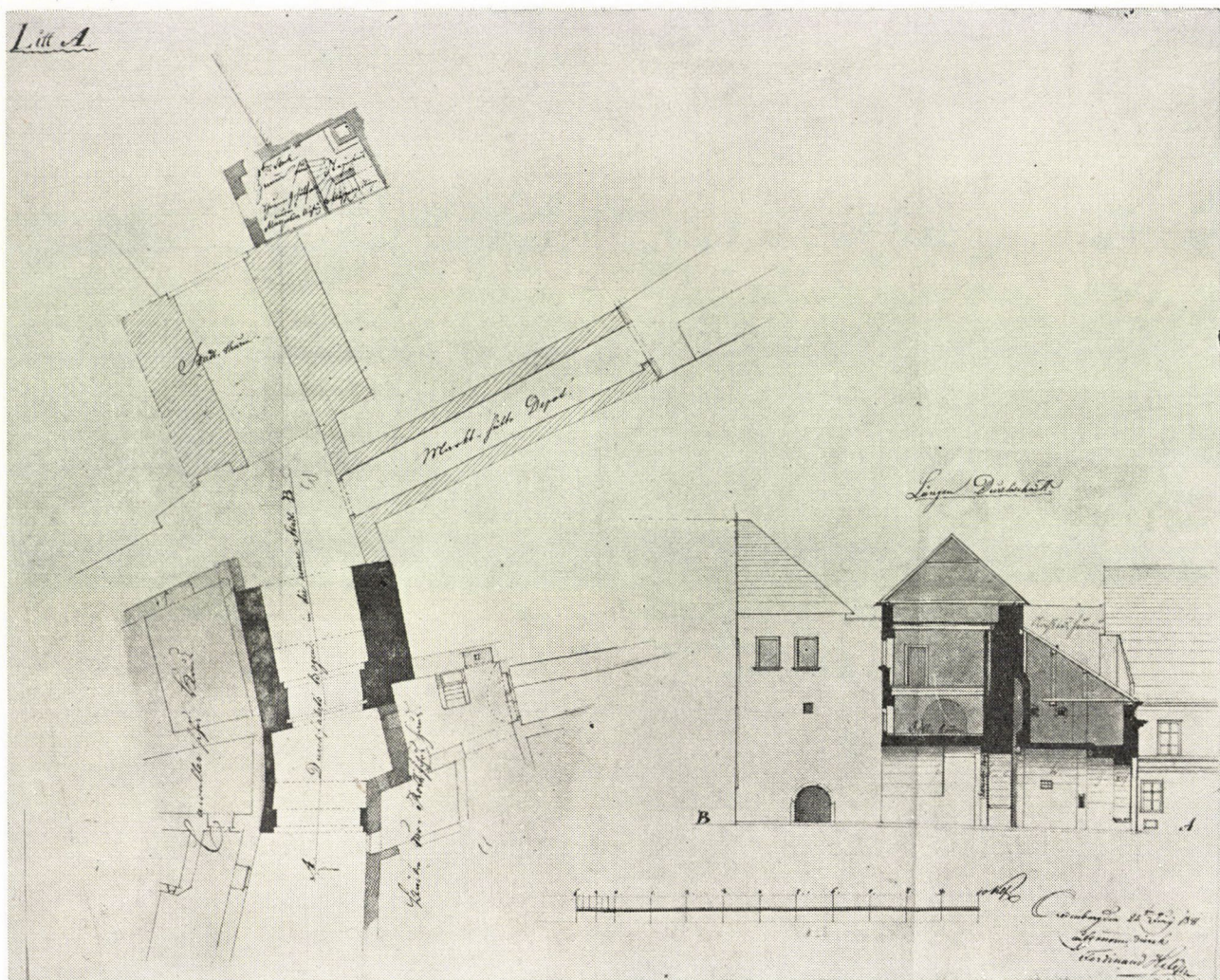
mert mint látni fogjuk, a XIV–XV. sz.-ban a kapuudvar szintje nem volt feltöltve. Eredetileg az őrség a középső várossal védőfolyosójáról közelíthette meg, mert középkori lépcsőépítménynek sehol sem találtuk nyomát.

Az emeleti alaprajzon a 2. kapu jobboldalán ábrázolt beépítés: feltöltött „Bastey Gartl” már az újkori átalakítás eredménye. Ugyanígy az újkori létesítmények közé tartozott az a földszinti folyosó, alagútszerűen kiképzett átjáró, mely a két kaputorony között Ny felé vezetett és a közlekedést a Ny-i alsó falszorosba lehetővé tette. Az ásás során ugyanis ennek alapfalmaradványait megtaláltuk, s az alapozás alatt 1702-ben és 1765-ben vert érnek kerültek elő. A folyosó (10. kép, földszinti alaprajz), a kapuudvar feltöltése az emeleti szintig, valamint a toronyőr számára az emeleti szinten kiképzett lakás tehát csak a XVIII. század második fele után készülhetett.

A 2. kaputoronyot az 1577. évi alaprajz készítője a bonyolult helyzetet félreértve a belső kaputoronnyal egybevontan, egyetlen objektumként tüntette fel; az 1622. évi rajz már a valósághoz közelebb áll. Tömegének talán leghihetőbb ábrázolását a bécsi naptár fametszete nyújtja (5. kép). E szerint magas tető fedte, pártázatos védőfolyosója

⁹ A régi kályha helyett új szemeskályhát állítanak, kéményt törnek; a kályhához lábazatot építenek, padot

ácsolnak, az ablakot javítják. *Házi J.*, i. m. II/3. k. 9–10.

10. kép

előreugrik. A fametszet kis mérete miatt erősen elnagyolt, s a bonyolult védőrendszerből a külső városfal és ez előtt fekvő létesítmények ábrázolását már elhagyta.¹⁰

Az alsó falszoros

A kapuudvar Ny-i oldalán a középső városfal előtt az alsó falszoros kutatását megkezdtük több szelvénnel. Ezekben középkori rétegződést már nem találunk, úgy látszik az újkori beépítések során mélyebben használták. Zavarta a képet az innen két irányba kiinduló új csatorna is, bár ennek segítségével tudtuk a római városfal vastagságát meghatározni. A falszorost kívülről határoló házfal egyik szakasza még a külső harmadik város-

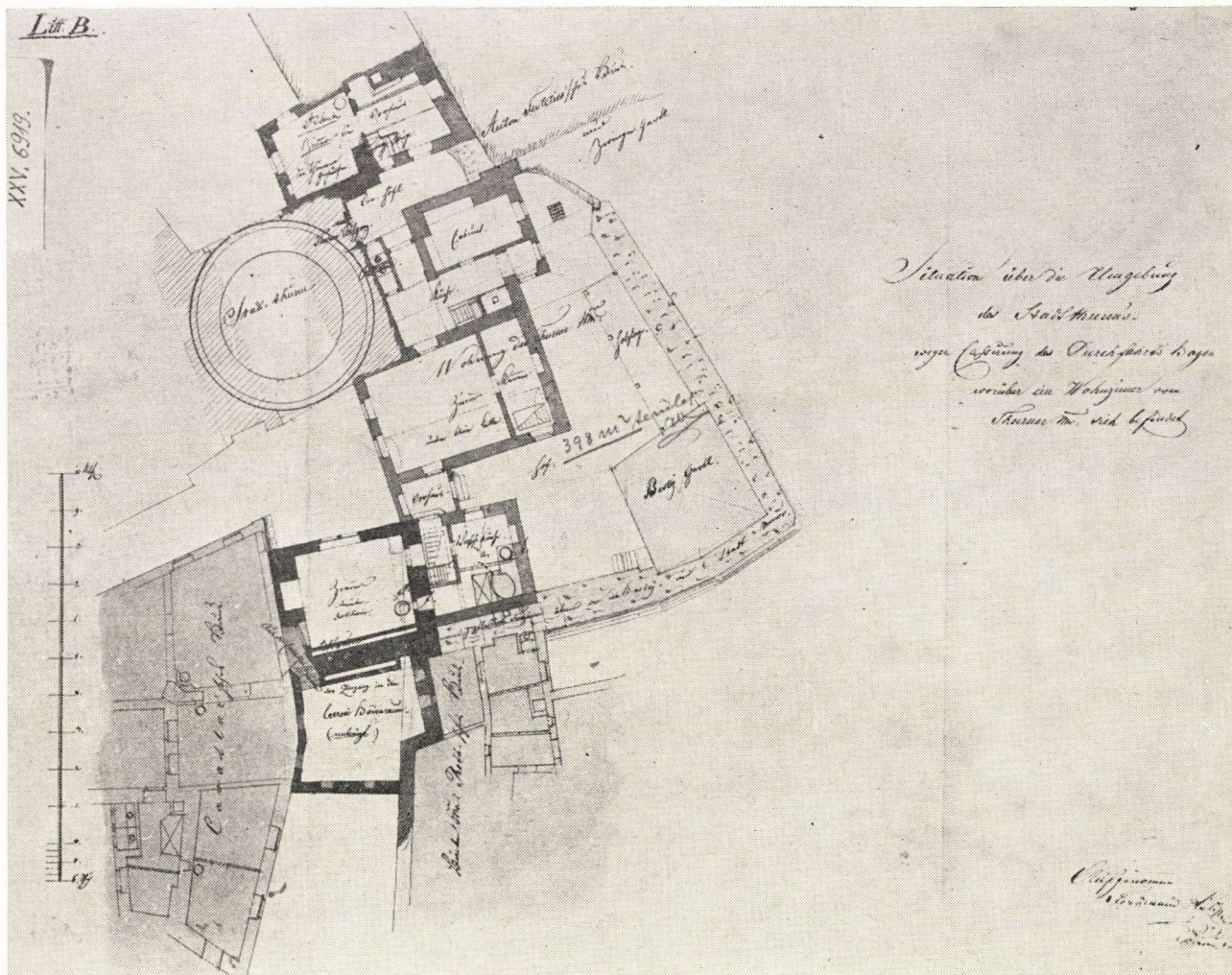
fal maradványait őrzi (2. kép). Ennek csatlakozása a kapuudvar falához azonban már újkori pótlásnak bizonyult, és ezért el is bontottuk. Eredetileg ugyanis ez a fal is derékszögben megtörve körülkerülte a kapuudvart, ahogy az 1597. évi alaprajz is mutatja. (E külső szakasz nyomvonalának meghatározását az udvarban megfelelő hely hiányában sajnos még 1972-ig sem lehetett elvégezni.)

A bejárat

A kapuudvaron kívül mindössze egy 11 m hosszú szelvényt nyitottunk, hogy a bevezető útvonal DK-i oldalának határfalait, alaprajzi helyzetüket megismerjük. A legkülső (harmadik) városfallal határolt alsó falszoros pontos helyzetét és

¹⁰ Az illusztráció Holl Jenő városképgyűjteményének 1602. évi példányáról készült. A fametszet már 1562 óta szerepel a folyamatosan megjelenő kalendári-

umon. Jól mutatja a belső várostornyot is, amelyet felül kerek faerkély véd.

10—11. kép. A kaputornyok felmérési rajza 1841-ből (Sopron, Levéltár)
 Рис. 10—11. Обмер надвратных башен в 1841 году (г. Шопрон, Архив)
 Fig. 10—11. Dessin du métrage des porte-tours, datant de 1841 (Sopron, Archives)

szintviszonyait itt még nem ismerhettük meg, mert az úttól DK-re nem a falszoros várt szintjére bukkantunk, hanem egy itt elhelyezett szennyvízüleptőre, illetve szemégtödrre, melyben XVII. sz.-i leletek (delfines díszítésű, zöldmázás reneszánsz kályhaoromzat és kétfejű sasos kályhacsempetöredék az 1640—1670. közötti évekből,¹¹ kotyogós üveg és kis üvegganna töredékei, négy török pipa: 17. kép), valamint a külső falsík átépített kváderköves burkolata is jelezték, hogy e szakasz az újkori beépítés előtt már nem falszorosként funkcionált. A középkori bejárat útvonálát DK felől határoló falak kronológiai szétválasztására és meghatározására sem volt elegendő ez a szelvény (ezekről részletes feldolgozást Gömöri J. további ásatása alapján kapunk.)

Azt azonban már ebből is megállapíthattuk, hogy a városárkon ÉK-i irányban átvezető útvo-

nal nemcsak a XVII—XVIII. sz.-ban, de a középkorban is *falakkal határolt feltöltésen* vezetett. Az útvonalat csupán kis szakaszon vezették hídon keresztül (ilyet jelez az 1597. évi alaprajz is: 3. kép), nem pedig teljes hosszában az árok fölött. Mi volt az oka annak, hogy ezt a védelem számára kedvezőtlenebb megoldást választották? Véleményünk szerint ezt a töltést az tette szükségessé, hogy a városárk medrének kiképzése nem lehetett teljes hosszában egységes. Mint már említettük, a városárk vizét a Bánfalvi patak szolgáltatta D felől, és az árokba átvezetve körülkerülte a várost.¹² A város teljes területén egy ilyen hosszú ároknak egyenletes lejtést biztosítani nagyon nehéz lett volna, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a terep természetből fogva nem vízszintes, hanem D-ről É-ra lejt, viszont a *körben haladó árokban* a K-i oldalán a víznek mindenképpen a

¹¹ Kozák Károly meghatározása szerint; BpR 20 (1963) 14—43. kép, 45. kép.

¹² Holl I., II. Jelentés, ArchÉrt 95 (1968) 199—204.

12. kép. A torony előtti ásatás 1968-ban
Рис. 12. Раскопки перед башней. 1968 г.
Fig. 12. Les fouilles devant la tour, exécutées en 1968

természetes lejtéssel ellenkező irányt kell szabni, hogy továbbfolyhasson a K-i oldal külvárosának patakjába. Megfelelő cirkulálás nélkül a városárok eliszapolódása is túl nagymértékű, a víz pedig megposhadt volna. Az árok tervezői tehát a szakaszos megoldást választották, melyben töltések, zárógátak közé kerül egy-egy árokrészt. Ily módon csak a rövidebb szakaszok lejtését kellett megoldani, majd gát következett, s ennek túlsó oldalán nem azonos fenékmélységgel, hanem magasabbról lehetett újra indítani a következő szakaszt. A gát egyben elzárta és felduzzasztotta az árok vízszintjét¹³ (enélkül a túl gyorsan lefolyó víz miatt a városárok felső, D-i részén a víz mélysége nem lehetett volna elegendő). Két árokszakasz

között a gátba nyitott átfolyó és zsilip biztosíthatta a víz cirkulálását és egyben a kellő vízmagasság fenntartását.

Sopron esetében a zárógátak, töltések kialakítására nagyon logikus módon a két városkapu előtti árokszakaszokat használták fel. Így gát és bejárati útvonal azonos helyre került. Ez a megoldás érthető magyarázatát adja annak is, hogyan kapott a városárok egymástól töltéssel elzárt két szakasza megkülönböztető elnevezést: Rövidárok „*churcze graben*” és Hosszúárok „*lange statgraben*.” Előbbi a K-i oldalon, a két városkapu közötti rövid szakaszt, utóbbi a Ny-i oldal hosszú szakaszát jelölte. Elnevezésük a XVII. sz.-ban is élt,¹⁴ de már 1440-től kimutatható.¹⁵ A Hosszúárok D-i

¹³ A védőároknak ilyen zárógátakkal szakaszokra osztott megoldása más középkori városok esetében is ismert. Gyakoribb azonban az a megoldás, midőn egyszerű kőfal és nem töltés zárja el keresztben (pl. Kőszeg, Würzburg).

¹⁴ Erre Major J. hívta fel a figyelmet (Településtudományi Közl. 1953. 109).

¹⁵ Holl I., i. m. 200

szakaszának (nem valószínű, hogy Ny-i oldalának is) régebbi neve Felsőárok „obere graben” volt.¹⁶ A gátak és zsilipek tették lehetővé a városárok vizének részleges lezárását, illetve a víz ideiglenes leengedését, ha ezt építkezés, javítás vagy a halászat érdekei valamelyik szakasznál megkövetelték.

Az Előkapu gátjával duzzasztott víz kihasználására e helyen a város vizimalmot üzemeltetett.¹⁷ Az 1597-es városalaprajz nyomán ennek helye az út tengelyében a töltés végén lehetett, ahol az alaprajz téglalap alaprajzú, sarkán kis kerek toronnyal erősített építményt jelöl.¹⁸ (3. kép)

13. kép. A római kaputoronyra épített középkori kaputorony

Рис. 13. Средневековая надвратная башня, построенная на римской надвратной башни

Fig. 13. La porte-tour médiévale construite sur la porte-tour romaine

¹⁶ Uo. Nemcsak Felsőárok elnevezés él még 1440-ben, de Felsőfalról („auf der obern maür”: 1432) is írnak. Talán az 1440-ben említett Középsőárok („im mittlern graben”) és Középsőfal („in der mittlern mauer”) megjelölés volt elnevezés-párja az előbbinek? Városárok és városfal egyes szakaszainak hasonló megoldású elnevezése utal arra, hogy a városfalnál ezt ne mai szemléletünknek megfelelő elnevezéssel azonosítsuk (ahogy magunk is a hármas fal belső-felső, illetve középső faláról írunk).

¹⁷ 1437-ben Ulrik ácsmester készített csatornákat az Előkapunál levő malomhoz („... rinnen zu der mul

14. kép. A Stornó ház hátsó homlokzata (belső városfal), előtérben az „A” fal, baloldalt a torony

Рис. 14. Задний фасад дома Шторно (внутренние городские стены), на переднем плане — стена „А”, слева — башня
Fig. 14. La façade postérieure de la maison Storno (enceinte intérieure), avec à l'avant plan le mur „A” et à gauche la tour

A kapuudvar szelvényei

Az ásatás során az újkori beépítéstől és közművektől aránylag legkevésbé megbolygatott területet a városkaputól É-ra találtunk, a kapuudvar sarka és a 2. kaputorony által közrezárt sávban. Ezért a kapukörnyék történetét megvilágító leletanyagot és rétegződést is az e területen feltárt IV–VII. szelvények alapján írjuk le (19. kép, metszetrázok). A legnagyobb összefüggő metszetet a falakra merőlegesen a IV. szelvényben alakíthattuk ki,¹⁹ és ennek rétegsora világítja meg a legjobban a területünkön lejátszódó folyamatot.

bey dem voderntor ...”) *Házi J.*, i. m. II/3. k. 83. — 1440: a malom javítása („... an der mul im graben geczimert hat ...”), Uo. 274.

¹⁸ A mai Előkapu 7 szám helyén, beépítési vonala részben megfelel a régi helyzetnek.

¹⁹ Ny felé az akadályok miatt (villanykábel, a városfal csekély alapozása stb.) nem sikerült 3–4 m-nél hosszabb metszeteket készíteni. Ezek is zömmel a IV. szelvény rétegeivel egyező, vagy hasonló képet adtak, de jóval csekélyebb mennyiségű leletanyaggal. Ezek elkülönítve a lelettáblákon szerepelnek.

15. kép. Az ispáni vár késői korszakának (XII–XIII. sz.) falai a kapu mellett
 Рис. 15. Стены позднего периода испанского замка (XII–XIII вв.) у ворот
 Fig. 15. Les mur de la période tardive du château-fort du comes (XIIe et XIIIe siècles) près de la porte

A legnagyobb mélységet a szelvény ÉNy-i felében értük el,²⁰ ahol 4,2–4,8 m mélységben kékesfekete iszapolódott agyagréteget (5. r.) találtunk, melyben kevés kő, megszenesedett ágdarab és I. századi sigillata töredék feküdt.²¹ Az iszapréteg felett nagyjából vízszintes síkban kisebb-nagyobb, laposan fekvő kövezés feküdt, a kövek között és felett kavicsos zöldesfekete színű réteg, melyben I. század második felében készült, illetve II. sz. második feléből származó cseréptöredékek voltak.²² Miután a VII. szelvény alján hasonló mélységben ugyancsak megfelelő – de lelet nélküli – kavicsréteg alatt is megtaláltuk a laposan fekvő köveket (19. kép B-B és D-D metszet), valószínűnek látszik, hogy itt a római város egyik II. századi útalapozására bukkantunk, amelynek azonban későbbi magasítása és burkolata, mely a ké-

ső római kapuhoz vezetett, már hiányzik. Ez a szint ugyanis az innen 5 méterre fekvő késő római kapu küszöbszintjénél 1,3–1,5 m-rel mélyebben húzódik, azaz a késő római út már ennyivel magasabban feküdt. Ezen a területen a római városkapu előtt azonban ezt a későbbi útszintet úgy látszik elhordták, mert a területet a városfal előtti sávban később lemélyítették.²³ A lemélyítés idejét még nem ismerjük, de az itt fekvő 3/a–3/d rétegek kifelé lejtő elhelyezkedése utal arra, hogy e szakaszon (nyilván a feltárt szelvénytől még kifelé is) szélesebb várárkot képezték ki. Ennek fokozatos feltöltődéséből alakultak ki itt a további, már középkori rétegek.

A 3/d réteg területünkön a legmélyebben fekvő középkori réteg. Fekete, iszapolódott agyagja és lejtése is várárookra utal. Leletanyagában fa- és

²⁰ DK felé a „B” fal miatt ilyen mélységbe már nem áshattunk le.

²¹ Drag. 1. típusú Pó-vidéki sigillata töredék, *Gabler Dénes* meghatározása szerint. (További meghatározásokat is neki köszönjük.) – A rétegben mintegy 1 m² területen csak egy cserép feküdt.

²² Pó-vidéki redukált égetésű cseréptöredék I. sz.

m. f.; vörössárga kerámia töredékek, egyik vörös karcolt festéssel, II. sz. m. f.

²³ *Nováki Gyula* ÉK felé az Előkapu 1–3. ház pincéjében 4 m mélységben figyelt meg római utat. Ez az általunk feltárt kövezet mélységadatával egyező és ugyancsak nem felel meg a késő római kapu magasabb szintjének! [SSz 16 (1962) 136.]

16. kép. VII. szelvény D-i oldala a várak iszaprétegébe mélyítve

Рис. 16. Южная сторона VII-го участка раскопа, углубленная в слой ила замкового рва

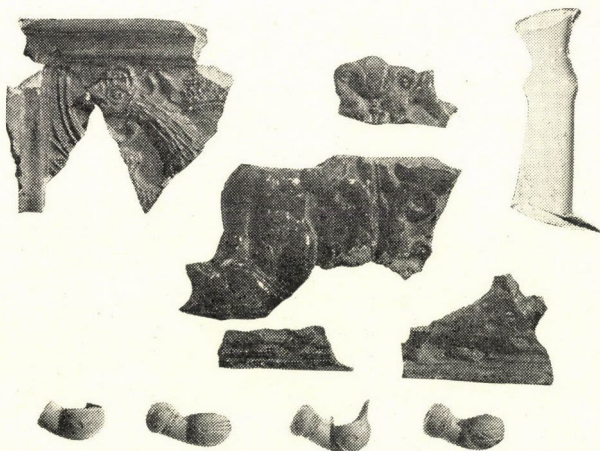
Fig. 16. Le côté méridional du secteur n° VII, enfoncé dans la couche de limon du fossé du château

szalmahordalék, kagylóhéj, kevés állatsont mellett bőrhulladékok (22. kép), valamint Árpád-kori fazekak és kancsók töredékei kerültek elő. Ezek zöme barna színű, csillámos homokkal soványított, vállukon többsoros csigavonalban körülfutó vízszintes bekarcolással, két darabon efelett egy soros hullámvonaldísszel (20. kép 1,10). A kiegészíthető fazék szürkésbarna, rosszul kiégetett, kavicsal és csillámmal soványított (20. kép 5), pereme még alig tagolt.

A kerámiák közül a legjellemzőbbeknek azokat a — ma még analógia nélkül álló — kancsókat tartjuk, melyek cserape kívül vörösesbarna, de belső felületén szürke színű, kézikorongon hurkatechnikával készültek, szalagfülük a perem alatt, vagy avval azonos magasságban indul, egyiknél megfigyelhető, hogy a kis kiöntőcsücsök a fülre majdnem derékszögben helyezkedik el. Egyező anyagú a vállán vonaldíszes kancsó, vagy palack töredéke is (20. kép 9). Szürke, gyengén redukált égetésű kerámiát itt még csak három peremtöredék képvisel (20. kép 2,12—13), az osztrák típusú, lapos fedőt pedig egy rosszul égetett barna színű példány (11), utóbbi a réteg felső részében feküdt.

Az e felett következő 3/a réteg ugyanígy erősen

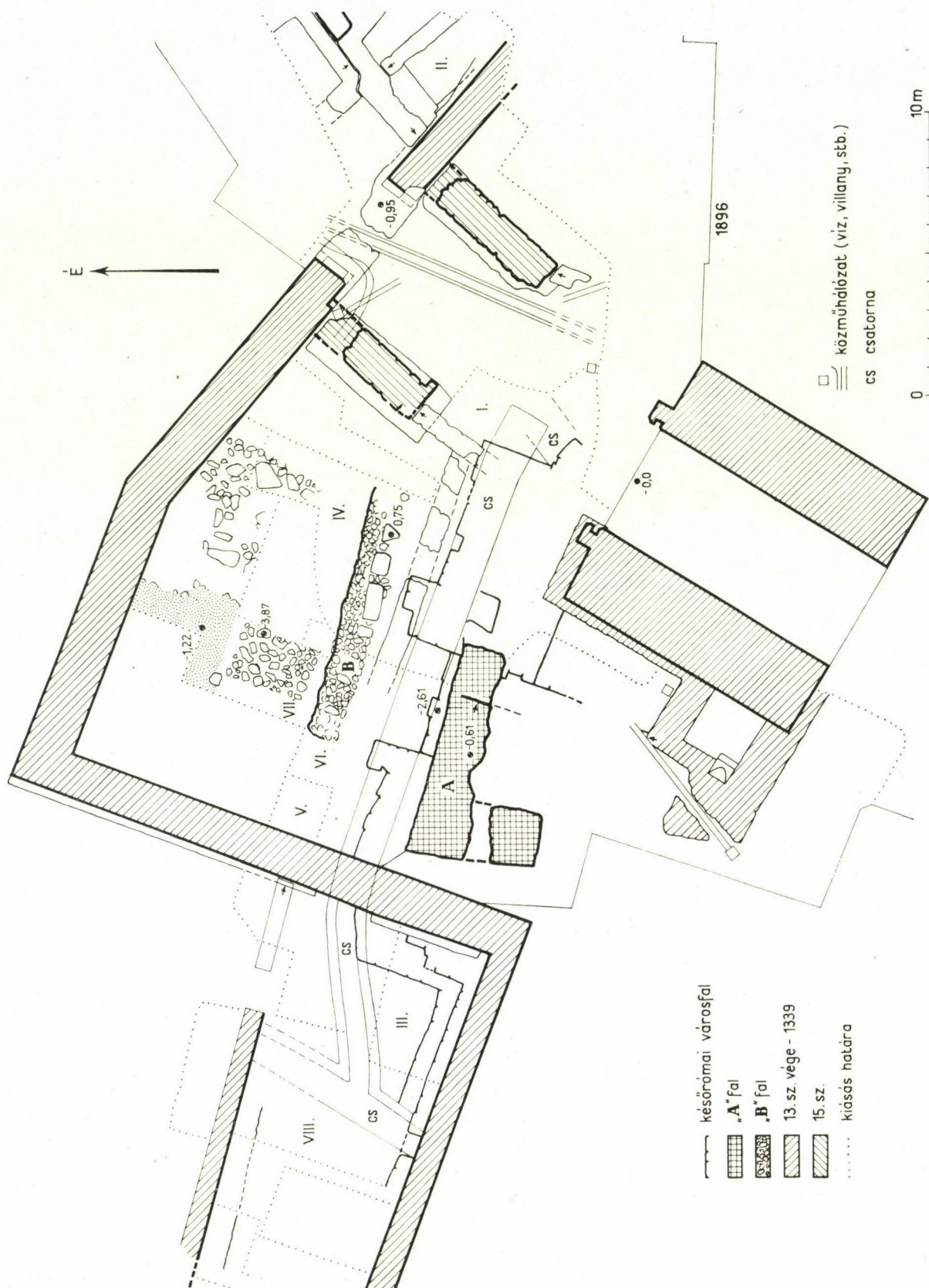
lejtős elhelyezkedésű; sötétbarna, agyagos réteg, ismét sok fa- és szalmatöredékekkel, helyenként már tűzezes jellegű. Kevés állatsont, csigahéj mellett, nyírfahéj darabok és őszibarackmag is feküdt benne, valamint nagyon sok bőrhulladék, köztük

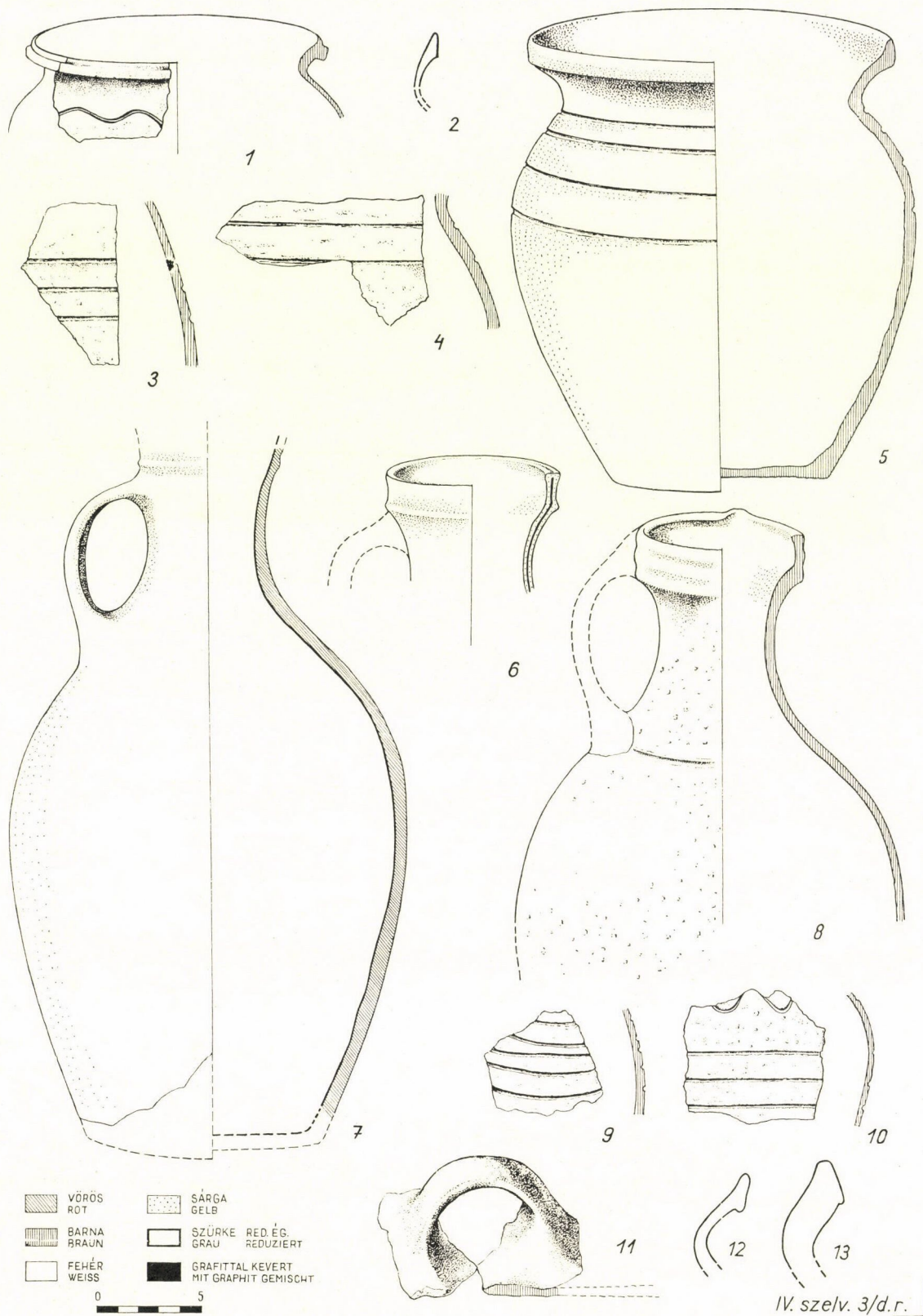
17. kép. Leletek a XVII. sz. közepéről

Рис. 17. Находки середины XVII века

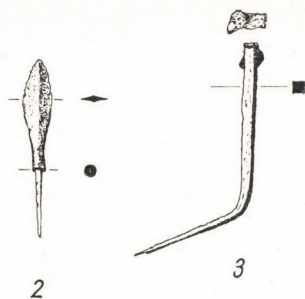
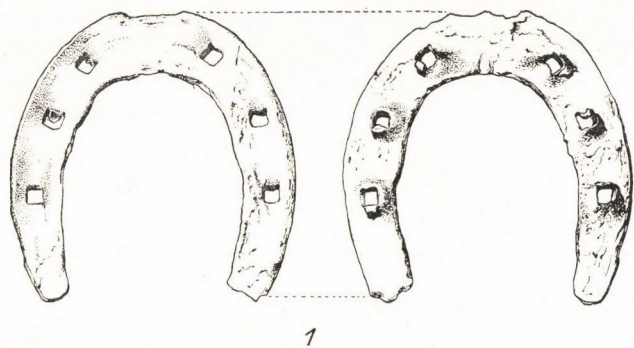
Fig. 17. Trouvailles datant du milieu du XVIIe siècle

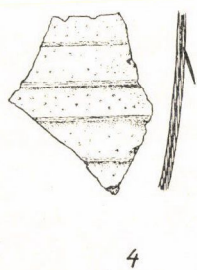
18. kép. Az ásatás alaprajza
 Рис 18. План раскопок
 Fig. 18. Plan des fouilles

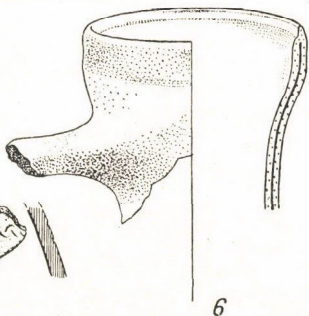
20. kép. A 3/d réteg leletei
 Рис. 20. Находки из слоя 3/d
 Fig. 20. Les trouvailles livrées par la couche 3/d

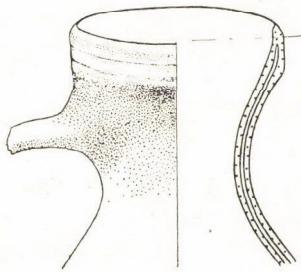
VII. szelv. 3/d.r.

5

6

7

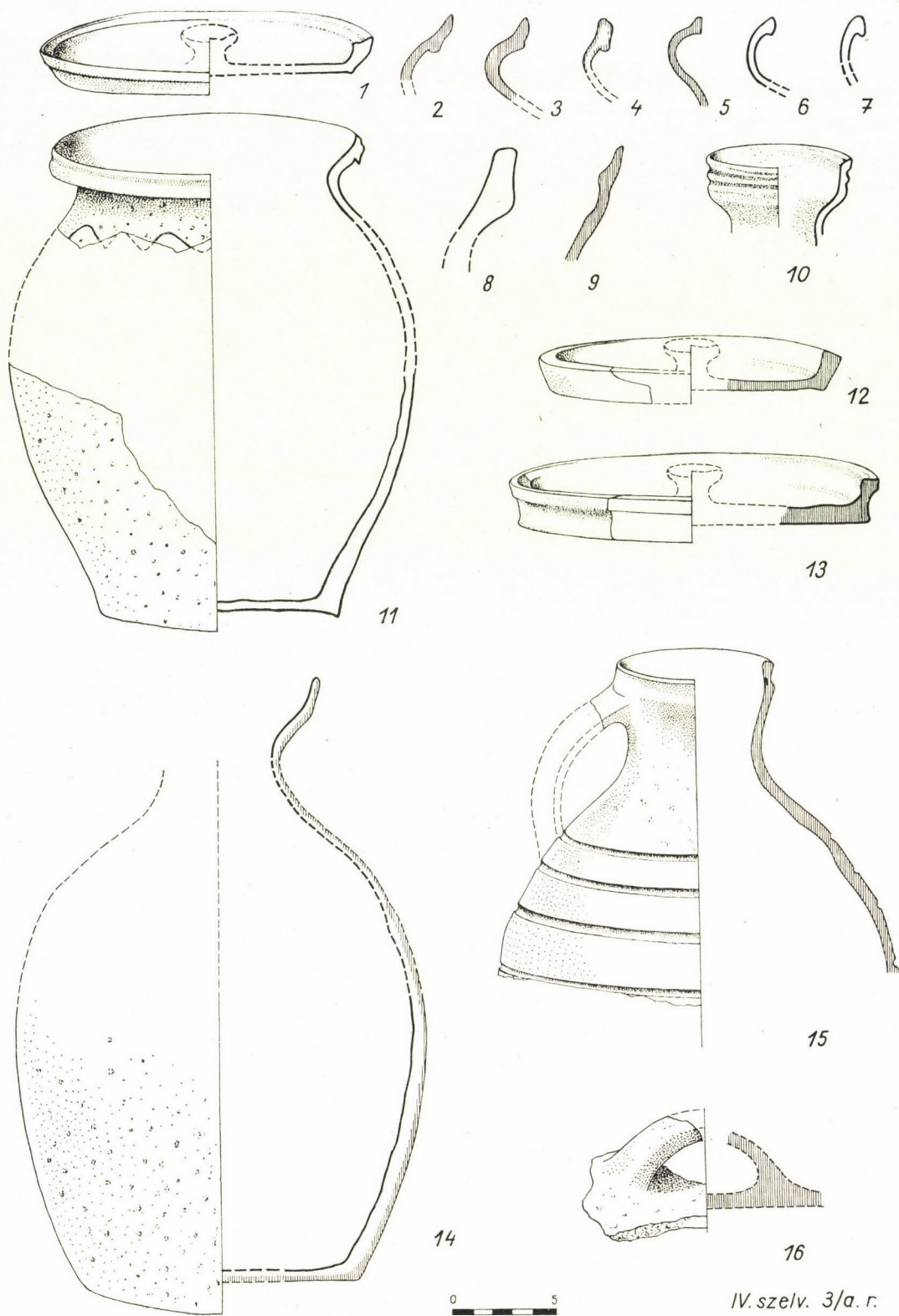
VII. szelv. 3/a.r.

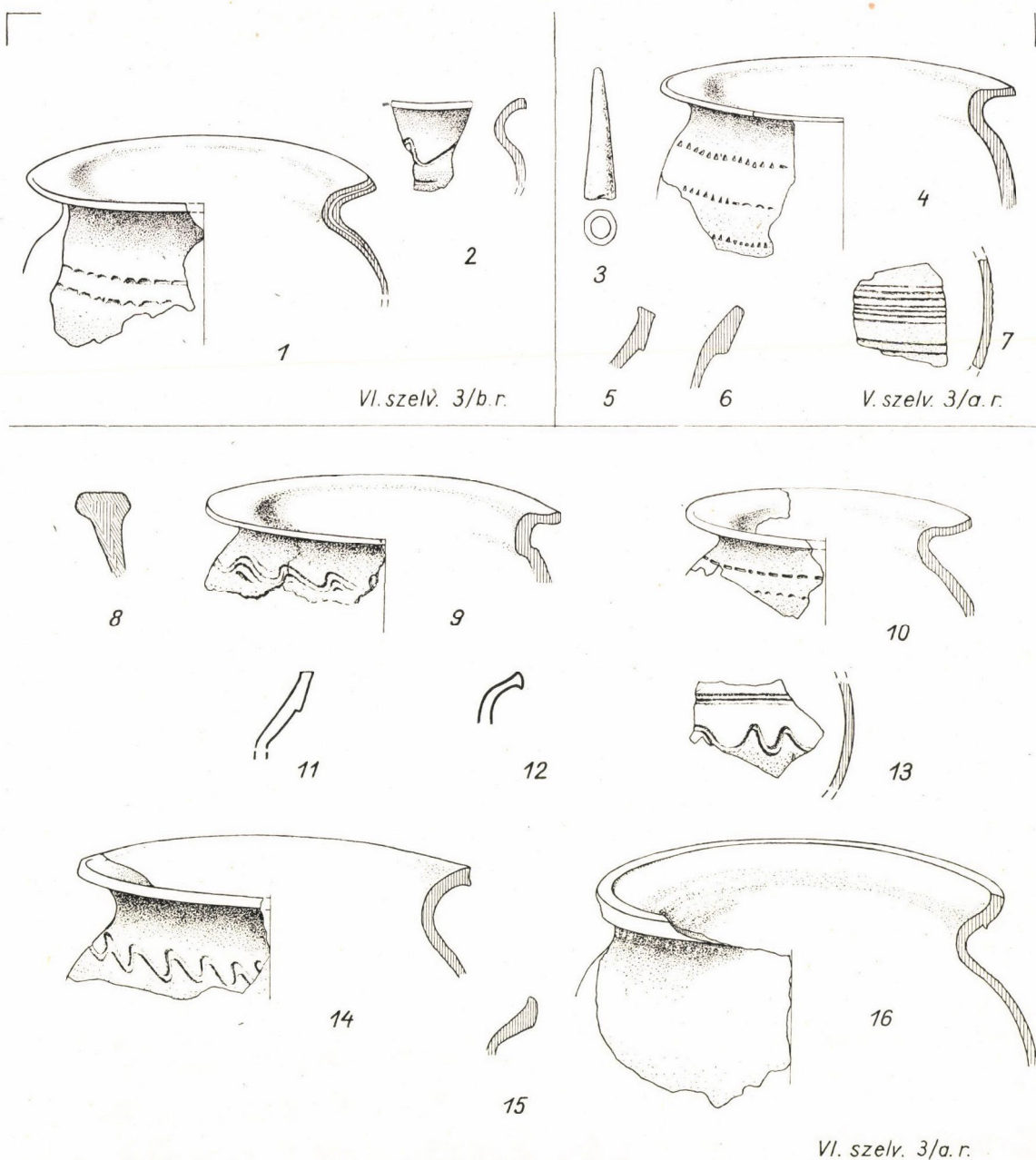
21. kép. 3/d—3/a réteg leletei
Рис. 21. Находки из слоя 3/d—3/a
Fig. 21. Les trouvailles livrées par les couches 3/d et 3/a

22. kép. Bőrleletek a 3/d rétegből, XII. sz. m. f.—XIII. sz. e. f.
Рис. 22. Находки из кожи из слоя 3/d, вторая половина XII — первая половина XIII века
Fig. 22. Trouvailles de cuir livrées par la couche 3/d. Seconde moitié du XIIe et première moitié du XIIIe siècle

23. kép. A 3/a réteg leletei
 Рис. 23. Находки из слоя 3/a
 Fig. 23. Trouvailles livrées par la couche 3/a

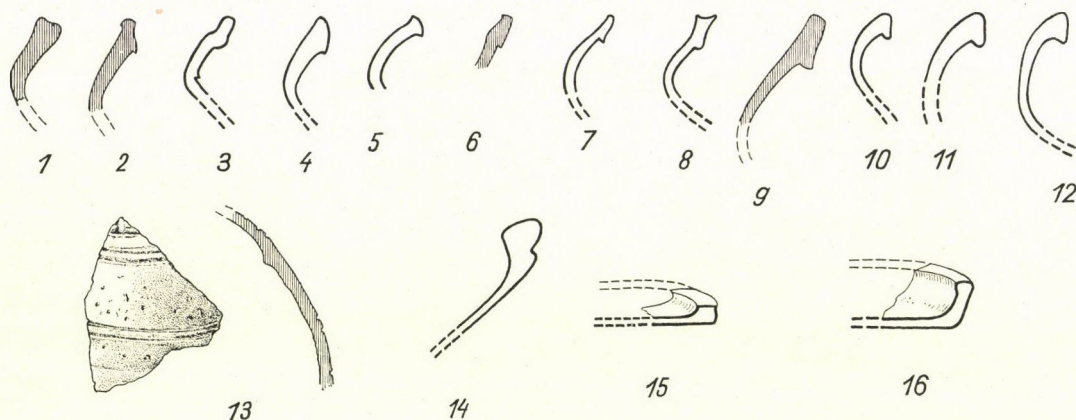

24. kép. A 3/a réteg leletei
Рис. 24. Находки и слоя 3/a
Fig. 24. Trouvailles livrées par la couche 3/a

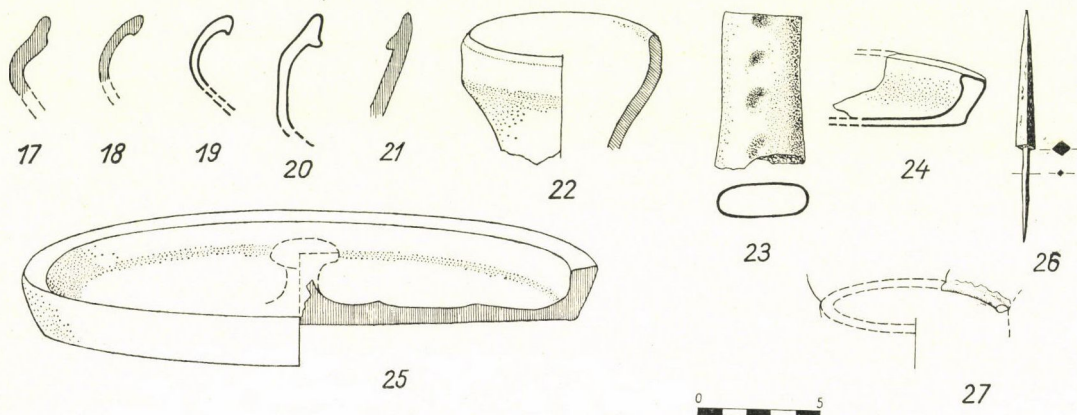
több cipőtalpdarab is. A réteg tetejét tözgesen összeálló, sötétbarna rétegcsík fedte. A leletanyagban az előbbi rétegben talált fazéktöredékhez hasonló, durva anyagú, kis kavicszemekkel soványított, fekete színű, fenékbélyeges fazék darabjait találtuk, vállán egysoros hullámvonaldísszel, kissé galléros peremmel. Anyaga és mérete alapján ehhez tartozhatott a lapos fedő is (23. kép 1,11). Jellemzőjük a kezdetleges, kissé redukáló hatású gyenge kiégetés. Az előző réteghez hasonlóan, itt is találhatók szalagfüles kancsók (és palackok?), néha csigavonalban körülhaladó, bekarcolt dísszel; cserépanyaguk helyenként foltosan narancsvörösre

égetett. Különböző gyengén tagolt profilú fazékeremek között már kissé legömbölyített, kihajló formák is előfordulnak, redukált égetéssel (23. kép 6–7). Rosszul égetett, barnás színű, lapos osztrák fedőtípusok gyakoribbak (23. kép 12–13, 16).

Ettől a szelvénytől Ny-ra, a VII. és V–VI. szelvény területén is feltártuk a hasonló mélységben húzódó, egyező lejtésű rétegeket. Itt már sajnos a leletanyag jóval ritkább volt: így pld. a 3/d rétegben csupán egy lapos vaspátkó, vasszög és lapos lándzsaalakú nyílhegy képviselte a számottevő leleteket (21. kép 1–3). A 3/a rétegben ismét

IV. szelv. 3. r.

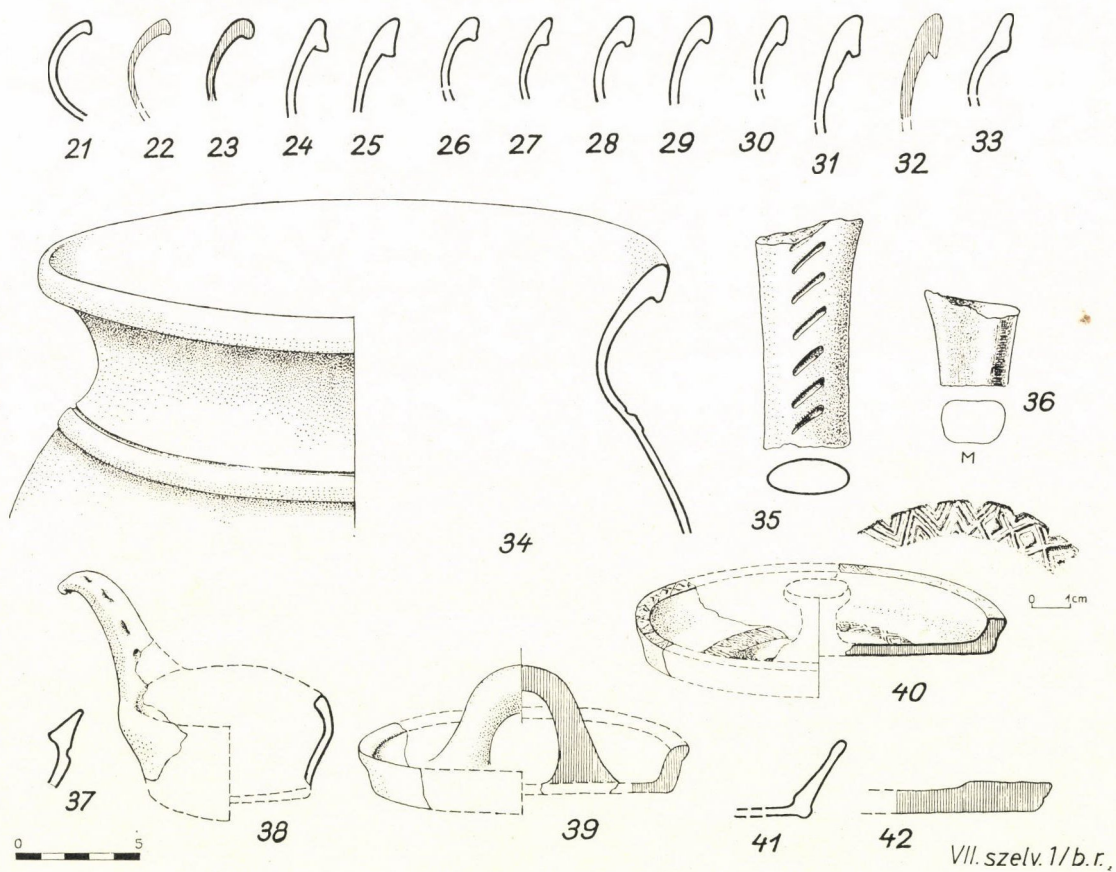
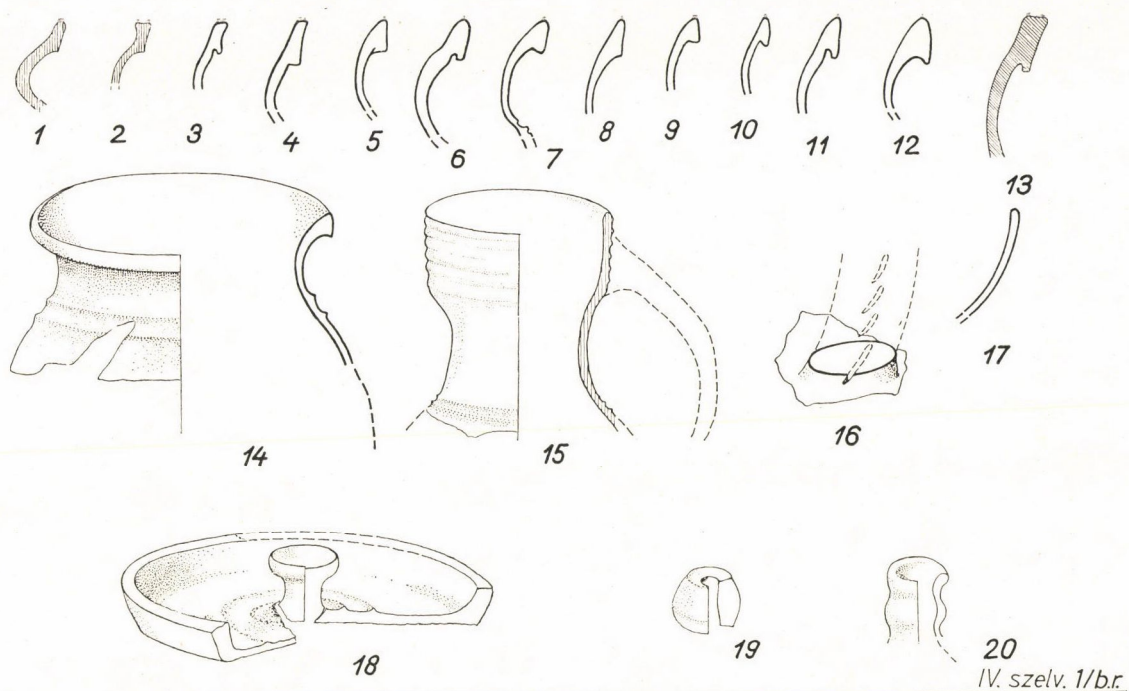
VII. szelv. 3. r.

25. kép. A 3. réteg leletei
Рис. 25. Находки из 3-го слоя
Fig. 25. Trouvailles livrées par la 3e couche

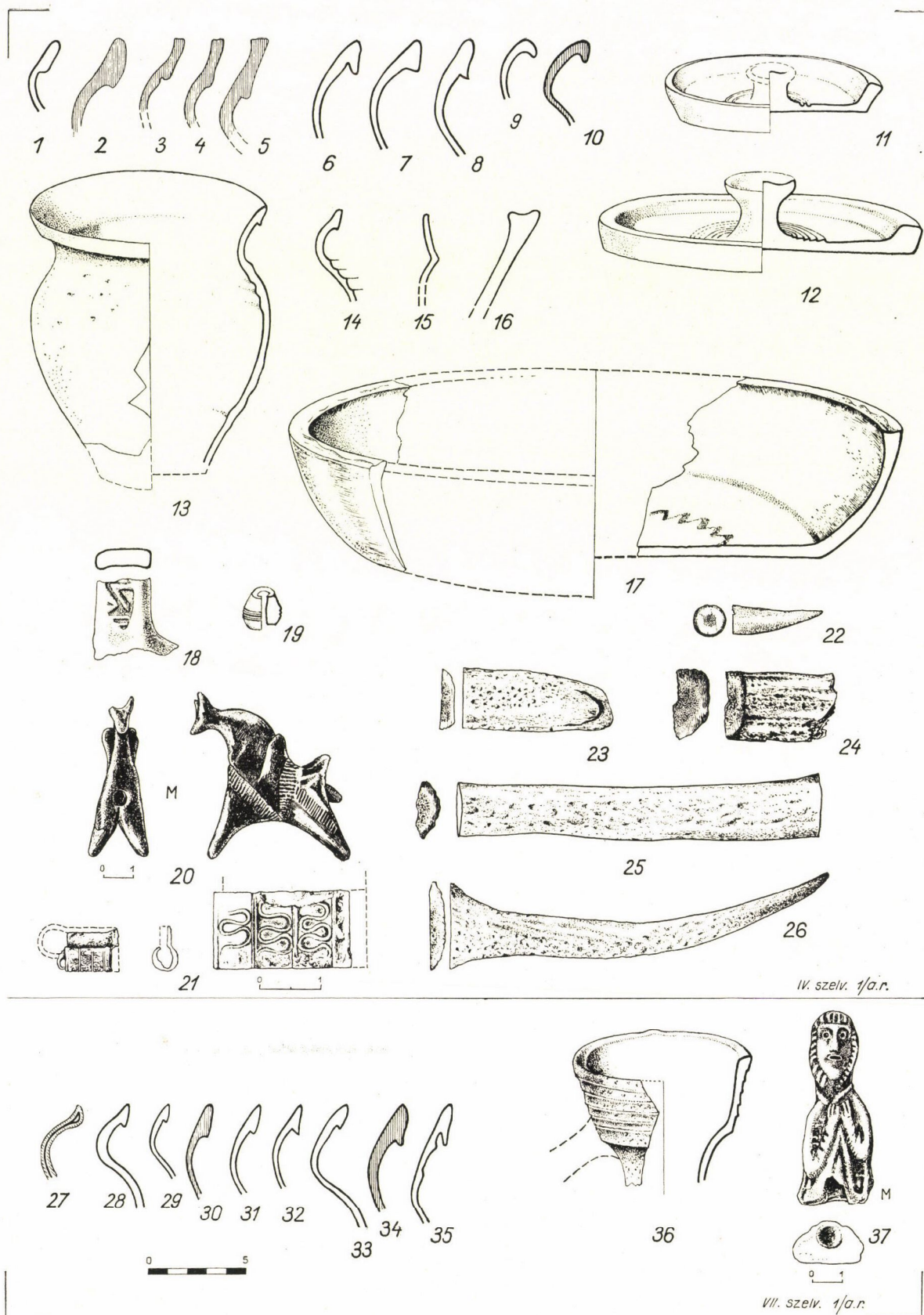
került elő barnássárga cserépkancsó, egyiknek lapos fülén benyomkodott, ferde rovátkolással (21. kép 7). A távolabb eső V–VI. szelvényben a réteg összetétele már nem olyan tözeges, nedvesen összeálló, hanem szárazabb és homokosabb, igaz, hogy e szelvényekben a rétegnek már magasabban fekvő, az árok belső partjához közel eső része fektűt. A VI. szelvényben a 3/b rétegben rosszul égetett, tagolatlan peremű fazéktöredékek – egyik hullámvonallal, a másik körpecsétlővel benyomott dísszel – voltak (24. kép 1–2). A 3/a rétegből az V. és VI. szelvényből (metszetrajzon 19. kép C-C, D-D) ugyancsak körpecsétlővel díszített fazekak kerültek elő. A bekarcolt, egysoros hullámvonaldísz itt is gyakori, de előfordult még a fésűs hullámvonaldísz is, valamint egy kívül vöröses színű bográcsperem is (24. kép 8–9). Jellemzőknek kell tartanunk azokat a kancsó- vagy palacktöredékeket, amelyek elszórtan mindhárom szelvényben a 3/a rétegben fektűtek: ezek barna színű (belső felületük néha szürke) jobban iszapolt anyagú

darabok, melyek külső felületét függőleges irányú *polírozással* simították fényesre.

A 3/d–3/a rétegek értékelésekor figyelembe kell vennünk, hogy ezek helyzetük és jellegük szerint a városfal előtt kiképzett árok részben mesterséges feltöltését képezték, leletanyaguk egy része már másodlagosan került ide, valószínűleg hosszabb idő alatt. A mélyebb részek az árok közepe felé tözeges jellegüket az itt már állandóan vizes agyagrétegeknek köszönheték, ezek (különösen a fa- és bőrdarabok bizonyítéka szerint) mindaddig, míg a felső feltöltés rá nem került, *vízzel voltak fedve*. A rétegek kormeghatározásához elsősorban a 24. kép 1–2, 4, 10, 14. rajzán ábrázolt tagolatlan peremű fazekakat hívhatjuk segítségül. Az edényeket díszítő egyszerű vonaldísz, a vállon hullámvonallal a hazai és a határainkhoz közel fekvő lelőhelyeket figyelembe véve általában a IX–XIII. század között használatos, a bemutatott példányokhoz közelebb álló fazéktípusok főleg a XI–XII. században gyakoriak. Az

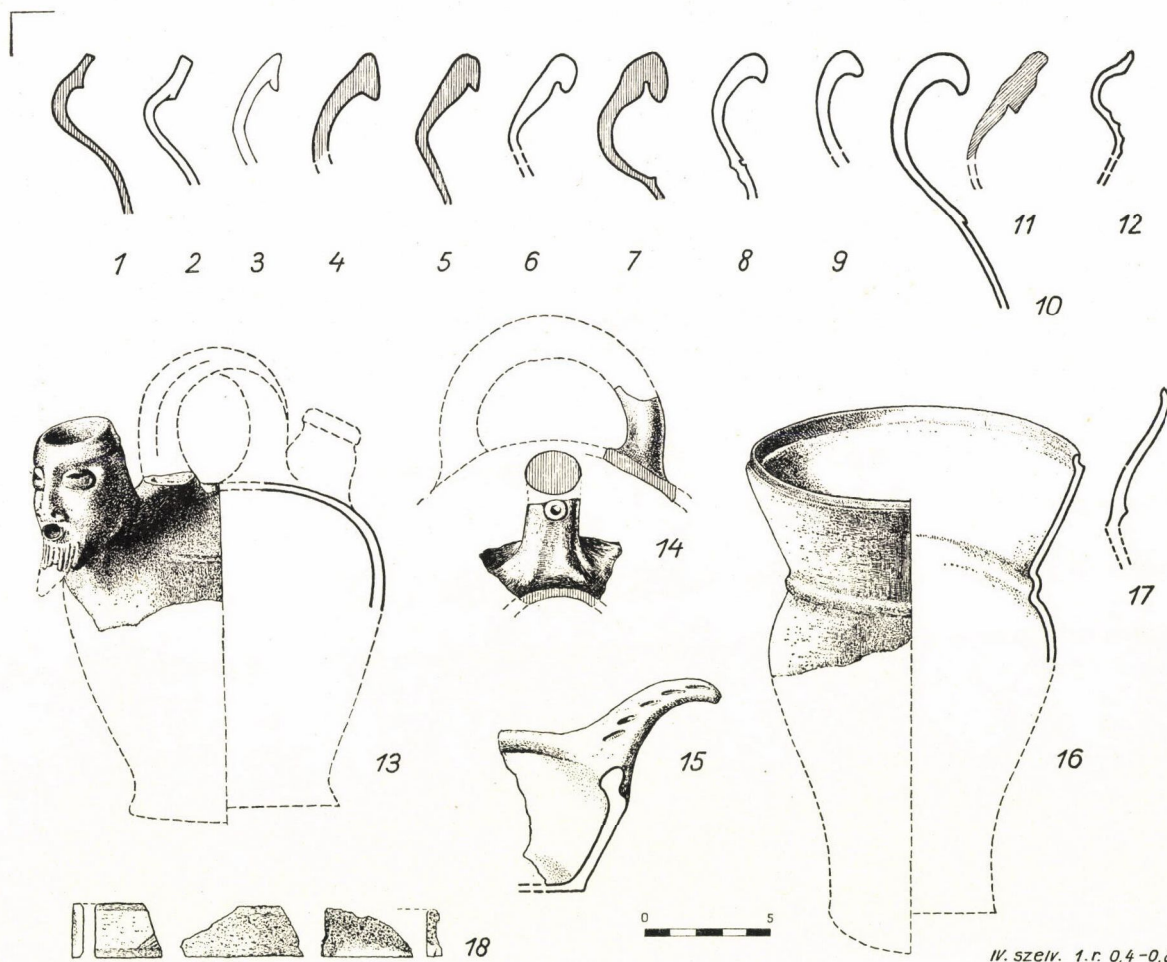
26. kép. Az 1/b réteg leletei
 Рис. 26. Находки из слоя 1/б
 Fig. 26. Trouvailles livrées par la couche 1/b

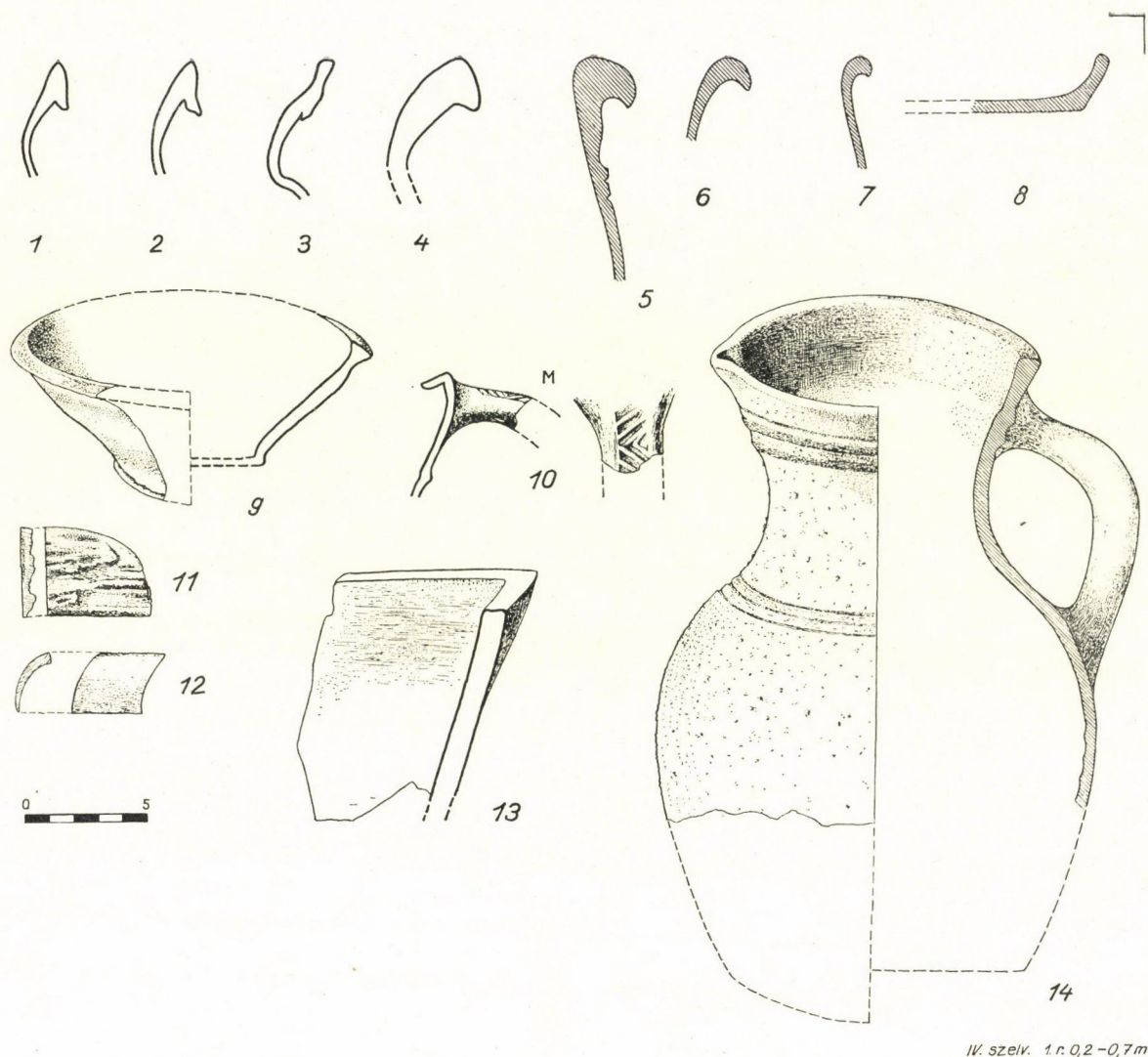
27. kép. Az 1/a réteg leletei
 Рис. 27. Находки из слоя 1/a
 Fig. 27. Trouvailles livrées par la couche 1/a

Lásd 28. kép 13.

28. kép. Az 1. réteg leletei
Рис. 28. Находки из 1-го слоя
Fig. 28. Trouvailles livrées par la 1-re couche

29. kép. Az 1. réteg leletei
Рис. 29. Находки из 1-го слоя
Fig. 29. Trouvailles livrées par la 1-re couche

éremleletes, pontosabban meghatározható edények közül egy burgenlandi fazék a legközelebbi analógiája ezeknek a laposan kihajló szájú, barnára égetett fazekaknak az 1130 körüli évekből.²⁴ A fogaskerékkel benyomott dísz fazekakon a X–XII. század között gyakori, az andornaktályai éremleletes edény ezek közül a XI. század végén készült.²⁵ A 3/a rétegben már fellépő, valószínűleg alsó-ausztriai kerámiafajták közül a lapos, tányér alakú fedők használatának kezdetét az új osztrák kutatás a XII. század második felére teszi.²⁶ Egyes peremformák (23. kép 2, 8) már inkább a

XIII. századra utalnak. A sima szélű, feltűnően vékony lópatkó egyelőre pontosabban nem keltezhető, de utalnunk kell arra, hogy szláv erődített telepeken a VIII–IX. században és a X. század elején már használják, és Kelet-Németországban a hullámos szélű patkótípussal együtt fordul elő a XII. században.²⁷ A lándzsa alakú nyílhegy a IX–XI. században Kelet-Európában gyakori laposabb típusának ahhoz a továbbélő variációjához tartozik, melynek nyéltüskéje már hosszabb, s ezért arányaiban már eltér a korábbiaktól; Oroszországban a XII. sz. végén – XIII. sz. első felében for-

²⁴ Steininger, H., Die münzdatierte Keramik des Mittelalters ... in Österreich. (Wien 1964) 19., 1. sz. — Díszítésben közel álló fazék a XI. sz. végéről: Parádi N., ArchÉrt 90 (1963) 207, 2. számú lelet, 14. kép 2.

²⁵ Parádi N., i. m. 14. kép 4.

²⁶ Felgenhauer-Schmiedt, S., Die keramische Hori-

zonte des Hausbergs zu Gaiselberg. AAu. Beiheft 10 (1969) 11.

²⁷ Beranová, M., Sborník Národního Muzea v Praze, A. 24 (1970) 15–16, I. t. 2–3.; Herrmann, J., Köpenick. (Berlin 1962) 34.

dul elő.²⁸ Ezek alapján a legelső középkori rétegek keletkezésének idejét a XII. századra, legkésőbb a XIII. sz. első felére tesszük.

Az előbb leírt 3/d–3/a réteg képződése után készült el az a kissé rézsűs lábazatú támfal, egyben mellvédfal-alapozás, mely a városház irányával párhuzamosan e terület közepén feküdt („B” fal 15–16. kép). Agyagba rakott kövei a 3/a réteg belső szakaszának oldalára támaszkodva a külső oldalon már kissé a rétegbe mélyedtek. Felső részén a felmenő fal aljaként négy nagyobb lapos kő feküdt egy sorban, ezek a római városház bontott kváderkövek darabjai. A fal K felé volt a legvastagabb és a legmélyebb (19. kép A-A), Ny felé egyre keskenyedett és már csak a 3/a homokosabb agyagréteg tetején feküdt (B-B és D-D metszet). Célja elsősorban az itt kiképzett árok belső oldalának védelme lehetett a kapu közelében. A falat 8,5 m hosszúságban tudtuk feltárni, Ny felé már megszűnt, K felé pedig a későbbi 2. kaputorony fala miatt már nem tudtuk követni — de itt a modern közművek is átvágják a rétegeket. A fal oldalát és részben tetejét a kváderok külső síkjáig a 3. réteg agyagos földje fedte. Ez is az árok lerakódásaként keletkezett, vastagabb és egységesebb jellegű, mint az alatta fekvő rétegek, de kevesebb leletanyaggal. Barna színű, tagolt peremű fazekak töredékein kívül bekarcolt vonaldíszes barna fazék- és korsótöredéket tartalmazott, valamint belül szürke, kívül barna vagy narancsvörös kancsók vagy palackok polírozott felületű darabjait. A tárgyformájú osztrák fedőtöredékek itt is gyakoriak. Utóbbiak és a fazekak között a szürke, jól redukált égetésű darabok már jóval gyakoribbak, mint a lejjebb fekvő rétegekben (25. kép 4–5, 10–12, 15–16, 19–20, 23–24). Négyzetes keresztmetszetű, ár alakú nyílhegy és szintelen jóminőségű üvegű kettőskónikus palack gyűrűs oldaltöredéke került elő (25. kép 26–27) a VII. szelvényben.

A 3. réteg lerakódásának idejét a leletek alapján a XIII. századra tehetjük. Erre utal elsősorban a redukált égetésű kerámia használatának fokozottabb mértéke, ami az új osztrák kutatás szerint Alsó-Ausztriában is a XIII. század első felében kezd erősödni, és a század második felében már jelentős.²⁹ A kormeghatározáshoz felhasználhatjuk a kettőskónikus üvegpalack jellemző gyűrűs töredékét (25. kép 27), amely a legújabb magyar kutatás szerint a XIII. sz. második felétől kezdve

már előfordul hazánkban.³⁰ A hátán ujjbenyomásokkal díszített kancsófül (25. kép 23) használata is bizonyítható már a XIII. században.³¹ Az ár alakú nyílhegy a keleti páncéltörő nyilak egyik jellegzetes, igen hosszú ideig használt típusához tartozik (i. sz. fordulójától a XIV. századig), így a pontosabb kormeghatározáshoz már nem segít, de az előbbi meghatározásoknak sem mond ellent.³²

A második kaputoronytól Ny-ra az ásatás során (a kiugró városházal bezárt területen) minden metszetben jelentkezett a 2. réteg vastag planírozási törmeléke a 3. réteg felett. Anyagát fehér színű mészkőmorzsalék, apró mészkőtöredékek steril betöltése képezi, mindenféle leletanyag nélkül. Elhelyezkedése arra mutat, hogy a korábbi egyenetlen szinteket, illetve a korábbi várak itt húzódó lejtőjét töltötték fel egy új, vízszintes terepszint kialakítása céljából, anyagát pedig az *ekkor folyó nagyobb mérvű építkezés* (egyben kőfaragás) törmeléke szolgáltatta. A réteg (kis beásással megszakítva) a „B” fal maradványa fölött is áthalad, azaz ennek szerepe is megszűnt már. Az új átalakítási-építkezési munkák idejére a réteg É-i szakasza fölött feltárt vékony személtreteg leletei utalnak. Az 1/b. réteg szemetes csíkjában faszéntörmelék, kevés téglá és lapos tetőcserép-töredék, háziállatsont mellett sok vas salakrögöt találtunk (1 m² felületen 25 darab). Leletanyagának legnagyobb részét szürke, redukált égetésű kerámia képezi: fazekak, kancsók, lapos fedők, merítőedény és méces. A rosszabbul égetett szürke, barna színű kerámia a lejjebb fekvő rétegekkel szemben itt már alig fordul elő. A fazékperemek között a legömbölyített, de kívülről visszanyomott galléros megoldású gyakori (26. kép 5–6, 11, 24–26, 31–32). Kormeghatározás szempontjából jellemző, hogy a legömbölyített, vastagabb, kihajló peremforma³³ még nem fordul elő, a ferde bevagdálásokkal díszített fülű kancsók már megtalálhatók (26. kép 16, 35), és a bevagdalt fülű kis merítőedény is megjelenik (38). Ezek a formák a XIII. századra jellemzők, vagy ettől kezdve lépnek fel. Pontosabb meghatározást egy tányér alakú alsó-ausztriai fedő töredékei adnak (26. kép 40), melynek belsején és peremén körpecsétlővel készített díszítés látható. Az összetettebb, geometrikus mintákból, „római számokból” képezett körpecsét dísz a középkori kerámián korábban (IX–XII. sz.) kezdődő nyugat-európai divatja nyomán Közép-Európában a XIII. században jelentkezik, és a

²⁸ Медведев, А. Ф., Ручное металлическое оружие. Москва (1966) 73. 62. típus. Гончаров, В. К., Райковецкое городище. (Киев 1950) XIII. t. 18. 135. (A rajkoveci erődített település kora: X. sz.–XIII. sz. első fele) — Közelálló formájú nyílhegy, bár kiszélesedése hátrább van, a XII. sz. végi leletegyüttesben Moldvában: Scorpan, C., Dacia 9 (1965) 447., 5. kép 8. — Csehszlovákiából és Lengyelországból még a XIII. sz. második felében is használták: Hejna, A., PA 53 (1962) 462, 4. kép 1. — Arányaiiban közelálló, de már rhombikus keresztmetszetű az egyik csölyösi kun nyílhegy; XIII. sz. második negyede: Pálóczi-Horváth A., FA 20 (1969) 8. kép 3.

²⁹ Felgenhauer—Schmiedt, S., i. m. 11–13.

³⁰ Gyürky, K., Acta ArchHung 23 (1971) 217–220.

³¹ A budai palotában a 32. gödörben 1235–1290 közötti érmekkel fordult elő. Képe: Gerevich L., A budai vár feltárása. (Bp. 1966) 130. kép 3.

³² Медведев, А. Ф. i. m. 83, (90. típus). A 21. táblán hasonló arányú darabokat közöl a XII–XIV. századból. Pskovban csak a XII–XIII. sz.-i rétegben fordult elő.

³³ Pilyen kissé vastagított, kihajló peremek az alsó-ausztriai és dél-morvaországi kerámiában a XIII. sz. második felétől gyakoribbak, a XIV. sz.-ban már egészen általánosak.

XV. sz. elejéig használt. Az alsó-ausztriai fazekasság körében használata azonban (ugyanúgy, mint a magyar fazekasságnál) korántsem általános, hanem csak egyes műhelyekre jellemző, és rövidebb ideig volt divatban.³⁴ A legújabb osztrák ásatások során a XIII. századra meghatározható leletegyüttesekben találtak ilyen fazekakat, köztük a sopronihoz nagyon közelálló (talán egyező) mintával.³⁵ A kőszegi vár ásatása során a XIII. sz. második felére-végére meghatározható rétegben találtam hasonló mintával díszített fazekakat, ezek is valószínűleg alsó-ausztriai importkerámiák. Ugyanígy a század második felére-végére utalnak Sopronban azok a barnászöld mázas kerámiatöredékek, melyek egy közelebből meg nem határozható formájú, füles edényhez tartoznak (26. kép 36). A világosszürke, vastag cserépen engobe nélkül foltos, barnászöld ólommáz látható, a korai mázas osztrák edények egyik jellegzetes árnyalata és megoldása ez.

A szemétréteg fölött, közvetlenül a kiugró várossal belső oldala mellett 3,9 m szélességben kemény habarcsos szintet képeztek ki (19. kép D-D metszet, 18. kép alaprajzán a pontozott felület). Ez a szint nyilván a kiugró várossal építése során keletkezett, mert csak e várossal belső oldala melletti sávban jelentkezett ilyen simán és összefüggően. A habarcsszint felett újabb szemétréteg feküdt: 1/a réteg; (19. kép A-A és D-D metszet). Ez már a szint feletti természetes feltöltődés, melynek összetétele nem egységes, humuszos és agyagos rétegesíkok és sóderfoltok váltakozásából állott, és a felette húzódó középkori humusztértegből sem mindenütt választható el. Leletanyaga részben egyezik az 1/b réteggel, részben már valamivel későbbi (27. kép). Itt is a redukált égetésű, szürke kerámia dominál, részben még a XIII. századra tehető formák, de a XIV. század kezdetének kerámiáit is megtaláljuk már (27. kép 14). Leletei között több szarvasagancs-darab bizonyítja egy közeli csontfaragó műhely tevékenységét fűrészelt

hulladékdarabjaival (27. kép 22–26). Három ritkább tárgy érdemel itt figyelmet: egy oroszországi lakat rézberakásos dísszel és két mázas kerámiajátékfigura. A lakat hengeres testű, oldalról csukódó, rézlemez borítású, oldalán finom díszítés nyomai (27. kép 21); pontos formája nem vehető ki, de valószínűleg az ó-orosz lakatok XII–XIII. században elterjedt típusához tartozik.³⁶

A kerámiafigurák közül az egyik apró szobor, kezét imádságra tartó szakállas férfit ábrázol félalakban, meglehetősen primitív felfogásban. Fehér, puha cserép, tüzes sárga ólommázzal bevonva, valószínűleg sokszorosító félformából készült (hátdala kidolgozatlan). Alsó részén kónikus kiképzésű lyukat találunk: az eredeti felerősítés helye. Rendeltetését illetően arra gondolhatunk, hogy népiesebb megfogalmazású házioltárka egyik szobra lehetett, ami különösen a XIV–XVI. században gyakori – elsősorban a városi lakosság körében. Kezdetleges stílusa miatt pontosabb kormeghatározását nem adhatjuk, a lelőköörülmények alapján azonban a XIV. századnál fiatalabb nem lehet (27. kép 37).³⁷ A másik darab jellegzetes középkori gyermekjáték: erősen leegyszerűsített, stilizált lószobrocska, hátán magas kapájú nyereggel. Oldalát körpecsétlővel benyomott rovátkák díszítik, a ló szügyén kónikus lyuk található. Sárgás-rózsaszínű, finom cserép, egész felületén engobe nélkül barnászöld ólommázzal bevont (27. kép 20). Az ilyen játékok a középkori lovagi tornákat utánozták: a lovacsák nyereg nélkül, nyereggel, valamint lovasfigurával egyaránt előfordultak a XIII–XIV. században, elsősorban Közép-Európában.³⁸ A soproni példány ahhoz a változathoz tartozik, ahol a lovag külön darabból készült (lehet, hogy nem is cserépből) és a ló szügyén kis lyuk található. Így az ide beerősített (fa) kopjával az ellenfél lovasát a nyeregből ki lehetett lökni. Hasonló megoldású lovacsákat Dél-Németországból,³⁹ Alsó-Ausztriából,⁴⁰ Morvaországból⁴¹ és Sziléziából⁴² ismerünk, ezek közül csak a németországi és a

³⁴ Erre mutat, hogy körpecsétdíszes importkerámiák hazánkban nagyon ritkák. A budai palota anyagában csupán 3 osztrák fazekatöredéken volt, ebből 2 darab a XIII. sz. második felére tehető.

³⁵ Felgenhauer-Schmiedt, i. m. 2–3. t. valamint levelének szíves adatai szerint.

³⁶ Колчин, В. А., Черная металлургия. МИА 32 (Москва 1953) (27. kép. v. rajza, 155–156.; Седов, В. В., Сельские поселения центральных районов Смоленской земли. МИА 92 (Москва 1960) 32 1953/127. kép v. rajza, 155–156.; 92 (1960) 118, 122; 61. kép 8. Borogyinó erődített telepéről XII–XIII. sz.-i leletanyagban. – E példányon látható a kis karika maradványa, amely a sopronin is megvan; ez véleményünk szerint a felfűzést biztosította a kinyitott lakatnál, hogy kulcsa ne vesszen el. – Ilyen lakatok fordulnak elő Moldvában Bitca Doamnei erődítésének XII. század végi leletegyüttesében is: Scorpan, C., i. m. 450–451.

³⁷ Az is elképzelhető, hogy gyermekjáték, mivel az említett házioltár-szobrocskák gondosabb és művészebb kivitelezésűek. – A soproni darabnak csak egy rokon példányát ismerem, ez a szerzetes teljes alakját mutatja, jellege és kidolgozása azonos műhelyre utalhat. A zalavár-récskúti bazilikánál került elő. Képe: Cs. Sós, Á., Acta ArchHung 21 (1969) VIII. t. 4–6.

³⁸ Eddigi legnagyobb sorozatukat V. Burian írta össze, ki rövid összefoglalásában – néhány külföldi mellett – Cseh- és Morvaországból 12 lelőhelyről 28 db rajzát közölte: Burian, V., Časopis Etnografie 10 (1962) 301–307. Datálási kísérletét a legtöbb példány esetében tévesnek tartjuk. – Schmidt, E., Altschlesien 4 (1932–34) 282–287. Sziléziából 9 lelőhelyről 20 példányt közöl a XIV–XV. századból. – Kelet-Európában már ritkábbak. A moszkvai fazekasok a XV–XVI. században készítettek játéklovacskákat, köztük nyereggel felszerelteteket is: Розенфельдт, Р. М., Московское керамическое производство. (Москва 1968) 24–25., V. t. 13–28.; Фехер, М. В., МИА 12 (1949) 54–56., 2. kép.

³⁹ Stammheim várából (Dél-Württemberg). Képe kormeghatározás nélkül az előzetes ismertetésben: Lutz, D., Nachrichtenblatt der Denkmalpflege in Baden-Württemberg 13 (1970) 92., 47. kép.

⁴⁰ Középkori vár- és településrégészeti konferencia kiállítása, Bécs 1969.

⁴¹ Nekuda, V. – Reichertová, K., Stredoveká keramika v Čechách a na Morave. (Brno 1968) 83. t. 2–3.

⁴² Schmidt, E. i. m. 283, a 11. számú Boroszlóbból. Stíluskritikai összehasonlítással ezt a XIV. sz. kezdetére teszi: i. m. 286.

Boroszlóban talált példányok mázasak. Rokonvásaik ellenére az említettek között műhelykapcsolat nincsen, bár feltételezhető, hogy egy részük nem helyi készítmény, hanem — ugyanúgy, mint az előbbieik — a kereskedelmi forgalommal kerültek el távolabbi piacokra is. A soproni lófigura bizonyosan nem helyi készítmény, hanem egy XIII. század végi — XIV. század eleji fejlettebb városi műhelyből kerülhetett ide.

Egy 40 cm-es átmérőjű kőgolyó, mely 1 m mélységből került elő, mérete és rétege alapján nem lehet már ágyúgolyó, hanem valamilyen követőgép (fr. engin à balancier, ném. Blide) lövedéke, amilyeneket a XI–XV. század között nemcsak az ostromlók, de a védekezők is sokáig használtak.

Az 1/a réteg feltöltődése tehát nem sokkal későbbi, mint a szint alatti szemétréteg, és az új városfal kiépítése után a XIV. sz. elején kerülhetett ide.

A felette húzódó 1. réteg már a legtöbb helyen nem volt biztosan elválasztható. Ennek leletei között 0,4–0,8 m mélységben még mindig a szürke, redukált égetésű kerámia dominál, köztük jellegzetes XIII. század végi darabokkal (28. kép 7, 9–10, 15). Ezeknél későbbinek látszanak a szürke, finoman iszapolt, jól korongolt pohártöredékek (28. kép 16–17), sajnos jól datált analógiájukat nem ismerjük.⁴³ Itt is találkozzunk csontfeldolgozó műhely hulladékával (18). Az importkerámiák között két ritka töredék található. Az egyik világosszürke, jól iszapolt, redukált égetésű korsó töredéke. Bár csak kis darabja maradt, jellegzetes kiképzése alapján eredeti formája jól elképzelhető: gömbölyödő testű, válla fölött laposan záródó edény gyűrűs alakban kiképzett vederfüllel. Kiöntőcsöveiből egy maradt meg (2 vagy 3 lehetett), ezt szakállas emberfej formára képezték. Korongon felhúзва, kívül simított kiégetett (28. kép 13). Egy másik hasonló formájú korsóból csak fültöredéke maradt (28. kép 14). A belsején látható korongolási bordák bizonyítják, hogy nem korsóváll töredéke, hanem felső záródáshoz tartozott, azaz az előbbihez hasonló formájú edényhez. Ennek szürkésbarna cserepét világos olivazöld ólomház fedí engobe nélkül. A fül hátát körkörös bepecsételés díszítette, közvetlenül indulása alatt a letört kiöntőcső kerekedő kidomborodása észlelhető. Mindkét darab azoknak az asztali folyadéktartó korsóknak és kannáknak ritka sorozatához tartozik, amely a XIII. század végén osztrák, valószínűleg bécsi műhelyekben készült.⁴⁴

A réteg felső részének leletanyaga már a XV. sz.-ra tehető kerámiákat is tartalmaz (29. kép

5–8, 13–14), bár keveredett bele korábbi is. (Újkori fedőréteg itt nem volt, a századvégi tereprendezéskor ezt a későbbi feltöltéssel együtt kihordták.) Vannak e rétegben is korábbi darabok: így a zöldessárga mázas kancsótöredék, fülén körpecsétlővel készített geometrikus dísszel (29. kép 10). Ez is alsó-ausztriai import lehet, analógiája nem ismert.

A kapuudvar szelvényeiben feltárt rétegek alapján tehát a következő kronológiai folyamat olvasható le: A terület legkorábbi középkori falmaradványa az „A” jelzésű fal, melynek külső szintjét és rétegét az újkori csatornával elvágták (15. kép). Helyzeténél fogva azonban *nem lehet későbbi* a C-C metszetben ábrázolt homokos-agyagos 3/a rétegnél, melyben XI. sz. vége — XII. sz. első felére utaló kerámia feküdt. Az elbontott késő római út helyén fekvő várárok legalsó iszaprétegei a XII. században, *legkésőbb a XIII. sz. első felében már lerakódtak* (3/d–3/a réteg). Ezek szerint itt az Árpád-kori *ispáni vár* kapuja közelében kialakított *várárok* belső szakaszát tártuk fel, s a korábbi korszakok kapukijáratát elfalazó „A” fal is még az ispáni várhoz tartozik. A legkorábbi, XI. századi periódust meghatározó réteget itt nem sikerült megfigyelnünk, s ezért nem bizonyíthatjuk, hogy e fal és várárok már a XI. sz.-i első erődítési rendszerhez tartozott, vagy csak a XII. századtól, egy esetleg bekövetkezett átépítés, újra erődítés eredménye.⁴⁵ Az ispáni vár árka a *XIII. sz. folyamán* a korábbi záróvonaltól 4,5 m-re kijebb egy a belső partját védő, hevenyészettebb jellegű támfalat kapott: „B” fal, mely agyagba rakott köveivel a feltöltődő árok belső oldalát is biztosította. A feltöltődés (részben természetes iszapolódással, részben az árokba kidobott szemétanyag miatt) tovább folytatódott (3. r.) és e rézsús lábazatú fal alját is elborította.

Ezután szűnik meg az árok szerepe, készül a várból várossá alakuló központ városfala (II. periódus), itt a kapuudvar fala, s a megszüntetett árok helyét a falon belül az építkezés kőfaragó törmelékével feltöltik (2. r.), az udvar szintjét kialakítják (1/b. r.) a XIII. sz. végén, vagy már az 1300-as években. A „B” fal szerepe evvel ugyancsak megszűnt.

*

Részletes történeti kép csak a Várostorony körül lefolytatott valamennyi ásatás és leletmentés eredményének közzététele után fog kibontakozni. Az itt feldolgozásra került megfigyelések alapján is fontos következtetéseket tehetünk Sopron fejlődéséről. 1. Az ispáni várhoz várárok is tartozott.

⁴³ Nekuda, V.,—Reichertová, K., i. m. 64. t. 4., Brnobl.

⁴⁴ Holl I., BpR 16 (1955) 175; Ua., BpR 20 (1963) 342–343., 17–21. kép.

⁴⁵ E kérdésben döntő bizonyítékot Póczy Klára és Tóth Sándor ásatási megfigyelései adhatnak, az „A” falon belül megfigyelt szintek alapján. Az eddigi meghatározások bizonyos mértékig még ellentmondók. Póczy Klára a kijárat utolsó periódusát a VI. századra

teszi, Tóth Sándor viszont [ArchÉrt 97 (1970) 321.] egy későbbi leletmentése alapján „a sánc építését megelőző középkori periódushoz” köti az utolsó kijáratot. — Magam itt ásatást nem végeztem, de a közelfekvő szintek és az alaprajzi helyzet miatt úgy hiszem, az ispáni vár első kapuja még itt volt, majd a gerendaváz sánc leégése után a kaput kívül elfalazták. Az új kaput a várostorony helyén magasabb szinten építették ki.

Ennek ugyan csak az É-i kapu melletti szakaszát figyelhettük meg, de a XII–XIII. sz. első felében itt lerakódó iszapréteghez nagyon hasonló rétegeket figyelhettünk meg az alsó falszorosok feltárása során más pontokon is.⁴⁶ A rétegben minden esetben jelentkező csigaházak, az É-i kapunál ezenkívül még nyírfakéreg darabok és bőr lábbelik részei bizonyítják, hogy a várakok állandóan vízzel volt tele. 2. Az ispáni vár kapuját — talán a XII. sz.-ban — egy nagyméretű pusztulás után ÉK felé elfordított tengelyű útvonalra nyílóan helyezik át. Az „A” fal kváderes külső síkjával már e periódushoz tartozik, lehet, hogy kisméretű, belül nyitott kapuvédő torony maradványa. A várakok csak e periódustól kezdve bizonyítható leletekkel, de korábbi kialakítása valószínű. 3. A XIII. sz. folyamán a várakok feltöltődése meggyorsul, új, kijebb helyezett fal épül: „B” fal. Talán ez időre tehető a korábbi ásatások során más szakaszokon⁴⁷ megfigyelt I. periódusú fal, a római városfal csonkjának tetején? 4. A várossá alakuló vár árkat feltöltik, a XIII. sz. végétől 1339-ig elkészül az új háromszoros városfal, É-on kapuudvarral és toronnyal. A késő római városfal — mely külső oldalával 3,5 m magasságig védte az ispáni várat is — szerepe most sem szűnik meg. A hármass városfal középső fala lényegében ennek rekonstrukcióját jelenti (II. periódus). A XV. sz. első negyedében a tűzfegyverek alkalmazásának megfelelő kisebb átalakítások kezdődnek, e munka során épülhetett meg a második kaputorony. Az átalakítások 1432–1441. között jelentős ütemben folytak.⁴⁸ (III. periódus.)

A történeti képhez új adatokat nyújt a leletanyag egy része is. Még az ispáni vár életéhez tartoznak azok a kézműiparos *vargaműhelyek*, melyek tevékenységét a bőrök közt feltűnő hulladékdarab-

bok bizonyítják. Ezek még a XIII. sz. folyamán is folyamatosan újra meg újra a vízbe dobott szemét közé kerülnek. Legkésőbb a XIII. sz. elejére tehető a kertkultúrát bizonyító őszibarackmag is. A továbbiakban az ár alakú harci nyílhegy érdemel figyelmet, melyet ilyen formában csak a sodronypáncél ellen használtak. Az ispáni vár *távolsági kereskedelmi* kapcsolataniak bizonyítékai: a valószínűleg déli importból származó kettőskónikus üvegpalack darabja és típusa alapján még ez időben került ide az ó-orosz készítményű kis hengeres lakat is (bár csak később került szemétkbe). Vagy az ispáni vár életének utolsó szakaszában, vagy a kialakuló város kezdeti idejében működött az a *vaskohász műhely*, melynek salakja a XIII. sz. végi szemétkbe került. Tevékenysége akár a vár, akár a korai város szempontjából nagyon is érthető. Az eddigi kutatás elsősorban vidéki, eldugott erdőségekben fekvő, korai körzeteiket bizonyította az Árpád-korban.⁴⁹ Figyelmet érdemel azonban, hogy ilyen műhelyek nemcsak ispánságokkal szoros kapcsolatban,⁵⁰ de az ispánsági *várakon belül is*, illetve *alakuló városok belterületén is* kimutathatók.⁵¹ Ez utóbbi fajta megjelenésük arra mutat, hogy a felbomló szolgálonép-szervezetből nemcsak a várak mellé húzódó kézműves településrészek alakulnak, de kézművesek telepednek be a belterületekre is. A várossá alakulás folyamatában e műhelyek tevékenysége is szerepet játszott.

Már a városi élet fejezetébe tartozik az 1300-as évek körül működő *csontfaragó* (talán esztergályos) műhely, és az alsó-ausztriai fazekasság készítményeit *már korábban is importáló kereskedelem*. Ez a század utolsó negyedében nemcsak nagyobb intenzitású, de a mindennapi használatra szánt háztartási-kerámia mellett ritkább, drágább készítményeket is közvetít.

Holl Imre

⁴⁶ A 10. és 7. torony környékén és utóbbtól É-ra (4. réteg). I. Jelentés 13. kép, II. Jelentés 12. kép. E réteg általában lelet nélküli, vagy csak kevés II–III. sz.-i és jellegtelen Árpád-kori cserepet tartalmaz. Faszén és égett földrögöcskék mutatják, hogy a sánc leégése után is folytatódott kialakulása. A rétegek lejtése szerint az árok inkább széles, mint mély volt.

⁴⁷ III. Jelentés 3. kép alaprajzán.

⁴⁸ E kérdést levéltári adatok felhasználásával külön tanulmányban dolgozom fel, mivel más középkori városaink fejlődésével is összefügg.

⁴⁹ Heckenast G. — Nováki Gy., A magyarországi vas-

kohászat története. (Bp. 1968).

⁵⁰ Veszprém, Szentmiklósszeg, X–XII. sz. *Éri I.* — Kelemen M. — Németh P. — Torma I., Veszprém m. régé-

szeti topográfiája. II (Bp. 1969) 49., 51–52. lelőhelyek kemencéi.

⁵¹ Vasvár: Heckenast G. — Nováki Gy., i. m. 51–52. A X–XII. sz.-i datálása helyett cserepei alapján inkább XII–XIII. sz.-ra tehetjük. — Sopron, Szt. György utca: Nováki Gy. SSz 18 (1964) 236–243. X–XII. sz.-ra teszi a salakot. — Buda, Hess A. tér 2. A tatárjárás előtti XIII. sz.-i rétegben: H. Gyürky K., ArchÉrt 99 (1972) 40. — Buda, királyi palota XIII. sz.-i rétegeiben, két egymástól távolabbra eső helyen találtam nagyobb mennyiségben vassalak-maradványokat. Az utóbbi adatok jól mutatják, hogy a műhely számára tájlag kedvezőtlenebb helyre a védetség miatt húzódnak a mesterek.

Résumé

En vue d'élucider des question chronologiques et topographiques, nous avons, entre 1966 et 1968, exécuté les fouilles de la porte septentrionale de la ville médiévale. Autour de la porte-tour existant encore de nos jours, et au nord de celle-ci les restes du système de défense médiéval furent démolis en 1894. Leur situation sur le plan était grosso modo connue, mais on ignorait les périodes de leur construction. En outre, une question importante était de savoir comment se situait la porte dans l'enceinte romaine de basse époque (les fouilles ont démontré qu'elle était identique au mur médian de l'enceinte médiévale)? Le plan a permis de conclure à quelque sorte de connexion entre elles. (L'intérieur de la porte romaine fut dégagé par Mme Sz.-Póczy).

Le mur médian du système d'enceinte médiéval suit jusqu'à la porte-tour romaine occidentale (fig. 7—8) l'enceinte romaine, et est bâti sur celle-ci. En partant de cet endroit il fait saillie en angle droit et forme une large cour devant la porte-tour incorporée dans l'enceinte. Nous avons dégagé les fondements de la deuxième porte-tour démolie (fig. 9); sa forme ancienne est visible sur deux dessins d'archives (fig. 10—11). Le secteur oriental de la cour s'étend sous le nouvel hôtel de ville; c'est là que se dressait aussi la tour n° 1 qui correspondait à la première tour romaine. Devant la cour courait la troisième enceinte (dégagée plus tard par J. Gömöri) à laquelle conduisait l'entrée, en passant à travers le fossé de la ville, au-dessus d'une digue maçonnée (fig. 3—4). La digue servait en même temps à l'accumulation de l'eau du fossé.

Les couches des secteurs dégagés (fig. 18—19) et les trouvailles ont permis de constater que la 5e couche, la couche inférieure, s'est déposée encore au Ier siècle; au-dessus d'elle se trouve le fondement du pavé de l'ancienne route romaine. La route romaine de basse époque, conduisant sur un niveau plus élevé à la porte romaine, ne subsiste pas, car en construisant le fossé du château du comes elle fut démolie. Sur son emplacement nous avons trouvé plusieurs couches vaseuses: les couches 3/d—3/a ont livré des tessons de cruches brun-rouge qui, jusqu'à présent n'ont pas d'analogies, des fragments de cruches (ou flacons) brunes à l'extérieur polis, des couvercles autrichiennes en forme d'assiette, ainsi que beaucoup de déchets de cuir et les restes de chaussures (fig. 20—23). Nous pouvons dater les couches du XIIe siècle, au plus tard de la première moitié du XIIIe siècle^{20—28}. Dans les secteurs V et VI les couches se formant sur le côté intérieur du fossé ont contenu des tessons des XIe et XIIe siècles^{24—25} (fig. 24).

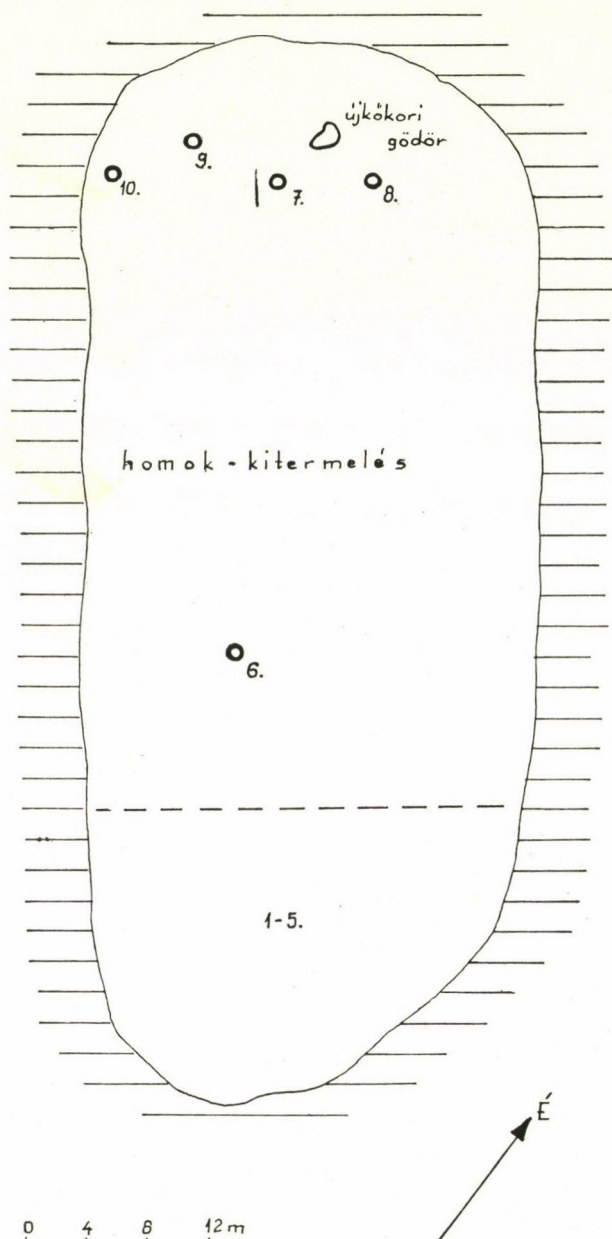
Les trouvailles livrées par l'argile vaseuse de la 3e couche indiquent le XIIIe siècle. La céramique grise autrichienne à cuisson réduite était à cet endroit plus fréquente, aussi avons-nous trouvé le fragment d'une bouteille au corps biconique^{29—31} (fig. 25). L'ancien fossé du château fut comblé de miettes de pierre livrées par la construction (2e couche). Le niveau récent constitué au-dessus du terrage appartenait déjà au nouveau système d'enceinte médiéval; ses trouvailles indiquent la seconde moitié ou la fin de XIIIe siècle^{34—35} (fig. 26). La couche d'ordures s'accumulant au-dessus du niveau (couche 1/a) est en partie du même âge, mais elle contient aussi les trouvailles du début du XIVe siècle. C'est là que furent mis au jour un cadenas de Russie (fig. 27, 21) datant du XIIe ou du XIIIe siècle³⁶ un petit cheval jouet à émail vert qui date de la fin du XIIIe ou du début du XIVe siècle (fig. 27, 20). Parmi les trouvailles de la 1ère couche on trouve aussi des objets fabriqués au XIIIe siècle: ainsi un cruchon gris muni d'un bec verseur en forme de tête humaine (fig. 28, 13), confectionné sans doute dans un atelier de Vienne⁴⁴, ainsi que des céramiques des XIVe et XVe siècles (fig. 29, 5—8, 13—14).

Les observations permettent d'en tirer les conclusions suivantes: 1. au château du comes avait appartenu un fossé; 2. la porte du château du comes fut, après une grande destruction (peut-être au XIIe siècle), déplacée vers le nord-est et l'entrée ancienne fut emmurée (mur „A”, fig. 2 et 14—15); 3. au cours du XIIIe siècle le fossé du château s'atterrit dans un rythme accéléré, un nouveau mur fut élevé plus au dehors (mur „B”, fig. 15); 4. le fossé du château se transformant en ville fut comblé en et entre la fin du XIIIe siècle et en 1339 fut terminé le triple mur de défense. C'est à celui-ci qu'appartenait la porte-tour intérieure et la cour de la porte. Dans le premier quart du XVe siècle des transformations eurent lieu qui se conformaient à l'emploi des armes à feu et c'est alors que dut être construite la deuxième porte-tour.

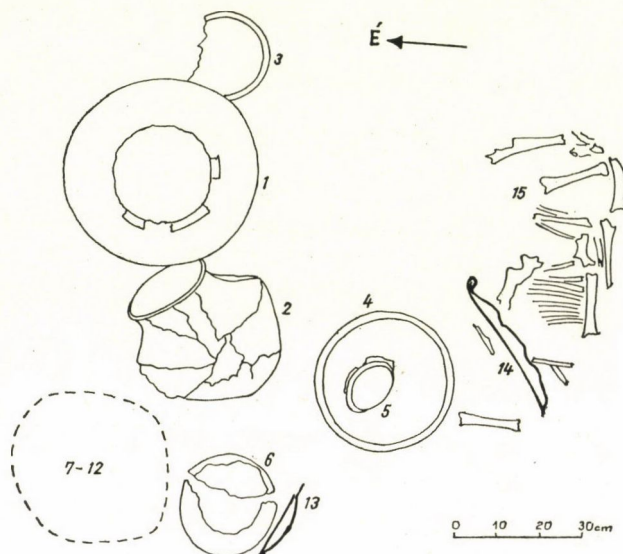
Les données fournies par les trouvailles enrichissent le tableau historique. Aux XIIe et XIIIe siècles fonctionnent des échoppes de savetier, ce dont témoignent les cuirs de déchets trouvés avec les chaussures de cuir. Des relations commerciales entre le château du comes et les pays lointains témoignent le cadenas russe et la bouteille importée probablement du sud. Dans les dernières années de la vie du château-fort du comes, ou déjà dans la ville qui s'en formait, ont fonctionné un atelier de métallurgie, et dans les années 1300 un atelier de gravure sur os.

I. Holl

ADATOK A KELTA KOCSITEMETKEZÉSEK KÉRDÉSÉHEZ

1. kép. Az arnóti kelta sírok helyszínrajza
Рис. 1. План арнотских кельтских могил
Fig. 1. Levée de plan des tombes celtiques d'Arnót

2. kép. A 9. sír rajza
Рис. 2. План 9-ой могилы
Fig. 2. Dessin de la tombe 9

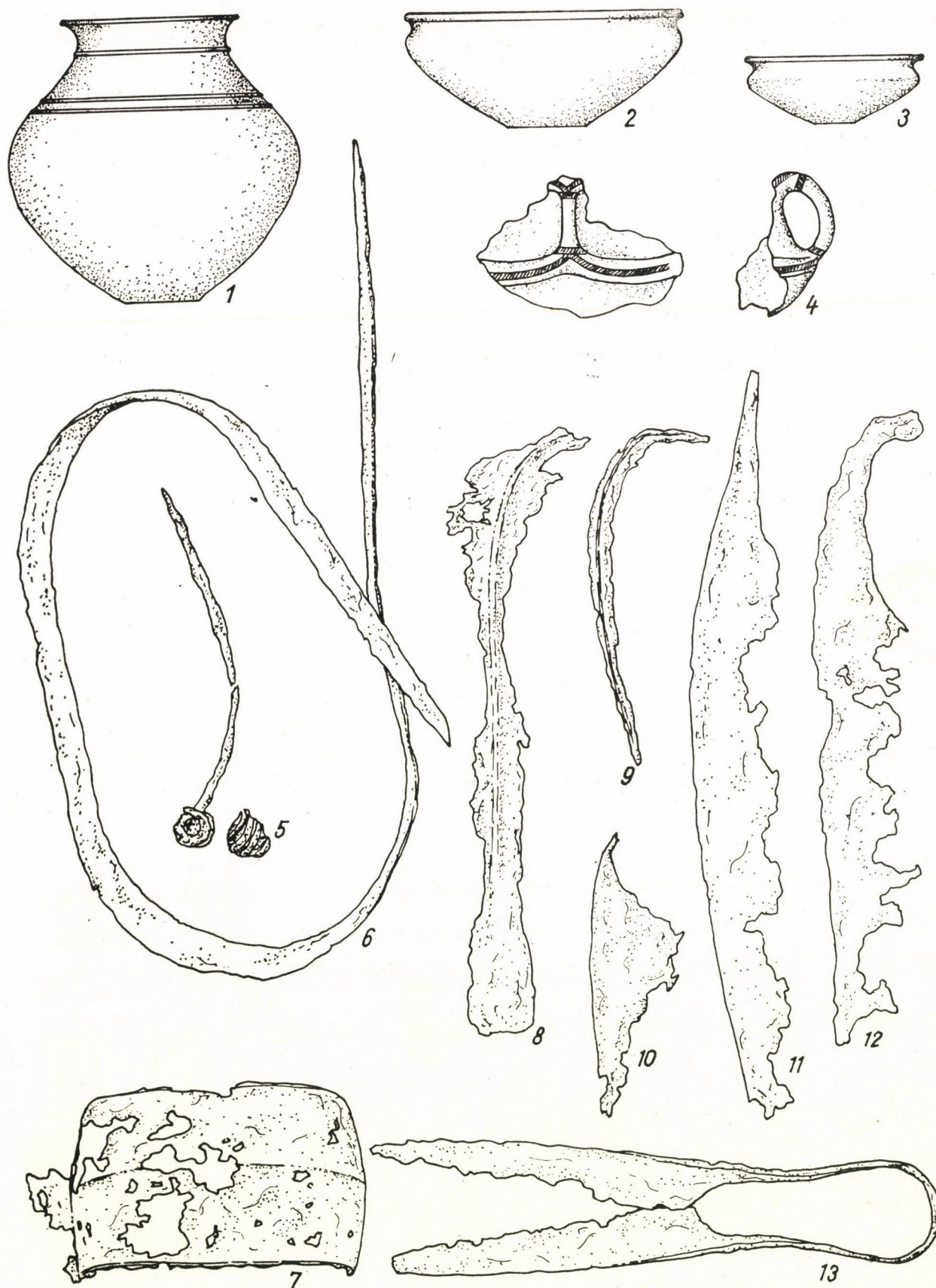
1969-ben Borsod megyében, Arnóttól 1 km-re nyugatra, a község és a Sajó között nyitott homokbánya déli végében kelta hamvasztásos sírleletek kerültek elő. A homokkitermelő munkások értesítették erről a miskolci Herman Ottó Múzeumot.

A leletek pontos helyét a munkások nem tudták megmutatni, de elmondásuk szerint ezeket kb. 20 × 30 m nagyságú területen, öt helyen találták, tehát valószínű öt sírhoz tartoztak (1. kép). Leletmentésre akkor nem volt lehetőség. Később ismét kerültek elő sírok, ekkor a leletmentés során három temetkezést tártunk fel, kettőt, a 7–8. sz. sírt pedig hitelesítettük.

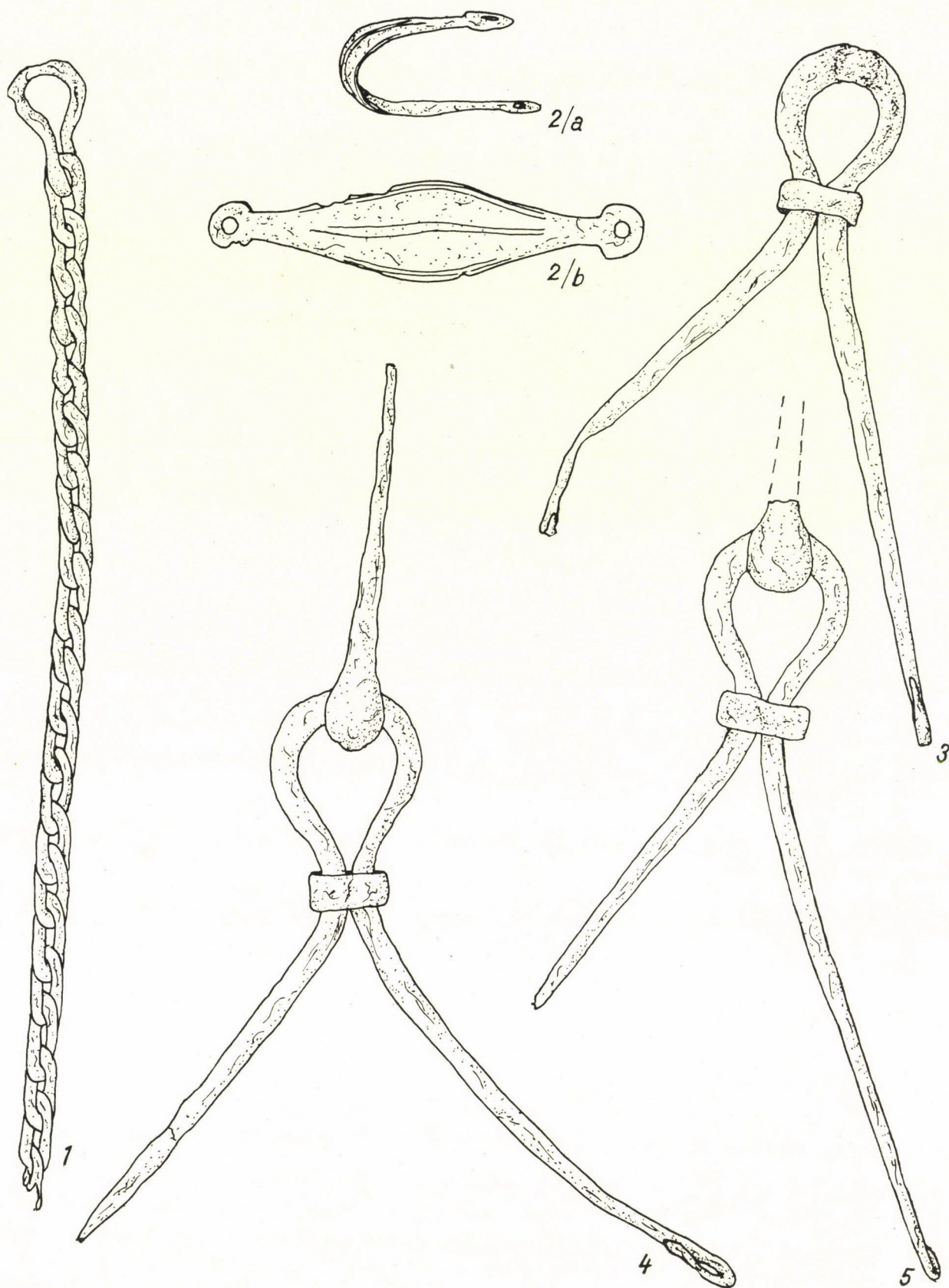
Összesen tehát tíz kelta sír került elő. A homokbánya északi végében egy 50 cm mély, 130–135 cm átmérőjű újkőkori gödört is feltártunk, bükki cserepek és agyagtapsztás-darabok voltak benne. A homokbányát tovább nem bővítették, csak mélyítették. A sok felhalmozott föld miatt a bányagödör szélén ásni nem tudtunk, így a temető kiterjedését, nagyságát sem lehetett megállapítani. A felszínre került sírok elhelyezkedéséből csoportos temetkezésre lehet következtetni. Az alábbiakban ismertetjük az előkerült sírokat és leleteket.¹

1–5. sír. 1., *Urna*. Szürke. Nyakán és vállán körbefutó bordák vannak. M: 32 cm, szá: 21 cm, fá: 11,7 cm (3. kép 1). 2., *Urna aljrésze*. Barnásszürke. Fá: 13,4 cm. 3., *Urna oldalrészei* körbefutó, bekarcolt vonalakkal. Szürke. 4., *Urna oldalrésze* körbefutó bordával és bekarcolt egyenes vonalakkal. Szürke. 5., *Tál*. Szürke. Pereme

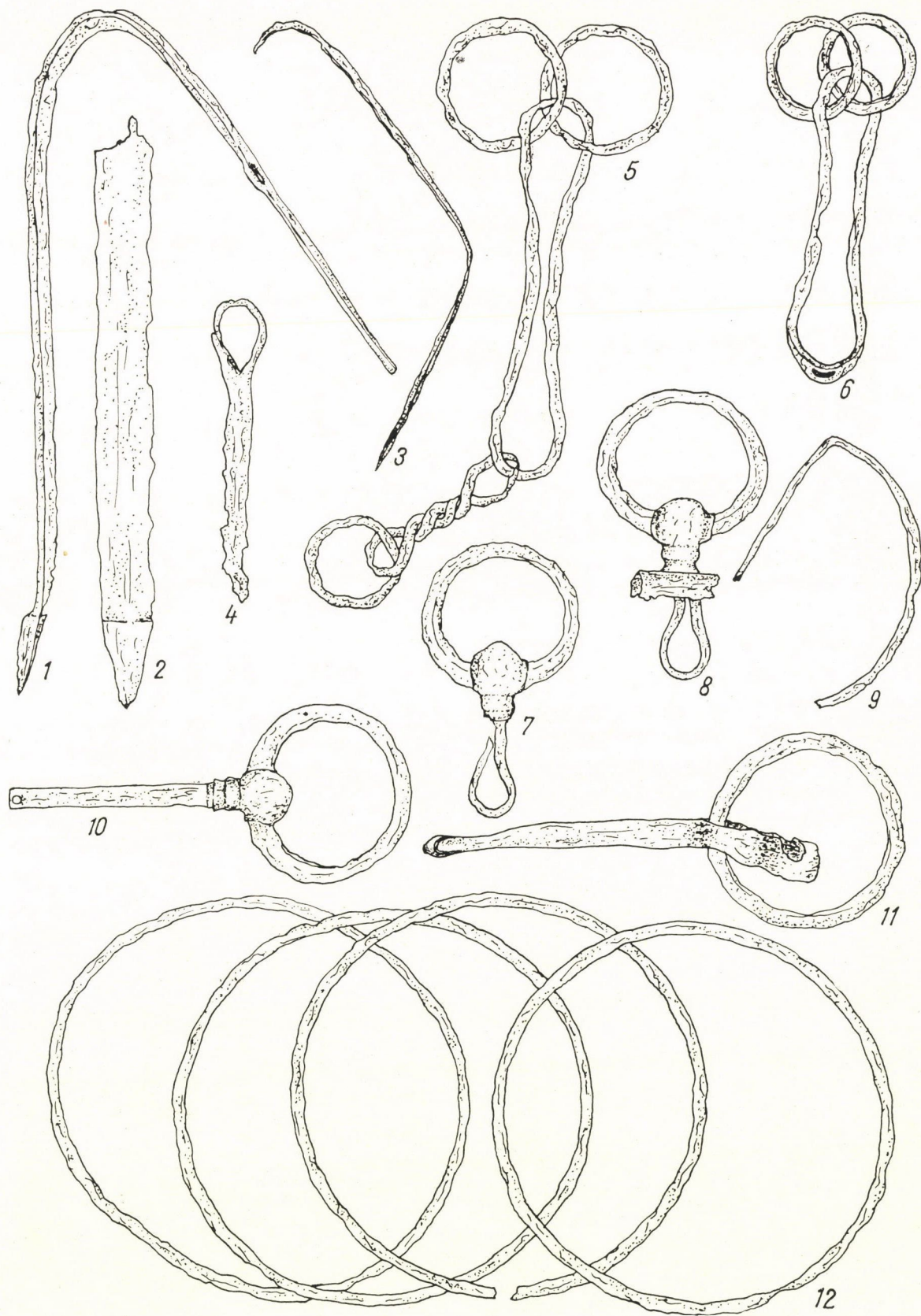
¹ A leletek a miskolci Herman Ottó Múzeumban vannak, ltsz. 69.37.1–65.

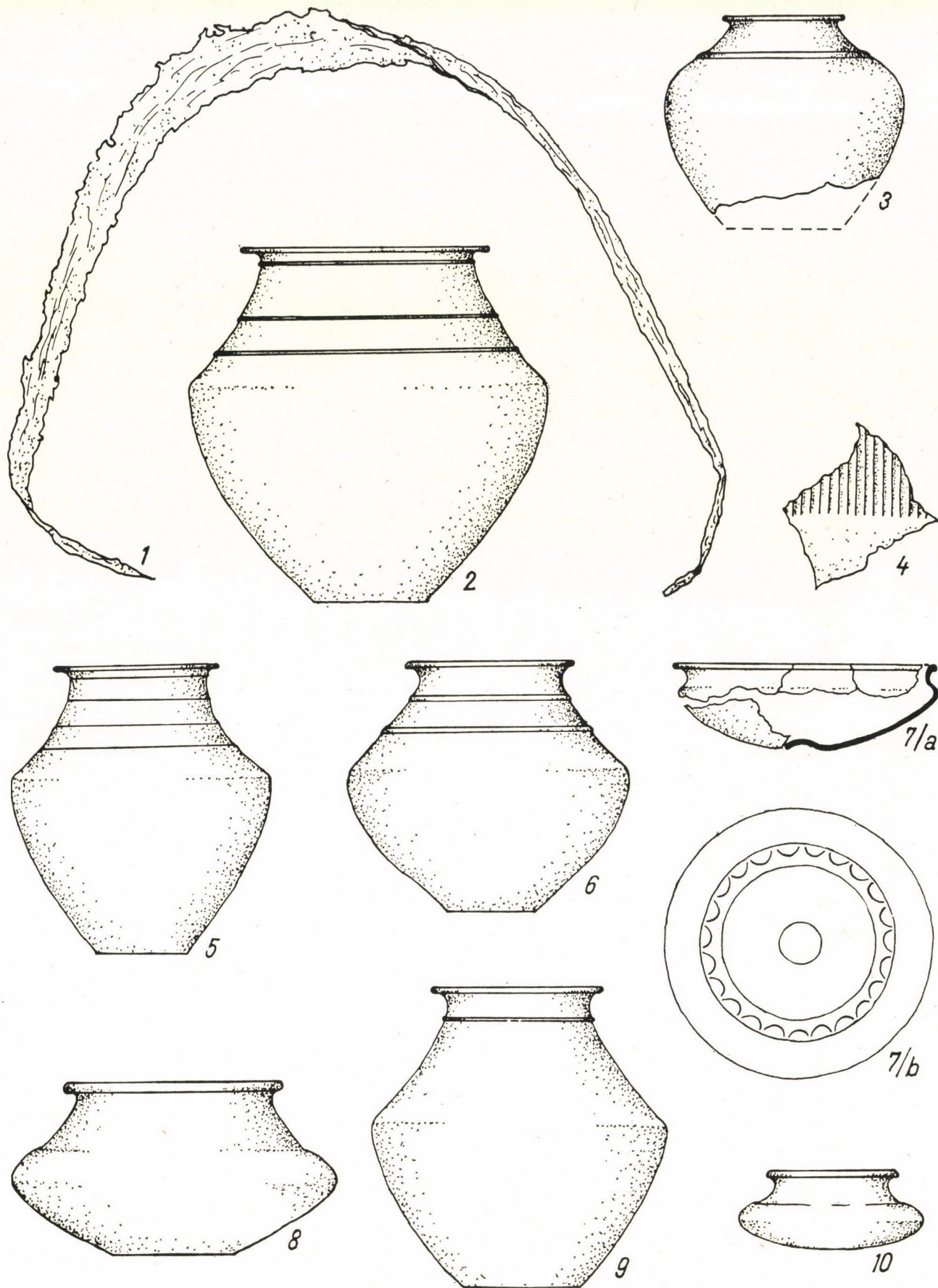
3. kép. 1–5. sír
 Рис. 3. Могила 1–5
 Fig. 3. Tombes 1–5

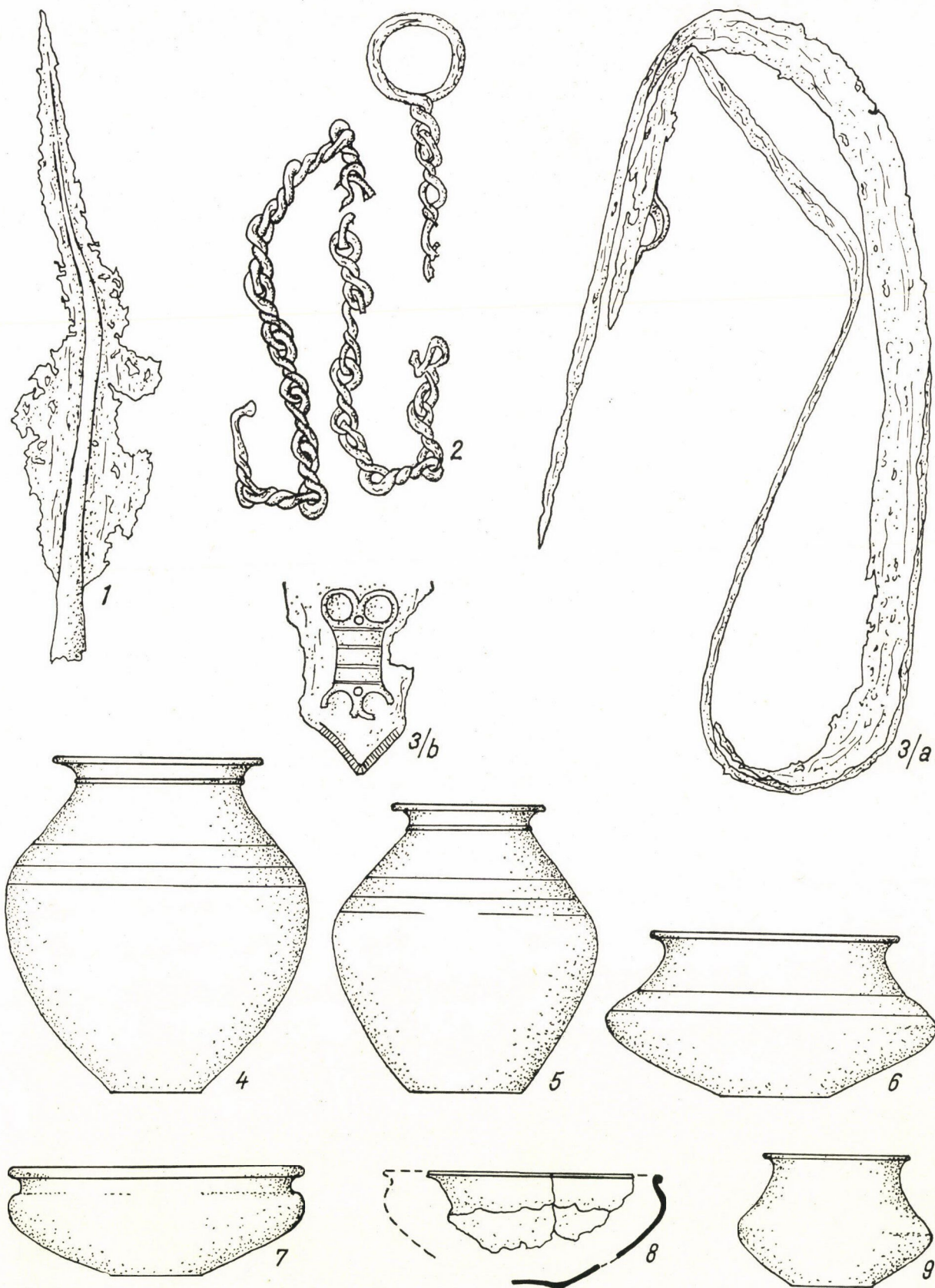
4. кёр. 1—5. сёр
 Рис. 4. Моги́лы 1—5
 Fig. 4. Tombes 1—5

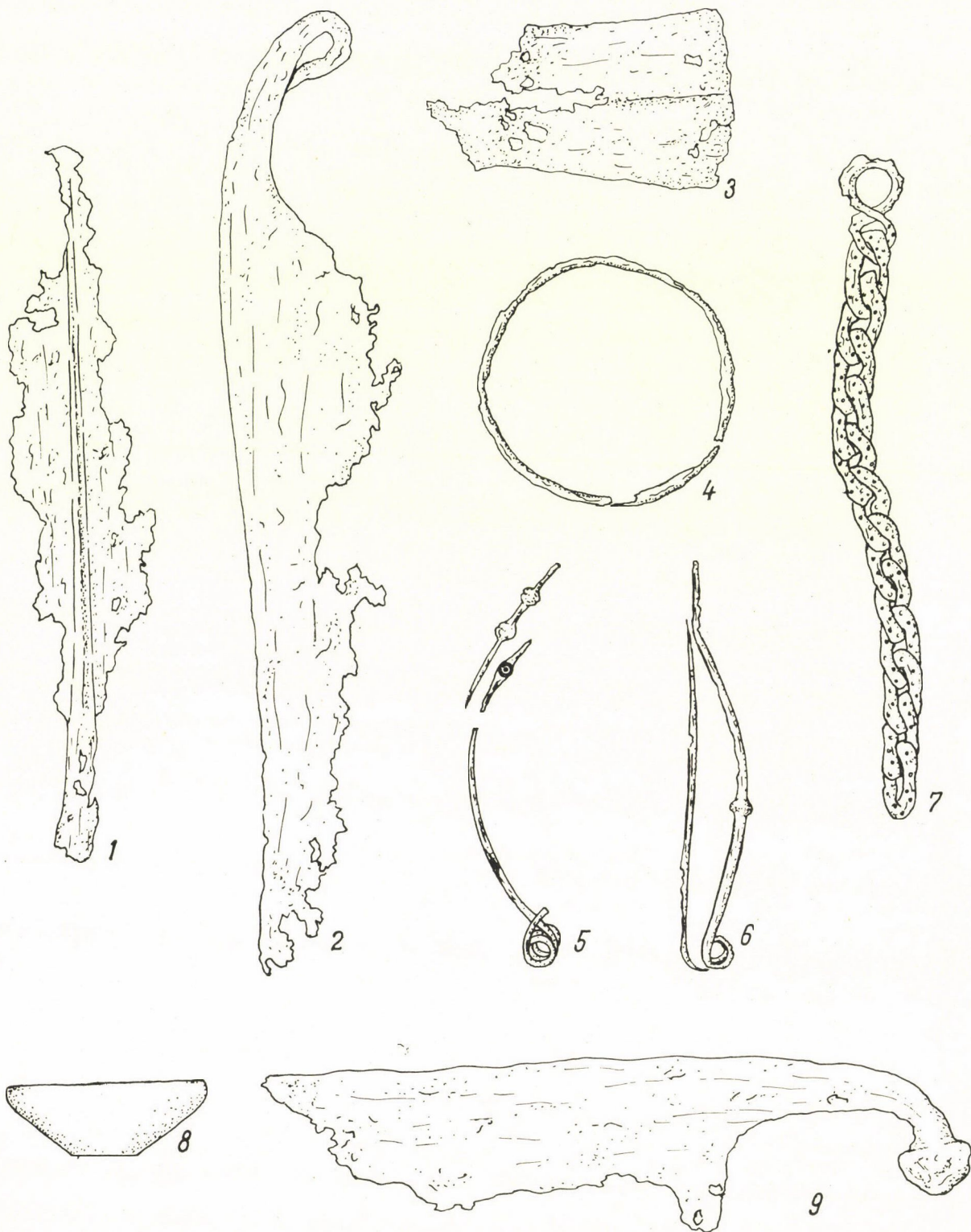
5. kép. 1–5. sír
 Рис. 5. Могилы 1–5
 Fig. 5. Tombs 1–5

6. kép. 1. 6. sír. — 2—10. 7—8. sír
 Рис. 6. 1. Мог. 6. — 2—10. Могилы 7—8.
 Fig. 6. 1. Tombe 6. — 2—10. Tombes 7—8.

7. kép. 1–2. 7–8. sír. — 3–9. 9. sír
 Рис. 7. 1–2. Могила 7–8. — 3–9. Могила 9
 Fig. 7. 1–2. Tombs 7–8. — 3–9. Tombe 9

8. kép. 1—7. 9. sír. — 8—9. 10. sír
 Рис. 8. 1—7. Могила 9. — 8—9. Могила 10
 Fig. 8. 1—7. Tombe 9. — 8—9. Tombe 10

duzzadt, alján omphalos van. M: 11,5 cm, szá: 28,8 cm, fá: 8,5 cm (3. kép 2). 6., *Tál*. Kívül barna, belül szürke. Omphalosos. M: 7,3 cm, szá: 18,3 cm, fá: 5 cm (3. kép 3). 7., *Tál* kihajló, duzzadt peremrésze. Szürke. 8., *Tál* kihajló, duzzadt peremtöredéke. Szürke. 9., Kihajló peremrészek ívelt nyakkal. Barnák. 3 db 10., Ívelt nyakrész két körbefutó bordával. Szürke. 11., *Bögre* oldalrésze. Szürke. Kihajló peremű, füllel. Rovátkolt díszítés van rajta (3. kép 4). 12., *Fibula*. Vas, hiányos. H: kb. 12,5 cm (3. kép 5). 13., *Vas kard*. Kétélű. H: összehajtva 29,5 cm (3. kép 6). 14., *Pajzsfogó*. Vas, közepén hosszában élszerűen kidudorodva. H: 12,5 cm, sz: 6,4 cm (3. kép 7). 15., *Lándzsa*. Vas, babérlevél alakú hegygel. H: 21,9 cm (3. kép 8). 16., *Lándzsa* hegye. Vas, hosszú, babérlevél alakú, közepén bordával. H: 12,7 cm (3. kép 9). 17., *Kés*. Vas, ívelt. H: 10,8 cm (3. kép 10). 18., *Kés*. Vas, ívelt, egyélű. H: 28,1 cm (3. kép 11). 19., *Kés*. Vas, ívelt, egyélű. Markolata gombos végű. H: 23,1 cm (3. kép 12). 20., *Olló*. Vas. H: 21,3 cm (3. kép 13). 21., *Lánc*. Vas. Egyik vége hiányos. H: 45 cm (4. kép 1). 22., *Kapocs*. Vaspánt, behajlítva, közepén kiszélesedik, bekarcolt vonalakkal díszített. Végein lyuk van. H: összehajtva 7,3 cm (4. kép 2 a–b). 23., 3 db *vastárgy*. Kerekmetsetű, vastag huzalból készült, amelyeket közepén rákovácsolt kis pánt hurokba fog össze. Egyik száruk rövidebb, mint a másik. Mindkét végük kis hurokba visszahajlítva. Ezeket kopásnyom látható. A huzal közepén levő nagy hurokra vaszőget kovácsoltak, amely az egyikről hiányzik, de helye jól látható. H: 28, 32, 38,5 cm (4. kép 3–5). 24., *Vastárgy*. Egyik vége keskenyebb, 0,5 cm átmérőjű lyuk van rajta, a másik végén megvastagított hegy. H: meghajlítva 24 cm, sz: 1,8 cm, vastagsága: 0,4 cm (5. kép 1). 25., *Vastárgy*. Az előzővel megegyezik, csak az egyik vége hiányzik. H: 21 cm, sz: 2 cm (5. kép 2). 26., *Vastárgy*. Hosszú, keskeny pánt, egyik vége begörbített, a másikon 0,4 cm átmérőjű lyuk van. H: 16,5 cm, sz: 1,3 cm, vastagsága: 0,2 cm (5. kép 3). 27., *Vastárgy*. Egyik vége kiszélesedik és lyukat képez. H: 11 cm, sz: 1 cm, vastagsága: 0,3 cm (5. kép 4). 28., *Lánc*. Vas, egymásba fűzött karikákból. A piskóta alakú tag egyik végén 2 db 5,4 cm átmérőjű karika van, a másik végén csavart láncszemhez 3 cm átmérőjű karika kapcsolódik. H: 25,5 cm (5. kép 5). 29., *Lánc*. Vas, az előzőhöz hasonló. A piskóta alakú tag egyik végéhez két kisebb karika kapcsolódik, a másik végén kiszélesedik, s itt 0,9 cm átmérőjű lyuk van. H: 13,5 cm (5. kép 6). 30., 2 db *vaskarika*, rákovácsolt, hurokban végződő taggal. A hurok indulásánál meghajlított vaslemez van, az egyikről ez hiányzik. A karikáknak a hurokkal szemben levő részén erős kopásnyom van. H: 10,3 és 10 cm (5. kép 7–8). 31., *Vaskarika*. Vékony, keskeny lemez van rákovácsolva, a lemez végén kis lyuk van. A karikának lemezzel szemben levő részén erős kopásnyom látható. H: 14 cm (5. kép 10). 32., *Vaskarika*, rajta szabadon mozgó rudacskaival. A rudacska egyik vége duzzadtan hegyesedő, a másik vége kettős lyukat képez, s az egyik lyukban mozog a karika. H: 17,3 cm (5. kép 11). 33., *Vaskarika* töredéke. H: 9 cm (5. kép 9). 34., 4 db *vaskarika*. Négyszögletes metszetűek. Átm: 15,5, 14,9, 14,5, 14,9 cm, vastagságuk: 0,5 cm (5. kép 12).

6. *sír*. Mélysége: 60 cm. 1., *Urna*, töredékekben. Szürkésbarna. Kihajló peremű, a perem alatt körbefutó bordával. 2., *Urna* alsó része. Barnásszürke. Fá: 10,6 cm. 3., *Kard*, az urna mellett összehajtva. Vas. Hüvelye töredékekben van meg. H: összehajtva 28 cm (6. kép 1).

7–8. *sír*. A 6. sírtól 30,5 m-re voltak, egymástól 5,1 m távol. Mélységük: kb. 70 cm. 1., *Urna*. Szürke. Nyakán három borda. M: 37 cm, szá: 26 cm, fá: 12,3 cm (6. kép 2). 2., *Urna*. Szürke. Alja hiányzik. Szá: 12,7 cm (6. kép 3). 3., *Urna*. Barnásszürke. Nyakán körben bekarcolt, egyenes vonalak vannak. M: 31,3 cm, szá: 17,2 cm, fá: 10,6 cm (6. kép 5). 4., *Urna*. Szürke. Vállán két borda

fut körbe. M: 25,5 cm, szá: 17,9 cm, fá: 11,6 cm (6. kép 6). 5., *Urna*. Szürke. M: 29 cm, szá: 16,7 cm, fá: 12,5 cm (6. kép 9). 6., *Urna*. Szürke. M: 11,6 cm, szá: 14,6 cm, fá: 9,5 cm (6. kép 8). 7., *Tál*. Sötétszürke, omphalosos. Belül bekarcolt díszítés: két egyenes vonal között kis félkörívek vannak. Hiányos. M: kb. 9 cm (6. kép 7). 8., *Bögre*. Szürke. Vállán körben bekarcolt egyenes vonal van. M: 5,9 cm, szá: 8,9 cm, fá: 5,5 cm (6. kép 10). 9., *Edénytöredék*. Grafitos, enyhén bordázott oldalrész (6. kép 4). 10., *Lándzsa*. Vas. H: 24,6 cm (7. kép 1). 11., *Lánc*. Vas, csavart nyolcas szemekből. Egyik végén karika van, a másik vége gombos. H: kb. 46 cm (7. kép 2).

9. *sír*. A 7. sírtól nyugat felé 4,8 m távolságban volt (2. kép). Mélysége: 150 cm. 1., *Urna*, szájjával felfelé. Kevés hamu volt benne. Szürke. Pereme alatt borda, vállán körben bekarcolt vonalak. M: 41,5 cm, szá: 26,8 cm (7. kép 4). 2., *Urna*, az előző mellett volt, oldalára dőlve, összetörve. Nyakán borda, vállán körben bekarcolt vonalak. M: 32,5 cm (7. kép 5). 3., *Tál* az 1. sz. urna mellett, peremmel felfelé. Szürke. M: 7,9 cm, szá: 19,5 cm, fá: 7 cm (7. kép 7). 4., *Tál* a 2. sz. urna mellett, peremmel felfelé. Szürke. Hiányos. Szá: kb. 28,8 cm (7. kép 8). 5., *Bögre* a 4. sz. táiban, peremmel felfelé. Szürke. M: 9,2 cm, szá: 10,2 cm, fá: 5,9 cm (7. kép 9). 6., *Urna*, peremmel felfelé. Szürke. Vállán körben két bekarcolt egyenes vonal van. M: 11,7 cm, szá: 17,5 cm, fá: 7,6 cm (7. kép 6). A 2. és 6. sz. urna között voltak a következő vastárgyak: 7., *Kard*. Vas. Összehajtogatva, hüvelyén két szegeccsel felerősített fül van. H: összehajtogatva 27,6 cm (7. kép 3 a–b). 8., *Lándzsa*. Vas. Közepén éles borda látható. H: 25,5 cm (8. kép 1). 9., *Pajzsfogó*. Vas. Szélei befelé íveltek, közepén hosszában élszerű dudorodással. H: 11 cm (8. kép 3). 10., *Vaskarika*. Átm: 9,2 cm (8. kép 4). 11., *Fibula*. Vas. Kengyele poncolt, és két helyen beütött koncentrikus kör díszíti. Tüje kettős gömbösen hajlott a kengyelre. Töredékes. H: kb. 16,5 cm (8. kép 5). 12., *Lánc*. Vas. Egyik oldala poncolt. H: 22 cm (8. kép 7). 13., *Fibula*, a 6. sz. urna mellett volt. Vas. Kengyelén egy gomb van. H: 14,7 cm (8. kép 6). 14., *Kés*, a 4. sz. tál mellett volt. Vas. Markolatának vége visszahajlítva. H: 34,6 cm (8. kép 2). 15., A kés mellett állatsontok is voltak.

10. *sír*. A 9. sz. sírtól nyugatra került elő. Hamvak nem voltak. 1., *Tálka*. Barna. Kézzel formált, behúzott peremű. M: 3,8 cm, szá: 10 cm (8. kép 8). 2., *Kés*, a tálka mellett volt. Vas, gombos végű markolattal. H: 25,4 cm (8. kép 9).

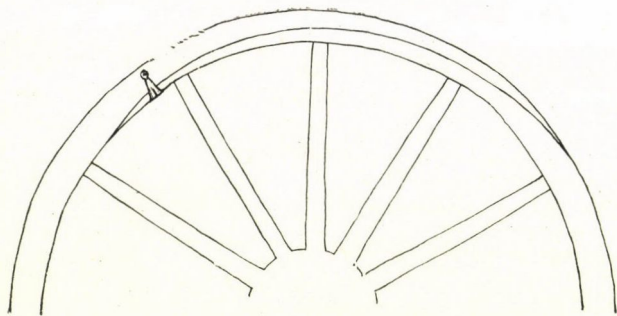
Az alábbiakban először a kerámia anyaggal foglalkozunk, majd a vastárgyakkal. A kerámia a 10. sír tálkájának kivételével korongolt. Az edényfajták között az urna fordul elő nagyobb számban. Többségük azonos típust képvisel, magasak, szűk szájuak (3. kép 1, 6. kép 2–3, 5–6, 9, 7. kép 4–5). Két urna a laposabb, széles szájuak csoportjába tartozik (6. kép 8, 7. kép 6). Ezek az urnafajták a késő La Tène kor kezdetére jellemzők. A hasonló kerámiát tartalmazó Bajč-Vlkanovo-i temetőt B. Benadik az i.e. II. sz. végére keltezi,² de a többi, hasonló leleteket tartalmazó szlovákiai temetőt is az i.e. II–I. sz. középig keltezik.³ A korongolt tálakkal (3. kép 2–3, 6. kép 7 a–b, 7. kép 7–8) megegyezők általában az i.e. II–I. sz. fordulóján tűnnek fel a kelta emlékek között. A 8. kép 8. sz. alatti kézzel formált, behúzott peremű tálka a szkíta hagyományokkal hozható kapcsolatba. A 7–8. és a 9. sírből származik két korongolt kis bögre (6. kép 10, 7. kép 9). Ezek az edényformák a II. sz.-tól a La Tène kor végéig megtalálhatók. Az 1–5. sír leletei között van egy kis füles *bögretöredék* is, rovátkolt díszítéssel (3. kép 4). A kerámia anyaghoz tartozik még egy kis grafitos, bordázott oldalrész, amely a 7–8. sírből származik. A grafitos, fésűs edények B. Benadik megfigyelése szerint Délnyugat-Szlovákiában a III–II. sz. fordulójától találhatók meg a kelta leletek között.⁵

² Benadik, B., SA 8 (1960) 435., I–XV. t.

³ Benadik, B. – Vlček, B. – Ambros, C., Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei. (Bratislava 1957) 149.

⁴ Filip, J., Keltové ve střední Evropě. (Praha 1956) 538.

⁵ Benadik, B., SA 11 (1963) 368.

9. kép. A kocsikerék részlete az U alakú kapoccsal
Рис. 9. Колесо повозки. Деталь с U-образной скобой
Fig. 9. Détail de la roue du char avec le crampon en forme de U

A fémleletek között mindössze három *fibula* van, ezek vasból készültek és nagyméretűek. Ez a hosszú testű *fibula* típus az i. e. II. sz. vége felé kezdett elterjedni, s az i. e. I. sz. közepéig volt használatban.⁶ Három *vaslánc* került elő a sírokból. A 4. kép 1. és a 8. kép 7. sz. darab ugyanazt a típust képviselik, egymásba kapcsolódó, lapos, ovális karikákból állnak. A 8. kép 7. sz. lánc egyik oldala poncolt. Ez utóbbi fajták az i. e. II. sz.-ban terjedtek el.⁷ A csavart, nyolcas tagokból álló *vaslánc* (7. kép 2) szintén a késő La Tène-kor kezdetén jelentkezik. Legközelebb Sajókázán került elő hasonló lánc.⁸ *Kard* az 1–5. (3. kép 6), a 6. (6. kép 1) és a 9. (7. kép 3 a–b) sírból származik. Általánosan ismert formájúak. A *pajzsfogók* az 1–5. (3. kép 7) és a 9. (8. kép 3) sírhoz tartoznak. Ilyen *pajzsfogókat* ismerünk Bodroghalomról is, de áttört, háromszögű végekkel.⁹ Hasonló lehetett a két arnóti darab is. A *pajzsfogók* e típusa az i. e. II. és I. sz. fordulójára keltezhető.¹⁰ Összesen négy *lándzsahegy* került elő Arnóton. A 3. kép 8, 7. kép 1. és 8. kép 1. sz. alatti széles levelű *lándzsaforma* az i. e. II. sz.-tól lép fel a hosszú testű és a gombos lábú *fibulák* kíséretében. A 3. kép 9. sz. fűzfalevél alakú *lándzsaforma* a II. sz. végén jelenik meg, s az I. sz.-ra jellemző.¹¹ A *vaskéseknek* három fajtáját különböztethetjük meg. Az 1–5. sírból származó 3. kép 10. és 11. sz. ívelt, egyenes markolatú kések, az 1–5. sír 3. kép 12. sz. és a 10. sír 8. kép 9. sz., gombos végű késének típusa az i. e. II. és I. sz. fordulóján jelent meg. A 9. sír 8. kép 2. sz. alatti, visszahajlított markolatú késének hasonmásai a II. sz.-ban tűnnek fel a kelta emléktárhelyeken.¹² *Ollót* csak az 1–5. sír leletei között találunk (3. kép 13). Ez a rövidebb szárú és hosszabb pengéjű olló-fajta *Hunyady I.* szerint már a La Tène B elején megjelenik, de zömmel a La Tène C-ben fordul elő.¹³

A fenti elemzés alapján megállapíthatjuk, az arnóti leletek az i. e. II. sz. végétől az i. e. I. sz. közepéig keltezhetők, a késő keltakori korai szakaszába sorolhatók. Észak-Magyarország keltakori anyagának nagy része az i. e. II. sz.-tól az I. sz. közepéig keltezhető,¹⁴ s a hasonló leleteket tartalmazó, szintén a II. sz.-ban kezdődő nyugat-szláviai temetők végét is az i. e. I. sz. közepében állapítják meg.¹⁵

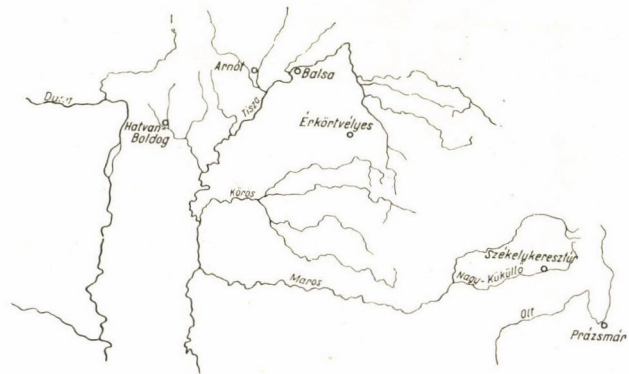
A tárgyalta leletek kora meghatározza az arnóti emléktárhely egyik érdekes csoportjának (4. kép 2–5, 5. kép 1–12) a korát is, amellyel eddig még nem foglalkoz-

tunk. Ezek a vastárgyak az 1–5. sírből származnak. Lelőkörményük miatt együvé tartozásuk sajnos, nem bizonyítható, de az egyes tárgyak és más hasonló leletek együttes vizsgálata arra enged következtetni, hogy egy kocsitemetkezés maradványai, s így egymáshoz, egy sírhoz tartozhattak. A kocsilelettel az alábbiakban bővebben foglalkozunk, mivel hazánk területén, sőt a Kárpát-medencében is ritkán előforduló kelta temetkezési szokás emlékéül van szó.

A kocsitemetkezés feltételezésére egyik legfontosabb bizonyíték a 4. kép 2 a–b. sz. alatti U alakú vaskapocs, amelyhez csaknem teljesen hasonló kapcsot a dániai dejbjergi mocsárban 1883-ban előkerült kelta kocsi egyik kerekén találunk. Ez a kapocs a kereket fogta át a belső oldaláról, ott, ahol a kerék egy fadarabból álló ívének végeit egymásra hajlították (9. kép). A kocsi négy kerekű, az i. e. 100 körüli időre keltezik.¹⁶ Hasonló kerék-átfogó-kapcsokat a korai La Tène harcikocsikon is alkalmaztak, sőt etruszk leletekből és a Hallstatt korból is ismerünk ilyeneket.¹⁷ Ez a szerkezet i. e. VIII–VII. sz. fordulóján jelent meg Közép-Európában.¹⁸ A kapocs két végén egy szöglet vertek át, amely az arnóti darabról valószínűleg előkerülésekor elkallódott.

Az 5. kép 5–6. sz. tárgyakhoz hasonlókat találunk az érkörtvélyesi kocsisír anyagában, szintén két darabot.¹⁹ Csehországi területről a prágai múzeum őriz egy méreteiben is megegyező tárgyat.²⁰ Több ilyen, az arnóttal azonos méretű leletet őriz a zürichi, biennei múzeum. *P. Vouga* szerint ezek kardfüggesztő karikák voltak.²¹ Úgy gondoljuk azonban, hogy méretüknél fogva inkább a lószerszámzathoz tartozhattak. Az 5. kép 6. sz. darab abban különbözik az 5. sz.-tól és az említett párhuzamoktól, hogy a piskóta alakú tag egyik, kiszélesedő végén lyuk van.

Az 5. kép 7–8. sz. karikák is a lószerszám részei lehetnek. Stradonitz-ból, a franciaországi Nanterre-ből, Mainz-ból és még több helyről van hasonló karika a meghajlított lemezzel, de a lemez alatt nincs hurok. *J. Déchelette* gyeplőkarikának határozza meg őket.²² Az arnótiakon a karikán kopásnyom utal szíj befűzésére.

10. kép. Kelta kocsitemetkezések a Kárpát-medencében
Рис. 10. Кельтские погребения с повозкой в Карпатском бассейне

Fig. 10. Tombes à char celtiques dans le Bassin des Carpathes

⁶ Filip, J., i. m. 526.; Benadik, B., SA 11 (1963) 375.

⁷ Patay P., ArchÉrt 90 (1963) 67.; Filip, J., i. m. 533.

⁸ K. Végh K., HOMÉ 8 (1969) 75., 97., VIII. t. 12.

⁹ Uo. 70., 104., XV. t. 1, 3.

¹⁰ Filip, J., i. m. 533.

¹¹ Uo.

¹² Filip, J., i. m. 535.

¹³ Hunyady I., Die Kelten im Karpatenbecken. Diss. Pann II. 18 (Bp. 1944) 125.

¹⁴ K. Végh K., i. m. 83.

¹⁵ Benadik, B., Vlček, B., Ambros, C., i. m. 149.

¹⁶ Petersen, H., Vognfundene i Dejbjerg Praeste-

gaardsmose, 1881 og 1883. (Kjøbenhavn 1888) IV. t.

¹⁷ Kossack, G., The European Community in Later Prehistory. (London 1971) 144, 150, 154.

¹⁸ Uo. 155.

¹⁹ Roska M., Közl 1942. II. 1. 82: 9, 12.

²⁰ Meduna, J., Fontes Archaeologiae Moraviae V (1970) 21. t. 2.

²¹ Vouga, P., La Tène. (Leipzig 1923) VII. t. 3–9.

²² Déchelette, J., Manuel d'Archéologie Préhistorique Celtique et Gallo-Romaine. (Paris 1914) III. 1195., 510. 3–11.

A kocsi tartozéka lehetett még a négy nagy vaskarika (5. kép 12), amelyek a kerékagyak átfogására szolgálhattak, kívül-belül egy-egy darab lehetett. A négy karika tehát kétkerekű kocsira utal. Hasonló, de szélesebb négy karika a prázsmári kocsitemetkezés leletei között is szerepel,²³ s ugyancsak hasonló, hat karika volt a Schleswig-Holstein-i Husbyból ismert késő La Tène kocsitemetkezésben.²⁴

Szintén a kocsihoz tartozhattak a 4. kép 3–5. sz. vastárgyak a nagy méreteiknél és a rájuk kovácsolt szögnel fogva. A száraz kopásnyomot mutató, visszahajtott végeibe a lószerszámzathoz tartozó szíj lehetett befűzve. Ezekhez hasonló alkatrészeket nem találtunk a közép-európai kelta emléanyagban.

Az 5. kép 1–2. sz. vastárgyal számban is meg egyező lelet van az érkörtvélyesi anyagban. Rendeltetésüket nem tudjuk. *Roska M.* az érkörtvélyesi darabokat szekérvasalásnak mondja.²⁵ Ezek és az 5. kép 3–4. sz. vaspántok, továbbá az 5. kép 10–11. sz. darabok szintén a kocsihoz tartozhattak. Az utóbbiak karikáján szintén kopásnyom van, amely szíjtól eredhet.

A Kárpát-medencében az arnóti leletek előkerüléséig mindössze öt kelta kocsitemetkezést ismertünk, lelőhelyei (10. kép): Balsa, Hatvan-Boldog, Érkörtvélyes (Curtuiseni), Székelykeresztúr (Cristurul Secuiesc), Prázsmár (Prejmer-Toarcia). Az arnóti kocsitemetkezések ezzel mutat rokonságot. A balsai II. sír 1902-ben került elő, hamvasztásos. Mellékletei: három urna, két vas kerékabroncs, olló, három vaskés, pajzspánt, pajzsfogó, négy vasszeg, bronzgomb, vaskarika, két vas fibula, egy bronz fibula, kard, lándzsa és állatesontok.²⁶ Ezekből csak a két kerékabroncs és a vasszegek tartoznak az eltemetett kocsihoz. A sírt *Hunyady I.* a La Tène C–D fordulójára teszi, s mint hamvasztásos kocsisírt egyedülállóan tartja. Hasonló leletként említi az érkörtvélyesit, prázsmárit és hatvan-boldogit, továbbá a mezőbándit.²⁷ Az utóbbit tévesen sorolja ide, mert a leletek nem mutatnak kocsitemetkezésre. *H.-E. Joachim* a La Tène C–D₁ periódusba helyezi a balsai sírt,²⁸ míg *P. Harbison* a La Tène C-be.²⁹ A hatvan-boldogi kelta leletek a múlt század végén kerültek napvilágra, hamvasztásos sírokból, szórványosan. Az edények, karperecek, gyöngyök, fibulák, kardok között kerékabroncsok, zablák is voltak,³⁰ amelyek kocsitemetkezésre mutatnak. *Hunyady I.* a hatvan-boldogi leleteket a La Tène B–C fordulójára keltezi,³¹ *P. Harbison* elterjedési térképe szerint viszont a korai La Tène-be sorolható.³² Érkörtvélyesen, az Égető-hegyen homokhor-dáskor, 1940 előtt napvilágra jutott tárgyak sorában az arnótihoz párhuzamként említett két keskeny, hosszú, hegyes vastárgyon és a két piskótatagos lószerszámrészen kívül egy pár kerékabroncs, két zabla bizonyítja, hogy kocsitemetkezés is volt ott. Fibulát, lándzsát, pajzsfogót, kardot, csatokat is találtak.³³ Az érkörtvélyesi emlékanyagot *V. Zirra* a La Tène C-be,³⁴ *H.-E. Joachim* a La Tène C–D₁-be,³⁵ *P. Harbison* a La Tène C-be³⁶ keltezi. *Hunyady I.* a lándzsát a La Tène C-től fellépő típusnak

tartja.³⁷ Az arnóti kocsiélet leginkább az érkörtvélyesi anyaghoz hasonlít. Székelykeresztúron 1902-ben egy hamvasztásos sírban találták a következő tárgyakat: edények, vaskard, lándzsa, kés, díszes bronz szögfej és kerékabroncsdarabok.³⁸ Az utóbbiak kocsitemetkezést bizonyítanak. *Hunyady I.* a leletek korát a La Tène B–C fordulójára teszi.³⁹ *H.-E. Joachim* a La Tène C–D₁-ben,⁴⁰ *P. Harbison* a La Tène B vagy C-ben,⁴¹ *V. Zirra* a La Tène B₂–C-ben⁴² határozza meg. A Prázsmáron, 1930 előtt előkerült kocsisírhoz urna, zabla, bronzlánc, szögek, négy vaskarika és vasabroncs-darabok tartoznak.⁴³ A temetkezést *Reinecke* a La Tène B-be helyezte, de *P. Harbison* szerint inkább a La Tène C-be tehető,⁴⁴ *V. Zirra* viszont a La Tène B₂-be keltezi.⁴⁵

A balsai kivételével a felsorolt kocsisírok tehát a La Tène B–C fordulójáról, vagy a La Tène C periódusból származnak. A balsait a La Tène C–D fordulójára helyezik, így az arnóti kb. egykorúnak tekinthető. A kocsisírok közös vonása, hogy mindegyik hamvasztásos temetkezés volt. Ez a temetkezési szokás is az említett korszakba sorolja a leleteket. A hamvasztás tömeges előfordulása jellegzetes ismertetőjele a késő La Tène kornak. *V. Zirra* szerint az erdélyi kocsisírok a kelták benyomulásának idejét (La Tène B–C) adják meg.⁴⁶

A Kárpát-medencében eddig előkerült, fent ismertetett kelta kocsisírok leletanyagában nem találjuk meg a kocsi összes alkatrészét, hanem csak néhány darabját. Vasabroncs mindegyik sírban került elő, kivéve az arnóti temetkezést. Valószínű, hogy ott egyáltalán nem voltak vasabroncsok, mivel ezek nagy méretüknél fogva a homokbányászók figyelmét nem kerülhették el. Kerék sírba helyezését azonban a kerékátfogó kapocs bizonyítja. Úgy látszik, hogy az arnóti kocsi abroncs nélküli, fakerekű volt. A lócsontok teljesen hiányoznak a kocsisírokból, tehát lovat nem temettek el a halottal, csupán néhány lófelszerelési tárgyat. *Sági K.* szerint a balsai kocsiból azért találtak kevés vasalkatrészt, mert a kocsi többi része fából készült.⁴⁷ Úgy gondoljuk azonban, hogy inkább részleges kocsitemetkezésről lehet szó, s az egyes kocsi-alkatrészekkel, lófelszerelési tárgyakkal az egész kocsit akarták jelképezni. *H.-E. Joachim* megfigyelése szerint ez a részleges kocsitemetkezés az egész kontinensre jellemző a késő La Tène-korban, nem véletlen, hanem tudatos kiválogatása azoknak a tárgyaknak, amelyekkel egész kocsit jelképeztek.⁴⁸

A kerékalkatrészekből (vasabroncsok, kerékagyátfogó karikák) arra következtethetünk, hogy a balsai, érkörtvélyesi, prázsmári és arnóti sírba kétkerekű kocsi részeit helyezték. A többi sír esetében a lelőkörmények miatt nem tudjuk ezt biztosan állítani. A La Tène kocsi a négykerekű Hallstatt-kori kelta kocsiakkal ellentétben kétkerekűek voltak.⁴⁹ Kivételt képez pl. a már fent említett dejbjergi kocsi, amely négykerekű. *H.-E. Joachim* megfigyelése szerint a germán területen találkozunk négykerekű kelta kocsiival.⁵⁰

A Kárpát-medencei kelta kocsitemetkezések eredete

²³ Horedt, K., Dacia 9–10 (1941–1944) 190–191.

²⁴ Raddatz, K., Das Wagengrab der jüngeren vorrömischen Eisenzeit von Husby, Kreis Flensburg. (Neumünster 1967) VI. t.

²⁵ Roska M., i. m. 81, 82: 4–4 a.

²⁶ Hunyady I., i. m. 152–153, XXXII. t. 4.; Roska M., Dolg 6 (Kolozsvár 1915) 18–48.

²⁷ Hunyady I., i. m. 152–153.

²⁸ Joachim, H.-E., Fundberichte aus Hessen. Beiheft 1 (1969) 110.

²⁹ Harbison, P., Fundberichte aus Hessen. Beiheft 1 (1969) 44.

³⁰ Márton L., Dolg 9–10 (Szeged 1933–34) 120–122., LIII. t.

³¹ Hunyady I., i. m. 50.

³² Harbison, P., i. m. 35.

³³ Roska M., i. m. 81–82.

³⁴ Zirra, V., Dacia 15 (1971) 207.

³⁵ Joachim, H.-E., i. m. 110.

³⁶ Harbison, P., i. m. 35, 44.

³⁷ Hunyady I., i. m. 119.

³⁸ Roska M., Dacia 3–4 (1932) 359–361.; Márton L., i. m. 124–125, LVII. t.

³⁹ Hunyady I., i. m. 50.

⁴⁰ Joachim, H.-E., i. m. 110.

⁴¹ Harbison, P., i. m. 35, 44.

⁴² Zirra, V., i. m. 207.

⁴³ Márton L., i. m. 124.; Horedt, K., i. m. 189–193.

⁴⁴ Harbison, P., i. m. 44.

⁴⁵ Zirra, V., i. m. Itt jegyezzük meg, hogy lószerszámhoz tartozó tárgy előfordul a kelta sírokból, azonban ezekkel a leletgyűtésekkal most nem foglalkozunk, mivel kocsi-alkatrészt nem tartalmaznak.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Sági K., ArchÉrt 78 (1951) 74.

⁴⁸ Joachim, H.-E., i. m. 97.

⁴⁹ Harbison, P., i. m. 34.

⁵⁰ Joachim, H.-E., i. m. 94.

tére nézve, a szkítákkal való érintkezés miatt, a szkíta kocsitemetkezés szokásának hatására is gondoltak. Sági K. a balsai kocsisírt a szkíta temetkezési szokás késői megnyilvánulásának tartja, s párhuzamait szerinte kelet felé kell keresni.⁵¹ Véleményünk szerint azonban a Kárpát-

medencei kelta kocsitemetkezések kapcsolódnak a nyugat- és közép-európai kelta temetkezési szokásokhoz, amelyek pedig a Hallstatt-kori kocsitemetkezésekig vezethetők vissza.⁵²

K. Véghe Katalin

CONTRIBUTION À LA QUESTION DES ENTERREMENTS À CHAR CELTIQUES

Résumé

En 1969, dans le comitat de Borsod, près de la commune d'Arnót, des trouvailles funéraires furent mises au jour qui provenaient de tombes à incinération (sép. 1–5). Nous avons dégagé trois sépultures, et avons authentifié les tombes 7 et 8. (fig. 1). À l'extrémité septentrionale de la sablière nous avons exploré aussi une fosse de l'époque néolithique qui contenait des tessons du Bükk. En tout dix tombes furent mises à découvert dont la situation permet de conclure à un ensevelissement collectif.

Les trouvailles peuvent être datées de la fin du IIe jusqu'au milieu du Ier siècle av.n.è., et peuvent être classées dans la première période de l'époque celtique tardive. Les objets nos 2–5 visibles sur la fig. 4, et nos 1–12 de la fig. 5 proviennent des tombes 1–5. Les circonstances de la trouvaille ne prouvent pas leur connexité, l'examen, cependant, des divers objets et d'autres ensembles permet de conclure qu'ils étaient les restes d'un enterrement à char.

L'une des preuves les plus importantes qui nous invitent à supposer un enterrement à char est le crampon en forme de U (fig. 4, 2 a–b) (fig. 9), dont une analogie presque exacte, un crampon trouvé sur l'une des roues d'un char, mis à découverte en 1883, dans le marais de Dejbjerg, au Danemark, et daté des années autour de 100 av.n.è.¹⁶ Des crampons semblables servant à retenir ensemble les roues furent employés sur les chars de combat de La Tène I, même on les connaît par des trouvailles étrusques et hallstattiennes.¹⁷

C'est à un harnachement qu'avaient appartenu les objets nos 5 et 6, fig. 5, et les anneaux de fer nos 7 et 8 fig. 5. Sur ces derniers les vestiges d'usure indiquent qu'ils servaient de passe-courroie.

Au char devaient appartenir aussi les quatre anneaux de fer (fig. 5, 12) qui durent retenir ensemble les moyeux, ainsi que les objets de fer nos 3–5 de la fig. 4. Dans le bout retroussé de leurs tiges dut être enfilée une courroie faisant partie du harnais. Les pièces nos 1–2, 3–4 et 10–11 visibles sur la fig. 5 devaient être également des éléments du char. Les anneaux de ces dernières portent également les traces d'usure causée sans doute par la courroie.

Jusqu'à la découverte des trouvailles d'Arnót nous avons connu dans le Bassin des Carpathes cinq tombes à char celtiques. Leurs sites sont (fig. 10): Balsa^{26–29}, Hatvan-Boldog^{31–32}, Érkötvélyes (Curtuiseni)^{33–37}, Székelykeresztúr (Cristurul Secuiesc)^{38–42}, Prázmár (Prejmer)^{43–45}. C'est avec celles-ci que la tombe à char d'Arnót accuse une parenté, et c'est le matériel d'Érkötvélyes auquel elle ressemble le mieux. Les tombes à char énumérées proviennent, sauf pour celle de Balsa, du tournant B–C ou de la période C de La Tène. On situe la tombe de Balsa au tournant C–D de la Tène, ainsi elle peut être considérée comme environ contemporaine à

celle d'Arnót. Le trait commun aux tombes à char est que toutes étaient des enterrements à incinération. Cette coutume classe les tombes dans la période mentionnée. Selon V. Zirra les tombes à char de Transylvanie marquent le temps de l'invasion des Celtes (La Tène B–C).⁴⁶

Dans le mobilier funéraire des tombes à char celtiques mises à découverte dans le Bassin des Carpathes on ne retrouve pas tous les éléments du char, mais seulement quelques-unes de ses pièces. Un bandage de fer se trouvait dans chaque tombe, excepté dans celle d'Arnót. Il est possible qu'elle ne renfermait pas des cercles de fer, car ceux-ci, étant de grandes dimensions, n'auraient pas pu échapper à l'attention des mineurs travaillant dans la sablière. Toutefois, le fait que la roue était placée dans la tombe se trouve attesté par le crampon servant à retenir la roue. Il semble que le char d'Arnót ait eu des roues de bois sans bandage. Les os de chevaux sont absolument absents dans les tombes à char, les chevaux n'y furent donc pas ensevelis avec le mort, seulement quelques objets de leur harnachement. Selon K. Sági, la raison pour laquelle le char de Balsa ne contenait que peu d'éléments de fer, est que les autres parties du char étaient en bois.⁴⁷ Nous pensons, cependant, qu'il pourrait être plutôt question d'un enterrement à char partiel, et qu'avec les divers éléments de fer et les objets du harnais ils désigneraient symboliser le char entier. Selon l'observation de H.-E. Joachim, cet enterrement partiel à char est dans la période de La Tène tardive caractéristique de tout le continent.⁴⁸

Les éléments des roues (cercles de fer, cerceaux servant à retenir le moyeu) permettent de conclure que dans les tombes de Balsa, de Érkötvélyes, de Prázmár et d'Arnót on avait placé les parties d'un char à deux roues. Dans le cas des autres tombes les circonstances de la trouvaille nous interdisent d'affirmer ce fait avec sûreté. Les chars de La Tène n'avaient, à l'encontre des chars à quatre roues de l'époque hallstattiennne, que deux roues.⁴⁹ Une exception en est par exemple, le char de Dejbjerg qui a quatre roues. Selon H.-E. Joachim, c'est sur le territoire germanique qu'on rencontre des chars celtiques à quatre roues.⁵¹

En ce qui concerne l'origine des tombes à char celtiques du Bassin des Carpathes, le contact des Celtes avec les Scythes nous invitent à penser aussi à l'influence de la coutume scythe de l'enterrement à char. K. Sági considère la tombe à char de Balsa comme une manifestation tardive de la coutume d'ensevelissement des Scythes, et pense qu'il nous faut chercher ses parallèles en Orient.⁵¹ Or, à notre opinion les enterrements à char celtiques du Bassin des Carpathes se rattachent aux coutumes funéraires celtiques de l'Europe Occidentale et Centrale, qui cependant remontent aux enterrements à char de l'époque hallstattiennne.

K. K. Véghe

⁵¹ Sági K., i. m. 74.

⁵² B. Bónis Évának és Kiss Attilának a munkámhoz nyújtott szíves segítségét ezúton köszönöm.

SEPTIMIUS FLACCUS OLTÁRKÖVE AQUINCUMBÓL

1. kép. Septimius Flaccus oltárköve Aquincumból
 Рис. 1. Алтарный камень Септимия Флака из Аквинкума
 Fig. 1. La pierre d'autel de Septimius Flaccus à Aquincum

A III., Bécsi út 124–128. számú telken 1967 óta folyamatosan ásatást és leletmentést végeztünk, melynek során egy I. század első harmadától működő kerámia-műhelyt és a legio II. adiutrix téglagyártó üzemét tártuk fel.¹

1971-ben, a 124. számú telken egy oltárkő került elő,² felirata a következő: [I(ovi)] O(ptimo) M(aximo)/[I]unoni/[M]inervae/Volcano/ Aug(usto) sac(rum)/L(ucius) Septimius/Flaccus/ leg(atus) Aug(usti) pr(o)pr(aetore.) (1–2. kép)

Az oltárkövet állító Septimius Flaccus helytartó nevét egy Intercisában előkerült császárfeliratról ismerjük.³ Ritterling a hemesai cohors helytelenül értelmezett Antoniniana jelző alapján Elagabal-korinak határozta meg a felirattöredéket.⁴ Fitz Jenő foglalkozott részletesen a felirattal.⁵ Kimutatta, hogy az Antoniniana csapatjelző nem alkalmas a töredék korának meghatározáshoz, mert már a cohors legkorábbi feliratain is előfordul.⁶ Kiindulásul az Antonino A[ug(usto)] császárnév szolgálhat.⁷ A négy császár közül, akik a M. Aurelius Antoninus nevet

¹ Parragi Gy., ArchÉrt 98 (1971) 60.

² Az oltár a kiemeléskor sérült meg. Méretei: 99 × 51 × 44 cm.

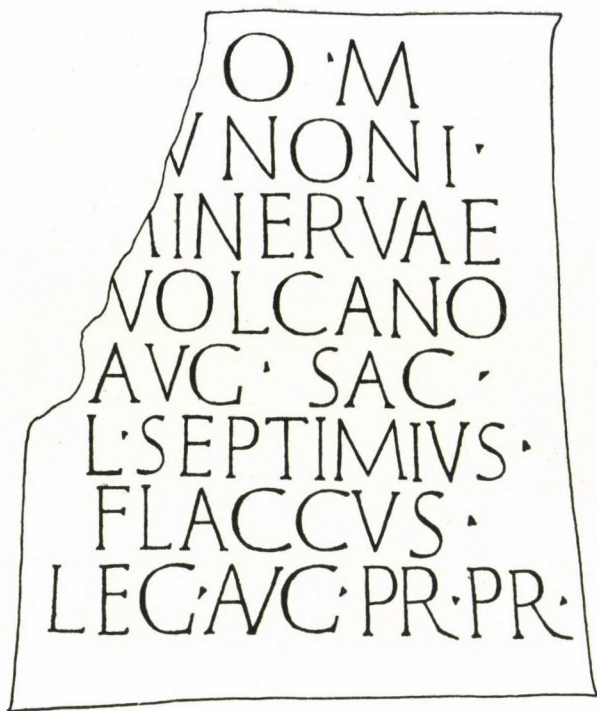
³ Ritterling E., ArchÉrt 40 (1926) 58—.

⁴ Fitz J., AT 10 (1961) 55.

⁵ Fitz J., i. m. 55. további irodalommal.

⁶ Fitz J., i. m. 56.

⁷ Fitz J., i. m. 56.

viselték, — a feliratok Elagabalust szinte kizárólagosan M. Aurelius Antoninus pius felix Augustusnak, vagy M. Aurelius Antoninus invictus pius felix Augustusnak nevezik.⁸ Commodus az Antoninus nevet 183-ig Antoninus Augustus, 183–185 között Antoninus pius Augustus formában használta.⁹

Fitz Jenő a címek felvétele és használata alapján az intercisai felirattörödéket, és ezen belül Septimius Flaccus helytartóságát Commodus egyeduralkodásának 180–183 közötti időszakára helyezi.¹⁰ Ebben az időszakban nem volt ismeretes Pannonia Inferior helytartója. 176–179 között Sex. Quintilius Condianus,¹¹ 183–185-ig L. Cornelius Felix Plotinus volt a helytartó.¹²

Nagy Tibor szintén foglalkozott az intercisai felirattal és Septimius Flaccus helytartóságának kérdésével.¹³ Szerinte a felirat első két sora Caracalla és Elagabalus nevére egyaránt kiegészíthető, ezért szerinte Septimius Flaccus a két császár egyikének egyeduralkodása idején egyforma valószínűséggel lehetett legatus. Alsó-Pannónia Elagabalus-kori helytartóit számba véve, végül

is Caracalla egyeduralkodásának 214–215 éveire helyezi a legatus működését.¹⁴

A Bécsi út 124. szám alatt előkerült oltárkövön pontos évszámhoz köthető esemény nem szerepel, de az ásatások során kialakult megfigyelések és leletek együttes vizsgálata alapján Septimius Flaccus helytartó működését Commodus korában tartjuk valószínűnek. Ezt a következőkkel támasztjuk alá.

A Bécsi úti ásatások során a metszetekben az agyagos téglatörmelék rétegekben élesen külön válik egy kb. 20 cm vastag égési réteg. A kerámia gyártás a II. század közepén megszűnik, de a tégláégetés még nagyobb ütemben indul meg. Új kemencék épülnek,¹⁵ a régieket kijavítják a kemencék közötti törmelék réteg vastagsága néhol a 2 métert is eléri, ami nagyarányú gyártásra enged következtetni. A téglabélyegek zöme a II. századra utal, III. századi bélyeg típusokat nem találtunk. A telek nyugati felében, az oltárközelítő helyétől pár méter távolságra szabályosan falazott, 2×2 méter nagyságú pillérialapokat tártunk fel, melyek egymástól 7 méter távolságra helyezkedtek el. Mellettük rheinzaberni sigillatörödékeket találtunk.¹⁶ A pillérek pontos rendeltetését az eddigi ásatás során meghatározni még nem tudtuk, de feltehetően aqueductus alapjai lehettek. A Bécsi út Vörösvári út torkolatánál 1957-ben egy vízgyűjtő és elosztó medencét figyeltünk meg, melynek egyik leágazása a Vörösvári út irányába haladt, feltételezzük, hogy a másik ág a Bécsi út vonalában az amfiteátrumig vezetett. Ennek pontos tisztázása további kutatás feladata.

Felmerül a kérdés, hogy milyen alkalom tette indokolttá, hogy ezen a helyen Alsó-Pannónia helytartója oltárkövet állítson. A quád-markomann háborúk befejezéseként, Commodus 180 augusztusában győzelmet aratott, mely lehetővé tette a békefeltételek kialakítását.¹⁷ Mindenütt megindult az újjáépítés. Az építőanyagot előállító műhely szerepe erősen megnövekedett ebben a korban. Az oltárállítás inkább politikai, mint vallási jellegű volt, az állam és a hely istenségeinek fomális tisztelésében merült ki.¹⁸

Ezt a felfogást tükrözi a Bécsi úton előkerült oltárkö is. Jupiter, Juno, Minerva az államhatalom képviselői. Vulcanus kultuszával elsősorban a katonaság körében találkozunk, oltárkövei a canabae területén kerültek elő,¹⁹ a II. században. Vulcanus azonban nemesak a tűz, hanem a római hadsereg régi istene is, akinek alakjához a győzelem gondolata társul.²⁰ Ezen a helyen mindkét aspektusa indokolttá teszi, hogy a capitoliumi istenekkel egy oltárkövön szerepeljen.

Ezek alapján feltételezzük, hogy Septimius Flaccus helytartó 180-ban, a szármatai feletti győzelem után állított oltárt a legio tulajdonát képező ipartelepen.

Parragi Györgyi

⁸ Fitz J., i. m.

⁹ Fitz J., i. m.

¹⁰ Fitz J., i. m.

¹¹ Dobó, A., Die Verwaltung der röm. Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. (Bp. 1968) 67.

¹² Dobó, A., i. m. 69.

¹³ Nagy T., BpR 20 (1963) 32.

¹⁴ Nagy T., i. m. 35.

¹⁵ 1971-ben a 124. számú telken feltártunk egy tégláégető kemencét, további kettőnek a körvonalait tisztáztuk. Az ipartelep dél felé folytatódik, a 122. számú tel-

ken újabb kemence került elő.

¹⁶ Respectinus, Reginus, Comitialis bélyeggel ellátott töredékek kerültek elő, ltsz.: 71.11.360–369

¹⁷ Mócsy A., Pannonia PWRE Suppl. IX. 561, Stuttgart, (1962)

¹⁸ Alföldy G., BpR 20 (1963) 50., 57. — A Moesia Inferiorból származó feliraton (CIL III 13718) a capitoliumi triász és Victoria mellett szerepel.

¹⁹ Nagy L., BpTört I (Bp. 1942) 397.

²⁰ Alföldy G., i. m. 49.

Auszug

Im Verlauf der letzten Jahre haben wir in Budapest III, Bécsi út 124–28, eine frühkaiserzeitliche Töpferwerkstatt und die Ziegelei der leg. II. adiutrix freigelegt.

Hier kam auch der Altarstein des Statthalters Septimius Flaccus zutage mit folgender Inschrift: [I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / [I]unoni / [M]inervae / Volcano / Aug(usto) sac(rum) / L(ucius) Septimius / Flaccus / leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore).

Der Name des Altarstellers Septimius Flaccus war bisher aus dem Inschriftfragment aus Intercisa, gestellt von der cohors von Hemesa, bekannt. Das Alter dieses Fragments und dementsprechend die Statthalterschaft des Septimius Flaccus wurde auf verschiedene Zeitpunkte angesetzt: von Ritterling auf die Zeit des Elagabalus, von J. Fitz auf Grund des Kaisernamens Antonino Augusto und der Aufzählung der Titel auf die Alleinherr-

schaft des Commodus zwischen 180–183, von Tibor Nagy hingegen auf die Jahre 214–215 der Alleinherrschaft des Caracalla.

Auf Grund vieljähriger Ausgrabungsbeobachtungen und der Komplexuntersuchung der Funde finden wir die Zeit des Commodus für die wahrscheinlichste Statthalterperiode des Altarstellers. Die auf dem Altar aufgezählten Götter sind Vertreter der Staatsmacht, Volcanus ist der alte Gott des Feuers und des römischen Heers, dessen Figur mit Siegesideen assoziiert wird.

Wir nehmen an, daß der Statthalter den Altarstein nach Ende der Quaden-Markomannenkriege errichten ließ, als die Bedeutung der baustoffherstellenden Werkstätten infolge des Wiederaufbaus besonders angewachsen war.

Gy. Parragi

MEGJEGYZÉSEK AZ AQUINCUMI HELYTARTÓI VILLACSOPORT KELTEZÉSÉNEK ÚJABB ADATAIHOZ

Az Archaeologiai Értesítő 1970-es évfolyamában vitattam azt a feltételezést, hogy az óbudai Hajógyári szigeten feltárt, és általánosan helytartói palotának nevezett épületegyüttest, vagy akár csak annak keleti, reprezentációs szárnyát Alsó-Pannónia első helytartója, a későbbi Hadrianus császár építette volna itteni működése idején, azaz i. sz. 107–108-ban.¹

Szilágyi János az Archaeologiai Értesítő következő évfolyamában² újabb adatokkal, logikai következtetésekkel kívánta korábbi datálásait alátámasztani.

Érvei közül a legmeglepőbb, hogy az általa közölt alaprajzok pontatlanok és egymásnak ellentmondók. „Az alaprajzfelvételek között (a már nyomtatásban megjelent esetekben is!) egymással ellentétes eltorzulások, ingadozások következtek be, éppen a délebbi és északi épület viszonyában;”³ Természetesen feltétel nélkül el kell fogadnunk ezt az állítást, de a jövőben hasznos lenne, ha az ásatók legalább saját feltárásaikról — annak befejezése után — egységes és a lehetőségekhez képest pontos alaprajzot közölnek; vagy ha erre nincs mód, legalább előzetesen hívják fel erre a körülményre a figyelmet.

Cikkemben valószínűsíteni próbáltam, hogy a délebbi épület a II. század elején emelték, és az a Marcus Aurelius-kori háborúk során részben elpusztult. Szilágyi János szerint:⁴ „De egyetlen téglát kizárja W. I. ezen korhatározásának a második felét: a délebbi épület törmelékéből téglát szedtek ki, ezzel a bélyeggel: COH VII BR AN; a coh(ors) VII Br(euorum) An(toniniana) biztosan tanúsítja, hogy a 211–222. években (vagy még később, miként W. I. más vonatkozásokban teszi) a falakat újjáépítették ebben a délebbi épületben is, vagyis ez továbbfőleg fennállott, egyidejűleg az északi főépülettel!” Tehát Sz. J. megint nem egy, a falba beépítve talált bélyeges téglával kívánja állítását bizonyítani, hanem amelyet „az épület törmelékéből szedtek ki.” De ki szedte ki, és mikor? Sódor József hajógyári mérnöknek — akire Szilágyi is hivatkozik⁵ — szíves közlése szerint a tegulatöredéket 1969-ben, tehát több mint egy évtizeddel Sz. J. ásatásának befejezése után, az általa visszatöltött földből szedték ki, és Sódor József már csak egy, a helytartói palota alaprajzán teljes pontossággal meg sem határozható helyen ásott gödör kitermelt földjében találta azt. Erre a megtevesztő módon publikált tegulatöredékre építi Sz. J. döntő bizonyítékát.

Egyébként nem vontam kétségbe azt, hogy a II. épület déli fele, — vagy mert nem pusztult el, vagy mert újjáépítették — a főépülettel egy időben is fennállott; sőt, kifejezetten azt írtam (118. o.), hogy a „meglevő kisebb épület miatt előbbre építették a főépületet.” És mivel előbbre, azaz keletebbre építették a főépületet, mint a II. épület keleti — részben fennálló, részben el-

pusztult — homlokzatát, ebből logikusan következik, hogy a főépület keleti, reprezentációs szárnya alatt nem is lehetett a II. épület lebontásának nyoma. Ezért nem értem, miért írja Szilágyi ezt a nyilvánvaló és magától értetődő tényről olyan körülménynek, mely datálást és egész elképzelésemeket lehetetlenné teszi.

A Latinianus-féle oltárkövel kapcsolatban Sz. J. ezt írta:⁶ „... a későbbi szentély udvarában felállított kőoltár sorban a legkorábbi (Syme R. tárgyilagos hozzászólása szerint) a 125–128. években, Fitz J. szerint esetleg 128 és 130 között készült, és további hozzászólás szerint sem későbbi a 134–136. éveknl. (W. I. módszerének sajátosságába beletartozik pl. az ilyesmi is: szerinte a legutóbbi véleményét fogadta volna el a szakirodalom, miközben a Syme R. és Fitz J. keltezésének az eltérőségét figyelmen kívül hagyja).” Ezzel szemben én ezt írtam:⁷ „Latinianus helytartóságát Szilágyi 120 körülre, Nagy Tibor a 20-as évek végére, esetleg csak 134–136 közöttre tette. Az utóbbi véleményét fogadta el a szakirodalom.” Tehát, mivel a Latinianus-oltárt Szilágyi 120 körülre, Nagy T. pedig a 20-as évek végére tette, ez pedig egybeesik Syme és Fitz datálásával, változatlanul fenntartom, hogy a szakirodalom az utóbbi véleményét fogadta el. De mint már cikkemben is írtam,⁸ a legkorábbi datálás is későbbi a kritikus 107–108-as évnél; ezen felül — a datálástól függetlenül — az oltárkö eredetileg nyilván a korábbi szentélyhez tartozott, és annak pusztulása után állították fel a későbbi szentély udvarán; így természetes, hogy ekkor már ennek a tájolásához alkalmazkodtak. Így a Latinianus-féle oltár elhelyezési módja, tájolása, éppoly kevésbé alkalmas második felállítási helyén a szomszédos falak építési idejének meghatározására, mint harmadik felállítási helyén, az Aquincumi Múzeum kőtárában. (Ahol szintén a meglevő falak irányához alkalmazkodva állították fel.)

Ami a 3. és 7. helyiségek falfestményeit illeti,⁹ Sz. Póczy Klára valóban azt írta, hogy ezen helyiségek sarkaiban a II. század végi — III. század eleji falfestés alatt nyomokban megmaradt a korábbi is.¹⁰ „A későbbi átfestés alól arany-sárga színű, ill. fedő rózsaszínű mezők tűnnek elő; finoman elsimított és olajozott felületüket később piros, ill. középkék színű sávokkal festették át.”

Sajnos Póczy Klára — egyébként igen alapos, minden részletre kiterjedő dolgozatában — pontosabb leírást ezekről a falfestmény-maradványokról nem ad. Ennyi viszont lényegében semmiféle datáláshoz nem elég; — a pontosan 107–108-ra való keltezéshez pedig végképp kevés.¹¹

Egyébként ugyancsak a fenti falfestmények alapján nem Hadrianus itteni helytartóságának, hanem császárságának korára datálja a keleti palotarészt és a korábbi

¹ Wellner I., Az aquincumi helytartói palota építésének kora. ArchÉrt 97 (1970) 116–124.

² Szilágyi J., Adatok az aquincumi helytartói villacsoport keltezéséhez. ArchÉrt 98 (1971) 53–.

³ Szilágyi J., i. m. 53.

⁴ Szilágyi J., i. m. 56., 3. kép.

⁵ Szilágyi J., i. m. 56., 10. j.

⁶ Szilágyi J., i. m. 56.

⁷ Wellner I., i. m. 116.

⁸ Wellner I., i. m. 116.

⁹ Szilágyi J., i. m. 58., 20. j.

¹⁰ Sz. Póczy K., BpR 18 (1958) 105.

¹¹ Sz. Póczy Klára ezt nem is tette, hanem „Hadrianus-kori faldekoráció” nyomairól ír; ez pedig Hadrianus uralkodási idejére is érthető.

Mercurius-szentély fölé emelt császár-szentélyt Nagy Tibor is, legújabbban megjelent aquincumi összefoglalójában.¹² Ugyancsak fenti tanulmánya 14. jegyzetében¹³ a keleti palota szárnyának ezeket a legkorábbi falfestményeit azonos korúaknak tekinti az alaprajzon 23. számmal jelölt helyiség festésével. A 23. helyiség falfestményei azonban — mint ismeretes — több m²-nyi felületen és jól rekonstruálható mintázattal maradtak fenn; ezt azonban legkevésbé sem mondhatjuk el a 3. és 7. számú helyiségek festésnyomairól. Így ez utóbbiaknak bármilyen korra való datálása is megalapozatlannak tűnik, — kivéve természetesen azt a megállapítást, hogy szük-

séggéppen korábbi a rajta talált II. század végi — III. század eleji festésnél.

Így tehát sem feliratos kő, sem bélyeges téglá, sem falfestmény, sem mozaik, sem az épület alaprajza, sem stratigráfiája nem bizonyítja — még csak nem is valószínűsíti —, hogy a helytartói palota, vagy akár csak annak keleti szárnya i. sz. 107–108-ban épült volna. Ebben a helyzetben pedig a tárgyilagos kutatónak le kell mondania arról, hogy tartományunk legmonumentálisabb építészeti emlékét Hadrianus itteni helytartói tevékenységéhez köthesse.

Wellner István

BEMERKUNGEN ZU NEUEREN ANGABEN IN ZUSAMMENHANG MIT DER DATIERUNG DER STATTHALTER-VILLA VON AQUINCUM

Auszug

J. Szilágyi reflektierte in *Archaeologiai Értesítő* Jahrg. 1971, auf meine Studie über die Datierung des Statthalterpalastes in Aquincum, veröffentlicht in derselben Zeitschrift Jahrg. 1970.

Meines Erachtens wurde das südlich vom Hauptgebäude liegende, nur teilweise freigelegte II. Gebäude früher errichtet als jenes oder auch nur dessen Ostflügel. Ich meine, dieses II. Gebäude sei während der Kriege unter Marc Aurel beschädigt worden; teilweise anstelle des zugrunde gegangenen Nordflügels dieses früheren Gebäudes wurde dann, gegen Ende des Jahrhunderts, das gängigerweise als Statthalterpalast bezeichnete Hauptgebäude errichtet. Szilágyi meint dies zu widerlegen mit der Behauptung, man habe in der südlichen Hälfte des II. Gebäudes eine Stempelziegel der COH(ors) VII. BR(eucorum) AN(toniniana) gefunden. Das dürfte aber meine Annahme in keiner Hinsicht widerlegen. Zum einen wurde die Tegula erst mehr als zehn Jahre nach Beendigung der Ausgrabungen Szilágyis gefunden, zum anderen konnte sie auch laut Szilágyi nur von einem Umbau in 3. Jahrhundert stammen; sie liefert somit hin-

sichtlich der ersten Bauperiode der zwei Gebäude bzw. zu ihrer zeitlichen Reihenfolge keinerlei Anhaltspunkt

Szilágyi wünscht auch mit Hilfe der frühesten Wandmalereien im Ostflügel des Palastes (Räume Nr. 3 und 7) zu beweisen, daß die repräsentative Flucht in hadrianischen Zeiten errichtet wurde. Doch kamen in diesen Räumen nur auf so geringen Flächen goldgelbe bzw. rosafarbene Bemalungsspuren zum Vorschein, daß sich diese zu keinerlei Datierung und noch weniger dazu eignen, die Bauzeit des Gebäudeflügels auf sie gestützt genau auf die Jahre 107–108 anzusetzen.

Bereits in meinem früheren Aufsatz schreibe ich, daß auf der Schiffwerftsinsel bedeutende Gebäudeüberreste schon vom Anfang des 2. Jahrhunderts n. u. Z. nachzuweisen sind. Diese meine Auffassung wurde durch die Replik Szilágyis nur erhärtet. Doch hat er nach wie vor keine Erklärung dafür, auf Grund welcher archäologischer Funde man den östlichen, repräsentativen Flügel des Hauptgebäudes mit der Statthalterzeit Hadrians in Aquincum in Verbindung stellen und gerade auf die Jahre 107–108 ansetzen soll.

I. Wellner

¹² Nagy T., Budapest története I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. (Bp. 1973) 116–117. Itt jegyzem meg, hogy Nagy Tibor tanulmánya eredeti kéziratában a keleti palotaszárny építését még

107–108-ra tette és — bár nem hivatkozik rám — csak Régészeti Társulati előadásom, illetve az *Archaeologiai Értesítő*-ben megjelent cikkem után módosította datálását.

¹³ Nagy T., i. m. 181.

PORTRÉK ÉS SZOBORFEJEK AZ AQUINCUMI MÚZEUMBAN

Az aquincumi kőtár rendezése közben néhány régebben közölt és több, eddig publikálatlan, nagyobb méretű magánszemélyeket ábrázoló szobor és dombormű került elő. Jelen alkalommal ismertetni kívánjuk ezeket a kőemlékeket és az aquincumi, illetve tágabb körben a pannóniai kőfaragóművesség keretén belül stílusa sajátosság és kronológia alapján próbáljuk elhelyezni.

1. Az aquincumi polgárvárosból származik egy nagyon kopott női mészakőportré. L. sz.: 64.11.8=1953/6/21. Méret: 24×16 cm. A szobor fejformája ovális. Az arcból csak a mandulaformájú szem körvonala határozható meg (1. kép. 1).

A frizura kettéválasztását a kopás miatt csak feltételezhetjük. Kétoldalt, a ferde vésésekkel jelzett hajfonat a fülcimpa felső részét takarja (1. kép. 2). A fejet kendő borítja és a tarkón megkötötték. A fejkendő arc felőli hajtása nyomokban követhető. A felső hajtás a részben ép szalagesokortól körbe fut (1. kép. 3–4), mely a kopás miatt közepén eltűnik, majd a baloldalon tovább folytatódik. A hátul megkötött főkötő jellegét a fenti leírásnál kívül még a teljesen sima, a fejformát követő fejfedő viselet is alátámasztja.

A főkötő alól kilátszó haj divatára és a félig fedett fülre már az I. sz. I. felében egy scarbantiai síremlék nyújt párhuzamot.¹ A II. századi pannóniai emlékek közül a Nemzeti Múzeumban őrzött esákvári relief képviseli a legközelebbi analógiát.² A század végéről egy brigetioi sírkőtörredék tanúsítja a főkötő viselet jelenlétét.³ Az aquincumi portréval az ún. noricum „Haube” típusok közül a H₁ típusú I. sz. II. felére datált zollfeldi lelőhelyű C. Iulius Censo és Iulia Privata síremlékének női portréja van szoros rokonságban.⁴

Az előbbieket alapján feltételezhetjük, hogy ennek a noricum „Haube” típusnak leegyszerűsített formája a hátul szalagesokorral rögzített fejkendő viselet, mely helyi jellegre utal.⁵ Már Alföldi András megjegyezte,⁶ hogy van egy pannóniai különlegesség a főkötő-divatban — a turbánszerűen összehajtogatott kendő. Ehhez kapcsolódik most már egy újabb változat — az aquincumi kerek portrén jelentkező lapos fejkendőviselet, melyet hátul szalagesokorral megkötöttek. Szerintünk ez a noricum „Haube” I pannóniai típusa, mint láthattuk nagy-

jából — Észak-Pannóniában a Duna mentén — nyomot hagyott. Portrénkat, a frizurával félig fedett fül motívumát — a közé pantoninusi kor jellemzőjét — is beleértve, a párhuzamok datálása alapján is a II. sz. II. felére keltezhetjük.

2. A malomdőlői reliefről letört fej hátsó nézete függőleges törésfelületet mutat. L. sz.: 64.11.22=52.334. Méret: 13×20,5 cm. A sírkőről levált relief fejformája kissé hosszúkas (2. kép. 1). A homlok alacsony, nagyrészt eltakarja a kettéválasztott haj. Csak a futófúróval jelzett erős kontúroknál és a véső mély barázdanyomainál észlelhető, hogy enyhe hullámok keretezhetők az arcot. A hajhullám erősen lekopott. A szem mandulavágású, igen keskeny. Az orr letört, a törésnyomból megállapítható a széles orrcimpa. Az arc vonala kissé hosszúkas, erős arcsonttal, mély horpadással. A felső ajak sérült, az alsó ajak erősen duzzadt. Az áll kerekded, kissé telt.

A portré ikonográfiája ellentmondásos. Az arc a római típustól teljesen idegen, a mediterrán csoport orientális típusainak jellegzetességeit viseli magán: formája keskeny. A szem szűkített, a járomcsont erős, az ajkak duzzadtak, az áll kerek.⁷ Ehhez az antropológiai típushoz tartoznak a birodalom keleti provinciáinak népei.⁸ A portrén viszont az egyszerű római nő frizuráját ábrázolták.

Az aquincumi kőplasztikában gyakori ez a kettéválasztott, fület befedő, sima hajú női portré,⁹ melyhez még az albertirsai sírkő női mellképét is sorolhatjuk.¹⁰

A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött környei M. Aurelius Titus sírkövén¹¹ a női mellképen látható frizura az epigrafiai adatok alapján a III. sz. I. harmadára keltezhető. A brigetioi anyagban, a II–III. sz. fordulóján készült Dasitas sírkövén a kifaragott női mellkép is ezt a frizurát viseli.¹² Erre a carnuntumi kőtár is szolgáltat analógiát.¹³ A székesfehérvári múzeumban őrzött kőemlékek az intercisai relieffel együtt dokumentálják ennek a frizuradivatnak általános elterjedését.¹⁴ Viszont megjegyezni kívánjuk, hogy ez az egyszerű, sima, fület betakaró női frizura az aquincumi és a pannóniai párhuzamokon haloványan ugyan, de minden kétséget kizáróan az egyik ifj. Faustina-portréra emlékeztetnek.¹⁵ A portrénk a keleti jellegű aretípus és a római hajviselet összetételnek érdekes

¹ Schöber, A., Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. (Wien 1923) 89–90., 99. kép.

² CIL III 15154

³ Barkóczi L., Brigetio. DissPann II. 22 (Bp. 1951) 37., XLVIII. t. 1.; 39., XLIX. t. 1.

⁴ Garbsch, G., Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. (München 1965) 13., 81/8. sz., 8. t. 8.

⁵ Itt köszönjük meg Castiglione Lászlónak, hogy a helyi típus lehetőségére felhívta figyelmünket.

⁶ Alföldi A., Sz 70 (1936) 7.; Čremosnik, J., Latomus 23 (1964) 765–767.

⁷ Bartucz L., Magyar föld, magyar táj. IV (Bp. 1939) 373.; Nemeskürty J., Intercisa I. AH 33 (1954) 114.; Lipták P., Embertan és emberszármazás. (Bp. 1969) 222–223.

⁸ Nagy L., Aquincumi múmiatemetkezések. DissPann I. 4 (Bp. 1935) 11.; Dobrovits A., Emlékkönyv Lyka Ká-

rolly 75. születésnapjára. (Bp. 1944) 298.; Bunak V. V., Term. Tud. Dok. 15–16 (1959) 197.

⁹ Kuzsinszky B., BpR 5 (1897) 149.; Ua., BpR 7 (1900) 54.; Ua., MKÉ 2 (1908) 97., 33. kép; Nagy L., Az Eskü-téri római erőd, Pest város öse. (Bp. 1946) 22., 19. kép. A műhelykérdésre: Nagy T., BpR 22 (1971) 125.

¹⁰ Kuzsinszky B., MKÉ 2 (1908) 97., 33. kép.

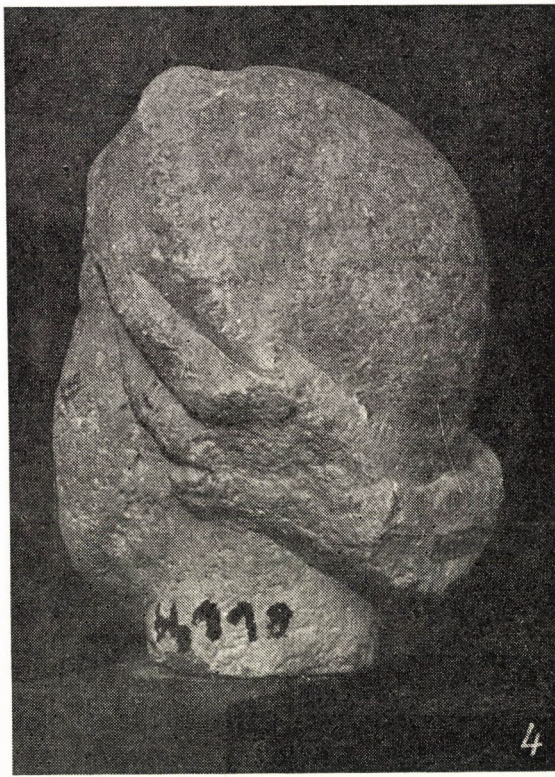
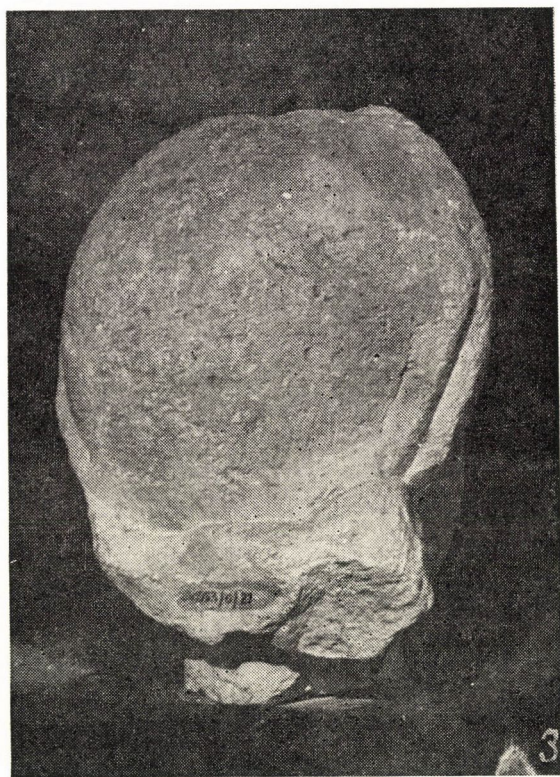
¹¹ Hampel J., ArchÉrt 27 (1907) 314., 28. kép.

¹² Barkóczi L., i. m. 37., IX. t. 2.; más brigetioi darabokon: Schöber A., i. m. 90–91., 100. kép.

¹³ Krüger, M. L., Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum. (Wien 1970) 48., 55. t. 192. sz.

¹⁴ Lh: Szabadbattyán. Ltsz: 8396; egy másik sírkövön is feltűnik, mely a székesfehérvári püspökség letétjéből származik = Ltsz: 50.102.1.; Erdélyi G., Intercisa I. AH 33 (1954) 160., XXXVIII. t. 4.

¹⁵ Wegner, M., Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. (Berlin 1939) 35. t.

1. kép 1—4. Az 1. számú aquincumi női portré különböző nézetből.
 Рис. 1. 1—4. Аквинкумский женский портрет № 1
 Fig. 1. 1—4. Le portrait de femme d'Aquincum n° 1, vu de différents côtés

2. kép 1. A 2. sz. ún. malom-dülői női portré. — 2. A 3. számú aquincumi női portré
 Рис. 2. 1. Второй так наз. маломдүлөйский женский портрет. — 2. Аквинкумский женский портрет № 3
 Fig. 2. 1. Le portrait de femme dit de Malomdülő n° 2. — 2. Le portrait de femme d'Aquincum n° 3

bizonyítéka.¹⁶ Mindezek alapján szerintünk már a II. sz. legvégén, de inkább a III. század első — legfeljebb második évtizedében készülhetett.¹⁷

3. A polgárvárosi amfiteátrumban került elő egy sírkőről levált relieftöredék.¹⁸ L. sz.: 64.11.20=52.338. Mérete: 21,5×13 cm. A relief hosszúkas formájú női portrét ábrázol (2. kép 2). A haját közepén elválasztották, mélyen a homlokra fésülték, majd a hajfonatok irányát a fejtetőn is jobbra és balra induló ferde vonalakkal kifagagták. Vékony, körbefutó pánt szorítja le a homlokra fésült haját. A szem teljesen sérült. Az orr letört. Az arc ovális. Baloldalt erősen rongált. A száj körüli éles vonal jelenléte mindkét oldalon jól követhető. A keskeny száj lefelé görbül. A nyakon szögletes gyöngyökből álló nyakék helyezkedik el. Alatta a ruha kivágása látható. Az arc mindkét oldalán egy nagyobb és egy kisebb, köralakban kifaragott fülbevaló csüng le.

E portré frizuratípusához hasonlót a pannóniai kőplasztikában csak az I. sz. végére datált bruckendorfi reliefs,¹⁹ valamint a carnuntumi múzeumban egy hasonló hajviseletű női portré²⁰ mutatnak. Az előbbieken említett pannóniai portrék — bennszülött asszonyok képmását őrzik. A mi portrénk viszont aprólékosabban megvizsgálva — a kétfelé választott, a fejtetőn is kétfelé irányított frizurával — kis helyi változtatást tartalmaz. Közismert tény, hogy a túlzott ékszerezés inkább a bennszülött asszonyok körében kedvelt.²¹ A mi portrénk fülbe-

valójának rokontípusát a II. század I. felére datált albertfalvai Sabinán megtaláljuk.²² Viszont a portrénk nyaklánc nem torques, hanem gyöngyfűzér-párhuzama a helyi kőfaragóművesség körében — közelebbről egy szemlő-hegyi női torzón és egy szentendrei síremléken fordul elő még a III. században is.²³ Mindezek alapján a bennszülött hajviseletre emlékeztető helyi „aquincumi” frizura a római típusú ékszerrel együtt — a párhuzamok alapján emlékünknél elkészítését a III. sz. I. felére határozza meg.

4. Feltehetően az aquincumi polgárváros területéről származik az alábbi márvány női portré. L. sz.: 64.11.87=52.346. Méret: 16×10,5 cm. A sírszobor fejformája kissé hosszúkas (3. kép 1—2). A haját közepén elválasztották, a hajszálatokat elnagyoltan jelezték. Mindkét oldalon a fület egy-egy vállig erő hajfonat borítja. Jobb oldalon kis, félkör alakú vésés maradványai jelezték a hajfonatot, a bal oldalon ez csak elvétve található meg. A fejtetőn diadém. Ha tüzetesebb vizsgálat alá vesszük a fejet, a diadém mögött a fejtetőn egy 3×7 cm-es felületen sűrű, párhuzamos hajszájelzés tűnik fel. A diadém alsó része kissé behorpadt, a felső rész vonala is törött és kopott.

A homlok alacsony. A szem mélyen ülő, kissé kidülledt, felfelé tekint. A szemhéj, pupilla jelzése megtalálható. Az ornyereg elég széles, a száj feltűnően kicsi, vékony, lefelé görbül, az áll kifejezetten kövérekés.

A Severus-kori császárnőportrékon megjelenő keskeny hajfonat a széles hajfürttel a fület teljesen befedi.²⁴

¹⁶ A keleti elemekről a legújabbban: *Mócsy A.*, Pannónia provincia története. Kézirat (Bp. 1972) 138—140.

¹⁷ A legutóbbi változat mellett foglal állást: *Nagy T.*, i. m. 125.

¹⁸ *Kuzsinszky B.*, BpR 9 (1906) 63., 29. sz.

¹⁹ *Krüger, M. L.*, i. m. 51., 59. t., 308. sz.; *Ua.*, i. m. 43., 50. t., 277. sz.

²⁰ *Ua.*, Die Rundsculpturen des Stadtgebietes von

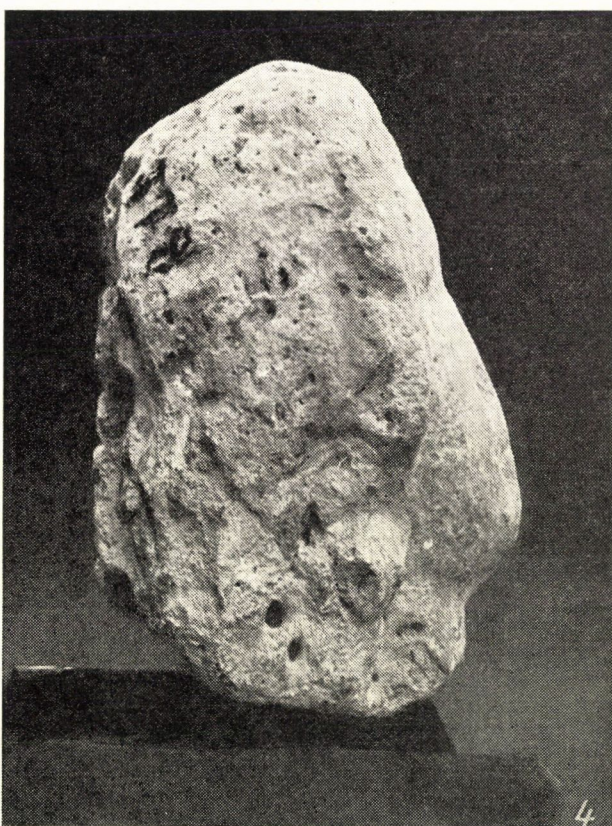
Carnuntum (Wien 1967) 35., 36. t., 98. sz.

²¹ *Fitz J.*, ArchErt 85 (1958) 138—142.

²² *Nagy T.*, i. m. 115.

²³ *Kuzsinszky B.*, BpR 9 (1906) 53—54., 20. sz.; *Ua.*, BpR 5 (1897) 149., 82. sz.

²⁴ *Meischner J.*, Das Frauenporträt der Severerzeit. (Berlin é. n.). Típusábrázolását: 2—5. típus.

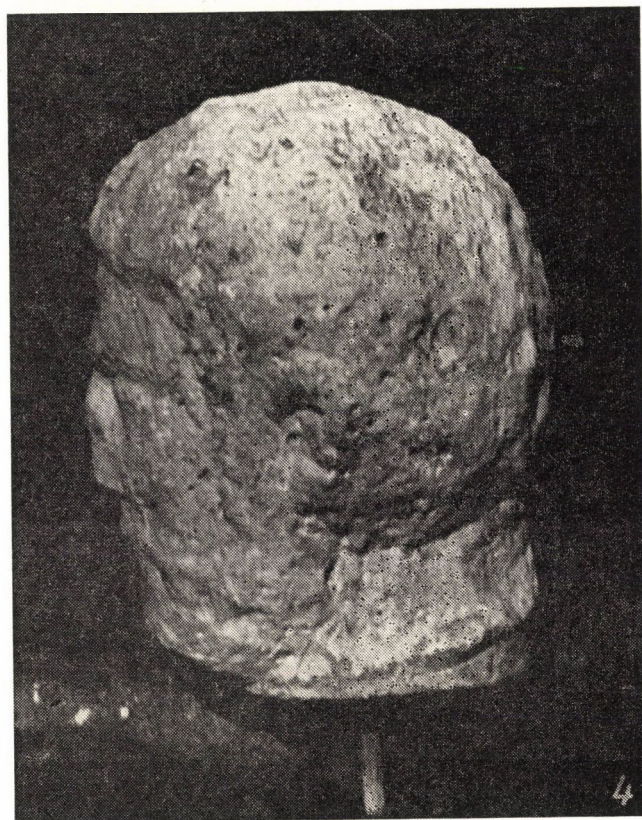
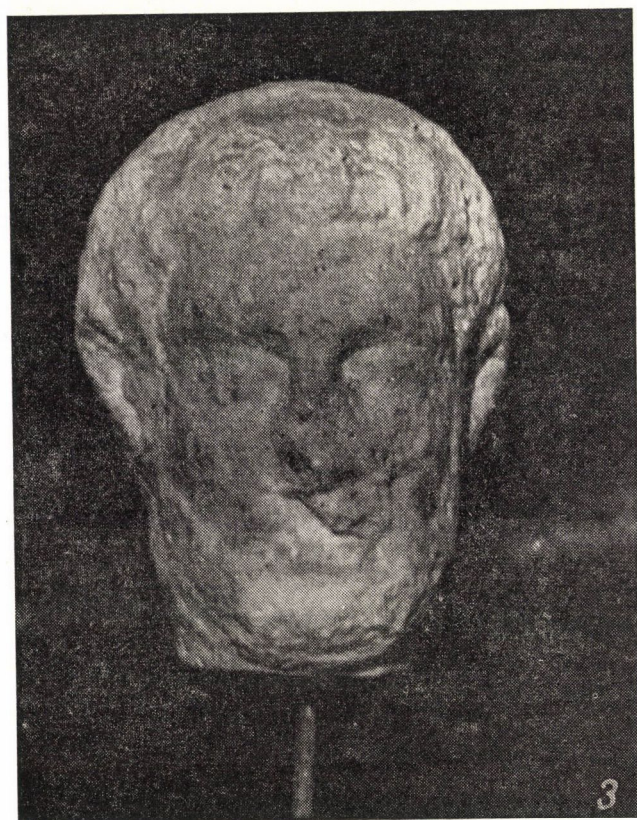

3. kép. 1—2. A 4. sz. aquincumi női portré különböző nézetből.— 3—4.

Az 5. sz. aquincumi női portré különböző nézetből

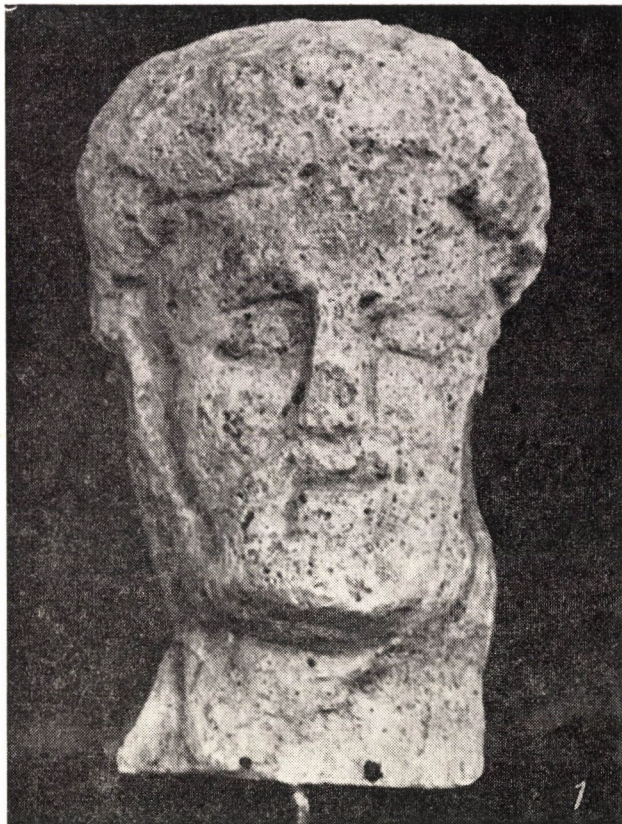
Рис. 3. 1—2. Аквинкумский женский портрет № 4. — 3—4. Аквинкумский женский портрет № 5

Fig. 3. 1—2. Le portrait de femme d'Aquincum n° 4, vu de différents côtés.— 3—4. Le portrait de femme d'Aquincum n° 5, vu de différents côtés

4. kép. 1—2. A 6. sz. aquincumi férfiportré különböző nézetből. — 3—4. A 7. sz. férfiportré Aquincumból különböző nézetből

Рис. 4. 1—2. Аквинкумский мужской портрет № 6. — 3—4. Мужской портрет № 7 из Аквинкума
Fig. 4. 1—2. Le portrait d'homme d'Aquincum n° 6, vu de différents côtés. — 3—4. Le portrait d'homme d'Aquincum n° 7, vu de différents côtés

5. kép. 1—2. A 8. számú aquincumi férfiportré különböző nézetből. — 3. A 9. számú aquincumi férfiportré. — 4. A 10. számú aquincumi férfiportré.

Рис. 5. 1—2. Аквинкумский мужской портрет № 8. — 3. Аквинкумский мужской портрет № 9. — 4. Аквинкумский мужской портрет № 10

Fig. 5. 1—2. Le portrait d'homme d'Aquincum n° 8, vu de différents côtés. — 3. Le portrait d'homme d'Aquincum n° 9. — 4. Le portrait d'homme d'Aquincum n° 10

Ennek az alaptípusnak egyik változatát képviseli az anyagvizsgálat alapján meghatározott dáciai importfej.²⁵ Az anyag és a diadém jelenléte miatt itt is feltehető, hogy istennő szoborfej, de a portré egyéni jellegű arckifejezése miatt (pufók, kövérek arc, lefelé görbülő száj) inkább — egy Severus-kori, pontosabban meg nem határozott — Iulia Domna Augusta portré után készült gazdagabb magánszemély sírportréjával állunk szemben. Így a portré elkészültét a III. sz. elejétől a 30-as évekig terjedő periódusra tehetjük.

5. Valószínűleg az aquincumi polgár város területéről származik az utolsónak említett női portrénk. L. sz.: 64.11.11=52.351. Méret: 19,5 × 23,5 cm. A szobortörödéken széles, nagyjából négyyszögletes fejforma dominál (3. kép 3–4). Haloványan felismerhető, hogy a haját középen elválaszthatták. Mindkét oldalon fület betakaró, vastagabb, befelé irányuló, rövidebb fürtök keretezik az arcot. A homlok alacsony. A szem hosszúkas, a jobb szem kissé sérült, a bal szemén viszont a szemhéjat, az átfürt szemgolyót, a pupillával együtt láthatóan jól kidolgozták. Az orr lapos, erősen sérült. A száját enyhén ívelt vonallal jelezték. A száj sarkában mindkét oldalon a fúrónyom mosolyserű hatást kelt. Az áll kerek, inkább széles, kövérek. Hátra sérült. Az aquincumi kőplasztikában az arcot körülövező, rövidebb, tömörebb fürtökkel leomló hajviseletet a szemlőhegyi női torzó vállán megmaradt frizura, továbbá két medaillonon feltűnő női portré hajviselete is dokumentálja.²⁶ A pannóniai anyagban ezt az általánosan elterjedt, kora Severus-kori női hajviseletet a brigetioi, a szentendrei, az intereisai és távolabbról a savariai analógiák képviselik.²⁷ Ezek alapján portrénk is a III. sz. közepe előtti produktum.

*

6. A gyűjteménybe tartozó, közelebből ismeretlen lelőhelyű, sírkőről levált reliefsdarab férfi képmását őrizte meg. L. sz.: 64.11.94. Méret: 14 × 14,5 cm. A portré fej- és arcformája kerek (4. kép 1). A frizura a homlokot félkörívben övezi. A homlokba fésült hajszálakat hosszú, enyhén ívelt párhuzamos vonalakkal jelezték. A fejtetőn ez a kidolgozás már nem látható. Bal oldalon egy keskeny, párhuzamos vonalakkal ékesített fürt mélyen az arca lehúzódik a fül előtt (4. kép 2). Jobb oldalon az említett felület hiányzik. A jobb szem sérült, a bal szemgolyó elmosódott. Az orr letört, az arc alsó része hiányzik.

Mélyebb sérülések a fejtetőn, a hajviseleten, a homlokban, a szem és az orr felületén láthatók.

A legszűkebb környezetben — az óbudai lelőhelyű, Traianus uralkodásának második felében készült sírkőtörödéken²⁸ ez a kissé hosszított, homlokba fésült férfifrizura tűnik fel. Nagyobb aquincumi műhelyben készíthetett Demianus intereisai lelőhelyű sírtáblája a II. század elejéről, melyhez korban még egy intereisai lelőhelyű relief is csatlakozik²⁹ — a homlokra hosszan lefésült hajjal, de rövid, sima szakállal. Ez utóbbi jelenség az aquincumi férfiportré töredékessége miatt nem tisztázható. Lugióból³⁰ egy igen korai, I. sz. I. felére datált kőemléken csupasz arccal tűnik fel ez a hajviselet. A szentendrei kőtárban őrzött síremlékeken is megjelenik ez a

divatos, korai férfifrizura,³¹ ezek közül viszont kiemelhető a sírkő,³² amelynek domborművén az aquincumi portré technikájához hasonlóan, a homlokban a hosszúkas hajszáljelölés dominál a frizurán. Ezt a frizuratípust képviseli P. Ael. Dases sírkőve Tatabányáról a II. század közepéről, korábbi periódusból egy scarbantiai emlék.³³

Közismert, hogy ez a hosszú vonalakkal jelzett, homlokra fésült hajviselet már a Domitianus-kori gyermeképeken feltűnik, és a Traianus-kori fiúképeken lesz általános.³⁴

Stílussajátosság és a párhuzamok alapján is emlékműket feltétlenül a II. sz. 1–2. évtizedére keltezhetjük.

7. Az aquincumi ásatásokból származik a körülnézetre kidolgozott szobortörödé. L. sz.: 64.11.93=52.331. Méret: 11 × 16 cm. A portré fej és arcformája kissé hosszúkas (4. kép 3–4). A homlokot körülölelő frizurát lapos gerezdekkel faragták ki. A homlok elég magas, néhány vízszintes barázdával. A haj mindkét oldalon, a szem vízszintes tengelyének vonalában a kezdődő szakállal, majd a felső szájvonalában a bajusszal is egybeolvad. A szobrászmunkának csak a nyoma látszik az arcon: a jobb szem sérült, az orr a nyeregűtől hiányzik, a felső és az alsó szájvonal töredékes, sőt még ezt is kettészeli egy törés. Az áll telt, gömbölyű.

Az aquincumi Aelius Quintus síremlékén is feltűnik már a mi portrénkhoz hasonló, elnagyolt, gerezdekkel megmintázott frizura.³⁵ Egy szentendrei reliefsen is hasonló a hajviselet.³⁶ Mindkét emlék szakáll- és bajuszviselete a hajmintázás technikája — a gerezdek alkalmazásával — alapján a II. sz. 40–60 évekre datálható.

8. Sírkő töredéke az aquincumi kőtárban őrzött ismeretlen lelőhelyű férfiportré. L. sz.: 64.11.21. Méret: 24 × 14 cm. A fej az arccal együtt hosszúkas formát alkot (5. kép 1). A frizura éles kontúrral zárul. A haj egybenőtt a szakállal a jobb oldalon, a szem vízszintes tengelyének a vonalában (5. kép 2). A szakáll oldalt, az arcon lehúzódik, az állat keretezi, és felfelé fut a bajuszhoz. Ez utóbbi jelenség a bal oldalon is megfigyelhető.

A szemhéj jelzése a jobb oldalon megtalálható, a bal oldalon viszont elmaradt. A szemgolyón átfúrás nincs.

Az orrot laposra, szögletesre faragták. A szájvonal keskeny, az áll erős. A frizura barázdászerű kiképzése miatt is, a fej a helyi kőplasztika II. sz. középső évtizedeinek alkotása.

9. A valószínűleg aquincumi lelőhelyű, sírkőről levált reliefs-törödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

Ennek a tagolt frizuratípusnak korai jelentkezése Aelius Quintus sírkővén a II. sz. 30–40-es években már látható, de a legjobb helyi párhuzamot a 160–170-es évekre datált, helyi készítésű császárporthé képviseli.³⁸ A brigetioi kőemlék a századvég, a szentendrei sírkőtörödé. L. sz.: 64.11.90=52.342. Méret: 15,5 × 12 cm. A portré hosszúkas fej és arcformájú, frizuráját széles gerezdekkel faragták (5. kép 3), mélyen a homlokba húzódik. A szemhéj kopott. Az orr kifaragását elnagyolták. A feltűnően keskeny ajak is sérült a bal oldalon. Szakáll, bajusz jelenléte nem rögzíthető. A frizura kidolgozása megegyezik az aquincumi Marcus Aurelius-portré hajviseletével.³⁷

²⁵ Itt köszönjük meg Szabó Attila geológus anyagvizsgálatát.

²⁶ L. 23. j.; Schober, A., i. m. 177. kép.; Kuzsinszky B., MKÉ 2 (1908) 83.

²⁷ Barkóczi L., i. m. 39., LI. t. 4.; a Péchy-gyűjtemény egyik kőemléke a szentendrei múzeumban: Ltsz.: 65.59.1.; Erdélyi G., i. m. 63., XLIII. t. 1.; Balla L.—P. Buocz T.—Kádár Z.—Mócsy A.—Szentlélek T., Die römischen Steindenkmäler von Savaria. (Bp. 1971) 110–111., 119. kép.

²⁸ Nagy T., i. m. 112., 14. kép.

²⁹ Erdélyi G., i. m. 156., XXXII. t. 1., XCI. t. 6.

³⁰ CIL III 3322

³¹ Tettamanti S., Szentendrei Ferenczy Múzeum római kőtára. (Szentendre 1970) 4., 11. sz.

³² Ltsz.: 70.27.1. — Őrzik a szentendrei múzeumban.

³³ Barkóczi L., i. m. 37., V. t. 3.; Schober, A., i. m. 123., 139. kép.

³⁴ Poulsen, F., Greek and Roman Portraits in English Country Houses. (Oxford 1923) 73.

³⁵ Legutóbb: Nagy T., i. m. 115., 19. kép.

³⁶ Tettamanti S., i. m. 13. sz.

³⁷ Az aquincumi Marcus Aurelius-portréről: Wegner, M., i. m. 168.

³⁸ Nagy, T., i. m. 152.

³⁹ Barkóczi L., i. m. 37., XLVIII. t. 2–3.; Tettamanti S., i. m. 15. sz.

10. Az ismeretlen lelőhelyű portré sírszobor töredéke lehetett. L. sz.: 64.11.9. Méret: 22,5×16,5 cm. A férfi hosszúkas fejformájú, keskeny arcú (5. kép 4). A haj 2–3 sorban, rövidre vágott, ívelt fürtökkel övezi a homlokot. A frizurát a törésfelületig jól követhetjük. A homlok alacsony. A szemhéj megállapítható, a szemgolyó felfelé irányuló tekintete csak a jobb oldalon észlelhető. Az orrgyök, nyereg jól követhető, az alsó része hiányzik. A száj széles, erősen ívelt, az alsó ajak duzzadt. Az áll kicsi, keskeny.

A szakállt a jobb és bal oldalon a fül felső vonalánál jelezték. A bajuszvonal jelzése az arc bal és jobb oldalán követhető. Párhuzamát a brigetioi és az intercisai II–III. századra datált köemléken találhatjuk meg.⁴⁰ Férfi-portrénk már ezeknek az analógiáknak az alapján is, és a századforduló jellegzetességei miatt is — e korszak munkája.

Ezek a női és férfi szoborfejek és portrék a továbbiakban adalékul szolgálhatnak Aquincum portrészobrászatának feldolgozásához.⁴¹

Szirmai Krisztina

PORTRÄTS UND SKULPTURENKÖPFE IM MUSEUM VON AQUINCUM

Auszug

1. Frauenporträt aus der Zivilstadt von Aquincum. Inv. Nr. 64.11.8.=1953/6/21, Maße: 24×16 cm (Abb. 1/1–4).

Das Motiv des von der Frisur halbbedeckten Ohrs, einer vereinfachten Form des norischen Hauben-Typus sowie die Datierung der Parallelen erlauben eine Datierung auf die zweite Hälfte des 2. Jahrhunderts.

2. Abgebrochener Kopf, stammt vom Relief aus dem Malomdűlő. Inv. Nr. 64.11.22=52.334. Maße: 13×20,5 cm (Abb. 2/1).

Auf Grund der zahlreichen Analogien aus Aquincum bzw. Pannonien dürfte das Porträt im ausgehenden 2., noch eher im ersten, spätestens im zweiten Jahrzehnt des 3. Jahrhunderts gefertigt worden.

3. Relieffragment, ursprünglich zu einem Grabstein im Amphitheater der Zivilstadt gehörend. Inv. Nr. 64.11.20=52.338, Maße: 21,5×13 cm (Abb. 2/2).

Die an Eingeborenenhaartracht erinnernde örtliche „Aquincumer“ Frisur datiert die Entstehungszeit des Porträts, ebenso wie der Schmuck römischen Typus, auf Grund der Analogien auf die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts.

4. Annehmbarerweise aus dem Gebiet der Zivilstadt von Aquincum stammt das folgende Marmorporträt einer Frau. Inv. Nr. 64.11.87=52.346. Maße: 16×10,5 cm (Abb. 3/1–2).

Das Vorhandensein des dünnen, für die Severus-Zeit kennzeichnenden Zopfes und der breiten Haarlocke datiert das Stück auf die Zeit zwischen dem Anfang und den 30er Jahren des 3. Jahrhunderts.

5. Das letzte weibliche Porträt stammt ebenfalls annehmbarerweise aus der Zivilstadt von Aquincum. Inv. Nr. 64.11.11=52.352. Maße: 19,5×23,5 cm. (Abb. 3/3–4).

Auf Grund der allgemeinverbreiteten frühseverischen

Haartracht haben wir ein Produkt des frühen 3. Jhs. vor uns.

6. Ein von einem Grabstein unbekannten Fundorts abgetrenntes Relief stellt das Porträt eines Mannes dar. Inv. Nr. 14×14,5 cm (Abb. 4/1–2).

Das Stück ist infolge der Frisur, die auf die verlängerte Stirn gekämmt ist, auf das 1.–2. Jahrzehnt des 2. Jahrhunderts datierbar.

7. Aus den Ausgrabungen in Aquincum stammt folgendes Stück: Inv. Nr. 64.11.93=52.331. Maße: 11×16 cm (Abb. 4/3–4).

Das Porträt ist infolge der flachen Strähnen der Haartracht auf die 40er–60er Jahre des 2. Jahrhunderts anzusetzen.

8. Der nähere Fundort des Männerporträts im Lapidarium von Aquincum ist unbekannt. Inv. Nr. 64.11.21. Maße: 24×14 cm (Abb. 5/1–2).

Infolge der furchenartigen Ausgestaltung der Frisur muß das Stück ein Produkt der örtlichen Werkstatt aus den mittleren Jahrzehnten des 2. Jhs. sein.

9. Das von einem Grabstein losgelöste Relief stammt wahrscheinlich aus Aquincum. Inv. Nr. 64.11.90=52.342. Maße: 15,5×12 cm (Abb. 5/3).

Die Frisur ist ebenso ausgearbeitet, wie auf den Marcus-Aurelius-Porträt aus Aquincum. Demzufolge ist das Porträt ein Produkt der 60er–70er Jahre des 2. Jahrhunderts.

10. Das Porträt mit unbekanntem Fundort dürfte Bruchstück einer Grabstatue sein. Inv. Nr. 64. 11.9. Maße: 22,5×16,5 cm (Abb. 5/4).

Angesichts der Frisur, der Bart- und Schnurrbarttracht ist das Porträt als ein Werk der Jahrhundertwende anzusprechen.

K. Szirmai

⁴⁰ Barkóczi L., i. m. LV. t. 3.; Schober, A., i. m. 130. 149. kép.

⁴¹ Itt köszönjük meg Molnár Ilonának és Bakos Margitnak a tanulmányhoz készített felvételeket.

AZ ESZTERGOM — SZÉCHENYI TÉRI ÁSATÁS

Középkori városaink régészeti kutatása aránylag rövid múltra tekint vissza. Az első kísérlet és kezdeményezés — nem sokkal a faluásatások megindulása után — a harmincas évek második felében Garády Sándor Budapest területén végzett ásataisaival történt meg.¹ A középkorban épült városokat a második világháború folyamán ért pusztulás — Európa jelentős részén — teremtett lehetőséget nagyobb arányú feltárásukra, szélesebb körű vizsgálatukra. Ebben a vonatkozásban nálunk elsőként ismét a fővárosban, a budai Várhegyen kezdődött el jelentős kutatás, amelynek eredményeként a középkori, gótikus város több épülete és sok építészeti részlete került napvilágra. E munka első eredményeit Gerevich László foglalta össze, felvázolva a XV—XVI. századi gótikus polgár város legfontosabb, sajátos ismertetőjegyeit is.² Az utolsó két évtized alatt a romos épületek helyreállítását megelőző kutatás, az egyéb földmunkákkal és közműfejtéssel kapcsolatos megfigyelések Buda középkori településtörténetének és városfejlődésének több lényeges kérdésére adtak választ.³ Legutóbb pedig a Várhegy ÉK-i részének legkorábbi (XII—XIII. századi) települési képe, a középkori várost részben megelőző településre és a város kialakulásának kezdetére kaptunk fontos adatokat.⁴ Ezek mellett meg kell említenünk a Várhegyen fekvő városhoz szervesen hozzátartozó Szent Péter külvárosban folytatott kutatást is, mely — többek között — következtetéseiben a külváros két különböző települési jellegére világított rá.⁵

Eredményeiben és méreteiben a budaihoz hasonlítható kutatás csupán egyetlen vidéki városunkban, Sopronban folyt. Itt a római falmaradványokra épült ispán-sági vár sánca, a XIII—XIV. századi városfalak és a hozzá tartozó városárok részletének feltárása történt meg.⁶ A középkori város területén végzett épületvizsgálat és falkutatás azt eredményezte, hogy kialakulási folyamatában a budaitól részben eltérő házszerkezetre lehetett következtetni.⁷

Többi városainkban jórészt csupán kisebb méretű kutatásra került sor, amelyek vagy kisebb területre,⁸ vagy egy-egy épület vizsgálatára terjedtek ki.⁹ Közülük viszont ki kell emelnünk azt a néhány, eddig teljesen ismeretlen, középkori maradványokat rejtő épületet (Gyön-

gyös, Ráckeve),¹⁰ amelyek első ízben szolgáltatnak bizonyítékot, hogy mezővárosainkban jelentős, városi épületek is álltak.

Az elmondottakat a következőkben szeretnénk ki egészíteni azzal az ásatással, amely az Árpád-kori Magyarország egyik legjelentősebb városában, az esztergomi királyi város területén folyt.

Az ásatás ismertetése

1960 júniusában az esztergomi Széchenyi téren, a 16-os számú lebontott épület helyén lakóház-építkezés előkészítését kezdték el. A munka a Széchenyi tér 14. számú Bányászotthon előtti járdaszakaszon meszesgödör kiásásával indult, ahol nagyjából É—D-i irányú kőfalmaradvány került felszínre (l. kép, pontozással és vonalkázással határolt terület). A MNM Adattárának megbízásából ifj. Fehér Géza megvizsgálta a területet. A falmaradványokról megállapította, hogy alapozása fölötti része kváderkövekből, kiugró alapozása igen szilárd kötőanyaggal különböző nagyságú, szabálytalan kövekből épült. A meszesgödör három faláról, a kőfalmaradvány külső és belső oldaláról metszetrajzot készített. A meszesgödörből előkerült leletanyag zömét a XV—XVI. századra keltezte.

A lakóház alapozásgödre kiásásának megkezdése után is középkorinak látszó falmaradványok kerültek felszínre, amelyeket a munkások részben szétromboltak. Nagy Zoltán esztergomi múzeumigazgató intézkedésére a földmunkát ideiglenesen abbahagyták. A MNM Adattára a szükségessé vált leletmentő ásatás vezetésével ifj. Fehér Gézát bízta meg.¹¹

A leletmentő ásatást a házalapozás-gödör ÉK-i sarka táján kezdték el, ahol a munkások már helyenkint mintegy 80 cm mélységig ástak le, és falmaradványokat bolygattak meg. Itt nagyobb méretű kváderkövekből rakott középkori épületmaradvány sarka került elő. A meszesgödörben előbukkant É—D-i fal a megtalált falsarok irányába húzódik. A falsarok nagyjából derékszögben megtörve K—Ny-i irányú — az előbbivel egészen egyező szerkezetű — falban folytatódik. Az ÉK-i falsarok közelében, a K—Ny-i falhoz (a saroktól 1,8 m-re) bekötés nélkül kisebb méretű kváderkövekből épített É—D-i

¹ Garády S., BpR 13 (1943) 167—254, 401—438.; Ua., BpR 14 (1945) 397—443.

² Gerevich L., BpR 15 (1950) 121—220.

³ A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai: BpR 19 (1959) 301—364.; A budai vár házainak 1959. évi műemléki kutatásai: BpR 20 (1963) 489—524.; Bertalan Vilmosné—H. Gyürky K., BpR 21 (1964) 345—363.; Lócsy E., BpR 22 (1971) 209—221.

⁴ H. Gyürky K., ArchÉrt 99 (1972) 33—46.

⁵ H. Gyürky K., BpR 22 (1971) 223—242.

⁶ Holl I., ArchÉrt 94 (1967) 155—183.; Ua., ArchÉrt 95 (1968) 188—204.; Ua., 98 (1971) 24—42.

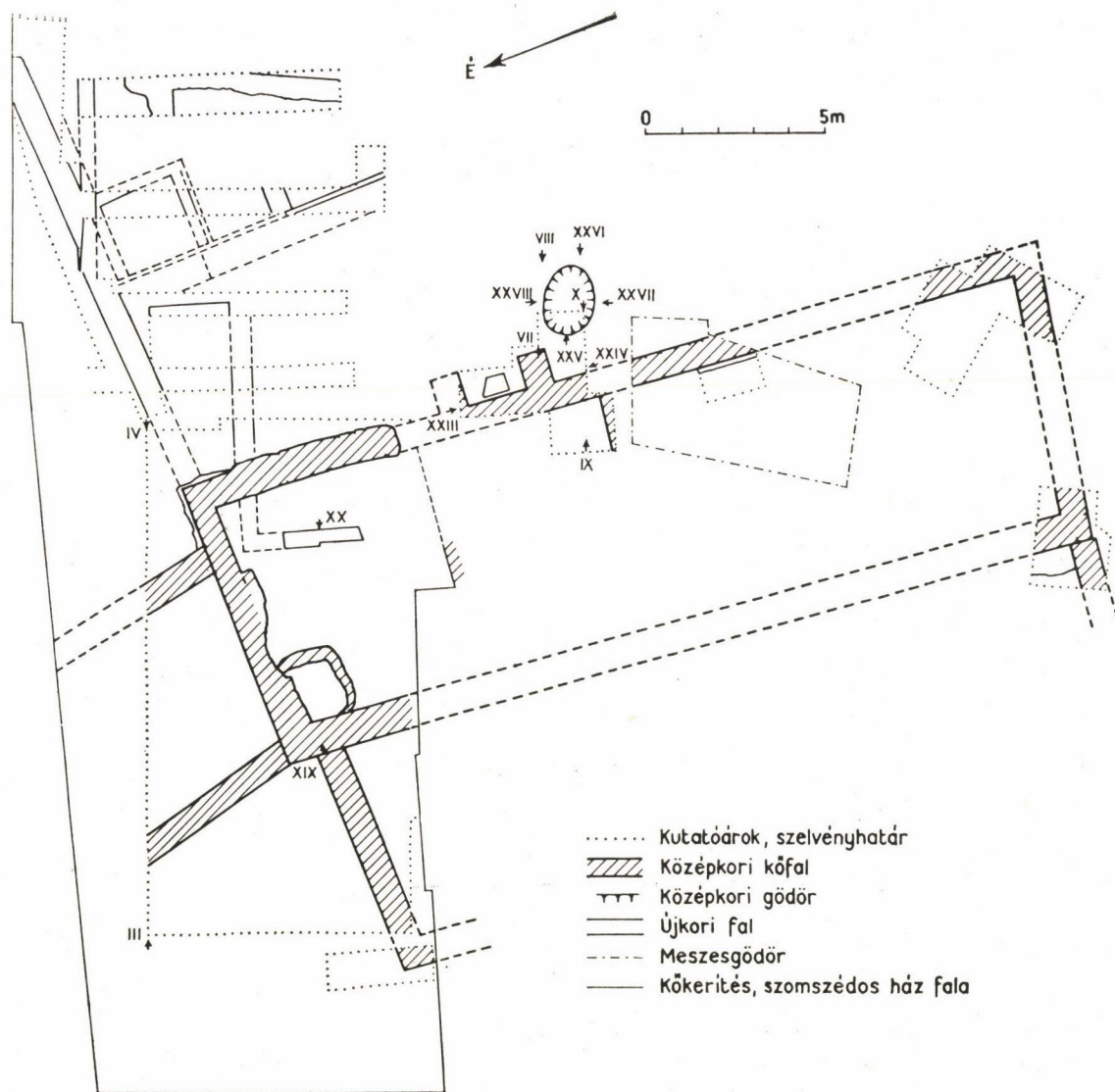
⁷ David F., Magyar Műemlékvédelem 1967—1968. (Bp. 1970) 95—122.

⁸ Komáromy J., HOMÉ 1 (1957) 70—89.

⁹ Bán A., Magyar Építőművészet 5 (1956) 159—162.; Gergelyffy A., Műemlékvédelem 14 (1970) 165—166.; Tóth S., Magyar Műemlékvédelem 1969—1970 (Bp. 1972) 433—434.

¹⁰ Magyarország műemléki topográfiája VII. Heves megye műemlékei I. (Bp. 1969) 86. [Szerk. Dercsényi D.—Voit P.]; Tóth S., Magyar Műemlékvédelem 1967—1968 (Bp. 1970) 387, 389.

¹¹ A leletmentő ásatás — kisebb megszakításokkal — 1960. július 27-től november 4-ig tartott. Az időközben nagyobb méretűvé vált kutatásba Méri István és Kovács Júlia is bekapcsolódott. Az Országos Műemléki Felügyelőség a feltárt épületmaradványok bemutatásával kapcsolatosan az új épület áttervezéséhez szükséges összeget biztosította. A terület műszeres felmérését az MTA Régészeti Kutatócsoportja készítette el. A munkálatokat nagy mértékben hátráltatta a munkaerőhiány, a mélyebb rétegek kutatását pedig hosszabb ideig a feltörő talajvíz is gátolta. Az ásatás feldolgozásra átengedését ifj. Fehér Gézának köszönöm. — A munka rövid összefoglalása: RégFüz 14 (1960) 66—67.; ArchÉrt 88 (1961) 295.

I. kép. Ásatási alaprajz
Рис. 1. План раскопок
Fig. 1. Plan des fouilles

irányú fal csatlakozik (1. kép). A munka folytatása során a középkori falmaradványokra ráépített késő középkori és újabb kori boltozatrészeket, valamint legújabb kori falmaradványokat is találtak (1. kép, 2. kép; III–IV. metszetrajz). A felszínre került épületek alaprajzi vizsgálatát és koruk szerinti elkülönítését a lakóház alapozásgödren kívül három nagyobb és egy kisebb méretű szelvényben folytatták. Ezeken kívül a házalapozás-gödör előterében még beépítésre kerülő területen négy kutatóárokka végeztek kisebb vizsgálatot (1. kép).

Az előbbieken említett nagykváderes épület ÉNy-i sarkát – az ÉK-i sarkához hasonlóan – a lakóház alapozásgödreben, DK-i és DNy-i sarkait pedig kisebb szelvényekkel tárták fel (1. kép).

Az aránylag nagyméretű (mintegy 25 m hosszú, 8,5 m széles, 0,8–0,9 m átlagos falvastagságú) épület később befalazott bejáratát a K-i falban találták meg. A bejárat két oldalán egy-egy pillér állott, amelyek közül az egyik téglalap alaprajzú maradványát teljesen feltárták, a másiknak pedig a szegélyét keresték meg. A bejárat előtt, a járószinten négyszögletes, törött vörösmárvány lap feküdt (1. kép, 2. kép; XXIII–XXIV. metszetrajz).

Az épület padlószintjét sem a lakóház alapozásgödreben, sem pedig a feltárt kis szelvényekben eső épületrészekben nem találták meg, mivel azt a későbbi pincékkel mindenütt szétrombolták. A megtalált középkori épület belsejébe a ma álló épületek pincéi is belenyúlnak.

A nagykváderköves épület viszonylag csekély feltárt részében csupán két osztófal nyomára bukkantak (a bejárat rész kutatására ásott szelvényben). A D-i bejárat pillér közelében, az épület K-i főfalára derékszögben K–Ny-i irányú kőboltozatrészt bontakozott ki, amely a K-i főfalra és egy hozzá hasonló korú, rá derékszögű, nagyjából K–Ny-i irányú osztófal mellé épített falvasztágitásra támaszkodik. Az osztófalnak azonban csak keskeny sávja esett a szelvénybe, s így a szélességét megállapítani nem tudták. Az osztófalat nem kváderkövekből építették. A főfallal egykorúságát biztosan eldönteni nem lehet, de bizonyos jelenségek középkori eredetére utalnak. Az imént tárgyaltan kívül csak a bejárat É-i pillérén túl É-i irányban, attól mintegy 0,9–1 m-re mutatkozott egy másik, K–Ny-i irányú, hasonló falrészlet.

A nagykváderköves épület falának felmenő, kváderes része az eredeti földfelszíntől átlag 2,4 m mélyre, alapozási mélysége pedig 3,7 m-re megy le. Az alapozás

a fal külső és belső oldalán 8–10 cm-es — járószintet jelző—kiugrással, nagy szilárdságú habarcsba rakott kisebb-nagyobb, szabálytalan kövekből készült.

Az épület falazásmódjára — bár csupán az É-i falnak és a K-i fal D-i bejáratí pillér melletti szakaszának belső síkja mutatkozott kváderesnek — a DK-i és DNY-i szelvények falszakaszának vizsgálata arról tanúskodott, hogy az épület falainak belső síkja is eredetileg kváderköves volt.

A nagykváderköves épület ÉNy-i és az ÉK-i sarkához 1,7–1,8 m-re bekötés nélkül egy-egy É–D-i irányú, kisebb kváderes falat építettek hozzá (átlagos vastagsága 0,8 m). Ennek az épületrésznek a falazási szerkezete a nagyobb épületével nagyjából megegyezik; kváderköves falazásmódja azonos, és alapozása is az előbbihez hasonló mélységű. Az említett két kisebb, kváderkövből épült falmaradványra — az épület keletkezésénél jóval később — élére állított lapos kövekből vastag boltozatot építettek rá, amelyet helyenkint barokk téglalakkal is kiegészítettek. Az ÉNy-i falsaroktól kiinduló fal letisztításánál megtalálták a belső kváderköves falsíkot is. A falat a kőboltozat megépítésekor oly módon vastagították, hogy belső síkját a kváderköves É-i főfalhoz igazították. Így az említett K-i toldalékkal (kiskváderköves épületfal) belső síkja lényegében derékszögben áll a nagykváderköves É-i főfal külső síkjára. — A kiskváderköves épület későbbi, boltozattal ellátott falai a Széchenyi tér 18–20. sz. épület udvara alá nyúlnak.

A leletmentő ásatáson a két kváderköves épületnél későbbi épületek is napvilágot láttak. Ez utóbbiakat szabálytalan kövekből építették. Úgy a nagykváderköves épület előtt, mint mögötte az épület irányához igazodó kőfalat figyelhetek meg. Az előbbi a nagykváderköves épület É-i főfalának közvetlen folytatása az ÉK-i sarkánál, az utóbbi pedig az ÉNy-i falsarok közelében (a saroktól 0,8–0,9 m-re D-ebbren) indul ki. Az utóbbi falhoz tartozó épületet — amely kiterjedésében csaknem megfelel a nagykváderköves épületnek — az alapozásgödör DNY-i sarkánál, a gödrön kívül ázott kisméretű kutatóárokkaival, valamint a nagykváderköves épület DNY-i sarka tisztázására ázott szelvénnel alaprajzban rögzíteni lehetett (1. kép). A kváderköves épületek előtt, tőlük K-i irányban feltárt falak nagy része inkább a mai épületek irányítását követi, s így jóval későbbi, mint a nagykváderköves épület mögé Ny-i irányban, annak egész hosszában csatlakozó, méretében is nagyjából egyező épület. Az újabb kori falmaradványok csaknem napjainkig vezetnek bennünket, s egyúttal jelzik a mai tér kialakításának irányát is.

A különböző építkezések korának meghatározása a középkori falakra épített pincék miatt igen nagy nehézséggel ütközött. 1960 szeptemberében a nagykváderköves épület ÉK-i sarkánál, a külső járószint alatti rétegből (2. kép; III–IV. metszetrajz) III. Béla rézpénze került elő, amiből arra lehetett következtetni, hogy az épület a XIII. századnál régebben nem épülhetett. A következő hónapban ugyanezen épület bejáratának közvetlen közelében egészen nagyméretű gödörből (1. kép, 2. kép; XXV–XXVI, XXVII–XXVIII. metszetrajz) több, csaknem ép cserépedény és sok összeállítható töredék került elő. A gödör É-i szélé pontosan követhető, felső szegélyének a kváderköves épület pillérétől kiinduló rétegekbe kapcsolódása jól megfigyelhető. Ezek alapján megállapítható, hogy a gödröt a kváderköves ház építése előtt használták. A kétségtelenül a házhoz tartozó — és a ház ÉK-i sarkánál megtalálhatta is teljesen azonos szerkezetű — külső járószint rétege (2. kép; VII–VIII. metszetrajz) ugyanis magasabban fut, mint ahová a gödör fölötti töretlen, vastag fekete hamus égési réteg becsatlakozik. Nyilvánvaló tehát, hogy a gödör betöltése az épület építése előtt történt, s így a gödör leletanyaga az épületnél régebbi. Ezt a korhatározást egy másik — a nagykváderköves épületen belül talált — gödörből származó

leletanyag is megerősíteni látszott. A gödröt láthatólag az épületnél korábban ásták, és felső szakaszát vastag agyagos köves réteg (szétrombolt, kidobott kemencék maradványai) választják el a felső rétegtől. Az épület alapozásakor számoltak is a gödör lazább szerkezetű földjével, mert ezen a szakaszon mélyebbre alapozták az épületet.

A kváderköves épületek korát követő idők települési rétegeit még az alapozásgödör kiásásának megkezdésekor kitermelték az építő vállalat munkásai.

Az épületeknél régebbi településmaradványokból csak igen keveset tárhattak fel. Az épületekhez tartozó és azokat közvetlenül megelőző időből származó települési rétegek az alapozásgödörnek a kváderes épületek mögötti részén (ahol pince nem volt) mintegy 1,5 m vastagságban maradtak meg. Itt csupán annyit állapíthatunk meg, hogy mintegy 5–7 települési réteg van itt, helyenkint egymástól 15–30 cm távolságban, egészen az alattuk levő kelta-római réteгий. Az őskori rétegek kibontását a nagykváderköves épület alapozása által bezárt szakaszon végezték el, ahol a pincékkel már nagy mélységben kitermelték a földet. A még megmaradt 0,5–1 m-es kultúrrétegben egymásba ázott kelta-római gödröket s alattuk egy kora vaskori, kerek alaprajzú lakógödört bontottak ki (1. kép, 2. kép; XIX–XX. metszetrajz). Egy kelta, földbe ázott ház kemencéjének részlete is előkerült (nagy részét a ház alapozásával vágták el). Ezeket a rétegeket helyenkint középkori vermek bolygatták meg, ill. vágták át. Ezen a szakaszon középkori, pontosabban Árpád-kori ház nyoma már nem volt. A nagykváderköves épület ÉK-i sarka előtt kívül két Árpád-kori gödör vágta át az őskori települési réteget. Itt a két, kváderköves épületnél korábbi, Árpád-kori réteg volt, de épület nyoma nem mutatkozott.

Az épülő lakóház alapozásgödörének DNY-i sarkán túl, a nagykváderköves épülethez Ny felől csatlakozó épület tisztázására ázott kisméretű kutatóárokban — késő középkori településekből származó — több kemenceszint is előkerült. (Közülük az egyiknek a sütfelületéből tetőfedő cserepeket szedtek össze.) A legalsó kemenceszintje a mai felszíntől 190, a középső 180, a felső pedig 172 cm-re van. Ezek fölött a kutatóárokban egy olyan téglából épített kemence is áthúzódik, amely a nagykváderköves épület ÉNy-i sarkától kiinduló későbbi épületfalra települt, s a mai felszíntől 112–119 cm-re van.

A leletmentő ásatás legjelentősebb leletanyaga a nagykváderes épület előtt feltárt gödörből származik (1. kép, 2. kép; XXV–XXVI, XXVII–XXVIII. metszetrajz). A következőkben elsősorban az innen előkerült kerámiát vizsgáljuk meg részletesebben, amelynek révén lehetővé válik a kváderköves épületek pontosabb korhatározása is.

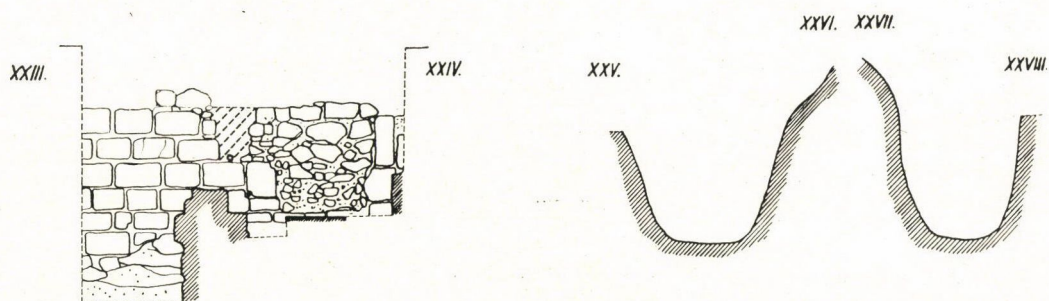
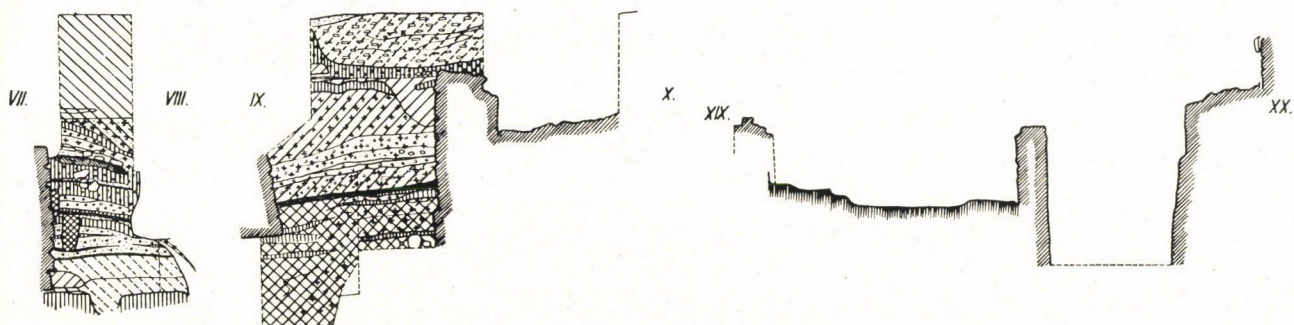
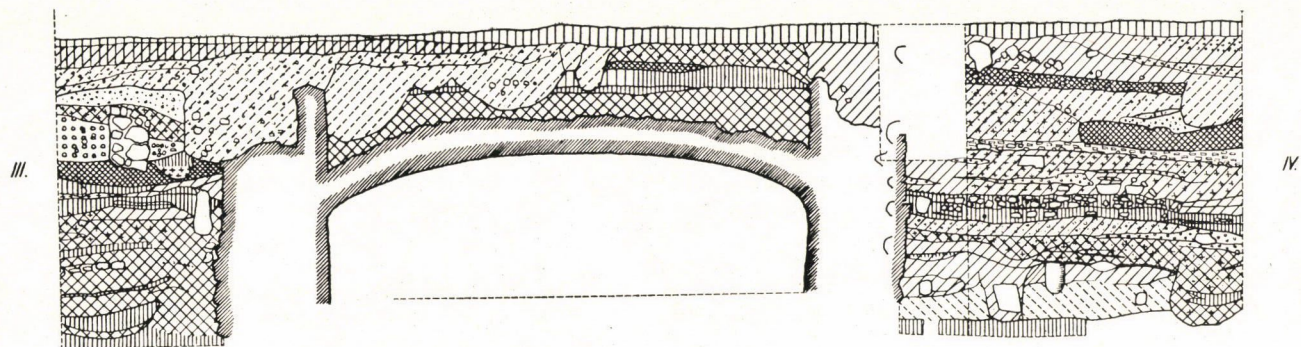
A leletanyag vizsgálata

Mint az előbbieken már utaltunk rá — a leletmentő ásatás során jelentős mennyiségű, elsősorban kerámia leletanyag került felszínre. Egy részük nem pontosan meghatározható, a feltárt épület- és falmaradványokkal nem közvetlenül kapcsolatba hozható rétegekből származik, s ezekkel nem kívánunk bővebben foglalkozni, csupán néhány érdekesebb darabját mutatjuk be.

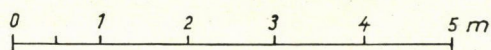
Az előkerült középkori leletanyag a korai Árpád-kortól (X–XI. század) kezdve a késői középkorig (XVI–XVII. század) mindegyik századot felöleli, ami a királyi város ezen részének állandó lakottságát is bizonyítja. Az innen származó legrégebbi középkori (X–XI. századi) tárgyak közé sorolhatjuk a cserépüst felső részének töredékét (3. kép). Barnára égett agyagból készült, pereme kívülről szögletes bordává szélesedik, falát a pereme alatt mélyen bekarcolt fésűs hullámvonalköteg díszíti.¹² Néhány kívülről barnásvörös színű, simított fényes felületű edényfal-töredék fordul elő, melyet az Árpád-kor.

csak fésűs bekarcolásos hullámvonalas X–XI. századi üsttöredékek ismertek Dél-Moldvából, a Pruttól Ny-ra eső területről. Coman, Gh., SCIV 20 (1969) 290–291., XI. t. 9, 14, 15.

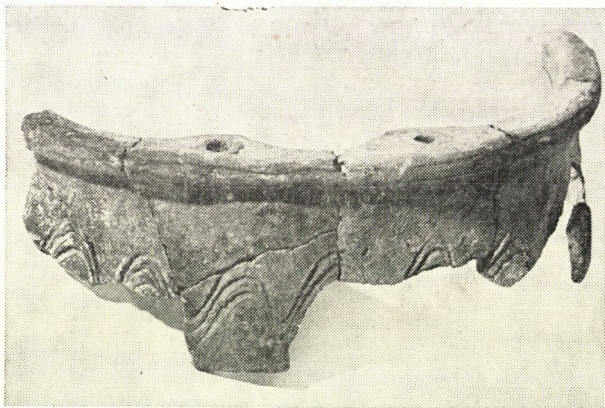
¹² A cserépüstök között fésűs hullámvonalas díszítés ritkán fordul elő. A Zsitva melletti hurbanovoi Abadomból (Ógyalla) rekonstruáltan kiegészítettet közöltek. Čaplovič, P., SA 13 (1965) 243., 9. kép 2.; Ugyan-

	humusz		feltöltés		kő
	agyag		töltélföld, omladékréteg		tégla
	homok		hamu, faszén		kavicsos járószint
	kavics, sóder		kiszedett fal laza törmeléke		járószint
	téglatörmelék		újkori beásás		cölöp- és karólyuk
	habarcsréteg		újkori laza föld, laza törmelékeny réteg		kőfal (kváder)
	sárréteg		őskori kultúrréteg		kőfal

2. kép. Metszetrájzok
Рис. 2. Профили
Fig. 2. Dessins de coupes

3. kép. Cserépüst töredék a házalapozás-gödör Ny-i fala közeléből

Рис. 3. Фрагмент глиняного котла, найденный недалеко от западной стены ямы фундамента дома

Fig. 3. Fragment d'un chaudron de terre trouvé près du mur occidental de la fosse de fondement

4. kép. Talpas cseréppohár a nagykváderköves épület ÉNy-i sarkában levő kútból

Рис. 4. Глиняный кубок на подставке из колодца в северо-западном углу здания из крупных квадратных камней

Fig. 4. Gobelet de terre livré par le puits se trouvant dans l'angle nord-ouest de l'édifice à grandes pierres de taille

ban kis mennyiségben ugyan, de nagy területen használhattak.¹³

¹³ Legutóbb: *Parádi N.*, FA 22 (1971) 130.

¹⁴ A kerámia anyagban különleges formája alapján eredetileg más anyagból készült pohár cserép-utánszatára gondolhatunk.

¹⁵ *Holl I.*, BpR 16 (1955) 175., 50. kép.

A nagykváderköves épület ÉNy-i sarkában, a felső részében kibontott kútból származik egy finom iszapolt sárgásfehér színű, vékony falú talpaspohár (4. kép). Talpának összeszűküléséhez gömbös teste és magas, kissé töleséren kiszélesedő nyaka csatlakozik. Pereme keskeny bordával tagolt. Hasát sűrű, keskeny bekarcolások díszítik. Ilyen formájú cseréppohár egészen ritkán fordul elő a középkori edények között.¹⁴

A leletanyagból néhány osztrák készítményt is meg kell említenünk. Egészen érdekes darab a szürke színű állatfejes kiöntőtöredék (5. kép), amely állatfejes kiöntőkkel díszített kannához tartozott. Kiöntőnk a budai várpalota ásatásának XIII. század végi pénzrel keltezett 40. gödrében találttal csaknem teljesen egyezik¹⁵ és ennek a korát is ugyanerre az időre határozza meg. A Bécstől ismert kanna és az állatfejes kiöntős töredékek a magyarországiak (budai várpalota, Dísz téri pincekút, Visegrád) bécsi készítését valószínűsítik.¹⁶ A világosbarna színű cserépedény legömbölyített peremének kicsücskösödésén felülről három kisebb ovális bemélyedés látszik (6. kép 2). A másik grafitos anyagú, legömbölyített peremfal-töredék valószínűleg alacsonyabb fülesfazékhoz tartozott. A peremen mélyen bemetszett bélyeget figyelhetünk meg; a T betű felső, vízszintes szárának végéhez egy-egy függőleges vonal csatlakozik (6. kép 1).¹⁷ A bemetszett bélyegek a XIII. századi osztrák edényeken fordulnak elő.¹⁸ Korát erre az időre tehetjük. Ezzel egyező bemetszett jegyet az eddig ismert anyagban nem találtunk.

Az imént bemutatottaknál azonban számunkra fontosabb a nagykváderes épület bejárata előtt, a közvetlen közelében kibontott gödör leletanyaga. A nagykváderköves épülethez csatlakozó és a gödör fölött húzódó rétegek azt bizonyították, hogy a gödör használata és betöltése az épület építése előtt történt. Így tehát egy igen jól lezárt és korban is jól körülhatárolható emlékanyagra építhetünk, amelyből nemcsak egy nagyobb korszak kerámiáját ismerhetjük meg, hanem ennek korhatározása révén a közvetlen közelében levő épület korát, építési idejét is pontosabban meg tudjuk állapítani.

A gödör kissé ovális formájú, átmérője 1,6–1,9 m, mélysége a korabeli járószint alatt nagyjából 2,2 m-re volt, a feneke felé kerekedve összeszűkül (1. kép, 2. kép; XXV–XXVI, XXVII–XXVIII. metszetrajz). Az innen előkerült leletanyag csaknem teljes egészében kerámiából állt; a sok töredék mellett több majdnem ép és kevésbé töredékes edény is volt köztük. Ez utóbbiak fekvő és álló helyzetben voltak, de semmi sem utalt arra, hogy a gödörben valamilyen szabályos rendben helyezkedtek el. A kibontás során voltak olyan edények is, amelyek töredékeit egy-egy csomóban találták meg, ami arra utal, hogy a gödörbe ép vagy nagyobbrészt ép állapotban jutottak és benne törtek vagy nyomódtak össze. Az edények nagyobb része hosszabb használatról tanúskodik; kívülről koromfoltosak, helyenkint koromréteg égett rájuk. A gödörből — az össze nem állítható töredékek mellett — összesen hetvennél több edény származik, amelyekből mintegy 11–12 alig vagy kevéssé volt sérült. Formájukban, méretükben eléggé változatos képet tárnak elénk, és néhány egészen ritkán előforduló edényt is találtunk köztük. Az edényanyag vizsgálatánál a jelentős részükről fellelhető, erősebb használatból eredő égés és kormos felületük színük szerinti csoportosításuknál nehézséget okozott. Az anyaguk és színük alapján történt szétválasztás mellett formájuk szerint felsorolva tekintjük át őket.

Sárgásfehér színű edények

A kerámia anyagnak aránylag kis része áll sárgásfehér színű edényekből, s közülük a legtöbb kisméretű. Két kisebb, tojásdad alakú cserépfazék öblösödő,

¹⁶ *Holl I.*, BpR 16 (1955) 175., 51. kép.

¹⁷ A bemetszett jegy lényegében a T betű felső szárának a H betűvel összekapcsolása.

¹⁸ *Holl I.*, BpR 16 (1955) 172., 174., 57. kép: 58 (1–63) 1.

keskenyedő szélű peremben végződik. Hasát és vállát sekély hornyolatok díszítik (7. kép 1, 3). Csaknem egészen egyezik velük egy cserépbögre, melynek testét keskeny, széles hornyolatok díszítik. Több vékony falú cseréppohár van a sárgásfehérek között. Keskeny fenekük fölött erősebben kihasasodó testük szélesebb szájban folytatódik, és egészen egyszerű, lekerekített szélű peremben végződik. A poharak testét sekély hornyolatok díszítik (7. kép 4–5). A cserépesészek kissé kihajló peremének széle lekerekített, keskeny fenekük fölött erősen kiszélesedő testüket többsoros, sekély hornyolat tagolja (7. kép 7), a 7. kép 8. számú hasán kétsoros, mély bekarcolás is látszik. A bemutatott edények párhuzamait mind a budai várpalota,¹⁹ a Dísz téri pincekút,²⁰ mind a visegrádi királyi palota I. Lajos király szerezsenfejes denárjával (1373–1382) keltezett, zárt rétegében megtaláljuk.²¹ Mindezek alapján korukat a XIV. századra határozhatjuk meg, csupán a 7. kép 8. számú csészéje áll közel a XIII. századiakhoz.

Itt kell szólnunk a festéssel díszített cserépkancsóról. A gömbös testű edény peremét sekély hornyolat tagolja, széles nyakának alsó részét enyhe ívelésű, széles fül kapcsolja össze a hasával. Testét alul egysoros, felül kétsoros vízszintes, közte pedig ötször ismétlődő, kettős félkörös, vörös színű, széles festett sáv díszíti. A felső kétsoros vízszintes és az alatta levő kettős félkörös sáv között festett pontsor van. A perem és a fül hornyolatában vörös színű festés látszik (7. kép 6). Kancsónkhoz hasonló díszítésű és elrendezésű töredékek a budai várpalota ásatásából XIII. századi leletekkel kerültek elő,²² a teljes díszítőrendszer azonban ezen láthatjuk. A kancsó korát a budaiaknál fejlettebb formája alapján inkább XIV. századnak állapíthatjuk meg. Részben hasonló díszítőrendszere volt egy másik kisebb cserépkancsónak, amelynek csak töredékei maradtak meg.

A gödör edényei közül a három lábon álló, kis, füles cserépfazekat mint egyedülálló darabot emelhetjük ki. A halvány szürkésbarna színű (eredeti színe valószínűleg sárgásfehér volt, csak a sok használatától vált szürkésbarnává), kissé zömök formájú fazék testét sekély hornyolatok díszítik, kiszélesedő, öblösödő szája szögletes peremben végződik. Vállát a hasával kerek formájú, ovális keresztmetszetű, kis fül kapcsolja össze. A fazék fenekének szélétől egymástól egyforma távolságra három négyyszögletes láb csontja ágazik ki, amelyek közül kettő majdnem a tövéig le van törve, a harmadik kevésbé hosszabb, de ez is törött (7. kép 2). Így a lábak teljes magasságát nem lehet megállapítani.

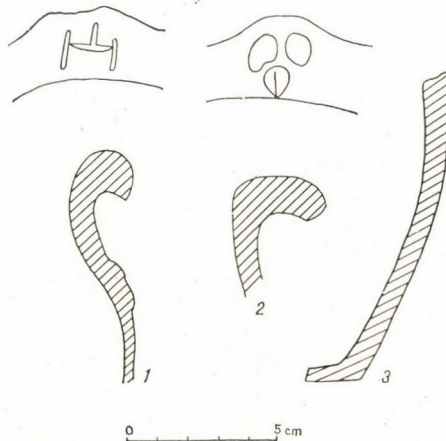
Ha a cserépfazekat a füle és a lábak nélkül vizsgáljuk, azt látjuk, hogy hasonló formájú fazék a középkori kerámia anyagban előfordul. A budai várpalota XIII. század végi – XIV. századi leletei között akad olyan barna színű kis cserépfazék, amelynek formája és mérete is hasonlít hozzá.²³ Ennek, valamint a gödörből felszínre került kerámia korának figyelembevételével lábas fazekunkat a XIII. század végére – a XIV. század első felére határozhatjuk meg. Számunkra kora azért is fontos, mert a hazai fazekasság készítményei között lábasokat csak a XV. században találunk először.²⁴ A magyarországi középkori kerámia emlékanyagban a legrégebbi, fogantyúval ellátott lábasok a budai várhegy területén

5. kép. Állatfejes kiöntőcső a nagykváderköves épület ÉK-i sarkától

Рис. 5. Носик сосуда, украшенный головой животного, из северо-восточного угла здания из крупных квадратных камней

Fig. 5. Bec verseur en forme de tête d'animal trouvé dans l'angle nord-est de l'édifice à grandes pierres de taille

6. kép 1–3. Cseréptöredékek perembélyege és profilja. Az ásatás különböző helyéről

Рис. 6. 1–3. Венчики с печатью и профили фрагментов посуды из различных мест раскопок

Fig. 6. 1–3. Marques de rebord et profils de tessons. Trouvés à plusieurs endroits des fouilles

kerültek elő. Ezek a XIII. század végétől származnak, és az osztrák fazekasok technikailag legfejlettebb készítményei közé tartoznak.²⁵ Egy részük belsejét sötétzöld vagy sárga mázzal vonták be.

¹⁹ Holl I., BpR 20 (1963) 72. kép 4, 7–9.; 73. kép 2., 74. kép 1.

²⁰ Holl I., Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. StudArch 4 (Bp. 1966) 34. kép 8, 36. kép 1–6.

²¹ Héj M., Visegrád. (Bp. 1956) 45., 31. kép (a közepe cseréppohár).

²² Holl I., BpR 20 (1963) 340., 68. kép 6. Más formájú és fordított félkörös díszítésű kancsó a XIII. század végétől a Dísz téri pincekútból: Holl I., StudArch 4 (1966) 6. kép, 30. kép 5.

²³ Holl I., BpR 20 (1963) 73. kép 16.; Peremkialakításában a XIII. századiak között is vannak hasonlóak. Holl I., BpR 20 (1963) 67. kép 3.; Holl I., StudArch 4

(1966) 29. kép 4.

²⁴ Ezek a belülről mázzal bevont, háromlábú füles bögrék és nyeles lábasok, a budai fazekasok készítményei, és mindkét edényforma teljes kialakulását mutatják: Holl I., BpR 20 (1963) 351–352., 39–40. kép, 78. kép 5. – A háromlábú füles bögréket és lábasokat a tőlünk távolabbi nyugati területeken már a XII. század végétől, a XIII. században szélesebb körben használták, amelyet pénzekkel a XIII. század második harmadára keltezett, kétfülű lábas fazék bizonyít: Lobbedey, U., Untersuchungen mittelalterlicher Keramik vornehmlich aus Südwestdeutschland. (Berlin 1968) 49–50., XLIV. t. e. 9.

²⁵ Holl I., StudArch 4 (1966) 17–18., 33. kép 4, 7–8.; Holl I., BpR 16 (1955) 175., 48. kép.

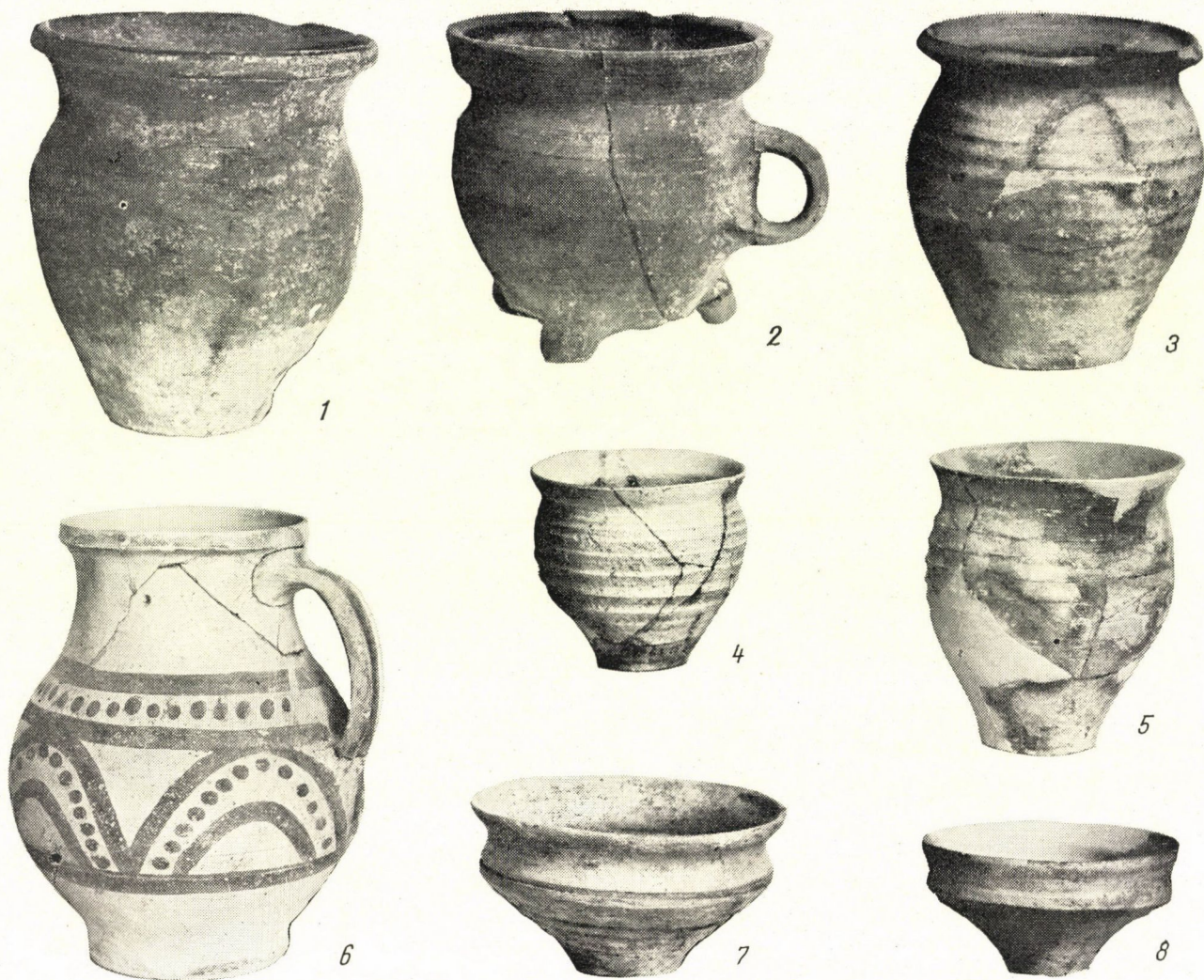

Рис. 7. 1—8. Сосуды желтовато-белого цвета из ямы перед зданием из крупных квадратных камней
Fig. 7. 1—8. Vases de couleur blanc-jaune livrés par la fosse se trouvant devant l'édifice à grandes pierres de taille

Közelebbi vizsgálattal megállapíthattuk, hogy a kis cserépfazék korongolása, kidolgozása a vele egykorú edényekkel teljesen egyezik. A füléről és a lábáról viszont nem mondhatjuk ezt, észrevehetően különbözik a fazék gondosabb megformálásától. A fül vékony, kezdetleges kialakítása, kicsiny, erősebb fogásra alkalmatlan mérete, a fazék testén szokatlan helyen elhelyezése arra utal, hogy készítője nem találta meg a legalkalmasabb és legcélszerűbb kialakítási formát és elhelyezési módot. Ugyanígy a lábak vastag, otromba megformálása is ezt támasztja alá.

Az új edényforma megalkotásánál a kiindulás helyes volt, mert a legegyszerűbb kialakításra törekedett: a használat során jól bevált és általa készített fazék felhasználásával alakította ki az új edényt. Nincs kizárva, hogy készítője az osztrák cseréplábasokat ismerte és ezek ismeretében próbálkozott elkészítésével. Függetlenül azonban ettől, itt hazai fazekasnak a budaiaknál legalább egy évszázaddal korábbi kísérletére következtethetünk.

Halvány barnásvörös, barnássárga színű, fényes felületű edények

Külön csoportként kell tárgyalnunk azt a néhány edényt, amelyek főként anyagukban, kidolgozásukban, de formájukban és díszítésükben is eltérnek az eddig

látottaktól. Elsősorban finoman iszapolt anyagukat, igen gondos megmunkálásukat, jó égetésüket, fényes felületüket kell említenünk. A másik közös, formai ismeretjelük, hogy mindegyik folyadék (egy részük ital) tartására szolgáló edény volt.

Az alacsony talprésze fölött tojásdad testű füles korából két, egymással teljesen egyező fordul elő. Peremét és vállát háromsoros, hasát pedig négy soros borda díszíti (8. kép 1). Színében, anyagában és díszítésében erősen hasonlít hozzá a rekonstruáltan kiegészített, magasnyakú, eredetileg valószínűleg füles cserépkancsó (8. kép 2). Peremét egysoros vastag, közvetlen alatta háromsoros keskenyebb, a nyak és a váll találkozásánál egysoros, a hasán pedig négy soros borda díszíti. Ebben a csoportba tartozik a gömbös testű kis palack, a hasán egysoros hornyolattal (8. kép 3). A 8. kép 4. számú, különös alakú csészét is ide sorolhatjuk, amelynek az eddig ismert anyagban nem találtuk párhuzamát. Egészen zömök, erősen kihasasodó teste keskeny, éles bordával tagolt nyakban folytatódik és elvékonyodó peremben végződik.

A középkori kerámia emlékanyagból mint nagyon ritkán előforduló edényformát említhetjük a cserépkulacsot. A gödörből származó kulacs barnássárga árnyalatú színe kissé eltér az előbbiektől, de egyező finom anyaga és a díszítésében mutatkozó hasonlósága alapján ehhez a csoporthoz kell sorolnunk. A cserépkulacs kissé

8. kép 1–4, 6/a–b. Halvány barnásvörös, barnássárga színű, fényes edények a nagykváderköves épület előtti gödörből. — 5. Mázas cserépkulacs. Szolnoki vár. — 7/a–b. Cserépkulacs. Zalavár-Récéskút

Рис. 8. 1–4, 6/a–b. Блестящие сосуды бледнокоричневато-красного и коричневатого-желтого цвета из ямы перед зданием из крупных квадратных камней. — 5. Глазурованная глиняная фляжка. крепость в Солноке. — 7/a–b. Глиняная Фляжка. Залавар-Речешкут

Fig. 8. 1–4, 6/a–b. Vases luisants rouge-brun, jaunes et brun, livrés par la fosse se trouvant devant l'édifice à grandes pierres de taille. — 5. Gourde verni. Châteaufort de Szolnok. — 7/a–b. Gourde de terre. Zalavár-Récéskút

lapított félgömb alakú; az egyik oldala kerek, egyenes falú, amelyhez kisebb összeszűkülése után kissé lapított félgömb alakú teste csatlakozik. Lapított félgömbös testét több sávban körbefutó bordák díszítik. Testéből felül, a két fülével egybeépített, a lapos oldala felé kissé ferde irányú kiöntőcső, a lapított félgömbös testének aljából pedig egy-egy támasztólábacska ágazik ki (8. kép 6/a–b).

A régészeti emléanyagot áttekintve azt látjuk, hogy a cserépkulacsok a görög-római kortól kezdve a népvándorláskorok keresztüli nem nagy mennyiségben, de nagy területről ismertek.²⁶ A hazai régészeti anyagban elsőként az avar temetőkből, sírok mellékeleteiként fordulnak elő gyakrabban.²⁷ Formájuk alapján egy-két változatuk van (a leggyakoribbak; mindkét oldalán kissé hasasodó, félgömbös, lapított félgömbös testű).

A középkori emléanyagban is a cserépkulacsok ko-

rábban kialakult néhány formai változatát találjuk meg. A magyar középkorból csupán Radnóti Aladár zalavár-récéskuti ásatásából, a bazilika É-i hajójában feltárt kút cserépleletei között említ egy cserépkulacsot.²⁸ A kútból származó kerámiát az egyik edényben talált 11 db. I. Lajos, Mária királyné és Zsigmond pénz alapján a XIV–XV. századra határozta meg. Számunkra ez a tárgy nemcsak aránylag pontos korhatározása miatt fontos, hanem azért is, mert anyagában, színében, formájában, testének tagolásában csaknem egészen egyezik a Széchenyi térivel. Különbség inkább méretében látszik, mivel a zalavár-récéskuti az előbbinél valamivel kisebb (8. kép 7/a–b). Kulacsunkat a vele egy csoportba tartozó finom anyagúak és a gödörből származó többi edény kora alapján a XIV. századra határozhatjuk meg, és a zalavár-récéskutira is ezt a pontosabb korhatározást fogadhatjuk el.²⁹

²⁶ A kulacsok részletes, a különböző korokban előfordulását is sorraevő, történeti feldolgozását Nagy László [DuSz 7 (1940) 14–31.] dolgozatában találjuk.

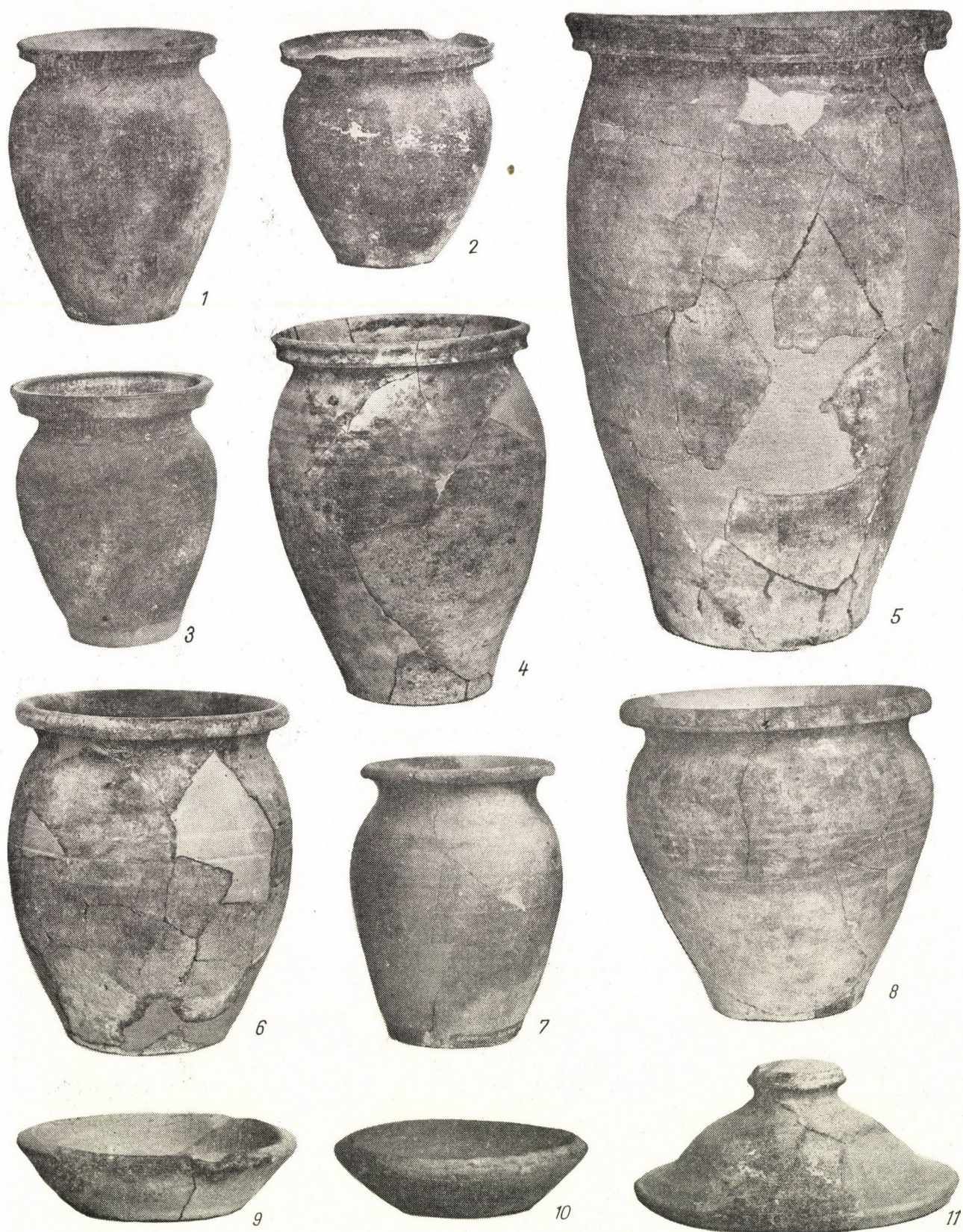
²⁷ Horváth T., Az üllői és kiskőrösi avar temető. AH 19 (Bp. 1935) 87–88, 93–95., XLIII–XLV. t.

²⁸ Radnóti A., Études Slaves et Roumaines I (1948) 29.

²⁹ Radnóti Aladár idézett dolgozatában azt írja, hogy a pénzeket a kút közepmagasságában találták. Azt viszont nem említi, hogy a kulacs alatta vagy fölötte került elő, ami keltezését pontosabbá tette volna.

9. kép 1—4. Halvány barnászörös színű edények. — 5—7. Halvány sárgásbarna színű edények. A nagykváderköves épület előtti gödörből
 Рис. 9. 1—4. Сосуды бледнокоричневато-красного цвета. — 5—7. Сосуды бледножелтовато-коричневого цвета. Находки сделаны в яме перед зданием из крупных квадратных камней
 Fig. 9. 1—4. Vases rouge-bruns claires. — 5—7. Vases brun-jaune claires. Livrés par la fosse se trouvant devant l'édifice à grandes pierres de taille

10. kép. 1—11. Halvány sárgásbarna színű kerámia a nagykváderköves épület előtti gödörből
 Рис. 10. 1—11. Керамика бледножелто-коричневого цвета из ямы перед зданием из крупных квадратных камней
 Fig. 10. 1—11. Céramique brun-rouge claires, livrées par la fosse se trouvant devant l'édifice à grandes pierres de taille

11. kép 1—3. Halvány sárgásbarna színű edények. — 4—6. Barna színű edények. — 7—9. Osztrák kerámia. A nagy-kváderköves épület előtti gödörből

Рис. 11. 1—3. Сосуды бледножелтовато-коричневого цвета. — 4—6. Сосуды коричневого цвета. — 7—9. Австрийская керамика. Находки обнаружены в яме перед зданием из крупных квадратных камней

Fig. 11. 1—3. Vases brun-jaune claires. — 4—6. Vases bruns. — 7—9. Céramique autrichienne. Livrée par la fosse se trouvant devant l'édifice à grandes pierres de taille

Középkorunk későbbi szakaszából is rendelkezünk olyan tárggyal, amely további használatukat bizonyítja. A szolnoki vár területén végzett régészeti megfigyelőmunka során összegyűjtött leletek között volt az a cserépkulacs töredék, amelyet rekonstruáltan sikerült ki egészíteni. Formája az előbbiekhöz közelálló; egyenes falu oldalához kerek, abroncsszerű és domborodó, gömbszelet alakú rész csatlakozik, amelynek bordával körülvett közepe ismét egyenes falú. Az éles tagolású kiöntőcsővétől különálló, átfúrt bütyökszerű füle van. Lényeges különbséggént kell említenünk, hogy felületét kívülről sárgászöldes színű máz borítja (8. kép 5). Sárgásfehér színű anyaga, kiöntőcsőve és mázával is hasonlóságot mutat azokkal a tojásdad vagy gömb testű, füles cserépkorsókkal, amelyek domborodó válla éles töréssel a cserépkulacsunkkal egyező, tagolt, szűk nyakban és peremben végződik.³⁰ Ezek a cserépkorsók a pénzekkel keletkeztek alapján a XVI. század második feléből és a XVII. századból származnak. A felsorolt egyezések alapján korát ugyanerre az időre határozhatjuk meg, és készítési helyét is az északi országrész déli területére feltételezzük.

Két XIV. századi cserépkulacsunkat tovább vizsgálva, arra következtethetünk, hogy nem teljesen önálló formai alkotások, hanem más anyagból készültek, a fából esztergályozott kulacsok utánzatai. Ennek igazolására egy példát említenék, amelynél a fakulacs olyan állapotban maradt meg, hogy formáját többé-kevésbé meg lehetett állapítani. A kölni dóm ásatásakor a VI. század második felében eltemetett frank fiúcsontváz mellől származó fakulacs formája a mi kulacsainkhoz áll közel.³¹ A cserépkulacsok használatánál egy lényeges kérdésre kell rámutatnunk. A fakulacsok azzal a céllal készültek, hogy a hosszabb útra indulók italukat, szomjuk enyhítésére könnyen magukkal vihessék. Törékeny voltak miatt azonban a cserépből készültek erre nem voltak alkalmasak. Ezeket tehát elsősorban asztali díszedényként használhatták.³² A cserépkulacsokkal itt egy olyan esetet figyelhetünk meg, amikor egy más anyagból készült, a használat által támasztott követelményeknek nagyon jól megfelelő edényformát vesznek át, de anyaguk törékenysége folytán a legfontosabb követelménynek (az útközbeni külső behatásoknak) nem felelhetek meg, és így csak korlátozottan juthattak szerephez.

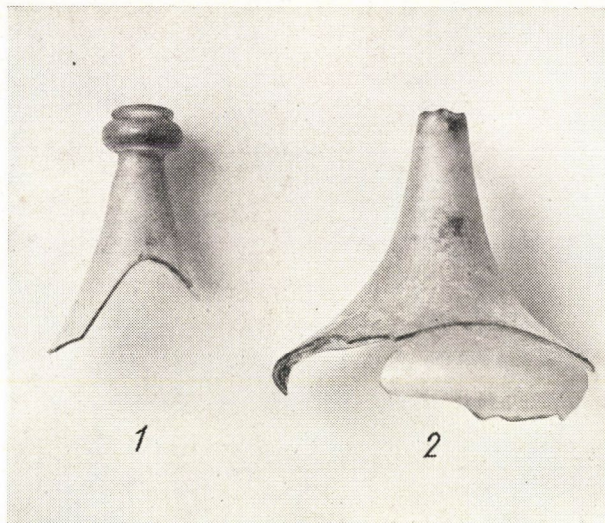
Áttekintve a bemutatott egészen finom anyagú edényeket, díszítésükben fontos egyezést ismerhetünk fel. A füles cserépkorsón, kancsón és a két kulacson ugyanazt a rendszerű, egy vagy több bordából álló díszítést találjuk, ami az anyaguk hasonlóságát is figyelembe véve azonos készítési helyre enged következtetni. A két cserépkulacs esetében már utaltunk a fakulacsokkal fennálló formai hasonlóságra. A faedényekkel fennálló egyezést a két cserépkorsóra is vonatkoztathatjuk, amelynek XIV. századi hazai párhuzamát említhetjük. A budai Dísz téri pincekútból származó esztergályozott fapalack testét ugyanis cserépkorsóknak hasonló bordakötegek díszítik.³³

³⁰ Ezeknek a korszaknak egy ép példányát az 1936. évi budapest-tabáni ásatás 37. számú gödréből mutatam be: *Parádi N.*, ArchÉrt 90 (1963) 226., 8. kép.

³¹ *Doppelfeld, O.*, Germ 42 (1964) 180–181., XLII. t. I., 15. kép.

³² Talán részben ez a magyarázata annak, hogy a középkori emlékanyagban aránylag kevés fordul elő. Átfúrt fülükön függesztéstől eredő kopást nem találunk. Fülükön keresztül függesztve aligha használták, hanem az alsó részükön levő támasztó-lábcskára állíthatták le.

³³ *Holl I.*, StudArch 4 (1966) 52., 60. kép 3, 61. kép. A fapalack díszítő bordakötegeit a hasonló fémedények összeillesztési helyeit alkotó bordákról származtatjuk. Cserépedényeink esetében viszont a faedények díszítőrendszerére gondolunk, részben azért, mert a faedényeket a fémedényeknél sokkal nagyobb mennyiségben és szélesebb körben használták. — A 8. kép 4. számú csészénél a Dísz téri pincekútból származó esztergályozott fa-

12. kép 1–2. Üvegpalack-töredékek. — 3–4. Csont szánkótálp. A nagykváderköves épület előtti gödréből
Рис. 12. 1–2. Фрагменты стеклянной бутылки. — 3–4. Костяное полозье санок. Находки обнаружены в яме перед зданием из крупных квадратных камней
Fig. 12. 1–2. Fragments of flacons de verre. — 3–4. Ski en os. Livré par la fosse se trouvant devant l'édifice à grandes pierre de taille

kupával fennálló bizonyos formai rokonságra utalhatunk. *Holl I.*, StudArch 4 (1966) 51., 60. kép 1–2.

Az elmondottakból arra következtethetünk, hogy a cserépkulacs a többi finom anyagú edénnyel egy műhelyben készült, amelyben elsősorban folyadéktartó asztali edényeket állítottak elő és egy részüknél (kulacs, korsó) a fából esztorgályozott edények forma- és díszítérendszerét — elemeit használták fel. Készítési helyét — a hozzá anyagában és részben formájában közelálló néhány visegrádi edény alapján³⁴ — valószínűleg Esztergom vidékére helyezhetjük. Piaci körzete, úgy látszik, nem nagy területre terjedt, mert a budai várhegy XIV. századi anyagából mindeddig ilyen edényeket nem ismerünk.³⁵

Halvány barnásvörös színű edények

Az ide tartozó edényeket egy élénkebb és egy halványabb barnásvörös színű kis csoportra oszthatjuk. Az erősebb színűekhez egy fazék, bögre és tál tartozik. A többitől abban különböznek, hogy a fenekükön a korongról levágás látszik, tehát valószínűleg fejlettebb típusú korongon készültek. A fazék nyúlánk, felső részében kihasasodó teste széles nyakban és legömbölyített szélű peremben végződik. Hasát és vállát keskeny és mély bekarcolás díszíti (9. kép 2). A kicsiny bögrénél a fenéke fölött erősen kihasasodó testét sekély hornyolatok díszítik. A peremét még a földbe kerülése előtt körben lefordították. A széles, vastag falú cseréptál teste a szája felé keskenyedő ki. Egy helyen kiöntővé formált peremét kívülről borda és alatta hornyolat tagolja (9. kép 1). A fazék legömbölyített pereme az osztrák fazekakéra emlékeztet, a tál esetében pedig formailag legközelebbi rokon daraboknak az osztrák tálakat tarthatjuk, amelyeket először a XIII. századi leletanyagban találunk meg.³⁶ A tárgyalt edényeket nagy valószínűséggel a XIV. századra határozhatjuk meg.

A halványabb színűek közül az egyik fazéknak vastag fala, tojásdad alakú teste és kihajló, legömbölyített pereme van, hasát és vállát hornyolatok díszítik. A másik egészen nagyméretű, nyúlánk formájú fazék, melynek teste felső részében hasasodik ki, és szögfejlő formájúra alakított pereme van. Vállát keskeny, sekély bekarcolások díszítik (9. kép 4). A kisebb fazék peremével rokon, sárga színű, legömbölyített peremű a budai palota XIV. századi anyagából említhetünk.³⁷ A nagy fazék formai megfelelőjét nem ismerjük, de tagolt, szögfejlő alakú peremkialakítása a XIV. századiakéval egyezik,³⁸ ami XIV. századi készítésére és használatára enged következtetni.

A harmadik, színe alapján ide sorolható fazéknak keskeny fenéke fölött erősebben kihasasodó teste széles szájjal folytatódik. Tagolt peremét felül kissé szélesebb és laposra alakították (9. kép 3).

Az edények — ez a szám szerint nem nagy csoportjánál — egyik-másikánál formájában, egy-két példánynál pedig peremkialakításában az osztrák fazekaskészítésményekkel figyelhetünk meg bizonyos hasonlóságot.

Halvány sárgásbarna kerámia

A gödörből származó — összeállított és kiegészített — kerámiának több mint a fele ehhez a csoporthoz tartozik. Színük között ugyanúgy, mint a többi csoportnál, észrevehető árnyalati különbségek vannak, s így lehetséges, hogy a halvány barnásvörös és a barna színűek

közé soroltak egyik-másika is ide számítható. A legtöbb fazék ebben a csoportban található, amelyeket több változatra választhatunk szét. Néhánynak teste kissé zömökebb, a többi kevésbé nyúlánkabb formájú, kihajló, kívülről megvastagodó peremű széles hornyolat tagolja. Két fazék hasát bekarcolt vonal (9. kép 6) — amelyeket XIII. századiaknak tarthatunk —, a többi hornyolat díszíti (9. kép 5, 10. kép 1). Az egészen nagyméretű, nagyon nyúlánk formájú fazék kihajló peremét két kisebb hornyolat tagolja, vállá felső részét bekarcolás díszíti (10. kép 5). Peremkialakítása és formája is a XV. századi fazekakhoz közelálló.³⁹

Az előbbiekkal kissé nyúlánk testűekkel, hornyolt falukkal és kívülről megvastagodó peremükkel egyeznek a következő edények is, különbség csupán a szájuk belső oldalán levő öblösödésben van, ami a fedő pontosabb illeszkedését biztosította (10. kép 3–4). Hasonlósága alapján a zömökebb formájú cserépbögrét is ide sorolhatjuk (10. kép 2).

Több fazekat is találunk, amelyek elsősorban kihajló, legömbölyített peremükkel különböznek az eddig tárgyaltaktól. Általában kissé nyúlánk, tojásdad alakú testük van (10. kép 7). A 10. kép 6. számú fazék hasát háromsoros, széles bekarcolás, a többi fazék testét hornyolatok díszítik. A 10. kép 8. számú fazék formája zömökebb, felső részében erősebben kihasasodó teste széles nyakban és szájjal folytatódik.

Ebben a csoportban több különböző formájú folyadéktartó edényt találunk. A nyúlánk testű füles cserépkancsó kissé szélesedő nyakban folytatódik és keskeny bordával tagolt peremben végződik. Nyaka felső részét a vállával ovális keresztmetszetű hurkafül kapcsolja össze, amelynek nyak felőli részén bevágás látszik. Peremén a füle derékszögben kiöntőcsücsök lehetett (11. kép 1). Korát a budai várhegy ásatásaiból előkerült hasonló osztrák kancsók alapján a XIII. század végére keltezhetjük. A kissé nyúlánk formájú palack lekerekített peremét kétsoros, hasát egysoros hornyolat, a vállát kétsoros bekarcolás tagolja (11. kép 3). Formája a budai palotából származó engobbal és festéssel díszített XIV. századi palackhoz áll közel.⁴⁰ A tojásdad alakú füles kancsó belülről öblösödő, kívülről három bordával tagolt peremű a fülével szemben levő oldalán kiöntőcsücsökké alakították. Vállát és hasát kétsoros hornyolat díszíti (11. kép 2). Pontos párhuzamát nem ismerjük.

Színe alapján ide sorolhatjuk a harang alakú fedőt. Gombját körbefutó borda tagolja (10. kép 11). A két, lapos tányérka formájú méces közül az egyiknek szögletes, sima pereme van (10. kép 10), a másikon két helyen a kanóc tartására ujjbenyomásos mélyedést találunk (10. kép 9).

Barna színű edények

Ebben a csoportban csupán néhány edényt említhetünk. Egy részük a halvány sárgásbarna edényekkel egyezik és könnyen lehetséges, hogy oda tartoznak, csupán a sok használat, erősebb átégés következtében sötétebb színűvé váltak.

A széles testű, zömök formájú fazék kívülről megvastagodó peremű hornyolat tagolja, vállát háromsoros bekarcolás díszíti (11. kép 6). Valószínűleg XIII. század végének tarthatjuk. A tojásdad formájú fazéknak kihajló, legömbölyített pereme van (11. kép 5).

hasonlósága ellenére sem állíthatjuk biztosan, hogy az Esztergom — Széchenyi térről egy műhelyben készült. Az viszont kétségtelennek látszik, hogy előállításához hasonló anyaggal és technikai felkészültséggel rendelkező műhelynek kellett lenni.

³⁴ *Holl I.*, BpR 20 (1963) 71. kép 2.

³⁷ *Holl I.*, BpR 20 (1963) 73. kép 4.

³⁸ *Holl I.*, BpR 20 (1963) 72. kép 4.

³⁹ *Holl I.*, BpR 20 (1963) 77. kép 5.

⁴⁰ *Holl I.*, BpR 20 (1963) 346., 28. kép, 74. kép 9.

³⁴ Hasonló színű és anyagú, de formájában eltérő az a hosszúkás nyakú, eredetileg füles cserépkorsó, amelyet a királyi palota feltárásakor az I. Lajos szerezésefejes denárjával keltezett rétegben találtak. (A korsó leltári száma: 60.99.1., Visegrád, Mátyás király Múzeum.)

³⁵ Mindezt azzal egészíthetjük ki, hogy a XIV. században több helyen készíthettek finomabb anyagú folyadéktartó edényeket. Kezdetlegesebb kidolgozással ellentétben erre utal pl. a Balatonfenyvesen talált cserépalack: *Parádi N.*, FA 7 (1955) 141–142, 146–147., XXXV. t. 1. — A zalavár—récéskúti cserépkulacsról igen nagy

A következő, a II. kép 4. számú vastag falú cserépfazék az eddig tárgyalt egyik csoportban sem fordult elő. A kissé zömök testű, széles szájú fazék kihajlój, egy helyen kiöntővé formált peremét kívülről és belülről borda tagolja. Hasán kevésbé bekarcolt vonalak látszanak. Az ásatási leletanyagból ilyen cserépfazekat eddig nem ismertünk. A fazék formája, kialakítása a Dísz téri pincekútból származó, XIII. századra keltezett fazékkal vetethető össze,⁴¹ és korát a XIII. század végére határozhatjuk meg.

Végül itt kell megemlítenünk a szürkésbarna színű, zömök testű cserépbögrét, melynek kissé öblösödő peremén van.

Mint láttuk, a barnászörös, halvány sárgásbarna és a barna színűek között — főként formájában és peremében, néhányánál pedig tagolásában — elég sok, az osztrák fazekaskészítményekhez hasonló edény volt. Itt elsősorban a budai várpalota ásatásából és a Dísz téri pincekút anyagából a XIV. századra keltezett, kihajlój, legömbölyítet peremű, sárga és rózsaszínű fazekakat említhetjük. Arra gondolhatunk, hogy ezek az edények más edényekkel együtt olyan magyarországi műhelyekben készültek, amelyekben az osztrák fazekaskészítmények egy részének formáját, megoldásait felhasználták. Így ezeket az edényeket többé-kevésbé az osztrák edények hazai utánzatainak is tekinthetjük. Piaci körzetük — a sárgásfehérekhez hasonlóan — elég széles körű lehetett.

Osztrák kerámia

A nagy mennyiségű kerámia között csupán néhány szürke színű osztrák fazekaskészítményt találunk.

A zömökebb formájú, vállánál kissé kiszélesedő, legömbölyített, vastagabb peremű füles cserépfazekat ismertetőjegyei alapján a XIV. századra keltezhetjük. A peremén egy ujjbenyomás látszik (II. kép 8).⁴²

Szürke színe és anyaga alapján a kis cserépbögre osztrák készítmény lehet (II. kép 9). Öblösödő, elvékonyodó szélű peremét három helyen kiöntőcsücsökké alakították. Hasán egysoros sekély hornyolat fut körben.

A harangalakú fedő magasabb, öblös kialakítása talán még a XIII. századra keltezettekhez áll közelebb (II. kép 7).⁴³

*

A gödör kerámiájából a restaurálással kapcsolatos összekeresés után sok össze nem állítható cseréptöredék maradt vissza. A peremtöredékek között a kiegészített edényekétől eltérő profilokat figyelhetünk meg, így pl. amelynek kívülről megvastagodó peremét egysoros, elnyújtott hullámvonalas bekarcolás díszíti, vagy a csipkézett szélű peremtöredéket. Ezenkívül sárgásfehér színű cseréppalack fal-, váll- és nyaktöredékét, a barna színű, tányér alakú fedő töredékét és a halványvörös tetőcseréptöredékét említhetjük. A félhenger alakú tetőcserép mindkét szélén sorban három-három lyuk van, és a vége felé erősebb töréssel szűkül össze.⁴⁴

⁴¹ Holl I., BpR 20 (1963) 346., 73. kép 4–15.; Holl I., StudArch 4 (1966) 19., 34. kép 6.

⁴² A budai palotából származó osztrák utánzatú edények némelyikén is egy vagy több ujjbenyomás van. Ez a jelölés osztrák edényeken is előfordul, melyet műhelyjegynek tartanak. Holl I., BpR 20 (1963) 346.; Wiesinger, F., Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins 87 (1937) 102.

⁴³ Holl I., BpR 20 (1963) 341., 15. kép, 70. kép 3–4.; Holl I., StudArch 4 (1966) 17., 32. kép 3, 6–8.

⁴⁴ Az esztergomi Balassa Bálint Múzeumban — ahol az egész ásatási leletanyagot őrzik — 1970-ben a raktárban utólag talált kisebb mennyiségű Széchenyi téri leleteket leltároztak be, amelyek a velük együtt levő cédula szerint az általunk ismertett gödörből („a bányászház előtti veremből”) kerültek elő. Ezek a töredékek nemcsak XIII–XIV. századiak, s így aligha képzelhető el, hogy ebből a gödörből származnak. Ezért a feldolgozásnál nem vettük figyelembe. A cédula valószínűleg téve-

A sok kerámia mellett a gödörből csupán néhány egyéb tárgy került elő. Elsőként az átlátszó, szintelen üvegtöredékeket említhetjük, amelyek között palack peremváll- (12. kép 1), peremfal- (12. kép 2) és talptöredék is volt. A peremváll-töredék a peremének széle alatt körbefutó borda tagolta (12. kép 1). Ezekről a töredékekről megállapíthattuk, hogy a középkori üveganyagból ismert kettős hasú üvegpalack felső része volt, a lapos gyűrű alakú kis töredék pedig a talp karimájához tartozott.⁴⁵ Ez a palackforma a XIII. századiak mellett a XIV. századi leletgyűjteményeknek is jellegzetes darabja.⁴⁶ Palacktöredékeinknek a XIV. századra keltezését a velük előkerült kerámia mellett a más lelőhelyekről származó hasonló üvegleletek is megerősítik.⁴⁷

A gödörben két lólábszár-csontot is találtak, amelyeknek egyik oldalán, a két végük közelében egy-egy félig, a csont közepéig befűrt lyukat láthatunk (12. kép 3). A csontokon, a befűrt lyukakkal ellentétes oldalának egész felületén erős kopásuk van, annyira, hogy az egyik lyuk a kopott felére is áterjedt (12. kép 4). Pontos megfelelőt a boszniai néprajzi anyagból említhetjük, és itt kaptunk magyarázatot használatukra. Az észak-boszniai Dolinában ezeket a csontokat gyermekek részére készített szánkónál szántalpnak használták. A befűrt négy lyukba faragott, rövid lábacskát állítottak, és a felső végükbe az ülésre szolgáló deszkalapot erősítették.⁴⁸

Az emléktárgyból és a feltárt falmaradványokból levonható következtetések

Esztergom, amely a XIII. század közepéig királyi székhely is volt, az Árpád-kori Magyarország legtekintélyesebb városai közé tartozott. A vártól mintegy három-száz méterre különálló királyi város É-i felében a királyi udvarnokok, a királyi udvar elköltözése után a káptalani udvarnokok, a D-i felében pedig főként kiváltságos külföldi kereskedő elemek, a „latinusok” laktak.⁴⁹ Jelentőségét a korabeli források (pl. Rogerius: „Mivel Esztergom, Magyarország valamennyi városánál különb vala”) is kiemelik,⁵⁰ felsorolva, hogy a várost kőfal, fatornyok és árok vette körül.⁵¹

A feltárás a királyi város É-i felében, a királyi, majd a későbbi, a helyükbe települő káptalani udvarnok városrészében folyt. Árpád-kori épületmaradvány nem került elő, de a leletanyag mellett a két gödör is a korai Árpád-kortól kezdve a terület folyamatos megtelepültségét kétségtelenül bizonyította. Az ásatás folyamán talált leletanyag legnagyobb része, az épület- és falmaradványok azonban nem a királyi város fénykorából, az Árpád-korból, hanem ennél későbbi időből, a XIV–XVI. századból származnak, amikor a város fokozatosan egyházi földesúri várossá csökkent. A nagykváderköves

sen, utólag keveredett ezekhez a töredékekhez. Az azonban lehetséges, hogy a Széchenyi téri leletmentő ásatásból származnak.

⁴⁵ H. Gyürky K., ActaArchHung 23 (1971) 217., 15–16. kép.

⁴⁶ H. Gyürky K., i. m. 217–220.

⁴⁷ H. Gyürky K., i. m. 217., 220.; Holl I., StudArch 4 (1966) 38., 39. kép 5–6.

⁴⁸ Čurčić, V., GZMBH 22 (1910) 430–431., 57–58. kép.

⁴⁹ Balogh A., Esztergom Évlapjai 5 (1930) 23–35.; Pleidell A., Sz 58 (1934) 1–44.; Dercsényi D.–Zolnay L., Esztergom. (Bp. 1956); Az esztergomi latinusokról: Zolnay L., Annales Strigonienses, Esztergom Évlapjai 1 (1960) 155–166.

⁵⁰ Rogerius mester váradi kanonok siralmas éneke. Fordította: Szabó Károly (Pest 1861) 45.

⁵¹ Rogerius, i. m. 46.

épület bejárata előtt kibontott gödör kerámiája a XIII. század második felétől—végétől kezdve főként a XIV. századból származik. A XV. századra keltezhető kerámia már nem fordult elő benne. A gödör tehát több évtized háztartási- és díszedény-anyagát őrizte meg. A vizsgált, színük és anyaguk alapján csoportosított kerámia azt bizonyította, hogy több, bizonyos ismertető jegyeikben egymástól eltérő fazekasműhely készítette. Az edényekről általánosságban elmondhatjuk, hogy jól előkészített agyagból, gyors forgású korongon, nagyrészt szabályos formájúra készültek, ami egyúttal készítőik gyakorlottságára is utal. Szabályos korongolásuk, kidolgozásuk iparszerűen előállított, piacra készített termékre enged következtetni. A legtöbb edény gyorsan forgó, fejlettebb típusú kézikorongon készült, amelyekről az edényt korongolásuk után leemelték. Csúpan néhány edény — köztük a legnehezebben korongolható és a legnagyobb szakmai és technikai felkészültséget követelő agyagkulaes is — készült lábbal hajtott korongon. Ezeknél a korongról történt levágásukat jól meg lehetett figyelni. A korongolásmódjukban megfigyelt különbözőség ellenére kidolgozásuk minőségében különbség nincsen köztük.

A gödörből származó kerámia már mennyiségét tekintve is több háztartási edénykészletet tartalmazta. A már említett gondosabb kidolgozásuk mellett az edényanyag összetételéből is városi lakosság kerámiájára következtethetünk. A szürke színű osztrák készítményekből igen kevés fordult elő.⁵² A XIV. századi hazai készítmények sorában a finom anyagú és igen jó kidolgozású, díszedénynek számító, halvány barnásvörös, barnás-sárga színű, fényes felületű folyadéktartó edények a városi lakosság magasabb igényét jelzik. Ez a körülmény egyúttal arra is rávilágít, hogy a hazai fazekasság egyes készítményeivel a XIV. században bizonyos magasabb igények kielégítésére is alkalmas volt, ami az edényanyagnak a korábbinál változatosabbá válását is jelentette. Az üvegtöredékek csekély száma arra utal, hogy a városi háztartásban használata még ritka volt. A kettős hasú üvegpalack előfordulása valószínűleg vagyonosabb városi lakos tulajdonost sejtet.

Mint az edényeket tartalmazó gödör fölött húzódó rétegek bizonyították, a nagykváderköves épületet a gödör betöltése után építették fel: A gödröt eredetileg valószínűleg valamilyen terményfeleség tárolására ásták ki és használták. Betöltése nem hosszú idő alatt, hanem valószínűleg egyszerre történt. Ennek igazolását abban látjuk, hogy a kerámia nem koruk szerint egymásra rétegződve, hanem keveredve került bele. A gödör betöltésének oka a ház építése lehetett. Az építéshez a környéken is sima területet kellett kialakítani, s az üresen álló gödröt ekkor valószínűleg a környéken felgyülemllett szeméttel, mely sok kerámiát, köztük alig vagy kevéssé törött, repedt, de már nem használható edényeket is tartalmazott, töltötték be.⁵³

A királyi város északi részének középkori helyszínrajzára igen kevés épület- és falmaradvánnyal rendel-

kezünk.⁵⁴ A Széchenyi tér É-i végén Récesy Viktor által 1892-ben feltárt, a tér területére mélyen benyúló Szent Lőrinc templom maradványai már sejtették, hogy a középkori városszerkezet a XVIII. századinál, amivel lényegében a mai is egyezik, egészen más volt.⁵⁵ Ezt a feltevést a Széchenyi téren feltárt épület- és falmaradványok is megerősítették. A nagykváderköves épület a Széchenyi tér Ny-i oldalának vonalától keletebbre van, nagyobbik része a tér területére benyúlik. Hossztengelye nem egyezik a tér Ny-i oldalának irányával, attól ÉNy-DK-i irányban eltér. Korábban említettük, hogy a nagykváderköves épületet legkorábban a XIV. század végén, vagy a XV. század elején emelheték. Valószínűleg legalább a török hódoltságig, de lehetséges, hogy a hódoltság alatt is hosszabb-rövidebb ideig fennállt. Az épület É-ÉNy-i oldalához egy kisebb, kváderköves épület csatlakozott. Feltételezhetjük, hogy mindkét épületnek a mai Széchenyi tér felőli oldala volt a főhomlokzata. A nagykváderköves épület hosszabb ideig tartó fennállását támasztja alá az a körülmény, hogy Ny-i irányban az előbbihez mind szélességében, mind hosszúságában nagyjából egyező új épület hozzáépítésével bővítették. Úgy gondoljuk, hogy az a településszerkezet, amelyet a XVI. század végén készült metszeteken és alaprajzon megfigyelhetünk, korábban, a XIV—XV. században alakult ki, és a feltárt nagy- és kiskváderköves épület is ebbe a kialakításba tartozott bele. Claudio Cogorano 1595-ben Esztergomról készített alaprajzán elmosódottan a királyi város utcarendszere is felismerhető.⁵⁶ E térkép elemzéséből számunkra a legfontosabb, hogy a város északi, Szent Lőrinc kapujától kiindulva szélesebb utca vezetett először déli irányban, utána pedig DK-i irányban megtörve a déli, Budai kapunál ért véget. Úgy látszik, hogy ez a királyi város főutcaja, amely a törésénél szélesebb térséggé tágasodott ki.⁵⁷

A térképpel összehasonlítva arra következtethetünk, hogy a feltárt, egymáshoz csatlakozó nagy- és kiskváderköves épület a Szent Lőrinc kaputól kiinduló szélesebb utca Ny-i oldalán állt. Következtetéseinket a vizsgált alaprajzon kívül a XVI. század végén készült metszatabrázolások egy része is alátámasztja. Így pl. Domenico Custos rézmetszete, Jacob Houfnagel rézkarcja is a két kaput összekötő, kissé DK-re megtörő széles utcát mutatja.⁵⁸

A két kváderköves épületről feltételezhető, hogy mindkettőnek a hosszirányú homlokzata az utca hossz-tengelyével volt párhuzamos. Középkori városainknál ez az utcategellyel párhuzamos homlokzatkialakítás volt általános.⁵⁹ Épületünkkel kapcsolatosan több különbséget is megfigyelhetünk: Az épület D-DK-i oldalához (legalábbis a kis szelvényekben kibontott sarkainál) nem csatlakozott épület, s így esetleg is is lehetséges, hogy saroképület volt. Homlokzatának 25 m-es hosszúsága több méterrel több, mint a budai polgárváros házainak hosszúsága.⁶⁰ A ház belső beosztását alig ismerjük, s így a helyiségek rendeltetését sem tudjuk. A megtalált két

⁵² Az osztrák fazekaskészítmények Magyarországra szállításában a dunai víziútnak jelentős szerepe volt. Úgy látszik azonban, hogy a Duna menti városi lakosság háztartásában is közülük inkább azokat az edényfajtákat használták, amelyek a hazai készítésűekből hiányoztak.

⁵³ Gödrök szeméttel történt betöltésére több példát említhetünk. Így pl. a budai várhegy területéről: *Holl I.*, ArchÉrt 79 (1952) 179., *H. Gyürky K.*, ArchÉrt 99 (1972) 37, 41—42.

⁵⁴ A Széchenyi tér mai alaprajzát *B. Wallon Emma* [Az esztergomi Széchenyi tér (Bp. 1963)] művében az 1. számú térképen láthatjuk. A tér mai, az épület- és telekhatarokat feltüntető alaprajzát, amelyeken a középkori épület- és falmaradványok, a leletmentő ásatás legfontosabb falai, a nagy- és a kiskváderköves épület is rajta van, ugyanebben a műben, a 3. képen találjuk. Következtetéseinknél ezt az alaprajzot is felhasználjuk. — A királyi város területén több helyről középkori eredetű

pincék ismertek [*Zolnay L.*, *Annales Strigonienses*, Esztergom Évlapjai 1 (1960) 150—152., 32—33. kép; *B. Wallon E.*, i. m. 12, 21., 3. kép.], ezek azonban az ásatással felszínre került épületmaradványokhoz képest, jelenleg megismert kiterjedésükben kevés áttekintést tesznek lehetővé, és aránylag kis mértékben használhatók fel.

⁵⁵ *Récesy V.*, Az esztergomi Szent Lőrinc templom maradványai. (Esztergom 1893). A maitól és a XVIII. századtól eltérő városszerkezet a királyi város legészakibb részén az Árpád-korra vezethető vissza. A gótikus templom szentélyében ugyanis félköríves szentély maradványát is megtalálták.

⁵⁶ *Lepold A.*, Esztergom régi látképei. (Bp. 1944) 54—55., 1. kép.

⁵⁷ *Lepold A.*, i. m. 1. kép.

⁵⁸ *Lepold A.*, i. m. 16—18., 7—8. kép.

⁵⁹ *Gerevich L.*, i. m. 141., 200.

⁶⁰ *Lócsy E.*, BpR 21 (1964) 191—206.

válaszfal kis részletéből csupán annyit lehetett megállapítani, hogy legalább három helyiségből állt. Az épület K-i homlokzatán kibontott, 1.1 m szélességű, a két oldalon egy-egy támpillérrel erősített bejárat mérete, amelyet később befalaztak, lényegesen kisebb, mint középkori városi házaink kapuzata, amelyen keresztül kocsival is be tudtak járni az épület udvarára. Mindebből úgy látszik, hogy a budai polgárházakhoz viszonyítva a belső beosztása is eltérő lehetett. Részben erre is utal, hogy az épületet Ny-ról a nagykváderkövesel csaknem teljesen azonos méretű épület hozzáépítésével bővítették ki.⁶¹ Az épület belsejében, az ÉNy-i sarkában levő, felső részében kibontott kút elhelyezkedése arra utal, hogy a házhoz tartozott. A középkori lakóházak belsejében kút ritkán fordul elő. Párhuzamként a budai várhegy lakóházaikhoz tartozó pincekutakat említhetjük.⁶²

A két kváderköves épületről elmondottakat összegezve arra következtethetünk, hogy rendeltetésük lakóépület volt. Ezt a feltevést látszik alátámasztani a nagyobbik épület sarkában talált kút. A kváderköves épület alaprajzában és beosztásában a középkori városi, és elsősorban a budaiakkal megfigyelt különbségek valószínűleg társadalmi, gazdasági jellegű különbözőségekre vezethetők vissza.⁶³

A felszínre került épületektől távolabb, a Széchenyi tér területén az épület közelében találttal azonos kavicson, téglatörmelékcsomó járósíntet figyeltek meg. Ez az utca középkori járósíntje volt és bizonyítékot szolgáltatott arra, hogy az utcának egyszerű kivitelű kövezete volt. Szerkezete és összetétele nagyon hasonlít a budai polgárváros területén több helyen is megfigyelt utcakövezethez.⁶⁴

Az előbbieken röviden említettük és arra következtettünk, hogy a középkori városszerkezet nem egyezett teljesen a XVIII. századival. Ennek bizonyítására Eperjessy István 1777-ben készített térképét használjuk fel.⁶⁵ A térkép értékét számunkra abban látjuk, hogy a telkek határait is feltünteti, amelyből világosan kitűnik, hogy a XVIII. századi városszerkezet, legalábbis az általunk vizsgált északi részén eltért a középkortól. A Széchenyi tér mai telekosztása majdnem teljesen egyezik az Eperjessy térképen ábrázolttal, vagyis a település-szerkezet vonatkozásában a XVIII. századi állapotot őrizte meg.⁶⁶

Ez a kérdés annyiban is érdekes, hogy amíg akadnak olyan középkori városaink, mint pl. Buda, ahol a török utáni újjáépítés a középkori városszerkezet (és tegyük hozzá, a középkori épületmaradványok) jórészt érintetlenül hagyásával ment végbe, addig az esztergomi királyi város esetében — legalábbis az általunk vizsgált területen — a középkori állapot figyelmen kívül hagyását láthatjuk. Ennek okát elsősorban a város török hódoltság végi elpusztult állapotában kereshetjük.⁶⁷ Az igen romos, elpusztult épületek helyén a régítől bizonyos mértékben eltérő városszerkezetet alakíthattak ki.

A leletmentő ásatás folyamán előkerült falmaradványok jól bizonyították, hogy a XVII. század végétől — XVIII. század elejétől többszöri építkezés folyt ezen a területen. Eperjessy István térképe alapján úgy látszik, hogy a XVIII. századi telekosztáshoz képest változás alig történt, a megmaradt középkori falmaradványok részbeni felhasználásával a XVIII. századi telekhatárokon belül építkeztek.⁶⁸

A XVII., de méginkább a XVIII. századból, az újjáépítés idejéből származhat a nagykváderköves épület ÉK-i falsarkából kiinduló s az É-i fal irányát követő falmaradvány, és vele párhuzamos főfalmaradványok, valamint a rá derékszögben álló osztófalak. Erre a korra keltezhető a kiskváderköves épületre utólagosan épített boltozat is, bizonyítva, hogy a középkori épület- és falmaradványokat miként használták fel.

A XIX. századra keltezhető az I–IV. kutatóárok falmaradványai, a pince-válaszfalak és boltozatok maradványai, amelyek építéséhez gyenge habarcsot használtak.

Az esztergomi Széchenyi téren folytatott leletmentő ásatás a középkori királyi város északi részének településszerkezetére szolgáltatott adatokat, és a XIII. század végi — XIV. századi városi háztartás edénykészletével ismertetett meg, érzékeltetve azt, hogy más városok kerámiajához képest bizonyos kisebb különbségek álltak fenn, és a piaci körzettől függően helyi sajátosságok is színezték. Az ásatás szerény lehetőségeivel és eredményeivel kissé szélesítette azt a képet, amelynek megismerése városaink régészeti kutatásával alig néhány évtizede kezdődött el.

Parádi Nándor

⁶¹ Abban az esetben, ha az épületnek széles, kocsi-bejárásra alkalmas kapuja lett volna, az épületet aligha bővíthették egész hosszában, hanem inkább mindkét végén egy-egy helyiséggel vagy kisebb épületszárnnyal. — Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a feltárt kevés falmaradvány a két építmény összetartozására nem szolgáltatott biztos adatot. Így lehetséges az is, hogy a Ny-i hozzáépítés nem tartozott a nagykváderköves épülethez, hanem másik ház volt.

⁶² Holl I., StudArch 4 (1966) 8–9.

⁶³ A budai házak jónéhányáról tudjuk, hogy több résztulajdonosa volt, másrészt azt is, hogy nem egyazon társadalmi osztályhoz tartozók és gazdasági helyzetűek laktak egy épületben. Gazdag polgár vagy főúri, egyházi tulajdonos mellett bérlők: iparos műhelye, kereskedő üzlete, raktára és lakóhelye is volt. Pataki V., BpR 15 (1950) 242–245, 249, 252–255, 262–266.; Gerevich L., i. m. 190.; Holl I., StudArch 4 (1966) 11. — Az esztergomi királyi város épületeiről ilyen adatokat nem ismerünk; a XIII. századból arról tudunk, hogy a városi polgárok épületeiket — tartozás fejében — a káptalan-nak engedték át. Zolnay L., Annales Strigonienses. Esztergom Évlapjai 1 (1960) 162.

⁶⁴ Bertalan Vilmosné — H. Gyürky K., i. m. 362–363.

⁶⁵ Prokopp Gy., Annales Strigonienses, Esztergom Évlapjai 1 (1960) 65–79., 11. kép.

⁶⁶ Már Zolnay László is a Széchenyi tér 9. számú ház középkori pincéjének vizsgálata és a Szent Lőrinc templom kiásott maradványai alapján a tér Ny-i homlokzatának az újkortól és a jelenlegitől eltérő elhelyezkedésére következtetett. [Annales Strigonienses, Esztergom Évlapjai 1 (1960) 152.] — A leletmentő ásatás a Széchenyi tér 12., 14. számú házak előtti, és a lebontott 16. számú ház területére terjedt ki. Eperjessy István térképén a legtöbb itt elhelyezkedő telekhez hasonlóan az említettek is ekkor még a Kis-Dunáig húzódtak le.

⁶⁷ A középkori épületmaradványok vastag törmelék-reteg alatt, átlagosan 1.5 m-es mélységben jelentkeznek: Zolnay L., i. m. 152.; Horváth I., RégFüz II. 14 (1971) 60.

⁶⁸ A tér DK-i oldalán ma 12 telek van, Eperjessy-nél 11. A tér ÉNy-i épületsorában a maival azonos tagozódást figyelhetünk meg; az ÉNy-i épületsor közepe táján erős beugrása van. A beugrástól DNy-ra ugyanúgy, mint ma, 7 telek volt, ÉK-re ma 6 van, Eperjessy térképén még 7 volt (az ÉK-i széles és a mellette levő keskenyebb közé egy egészen rövid, keskeny telek ékelődött be, amely azóta a keskenyebb telekhez kapcsolódott.)

В г. Эстергоме (комитат Комаром), на территории старого королевского города, на участке № 16, находящимся на пл. Сечени, во время земельных работ по заложению фундамента дома было обнаружено здание больших размеров, построенное из крупных квадратных камней, а также примыкающие к нему с северной стороны части другого здания, сложенного из более мелких квадратных камней. К зданию из крупных квадратных камней с запада присоединялось здание, сходное с ним по размерам, а к северо-востоку от него были обнаружены остатки стен в большинстве своем нового времени (Рис. 1). Средневековые находки, обнаруженные на территории раскопок (Рис. 3—6), свидетельствуют о заселенности этого участка, начиная с ранней эпохи Арпадов, то есть с X—XI в.

Самые ценные находки, полученные во время раскопок, датируемые временем от середины-конца XIII до конца XIV в., найдены в яме у входа в здание, сложенное из крупных квадратных камней. Слои ямы свидетельствуют о том, что здание из крупных квадратных камней было возведено после заполнения ямы (Рис. 1, рис. 2; XXV—XXVI, XXVII—XXVIII, разрезы).

Керамику, обнаруженную в яме, можно разделить на отдельные группы, по ее цвету и материалу.

К керамике желтовато-белого цвета относятся небольшие горшки, кружки, блюда и кувшины. Украшенный росписью (рис. 7. 1—8). Небольшой глиняный горшок с ручкой на трех ножках можно считать результатом первых попыток венгерских гончаров XIV века в изготовлении керамики такого рода (рис. 7, 2).

Специальную группу составляют сосуды для хранения жидкости. Они светлого коричневато-красного или коричневатого-желтого цвета и имеют блестящую поверхность (кружка с ручкой, кувшин, небольшая бутылка, фляга; рис. 8. 1—4. 6—7). По системе орнамента эти сосуды похожи на точеную деревянную посуду. Глиняные фляги (рис. 8. 5—7) подражают деревянным, и роль столовой посуды они стали исполнять из-за своей хрупкости.

В группе сосудов светлого коричневато-красного цвета, имеющих или более яркий или более бледный оттенок (рис. 9. 1—4), у экземпляров более яркого оттенка виден обрызг от гончарного круга (рис. 9. 1—2).

Большая часть керамики (горшки, кружка, кувшин, бутылка, блюдо, крышка, светильник) имеет светлый желтовато-коричневый цвет (рис. 9. 5—7, рис. 10. 1—11, рис. 11. 1—3).

Коричневых сосудов обнаружено всего лишь несколько (рис. 11. 4—6). Часть сосудов вышеупомянутых трех групп по форме и венчикам имеет большое сходство с австрийскими гончарными изделиями, и эту керамику мы можем считать венгерским подражанием австрийской.

Австрийские гончарные изделия (глиняный горшок с ручкой, кружка, крышка) были обнаружены в яме лишь в нескольких экземплярах (рис. 11. 7—9).

Кроме керамики в яме был найден фрагмент двубокой стеклянной бутылки (рис. 12. 1—2) и полость санок из берцовой кости лошади (рис. 12. 3—4).

Яма содержала много городской кухонной керамики. Сосуды из хорошо отмученной глины, служащие для хранения жидкости (рис. 8. 1—4, 6а—б), свидетельствуют о довольно высоких потребностях городского населения XIV века.

Обнаруженное здание и стены, а также вскрытые в 1892 г на северном конце пл. Сечени стены романской и готической церкви говорят о том, что в средневековом королевском городе между его северными и южными воротами находилась широкая улица. Здание, построенное из крупных и мелких квадратных камней в конце XIV—XV веке, своей продольной осью стояло на западной стороне улицы и являлось, вероятно, жилым домом. Слой из гравия и битых кирпичей, обнаруженный несколько поодаль от зданий, являлся уровнем тротуара средневековой улицы.

Н. Паради

AUSGRABUNGEN IN ESZTERGOM, SZÉCHENYI-PLATZ

Auszug

Die Ausgrabungen in Esztergom (Kom. Komárom) (1960), im Bereich der einstigen Stadt des Königs stellten weitere archäologische Angaben bezüglich der ungarischen Städte im Mittelalter bereit. Während Erdarbeiten auf dem Grundstück Széchenyi-Platz 16 wurden Teile eines aus Quadersteinen gebauten mittelalterlichen Hauses freigelegt (25 × 8,5 m, Mauerdicke: 0,8—0,9 m). Im Hausinneren kamen kleine Teile von zwei Trennwänden zum Vorschein. In der O-Mauer befand sich der 1,1 m breite, mit kleinem Stützpfeiler gefestigte Eingang, der später eingemauert wurde. In Nord schloß sich dem Gebäude ein aus kleineren Quadersteinen gebautes Detail an. In West war dem Gebäude aus größeren Quadersteinen ein Gebäude derselben Größe angeschlossen; ost-nordöstlich der NO-Ecke kamen neuzeitliche Mauerreste zum Vorschein (Abb. 1). Árpádenzeitliche Funde (11—13. Jh.) lieferten nur zwei Gruben, gleichaltrige Gebäudereste wurden nicht gefunden. Einige interessante Stücke des mittelalterlichen Fundmaterials aus dem Ausgrabungsgelände sind auf Abb. 3—6 zu sehen; sie stellen die Bewohntheit des Gebiets seit dem 10.—11. Jahrhundert unter Beweis.

Das wertvollste Fundmaterial lieferte die Grube vor dem Eingang des Gebäudes aus großen Quadersteinen. Sie enthielt Keramik, bestimmbar auf die Zeitspanne zwischen der zweiten Hälfte—Ende des 13. und dem ausgehenden 14. Jahrhundert; ihre Schichtenfolge bewies

weiterhin, daß das Gebäude aus großen Quadersteinen, das in unmittelbarer Nähe stand, nach Auffüllung der Grube gebaut wurde (Abb. 1, 2, Querschnitte XXV, XXVI, XXVII, XXVIII). Die Keramik kam nicht in chronologischer Folge zum Vorschein: ein Beweis dafür, daß die leerstehende Grube auf einmal mit dem viel Gefäße und Scherben enthaltenden Müll aus der Nähe aufgefüllt wurde.

Die Keramik aus dieser Grube konnte vor allem auf Grund der Farbe und des Materials gruppiert werden.

Zur gelblich-weißen Keramik gehören kleinere Töpfe, Näpfe, Schalen und ein bemalter Krug (Abb. 7/1—8). Der kleine Henkeltopf auf Tripod kann als erster einschlägiger Versuch ungarischer Töpfer im 14. Jahrhundert bewertet werden (Abb. 7/2).

Eine besondere Gruppe bilden die hell bräunlich-roten oder bräunlich-gelben Gefäße mit glänzender Oberfläche zur Aufbewahrung von Flüssigkeiten (Henkelkrug, Kanne, kleine Flasche, Feldflasche; Abb. 8/1—4, 6, 7); das Rippenmuster erinnert an gedrechselte Holzgefäße.

Die Feldflaschen aus Ton sind Nachahmungen der entsprechenden Formen aus Holz (Abb. 8/5—7); wegen ihrer Zerbrechlichkeit konnten sie ihrer ursprünglichen Bestimmung, dem Gebrauch auf Reisen, nicht entsprechen; wahrscheinlich wurden sie als Tafelgeschirr benutzt.

Unter den hell bräunlich-roten Gefäßen lassen sich zwei kleinere Gruppen unterscheiden: mit lebhafterer bzw. mit hellerer Farbtönung (Abb. 9/1–4). Bei den Gefäßen lebhafterer Tönung ist am Boden zu beobachten, daß sie von der Drehscheibe abgeschnitten wurden (Abb. 9/1,2).

Der größere Teil der Keramik ist hell gelblich-brauner Farbe (Töpfe, Napf, Krug, Flasche, Schale, Deckel, Lampe; Abb. 9/5–7, 10/1–11, 11/1–3).

Es gab nur sehr wenig braune Töpfe und Näpfe (Abb. 11/4–6). Bei den Stücken der letzten drei Gruppen ist in Form und bei der Randausgestaltung viel Ähnlichkeit mit österreichischen Töpferwaren zu erkennen; man darf diese als deren ungarische Nachahmungen betrachten.

Ebenfalls in geringer Zahl gab es österreichische Töpferware (Henkeltopf, Napf, Deckel; Abb. 11/7–9).

Neben Keramik kamen aus der Grube das Bruchstück einer Glasflasche mit Doppelbauch (Abb. 12/1–2) und eine Schlittenkufe aus Pferdebeinknochen zum Vorschein.

Das Fundmaterial enthält den Geschirrbestand von mehreren Haushalten. Die fein gearbeiteten Gefäße für

die Aufbewahrung von Flüssigkeiten (Abb. 8/1–4, 6a-b) sprechen für gehobene Ansprüche der Stadtbevölkerung im 14. Jahrhundert.

Die zutage gekommenen Gebäude- und Mauerreste sowie die am N-Ende des Széchenyi-Platzes 1892 freigelegten romanischen und gotischen Kirchenmauerreste lassen erkennen, daß der Nordteil der Stadt der Ungarnkönige im Mittelalter eine andere Struktur als im 18. Jahrhundert aufwies. Ein Grundriß und Stiche aus dem auslaufenden 16. Jahrhundert zeigen, daß zwischen dem N- und dem S-Tor der königlichen Stadt eine breite Straße verlief. Die Ende des 14. Jhs. bzw. im 15. Jahrhundert gebauten Gebäude aus großen bzw. kleinen Quadersteinen bildeten wahrscheinlich ein Wohnhaus, dessen Längsachse entlang der W-Seite der Straße stand. Die auch etwas weiter entfernt beobachtete, Schotter und Ziegelschutt führende Schicht war wahrscheinlich das mittelalterliche Gehsteigniveau der Straße. Die Mauerreste nordöstlich des Gebäudes aus großen Quadersteinen stammen überwiegend aus dem 18. Jahrhundert oder sind noch jünger; sie alle entsprechen der Grundstückparzellierung und Raumausgestaltung, die einer Karte aus dem Jahr 1777 zu entnehmen ist.

N. Parádi

JEGYZETEK SAVARIA RÓMAI KŐEMLÉKEIRŐL

A magyar ókortudomány jelentős eseménye ez a teljességre törekvő, reprezentatív kötet, amely első ízben adja közre Savaria valamennyi római kőemlékének leírását, fényképét s a kőemlékek vizsgálatából levont topográfiai, történeti és társadalomtörténeti, vallástörténeti, valamint művészettörténeti és ikonográfiai tanulságok tudományos feldolgozását.¹ Régészeti könyvkiadásunk már hosszabb ideje nélkülözötte a hasonló, nagy katalógusra támaszkodó munkákat, s bizvást reméljük, hogy a jelen kötet nem marad egyedüli vállalkozás ezen a téren. Ám mindjárt előjáróban meg kell emlékeznünk arról a még régészeti munkák esetében is szokatlanul hosszú kiadói és nyomdai átfutási időről, amely a kötet újdonságértékéből, a tanulmányok egyes megállapításainak aktualitásából — a szerzők legjobb szándéka mellett is — sokat levon. Mint az ui. a szerkesztői előszóból kiderül (13. l. 17. jegyz.) a kéziratokat szerzőik 1967-ben zárták le, s így a kötet megjelenéséig eltelt négy év eredményeit már nem vehették figyelembe. Márpedig ez a négy év jelentős régészeti eredményekkel és fontos irodalmi feldolgozásokkal szolgált éppen a Savaria-kutatás szempontjából. Ez okozta, hogy a tanulmányok nem egy megállapítása már a kötet megjelenésekor túlhaladott volt.

A kötet bevezetőjében (11–13. l.) *Szentlélek T.* tekinti át a savariai kőemlékek kutatásának történetét a humanizmus korától napjainkig. A számos nevet és a legfontosabb munkákat felsorakoztató tömör összeállításból méltán hiányolhatjuk *Fettich Nándornak* nagyrészt a kőemlékek vizsgálatára alapozott doktori disszertációját,² valamint a legújabb publikációk bemutatásánál *Balla Lajos* savariai témájú munkáinak³ fel említését. — E fejezet feladata lehetett volna a kötet lezárása után előkerült, s így a katalógusból már kimaradt kőemlékek legalább utalásszerű áttekintése, ami — főként az időközben publikált darabok esetében⁴ — nagyban enyhítette volna a kötetben rögzített állapot és a valóság közötti hiást.

Savaria topográfiájának legfontosabb tanulságait *P. Buocz T.* összegezi. (15–18. l.). A szerző korábbi részletes kutatásaira⁵ épülő fejezet a város területén előkerült kőemlékek lelőkörményeit ismerteti, nagy figyelmet szentelve az egyes darabok újkori vándorútjának, a másod- és harmadlagos lelőhelyek felderítésének. Éppen e különös figyelem indokolja, hogy ehelyütt is utaljak a gyakran idézett NVMINIBVS kezdetű felirat (CIL III 4150) lelőhelyével kapcsolatos sorozatos félreértésre. Ezt a táblát ui. *Lipp Vilmos* „Pick A. helybéli vaskereskedő pajtája falába illesztve” találta meg és írta le.⁶ Ez az épület valóban a mai Thököly Imre u. 18. alatt, az Isis-szentély közvetlen közelében állott. Az azonban aligha lehet vitás, hogy ez a lelőhely semmiképp sem volt már eredeti.⁷ *Mommsen* a Corpusban, *Varsányi J.* adatközlésére hivatkozva Garten Str. Nr. 100. alatt adja meg a felirat lelőhelyét. A kérdéses utca aligha lehet más, mint a város DNy-i részében fekvő mai Hock János u., amelyet még 1944-ben is Kert utcának neveztek.⁸ A Thököly u. korabeli neve Hosszú u. volt. Ennek megfelelően megdől az a nem első ízben hangoztatott, ám minden adatszerű alapot nélkülöző állítás, amely szerint „da sich dieser Punkt (= Garten Str. Nr. 100.) genau mit Thököly Str. 18 identifizieren lässt.” — E kőemlék eredeti lelőhelyének tisztázása, mint később még utalok rá, több egyszerű topográfiai problémánál, tekintve, hogy a másod- (vagy talán harmadlagos) lelőhely eredetiként való beállítása szolgáltatott lehetőséget az Iseum építési idejének 188-ra helyezéséhez.

Rendkívül sajnálatos, hogy épp e tárgyszerűséget igénylő fejezetben maradt benn több — talán csak korrektúra-pontatlanságra visszamenő — adatszerű hiba a szöveg és a katalógus adatainak egyeztetése terén. (A katalógus topográfiai adatait ugyancsak *P. Buocz T.* állította össze.) Így pl. hiányzik a közelebbi lelőhely adata a katalógusból, noha a szövegben szerepel (59. szám), eltérő házszám van megadva (32. szám), ill. a szöveg lelőhelyadata nem azonosítható (Mercu-

¹ Die römischen Steindenkmäler von Savaria. Von *Lajos Balla*, *Terézia P. Buocz*, *Zoltán Kádár*, *András Mócsy*, und *Tihamér Szentlélek*. Herausgegeben von *András Mócsy* und *Tihamér Szentlélek*. Mit 191 Bildern und 3 Karten. (Bp. 1971). Gemeinschaftsausgabe des Akademischen Kiadó, Bp. und des Verlages Adolf M. Hakkert, Amsterdam. 144 lap.

² *Fettich N.*, *Colonia Claudia Savaria*. VSz 6 (1939) 113–.

³ *Balla Lajos* e tárgykörbe vágó munkái: Adatok Savaria (Szombathely) szíriai kapcsolatainak kérdéséhez. AT 6 (1959) 112–116. (*Kádár Zoltánnal*) — A szombathelyi hatszögű bázis és Savaria történetének néhány kérdése. Acta Univ. Debr. 6/1. (1959–1960) 201–208. — Savaria lakossága a II. század végén és a III. század első felében. A Debreceni Kossuth L. Tudományegyetem Tört. Int. Évk. I (1962) 17–30. — Kereskedelmi tőke és földbirtok kapcsolata Savariában. AT 9 (1962) 85–91. — Savaria invalida. Acta Universitatis Debrecen. 2 (1963) 35–47. és ArchÉrt 90 (1963) 75–80. — Östliche ethnische Elemente in Savaria. Acta ArchHung 15 (1963) 225–237. — Zwei epigraphische Beiträge zur Gesch. der Städten von NW-Pannonien. Acta Class.

Debrecen 2 (1966) 225–237. és Deorum Prosperitati. A pannóniai városok Severus-kori történetéhez. AT 12 (1965) 260–269. — Zur. Gesch. des relig. Lebens von Savaria. Acta Class. Debrecen 3 (1967) 67–76. — Die Inschrift eines Senators aus Savaria. Epigraphische Studien 4 (Bonn 1967) 61–62. — A kötet lezárása után jelent meg: Cultes orientaux à Savaria. In: Studia ethnographica et folkloristica in hon. Béla Gunda. (Debrecen 1971) 469–487.

⁴ Pl. a Dolichenum feliratait, vö.: Filol. Közl. 14 (1968) 377–. és *Tóth I.*, ArchÉrt 98 (1971) 80–.

⁵ *P. Buocz T.*, ArchÉrt 88 (1961) 219–.; uo. 89 (1962) 181–.; uo. 90 (1963) 263–.; *Ua.*, Savaria 2 (1964) 109–., valamint összefoglalóan: Savaria topográfiája. (Szombathely é. n. [1967])

⁶ ArchÉrt R. f. 2 (1869) 128.

⁷ A szombathelyi kőemlékeknek épületdísz céljára való rendszeres elhurcolásáról legutóbb; *Tóth E.*, ArchÉrt 98 (1971) 162., 228. j.

⁸ Vö. a *Paulovics I.*, A szombathelyi Szent Márton-egyháznak... római kori eredete. Acta Savariensia 4. (Szombathely 1944) 1. tábláján közölt térképet.

rius-oltár az Alkotmány u. 16. alól = 44. szám, lelh.: Sebes Gy. u. 1. ?, vagy 26. szám, lelh.: Ondód?). Különösen meggondolkodtatja az olvasót a lovagrendű *T. Cnorius Sabinianus* és a senatori rangú *C. Vulcatius Rufinus* felirataival kapcsolatos sajtóhiba(?) sorozat. Ezek esetében ui. a szövegben ez áll (17. l.): „Beide kamen im Haus Beloianis-Str., Grundb.-Nr. 1481 zutage.” Ezzel szemben a katalógus adatai a következők: 7. szám (*T. Cnorius Sabinianus*): „Nikosz Beloianisz-Str. 1491. . . Grundb. Nr. 1587–88” ill. 11. szám (*C. Vulcatius Rufinus*): „Nikosz Beloianisz-Str. 14, Grundb.-Nr. 1491.”⁹

Balla L. foglalta össze Savaria társadalma és története kérdéseit (19–36. l.). E fejezet — a szerző korábbi Savaria történetére vonatkozó kutatásai¹⁰ összegzése-képpen — széles kitekintésbe ágyazva, a gazdasági fejlődésre is figyelmet fordítva szintetizálja a Nyugat-Pannónia és Savaria történetére vonatkozó vizsgálatok eddigi eredményeit.¹¹ A tanulmány eredményei közül — mint legfontosabbat — ki kell emelnünk a belső pannóniai és a limes-menti területek fejlődésének következetes elkülönítését,¹² melynek eredményeképpen a szóban forgó tanulmány jelenti az első, szintetikus igényű feldolgozást egy belső-pannóniai város történetéről. *Balla* több esetben is áttöri a kötet tematikai korlátait: a kömölekeken kívül a régészeti anyagot is bevonja vizsgálatai körébe (pl. a római hódítást megelőző korszak tárgyalása esetében), — s elsősorban nem az ő hibájával róható fel, ha egyes „sötét” korszakok (pl. a 3. század második fele és a 4. század közepe) esetében nem vállalkozhatott a szétszórta és gyakran publikálatlan tárgyi anyag értékelésére, a város történetében mutakozó hézagok betöltésére.¹³

A vallási életet tárgyaló fejezet (37–45. l.) ugyan-csak *Balla L.* munkája.¹⁴ Ezen belül az egyiptomi kultuszok ismertetése *Szentlélek T.*-től származik.¹⁵ Kevésbé szerencsés szerkesztői megoldásnak kell tekintenünk e két szöveg illetlen egyesítését, nem csupán azért, mert a közbeiktatott szövegrész meglehetősen szervesen illeszkedik az azt megelőző és követő fejtegetésekhez, hanem elsősorban azért, mert így a két szerző bizonyos megállapításai ellentmondásba kerülnek egymással — egyazon fejezeten belül. Így a 38. lapon — *Balla L.* szövegében — azt olvashatjuk, hogy az Isis-szentély Mars-reliefje (s így minden bizonynal a teljes fríz) a 2–3. század fordulójára keltezhető; ezzel szemben a 41–42. lapon *Szentlélek T.* azt igyekszik bizonyítani,

hogy ezek a reliefek az Iseum 188-ra keltezett építésekor készültek, és Commodus személyével hozhatók kapcsolatba. E megállapításra a NVMINIBVS kezdetű felirat fent említett téves értelmezése teremt alapot.¹⁶ E fontos felirat értelmezése egyébként más pontokon is elhibázott: a tábla felajánló — *Memmius Emeritus* és *Rubrius Euporio* — nem voltak „die duumviri (sic!) der religiösen Gemeinde”, csupán, mint az a felirat szövegéből nyilvánvaló,¹⁷ a közösség egyszerű tagjai; a felirat dedikációjában megnevezett, mind ez ideig tisztázatlan jelentésű *Numina* „Hilfsgötter”-ként való interpretálása (42. l.) pedig — bizonyítás nélkül — indokolatlan.¹⁸ Azt, hogy a fríz Hercules-alakját a szerző Commodus alakjával hozhassa kapcsolatba ismét csak bizonyítani kellene, bár kétséges, hogy a sematikus ábrázolás egyáltalán lehetővé tenné-e egy esetleges portré ikonográfiailag meggyőző azonosítását. (Sokkal hihe-tőbb a kötet más helyén *Kádár Z.* utalása Hercules-Melkart-ra.) Azt pedig, hogy az Anubis-maszkos figura is Commodus császárra való utalás lenne (uo.), a *Historia Augusta* jól ismert passzusa (*v. Com. 9, 4*) ön-magában nem támaszthatja alá.¹⁹

A vallástörténeti fejezet további részeiből kiviláglik, hogy Savaria vallási élete nem különböztethető lényeges vonásaiban a tartomány egészének, ill. Pannónia más városainak vallásosságától. A feliratok zöme itt is a római államisteneket és Silvanust invokálja, helyi sajátosságot legfeljebb egyes lokális kultuszok (*Diī Augurales, Fatae*) jelentkezése, ill. az egyiptomi istenségek más területeket messze meghaladó jelentősége mutat fel. Ismét hivatkoznunk kell a kötet nyomdai kérésére: a kultusztörténeti áttekintésből kiáltóan hiányzik a kötet lezárását kevésbé követően (1968) előkerült és publikált Dolichenus-szentély emlékményének elemzése.²⁰

Szükségesebb látszik azonban még két olyan általános érvényű kérdésre felhívni a figyelmet, melyeknek tekintetében a jelen dolgozat — az utóbbi évek pannóniai vallástörténeti irodalmával egyetemben — bizonyos hiányérzetet hagy maga után.²¹

Elsőként: Nehéz egyetérteni azzal a szemlélettel, amely a vallástörténeti elemzés forrásanyagát kizárólag a kömölekekre, ezen belül is elsősorban a votív feliratokra szűkíti. Nem lehet ui. vitás, hogy egy város kultuszainak áttekintéséből nem lehet kizárni azokat, amelyek nem reprezentatív kömölekek formájában, hanem egyszerűbb módokon nyilatkoztak meg. Sőt, nagyon valószínű, hogy a minimális anyagi ráfordítást igénylő

⁹ Az e két felirat lelőhelyével kapcsolatos problémákat lásd részletesen *Tóth E.* 7. j.-ben idézett cikkében a 164. lapon.

¹⁰ Vö. 3. j.

¹¹ Sajnálatos, hogy a már említett nyomdai kérés miatt ez a fejezet sem tartalmazhatta pl. *Tóth E.* — *Vékony G.* 1970-ben publikált, a tartomány korai történetére vonatkozó eredményeit — (*Acta ArchHung* 22 (1970) 133—) — melyeknek alapján e történeti áttekintés megfelelő részei is átértékelésre szorulnak.

¹² Ennek előzményére: *Balla L.*, *AT* 12 (1965) 260—; *Ua.*, *Acta Class. Debrecen* 2 (1966) 89—.

¹³ Az pedig, hogy a város történetének legkésőbbi szakaszával kapcsolatos újabb eredmények már nem kerülhettek be a tanulmányba, ismét csak a minősíthetetlenül hosszú kiadói átfutás számlájára írható.

¹⁴ E téma részben más szempontok alapján való kifejtését lásd a szerző egy korábbi dolgozatában is: *Acta Class. Debrecen* 3 (1967) 67—.

¹⁵ Az egyiptomi istenek savariai kultuszáról érdemben lásd: *Wessetzky, V.*, *Die Ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. Etudes préliminaires* . . . 1 (Leiden 1961) 20—; *Ua.*, *Acta ArchHung* 11 (1959) 275—.

¹⁶ Addig is, míg más helyen érdemben foglalkozhatunk e felirat kérdéseivel, érdemesnek tűnik itt is utalni *Mócsy András* idevágó megjegyzésére [*Acta ArchHung* 21 (1969) 371. 331. j.]; „das wohl ein Irrtum ist”. — A felirat értelmezésére visszatérünk: *Acta Arch-*

Hung 26 (1973) s. a.

¹⁷ Mindkét név előfordul a felirat *cur(ia) I*-jában, minden további rangmegjelölés nélkül. Ez, tekintve, hogy a szöveg feltünteteti a collegium funkcionáriusait, azt bizonyítja, hogy e két személy nem tartozott a testület vezetői közé. — A collegiumok tisztviselői között egyébként nem fordulnak elő duumvirek, vö.: *Schiess, T.*, *Die röm. Collegia funeraticia*. (München 1888) 41—.

¹⁸ Ez az interpretatio nyelvi félreértésen alapul. A *numen* szó jelentéséről l. *Pfister, E.*, *Numen*. *PWRE* 17 (Stuttgart 1937) 1273—, főképp 1277. és 1279.

¹⁹ Legalább ilyen joggal lehetne hivatkozni a *Caracalla*-életrajz gyakran idézett helyére: *SHA v. Ant. Car. 9, 10.*, amely szerint a császár „*sacra Isidis Romam deportavit et templa ubique magnifica eidem deae fecit*” etc. Septimius Severus, vagy Caracalla kora valóban sokkal inkább lehetett az Iseum építésének (újjaépítésének) és a fríz készítésének ideje, mint Commodus uralkodási éve. *Balla Lajos* a kötettel csaknem egy időben megjelent dolgozatában már ugyanezt a véleményt képviseli: *Cultes orientaux à Savaria. Studia ethnographica et folkloristica in hon. Béla Gunda*. (Debrecen 1971) 472—.

²⁰ Ezt a hiányt is korrigálja *Balla Lajos* utóbb idézett dolgozata. 476—.

²¹ Az itt tárgyalandó kérdésekre másutt részletesen visszatérünk.

votív megnyilvánulások lényegesen nagyobb tömegek vallási életére világíthatnak rá, mint a csupán a vagyonosabb osztályok (az ún. „feliratállító réteg”) vallásosságát tükröző, jelentősebb pénzösszeget igénylő szobrok, vagy feliratok; s az is bizonyos, hogy e szegényebb lakosság-rétegek nem voltak azonosak a feliratok állítóival. Konkrét példával élve: Savaria vallási életében feltétlenül fontosabb szerepet játszottak azok a termékenységi kultuszhoz kapcsolódó vallási képzetek, amelyekről a *Fettich Nándor* által publikált terracotta figurák árulkodnak,²² mint a Venus-tisztelet kevés számú, nem egy esetben hivatalos vonatkozású köemléke. De ugyanilyen joggal vehető fel a nem kőből (tehát bronzból, elefántesontból stb.) készült kultuszemlékek számításán kívül hagyása is, hiszen ezek az emlékek túlnyomórészt háziszentélyekben állottak, s így a város lakóinak mindennapos kultusztevékenységét illusztrálhatnák. Ezeknek a forráscsoportoknak a figyelembe vétele bizonyosan több ponton módosítaná a Savaria vallási életéről jelenleg kialakított képet.

Más oldalról nem tűnik kellően megalapozottnak az az ugyancsak vallástörténeti irodalmunk jelentős részére jellemző (s historiográfiai gyökereiben alighanem a „vallástörténet” és „egyháztörténet”, ill. „pogányság” és „kereszténység” kettősségére épülő) merevség, amellyel a jelen dolgozat is elzárkózik a keresztény emlékenyagnak a vallási élet fejlődésébe való beépítése elől. Ez az egyoldalúság nemcsak azt eredményezi, hogy a recens műből egyszerűen hiányzik Pannonia egyik leggazdagabb ókeresztény felirat-anyagának értékelése, hanem azt is, hogy a 3. század második felében meginduló térítés és a század végén már jelentős keresztény közösség létezése mindössze néhány szavas utalások formájában kerül említésre. Pedig Savaria vallási életének bizonyára nem elhanyagolható tendenciája volt a huzamosabb ideig egymás mellett élő politheista és monotheista kultuszgyakorlat, a tetrarchia-kori keresztényüldözés (melyre gazdag írott forrásanyag van), s végül a kereszténység győzelme után a korábbi kultuszhelyek erőszakos szétrombolása, az oltárok és istenszobrok elpusztítása. (A kereszténység megjelenésének és térhódításának bemutatása egyébként nemcsak ebből, hanem a megelőző fejezetből is joggal hiányolható, hiszen nem szorol különösebb bizonyításra e folyamat társadalom és nem egy esetben eseménytörténeti fontossága.)

A kötetben szereplő feldolgozások sorát *Kádár Z.* terjedelmes tanulmánya zárja a kőfaragás és szobrászat kérdéseiről (46–78. l.). A munka az egyes köemléktípusok áttekintése és művészettörténeti értékelése során Savaria legtöbb kőfaragványára kiterjeszkedik, így módon az itt olvasható elemzések szerencsésen egészítik ki a katalógus nemegyszer szűkre szabott leírásait. Az első fejezet az ún. „capitoliumi triász” emlékeit vizsgálja. Bár a szerző e torzókat még összetartozó szoborcsoport töredékeiként tárgyalja,²³ érzékelteti azokat a nehézségeket, melyeket az egyes szobrok kidolgozásában megmutatkozó jelentős stíluskülönbségek okoznak. Ezek áthidalását a szerző úgy kísérel meg, hogy az egyes alakokat különböző mesterek munkájaként fogja fel, sőt azt sem tartja kizártnak, hogy a stílászértérések „lassen ... auch einen chronologischen Unterschied vermuten” (49. l.). Úgy hisszük azonban, hogy egy olyan nagy jelentőségű, állami (császári) adományozót feltételező szob-

rászati munka, mint a város Capitoliumának díszítése esetében mindkét feltételezés súlyos nehézségekbe ütközik.

Nem tekinthető minden vonatkozásban szerencsésnek a *Kádár* által a Capitolium szobrászati együtteséhez sorolt, jól ismert márvány hexagon oldallapjain ábrázolt alakok értelmezése: *Lipp Vilmos*, *Kerényi Károly*, *Fettich Nándor* és *Paulovics István* véleménye²⁴ alapos okkal egyezett meg abban a kérdésben, hogy valamennyi relief istenalakokat és nem az istenekkel azonos külsőségek között ábrázolt camillusokat jelenít meg, mint azt *Maionica* és *Schneider* nyomán²⁵ a szerző feltételezi. (Nagymértékben nehezíti a szöveg és a fényképek egyeztetését az a mód, ahogy a képanyag ezt az emléket bemutatja. — Valamennyi figurát külön képen, az egyes mezők sorrendjében kellett volna közölni, annál is inkább, mert ez, tudomásunk szerint, az emlékek eddigi egyetlen publikációjában sem történt meg. — Nem kapunk használható fényképet a feliratos mezőről sem, pedig a felirat jelentősége és a föléltette kialakult vita ezt mindenképpen szükségessé tette volna.)

A vallási vonatkozású sculpturális emlékek közül kétségtől az Iseum frízének első, művészettörténeti megalapozású elemzése (54–1.) érdemli a legtöbb figyelmet.²⁶ Ennek az elemzésnek legfigyelemreméltóbb sajátossága az az óvatosság, de megalapozott szkepszis, amellyel *Kádár* a fríz egyes darabjainak egymás mellé rendelését, a fríz ma látható összeállítását kezeli. A reliefek keletkezésének idejét a szerző alapos okkal a Severus-korban keresi, ennek szellemében fogalmazza meg az egyes alakok vallástörténeti interpretációját (pl. Hercules-Melkart) és a reliefek formai elemzését. (Fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy a fríz Victoria-alakjának a kötetben közölt képe — 71. szám, 51. kép — hiányos! Az alakot magába foglaló fülke tetejéről hiányzik az egyik első publikációban²⁷ még látható és datálási szempontból nem közömbös volutás keret.)

Nem tűnik megnyugtatónak az a feltételezés, amellyel *Kádár* a savariai Dolichenus-csoportot egyedülálló kompozíciójának problémáit megoldani kívánja. A töredéken szereplő alakok elrendezése nem valószínűsíthető a Mithras tauroctonos-csoport kompozíciójával való rokonság elképzelését, s úgy hisszük egyelőre nincs elegendő alap *P. Merlat* rekonstrukciójának²⁸ elvetésére.

Ugyancsak *Maionica* és *Schneider* felfogásához²⁹ nyúl vissza a szerző a 88. számú (a szövegben tévesen 87.) emlék tárgyalásánál, ahol a katonai ruházatot viselő alak hátterében látható tárgyat, *Paulovics István*³⁰ és *Erdélyi Gizella*³¹ véleményével ellentétben drapériának és nem szárnynak határozza meg. Tekintve azonban, hogy a töredék hiányzó részeinek a *Kádár* által javasolt módon való kisserkesztése esetén a szerző által feltételezett baldachin alatt álló isten-, vagy Genius-alaknak kisebbnek kellene lennie a „baldachint” hordozó „sacerdosok” alakjánál, az e feltevése épített — s egyébként analógia nélkül álló — „Dolichenus-processió” jelenetét már a kompozíciós okok is kétségesse teszik.³²

A 68. számú *Sign(um) Victo(riae)* kezdetű felirattal kapcsolatban meg kellett volna vizsgálni, hogy a sorozatba eső betű-nyomok (54. kép) nem egy korábbi, levakart felirat maradványai-e, s így vajon a felirat tárgyával szöges ellentétben álló sajátosan sepulchrális ábrázolás (kratérből ivó panther, ill. griff, — vö. 65–1.)

²² ArchÉrt (1920–22) Melléklet, és *Castiglione, L.*, L'influence orientale dans la plastique du terre cuite de Pannonie. VIIIme Congr. Internat. d'Arch. Class. (Paris 1965) 361–.

²³ Nem úgy, mint az újabb irodalom: *Tóth E.*, ArchÉrt 98 (1971) 157–.

²⁴ Idézi őket *Kádár*, rec. mű 50.

²⁵ *Maionica* — *Schneider*, AEMO 2 (1878) 13–.

²⁶ Itt említjük meg, hogy a fríz egyes darabjait egymástól elszakítva, különböző méretben és ráadásul hiányosan közli a kötet. Bizonyára lehetett volna módot találni egy kiteríthető képes tábla beiktatására.

²⁷ *Szentlélek T.*, A szombathelyi Isis-szentély. (Bp. 1960) 15., 12. kép.

²⁸ *Merlat, P.*, Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus. (Paris-Rennes 1951) 77. sz.

²⁹ Vö. 25. j.

³⁰ *Paulovics I.*, Lapidarium Savariense. Acta Savariensia 2 (Szombathely 1943) 40.

³¹ *Erdélyi G.*, Acta ArchHung 13 (1961) 94., 43. j.; Vö., Arrabona 3 (1961) 13., 43. j.

³² A relief értelmezésére visszatérünk: Acta ArchHung 26 (1973) s. a.

nem a feltehető átfaragás előtti állapot emlékét őriz-e? Ez esetben nem volna szükséges annak feltételezése, hogy „sie ist eine kunsthistorisch wertvolle Angabe dafür, wie dieses in den Savarienser Steinmetzwerkstätten häufig Symbol fortlebt und sich vom Anfang des 2. Jh. . . an bis zu spätseverinischen (sic!) Zeiten verändert”. (58. l.)³³

A különböző síremléktípusok áttekintése során Kádár részletesen elemzi a síremlék-formák és motívumok eredetét, közeli és távolabbi kapcsolatait. E fejtegetésekből kiviláglik, hogy milyen szoros szálak fűtiek a savariai kőfaragás mintakincsét Aquileiához, ill. a Borostyánkő-út többi városaihoz.³⁴ Megállapításai közül figyelmet érdemel a jáki töredék (125. szám) mitologikus ábrázolásának új értelmezése (Iphigenia hajóra szállása helyett Helena menekülése Trójából), ezzel kapcsolatosan legfeljebb a töredék bal alsó sarkában látható, földön fekvő alak magyarázata érdemelt volna még néhány szót (vö. a katalógusban közölt leírást is). Érdekes, részletesebb kifejtést igénylő megállapításokat tesz a szerző a Savaria és Scarbantia korai sírkőplasztikája között tapasztalható összefüggésekről,³⁵ valamint — részben ezzel kapcsolatban — a sepulchrális oroszlánábrázolások elterjedéséről és értelmezéséről.³⁶

A savariai sírkőplasztikában egyedülálló *Iulia Priscilla*-síremlék (136. szám) kapcsolatainak felderítése során talán célszerűbb lett volna a kagyló lezárású fülke délpannoniai és itáliai előfordulásaira utalni, mint a nőalak ruhadíszének a sokat vitatott carnuntumi ún. császárszobrok³⁷ ruhaszegélyével való távoli hasonlóságát hangsúlyozni (68. l.).

Nem tűnik meggyőzőnek a 196. számú piramisformájú síremlék oldallapján látható relief értelmezése.³⁸ A hivatkozott Demosthenes-beszéd ellenére is úgy tűnik, hogy a leomló köpenyes alak nem táncol, hanem nyugodtan áll, s a feje fölé nem kígyót, hanem egy töredékes volta miatt nehezen meghatározható kerekded tárgyat (korsó?) emel. Ezáltal valószínűleg el kell ejtenünk a „kígyót tartó menád” ábrázolásával (186. szám) való összefüggést is, és ez utóbbi reliefet továbbra is az analógia nélkül álló ábrázolások körébe utalván, meg kell maradni amellett az általános értelmezés mellett, amely szerint „den Sinn der Darstellung hat man . . . in der Ikonographie der Mysterienkulte zu suchen.” (71. l.)

A 187. számú Victoria-relief esetében — ha nem is a *Lipp Vilmos* és *Récsey Viktor* által elképzelt formában³⁹ — továbbra is valószínűbbnek látjuk azt a lehetőséget, hogy ez a relief közvetlenül vallási célokat szolgált, és nem egy sírkert alkotórésze volt.⁴⁰ A figura ui. sokkal inkább Victoria, semmint síri Genius ábrázolásának tekinthető (uo.), s a pannoniai sepulchrális plasztikában a

Victoria-motívum — ismereteink szerint — aligha lehetett gyakori.⁴¹

Jól megalapozott felismerés a *Paulovics* által késői oszlopfőként meghatározott 185. számú emlék új értelmezése és korhatározása (72. l.). A felhozott analógiák alapján⁴² még korábbi — I. századi — keltezés is valószínűsíthető volna. (Nagy kár, hogy a *Paulovics* által e kőemlékkel együtt közzétett másik „késői oszlopfő”⁴³ kimaradt mind a katalógusból, mind a tanulmányból.)

Csak sajnálni lehet, hogy a vallástörténeti fejezethez hasonlóan, e tanulmány sem foglalkozik a késői, keresztény kőemlékekkel. E hiány a tanulmány záró, összefoglaló fejezetében (75 —. l.) ütközik ki a legszembetűnőbben: az itt közölt kronológiai áttekintés alapján az olvasóban olyan benyomás alakul ki, mintha a 3. század közepe után Savariában megszűnt volna a kőfaragás és kőemlékállítás gyakorlata. Pedig bizonyára vonzó feladat lehetett volna Pannónia egyik legszebb ókeresztény faragványának (205. szám) művészettörténeti elemzése mellett a kőfaragás átalakulásának, az új sírkőtipusok feltűnésének, vagy a régi sírkövek keresztény felirattal való ellátásának (138. szám) nyomkövetése; ill. a keresztény feliratok díszítőelemeinek, s nem utolsósorban a néhány alkalommal előforduló *XP* monogramnak a bemutatása.⁴⁴

Ugyancsak sajnálattal lehet konstatálni, hogy a művészeti fejezet teljes egészében mellőzi az építészeti díszítőelemek ismertetését és elemzését. (Ez talán összefüggésben áll e faragványok jelentős részének a katalógusból történt elhagyásával is. (Vö. az alább következő jegyzéket.) Pedig Savaria különösen gazdag a művészi módon díszített architektonikus töredékekben, amelyek közül nem is egy a provinciális kőfaragás nivóját jóval meghaladó színvonalat képvisel, s így értékelésük lényegesen gazdagabbá tehetné volna a savariai kőfaragás egészéről kapott képet. Emellett e faragványok jelentős része mindmáig publikálatlan,⁴⁵ tehát a kötet e téren régi mulasztást tehetett volna jóvá, és hézagpótló jelentőségűvé válhatott volna.

A kötetnek csaknem felét kitevő katalógus (79 — 127. l.) egyes tételeit már a fentiekben érintettük. Az epigráfiai szövegek közlés (*Mócsy* A. munkája) számos új olvasatot ill. új kiegészítést hoz, ezek csaknem kivétel nélkül megalapozottak, és a mellékelt fényképek alapján jól kontrollálhatók. Említésre méltó olvasati problémát egyetlen esetben érzünk: a 9. számú töredék utolsó sorában a *Mócsy* által javasolt *[res]tituer[unt] . . .* helyett a fénykép alapján, inkább a korábbi *[c]ive[s] . . .* kiegészítés tűnik valószínűnek. E kiegészítést alátámasztani látszik az emlék lelőhelye: az újabban feltárt Dolichenum körzete, ill. az a körülmény, hogy a Dolichenum

³³ E kő feliratának idézése egyébként háromféleképpen fordul elő a szövegben: 58. és 74. l.: *Sign(o) Victo(riae)*, 72. l.: *Sign[o] Victo(riae)*, és a 66. lapon helyesen: *Sign(um) Victo(riae)*.

³⁴ Viszonylag kevés szó esik e fejezetben a Noricumhoz — közelebbről Virunum és Flavia Solva kőfaragóműhelyeihez — fűződő kapcsolatokról, jóllehet ezek rendkívül szorosak voltak, és egyes motívumok esetében első pillantásra szembetűnőek. Erdemi összehasonlító elemzés hiányában I. egyelőre *Weber, E.*, Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark. (Veröffentlichungen der Hist. Landeskomm. f. Steiermark. Arbeiten zur Quellenkunde XXXV) (Graz 1969) *passim*. — Vö. még 35. j.

³⁵ Erre a kérdésre visszatérünk.

³⁶ Ez utóbbi témával kapcsolatosan könnyebb volna átlátni a szerző gondolatmenetét, ha nézeteit egy helyütt és nem a tanulmány különböző fejezeteiben szétszórva — 60 —, 69., 70., 73. l. — olvashatnánk.

³⁷ *Schober, A.*, Carnuntum 1885—1935. Zum 50 jährigen Bestande des Vereines Carnuntum. (Wien 1935.) 19 —.

³⁸ Az e lapon (71.) tárgyalt emlékek katalógusszámai a szövegben összekeveredtek. Így 185 helyett 197 (oroszlános síremlék), 196 helyett 198 (fenyőtoboz), 197 helyett 196 (piramis) olvasandó.

³⁹ Nézetüket idézi Kádár, rec. mű. 72.

⁴⁰ Annál is inkább, mert a kőemlék méretei — a magasságához viszonyítva csekély vastagsága — alapján inkább falba illesztett reliefre kell gondolnunk. Vö. hozzá a Iseum-fríz méretarányait!

⁴¹ Egyébként a Kádár, rec. mű 72., 187. j. idézett példák sem támasztják alá egyértelműen az e relief sepulchrális rendeltetéséről vallott felfogást.

⁴² Ezeknek számát még egy I. századi soproni síremlék, ill. egy a Louvre-ban őrzött ugyancsak I. századi síroltár e körbe vágó ábrázolásaival javasolnánk bővíteni — vö.: *Schober, A.*, Die röm. Grabsteine . . . (Wien 1924) 51. sz.; ill. *Cumont, Fr.*, Recherches sur le symbolisme funéraire des romains. (Paris 1966) XXII. t.

⁴³ *Paulovics I.*, A szombathelyi Szt. Márton-egyháznak . . . római kori eredete. Acta Savariensia 4 (Szombathely 1944) 39., 20. kép.

⁴⁴ Itt jegyzem meg, hogy az egyébként rendkívül alapos epigráfiai index — *Balla Lajos* munkája — nem tünteti fel a Krisztus-monogram előfordulásait.

⁴⁵ Így többek között a romkertű ún. Quirinus-bazilikában, ill. az Iseum ásatásai során előkerült épületdíszek legnagyobb részénél hiányzik a darabonkénti leírás is.

új feliratai között két másik is hasonló származás-megjelölést ad.⁴⁶ Ezek alapján a felirat olvasata így alakulna: --- *sac(rum) Iul(ius) Tulinus et Aureli(us) [A]ntipa [ter] c[ive]s Surus? v. Suri?].*⁴⁷

Meg kell még említenünk, hogy a 26. sz. oltár dedikációja esetében a *M(ercurio) A(ugusto) s(acrum)* feloldás mellett legalább ugyanilyen joggal számolhatunk a *M(inervae) A(ugustae) s(acrum)* kiegészítéssel is: a dedikáló hivatala — *pref. coll. fabr. cent.* — inkább ezt az olvasatot támasztja alá.

A katalógust kísérő képanyagról már több alkalommal szoltam. Ehelyütt még a következőket tenném hozzá:

31. kép (41. szám): feltétlenül szükséges lett volna az oltár oldallapján levő, vitatott értelmezésű (55. l.) relief fényképének közlése.⁴⁸

57. kép (71. szám): A Iseum Victoria-reliefjének képéről, a már említett volutás kereten kívül, a szentély homlokzati feliratának töredéke is lemaradt. Akár a relieffel együtt, akár különállóan, de feltétlenül közölni kellett volna.⁴⁹

186. kép (230. szám): szükséges lett volna a frígiai sapkás fej oldalnézetű fényképe is, hogy az emlék jellege (kerek szobor, vagy magas relief) egyértelmű legyen. Ezen ui. alkalmasint tartalmi következtetések mulhatnak.

Számos helyen kifogásolhatók a képméretek: az ún. „capitoliumi triász” torzói feltétlenül nagyobb, de mindenképpen egymáshoz viszonyítva méretarányos felvételeket követeltek volna. Különös látványt nyújt a 70—71—72. képek egymás mellé állítása: a két egészen kis méretű relief-töredék (Dolichenus-csoport és pávás töredék) nagyobbak tűnik a 88. számú emléknél.⁵⁰

Rendkívül zavaró technikai pontatlanság a katalógus és a képek sorszámainak összekeverése. Álljon tti a corrigenda:

Katalógusszám	téves képszám	helyes képszám
3	3	4
4	4	5
5	5	6
6	6	8
7	7	9
8	8	10
9	9	3
10	10	7
28	23	24
30	24	23
120	103	104
121	104	103

⁴⁶ Tóth I., ArchÉrt 98 (1971) 80—.

⁴⁷ Ezt a feliratot egyébként — feltételezen — Balla Lajos is a Dolichenus-kultusz emlékei közé sorolta: 42. l., ill. Studia ethn. et folklor. in hon. Béla Gunda. (Debrecen 1971) 476—.

⁴⁸ Vö. Wessetzky, V., Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. (Leiden 1961) II. t.

⁴⁹ Vö. Szentlélek T., A szombathelyi Isis-szentély. (Bp. 1960) 12., 7. kép.

⁵⁰ Egyébként a Dolichenus-csoport — 87. szám — méretadatai hiányoznak a katalógusból: Mag.: 35 cm, szél.: 34 cm, vast.: 14 cm. Vö.: Láng N., ArchÉrt 1943., 64.

⁵¹ Vö.: Fitz, J., Epigraphica 26 (1964) 56., 3. j.; Ua., Alba Regia 6—7 (1966) 207—.

⁵² Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannen- und Quadenkriegen. (Bp. 1959) 36—. — A territorium északi határát mind Mócsy András, mind Balla Lajos a Répce vonalánál jelöli ki (Balla L., rec. mű 23—: „Die wahrscheinlichsten Grenzen des Territoriums von Savaria waren nach Mócsy im Norden die Répce...”). Ennek alapján nem indokolható a közölt térkép 1. számú lelőhelyének — Répceszemere — Savaria territoriumához való sorolása. Ez, a Répce bal partján fekvő lelőhely, a szomszédos Iván (RIU 214.), valamint az

Nem térhetünk itt most ki a bibliográfia (7—9. l.) és az irodalmi hivatkozások részletes vizsgálatára, meg kell elégednünk néhány szűrőpróba eredményével. Ennek alapján úgy tűnik, magas a felolvasatlan rövidítések száma a katalógusban, ami — főképp a külföldi használók számára — bizonyára jelentős nehézséget okoz majd. (Pl.: Bél M. kézírata — 88, 196 stb. szám; Kádár, Scènes de myth. 1965. — 121, 125. szám.) Találunk több hiányos, vagy nehezen érthető irodalmi hivatkozást (pl. J. Fitz, Herkules emlékek Pannoniában — 121, 219. szám; „Köppen aus den Schriften von Schneider” (?) — 135. szám, stb.) Feltűnő és méltatlan hiány a P. Buocz Terézia által a Vasi Szemle 1961—64. évfolyamaiban közzétett kőtári katalógus gyakori mellőzése. Nehezen érthető a L'Année Epigraphique felhasználásának csaknem teljes hiánya. Kevésbé szerencsés eljárás volt az 57. szám (hexagon) bibliográfiájából Fitz Jenő ellenvéleményének⁵¹ elhagyása.

A kötet bevezetőjében Szentlélek T. így fogalmazta meg a kiadvány célját: „Aufgabe der vorliegenden Arbeit ist es, jene Steindenkmäler von Savaria — und vom ager Savariensis — zu sammeln, die auch heute noch erhalten sind, bzw. von deren Existenz wir sichere Kenntnis haben, die jedoch im Laufe der Zeit verschollen sind”. (13. l.). Ezek a szavak az elérhető legnagyobb teljesség igényét támasztják az olvasóban. Annál különösebb, megmagyarázhatatlannak tűnő jelenség ezek után, hogy a katalógus a territoriumi lelőhelyek több mint egyharmadát egyszerűen negligálja. Savaria territoriumát, Mócsy A. eredményei⁵² nyomán Balla L. határozza meg a kötetben (20—. 1. 2—3. térk.). A leírás nyomán kirajzolódó ager Savariensis természetesen magába foglalja az Ausztria területére eső lelőhelyeket is, amelyeket azonban a katalógus egységesen mellőz. E hiány — éppen egységes volta miatt — csakis egy meghatározott szerkesztői koncepció eredménye lehet, ezt azonban az előző nem közli, sőt teljességet ígérő megfogalmazásával a kötet használóit félrevezeti. A Savaria territoriumáról származó, burgenlandi lelőhelyű feliratos kőemlékek száma — a teljesség igénye nélkül készített összeállítás szerint — megközelíti a kötetben közölt anyag tíz százalékát; a felirattalan, ill. töredék-feliratot tartalmazó kőemlékek e mennyiséget minden bizonnyal tetemesen növelik még.⁵³ A feldolgozó tanulmányok írói közül

ugyancsak Répce-balparti Újkér (RIU 215.), Gyalóka (CIL III 4227—4228 = RIU 216—217.), Lövé (RIU 218.) felirataival együtt a fentiek szerint Scarbantia territoriumához volna sorolható. A térképen 3. sz. lelőhelyként szereplő Bük község ugyancsak a Répce-től északra fekszik, (és nem délre, mint a térkép jelzi), Savaria territoriumához való sorolása tehát ugyancsak kétséges. — Természetesen a territoriumi határok nem kezelhetők mereven. Ha viszont egyes emlékek — mint a Kat. 23, 179 — lh.: Bük — bekerültek a katalógusba, akkor miért maradtak el az ugyanúgy közvetlenül a folyócska partján fekvő lelőhelyek, mint Gyalóka és Répceszemere (CIL III 4229)?

⁵³ A kötetből kimaradt, burgenlandi lelőhelyű feliratos emlékeket Mócsy András, i. m. alapján állítottam össze. Ez a munka — célkitűzésének megfelelően — csak azokat a feliratokat hozza, amelyek személyneveket tartalmaznak, így az összeállítás szükségszerűen hiányos. Ugyancsak hiányoznak az összeállításból a Mócsy könyvének lezárása — 1957 nyara — óta előkerült ill. publikált kőemlékek, ezeknek összegyűjtése nem lehetett feladatomban. A listában a lelőhely megnevezése után zárójelben feltüntettem a lelőhely sorszámaát a Balla L. féle térkép (rec. mű 20—. 1—3. térk.) szerint, majd a Mócsy, i. m. katalógus adatai következnek: Rax (21) — Mócsy, 84/1.; Mischendorf-Oberwart (26) — Mócsy, 86/1.; Rontenturm (27) — Mócsy, 94/1—2.; Pinkafeld (29) — Mócsy, 99/1.; Martin i. d. Warth (30) — CIL III 4525; Neumarkt (31) — Mócsy, 95/1.; Schleining (32) — Mócsy, 98/1—3.; Oberkohlstätten (33) — Mócsy, 97/1.; Holzschlag (34) — Mócsy, 100/1.; Rechnütz (35) — Mócsy, 96/1.; Habich. Kirchschlag (36) — Mócsy,

Balla L. figyelembe vette e kihagyott emlékek tanulságait is, a kőfaragást tárgyaló fejezet viszont sajnálatosan mellőz oly fontos darabokat, mint pl. a Lupa Capitolinát ábrázoló felsőraksi (Rax) sírkő,⁵⁴ vagy a Pinka-óváról (Burg) származó Castor és Pollux ábrázolásával díszített sírkertpillérek.⁵⁵ (E darabokat a Savaria Múzeum őrzi.)

A burgenlandi emléktanyag mellőzése esetében az antik territoriumot kettévágó mai országhatár még magyarázatot adhat a hiány okára, — bár e magyarázat is pusztán technikai és nem szakmai természetű. Semmi sem indokolhatja viszont a magyarországi — főképp *Szombathelyi* — lelőhelyű, és szinte kivétel nélkül a Savaria Múzeum kőtárában őrzött kőemlékek hiányos közzétételét. Márpedig elegendő néhány összefoglaló munka áttekintése ahhoz, hogy megállapíthassuk: a katalógus az Előszó által ígért teljességet meg sem közelíti. Egy emlékcsoport — az épülettagezatok — esetében (a katalógus e fejezetét *Szentlélek T.* állította össze) a hiányzó darabok száma oly magas, hogy a kötet felületesen említett darabok száma, jöllehet a savariai építészeti díszítőelemek legtöbbször nagyon jó minőségű darabok, s így éppen nem tartoznak a jelentéktelen emlékek közé. A kiadatlan emlékek közlése és szakszerű leírása a Katalógust az első publikációk forrásértékére emelhetné volna! Így azonban ismét csak hiányukat regisztrálhatjuk.

Az alábbi jegyzék e hiányokon kíván enyhíteni. Összeállításánál minél nagyobb teljességre törekedtem, de természetesen magam sem tartom teljesnek. Hiányoznak belőle mindenekelőtt a publikálatlan és sehol meg nem említett darabok, s természetesen nem vettem fel a kötet lezárása után publikált emlékeket (pl. a *Dolichenum* feliratait) sem. A listán belüli tételszámozás csupán eligazító jellegű, hiszen egy-tétel gyakran több, bizonytalan számú darabot takar (pl. 13, 19, 26. szám), ezek szétválasztása és azonosítása ehelyütt nem lehetett feladat. Ugyancsak nem vállalkozhattam a jegyzékbe foglalt emlékek részletes leírására és értékelésére — már csak terjedelmi okokból sem. A jegyzék beosztása a kötet katalógusát követi.

Ad „Katalog — F”: sírkövek⁵⁶

1. Homokkő síremlék feliratos része. Lh.: *Répcszemere. Q. Lurios Q. f. Pup. Maxumus (sic) vet. leg. XV ann. LXV h. s. e. t. f. p. (?)*. Irod.: CIL III 4229, RIU 213.

Ad „Katalog — K”: Felirattöredékek

2. Fehér márvány felirattöredék. Lh.: *Szombathely, Romkert, ún. Quirinus-bazilika területe.* ---] CH [---
Irod.: *Paulovics I.* Savaria-Szombathely topográfiaja... 61., 99. kép.
3—5. *Szombathely*, Bajcsy-Zsilinszky út és Tolbucin u. sarkán.
Türr E., ArchÉrt 82 (1955) 98: „...három feliratos követ találtak, az egyiken Colonia Claudia Savaria rövidítése van.”

101/1.; *Steinberg* (37) — *Mócsy*, 102/1.; *Klostermarienberg* (38) — *Mócsy*, 103/1. — Ezekben túlmenően, valószínűleg jogos *E. Weber* területiális besorolása a következő lelőhelyek esetében: *Dechantskirchen* — CIL III 5518—5519 cf. p. 2328⁴⁸; *Oberwaldbauern* — CIL III 5520; *Friedberg* — CIL III 5521. Vö.: *Weber, E.*, Die römischen Inschriften der Steiermark. (Graz 1969) 128—.

⁵⁴ CIL III 10895. Az ábrázoláshoz: *Erdélyi G.*, ArchÉrt 77 (1950) 72., 11. j.; *Sz. Burger A.*, FA 13 (1961)

Ad „Katalog — L”: Szobrok, fejek

6. Rossz fenntartású, kezdetleges kidolgozású férfifej. Irod.: *Buocz T.*, VSz 1962. II. 86., képpel.

Ad „Katalog — M”: Építészeti töredékek

7. Finom, fehér márványból készült hatalmas párkánytöredék (méretei: m.: 236 cm, sz.: 90 cm, v.: 54 cm). „Nagy felületű oldalai párkányszerűen vízszintes vonalakkal tagoltak. A keskeny oldalán félköríves végződésellátott kettős keretben tengeri griff és delfin látható.” (*Buocz*) — *Paulovics* e párkányt a Capitoliummal hozta kapcsolatba.
Irod.: *Schoenvisner S.*, 61., XIX t.; *Paulovics I.*, ArchÉrt 1940. 33., XI. t. 32.; *Ua.*, Lap. Sav. 41.; *Buocz T.*, VSz 1962. III. 100., képpel.
8. Kisméretű, finoman faragott párkánytöredék. M.: 9, sz.: 19 cm.
Irod.: *Paulovics I.*, Lap. Sav. 40.; *Buocz T.*, VSz 1963. II. 98., képpel.
9. Díszítetlen párkánytömb márványból, egyik sarka hiányos. Három oldalán profilált kiképzésű. Mérete: 100 × 126 cm, v.: 25 cm.
Irod.: *Buocz T.*, VSz 1963. II. 98., képpel.
10. Nagyméretű párkánytöredék. Lh.: *Szombathely, Március 15. tér.* — „Lefelé szélesedve lépcsőzetesen tagolt, a lépcsők előlapjai homorúak. Anyaga márvány.” (*Buocz*) Mérete: 146 × 120 cm. v.: 40 cm.
Irod.: *Buocz T.*, VSz 18 (1964) 279., képpel.
11. Nagyméretű, finoman faragott párkány töredéke. Lh.: *Szombathely, Iseum.* Előlapján kantharoból kinövő szőlőindás díszítmény, alsó oldalán dúsan faragott indadisz. H.: 180, m.: 90 cm.
Irod.: *Szentlélek T.*, ArchÉrt 84 (1957) 78., XXII t. 4. kép; *Ua.*, A szombathelyi Isis-szentély 12—899. kép.
12. Nagyméretű márvány osztópárkány-töredék. Lh.: *Szombathely, Iseum.* Lépcsősen faragott előlapján indás díszítmény.
Irod.: *Szentlélek T.*, A szombathelyi Isis-szentély. (Bp. 1960) 13., 10. kép.
13. Több nagyméretű párkánytöredék. Lh.: *Szombathely, Iseum.*
Irod.: *Szentlélek T.*, ArchÉrt 84 (1957) 78.; *Vö. Ua.*, A szombathelyi Isis-szentély. (Szombathely 1965) 13., 2. képet.
14. Fehér márvány kompozit oszlopfej. Töredékes. Lh.: *Szombathely, Iseum.*
Irod.: *Szentlélek T.*, ArchÉrt 84 (1957) 78.
15. Oszlopdob. Lh.: *Szombathely, Iseum.* Átm.: 90 cm.
16. „Hasáb alakú kő. Az előlapját két medallionba foglalt rozetta díszíti. Két darabra törött. Mérete: m.: 45 cm, sz.: 58 cm, v.: 20 cm.”
Irod.: *Buocz T.*, VSz 1963. I. 71.
17. Márvány relief (*Paulovics* szerint: oszlopfej). „A hasáb alakú kő előlapján a relief kehelyszerű keretben egymásból kinövő leveleket ábrázol.” (*Buocz*)
Irod.: *Paulovics I.*, A szombathelyi Szt. Márton-egyháznak... római kori eredete. Acta Savariensia 4. (Szombathely 1944) 39., 20 kép; *Buocz T.*, VSz 18 (1964) 270—.

51—.; *Szirmai K.*, AT 18 (1971) 259—.

⁵⁵ *Paulovics I.*, Lapidarium Savariense. Acta Savariensia 2 (Szombathely 1943) 33—.; *P. Buocz T.*, VSz 1962. II. 86—.

⁵⁶ Nem lehetett ehelyütt feladat az antik territorium határainak jelzett vitás kérdéseit tisztázni. Így a hiányzó síremlékek közé nem vettem fel az 52. jegyzetben említett Répce-balparti lelőhelyek anyagát, az egy Répceszemere kivételével, tekintve, hogy ezt a kötet lelőhelytérképe is regisztrálja (1), sorszám alatt.

18. Oszlopfő. „Mind a négy oldaláról leveles indák és maszkok díszítik. Anyaga mészkő. Mérete: m.: 40 cm, sz.: 35 cm, átm.: 49 cm.” (Buocz) Irod.: *Buocz T.*, VSz 18 (1964) 276.
19. Több nagyméretű gránitoszlop töredékei Szombathelyről (beleértve a jáki templom mellett felállított oszloppárt is). A rájuk vonatkozó gazdag irodalomból e helyütt csak *Tóth E.* összefoglalóját idézzük: *ArchÉrt* 98 (1971) 162—.
20. Nagyméretű márványtömb. Lh.: Szombathely, Romkert, ún. Quirinus-bazilika területe. „A 92 cm széles tömör márványtömb... csakis szobortalpazat része lehetett, valószínűleg egy császárszobor. Tekintettel 2 métert meghaladó magasságára s egyik végének párkányszerű megfaragására semmi esetre sem lehetett építészeti párkány...”

- Irod.: *Paulovics I.*, Savaria-Szombathely topográfiaja... 26—, 8., 24—25. kép.
- 21—23. Három kisebb méretű oszloptöredék. Lh.: Szombathely, Romkert, ún. Quirinus-bazilika területe. „...díszesebb felépítményű, oszlopdíszes és tornyosfedésű kutat feltételeznek.”
- Irod.: *Paulovics I.*, uo. 26.
- 24—25. Két fehér márvány oszlop, ill. pillérfő töredéke. Lh.: Szombathely, Romkert, ún. Quirinus-bazilika területe.
- Irod.: *Paulovics I.*, uo. 59., 95. kép.
26. „Nagyszámú egyszerűbb építészeti töredék, kőpárkányok és oszlopok részei.”
- Irod.: *Paulovics I.*, uo. 59.

Tóth István

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1972. ÉVBEN

Az 1972. évben a Régészeti Szakosztály tevékenysége jelentősen fellendült. Megnövekedett az előadások száma: a havi felolvasó ülések és a szakosztályi ülések mellett, a harmadik tudományos ülésszak rendezésére is sor került, „Adatok Pannónia késő római történetéhez” címmel. A második, az 1971. évi ülésszak előadásai („Magyarországi kelta kutatások újabb eredményei”) az *Acta Archaeologica* 1972. évi, 24. számában angol nyelven megjelentek, demonstrálva a Társulat tudományos összefoglalásra való törekvéseit. Az évi hagyományos össztársulati vándorgyűlés mellett, régészeti tudományos ülésszakkal egybekötött évadzáró kirándulást rendeztünk Szentendrére. Az ülésszak résztvevői megtekintették a pilisi cisztercita kolostor feltárását, amellyel a Társulat régi hagyományát elvenítették fel — a jelentős feltárások munka közbeni megismerését, meglátogatását.

A külföldi vendég előadók száma is nőtt a korábbiakhoz viszonyítva, 1972-ben három előadás hangzott el, külföldi gyűjtemény anyagát vagy ásatást ismertető témákkal.

A régészeti vonatkozású előadások szervezésénél Társulatunk több alkalommal együttműködött más tudományos társulattal és intézménnyel: az Ókortudományi Társulattal, az MTA Régészeti Intézetével. Kirándulások alkalmával Vas megye és Szombathely városa, illetve Pest megye és Szentendre vett részt a program szervezésében. Tovább folytattuk a közöletlen kelta leletanyag corpusának szervező munkáját. A szerkesztő bizottság (Szabó Miklós, Kovács Tibor, F. Petres Éva) több megye (Komárom, Fejér, Veszprém, Tolna, Baranya, Vas, Hajdú-Bihar) múzeum szervezetének vezetőjével megállapodott a megyei leletanyag felvételének anyagi támogatásában. Előzetes megállapodás született a Magyar Nemzeti Múzeum vezetőségével is. A szerkesztő bizottság kidolgozta a feldolgozási szempontokat, amelynek alapján az érdekelt szerzők megkezdtek a munkát.

Havi felolvasó ülések

Január 25. Nagy Árpád, Kora bizánci és balkáni művészeti elemek Pannóniában

Február 18. Heinrich Müller, (Museum für Deutsche Geschichte, Berlin) Kulturhistorisch wertvolle Waffen aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte
Valter Ilona — Vladár Ágnes, A zalaszentmihályi templom helyreállítása és a zalai késő román téglatemplomok

Június 15. Pierre Amandry, (az Athéni Francia Régészeti Intézet igazgatója) Les fouilles de Delphes (Az Ókortudományi Társulattal közös rendezésben)

December 5. Kazimierz Michalowski, (akadémikus, az LTA Mediterrán Régészet Intézetének igazgatója)

Faras, a lengyel ásatások jelentősége (német nyelvű előadás az MTA Régészeti Intézetével közös rendezésben)

Szakosztályi ülések

Beszámoló az 1971. év fontosabb ásatásairól (május 15.) Mozsolics Amália, A krasznokvajdai kardlelet, Patek Erzsébet, Sopron-Burgstall, kora vaskori feltárás,

Gömöri János, Sopron-Fabricius ház, római kori feltárás,

Tóth Endre, Ságvár, késő római erőd, Rosner Gyula, Gyöng-Vásártér, avar temető, T. Juhász Irén, Vésztő, középkori templom és rendház,

Tóth Sándor, A veszprémi székesegyház, Valter Ilona, A tornaszentandrási templom, A szombathelyi vándorgyűlés régészeti előadásai (június 1.),

Szentlélek Tihamér, Savaria fő építési periódusai az újabb feltárások tükrében,

Károlyi Mária, Kora bronzkori települések Vas megyében,

Mozsolics Amália, Bronzkori fémművesség Velem-szentviden,

Buocz Terézia, A Járdányi Paulovics Romkert újabb ásatásai,

Wessetzky Vilmos, Egy savariai relief kígyót megragadó madarábrázolással,

Kádár Zoltán, A savariai Menad, Tóth Endre, A római kontinuitás kérdése a Nyugat-Dunántúlon

Közyűlés

Az 1971. évi közgyűlés programjában: Fülep Ferenc, A pécsi cella trichora második kifestése (Régészeti, művészettörténeti és építészettörténeti problémák), (március 23.)

Tudományos ülésszakok

Évadzáró ülésszak a Szentendrei Napok keretében (július 10.)

Gerevich László, A pilisi cisztercita kolostor
Torma István, Rézkori temető Pilismarót-Basarcon

Soproni Sándor, Castra Constantia — Contra Constantia

Tettamanti Sarolta, Adatok a Pilis hegység középkori településtörténetéhez

Adatok Pannónia késő római történetéhez (november 23.)

Elnöki megnyitót Entz Géza tartott, a Társulat ügyvezető alelnöke; vitavezető Mócsy András

Sági Károly, Fenékpusztá újabb ásatai eredményei
Barkóczy László, A késő római kőfaragás néhány
problémája Pannóniában
Lányi Vera, A IV. századi pénzforgalom néhány
problémája Pannóniában

Soproni Sándor, Adatok a Notitia Dignitatum Vale-
riai listájának kérdéséhez
Sz. Póczy Klára, A városi élet felbomlásának folya-
mata Scarbantiában

F. Petres Éva

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1972

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1–27)

Adács-Wasserspeicher (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös),
s. Nr. 53.

1. *Azód-Papi földek* (Kom. Pest) (XLVIII). Die 1970 unterbrochene Freilegung der spätneolithischen (Lengyel-Kultur) Siedlung und des Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Eine ausgenommen, schlossen sich sämtliche Grabungsflächen an das früher freigelegte große Gebiet an, das sich mit den diesjährigen 1200 m² auf insgesamt 4500 m² anwuchs. Drei von 33 Gräbern waren Brandbestattungen (Gesamtgräberzahl: 186). Es bot sich die Möglichkeit, einen Teil der Gräber als separate Gruppen abzusondern; solche gibt es bis jetzt drei. Sie enthalten je weils etwa 30 Gräber, auffallend hoch ist die Zahl der Kinderbestattungen. Die dieses Jahr und früher freigelegten insgesamt 8 Brandbestattungen gehören zu ein und derselben Gruppe. Die Männergräber lieferten Keramik, Steinäxte, einen Eber-Unterkiefer und einen Hauer-Plattenanhänger, die Frauengräber neben Gefäßen sehr viele Muschelperlen. Einem kleinen Mädchen waren vier Muschelarmreifen beigegeben. Die Beigaben der Körper- und der Brandbestattungen unterscheiden sich nicht voneinander.

Wir fanden auch die Stelle eines abgebrannten Hauses (5. Haus), doch war es durch Pflügen vollständig vernichtet. Es war eine Hütte mit Lehmewurfänden wie die anderen. Aus mehreren großen Gruben kam reiches Fundmaterial zutage, darunter mehrere tierförmige Deckelhenkel- und Idolfragmente. Die Scherben sind mit eingeritzten Mustern sowie mit roter, schwarzer, gelber und weißer Bemalung verziert. Am reichhaltigsten sind die Werkzeugfunde aus Knochen und Hirschgeweih, durch die ihre Rolle in der Wirtschaft geklärt werden kann. Es gibt sehr viele Steinwerkzeuge.

Die Funde repräsentieren den Frühabschnitt der Lengyel-Kultur. Von der Fundstelle sind bisher 23% freigelegt.

Nándor Kalicz

2. *Balatongyörök-Bódiskereszt* (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (XV). Bei Kanalisationsarbeiten des regionalen Wasserwerkes wurden westlich von der Kreuzung der Balaton-Autostraße und der Balatongyörök-Verbindungsstraße, unmittelbar an der S-Seite der Autostraße, BD-HA- und LT/C-Gräber sowie ein LT/D-Siedlungsobjekt aufgewühlt. Die Rettungsgrabung zeitigte 2 BD-HA-Urnengräber (die Knochen lagen in mit Schüsseln zugedeckten Urnen), ein Brandschüttungsgrab mit Waffenbeigaben aus dem LT/C sowie zwei S-N-orientierte Frauengräber aus dem LT/C. Laut Beobachtungen läßt sich in einem Frauengrab der Gebrauch von in keltischem Fundmaterial häufigen Eisen- und Bronzereifen rekonstruieren. Die beiden Frauengräber lieferten insgesamt 8 Eisenfibeln, eine Bronzekette, Armreifen, Beinreifen, ein Eisenmesser und Gefäße. Die Gräber enthielten auch Speisebeigaben. Das LT/D-Objekt dürfte ein in die Erde gegrabenes kleines Wirtschaftsgebäude gewesen sein, in das sehr viele Scherben sowie die Fragmente des Verputzes von einem Backofen mit Ofenrost geworfen wurden, nachdem das Gebäude schon außer Gebrauch stand.

László Horváth

3. *Bicske-Galagonyás* (Kom. Fejér, Kr. Bicske) (XXXVI). Die früher begonnene Freilegung des frühneolithischen Grubenhauses wurde beendet. Neben diesem kamen mehrere aus Lehm gebaute Backöfen zutage. In unmittelbarer Nähe des Grubenhauses legten wir mehrere Erscheinungen der Kultur der Notenkopfkeramik und der Sopot-Bicske-Kultur frei.

János Makkay

Budapest I, Szent György tér, s. Nr. 89.

4. *Budapest III (Békásmegyer), Vöröshadsereg u.* Pznr. 63673 (V). Die Freilegung des früh- und spätbronzezeitlichen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Die Grabungsflächen schlossen sich an die SW- und N-Seite des bisher freigelegten Geländes an; auf 400 m² fanden wir 31 Gräber, die — eines ausgenommen — Brandbestattungen enthielten. 7 Gräber gehören zur frühbronzezeitlichen Glockenbecher-Csepel-Kultur; die Beigaben der Urnengräber sind Urnen, Deckelschüsseln, Krüge und Tassen. Im einzigen Brandschüttungsgrab waren — wie schon fast gesetzmäßig — verzierte Glockenbecher-Gefäße paarweise beigegeben. Das recht verwiterte Körpergrab ohne Beigaben stammt wahrscheinlich aus der Frühbronzezeit und lag im N-Teil des Grabungsgeländes.

Die 23 spätbronzezeitlichen Gräber enthielten Urnen so wie Brandschüttungsbestattungen. Erwähnenswert ist die steinkistenartige Struktur eines Grabes, das aus Steinplatten zusammengefügt ist. In den Gräbern fanden wir die schon früher beobachteten mannigfaltigen Gefäßtypen. Einige Bronzebeigaben waren in den Urnen wie in der Brandschüttungsgräbern zu finden. Somit sind insgesamt 404 Gräber freigelegt. Die spätbronzezeitlichen Gräber gehören in den Kreis der Urnengräberkultur.

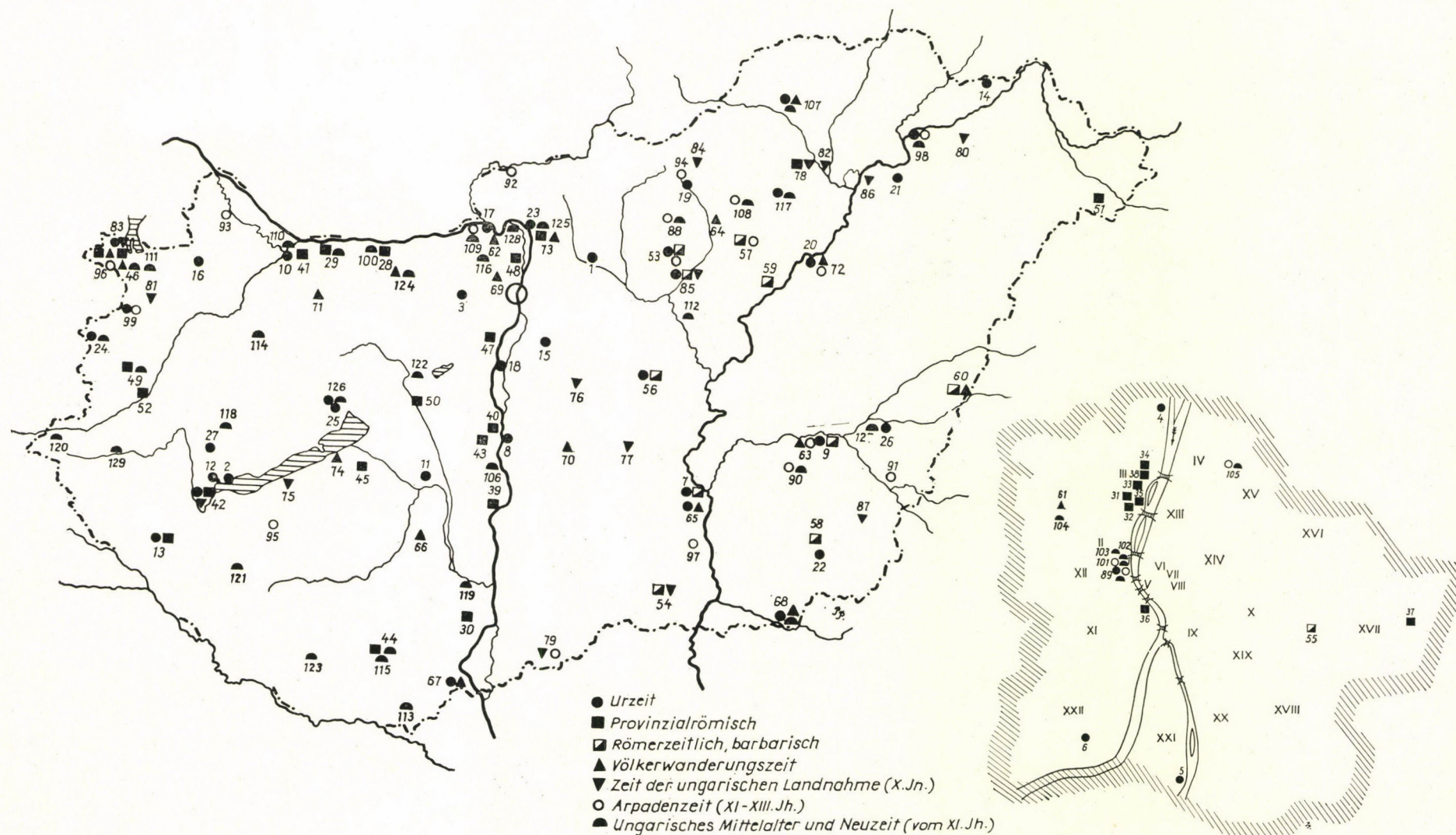
Rózsa Schreiber

5. *Budapest XX, Csepel-Szigetszentmiklós* (V). Während des Baus einer Zweitakt-Wasserleitung wühlten die Erdmaschinen Gefäße und Skelette auf. Unter beschränkten Möglichkeiten legten wir eine frühbronzezeitliche Grube mit reinem, selbständigem Fundmaterial der Makó-Gruppe frei.

Nördlich und südlich von dieser Stelle legten wir 7 Gräber bzw. Gräberreste der Glockenbecher-Csepel-Gruppe frei. Sie lagen auf einer Strecke von etwa 1 km: 1 Körper-, 1 Brandschüttungs- und 5 Urnengräber. Echte Glockenbecher-Gefäße lieferten auch hier die Brandschüttungs- und Körpergräber. Hier dürfte ein großes Gräberfeld oder der Platz mehrerer Grabgruppen der Glockenbecherkultur gewesen sein. Die Funde entsprechen denen aus gleichaltrigen Gräberfeldern.

Hollandi út 33/b: Hier wurde, unmittelbar am Ufer des Kleinen Donauarms, bei Sandgewinnung eine Siedlung der Glockenbecher-Csepel-Kultur aufgewühlt. In der Umgebung wurden schon früher Siedlungen ähnlichen Alters gefunden mit den unkontaminiertesten Funden der Glockenbecher-Csepel-Gruppe. Die durch Rettungsgrabung freigelegten zwei Gruben enthielten dieselben Keramiktypen wie die gleichaltrigen Gräber, darunter auch Scherben echter Glockenbecher, sowie ein reiches Tierknochenmaterial.

Rózsa Schreiber

Les sites des fouilles de 1970. Sites préhistoriques, marques par un cercle. Sites romains, marques par un carré. Sites de « l'époque des Romains en territoire barbare », marques par un carré divisé en deux. Sites de l'époque de la Grande Migration, marques par un triangle dressé. Sites de « l'époque de la conquête » hongroise (Xe siècle), marques par un triangle renversé. Sites de l'époque arpadienne marques per un cercle blanc. Sites du moyen âge hongrois marques par un demi-cercle.

6. *Budapest XXII, Budatétény, Növény u.* (V). Im Gelände der Lehrwirtschaft des Forschungsinstituts für Gartenbau stießen wir, wie aus den Oberflächenererscheinungen zu schließen ist, auf dem Hügelrücken hart an der Donau auf ein weit ausgestrecktes bronzezeitliches Urnengräberfeld. 38 Brandgräber wurden gerettet, die zu einem mittelbronzezeitlichen Urnengräberfeld gehören, doch legten wir auch einige frühbronzezeitliche Brandschüttungsbestattungen frei.

Frigyes Kőszegi

Cegléd-Kőrösi út (Kom. Pest), s. Nr. 56.

Cegléd-Külső Kőrösi út (Kom. Pest), s. Nr. 56.

7. *Csongrád-Vidra sziget* (Kom. Csongrád) (VII). Kaum 200 m von der vorjährigen Grabungsstelle kamen beim Legen einer Gasleitung Knochen und Gefäße zutage. Interessant an den freigelegten 35 Gräbern ist, daß unter den Urnenbestattungen der Vátya-Kultur in relativ hoher Zahl Körperbestattungen ähnlichen Alters erscheinen. Zwischen Siedlung und Gräberfeld versuchten wir den Rand von Siedlung bzw. Gräberfeld zu klären und fanden dabei weitere bronzezeitliche Gruben und ein sarmatenzeitliches Haus. Vermutlich sind Siedlung und Gräberfeld Nachlaß ein und desselben Volkes.

Mitarbeiter war György Goldmann, an der Ausgrabung nahmen die Studenten Klára Szabó und Barnabás Lőrinc.

Julia G. Szénánszky

8. *Dunavecse-Cédrus u. 6* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Dunavecse) (IV). Im Frühling erwarb das Ungarische Nationalmuseum von Imre Pavelkó, Dunavecse, eine goldene Armspirale, die in Form und Größe nichts ihresgleichen hat. Das Objekt (287,2 g) ist laut Pavelkós Angabe in seinem Garten zutage gekommen. Die Authentisierungsgrabung an Ort und Stelle zeitigte keinerlei archäologisches Phänomen oder Funde. Die Verzierung der Armspirale aus grünlichem Gold entspricht den Musterkombinationen, die in den Goldschmiedezentren Siebenbürgens im 16–15. Jh. v. u. Z. geläufig waren. Dies sowie die heute bekannten Handelsbeziehungen der mittelbronzezeitlichen Völker im Karpatenbecken berücksichtigend, kann der Gegenstand als ein Schmuckstück definiert werden, das im 15. Jh. v. u. Z. in Siebenbürgen entstanden und als Bestandteil eines Hortfundes auf dem Handelsweg in die Donaugegend gelangt sein mag.

Tibor Kovács

Edelény-Cseb (Kom. Borsod, Kr. Edelény), s. Nr. 107.

Felgyő (Kom. Csongrád, Kr. Szentes), s. Nr. 65.

9. *Gyoma-Egei halom* (Kom. Békés, Kr. Szarvas) (III). Die Ausgrabung des Vorjahres fortsetzend, legten wir 21 keltische und 35 sarmatenzeitliche Gräber frei. Die sarmatenzeitlichen Gräber waren stark aufgewühlt (mehr als 60%).

Bei den LT-Bestattungen begegneten wir öfter früheisenzeitlichen Traditionen. Dieser Art sind die beiden aufgefundenen Hockergräber mit typisch keltischen Beigaben sowie die in mehreren Brandgräbern neben keltischem Metall- und Keramikmaterial gefundenen Schlüssel mit eingezogenem Rand und früheisenzeitliche Form aufweisenden Urnen.

Verstreut kamen am Fundort auch Überreste einer frühbronzezeitlichen Siedlung zum Vorschein.

Borbála Maráz

10. *Győr-Pápai út* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Im Gelände der Ziegelfabrik Nr. 1 wurden bei Lehmgewinnung spätbronzezeitliche Lanzenspitzen und eine deformierte Flügelaxt aus Bronze gefunden. Sie bilden vermutlich den Bestandteil eines Depotfundes. In etwa 10 m Entfernung kam ein bronzezeitliches Gefäß zutage.

Eszter T. Szőnyi

11. *Igar-Vámpusztá-Galástya* (Kom. Fejér, Kr. Sárobgárd) (XXXVI). Bei der systematischen Freilegung der befestigten Siedlungen am Rand des Gebiets der Vátya-Kultur gruben wir an einer Fundstelle, die sich aus dem Überschwemmungsgebiet des Sió erhebt, in beiden Sektoren der zweiteiligen Festung mehrere Flächen aus. Wie in anderen Festungen der Vátya-Kultur war die Siedlung in der „Kleinen Burg“ auch dieses Mal einschichtig: es kamen Gruben, Speichergruben und Feuerherde zutage. Im größeren Teil der durch einen Graben geteilten Siedlung durchschnitten wir die Schichtenfolge an zwei Stellen. Die Kulturschicht der Siedlung ist hier — anders als weiter nördlich — nur 180–200 cm dick, sie besteht aus drei Schichten. Die Niveaus enthielten Teile mehrerer Häuser mit Lehmfußboden sowie einen Doppelbackofen. Nach Aussage der Funde war diese Siedlung während der jüngeren Periode der Vátya-Kultur bzw. in der Koszider-Periode bewohnt.

Mitarbeiter: Éva F. Petres und Tibor Kovács.

Gábor Bándi

12. *Keszthely-Árpád u. 47* (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (XV). Beim Graben einer Kalkgrube wurde ein reiches früheisenzeitliches Grab gefunden. Das Brandgrab lieferte 11 kahnförmige Fibeln, 4 Bronzearmreifen, 5 verzierte Tonperlen, 1 Tonscheibe, 3 Steinmeißel, eine große Urne mit Graphitüberzug, eine kleine Urne, eine Schüssel und Scherben verschiedener Gefäße.

Die Authentisierungsgrabung zeitigte Spuren, die auf einen Rundgraben und ein Holzgebäude hinweisen. Das Grab lag im Mittelpunkt des Grabens, darüber wurde mit aus dem Graben gewonnener Erde ein kleiner Hügel von etwa 6 m Durchmesser gebaut. Die Beigaben datieren das Grab auf die Wende von H/C zu H/D.

László Horváth

Keszthely-Fenekpuszta (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely), s. Nr. 42.

Kölked-Feketekapu (Kom. Baranya, Kr. Mohács), s. Nr. 67.

Magyarcsanak-Bökény (Kom. Csongrád, Kr. Makó), s. Nr. 68.

13. *Magyarszerdahely-Homoki dűlő* (Kom. Zala, Kr. Nagykanizsa) (XX). Die Freilegung des keltischen und frühromerzeitlichen Gräberfeldes wurde fortgesetzt. Im N und W an das Gebiet der vorjährigen Rettungsgrabung anschließend, durchforschten wir mehr als 500 m², also insgesamt 1210 m². Die Grabung brachte 6 Brandschüttungsgräber aus dem LT, 2 frühromische Brandschüttungsgräber und eine frühromische Knochenbestattung an den Tag. Insgesamt also sind 24 LT/B–C- und 7 frühromische (1–2. Jh.) Gräber bekannt. Hervorzuheben ist das 30. Grab mit Schwert und Scheide, Lanze, Schildbestandteilen, Gürtelkette, Armreifen, Fibel und Gefäßen. Die übrigen Gräber lagen im W-Teil des Gräberfeldes, sie enthielten neben den Metallbeigaben nur vom Scheiterhaufen genommene Gefäßbruchstücke. Diese vertreten innerhalb des Gräberfeldes einen besonderen Ritus.

László Horváth

14. *Nagyrozságy-Papföldek* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Sátoraljaújhely) (XVII). Vom Fundort sammelten wir vergangenes Jahr einen Bronzearmreifen, zwei Ringe, Bronzedraht, eine Fischpfanne, Dolchfragmente, den Scheibenkopf von zwei Nadeln, eine Lunula und Scherben. Die diesjährige Rettungsgrabung erfolgte auf 8,2 × 5 m (N–S); das zutage gekommene reiche Scherbenmaterial läßt die Annahme zu, daß wir eine einschichtige Siedlung der Bodrogszerdahely-Kultur gefunden haben.

Magdolna Hellebrandt

15. *Ócsa-Klapka u. 6* (Kom. Pest, Kr. Dabas) (XLI). Beim Graben eines Brunnenschachts kam ein aus 69 Stücken bestehender Schmuckfund von Koszider-Typus in einem Gefäß zutage. Dieser enthält ein Diadem mit punziertem Rand und zurückgedrehten Enden, punzierten Kleidbeschlägen, 4 Scheibenanhänger, 7 Stachelscheiben, 15 halbmondförmige Anhänger mit umgekehrt V- und Y-förmigem Mittelsteg, halbkugelförmige und konische Bronzeknöpfe, Sägeblätter, eine Lanzenspitze, 2 Armspiralen, 3 Spiralröhrchen und Bronzeblech-Abfälle. In der Nähe des Fundes war keinerlei auf Bestattung hinweisende Spur zu beobachten.¹

Judit Topál

16. *Osló, Árpád u. 22* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Kapuvár) (XXIX). In der durch keltische Funde bekannten Ortschaft kam bei Kanalisationsarbeiten ein keltischer Armreifen aus Bronze zum Vorschein. Scherben und Knochen wurden in der Nähe angeblich nicht gefunden.

János Gömöri

17. *Pilismarót-Basaharc* (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLVIII). Durch die Freilegung von 12 weiteren Gräbern ist die Freilegung des kupferzeitlichen Gräberfeldes der Boleráz-Gruppe beendet. Das vollständig durchforschte Gräberfeld enthielt über 110 Gräber (die genaue Feststellung der Zahl ist durch den Umstand erschwert, daß auch mehrere Objekte ungewisser Bestimmung zutage kamen). Ritus und Beigaben der dieses Jahr freigelegten Gräber entsprechen den früheren: die Aschen wurden auf dem Boden deponiert, über und neben sie Gefäße, hauptsächlich Schüsseln und Krüge, gestellt und über das ganze aus Steinen ein kleiner Hügel gebaut. Das Überdauern der Gräber gewährleistete die überlagerte 1–2 m dicke Erdschicht. Auch dieses Jahr fanden wir eine Schaffigurine, somit haben wir von hier 6 Skulpturfragmente.

Bei der Erforschung der keltischen Siedlungsspuren im Bereich des Gräberfeldes fanden wir zwei Gruben und einen Teil eines Hauses.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Marietta Csányi und Csaba Héjj teil.

István Torma

Sály-Latorpuszta (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát), s. Nr. 117.

Sopron, Kőhida-Deicht-dűlő (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron), s. Nr. 83.

Szabolcs-Kisfalud (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza), s. Nr. 98.

Szabolcs-Petőfi u. (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza), s. Nr. 98.

Szakony-Meierei der LPG „Lenin“ (Kom. Győr-Sopron) s. Nr. 99.

18. *Szigetszentmárton* (Kom. Pest, Kr. Ráckeve) (IV). Als Imre Farkas zu seinem Haus Dózsa Gy. u. 13 einen Keller grub, fand er ein spätkupferzeitliches Grab der Badener Kultur. Darüber informierte er das Museum erst einen Monat später; erst dann übergab er auch die Funde. Nachträglich ließ sich nur mehr folgendes rekonstruieren: In ca. 150 cm Tiefe lagen bei der Schulter eines Hockerskeletts ein Wagenmodell aus Ton und eine zweigeteilte Schüssel. In ihrer Nähe befanden sich eine weitere zweigeteilte Schüssel, zwei flache Schöpfkellen, zwei Krüge und eine Tasse. Auch ein durchbohrter Muschelanhängen wurde gefunden. Bei der Rettungsgrabung fanden wir ein Kindergrab, eingegraben in eine kupferzeitliche (Pécel-Kultur) Abfall-

grube. Der Schädel war mit dem Bruchstück eines großen Topfes bedeckt. Darunter lag noch ein Skelett in Hockerstellung mit einer zerbrochenen Henkeltasse bei der rechten Schulter. Im Garten des Hauses legten wir eine spätbronzezeitliche Abfallgrube frei.

Tibor Kemenczei

Tarnaörs-Rajnapart (Kom. Heves, Kr. Heves), s. Nr. 85.

19. *Terpes-Kossuth u. 23* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Bei Graben eines Kellers wurde ein H/D–C-zeitlicher Depotfund (8 Schaftmeißel, 1 Pfeilspitze, 1 Rohblock) in einem großen, unverzierten, rötlichbraunen Gefäß gefunden. Bei Durchforschung des Geländes fanden wir keinerlei Spuren, die auf Siedlung oder Gräberfeld hingewiesen hätten.

Árpád Nagy

20. *Tiszafüred—Majoros-halom* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (IV). Die Ergebnisse der beim Bau der II. Theiß-Staumufe durchgeführten Ausgrabungen im Gelände der bronzezeitlichen Siedlung (Ásotthalom) sowie der Gräberfelder (Majoros-halom, Kenderföldek, Fertőhalom) in der O-Gemarkung von Tiszafüred in den Jahren 1964–1972 lassen sich wie folgt zusammenfassen:

Bei der Authentisierungsgrabung (1964) der in der Fachliteratur seit Jahrzehnten bekannten Tell-Siedlung Ásotthalom kamen 6 Siedlungsschichten zum Vorschein in nachstehender, auch die Relativchronologie widerspiegelnder Reihenfolge: I–III = Füzesabony-Kultur, IV = Hatvan-Kultur, V = Badener (Pécel) Kultur, VI = Kultur der Alföld-Lineareramik. Sowohl hinsichtlich der Schichtendicke als auch der Qualität der Funde lieferte der zur Füzesabony-Kultur gehörende Siedlungsteil das bedeutendste Quellenmaterial. In den zur Verfügung stehenden Schichten der Siedlung (die oberen Niveaus sind abgetragen bzw. vernichtet) konnten in den ca. 35 m langen Profilen zwei Brandschichten beobachtet werden, die das zweimalige (vielleicht vollständige) Zugrundegehen des Füzesabony-Dorfes belegen. Die Siedlung, die an das ursprüngliche linke Theißufer anlehnt, ist gleichsam im Halbkreis durch Gräberfelder umgeben, die auf aus dem Theiß-Überschwemmungsgebiet herausragenden Hügeln liegen.

Die planmäßigen Ausgrabungen gingen 1965–1972 vor allem auf dem Majoros-halom vor sich, wo 1006 bronzezeitliche Gräber freigelegt wurden (Hatvan-Kultur: 2 Brandgräber, Füzesabony-Kultur: 622 Hockergräber, Hügelgräberkultur: 382 Hocker- bzw. Brandgräber). Am ca. 600 m westlich vom Majoros-halom, gelegenen, Fertőhalom genannten Hügel kamen 1970 (Ausgräber: Ilona Stanczik) bzw. 1972 bei einer Rettungsgrabung insgesamt 20, am Kenderföldek genannten Fundort, etwa 800 m nach W (Ausgräber: Zsolt Csalog, 1964) 25 frühbronzezeitliche Gräber — überwiegend Bestattungen der Füzesabony-Kultur, teilweise auch der Hügelgräberkultur — zutage.

Laut greifbaren Angaben wurden bei Erdarbeiten früher am größten Majoros-halom etwa 70, am Fertőhalom 80–90, auf den Kenderföldek 50–60 Gräber verwüstet. Etwa 600 m östlich vom Ásotthalom wurden ebenfalls Hockergräber beobachtet. Im Ergebnis der Ausgrabungsreihe kann also festgestellt werden, daß die mehrere Jahrhunderte bestehende Siedlung von einer Reihe gleichaltriger Gräberfelder umgeben ist, die schätzungsweise 3000–4000 bronzezeitliche Gräber enthielten. Davon sind 1051 authentisch ausgegraben worden. Ergänzt man den Plan des größten Gräberfeldes (Majoros-halom), so sieht man, daß er etwa 1500–1600 Gräber enthalten muß. Der Freilegungsgrad erreicht also 60–70%.

Die 1002 Gräber des Majoros-halom mit gutem anthropologischem Material erfassen die gesamte Dauer

¹ Studie Comitatus 2 (1973).

der Füzesabony- und der darauffolgenden Hügelgräberkultur und bieten somit gute Anhaltspunkte 1. zur Untersuchung der Gesellschaftsstruktur und der inneren Chronologie der Füzesabony-Kultur, 2. zur detaillierten Aufarbeitung der Bodrogszerdahely-Gruppe und 3. zur Ausarbeitung der Ethnogenese der Hügelgräberkultur in der Theißgegend aufgrund vertrauenswürdiger Grundlagen.

Im Bereich der Gräberfelder legten wir Siedlungsteile der Hunyadihalom-Gruppe (Majoros-halom), kleinere Siedlungerscheinungen der Badener Kultur (Majoros-halom), ein früheisenzeitliches Grab (ebendort), skythische Siedlungsspuren (Fertői-halom) sowie keltische Gräber (Majoros-halom, Fertői-halom) frei.

Tibor Kovács

21. *Tiszavasvári* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tiszaszék) (XXIV). Nordöstlich von der Stelle der 1966 begonnenen Rettungsgrabung legten wir in vier Grabungsflächen 19 neue Gräber, darunter ein Tiergrab, frei. Erwähnenswert sind die abwechslungsreichen Gefäß- und Perlenbeigaben der skythenzeitlichen Brand- und Körpergräber. Grab Nr. 48 lieferte eine Pfeilspitze aus Bronze, punzierte Goldrosetten, ein Schläfenringpaar mit konischen Enden aus vergoldeter Bronze; Nr. 40 lieferte eine Lanzenspitze aus Eisen und Eisenmesser. Ein Teil der Körperbestattungen war durch Pflügen aufgewühlt.

Irina Lengyel

22. *Tótkomlós-Gyulamező* (Kom. Békés, Kr. Orosz-háza) (III). An der W-Seite der Straße zwischen Orosz-háza und Tótkomlós, auf der Halbinsel am N-Ufer des Szárazbaches steht das Gehöft von Pál Tóth. Dort befindet sich eine aufgelassene Lehmgrube der LPG „Alkotmány“, aus der Fragmente einiger scheibengedrehter, skythenzeitlicher grauer Schüsseln mit eingezogenem Rand geborgen wurden. Der Fundort ist mit jener Lehmgrube identisch, bei deren Eröffnung vor einigen Jahren die Schichten einer neolithischen und einer skythischen Siedlung, eines sarmatischen und eines awarischen Gräberfeldes sowie einer árpádenzeitlichen Siedlung vernichtet worden sind.

Ernő Olasz jr.

23. *Vác-Schottergrube* (Kom. Pest) (XLIV). Im diesjährigen Abschnitt der seit vier Jahren laufenden Ausgrabung erreichten wir die Gräber Nr. 33–39, lauter Brandgräber. Neben dem üblichen Eisenmaterial, den Töpfen mit Stempelmuster auf der Schulter und graphitüberzogenen Näpfen mit Kammstrichmuster ist noch die linsenförmige, langhalsige Omphalos-Flasche erwähnenswert, da sie Vermutung nahelegt, daß die beiden linsenförmigen Flaschen aus Vác auch hier gefunden wurden. Das Fundmaterial datiert das Gräberfeld auf die LT/C.

An der Ausgrabung nahmen Éva Béres, Sarolta Tettamanti, István Dinnyés, László Vándor, die Anthropologin Julia Pápai sowie die Studenten István Feld und Gyula Fülöp teil.

Magdolna Hellebrandt

24. *Velem-Velemzentvid* (Kom. Vas, Kr. Szombathely) (XXXIX). Die befestigte Siedlung, seit fast einem Jahrhundert durch Streufunde und unauthentische Grabungen bekannt, war Schauplatz einer Rettungsgrabung an ihrem NO-Ende. Ziel der Grabung war, die künstlichen Terrassen am Hang zu untersuchen. Die kleine Ausgrabungsfläche durchschneidet drei, stufenweise angeordnete Terrassen. Die unterste Terrasse bedeckte die Überreste eines mit mächtigen Steinen fundamentierten und mit Balken abgestützten Stein- und Erdwalls. An der Innenseite des Walls verlief ein Straßenpflaster, bestehend aus in dicke, graue Lehmschicht eingebetteten Steinen.

Auf der folgenden, niedrigeren Terrassenstufe legten wir einen Teil der Fundamente eines spätkeltschen Hauses frei. Es war rechteckig mit halbkreisförmigem Eingang an der SW-Seite (der freigelegte Fundamentteil betrug 9×5 m). Das Haus war ein wenig in den Untergrund vertieft, die Wände bestanden aus Rutengeflecht mit Lehmewurf, sie waren unten mit Steinen abgestützt. Das Dach ruhte auf Balken.

Die dritte Terrassenstufe enthielt Objekte aus drei Perioden. Oben legten wir ein verbranntes, lehmverputztes frühmittelalterliches Niveau frei, darunter fanden wir ein kleines Detail eines vernichteten spätbronzezeitlichen Backofens, der durch eingegrabene spätkeltsche Gruben zugrunde gegangen war. Zutiefst bargen wir die Steinfundamente und Pfostlöcher eines spätbronzezeitlichen Gebäudes.

An der Ausgrabung nahmen Magdolna Medgyes, Karácson Eöry, Irén E. Szabó und Miklós Szabó teil.

Mária Karolyi

25. *Veszprém, Munkácsy út* (Kom. Veszprém, Kr. Veszprém) (XLV). Während des Baus einer neuen Wohnsiedlung wurden Siedlung und Gräberfeld der urzeitlichen Lengyel-Kultur aufgewühlt. Bei Beginn der Rettungsgrabung war ein Großteil der Siedlung schon vernichtet worden. In der N-Hälfte der Grabungsfläche (10×4 m), eröffnet nördlich der Munkácsystraße, legten wir zwei Abfallgruben frei. An der N-Seite der Trasse der neuen Munkácsystraße fanden wir die Spuren der Wand eines großen Gebäudes (15×10 m). Sie ist in die Erde eingegraben, besteht aus Rutengeflecht mit Lehmewurf, die Pfostenlöcher haben einen Durchmesser von 40–50 cm. Bei den Verfärbungen, die sich im Kanalgraben zeigten, weitergrabend, fanden wir zwei Gruben sowie ein W-O-orientiertes Hockergrab mit zwei Gefäßbeigaben. Aufgrund der Keramik ist die Siedlung auf die Spätphase der Lengyel-Kultur anzusetzen.

Marietta Csányi–Pál Racky

Veszprém-Burg (Kom. Veszprém), s. Nr. 126.

26. *Véztő-Mágori-halom* (Kom. Békés, Kr. Szeghalom) (III). Den Zwillingshügel im Westen der Ortschaft umgibt das verschlungene Mäanderbett eines bereits ausgetrockneten Baches. Am Fundort führte zunächst Katalin Nagy eine Sondierungsgrabung durch. Irén Juhász arbeitet seit 1970 kontinuierlich im S-Hügel. Die maximale Dicke der Kulturschicht beträgt 460 cm.

Die zutage gekommene Keramik, die Stein- und Knochengeräte sowie die Tierknochenfunde sind mannigfaltig und zahlreich. Aus den mittel- und spätneolithischen Siedlungsschichten kamen 15 annähernd O–W-orientierte Hockergräber zum Vorschein. Die Gräber lagen in zwei Schichten, die tiefer liegenden unterscheiden sich auch im Ritus klar von den Gräbern der oberen Schicht. Von hervorragender Bedeutung ist in der Unterschicht eine Bestattung mit 8 Särgen. An den Skeletten, die in aus Brettern (?) zusammengefügtten Särgen lagen, war die unterschiedliche Lage klar zu beobachten. Dies ließ auf das Geschlecht der Bestatteten schließen: die Männer lagen als Links-, die Frauen als Rechtshocker. Konsequenterweise wurde in den Gräbern die rote Farbe verwendet, beachtenswert ist jedoch, daß nur Schädeldecken, Unterarme und Beine mit dicker Hämatithschicht bemalt waren, was Hinweise auf die Tracht gibt.

Katalin Hegedűs

27. *Zalaszentő* (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (LV). Vom Gräberfeld mit mehreren hundert Hügelgräbern, das in der Fachliteratur seit langem bekannt ist, legten wir zwei Tumuli frei. Der größere (Durchm. ca. 26 m) wurde durch einen Schacht, der genau zum Grab führt, ausgebaut. Die übriggebliebenen wenigen Scherben erlauben eine Datierung der Bestattung auf Ende von HC oder Anfang.

Wir konnten die Struktur des Hügels und den Grab-schacht rekonstruieren. Die Seiten des aus großen Steinplatten zusammengefügt Grabes waren ca. 1,5 m hoch. Zur Überdeckung diente eine mächtige Steinplatte, die wir (wahrscheinlich bereits durch Grabräuber) zerbrochen, neben dem Grab aufgestellt fanden. In der etwa 15 cm dicken, Holzkohle und Asche enthaltenden Schicht um das Grab fanden wir einige Scherben mit Graphitüberzug und ein Eisenmesser. Über dem Grab wurde ein ca. 1,5 m hoher Hügel aus Steinen errichtet und dieser mit durchschnittlich 1 m Erde überschüttet. Der zweite freigelegte Tumulus war kleiner und unaufgewühlt. Die Aschen lagen hier in einer Urne, das Grab war ebenfalls mit Steinen überdeckt. In der Urne fanden wir die kalzierten Knochen, Fragmente einer Eisenfibel, eine Pinzette aus Eisen, ein Eisenmesser, Bronzebruchstücke und Haselnüsse. Im N-Teil des Grabes befanden sich zwei Eisenlanzen sowie graue und rot-schwarze bemalte Scherben. Der Boden des Grabes war in bis 10–15 cm Tiefe stark mit Holzkohle und Asche versetzt.

Mitarbeiter: János Makkay und Pál Patay.

Erzsébet Patek

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 28–52)

28. *Almásfüzitő-Fektorok* (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (XLI). Parallel zu den Erdarbeiten im Lager und in der Canabae gelang es uns, westlich vom Lager ein Gebäude mit Wandgemälden zu retten. In einem Raum mit durchbrochenem Terrazzofußboden fanden wir in 50 cm Höhe den Sockelteil des Freskos. Beim Abtragen stellte sich heraus, daß zwei Gemälde übereinander lagen, die sich durch Restaurierung trennen lassen. Das Gebäude wurde im 2. Jh. gebaut und im 3. Jh. restauriert. Südlich vom Lager kam bei Erdarbeiten ein deformierter Schädel zum Vorschein. Im weiteren fanden wir keine Gräber mehr, sondern nur Reste von Gebäuden aus dem 3. Jh. Bei der Freilegung der Porta decumana wurde klar, daß diese gleichzeitig mit den beiden Prinzipalporten mit einem hufeisenförmigen Abschluß versehen worden ist. Im Lager fanden wir ein Bruchstück einer lebensgroßen Reiterfigur aus dem 2. Jh. (Pferdeschwanz). Das bedeutendste Ergebnis lieferten die auf die letzte Periode des Lagers hinweisenden Funde. Im NW-Teil des Lagers wurde ein 32×32 m großer, im großen und ganzen rhombischer Burgus ausgestaltet, innerhalb welchem Gebäudereste, gepflasterte Straßen und die Spuren von drei Bauperioden feststellbar waren. Die letzte Schicht lieferte einen kleinen Münzfund (25 St.), das Burgus-Gelände einige valentinianische Stempelziegel. Zum Bau der Burgus-Mauern wurden Gebäudereste des Lagers und Grabsteine aus dem 3. Jh. verwendet. Von diesen konnten 23 St. gerettet werden. Während der Erdarbeiten kamen aus dem Gelände des Lagers Votivaltarsteine aus dem 2–3. Jh., eine Bauinschrift (Antoninus Pius) und auf den Truppenkörper (ala III Thracum) hinweisende Inschriften zum Vorschein.

Endre Bíró

29. *Ács-Vaspuszta* (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (XLVIII). Die seit 1966 laufenden Forschungen im Lager wurden beendet. Durch aneinander anschließende Grabungsflächen wurden weitere Grundrißdetails des Inneren der Principalis erhellt. Es wurde klar, daß auch innerhalb des Steingebäudes zwei Perioden zu beobachten sind, die frühere wird durch dünnere, flacher fundamentierte Mauern gekennzeichnet, die Fundamente der späteren sind tiefer eingegraben und verlaufen in eine andere Richtung. Zum großen Gebäude gehörten auch mehrere Säulen mit tiefen Fundamenten. Es

dürfte — aufgrund der Lezoux-Sigillaten unter dem Fußbodenniveau bzw. der Rheinzabern-Sigillaten und rätischen Gefäße im Fußbodenniveau — im letzten Viertel des 2. Jh. gebaut und wahrscheinlich im 4. Jh. umgebaut worden sein. Vermutlich ebenfalls spätrömisch sind auch die bienenkorbformigen, tiefen Gruben, die wir im S-Teil des Gebäudes fanden.

Die dem Steingebäude vorangehende Periode ist durch zahlreiche Pfostenlöcher angegeben. Die größere Pfostenlochreihe an der S-Seite, kaum 5 m von der Fossa, gehörte zum Schutzwall des frühesten Lagers. Die erste, vielleicht zweite Pfostenreihe dieses Schutzwerks war durch die Arbeitsgrube eines Eisenschmelzofens durchschnitten, über welchem wiederum das Niveau des Steinlagers lag. Der Ofen gehörte also zum zweiten, dem Erd-Holz-Lager. Der Grundriß des Binzenturmes des Lagers im SW sowie des äußeren, fächerförmigen Turmes aus dem 4. Jh. wurde mit Hilfe von Forschungsgräben bestimmt. Die Mauern waren meist schon ausgehoben. Auf die letzte Periode des Castrums weisen als Streufunde zutage gekommene Scherben eingeglätteter Keramik hin. In der Nähe der Porta principalis kam auch ein Detail eines mittelalterlichen Erdhauses zutage.

Dénes Gabler

30. *Bátaszék-Kövesd-pusztá* (Kom. Tolna, Kr. Szekszárd) (XXXIII). Gegenüber dem bereits von Wosinszky beschriebenen Fundort kamen auf etwa 15 ha während der Vorbereitung einer Lehmgrube Ziegelgräber zum Vorschein. Durch Rettungsgrabung bargen wir 70 Gräber aus dem 3–4. Jh. In mehreren Fällen war nur der Grabinhalt zu retten. Anhand der primären Angaben fällt auf, daß bisher jener Teil des Gräberfeldes zum Vorschein gekommen war, wo Frauen und Kinder, nicht aber Männer bestattet sind.

Die geretteten Funde erlauben die Feststellung, daß wir mit einem außerordentlich reichen Gräberfeld rechnen dürfen. In auffallend hoher Zahl gibt es Glas- und Keramik-Beigaben, Bronzearmreifen sowie Münzen.

An der Freilegung nahmen Balázs Gémes, Mária G. Vámos, Attila Gaál, Jolán B. Horváth, Zsolt Visy sowie die Restauratoren Kálmán Bucsányi und Mihály Nacsá teil.

Gyula Rosner

31. *Budapest III, Benedek Elek u. (V)*. Auf dem Gebiet des seit 1967 erforschten römerzeitlichen Gräberfeldes haben wir weitere 85 Gräber freigelegt. Aufgrund der geborgenen Funde darf man sie auf das 2–3. Jh. datieren. Unsere Sammlung wurde durch zahlreiche Keramik- und Metall- sowie durch einige Glasfunde bereichert. Auch dieses Mal konnten wir Brand- und Körperbestattungsriten unterscheiden.

Melinda Kaba

32. *Budapest III, Eke Berend u.-Raktár u. (V)*. Bei Bauarbeiten kam ein vollständig glatter Steinsarg mit flacher Decke zum Vorschein, umgeben von einer eng angebauten, durchschnittlich 1 m dicken Mauer. Die Mauer bedeckte auch den Steinsargdeckel und lief auch über diesem weiter. Das obere Niveau des Grabbaus — eventuell einer Grabkapelle — konnte nicht mehr rekonstruiert werden. Im O–W-orientierten Sarg lag ein Frauenskelett. Die Beigaben: 3 Glasgefäße, 2 Knochenhaarnadeln mit vergoldeten Enden, 2 Knochenziegel, 1 Knochenstichel, 2 Eisenmesser mit Knochengriff, Reste eines Holzetuis, 1 Halskette aus Glas- und Bernsteinperlen, 1 Bronzemünze, 1 Tonlampe. Das Grab dürfte aus der ersten Hälfte des 4. Jh. stammen. Ca. 2 m von diesem Grab kam ein N–S-orientierter Bleisarg zutage mit einem Tegula-Schutzdach darüber. In diesem befand sich lediglich das Skelett eines etwa anderthalbjährigen Kindes.

István Wellner

33. *Budapest III, Kórház u. 7 (V)*. Im Keller des Wohnhauses an der W-Seite des U-förmigen Hofes legten wir die W-Abschlußmauer des S-Turmes am Osttor des Legionslagers frei. Die Fundamentmauer ist durchschnittlich 190 cm breit. Der Torturm ist nicht platt, sondern polygonal abgeschlossen. Auch kam ein Abschnitt der S-Mauer des Turmes zum Vorschein mit Resten der durch das Tor führenden Straße. Diese war mit großen Steinplatten gepflastert. Vom N-Torturm konnten wir erst nur eine kleine Mauerstrecke freilegen, da das Gebiet bebaut ist.

Tibor Nagy

34. *Budapest III, Ecke Meggyfa u.- Szél u. (V)*: Bei der Ausgrabung im Rahmen der Sanierung des Bezirks Óbuda kamen östlich der sog. Hercules-Villa, in deren unmittelbarer Nähe, weitere römische Gebäude Reste zum Vorschein. Wir konnten nur 6 Sondierungsgräben anlegen. Laut Aussage der Funde stießen wir auf die Mauern von Wohnhäusern aus dem 2. und 3. Jh. Vier Bauperioden konnten unterschieden werden. Auf einer zu einer früheren Bauperiode gehörenden Wand ist in ca. 4 m Länge der Sockelteil des Stuccoverputzes erhalten geblieben. Die ganz leicht geschwungene Wand mit Stuckverzierung ist an beiden Enden durch je eine Halbsäule und je einen Halbpfeiler abgeschlossen.

Oberhalb der Stuccowand, fundiert auf deren Schuttschicht, liegt der intakte Fußboden der darauffolgenden Bauperiode, bestehend aus Terrazzo und Ziegeln (ein Ziegelstein führt den Stempel der LEG II AD). Ein Teil der Räume war mit Hypokaustum versehen. Im Gelände gab es sehr viele Scherben aus dem 2–3. Jh. sowie Freskenteile. In der Nähe der Mauern verläuft eine mehrfach renovierte N-S-Straße.

István Wellner

35. *Budapest III, Szentendrei út 139. (V)*. Im Verlauf der Authentisierungsgabung, die der Restaurierung vorangeht, haben wir im Bereich der Zivilstadt von Aquincum

a) 11 Räume eines öffentlichen Gebäudes mit 5 Perioden, das anstelle der abgetragenen sog. Steinsargstraße, am O-Flügel des Forums steht. In zwei Räumen blieben Terrazzo-Fußböden und darunter das Hypokaustumsystem intakt. In einem Zimmer waren auf den eingestürzten Wandresten bzw. den Heizziegeln zweischichtig aufgetragene gemalte Ornamente zu sehen, die, laut Muster, aus dem 2. und 3. Jh. stammen. Die Türschwelle lag in fast allen Räumen auf ihrem ursprünglichen Platz, auf dem Fußboden lagen Fragmente der Steinmetzarbeiten, die das Gebäude zierten. Im N-Flügel legten wir die Einrichtung einer Werkstatt frei; ebendort wurden im 4. Jh. an der Stelle des früher abgerissenen Gebäudes neue Räumlichkeiten gebaut. Von den Kleinfunden seien Götterfigurinen aus Bronze, ein figurales Keramik-Negativ, eine pfauenförmige Bronzelampe mit Emailleinlage und Münzen erwähnt;

b) an der O-Seite der „G“-Straße, gegenüber dem großen Bad arbeitete 1936/37 Lajos Nagy schon einmal, doch sind über seine Ausgrabung keine Dokumentationen erhalten geblieben. Über planierten Streichziegelhäusern fanden wir Steinmauerreste von zwei römischen Gebäuden, die mehrfach umgebaut wurden. Den Straßentrakt des N-Gebäudes bildeten kleine Läden, Lebensmittelspeicher und ein kleiner Backofen. Das S-Gebäude hatte einen Raum mit Apsis, anschließend sich ein kleinerer Saal mit Terrazzo-Fußboden; in den Ecken und in der Mitte war das Mosaikmuster stellenweise noch vorhanden. Es wurde klar, daß der Mosaikfußboden, die Bestrafung der Dirke darstellend, Ende des vergangenen Jahrhunderts von hier ausgehoben wurde.

Klára Sz. Póczy—Gyula Hajnóczy

36. *Budapest III, Vöröskereszt u. (V)*. Hier wurden früher Wohnhäuser abgerissen. Vor Beginn der Bauarbeiten kam es zu einer Ausgrabung zwecks Bestimmung der östlichen (Praetoria-) Front des Legionslagers. Im O-Ende des O-W-orientierten, 45 m langen Grabens kam eine — einmal renovierte — N-S-Straße zum Vorschein, unterbrochen durch römische Eingrabungen. Aus der Auffüllung einer dieser Eingrabungen borgen wir Stücke eines kleineren Eisengerätekfundes. Westlich vom W-Rand der Straße beginnt eine einzige Fossa mit steiler Eskarpe und flacher abgeschrägter Kontraeskarpe. Den abgerundeten Grund der Fossa fanden wir 551 cm unter der aktuellen Oberfläche. In der untersten, schlammigen Schicht fanden wir Ziegelstücke, unförmige Eisenklumpen, Scherben eines grauen, körnigen Gefäßes und eines Glasbechers. Dicht am W-Rand des Grabens stand die (durchschnittlich 185 cm dicke) Lagermauer. Die aus weichem Sandstein sorgfältig gemeißelten Quadersteine der hochgehenden Mauer sind in 2–3 Reihen erhalten geblieben. Entlang der Innenseite der Lagermauer verlief die 5 m breite Via sagularis. Diese Binnenstraße wurde in spätrömischer Zeit aufgegeben. In unserer Grabungsfläche zeigte sich ein neuzeitliches Planierungsniveau, in das mit der Erde auch geschnittene römische Gebäudeornamente, Gesims- und Kapitellteile getragen wurden, um die damals noch als Vertiefung erscheinende Fossa vollends aufzufüllen.

Zwischen Vöröskereszt u. und Akácköz wurde, parallel zur Harrer Pál u. ein Kanal gegraben. In seinem S-Abschnitt klärten wir durch Rettungsgrabung einen Abschnitt der Lagermauer mitsamt dem viereckigen Turm an ihrer Innenseite.

Mitarbeiter: Krisztina Szirmai.

Tibor Nagy

Gegenüber von Vöröskereszt u. 4–8 kam in der Trasse des Fahrdamms, am W-Ende eines O-W-verlaufenden Abwassergrabens in 1,5 m Tiefe ein W-O-orientiertes spätrömisches Ziegelgrab zutage. Eine Tegula führte den Stempel QVADRIBVR(GIVM). Oberhalb des Grabes und östlich davon befand sich 70 cm unter der Oberfläche der Rest einer römischen N–S-Straße (Länge: 15,80 m, Dicke: durchschnittlich 28–30 cm). Östlich von der Römerstraße, jedoch nur im N-Profil, zeichnete sich die Spur einer 1,60 m dicken Mauer in 1,5 m Tiefe ab. Zeitbestimmende Funde gab es nicht.

Krisztina Szirmai

37. *Budapest XI, Kende u. 8–10 (V)*. Von den in Halbkreis platzierten Brennöfen der frühkaiserzeitlichen Töpfersiedlung konnten fünf freigelegt werden. Von anderen konnten wir lediglich die Spuren identifizieren. Die Öfen lagen in durchschnittlich 7–8 m Tiefe unter der aktuellen, aufgefüllten Oberfläche, die Feueröffnung war am Mittelpunkt des Halbkreises ausgerichtet. Die meisten sind zweiteilig, aus Lehm gebaut, mit gewölbten hochgehenden Wänden und löchrigem Rost. Unter dem reichen Fundmaterial kamen Scherben einer grauen, flachen Schüssel, Fragmente bemalter und Stempelkeramik und Tierknochen zutage. Die Siedlung ist einschichtig, Spuren zeitgenössischer gewaltiger Verwüstung sind nicht zu sehen. Die Siedlung wurde offenbar aufgegeben.

Mária Pető

38. *Budapest XVIII (Rákosszaba), Péceli út (V)*. Auf den Feldern der LPG Rákosszölgye wurde die im Vorjahr begonnene Freilegung des Gräberfeldes aus dem 3–4. Jh. fortgesetzt. Anschließend an die früheren Grabungsflächen haben wir an der S- und O-Seite des Gräberfeldes insgesamt 590 m² weiteres Gelände durchforstet. Mit der Freilegung von weiteren 15 sind nunmehr 30 Gräber bekannt. Die einheitlich S-N-orientierten

tierten Bestattungen lieferten Gefäße, Fibeln, Perlen, Eisengeräte und Bronzemünzen.

Mitarbeiter: die Studenten Éva Béres, Gyula Fülöp und István Feld.

Margit Nagy

39. *Dunakömlőd-Sánchegy* (Kom. Tolna, Kr. Paks) (XXXIII). Ziel der Ausgrabung war, die Existenz des seit langem für sicher angenommenen, jedoch nie erforschten Castrums nachzuweisen, seine wichtigsten Angaben festzustellen. An der N- und W-Seite kam die Hauptlagermauer an mehreren Stellen zum Vorschein, ebenso der sehr tiefe Graben. Im I. Graben befand sich ein Streichziegelhaus mit mehrfach erneuertem Lehmfußboden bzw. zuoberst einem Ziegelfußboden mit freskenverzierten Wänden. Die in der W-Grabungsfläche gefundene, 90–120 cm breite Steinmauer-Fundamentierung setzte sich in einer Balkenkonstruktion fort. Das Castrum mag etwa 240 m breit sein (die Südgrenze ist ungewiß).

Zsolt Visy

40. *Dunaujváros* (Kom. Fejér) (XL). Die planmäßige Ausgrabung von Intercisa wurde dieses Jahr, vor allem an der W-Seite der Siedlung, fortgesetzt.

Canabae. An der SW-Seite der Zivilsiedlung fanden wir in den Grabungsflächen südlich des Hauses 1971/8 große Abfallgruben, aus denen Erde gewonnen wurde, sowie zwei sehr tiefe Schächte. In Grube Nr. 11 befanden sich auch zwei Kindergräber. In Grube 1972/8 fanden wir fast den gesamten Verputz eines Raumes des Hauses 1971/8. Die Freilegung zwischen dem Haus und den Grabungsflächen zeitigte sehr stark aufgewühlte Gebäudereste. Im Abschnitt der römischen Ringstraße, der nördlich vom Haus 1971/8 verläuft, kamen Gräben und verschiedene Gruben mit dem üblichen Fundmaterial zum Vorschein. Im O-Teil des Abschnittes befanden sich mehrere, in die Erde vertiefte kleine Feuerherde, am W-Rand befand sich ein nur halbwegs erhalten gebliebener Töpferofen. Nördlich vom W-Gräberfeld legten wir einen großen Backofen, an der W-Seite der Pincesor ein Gebäude mit Apsis frei. Im eher westlichen, sodann nach S biegenden Abschnitt der in Bau befindlichen römischen Ringstraße befanden sich einige Gruben, ein Graben und ein Grab. Die diesjährige Ausgrabung stellte die Ausdehnung der Canabae nach W fest.

Gräberfelder. An der W-Seite der Martinovitsstraße, im großen S-Gräberfeld, legten wir weitere 33 Gräber frei. Der Großteil der teils Brand-, teils Körperbestattungen war aufgewühlt. In der W-Hälfte des O-W-Abschnitts der römischen Ringstraße entdeckten wir ein bisher unbekanntes Gräberfeld. Daher erweiterten wir das Grabungsgelände nach N und S, und legten es fast vollständig frei. Bisher kamen 247 Gräber zutage, zu bedeutendem Teil Ziegel- und Erdgräber verschiedener Konstruktion, doch gibt es auch einige Bestattungen in Holzsärgen und Lehmziegelgräbern. Neuzeitliche Aufwühlungen waren nur selten zu verzeichnen. Das spätrömische Gräberfeld liefert wichtige Angaben zur Klärung der chronologischen und ethnischen Probleme von Intercisa.

Castrum. Bereits anhand des N–S-Straßenabschnitts, den wir 1971 auf der II. Grabungsfläche fanden, wurde vermutet, daß wir die O-Abschlußmauer des Castrums bei der SO-Ecke finden könnten. Die diesjährige, kleine Ausgrabung bestätigte das: zutage kamen ein Teil des Binnenturmes, der Bogenansatz der nach N verlaufenden Mauer sowie die – größtenteils ausgehobene – Mauer des fächerförmigen Turmes. Die Länge des Castrums läßt sich somit auf etwa 210 m ansetzen. Die Tatsache, daß das Steincastrum weiter westlich, d. h. weiter hinten, gebaut wurde (László Barkóczy) wurde auch hier erhärtet. Unter der bogenförmigen Castrummauer verläuft der Schutzgraben des Pfahlagers gerade nach O weiter.

Mitarbeiter: István Bóna, Jolán B. Horváth sowie die Studentin Annamária Facsády.

Zsolt Visy

41. *Győrszentiván-Szarkavár* (Kom. Győr–Sopron, Kr. Győr) (XI). Auf etwa 300 m² fanden wir von den Überresten der römerzeitlichen Villa nur die Fundamentgruben der stark verwitterten Mauern, aufgefüllt mit Steinen ohne Bindematerial. Das Gerüst der hochgehenden Mauern dürfte aus Holz gewesen sein (Pfostenlöcher in den Ecken), die Mauern selbst aus Lehmziegeln, die Überdeckung aus vergänglichem Material. Für Beheizung gibt es keine Spur. Das freigelegte Objekt ist Bestandteil eines Wirtschaftsgebäudes. Kennzeichnend für das Fundmaterial ist Keramik aus dem 2–3. Jh.

An der Ausgrabung nahm Péter Tomka teil.

Eszter T. Szőnyi

42. *Keszthely-Fenékpuszta* (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely) (XV). Die planmäßige Ausgrabung der römischen befestigten Siedlung ging an folgenden Arbeitsstellen vor sich:

I. *Arbeitsstelle*: An der O-Seite des Horreum erhielten wir, bei der Klärung des N-Abschlusses der Reihe kleiner und großer Backöfen weitere wichtige Angaben in bezug auf das Wirken und den Untergang der „Bäckerei“. Auch kamen mehrere Getreidespeichergruben zutage; eine enthielt die Skelette von zwei Hunden, was die Gleichzeitigkeit der Gruben und der „Bäckerei“ beweist. Zwei Wohnhütten und die Reste eines Gebäudes mit Hypokaustum wurde freigelegt. Südöstlich von der II. Basilika zeichnete sich eine kleinere Reihe von Backöfen ab. Die Sondierungsflächen nordöstlich der Basilika lieferten lediglich Gruben und ein LT/D-Urnengrab sowie ein Hockergrab ähnlichen Alters. Auf der Urne ist ein „Seelenloch“ zu beobachten.

Károly Sági–László Horváth

II. *Arbeitsstelle*. In den Grabungsflächen südlich des Horreums konnten wir beobachten, daß das Gebäude von S mit einer Säulenreihe umgeben war, die sich der inneren Gliederung des Baus anpaßt. Die dicke Brandschicht im Gehsteigniveau um das Horreum herum enthielt versengte Getreidekörner, die von Miklós Frech eingesammelt wurden.

László Horváth – Róbert Müller

III. *Arbeitsstelle* war die N-Festungsmauer. Bei Reinigung des alten Grabens östlich neben dem runden NW-Eckturm fanden wir eine 4,5 m tiefe Fossa mit steilen Wänden. Bei der Turmmauer war die Fossa unterbrochen (sie verläuft 1,5 m von der Festungsmauer), und sie ist an der anderen Seite des Turmes nicht mehr vorhanden. Etwas weiter vor der Festungsmauer, vor den Türmen, verläuft eine weitere Fossa. Diese ist flacher, jedoch breiter. Nur vor den Türmen wird sie etwas enger.

Neben dem NW-Eckturm befindet sich ein Rundturm, dessen O-Seite wir freigelegt haben. Im gut erhaltenen Turm fanden wir innen 7 Fußbodenniveaus. Das älteste ist spätrömisch, auf dem jüngsten fanden wir Keramikscherben aus dem 9.–10. Jh. Aufgrund der Pfosten- und Pfahllöcher in den Fußbodenniveaus konnte festgestellt werden, daß die innere Struktur des Turmes in den verschiedenen Perioden jeweils unterschiedlich war. Unter dem untersten Fußbodenniveau fanden wir zwei LT-Backöfen, außerhalb des Turmes Abfallgruben aus derselben Periode.

Róbert Müller

IV. *Arbeitsstelle*. Nördlich von der spätrömischen Siedlung durchquert den Erdrücken ein O-W-Erdwall, der bald als spätrömisch, bald als hallstattzeitlich angesprochen wurde. Im Rahmen der Ausgrabung Károly Sági klärten wir Alter und Struktur des Walls durch Durchschneidung. Es wurde klar, daß der spätrömische Wall als Bollwerk gegen Angriffe von N diente. Die zwei großen Pfostenlöcher in der Durchschneidung zeigen, daß der Erdwall ein Holzgerüst hatte. Den Graben, den wir an der N-Seite des Walls öffneten, konnten wir infolge

landwirtschaftlicher Nutzung nicht vollends freilegen. In der aufgetragenen Erde des Walls fanden wir spätrömische Funde, Ziegelbruchstücke und Tierknochen. Am Boden der Auftragung lag eine Licinius-Münze.

Erzsébet Patek — János Makkay

V. Arbeitsstelle. Um das Wasser der Röstgruben der Hanffabrik abzuleiten, wurde westlich der Römerfestung ein W-O-Graben gegraben. Bei den mechanischen Arbeiten wurde die N-Mauer eines Steingebäudes mit SW-NO-Achse zerstört. Die Rettungsgrabung klärte den Grundriß des Gebäudes (Innenmaße: 14,35 × 6,3 m, Mauerdicke: 70 cm). Die SW- und die SO-Ecke des Gebäudes enden in kleinen Einbuchtungen, in der Linie der S-Mauer fanden wir zwei Stützpfeiler. Das Gelände ist so sehr erodiert, daß das Gehsteigniveau vollends verschwunden ist. Die Grundmauern des Gebäudes durchschnitten spätrömische Gruben. Das offene Steingebäude an der S-Seite ist wahrscheinlich wirtschaftlichen Charakters.

László Horváth

Kistokaj-Sandgrube (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Miskolc), s. Nr. 78.

Magyarszerdahely-Homoki dűlő (Kom. Zala, Kr. Nagykanizsa), s. Nr. 13.

43. Naggyvenyim-Sandgrube (Kom. Fejér, Kr. Dunaújváros) (XL). Am bekannten keltisch-römischen Fundort in der Sandgrube kam beim Abtragen von Erde ein aus rund 800 Stücken bestehender Münzfund aus dem 3. Jh. zutage. Der Fundort des Schatzes, der infolge mechanischer Erdarbeiten ausgebreitet lag, befindet sich nur wenige Meter von der letzten Fläche einer früheren Ausgrabung entfernt.

Zsolt Visy

44. Pécs, Jókai u. 10 (Kom. Baranya) (XXVI). Im Anschluß an die Freilegungen auf dem Gelände der Postdirektion (1961–1965) mußte dieses Jahr eine Grabung im Hof vorgenommen werden, an der Stelle, wo jetzt ein neuer Flügel gebaut wird. An der W-Hälfte der Grabungsfläche kamen erneut große Räume mit Terrazzo zum Vorschein, über welchen sich mittelalterliche und türkenzeitliche Funde befanden. Südlich vom alten Flügel des neuen Postgebäudes, im Abschnitt zwischen diesem und der Rákóczistraße, kamen große römische Gebäuderuinen zum Vorschein, die unterhalb der O-W-verlaufenden mittelalterlichen Stadtmauer lagen. Bei der Anlage des mittelalterlichen Burgrabens wurden diese römischen Bauten vernichtet. Der hier freigelegte Abschnitt der mittelalterlichen Stadtmauer weicht mit ihrem viereckigen Turm oder Torvorsprung vom Bausystem der bisher bekannten Stadtmauer ab.

Mitarbeiter war Alice Sz. Burger, an der Ausgrabung nahm Éva V. Koczur teil.

Zwischen Majláth u. und Szalai András u. wurde durch den Bau des Komitatsratshauses ein großes Gebäude vernichtet. Die Freilegungen förderten außerordentlich dicke Mauern zutage, die aufgrund der Begleitfunde auf das 2. Jh. anzusetzen sind. Das Gebäude wurde während der Türkenzeit durch weiteren Überbau beschädigt.

Mitarbeiter: Alice Sz. Burger.

Rákóczi út 1. Hier wird ein neues Hotel gebaut. Auf den zugänglichen kleinen Flächen führten wir eine Sondierungsgrabung aus, die stellenweise spätmittelalterliche bzw. türkenzeitliche Gebäude- und Wasserleitungsreste sowie einen sehr tief fundamentierten Abschnitt der mittelalterlichen Stadtmauer zutage brachte.

Mitarbeiter war Alice Sz. Burger, an der Ausgrabung nahm Győző Gerő teil.

Ecke Szalai András u. — Jókai u., an dem Teil des früheren TŰZÉP-Lagers, das durch Stadtregulierung bebaut werden soll, setzten wir unsere Forschungen fort. Zutage kam ein Zivilsiedlungsteil von Sopianae, der vom

2. bis Ende des 4. Jh. nachweisbar bewohnt war. Mehrere Bauperioden konnten unterschieden werden.

Mitarbeiter war Alice Sz. Burger, an der Ausgrabung nahmen Éva V. Koczur sowie die Studentin Katalin Wollák teil.

Ferenc Fülep

45. Ságvár (Kom. Somogy, Kr. Siófok) (IV). Die Erforschung des Bollwerkssystems der spätrömischen Festung wurde fortgesetzt, d. h., wir beschäftigten uns mit der O-Festungsmauer, dem NO- und dem SO-Eckturm sowie mit dem S-Festungstor. Wie aus dem Grundriß des Torbaus im S hervorgeht, war der Eingang außen durch Rundtürme, innen durch einen eckigen Turm geschützt. Es wurde klar, daß der Torbau mit Rundtürmen die zweite Bauperiode der Festung darstellt; innerhalb der Türme fanden wir die Fundamentgräben der hufeisenförmigen Türme, die die erste Periode darstellen. Die Fundamente wurden bereits von den Römern ausgehoben. Im Inneren eines Rundturmes, in einer Abfallgrube, kamen Fragmente von Bronzeplättchen zutage, die Beschläge einer Kassette waren. In den Gräben, mit denen wir den Eingangsbau bzw. den NO-Eckturm erforschten, kam auch Siedlungsmaterial aus dem 1.–2. Jh. der frühen Tricciana zutage.

Endre Tóth

Sopron-Bánfalvi út (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 96

46. Sopron, Városház u. 7 (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). An der Stelle des abgerissenen alten Kinos beendeten wir vor Beginn der Neubauten die seit Jahren vor sich gehenden archäologischen Forschungen. Dieses Gelände erschien in der Innenstadt als das geeignetste dafür, die Bauperioden des 1.–11. Jh. zu beobachten. Unterhalb der frühmittelalterlichen und völkerwanderungszeitlichen Schichten (die 1967–1972 von Sándor Tóth untersucht wurden) fanden wir dieses Jahr vor allem die verschiedenen Bauphasen der Spätkaiserzeit. Die Spuren der Verheerungen des schweren Angriffs gegen Ende des 4. Jh. wurden an der Stadtmauer, erbaut Anfang desselben Jahrhunderts (bei jenem Abschnitt, der sich an die 4. Bastei anschließt), Anfang des 5. Jh. beseitigt. Die Mauerkrone wurde instandgesetzt, ein neuer Aufgang zur Bastei wurde gebaut, der Rundgang modernisiert. Gleichzeitig wurden zwei in Trümmern liegende Räume im O-Flügel des Temenos des Tempels, der auf dem Forum stand, abgerissen, ihr Platz planiert; zwei Räume in besserem Zustand wurden frisch verputzt und mit neuem Fußboden versehen. Überall traten Erscheinungen zutage, die auf eine Katastrophe um die Mitte des 5. Jh. hinweisen. Es geht höchstwahrscheinlich um das Erdbeben im Jahre 455. Später wurden an die Stadtmauer sowie an die N-Mauer der einstigen stockhohen römischen Gebäude Lehmziegelhäuser angebaut.

Klára Sz. Póczy

47. Százhalombatta-Dunafüred-Déli gát (Kom. Pest, Kr. Buda) (LXI). 250–300 m nördlich vom römischen Lager Matrica legten wir zwischen dem Damm und dem Abwasserkanal ein größeres römisches Gebäude (Bad) frei. Das Gebäude war ca. 40 × 18 m groß, es war mit Fußbodenheizung, Kanalisationssystem, mehrschichtigem Ziegelfußboden und Terrazzo versehen. Die Mauern sind 60–80 cm dick, mit 80–90 cm tiefen Fundamenten. Stellenweise stehen die Mauern und Wände bis zu 10–20 cm Höhe, sie weisen Freskenfragmente auf. Im Gebäude fanden wir mehrere, sekundär verwendete geschnittene Steinfragmente, unterhalb des Objekts zeigten sich zwei größere Gruben mit reichem Fundmaterial. Das Gebäude mit mehreren Perioden stand von der zweiten Hälfte des 2. Jh. bis Mitte des 4. Jh. in Gebrauch.

An der N-Seite des Dammes, auf einem Wochenendhaus-Grundstück (Pznr. 1149/71) kamen an der einstigen Römerstraße zwei aufgewühlte Ziegelgräber aus dem 3. Jh. zum Vorschein. Nahe zu ihnen fanden wir ein Steinfragment, das einen Satyr darstellt.

Die Rettungsgrabung auf dem Gelände des *Öllagers* brachte weitere 47 frühkaiserzeitliche Brandgräber zutage. Sie lagen in der Nähe des Abwasserkanals, der die zum Hafen führende Straße durchquert, auf einer Fläche von etwa 60 m². Die meisten von ihnen waren aufgewühlte Baldachin- und Brandschüttungsgräber. Die Funde Sigillaten, Münzen, Bronzeschmuck, ein Spiegel, Perlen, Lampen, Schlüssel, Tassen, Krüge, Glaswaren, ein Eisen Schwert usw. Die Mehrzahl der Bestattungen ist auf die Wende des 1.–2. Jh. bzw. auf den Anfang des 2. Jh. zu datieren. Oberhalb dieser Brandgräber kam ein fast quadratischer (7,8×8 m) Grabgartenbau (?) zutage, mit intakten, 40 cm dicken Wänden, ebenso eine etwa 1 m breite, 25 cm dicke und mehr als 1,5 m hohe Stelenbasis (?). Sie ist noch nicht zur Gänze freigelegt.

Judit Topál

48. *Szentendre, Római sínc u. 24, Pznr. 1440/2* (Kom. Pest) (XXXIV). Auf dem Gebiet des spätrömischen Gräberfeldes legten wir Gräber frei, die während des Grabens eines Hausfundaments und einer Grube zutage gekommen waren. Es waren 21, größtenteils unberührte Bestattungen; die Aufwühlungen sind teils Folge neuzeitlicher landwirtschaftlicher Arbeit (Weingartenplantage). Einige Gräber wurden wahrscheinlich schon kurz nach der Bestattung ausgeraubt, über andere fanden wir noch mehrfache Bestattungen gelagert. Körper- und Sargbestattungen kamen ebenso zutage wie Gräber mit Ziegeleinfriedung und Steinverpackung. Die Beigaben waren Kleinbronzen, Fibeln, Gürtelschnallen, ein Schlüssel, mit Nieten beschlagene Schuhreste, Gefäße, Tonlampen und sehr viele Scherben als Streufunde.

Mitarbeiter: Judit Topál.

Sarolta Tettamanti

49. *Szombathely, Rákóczi Ferenc u. 4–8* (Kom. Vas) (XXXIX). Eine Rettungsgrabung wurde wegen Terrainregulierungen vor der O-Front des Iseums durchgeführt, an der O-Seite der N–S verlaufenden römischen Straße mit Basaltpflasterung. Um die Perioden der 1971 festgestellten drei Gebäude zu bestimmen, öffneten wir Sondierungsgräben bei den Gebäuden im N und S. Unter den Häusern mit Steinfundamenten, die im 3. Jh. errichtet worden sind, fanden wir ältere Schichten. Diese zeigten, daß vor der Vernichtung am Ende des 2. Jh. hier Gebäude mit Terrazzofußböden und Steinmauern standen, bei denen zwei, übereinandergebaute Perioden zu unterscheiden waren. Unter den eingestürzten Trümmern des Gebäudes aus dem frühen 3. Jh. kam ein Votivrelief aus weißem Marmor zum Vorschein. Es stellt, in der Mitte stehend, den Opferspender, rechts die Figur des Hermes und links die des Silvanus dar. Freigelegt wurde ferner eine der Kapellen mit Säulenreihen, die an die den Temenos umgebende Doppelmauer angebaut waren. Die Kapelle lieferte sehr viele Freskenfragmente: in Zonen aufgeteilte hellgelbe Flächen in Medailloneinfassung mit figuralen Darstellungen.

Um die Pläne für die Instandsetzung des *Járdányi–Paulovits-Ruinenparks* fertigstellen zu können, öffneten wir Forschungsgräben, die senkrecht auf die N- und auf die zwei W-Abschlußmauern des Doms verlaufen. Im Forschungsgraben, der sich der N-Mauer nähert, kam ein Terrazzoniveau zum Vorschein, das zur im 18. Jh. abgerissenen Burg gehörte. Wir konnten feststellen, daß die Mauer der runden Innenburg ganz bis zur N-Mauer des Doms reicht, die Seitenwand des Doms ist auf dieser errichtet. Vor der westlichen Abschlußmauer des Doms zeigten sich römische Gebäude; erwähnenswert sind ein Abschnitt eines hexagonalen Gebäudes mit Terrazzofußboden im Inneren und Wandbemalung auf der Außenseite sowie die Überreste einer Apsis. Durch Anlegen des mittelalterlichen inneren Burggrabens wurden die übrigen Gebäudeteile vernichtet; feststellbar war nur mehr die Spur einer bemalten Mauer.

Tihamér Szentlélek

50. *Tác* (Kom. Fejér, Kr. Székesfehérvár) (XXXVI). Die Ausgrabung geht seit 15 Jahren vor sich; nun forschen wir im Zentrum der römischen Siedlung. Den Schwerpunkt der diesjährigen Arbeit bildete die Freilegung der Kreuzung von Decumanus maximus und Cardo maximus. Die Fortsetzung des großen Gebäudes (Tabernae) mit Portikus an der S-Seite des Decumanus maximus konnte bis zur Kreuzung festgestellt werden. Die Länge der erhaltenen Reste der Geschäftsreihe beträgt 100 m (das westliche Ende wurde im vergangenen Jahrhundert, bei der Anlegung des Kanalisationsnetzes vernichtet). Davor verläuft bis zum Ende eine Säulenreihe. Diese setzt sich nach SO auch nach Abschluß des Gebäudes fort und durchquert in der Form befestigter Pfeilerpaare auch die Achse des Cardo maximus (Arcus?). Neben dem Decumanus maximus, teilweise bis in die Straßenmitte übergreifend, legten wir eine ausgepflasterte Abwasserrinne frei. Es ist dieselbe, die vor der Area sacra, an der N-Seite der Straße, bereits früher entdeckt worden war. An der N-Seite des Decumanus maximus wurden zwei größere Pfeilerfundamente freigelegt, die aber in keiner Beziehung zum Gebäude standen. Die hoch fundamentierte, schwache Mauer vor dem Wohngebäude, das bei der SW-Ecke der Area sacra früher freigelegt wurde, setzt sich auch westlich des Cardo maximus fort: wir dürften die Gartenmauer des Hauses vor uns haben. Das erwähnte Wohnhaus neben der Area sacra, das im 2.–3. Jh. stand, hat seine Fortsetzung nach W unter dem im 4. Jh. ausgestalteten Cardo maximus und schließt sich westlich des Cardo an die Gebäudeteile an, die bis zur altchristlichen Basilika reichen. Das Gebäude hatte ursprünglich, in der ersten Hälfte des 2. Jh. ein steinernes Fundament und Lehmziegelwände; die innere Einteilung war dieselbe wie im Gebäudeteil, der östlich des Cardo freigelegt wurde. Anstelle der Lehmwände, die während der Markomannenkriege zugrunde gegangen (eingerissen?) waren, wurden später Steinmauern mit anderer Bautechnik errichtet. Im Zuge des Umbaus wurde im SW-Teil des Gebäudes ein kleines Atrium ausgestaltet. Das Gebäude aus dem 2.–3. Jh. ging im Jahre 260 zugrunde. An seiner Stelle wurde im 4. Jh. ein neues Gebäude errichtet, von dem jedoch nur die Heizröhren erhalten geblieben sind; die Mauern wurden im Mittelalter abgetragen. Die Fassade des Gebäudes aus dem 4. Jh. verlief bedeutend weiter nach N als bei dem früheren Gebäude. Auf dem von Trümmern befreiten Gelände fanden wir späte (6.–7. Jh.), zur Basilika gehörende Gräber. Eine kleinere Ausgrabung wurde auch im NO-Teil der Area sacra ausgeführt, wo östlich vom Zentralaltar Gebäudereste zum Vorschein kamen. In einer der teilweise erhaltenen Hypokaustumröhren fanden wir eine Venusstatuette aus Bronze guter Qualität; sie lag etwas 20 m entfernt von der Stelle, wo auch die anderen Bronze- statuetten (Venus, Luna, eine orientalische Gottheit) gefunden wurden. In der Oberschicht des in Ausgrabung befindlichen Gebäudes stießen wir auf einen kleinen Münzfund aus dem 4. Jh. Die vollständig abgenutzten Valentinianus-Münzen wurden wahrscheinlich nach langem Gebrauch im 5. Jh. vergraben.

An der Ausgrabung nahmen Zsuzsanna Bánki, ferner die Studentinnen Klára Szabó und Cornelia Gerbóte (Halle a. d. Saale) teil.

Jenő Füz

51. *Tyukod, Rákóczi u. 59.* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Mátészalka) (XXIV). Beim Graben der Fundamentlöcher für einen Zaun fand Pál Bakó 37 Silbermünzen in einem Tongefäß mit Prägungen von Hadrian bis Commodus. Analogien zum fragmentiert erhaltenen kleinen Gefäß sind unter der vandalischen Keramik oder der Gruppe der sog. dakischen Keramik zu suchen. Den Grund für die Hortung der Münzen meinen wir daher im Römerkrieg des Jahres 196 gegen die Vandalen am N-Rand von Dazien (oder gegen die Dazier bzw. Carpi) zu erkennen.

Péter Németh

Vác-Schottergrube (Kom. Pest), s. Nr. 73.

Visegrád-Burggarten (Kom. Pest, Kr. Szentendre), s. Nr. 128.

52. Zsennye (Kom. Vas, Kr. Szombathely) (XXXIX). Bei der Regulierung des Umleitungskanals der Rába kamen an der Grenze der Gemeinden Rum und Zsennye römische Ziegelgräber zum Vorschein. Später fanden wir etwas weiter nördlich von diesem Fundort die Reste einer Villa. Ein Raum war mit Mosaikfußboden aus schwarz-weißen Vierecken, mit Ranken und Kreisen verziert. Unter dem Fußboden eines anderen Raumes fanden wir eine kleine Hermes-Büste aus Bronze.

Terézia P. Buocz

RÖMISCHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 53–59)

53. Adács (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Während der Erdarbeiten für den Bau eines Wasserspeichers kamen eisenzeitliche (präsalytische) und sarmatische Gebäude zum Vorschein. Bei der Rettungsgrabung legten wir drei eisenzeitliche und 52 sarmatische Gräber frei. Eines der sarmatischen Gräber war ein Kurgan mit aufgewühlter Bestattung. Ebenso legten wir drei eisenzeitliche Abfallgruben sowie die Reste eines früh-sarmatischen Wohnhauses mit rechteckigem Grundriß und innerem Backofen frei. Unseren Erfahrungen zufolge wurde bei den Erdarbeiten die Mehrheit der Bestattungen und der Großteil der sarmatischen Siedlung vernichtet.

László Fodor

Biharkeresztes-Ártánd-Kisfarkasdomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes), s. Nr. 60.

54. Bordány-Mező dűlő (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (XXXII). Auf den Feldern der LPG Munkásör wurden bei Terrainregulierung Skelette gefunden. Während der Rettungsgrabung legten wir neben Spuren einer sarmatischen Siedlung fünf spätsarmatische Gräber frei (Beigaben: Schläfenring, Spinnwirtel, Armreifen, Eisenringe). Im Verlauf der intensiven Erdarbeiten nach der Rettungsgrabung wurde eine landnahmezeitliche Reiterbestattung verwüstet (Beigaben: Säbelfragmente und Steigbügel).

An der Ausgrabung nahm die Restauratorin Ágnes Szőke teil.

Béla Kürti jr.

55. Budapest X, Kereszturi út 210 (V). Auf der Baustelle einer Elektro-Zentrale kam beim Graben der Fundamentgrube ein Töpferofen zutage. Er ist 112 cm hoch, hat einen Durchmesser von 124 cm und ist innen mit Scherben ausgelegt. Die Lehmwände sind dick. Aufgrund der Begleitkeramik stammt das Objekt aus der Sarmatenzeit. Im Gelände soll früher auch ein S–N-orientiertes Skelett ohne Beigaben gefunden worden sein, doch konnte der genaue Fundort nicht mehr identifiziert werden.

Margit Nagy

56. Cegléd, Kőrösi út (Kom. Pest) (LXI). Während des Baus einer ÁFOR-Lager wurden auf dem niedrigen Hügel an der nach Nagykőrös führenden Straße durch einen Graben sieben sarmatische Gräber aufgewühlt. Die Beigaben konnten nur teilweise gerettet werden. Eine kleinere Rettungsgrabung ergab in 90 cm Tiefe ein ungestörtes Skelett mit Bronzefibel und Eisenmesser. Die 7 aufgewühlten Gräber und das authentische Grab liegen ca. 10–12 m weit voneinander, am höchsten Punkt des Hügels. Das erwartungsgemäß aus 20–25 Gräbern bestehende sarmatische Gräberfeld ist in eine Vátya-Siedlung auf dem Hügel eingegraben worden.

In der Külső-Kőrösistraße wurden bei ÁFOR-Bauarbeiten im Zusammenhang mit der Erdölföhrleitung „Freundschaft“ neben dem durch den Graben aufgewühlten sarmatischen Gräberfeld auf einer Fläche von ca. 150 m² die Spuren einer mittelbronzezeitlichen (Frühphase der Vátya-Kultur) Siedlung beobachtet. Wir legten eine Wohngrube mit folgenden Funden frei: Napf- und Schüsselfragmente, Bruchstück einer fein polierten Steinaxt usw. Die Objekte liegen 30 cm unter der Erdoberfläche, ihre Tiefe beträgt 50 cm. Die sarmatischen Gräber befinden sich überall in der durch die Vátya-Siedlung aufgewühlten Erde.

Judit Topál

Csongrád-Vidra sziget (Kom. Csongrád), s. Nr. 7.

57. Dormánd-Wasserspeicher (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (X). Am SW-Ufer des Hanyibaches wurden durch Erdarbeiten die Reste einer großen sarmatischen und früh-sarmatischen Siedlung vernichtet. Bei der Rettungsgrabung fanden und dokumentierten wir 20 sarmatische und 9 sarmatische Objekte. Von den sarmatischen Erdverfärbungen gruben wir zwei aus, von den sarmatischen Gruben reinigten wir vier. Bedeutsam ist ein Haus und die Keramik aus dem 10.–11. Jh. in einer der Abfallgruben.

László Fodor

Gyoma-Egy halom (Kom. Békés, Kr. Szarvas), s. Nr. 9.

58. Kardoskút, Béke u. 7 (Kom. Békés, Kr. Orosháza) (III). Vor dem Haus von Bálint Katona wurde durch die Verlegung von Wasserleitungsrohren eine sarmatische Bestattung vernichtet. Neben der Hand lag eine Spinnwirtel, geschnitten aus einer grauen Keramikscherbe, neben dem Fuß lag ein auf einer Drehscheibe hergestelltes graues Gefäß. In der Nähe des Grabes wurden Scherben und Tierknochen gefunden, die von einer sarmatischen Siedlung des 3.–4. Jh. stammen.

Am S-Ufer des Fehérsees wurden in der Nähe des Gehöfts von József Csányi bei Erdarbeiten eine graue Spinnwirtel, ein großer Schleifstein, eine Bronzemünze des Constantinus II. (335–361) und das Bruchstück des oberen Steins einer Drehmühle gefunden.

Am O-Ufer des Sóssees, bei dem Gehöft von Ferenc Oravecz, stellte die Geländeinspektion die Stelle einer größeren sarmatischen Siedlung aus dem 4. Jh. fest.

Ernő Olasz jr.

Tarnaörs-Rajna part (Kom. Heves, Kr. Heves), s. Nr. 85.

59. Tiszanána-Rövid dűlő (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (X). Während des Sandabbaus in der LPG Petőfi konnten wir am W-Rand und an der N-Seite des fast 200 m langen sarmatischen Gräberfeldes Forschungen durchführen; die übrigen Teile sind vernichtet worden. 2 der insgesamt 10 freigelegten Gräber waren vollständig aufgewühlt, das Beigabenmaterial war ärmlich. Auf den Grabungsflächen fanden wir einen Herd mit Lehmverputz sowie rundliche Gruben mit Pferdeknochen und Schaf- bzw. Hundeskeletten.

János Győző Szabó

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 60–74)

60. Biharkeresztes–Ártánd-Kisfarkasdomb (Kom. Hajdú-Bihar, Kr. Biharkeresztes) (VIII). Im Verlauf der seit 1965 vor sich gehenden Ausgrabungen kam es dieses Jahr zur vollständigen Freilegung des germanischen Gräberfeldes auf dem Kisfarkasdomb (3.–4. Jh.) sowie zur Untersuchung des auf dem Kisfarkasdomb liegenden

Teils der dakisch-sarmatischen Siedlung. Die diesjährigen 21 Gräber des germanischen Gräberfeldes lieferten sehr reiches Fundmaterial: in fast allen Männergräbern fanden wir Lanzen, Schwerter, Schildbuckel. Aus den Frauengräbern kamen sehr schöne, massive Silberfibeln, Silberschnallen, Silberarmreifen und Perlen zutage.

Die reiche Keramik, die aus den 39 Objekten der dakisch-sarmatischen Siedlung zutage kam, erweitert stark die Typen der dakischen Keramik in Ungarn.

Ibolya M. Nepper

61. *Budapest II, Széphalom u. 10/b (V)*. Bei der Fundamentierung eines Hauses kamen drei Gräber eines seit Jahrzehnten der Verwüstung anheimfallenden, ausgedehnten spätawarischen Gräberfeldes zutage. Perlen, Spinnwirteln, Ohringe und Eisengeräte konnten gerettet werden. Aufgrund des Fundmaterials darf das Gräberfeld auf Ende des 8. — Anfang des 9. Jh. datiert werden.

Margit Nagy

62. *Dömös (Kom. Komárom, Kr. Dorog) (XLVII)*. Im Hof der Grundschule am Hang eines Hügels legten wir insgesamt 11 Gräber frei. Sie enthielten 12 Skelette, 4 davon von Kindern; letztere waren ohne Beigaben. Am reichsten war das Frauengrab Nr. 7. Neben dem nach W orientierten Skelett fanden wir 285 Glasperlen (davon 138 melonenkernförmige), zwei Paar Bronzeohrringe, zwei Bronzearmreifen, ein Tongefäß mit Stichelmuster, ein Eisenmesser, ein Agraffenpaar sowie zwei Spinnwirteln aus Ton. Die Gräber Nr. 5 und 8 enthielten auch scheibengedrehte gelbe Gefäße. Im Grab Nr. 9 weisen neben einem glatten Knochenrohr zwei Augenperlen darauf hin, daß dieses das älteste unter den freigelegten Gräbern ist und aus dem 7. Jh. stammt.

In den Gräbern Nr. 6 und 8 deuteten Geflügelknochen die Fleischbeigabe an und beweisen gleichzeitig, daß das Gräberfeld von einem seßhaften Volk benutzt wurde.

István Erdélyi

Edelény-Cseb (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Edelény), s. Nr. 107.

63. *Endrőd-Dobos kert (Kom. Békés, Kr. Szarvas) (III)*. Parallel zu den Hochwasserschutz- und Uferbefestigungsarbeiten im Überschwemmungsgebiet der Körös retteten wir die Funde verschiedener Perioden.

Das reiche frühawarische Frauengrab wurde durch den Erdhohl etwas verkürzt. Ein Einheimischer rettete die noch erreichbaren Funde. Es handelt sich um einen verborgenen Einzelgrab mit sehr reichem Goldschmuck. Es dürfte von der Wende des 6./7. Jh. stammen.

Mit mehr oder weniger Erfolg legten wir die Gruben eines árpádenzeitlichen Dorfes sowie zwei Hausgrundrisse frei: das Gelände war durch die Maschinen schon sehr stark abgehobelt. Die Funde: Gefäßschwerben, Knochenschlittschuhe, Metallgeräte, Fischereigeräte, Tierknochen. Die Siedlung wurde durch das neugegrabene Bett der Körös entzweiggeschnitten; nach der Fortsetzung der Siedlung suchend, fanden wir am anderen Ufer auch die Stelle der Kirche.

In 10 m Entfernung vom jetzigen Flußbett gab es 5 Gräber mit Sargbestattungen, 3 davon enthielten Textilienreste (Bekleidung oder Leichentuch). Diese Gräber stammen vermutlich nicht aus der Árpádenzeit, da die aufgewühlten Schächte in der Nähe von Hausfundamenten liegen. Außer den Textilien und Sargnägeln gab es keinerlei Funde.

Irén T. Juhász

64. *Feldebrő, Lukács u. (Kom. Heves, Kr. Füzesabony) (X)*. Die Rettungsgrabung am seit 40 Jahren bekannten Fundort wurde bei neuer Gefährdung des spät-

awarischen Gräberfeldes veranlaßt und erschloß 18 Gräber. An mehreren Punkten des ausgedehnten Gräberfeldes forschend, konnten zwei Perioden beobachtet werden: das Groß der Bestattungen entfällt auf das 3. Drittel des 7. Jahrhunderts bzw. auf das erste Viertel des 8. Jh., während der kleinere Teil auf die zweite Hälfte des 8. Jh. anzusetzen ist. Eine Besonderheit des Fundmaterials bilden die fast in jedem Grab vorhandenen Gefäßbeigaben und das vollständige Fehlen von Tierknochen. Ansonsten entspricht es in jeder Hinsicht dem spätawarischen Nachlaß.

Árpád Nagy

65. *Felgyő (Kom. Csongrád, Kr. Szentes) (XXXV)*. Vor dem Ürmös-Gehöft an der anderen Seite des Verbindungsweges, dort, wo vor 10 Jahren eine große Räumlichkeit mit dicker Aschenschicht auf dem Boden zum Vorschein kam, legten wir die Gräber Nr. 124—154 des spätawarischen und Nr. 62—66 des bronzezeitlichen (Vatya-Kultur) Gräberfeldes frei. Zutage kamen ferner mehrere Abfallgruben, zwei frühungarische Herde und Gruben sowie der Grundriß eines weiteren großen Rundbaus (Jurt).

An der Ausgrabung nahmen János Matolesi, Ágnes Szőke, Katalin Hegedüs und Csanád Bálint sowie der Graphiker Károly Árpás teil.

Gyula László

66. *Gyöngy-Vásártér u. (Kom. Tolna, Kr. Tamási) (XXXIII)*. Die kontinuierliche Rettungsgrabung brachte weitere 129 Gräber zutage, die zur früheren Phase des Gräberfeldes gehören. Auch hier ist das Gräberfeld zu 90% ausgeraubt. Zwei Gräber erlauben Folgerungen auf die soziale Zusammensetzung der Bevölkerung. Die mit Bogen, Schwert, Peitsche und Pferd bzw. mit einer Pseudoschnalle versehenen Gürtelgarnitur bestatteten Männer sind Anführer des Volkes.

Die hervorragendste Persönlichkeit der Frauengräber wurde mit einer Schlange bestattet. Analogien dieses Ritus sind noch nicht bekannt.

Gyula Rosner

67. *Kölked-Feketekapu (Kom. Baranya, Kr. Mohács) (XXVI)*. Mit Hilfe von Gräben an der O-, S- und W-Seite des Gräberfeldes (Gräber Nr. 677—680) stellten wir seine Ausdehnung fest. Sie beträgt 190 × 60 m. Zur weiteren Freilegung von Gräbern in diesem Gelände besteht keine Möglichkeit.

In zwei parallelen Forschungsgräben von 110 bzw. 80 m Länge, angelegt in etwa 150 m Entfernung vom Gräberfeld, sowie in auf diese senkrechten Sondierungsgräben fanden wir Spuren der mit dem Gräberfeld gleichaltrigen, spätawarischen Siedlung. 12 Häuser, 2 Backöfen und 1 Getreidespeicher wurden freigelegt. Eine Gruppe von Häusern überschneidet sich mehrfach. Im Bereich der Siedlung fanden wir 12 Gräber eines durch die Siedlung teilweise aufgewühlten früheisenzeitlichen Gräberfeldes.

Mitarbeiter: Gábor Kárpáti und Zsuzsanna K. Zoffmann.

Attila Kiss

68. *Magyarcsanak-Bökény, Káposztáskert (Kom. Csongrád, Kr. Makó) (XXXII)*. Der Fundort ist mit der Stelle des gepidischen Gräberfeldes identisch, das 1926 von János Banner publiziert wurde. Vergangenes Jahr legten wir einen Teil des Gräberfeldes aus dem 5. Jh., das von der Maros ständig abgetragen wird, sowie ein LT-Grab frei. Dieses Jahr erreichten wir den SW-Rand des Gräberfeldes. In den Grabungsflächen befanden sich auch 3 mittelalterliche Abfallgruben. An der NW-Seite des Gräberfeldes befand sich ein W—O-orientiertes gepidisches Grab (Nr. 25).

Margit Nagy

69. *Solymár* (Kom. Pest, Kr. Buda) (IV). Es konnten weitere 22 Bestattungen, angelegt um Reitergräber aus dem 7. Jh., gerettet werden. Damit sind 86 Gräber eines awarenzeitlichen Großfamilienverbands und deren Nachkommen bekannt. Die letzten Bestattungen erfolgten wahrscheinlich Anfang des 8. Jahrhunderts.

Gyula Török

Sopron-Bánfalvi út (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 96.

Sopron-Városház u. 7 (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 46.

70. *Szabadszállás, Batthyány u. 8/b* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Kecskemét) (XIV). Auf dem Grundstück am SW-Rand der Ortschaft fand der Besitzer in einem schmalen Streifen unter seinem Weingarten völkerwanderungszeitliche Gräber. Die Rettungsgrabung brachte 13, teils ausgeraubte, teils mit ärmlichen Beigaben versehene Gräber mit awarischem Fundmaterial aus dem 7. Jh., darunter einen Tonkrug mit Ausgußrohr, eine plattierte Gürtelgarnitur, vergoldete Ohringe, eine Eisen- bzw. Bronzeschnalle und eine Julianus-Münze zutage.

Attila Horváth

Tata-Burg (Kom. Komárom, Kr. Tata), s. Nr. 124.

71. *Táp-Borbapuszta* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Győr) (XI). Die 1968 unterbrochene Rettungsgrabung in der Kiesgrube der LPG „Egyesült“ wurde fortgesetzt. Am rechten Flügel des Gräberfeldes legten wir 13 spätawarenzeitliche Gräber frei, überwiegend ärmliche Frauen- und Kinderbestattungen. Kennzeichnende Funde waren Ohringe, Schläfenringe und schlecht erhaltene Gefäße.

Péter Tomka

72. *Tiszafüred-Majoros* (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred) (XXXVIII). Die 1965 begonnenen, dem Bau der II. Theiß-Staustufe vorangehenden Bergungen im awarischen Gräberfeld wurden 1972 beendet.

Dieses Gräberfeld wurde 1964 während einer Rettungsgrabung des bronzezeitlichen Gräberfeldes von Zsolt Csalog entdeckt; er legte damals 5 Gräber frei. Planmäßige Ausgrabungen gingen hier während acht Ausgrabungssaisons vor sich. Während der letzten (1972) wurden 177 Gräber freigelegt. Die Gesamtzahl der Gräber beträgt, die von Csalog gefundenen mit inbegriffen, 1283.

Sämtliche Gräber des breiten, sich in die Länge ziehenden rechteckigen Gräberfeldes, das sich in NO-SW-Richtung entlang des einstigen Theißbettes erstreckt, wurden von Fachleuten geborgen. Das Gräberfeld liegt in einem Gebiet, das seit Jahrhunderten als Weide benützt wurde, so daß die Gräber durch keinerlei neuzeitliche Aufwühlung gestört worden sind. Die gleichaltrige Aufwühlung ist geringfügig, sie betrifft kaum 10% der Gräber. Das Gräberfeld ist einschichtig, nur selten überschneiden sich die Gräber, offensichtlich infolge unvorsichtigen Vorgehens bei der Beerdigung. Spuren des das Gräberfeld umgebenden Grabens fanden wir an der SW- und NO-Seite auf einer 10 m langen Strecke. Die Mitte des awarischen Gräberfeldes liegt unter einem langen Sandhügel, die Ränder erreichen jedoch überall den gebundenen lehmigen Boden. Unterhalb des Mittelteils wurde ein mittelbronzezeitliches Skelettgräberfeld und, jedoch teilweise auch unterhalb des nach NW sich erstreckenden Teils, auch ein spätbronzezeitliches Urnengräberfeld gefunden. An den Rändern des awarischen Gräberfeldes standen überall arpádenzeitliche Häuser, Feuerherde und freistehende Backöfen, welche die awarischen Gräber häufig überdeckten oder durchschnitten.

Das Gräberfeld besteht aus losen Reihen, doch kann man in diesen Grabgruppen absondern. In der Mitte je einer Gruppe ist ein mit einem Pferd bestatteter Krieger

zu finden, vermutlich das Haupt der Gruppe oder der Großfamilie; um ihn herum sind die Frauen, Männer niedrigeren Ranges und Kinder bestattet. Die Orientierung der Gräber ist W-O, die der selbständigen 70 Pferdebestattungen umgekehrt, immer streng O-W. In den Pferdegräbern waren neben dem Geschirr (Trense, Steigbügel, Sattel) manchmal auch Waffen des Kriegers zu finden. Hervorragend unter ihnen ist das Grab Nr. 186: die dort gefundenen Sattelbeschläge aus geschnitztem Knochen erlaubten eine sichere Rekonstruktion des Sattels selbst.²

Das Fundmaterial aus den Männer- und Frauengräbern läßt sich in zwei größere Gruppen aufteilen. Die aus Bronze- oder Silberblech gepreßten Gürtelbeschläge aus den Männergräbern lassen sich mit dem „Tótipusztadunapentele-Igar“-Kreis in Verbindung bringen, mit dem neuen awarenzeitlichen Volk also, das in den 670er Jahren erschien. Der überwiegende Teil des Fundmaterials jedoch, die mit Greifen-Ranken-Muster verzierten Gußstücke, stellt schon den charakteristischen Nachlaß des Awarentums des 8. Jh. dar. Von diesem letzteren sind zwei Riemenzungen von Bedeutung, die Tier-Mensch-Kampfszenen darstellen. Für diese sind bisher keine Analogien bekannt.

Häufige Beigaben der Männergräber sind Waffen: Lanzen und Schwerter. Pfeil und Bogen hingegen, für die bewegliche Steppen-Kampfweise der Awaren kennzeichnende Waffen, waren in keinem einzigen Grab zu finden.

Auffallend unter den Funden aus den Frauengräbern sind die gegossenen Bronzescheiben mit ajouriertem Muster, die nur selten im awarischen Nachlaß anzutreffen sind. Die rund 200 Bronzescheiben lagen durchweg neben dem linken Oberschenkel. Ihr Muster ist abwechslungsreich: geometrisch, mit stilisierten Pflanzen, Tiere oder Menschen darstellend. Die Scheiben zierten wahrscheinlich die Taschen. Charakteristisch sind die größtenteils in Frauengräbern mit Scheiben gefundenen Riemenzungen, die an den Enden der bis zum Bein herabhängenden Gürtel angebracht waren.

Eigenartig ist das vollständige Fehlen von Speise- und Getränkebeigaben. In den fast 1300 Gräbern gab es nur zwei gelbe Henkelschalen, doch sind auch diese nicht örtliche Produkte, sondern gelangten durch den Handel in das Gebiet.

Das Gräberfeld wurde vom Ende des 7. bis zum 9. Jahrhundert benutzt. Das schwerbewaffnete Volk schützte wahrscheinlich den Theiß-Übergang.

Die bisher in Ungarn im awarischen Nachlaß unbekannten Funde und Fundkomplexe, die neue Tracht und der abweichende Bestattungsritus – Analogien hierfür, besonders was die ajourierten Scheiben anbelangt, sind im spätalanischen Nachlaß im pontischen Vorraum zu finden – bringen die Notwendigkeit mit sich, das spätawarische Material zu revidieren und stellen auch die Möglichkeit bereit, innerhalb des mehrschichtigen Materials Gruppen bzw. ethnische Gruppen abzusondern.

Das anthropologische Material wird in der Anthropologischen Sammlung der Universität Szeged aufbewahrt. Die Erforschung der Siedlung in der Nähe des Gräberfeldes ist im Gange; ihre Spuren fanden wir im umliegenden Gelände, größtenteils im Überschwemmungsgebiet der Theiß.

Éva Sz. Garam

73. *Vác-Schottergrube* (Kom. Pest) (XLIV). Dieses Jahr wurden 56 awarenzeitliche Gräber freigelegt. Der O- und der NO-Rand des awarischen Gräberfeldes wurde durch leere Grabungsflächen mit Sicherheit festgestellt. Am N-Rand kam ein bogenförmig nach W verlaufender Grabenteil zum Vorschein, der sicher gleichaltrig mit dem Gräberfeld ist. In W fanden wir den – seither aufgefüllten – Rand der einstigen Kiesgrube. Weitere Gräber sind nicht mehr zu erwarten. Wie auch in früheren

² Garam, É. ArchÉrt 96 (1969) 83–90.

Jahren beobachtet, ist mehr als die Hälfte der Gräber ausgeraubt bzw. aufgewühlt. In einigen Gräbern war die Struktur des Holzgerüsts zu beobachten: die Spuren von je zwei Pfosten, stets in Nähe der Ecken. Es gab auch eine Bestattung mit Sichel. Die Masse der Tierknochen in einigen Gräbern läßt auf überraschend viel Speisebeigaben folgern. Die diesjährigen Gräber waren recht ärmlich, zeitbestimmende Beigaben gab es nicht.

Am NO-Rand des Gräberfeldes befanden sich 8 römervzeitliche Abfallgruben mit viel Tierknochen, Scherben, Schlacke und Lehmewurfstücken. Aus einer Grube kam ein Silberdenarius der Iulia Maesa (218–222) zutage (bestimmt von K. Sey: RIC 271).

Mitarbeiter: István Dinnyés und Magdolna Hellebrandt.

Sarolta Tettamanti

74. *Zamárdi-Réti földek dűlő* (Kom. Somogy, Kr. Siófok) (L). An der W-Seite der Straße nach Balatonendréd, im Hohlweg, der durch den Réti földek genannten Anger führt, kommen seit Jahren Funde zum Vorschein. Wir legten 34 Gräber frei. Das ausgedehnte awarische Gräberfeld stand vom Ende des 6. Jh. an in Benutzung. 33 Gräber wurden zur selben Zeit ausgeraubt. Dennoch gab es wertvolle Beigaben: Gürtelbeschläge aus Bronze in antikem Stil, Pferdegeschirrbeschläge, Waffen und Schmucksachen.

An der Ausgrabung nahm die Restauratorin Judit B. Perjés teil.

Kornél Bakay

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

(Auf der Karte: Nr. 75–87)

75. *Balatonlelle-Irmapusztá* (Kom. Somogy, Kr. Fonyód) (L). Die Freilegung im N-Teil der Fischereiwirtschaft, 50 m von den Fischteichen, brachte 7 unberührte und 6 vollständig vernichtete Gräber zutage. Sie bildeten den Bestandteil eines großen Gräberfeldes, das durch mechanisierte Erdgewinnung beschädigt worden ist. Die W–O-orientierten Gräber enthielten kaum Beigaben. Aufgrund der zutage gekommenen Schmucksachen und des Bestattungsritus haben wir es mit dem Rest eines Gemeinvolk-Gräberfeldes aus dem 10.–11. Jh. zu tun.

An der Ausgrabung nahmen Kálmán Magyar, und die Restauratorinnen Judit B. Perjés und Zsuzsa H. Bognár teil.

Kornél Bakay

Bordány-Mező dűlő (Kom. Csongrád, Kr. Szeged), s. Nr. 54.

76. *Dabas-Gyón, Paphegy* (Kom. Pest, Kr. Dabas) (IV). In der Umgebung der Fundstelle des Reitergrabes aus dem 10. Jh., das 1970 gefunden wurde, legten wir weitere 22 Gräber eines ungarischen Gemeinvolk-Gräberfeldes frei. Im Grab Nr. 7 des sehr ärmlichen Gräberfeldes fanden wir zwei Schläfenringe mit S-förmigem Ende, in Nr. 21 Perlen mit eingekerbter Oberfläche. Es gelang uns, einen Bogengriff-Knochenbeschlag und das Fragment – vielleicht – einer Trense mit dem Grab Nr. 1 in Beziehung zu bringen.

László Kovács

Keszthely-Fenekpusztá (Kom. Veszprém, Kr. Keszthely), s. Nr. 42.

77. *Kecskemét-Városföld* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV). In der Gemarkung der Stadt, im Gebiet der LPG „Magyar Szovjet Barátság“, in der Nähe des Szarvas-Gehöfts wühlten die Arbeiter bei der Fundamentierung eines Getreidespeichers ein Grab aus dem 10. Jh. auf. Die

Rettungsgrabung ergab 4 N–NW-orientierte ausgestreckte Körperbestattungen, davon ein Doppelgrab (Frau und Mädchen) und zwei Männergräber. Es fanden sich Schläfenringe aus Bronze, bunte Glasperlen, ein kreuzförmiges Bleiamulett, den durchbohrten Hauer eines Wolfes, ein Eisenmesser, eine Eisenschnalle und 4 Ösenknöpfe aus Bronze.

Elvira H. Tóth

78. *Kistokaj-Sandgrube* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Miskolc) (XVII). Wir legten weitere Gräber im früher von Katalin K. Végh bearbeiteten landnahmezeitlichen Gräberfeld frei, und zwar dort, wo infolge der Erweiterung der Grube weitere Skelette und Funde gefährdet waren. Wir stellten die Lage von 27 Skeletten fest (Gräber Nr. 45–72); neben 19 intakten oder kaum aufgewühlten Skeletten sammelten wir Rosetten, Nieten, Armreifen, Gefäße, Perlen und eine Münze aus dem 10. Jh.

Auch fanden wir im Gelände mehrere kaiserzeitliche Gruben, einige enthielten Tierskelette und Scherben.

Judit Gábor

79. *Madaras-Halmok* (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja) (I). Nach der Freilegung von 11 100 m² am W-Rand des Gräberfeldes fanden wir nur relativ wenig Gräber (Nr. 610–620). Sie lagen am höchsten Niveau des Hügels, in der Nähe des einstigen Kigyósbaches, in einer kaum 20 m schmalen Zone. Die Beigaben sind die üblichen. Dort wurden auch árpádenzeitliche Siedlungsspuren (Gruben, Backöfen, Gräben) freigelegt. Die Ausgrabung der alleinstehenden Siedlung ist somit beendet, das große Grundstück reicht bis zum Ufer.

Am O-Rand des Gräberfeldes drangen wir weitere 30 m vor. Im 6600 m² großen Gelände befanden sich nur 12 Gräber (Nr. 631–642). An dieser Stelle erstreckt sich das Gräberfeld nur auf den O-Hang des natürlichen Hügels in der Mitte des Geländes, rundherum liegen archäologisch leere Flecken. Im S, in unmittelbarer Nähe der S-Hügel, findet man erneut das Gräberfeld des Gemeinvolkes. Von der rund 100 000 m² Gesamtfläche des Gräberfeldes ist nur mehr die SO-Ecke nicht freigelegt worden.

Die im Vorjahr begonnene Ausgrabung des Gräberfeldes aus dem 11.–12. Jh. wurde beendet; die diesjährige Grabungsfläche enthielt nur mehr 2 Gräber. Es gehört zu der Siedlung, die ebenfalls an diesem Fundort liegt.

Mihály Kőhegyi

80. *Nagyhalász-Zomborhegy* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (IV). Bei der Authentisierung der einstigen Fundstelle von András Jósa bzw. bei der Rettung der dort ausgehobenen Knochen fanden wir 6, teilweise aufgewühlte ungarische Gräber aus dem 10.–11. Jh. Nur das 5. Grab enthielt eine Beigabe: eine Pfeilspitze aus Eisen.

Mitarbeiter: István Fodor.

László Kovács

81. *Nemeskér-Rétjárom alja* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (XXIX). Dort, wo im Vorjahr die Rettungsgrabung vorgenommen wurde, am S-Rand des Schlackenfeldes neben dem Sióbach, legten wir eine Eisengießerei aus dem 9.–10. Jh. frei. Die 650 cm lange, hufeisenförmige Werkstatt ist über die Erdoberfläche gebaut. Zwischen den Pfostenlöchern innerhalb der Werkstatt und außerhalb dieser fanden wir insgesamt sieben Feuerherde, meist mit 20–25 cm Durchmesser; es gibt unter ihnen auch eine große Schmelzgrube und eine biskuitförmige Grube. Die Blasrohre gehören dreierlei Typen an, neben ihnen kam viel Eisenerz, ferner Bruchstücke der Ofenwände, Scherben und ein Eisenmesser zutage.

János Gömöri

82. *Sajólad, Alkotmány u. 32* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Miskolc) (XVII). Auf seinem Grundstück fand Géza Kristóf bei Sandgewinnung ein landnahmezeitliches Grab; wir fanden nur mehr dessen entleerte Stelle. Laut Beobachtung Kristófs befand sich am rechten Arm des O–W liegenden Skeletts ein mit Punktreihen verziertes Armband aus Bronzeblech. Aus der Erde des Grabes bargen wir eine kleine, vergoldete Bronzerosette.

Judit Gádor

83. *Sopron, Kőhida-Deicht dűlő* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Im Bereich der 1965 authentisierten Siedlung aus dem 9. Jh. legten wir eine Fläche von mehr als 400 m² frei. Die Arbeit erbrachte Angaben über die Siedlungsstruktur (lockere Siedlungsform, voneinander entfernt liegende Objekte) und bestätigte die Getreidebauer-Lebensform der Einwohner. Der wichtigste Fund war ein Getreidespeicher aus dem 9. Jh. Darüber hinaus fanden wir Pfostenlöcher (vorerst können sie noch keinem System zugeordnet werden, auch ist ihr Alter ungewiß), ein großes keltenezeitliches Haus (mit Spuren von Eisenaufbereitung), eine große hallstattzeitliche Wohn- oder Werkstattgrube sowie eine bienenkorbformige Grube mit bronzezeitlichen Scherben.

Péter Tomka

84. *Tarnalelesz-Berek Jara* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Aus einem durch Tiefpflügen aufgewühlten Frauengrab kamen zutage: 1 aus drei Drähten bestehender Torques, 2 massive, unverzierte Bronzearmreifen, 3 Perlen, 1 Stichel aus Eisen. Die Beigaben deuten eine Gemeinvolk-Bestattung aus dem 10. Jh. an. Weitere Gräber kamen in der Umgebung nicht zum Vorschein.

Árpád Nagy

85. *Tarnaörs-Rajna part* (Kom. Heves, Kr. Heves) (X). Die wegen Sandgewinnung in der LPG „Dózsa“ notwendig gewordene Rettungsgrabung am Ufer, im unaufgewühlten Teil der Hügelkuppe, ergab 9 Gräber und eine Wohngrube. Ein Hocker- und ein Urnengrab stammen aus der Skythenzeit, 6 ausgestreckte, S–N-orientierte Körperbestattungen sind sarmatenzeitlich. Schließlich legten wir auch ein landnahmezeitliches Reitergrab frei. Die sarmatenzeitlichen Bestattungen sind aufgewühlt. Der Großteil des skythen- und des sarmatenzeitlichen Gräberfeldes wurde durch frühere Sandgewinnung verwüstet. Die Wohngrube stammt aus der Skythenzeit.

János Győző Szabó

86. *Tiszadob* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Tisza-lök) (IV). Am Anfang des Csörsz-Grabens im Überschwemmungsgebiet der Theiß schließt sich eine dreieckige Erdfestung an. An der O-Seite der Festung durchschnitten wir den Erdwall; in der Auffüllung fanden wir Scherben aus dem 10.–11. Jh. Demenstprechend kann die Festung nicht gleichzeitig mit dem Csörsz-Graben entstanden sein; sie wurde wahrscheinlich, mit dessen Verwendung, nach der ungarischen Landnahme gebaut.

Mitarbeiter: Sándor Soproni.

Pál Patay

87. *Ujkigyós, Tanya 38* (Kom. Békés, Kr. Gyula) (III). In der Sandgrube, die neben dem Gehöft von Anta Skoper eröffnet wurde, befanden sich 3 Gräber; im Mund eines Skeletts lag eine Münze von István I. Am gleichen Ort konnte noch ein weiteres Grab gerettet werden. Die landnahmezeitlichen Funde sind: ein Knochenbeschlag eines Bogens, Steigbügel, Schwert, Fragment eines Köcherbeschlags aus Eisen, ein Eisenring, 2 Bronzeringe sowie eine Pfeilspitze, eingeklemmt zwischen die Beinknochen des 4. Grabes. Wir retteten die Gräber von drei Erwachsenen und einem Kind.

Irén T. Juhász

88. *Abasár-Bolt tető* (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös) (X). Mit der planmäßigen Ausgrabung, die auf die Rettungsgrabung 1970 folgte, legten wir das Baptisterium mit rundem Grundriß und vier Säulen aus dem 11. Jh. sowie einen Teil der N- und S-Mauern der großen, plattgeschlossenen Kirche, die sich der Kapelle im W anschließt, frei. Um die Wende des 12.–13. Jahrhunderts wurde an die N-Seite des Gebäudes eine Sakristei angebaut; im Fußboden fanden wir ein Grab vom Anfang des 13. Jh. sowie ein mit einem Grabstein aus dem 14. Jh. bedecktes Grab. Beide sind durch Münzen datiert.

Den Kirchen-Baptisterium-Komplex umgibt eine Siedlung. Das dort gefundene zahlreiche Keramikmaterial aus dem 12.–16. Jh. zeigt, daß das Kloster bis zu Beginn der Türkenherrschaft bewohnt war.

Weitere 16 Gräber im Kirchgarten lieferten Schläfenringe mit S-förmigem Ende sowie sphärisch verzierte Perlen aus Glaspaste. Das Fundmaterial, das die Entstehungszeit des Gebäudekomplex-Kerns auf das erste Drittel des 11. Jh. datiert, entspricht der Überlieferung, laut dessen Sámuel Aba der Gründer des Klosters gewesen ist.

Mitarbeiter: László Fodor.

Árpád Nagy

Adács-Wasserspeicher (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös), s. Nr. 53.

Budapest I, Hess András tér 1, Dominikanerkirche, s. Nr. 101.

89. *Budapest I, Szent György tér (V)*. Wegen einer Niveausenkung notwendig gewordene Forschungen brachten östlich der heutigen W-Burgmauer, parallel zu dieser, eine Burgmauer von durchschnittlich 1–2 m Dicke zutage, die auf den Fels gemauert ist. Sie verfolgt in N–S-Richtung den Rand der sich verjüngenden Felszunge des Burgberges am S-Ende. Die Bauzeit ist auf die zweite Hälfte des 13. Jh. anzusetzen, die Mauer steht auf Kulturschichten, datierbar durch urzeitliche und aus dem 13. Jh. stammende Keramik. Sie durchquert auch drei Abfallgruben aus dem 13. Jh.; an die O-Seite schließt ein in den Fels gehauener Keller an. Die Burg (oder Stadt-)Mauer aus dem 13. Jh. durchquert an einer Stelle eine 0,5 m dicke Steinmauer, die älter ist als sie. Es zeigten sich im allgemeinen die Reste einer reichbevölkerten suburbanen Siedlung aus dem 13. Jh. Der in den Fels gehauene Keller wurde von der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts an aufgefüllt; hier fanden wir das höfische Leben und den Prunk durch hochstehende Funde dokumentiert (Prunkofenkacheln, Bruchstücke bunter Butzen usw.). Wir konnten feststellen, daß die Mauer aus dem 13. Jh. um die Wende des 14./15. Jh. ausgeschaltet wurde; an ihrer Statt entstand dann weiter westlich die heute noch stehende Burgmauer. Die beiden umgaben ein größeres Steinhaus, das im NW-Teil des Zwischenraums stand und auf Stichen aus dem 16.–17. Jh. noch zu sehen ist.

Wahrscheinlich wurden die früheren Gebäude in diesem Teil spätestens im 15. Jh. abgerissen und an ihrer Statt im N-Vorhof des Schlosses ein großer, einheitlicher Platz, die häufig erwähnte „Area amplissima“ ausgestaltet. Die Grenze der jetzt laufenden Regulierungsarbeiten und somit unseres Forschungsgebiets ist durch die hier beschriebene freigelegte Mauer angegeben. Diese Mauer verband den westlich liegenden „Turm des Karakasch Pascha“ mit dem einstigen sog. Bettlertor. Auch dieses Mauersystem ist, ebenso wie die Fundamente des Karakasch-Pascha-Turmes, mittelalterlichen Ursprungs.

László Zolnay

Budapest XV, Kossuth L. u. 41, s. Nr. 105.

90. *Csabacsüd-Nagyráta-Dögös* (Kom. Békés, Kr. Szarvas) (III). Der Fundort kam bei Ziegellehmgewinnung zutage. Während der Freilegung fanden wir die

Wände der einstigen Dorfkirche mit zwei Bauperioden. Die erste Kirche wurde um die Wende des 11./12. Jh. in romanischem Stil gebaut, im 14. Jh. wurde die Chorseite in gotischem Stil vergrößert. Mitte der 1500er Jahre wurde die Kirche niedergebrannt und eingerissen. Die Holzbalken des Dachgerüsts stürzten ein; wir fanden sie, verkohlt, auf dem Fußboden liegend. Die bisher freigelegten Teile der Kirche sind 20,2 m lang und 8,7 m breit.

Iren T. Juhász

91. *Doboz-Hajduirtás* (Kom. Békés, Kr. Gyula) (IV). Im Zuge der seit zehn Jahren vor sich gehenden Ausgrabung des frühárpádenzeitlichen Dorfes legten wir dieses Jahr 725 m² frei (insgesamt also mehr als 6200 m²). Die Arbeit bereicherte die Kenntnisse über das Dorf mit weiteren wertvollen Details. Eines der zwei neugefundenen Erdhäuser wird, ein großes freies Gelände mit inbegriffen, bisher an drei Seiten von einem angeeckten Graben umgeben. Durch die diesjährige Ausgrabung erkannten wir die Bestimmung des früher entdeckten, halbkriesförmigen, an beiden Enden abgeschlossenen Grabens. Wir fanden einen weiteren Abschnitt des im großen und ganzen O—W-orientierten, mehrfach gegliederten großen Grabens sowie einen 4 m tiefen Brunnen.

Julia Kovalovszki

Dormánd-Wasserspeicher (Kom. Heves, Kr. Füzesabony), s. Nr. 57.

Eger-Burg (Kom. Heves), s. Nr. 108.

Endrőd-Dobos kert (Kom. Békés, Kr. Szarvas), s. Nr. 63.

Esztergom-Várhegy (Kom. Komárom), s. Nr. 109.

92. *Hont* (Kom. Nógrád, Kr. Balassagyarmat) (IV.) Die Burg des Comes wird in Urkunden aus dem 13.—14. Jh. erwähnt. Sodann schwindet der Festungscharakter der Siedlung, doch hatten wir keine genaue Angaben bezüglich ihrer früheren Geschichte und ihrem genauen Standort. 1971 identifizierten wir die Stelle der Burg, gemeinsam mit György Sándorfi, am Rand der Gemeinde, auf einer Halbinsel im Überschwemmungsgebiet der Ipoly. 1972 wurde eine Sondierungsgrabung vorgenommen. Der ganze Bereich der Burg ist dicht verbaut, die Ränder sind vollends verwittert, doch konnten wir mit Hilfe von Sondierungsgräben die Umrisse feststellen (130 × 70 m). Nur die SO-Ecke ist verhältnismäßig intakt geblieben. Hier gelang es, die Innenseite des aus waagerechten Balken bestehenden Bollwerks bis zur Höhe von 6 Balken freizulegen. Rundherum ist der örtliche Löß auf 100 × 120 cm rot verbrannt. Im schmalen Forschungsgraben im Burginneren zeigten sich keine Hausspuren; erwähnenswert ist jedoch eine 8 cm dicke, verkohlte Getreideschicht. Aufgrund árpádenzeitlicher Scherben war die Burg vom 10.—11. Jh. an bewohnt, Spuren einer früheren Siedlung zeigten sich nicht.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Zsuzsa Miklós teil.

Gyula Nováki

Madaras-Halmok (Kom. Bács-Kiskun, Kr. Baja), s. Nr. 79.

93. *Mosonmagyaróvár-Moson, Királydomb, Fuvaros u. 15.* (Kom. Győr-Sopron) (XIX). Die Untersuchung der Befestigungen der Comes-Burg beschränkte sich auf die Klärung von Fragen im Zusammenhang mit der Struktur der Schanze. An ihrer SW-Ecke legten wir in größerer, zusammenhängender Fläche die waagerechte Struktur eines wichtigen Punktes frei; wir beobachteten die technische Lösung der Ecke, die Einheiten des Balkengerüsts, die Wesenszüge der Ausbrennung des roten Walls. Auf großer Fläche konnte der Nachweis erbracht werden, daß die Schanze keinerlei senkrechtes Balkengerüst hatte. Wir beobachteten die technische Ausführ-

ung der äußeren Fläche sowie die Fundamentierung der schlecht erhaltenen, steinernen Verkleidungsmauer. Ebenso beobachteten wir die Zapfung der Balken. Es wurde bewiesen, daß die Ausgebranntheit (die rote Farbe) der Schanze eine Folge des Balkengerüsts ist. In der Auffüllung konnte viel organisches Material nachgewiesen werden, wodurch wir neue Gesichtspunkte für die Erklärung des Brandes (der roten Verfärbung) erhielten.

Mitarbeiter waren Rezső Pusztai und Eszter T. Szőnyi. An der Ausgrabung nahm der Student Gyula Fülöp teil.

Péter Tomka

94. *Pétersvára-Burg* (Kom. Heves, Kr. Eger) (X). Bei Geländeregulierungsarbeiten kamen die Gräber eines frühárpádenzeitlichen Gräberfeldes zum Vorschein entlang der Kirchhofsmauer der heutigen Kirche. In zwei Abschnitten ergab die Rettungsgrabung 68 Gräber sowie am Gräberfeldrand eine Abfallgrube mit árpádenzeitlichen Scherben. Wir fanden einen ungewöhnlichen Schmucktypus: gegossene und emaillierte, halbmondförmige Bronzohrringe mit der Nachahmung einer Granulierung. Münzen von András II. datieren die Bestattungen auf die Wende des 12.—13. Jh.

Mitarbeiter: László Fodor.

Árpád Nagy

95. *Somogyvár-Kupavár* (Kom. Somogy, Kr. Fonyód) (L). Zwecks Erforschung der dem Hl. Ágidius geweihten Benediktinerabtei führte hier Péter Gerece 1894/95 eine kleinere Ausgrabung durch, mit der er den Grundriß der Basilika klarstellte. Die Basilika der 1091 von András I. (1077—1095) gegründeten Benediktinerabtei hat drei Schiffe und halbkreisförmige Chorabschlüsse. Die Innenlänge der W—O-Hauptachse der Kirche beträgt 54,1 m, die Breite 23 m.

Durch spätmittelalterliche Umbauten und spätere Steinaushebungen wurde das W-Haupttor fast vollständig zugrunde gerichtet. Am intaktesten — stellenweise bis zu 4 m Höhe — blieben die S-Mauer und das S-Haupttor am S-Schiff bestehen.

Mehrfach wurde die Basilika umgebaut. Die größte Veränderung nach dem Umbau im 12. Jh. bestand darin, daß sie durch eine N—S-Querwand verkürzt wurde; die beim W-Haupttor liegenden Teile wurden gleichzeitig für weltliche Zwecke in Anspruch genommen. Das Kloster schließt sich der N-Seite der Kirche an; wir haben seine Zisterne freigelegt.

An der Ausgrabung nahmen Kálmán Magyar, der Zoologe János Matolcsy, die Restauratoren Judit B. Perjés, Zsuzsa H. Bognár sowie die Studenten Paula Zsidi und Dénes Jankovics teil.

Kornél Bakay

96. *Sopron, Bánfalvi u., Pznr. 16695/3—8* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX). Bauarbeiter wühlten Siedlungen aus dem 2. bzw. 10.—12. Jh. auf. Wir legten ein rechteckiges Grubenhaus mit Pfostenlöchern in der Mitte und an den Seiten frei, die in die zweite Hälfte des 2. Jahrhunderts zu datieren ist. In seiner Fülle fanden wir LT-Formtraditionen bewahrende Gefäße. Weitere Funde: Barbotinverzierte römische Tasse, Scheibenfibel, Spinnwirtel, typische Gefäße des Barbaricum, darunter ein situlaförmiger schwarzer, graphitüberzogener Becher mit Mäanderornament, mit Kammstrichmuster und Fingereindruck verzierte handgeformte Gefäße, deren Parallelen teils bei den elbgermanischen Langobarden, teils bei den Quaden und Markomannen anzutreffen sind. Ein typisch dakischer Topf deutet Beziehungen mit der Slowakei an. Weitere Gruben lieferten ähnliche Keramik. Der Fundkomplex belegt eine barbarische Ansiedlung nach den Markomannenkriegen.

Dort legten wir auch 4 Abfallgruben aus dem 10.—11. Jh. und eine gleichaltrige Eisengießerei frei. In der Werkstatt fanden wir zwei Schmelzöfen, den intakteren (Nr. 2) hoben wir für das Liszt-Ferenc-Museum aus. Die in die

Erde vertiefte Werkstatt (350–200 cm) vertritt den westungarischen Typus, während die Öfen selbst dem NO-Typ (Imola) entsprechen. Zutage kamen Blasrohre, ein Stein zum Erzzerstückeln, in den Abfallgruben neben Schlacke auch ein Eisenhaken.

In der Nähe legten wir noch ein Grubenhaus aus dem 11.–12. Jh. frei (330×330 cm) mit aus Steinen gebautem Backofen in der Ecke. Vor dem Backofen befinden sich ein Feuerherd und drei Sitzgruben. An der Hinterseite des Hauses fanden wir eine Getreidespeichergrube; auf ihrem Boden lag eine gezahnte Eisensichel. Die beste Analogie für das Haus ist das 2. Haus von Szarvas-Rózsás. Die Funde: Keramik, Tierknochen, rhombische Pfeilspitze aus Eisen.

János Gömöri

97. *Sövényháza-Pusztaszer* (Kom. Csongrád, Kr. Szeged) (XXXII). Die Freilegung der Fundamente der árpádenzeitlichen Kirche und des Klosters wurde fortgesetzt; der Nachlaß weiterer Bauperioden kam zum Vorschein. Hervorragende Funde sind Skulpturen der Torfüllung und eine Schnalle mit französischem Namen, die in die Fundamente des jüngsten Baus eingegraben waren. Kirche und Kloster wurden nach dem Mongolensturm mit Mauer und Graben befestigt. Gleichzeitig wurden auch Umbauten vorgenommen.

An der Ausgrabung wirkten Katalin Hegedüs, Borbála Maráz, Julia G. Szénánszky und István Gedai mit.

Ottó Trogmayer

98. *Szabolcs-Kisfalud* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza) (IV). Im Zuge der — im Vorjahr begonnenen — Freilegung der árpádenzeitlichen Siedlung wurde eine Fläche von ca. 320 m² durchforstet. Wir fanden keine Wohnhäuser, konnten lediglich einen kleinen Bau ungewöhnlicher Form nachweisen. Der Boden eines der vier, außerhalb des Gebäudes stehenden Backöfen war mit Scherben ausgelegt. Darüber hinaus wurden zahlreiche Gruben ausgegraben; eine davon war sicherlich ein Getreidespeicher. Die Keramik, die das Gros der Funde ausmacht, kann auf das 12.–13. Jh. datiert werden. Auch dieses Jahr kam viel Eisengerät (Pflugschar, Spaten, Schere, Sporen usw.) zum Vorschein.

Unter der Siedlung liegt ein kupferzeitliches Gräberfeld von Tiszapolgár-Typus, von dem dieses Jahr weitere 8 Gräber freigelegt wurden (Grabgesamtzahl: 9). Auch fanden wir eine urzeitliche Abfallgrube. Die Gräber sind größtenteils aufgewühlt; eines war eine Hockerbestattung, in dreien fanden wir ausgestreckt liegende Skelette. Beigaben: Große Gefäße mit ajouriertem Röhrenfuß, Perlen, Steinwerkzeuge.³

Mitarbeiter waren Péter Németh und László Kovács, ferner die Studentinnen Paula Zsidi und Piroska Biczó.

István Fodor

Eine beachtliche Arbeit der vierten Ausgrabungssaison war die archäologische und Mauerforschung der *kalvinistischen Kirche*. Im Kircheninneren legten wir die Fundamente und die Sockel von je drei Säulen des einstigen dreischiffigen Marienklosters frei — sie befanden sich unter dem Fußbodenniveau — und im Zusammenhang damit 24, teils aufgewühlte Gräber aus dem 14.–17. Jh. Im Schacht eines ausgeraubten Grabes, im Chor, lag ein geschnittenes steinernes Taufbecken aus dem 15. Jh. Im Zuge der Mauerforschungen legten wir an der N-Seite zwei vermauerte romanische Fenster frei; an der S-Seite konnten wir feststellen, daß während der Restaurierung in den 1900er Jahren sämtliche ursprünglichen Teile zugrunde gerichtet wurden.

Nach Freilegung des Eingangs im S fanden wir die ursprüngliche Steinschwelle. Wir senkten das Fußboden-

niveau des Hauptschiffes und der Seitenschiffe auf dieses ursprüngliche Niveau.

Im Chor kam das Randornament eines zweischichtigen (romanischen und gotischen?) Freskos zum Vorschein.

Zusammenfassung: Es ist bewiesen, daß das Gebäude der heutigen kalvinistischen Kirche von Szabolcs — die Anbauten aus dem vergangenen Jahrhundert ausgenommen — zur Gänze im 11. Jh. errichtet worden ist. Aufgrund der stehengebliebenen Teile und der Beschreibungen läßt sich eine dreischiffige Kirche mit Basilika-Struktur rekonstruieren. Ihre Einweihung könnte mit dem Szabolcser Konzil im Zusammenhang stehen, wo König László I. präsiidierte (1092). Die Restaurierung der Kirche erfolgte 1973/74.

Péter Németh

In der *Petőfi utca* wurde die Freilegung des ungarischen Gräberfeldes aus dem 10.–13. Jahrhundert fortgesetzt. Im Garten des 1. Hauses und im Hof des 5. Hauses wurde die Arbeit beendet. An den von den Bewohnern angegebenen Stellen fanden wir keine Kirchenruinen. Von den äußerst ärmlichen Beigaben seien die Perlen und der Torques aus dem 214. Grab sowie die tonnenförmigen Perlen des 222. Grabes erwähnt. Wir erreichten das Grab Nr. 268. Auch wurde die Freilegung des keltischen Gräberfeldes fortgesetzt.

Mitarbeiter: Zsuzsa S. Lovag, ferner die Studentinnen Zsuzsa Miklós und Paula Zsidi.

László Kovács

99. *Szakony-Meierei der LPG „Lenin“* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (XXIX). Die im Vorjahr in Angriff genommene Rettungsgrabung fortsetzend, retteten wir 51 Gräber eines in Reihen angeordneten Gemeinvolk-Gräberfeldes aus dem 11. Jh. Das Gelände gehört zu einem neugebauten Kälberstall. Neben kennzeichnenden Schmuckstücken der Zeit (geflochtener Torques, Armreifen, Ringe, Schläfenringe mit S-förmigem Ende, Kleiderzierden aus Blech) fanden wir Denare von István I. und Salamon, Pfeilspitzen, Messer, eine Pflugschar und ein Brustkreuz aus Bronze. Zwischen den árpádenzeitlichen Gräbern befanden sich einige urzeitliche Urnenbestattungen.

János Gömöri

Tiszafüred-Majoros (Kom. Szolnok, Kr. Tiszafüred), s. Nr. 20.

Visegrád-Burggarten (Kom. Pest), s. Nr. 128.

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

(Auf der Karte: Nr. 100–129)

Abasár-Bolt tető (Kom. Heves, Kr. Gyöngyös), s. Nr. 88.

100. *Almásfüzű-Foktorok* (Kom. Komárom, Kr. Komárom) (XLI). Im Inneren des römischen Lagers richteten Buldozer einen mittelalterlichen Friedhof zugrunde, als sie beim Ausbau eines Schlammspeichers in Einsatz waren. Wir konnten noch 35 Gräber retten; sie hatten keine Beigaben. In mehreren Fällen fanden wir Sargspuren. Drei Kindergräber lieferten interessantere und zeitbestimmende Funde. In einem befanden sich ein Kopfputz mit Bronzebeschlägen, ein Gürtel mit recht lückenhaften Beschlägen und einem Fraktur-M ähnlichen Ornament. Zwei Kindergräber enthielten Kopfputzbeschläge, eines 4 Bronzescheiben mit dem Wappen von Lajos I. (Helm). Der Kopfputz war außerdem mit kleinen Perlen verziert. Das andere Diadem ist mit Bronzestäbchen verziert. Zutage kamen ferner Bandringe, Bronzereifen und Eisenschnallen, die den Friedhof auf Ende des 14.- Anfang des 15. Jh. datieren.

Sarolta B. Szatmári

³ Szabolcs-Szatmári Szemle 6 (1971) 4., 49–59.

Ács-Vaspusztá (Kom. Komárom, Kr. Komárom), s. Nr. 29.

101. *Budapest I, Hess András tér 1, Dominikanerkirche* (V). Im Verlauf der Restaurierung, die im Kircheninneren begonnen wurde, kam in der N-Mauer des Schiffs das dritte Rundbogenfenster zum Vorschein. Während der Ergänzung und Befestigung der verbrannten gotischen Pfeiler fanden wir neben dem in der Mitte der N-Seite stehenden gotischen Pfeiler, 54 cm unterhalb dessen Sockelniveau, den Sockel einer Halbsäule mit Blattmuster, der auf dem früheren Fußbodenniveau stand. Er befand sich auf seinem ursprünglichen Platz, eingebaut in den gleichaltrigen Mauerrest. Östlich davon, neben dem 2. gotischen Pfeiler, befand sich ein Stück des früheren Lettners. Unterhalb des gotischen Fußbodenniveaus kam ein Grabstein aus den ersten Jahren des 13. Jh. zum Vorschein.

Katalin H. Gyürky

102. *Budapest I, Országház u. 32* (V). Während der Fundamentierung des Hofes bestimmten wir die Grundmauern des N-Traktes eines Franziskanerklosters aus dem 18. Jh. Im Fundamentgraben legten wir zwei weitere Gräber des Friedhofs an der S-Seite der mittelalterlichen Maria-Magdalenenkirche frei. Im westlichen Gebäudeflügel fanden wir einen Abschnitt der in Lehm gebetteten türkenzeitlichen Wasserleitung. Sie durchquerte die in mittelalterlichen Urkunden erwähnte Tej- (Milch-) gasse, von der wir ebenfalls einen Teil aufdeckten. Unterhalb des mehrfach renovierten Pflasters liegt die Schicht des 13. Jahrhunderts, die die Felskuppe unmittelbar überlagert.

Herta Bertalan

103. *Budapest I, Petermann bíró u. 5–7* (V). Eine Rettungsgrabung während des Baus eines Elektro-Transformators kam im N-Teil des Grundstückes ein Teil der mittelalterlichen Stadtmauer zum Vorschein. (In der Fortsetzung dieses Grundstückes wurde im Vorjahr die äußere Stadtmauer mit Stützpfeilern gefunden.) Der sehr beschädigte Mauerabschnitt wurde im Mittelalter innen durch Stützpfeiler, außen durch Balken abgestützt. Später wurden die Zwischenräume der Balken mit einer Mauer ausgefüllt. Die mittelalterliche Stadtmauer stand am Rand des Felsplateaus, dort, wo das starke Gefälle beginnt. Auf dem Grundstück, überwiegend im S-Teil, fanden wir Mauerreste eines mittelalterlichen Hauses und die Toreinfahrt und einen Raum.

Katalin H. Gyürky

Budapest I, Szent György tér, s. Nr. 89.

104. *Budapest II, Budakeszi út 93* (V). Im Zuge der fortgesetzten Freilegung der Ruinen des Paulinerklosters von Budaszentlőrinc konnten wir weitere Ergebnisse erzielen, die die Periodisierung von Kirche und Kloster ermöglichen. Um die Wende des 12./13. Jh. stand eine plattgeschlossene romanische Kirche unterhalb der kleinen gotischen Kapelle (der späteren nach dem Hl. Paul dem Eremiten benannten Grabkapelle), die nördlich von der dreischiffigen gotischen Pauliner-Hauptkirche liegt.

Diese romanische Kapelle, als Hl. Lorenzkirche über Keszi 1290 urkundlich erwähnt, wurde um 1304, als die Pauliner aus der Pilisgegend hierher übersiedelten, eingegraben. An ihrer Statt wurde etwa 1304–1320 die erste Kirche errichtet, der sich von N ein kleines Kloster anschloß. Nach 1381, als Lajos I. dem Orden die Körperreliquie des Hl. Paulus des Eremiten und die Gebäude der früheren Königlichen Kurie (in der heutigen Tánácsigasse im Burgviertel) schenkte, wurde das Kloster vergrößert. Die im 14. Jh. entstandene Kirche wird zur Kapelle, in der die Reliquie aufbewahrt wird, das Schiff wird dem vergrößerten Kloster angeschlossen und südlich des gesamten, bis dahin aufgebauten Komplexes wird die

dreischiffige spätgotische Kirche errichtet. Dieser wird später im S die Hl. Kreuzkapelle angebaut, gleichzeitig erhält das Kloster im W und N neue Gebäudeflügel.

László Zolnay

105. *Budapest XV, Kossuth L. u. 41* (V). Die Forschungen im Zusammenhang mit der auf mittelalterlichen Fundamenten stehenden Kirche wurden fortgesetzt. Im Forschungsgraben neben dem Chor untersuchten wir die Periodisierung der mit drei Seiten des Achtecks abgeschlossenen mittelalterlichen Chormauer. Im Kirchhof legten wir 104 Gräber aus dem 14.–17. Jh. mit ärmlichen Beigaben frei. Wir fanden die árpádenzeitliche Kirchhofmauer in irregulärer Kreisform. Im folgenden sollen der Grundriß der árpádenzeitlichen Kirche und der gotische Umbau untersucht werden.

Katalin I. Melis

Csabacsüd-Nagyréte-Dögös (Kom. Békés, Kr. Szarvas), s. Nr. 90.

106. *Dunaföldvár-Öregtorony* (Kom. Tolna, Kr. Paks) (XXXIII). Durch Mauerforschungen am Turm und in seiner unmittelbaren Umgebung klärten wir die Baugeschichte des Turmes. Innerhalb und außerhalb des Turmes stellten wir die mittelalterlichen Gehsteig- bzw. Fußbodenniveaus fest. Zutage kamen Überreste des türkenzeitlichen Pfahlbollwerks und von Gebäuden.

1971 wurde mit den Bauarbeiten und der Terrainregulierung in der Umgebung begonnen, wobei weitere Angaben bezüglich des Turmes zugänglich wurden. In der Umgebung des Baus kamen weitere Mauerreste zum Vorschein.

An der O- und der N-Wand der mittleren Zelle an der S-Seite des Turm-Erdgeschosses fanden wir Zeichnungen der Gefangenen in roter Farbe; auf der W-Wand der Zelle in der SO-Ecke waren zwei Figuren in den Mörtel eingeritzt.

Im 1. Stock fanden wir auf den inneren Fensterbrettern der S- und O-Seite im grauen, türkenzeitlichen Mörtel türkische Inschriften. Bei Freilegung der Maueröffnungen an der S-Seite des 2. Stockwerkes stellte sich heraus, daß sich hier neben dem Renaissancefenster eine Tür befand; sie führte auf einen Holzerker, wie dies Pfahllöcher bewiesen. In das Fensterbrett des O-Fensters dieses Raumes fanden wir im Mörtel türkische Tierzeichnungen eingeritzt. In der NO-Ecke des Raumes stand ein Ofen; die Spuren sind klar erkennlich.

Nördlich vom Turm kamen Mauerreste zum Vorschein. Sie sind sehr schlecht erhalten. Die klein bemessene Rettungsgrabung konnte Alter und Bestimmung des Objekts nicht klarstellen; weitere Forschungen sind nötig.

Architekt: Ferenc Mendelev.

Éva A. Kozák

107. *Edelény-Cseb* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Edelény). Im Cseb-Anger gegenüber der Straßenabzweigung nach Mucsony stieß man bei der Erweiterung der Kiesgrube der LPG „Alkotmány“ auf Spuren einer mittelalterlichen Kirche, eines Kirchhofs und einer Siedlung. Die Rettungsgrabung brachte die Fundamente einer kleinen romanischen Kirche mit eckig abgeschlossenem Chor und 80 Gräber ans Tageslicht. Die Gräber enthielten Kleiderzierden, Gürtelbeschlüge, Diademreste, Sargnägel, Sargbeschlüge sowie Münzen aus dem 14.–15. Jh. Nördlich der Kirche legten wir das Ossarium, mehrere mittelalterliche Abfallgruben und Backofenreste frei, in denen wir Keramik aus dem 12.–14. Jh. sowie Metallgegenstände fanden.

Als die N-Seite der Kiesgrube mit Erdhobel bearbeitet wurde, kamen in 2–4 m Tiefe ebenfalls mehrere Grubenspuren zum Vorschein. Diese lieferten ein Tierskelett, Getreidekörner, eisen- und völkerwanderungszeitliche Scherben, Knochen- und Metallgeräte sowie Tierknochen.

Judit Gádor

108. *Éger-Burg* (Kom. Héves) (X). Im Verlauf der seit 16 Jahren vor sich gehenden Ausgrabung kam es dieses Jahr zu kleineren Forschungen in den Kapellen entlang der S-Seite des mittelalterlichen Doms und im anschließenden Gelände. Wir fanden kleinere Mauerreste und mehrere Gräber.

An der N-Seite des romanischen Doms legten wir Gräber — darunter aus Ziegeln gebaute, früher ausgeraubte — sowie die Strebe Pfeiler einer früher bereits teilweise freigelegten gotischen Kapelle frei. Vor dem W-Atrium kam das Fundament eines großen gotischen Tores zum Vorschein; es wurde vermessen.

Die meiste Zeit wandten wir für die großen Grabungsfläche an der W-Seite der Schönen Bastei auf. Im tiefsten Niveau gruben wir in den árpádenzeitlichen Schichten weiter; es zeichnete sich die Trasse einer bisher unbekannten Straße ab. Im darüberliegenden Niveau untersuchten wir die Schichten, die im Zusammenhang mit dem Kellereingang des hier freigelegten großen gotischen Gebäudes stehen. Im Niveau des dort gefundenen Brunnens kam eine große, gepflasterte Straße und Reste von Häusern aus dem 17. Jh. zum Vorschein. Zwischen Straße und Häuserresten fanden wir mehrere Gruben. Einer davon wurde ausgegraben: er ist birnenförmig, die Seiten sind verputzt und ausgebrannt. An diesen und am Boden haften Getreidekörner.

Architekt der Restaurierungsarbeit ist János Sedlmayr.

Károly Kozák

109. *Esztergom-Burgberg* (Kom. Komárom) (XLIX). Die 1969–1970 begonnene Terrainregulierung wurde am SO-Hang und in der Mauerenge zwischen dem Wiener Tor der Wasserstadt und dem Rondell fortgesetzt. An letzterer Stelle legten wir unter dem Strebe Pfeiler am N-Ende der Verbindungsmauer eine frühere, sehr dicke, aus Quadersteinen gebaute Mauerecke frei. Mit Hilfe eines Sondierungsgrabens erkannten wir die Dicke der N- und S-Mauer des Engpasses sowie den Wehrgang der N-Mauer.

Aus der abgetragenen Erdauffüllung (18.–19. Jh.) kamen sehr viele Steinmetzarbeiten aus dem 12.–17. Jh. zum Vorschein. Wir stellten fest, daß die N-Verbindungsmauer und das Rondell des Budaer Tores mit der auch bei Istvánffy erwähnten, durch Sultan Sulejman erbauten Bastei identisch ist, die aus den Steinen des 1543 zerschossenen Chors und Gewölbes des Hl.-Adalbert-Doms errichtet wurde.

Weder das Mittelgesims des Rondells noch das Gesims des türkischen Wachturmes sind türkische Steinmetzarbeit. Wahrscheinlich bestehen sie aus árpádenzeitlichen Sockelelementen der Hl.-Adalbert-Kirche, die in umgekehrter Position eingemauert worden sind.

István Horváth

110. *Győr-Teleki-Kaserne* (Kom. Győr-Sopron) (XI). Auf dem durch die Czuczor-, Bajcsi-Zsilinszky- und Schweidelgasse umgebenen Grundstück, an der Stelle der einstigen Teleki-Kaserne authentisierten wir vor Beginn der Fundamentierung des neuen Theaters Trasse und Zustand der Festungsmauer der Győrer Grenzbürg. Der Bau der Festung wurde Mitte des 15. Jh. begonnen, die Mauern wurden Anfang des 19. Jh. abgetragen. Sekundär gelagerte römische Scherben und Menschenknochen, die während der Arbeit zutage kamen, legen nahe, daß für den inneren Erdwall auch das Material eines römischen Gräberfeldes benutzt wurde. Das obere Niveau des Burggrabens lieferte sehr viel Keramik vom Ende des 18. und Anfang des 19. Jh. (eine ganze Reihe fast intakter Gefäße), die im Zuge seiner Auffüllung dahin gelangt waren. An der Freilegung und der Vermessung nahm der Student Gyula Fülöp teil.

Béla Szőke—Eszter T. Szőnyi—Péter Tomka

111. *Hédegység, Röm. kath. Kirche* (Kom. Győr-Sopron, Kr. Sopron) (XXIX). Durch Beseitigung des Chorgewölbes kamen mittelalterliche Kuppelreste mit barocken Fresken zum Vorschein. Im 1. Quartal des Jahres wurden die W-Wand und der kuppelüberwölbte Innenraum der Kirche rekonstruiert. Ansatzpunkte dazu boten freigelegte Mauerreste der W-Seite sowie die Anfänge des Kuppelgewölbes, die an der O-Seite erhalten geblieben waren. 1972 ging die Forschung weiter: die O-Hälfte des Binnenraumes wurde vollständig freigelegt, die einzureißenden neuzeitlichen Teile wurden vermessen. Weitere Teile des im Vorjahr freigelegten romanischen Steinplattenpflasters mit Resten von zwei Stufen der Chortreppe sowie ein Fundamentteil einer spätmittelalterlichen Kanzel kamen zum Vorschein. Aus Mauern des 17.–18. Jh. legten wir mehrere mittelalterliche behauene Steine frei.

Architekt: János Sedlmayr.

Imre Bodor

112. *Jánoshida, Röm. kath. Pfarrkirche* (Früher: Prämonstratenserpropstei) (Kom. Szolnok, Kr. Jászberény) (XXXVIII). Die Freilegung wurde in der Kirche, in der S- und in der N-Kapelle sowie in dem Teil des Schiffes fortgesetzt, der an die N-Kapelle anschließt. Unterhalb der N-Kapelle kam eine überwölbte Barock-Krypta zum Vorschein, ausgefüllt mit Bauschutt. Der Abstieg zur Krypta beginnt im Schiff und verläuft nach N.

Im Schiff, neben den Grundmauern des vor der N-Seite des Triumphbogens freigelegten kleinen Baues, fanden wir barocke Fußbodenreste und Spuren von Gräbern. In der S-Kapelle wurde das Niveau gesenkt. Dabei kamen die Sockel von Halbsäulen in den Ecken des Seitenchors zum Vorschein. Die Restaurierung des aufgefundenen romanischen S-Tores der Kapelle wurde in Angriff genommen. Hinter dem Chor der Kapelle wurde die barockzeitliche Sakristei abgerissen. Aus ihren Mauern wurden sekundär eingebaute romanische Quadersteine und einige Steinmetzarbeitfragmente geborgen. An der N-Seite ist die neue Sakristei aufgebaut worden.

Architekt der Rekonstruktionsarbeit ist Tamás Dragónits.

Károly Kozák

Magyarcsanak-Bökény, Káposztáskert (Kom. Csongrád, Kr. Makó), s. Nr. 68.

113. *Nagyharsány, Calvinistische Kirche* (Kom. Baranya, Kr. Siklós) (XXVI). Um die Kirche kamen bei der Forschung nach der äußeren Fassade des Gebäudes das romanische Tor und zwei Rundbogenfenster mit Steinrahmen sowie an anderer Stelle barockzeitliche Fenster zum Vorschein. An der N-Seite des spätgotischen Chors legten wir die Tür der einstigen Sakristei frei, wir fanden Spuren ihres Kreuzgewölbes und Teile ihrer Fundamentmauern. Ebenso fanden wir die ursprünglichen Fensterbretter von zwei S-Fenstern, in gleicher Größe wie das Maßwerk-Fenster an der SO-Seite. Es konnte festgestellt werden, daß hier ursprünglich eine romanische Kirche gestanden hatte, die vermutlich in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts durch einen spätgotischen Chor ergänzt wurde. Der Turm wurde anstelle des alten im Jahr 1900 errichtet. Zu dieser Zeit wurden auch, nach dem Vorbild der in Zwischenzeit etwas umgestalteten ursprünglichen Stützpfeiler, die Stützpfeiler an der W-Seite der Kirche gebaut. Gleichzeitig wurde der Sockel des Gebäudes an der O- und N-Seite erhöht.

Architekt: Ferenc Mende.

Imre Bodor

114. *Pápa, Hof des Burgkastells* (Kom. Veszprém) (LVIII). Um die Baugeschichte der Burg zu erkennen, wurde dieses Jahr zum dritten Mal im Kastellhof gegraben. Das Ziel war, den Anschluß der früher bereits teilweise freigelegten sog. S-Burgmauer an die heutigen Gebäudeflügel zu finden. In der Nähe des O- bzw. des

W-Flügel fanden wir keine Spur dieser Mauer, da sie durch spätere Bauten vernichtet wurde. Laut Turcos Grundriß von der Burg verläuft die Schutzbastion des unterhalb des heutigen O-Flügels befindlichen Tors bogenförmig nach S. Es gelang, den Anschlußpunkt des aus der geraden Mauer ausgehenden Halbkreises zu finden. Die Grabung brachte auch früh- und spätmittelalterliche Scherben zutage.

Fachkonsultant: Károly Kozák.

Sándor Mithay

Pécs, Jókai u. 10 (Kom. Baranya), s. Nr. 44.

115. *Pécs-Bischöfliche Burg* (Kom. Baranya) (XXVI) 1972 setzten wir die Erforschung der Befestigungswerke um die W-Seite der Barbakane fort. Wir fanden den Zusammenhang zwischen dem W-Ende der Stadtmauer und der Contrascarpa des die Barbakane umgebenden Grabens. Auf der Stadtmauer sind die Stellen mehrerer Schießscharten zu sehen.

Wir beendeten die Freilegung der NW-Eckbastei, wo wir auch die zu einer früheren Periode gehörende Schießscharten fanden. Am nach N neigenden Ende des W-Burggrabens blieb ein kleiner Mauerteil der Contrascarpa erhalten. In der NW-Ecke wurden ihre Überreste durch Keller aus dem 18.—19. Jh. leider vernichtet.

An der S-Seite der Burg, vor dem Bischofspalast, kam die N-Abschlußmauer des mittelalterlichen Turmes zum Vorschein, der älter als der Palast selbst ist. Ebenso fanden wir dort die Reste einer O—W-Mauer, an deren S-Seite Ziegelbemalung — weiß auf rotem Grund — zu sehen war. Diese Mauer stand im Zusammenhang mit den Gebäuderesten, die wir im Keller des Bischofspalastes fanden.

Architekt: Károly Ferenczy.

Mária G. Sándor

116. *Pilisszentkereszt* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVIII). Ziel der Ausgrabungen im Donauknie ist, die Siedlungs- und Baugeschichte des Gebiets rekonstruieren und die Restaurierung des Klosters vorzubereiten und den Grundriß früherer Gebäude zu klären.

Dieses Jahr beendeten wir die vollständige Freilegung der Kirche, bis hinunter zum ursprünglichen Fußbodenniveau. An mehreren Stellen zogen wir das ganze Gelände durchquerende, lange Forschungsgräben, um die älteren Gebäudespuren zu sichten.

In Angriff genommen wurde die Erforschung des Chostro, des Kreuzganges bzw. der rundherum liegenden Gebäudeflügel. Auch hier gruben wir bis zum Fußbodenniveau herab. Angesichts der Maße der Ausfüllung und der Ruinen werden wir diese Arbeit auch 1973 nicht beenden können.

László Gerevich

117. *Sály-Latorpuszta, Rózsavár u. 61* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén, Kr. Mezőcsát) (XVII). Durch Rettungsgrabung legten wir eine kleine Rundkirche ohne Chor, das dazugehörige Beinhaus und 50 Gräber frei. Aus letzteren kamen Kleiderzierden, Diademe, Gürtel, Münzen und Sargnägel aus dem 14.—15. Jh. zutage. In der Erde der Grabungsflächen befanden sich auch urzeitliche und aus dem 11.—15. Jh. stammende Scherben und Getreidekörner. In den Gärten westlich und südlich der Kirche sowie auf den Feldern sammelten wir Scherben aus dem 11.—16. Jh.

Judit Gádor

Sopron, Városház u. 7 (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 46.

118. *Sümeg-Sarvaly* (Kom. Veszprém, Kr. Tapolca) (IV). Wir legten den aus Stein gebauten Backofen des im

Vorjahr ausgegrabenen 15. Hauses frei. Auch beendeten wir die Ausgrabung des 16. und 17. Hauses in der Nähe des 3. und 4. Kellers. Auch diese sind Oberflächenhäuser; das erste besteht aus zwei, das zweite aus drei Räumlichkeiten. Von letzterem konnte festgestellt werden, daß es abgebrannt war. Daher kam aus ihm mehr und abwechslungsreicheres Fundmaterial zutage als aus dem früheren. Auf kleiner Fläche legten wir auch den Hof dieses Hauses frei. Auf dem mit kleinen Steinen gepflasterten Niveau lagen sehr viele Scherben. Unter den Resten des Ofens in der Zimmerecke fanden wir die erste intakte Kachel. Südwestlich der früher freigelegten Häuser beendeten wir die Ausgrabung eines entfernter liegenden Hauses (Nr. 21). Es bestand aus vier Räumen, in zwei von ihnen waren Backöfen. Wir klärten auch die Lage und innere Einteilung der Gebäude in der Nähe des 1. Kellers. Die Stelle des in der Nähe der Kirche liegenden Gebäudes suchend, stellten wir fest, daß die bisherigen Reste auf der Oberfläche nicht für eine Bestimmung ausreichen; es ist nur durch Fundmaterial angedeutet. Auch dieses Jahr bargen wir Fundmaterial aus dem 15.—16. Jh.

Nándor Parádi—Imre Holl

Szabolcs, *Kalvinistische Kirche* (Kom. Szabolcs-Szatmár, Kr. Nyíregyháza), s. Nr. 98.

119. *Szekszárd-Komitatsrathaus* (Kom. Tolna) (XXXIII). Die Erforschung der 1960 gefundenen und 1968—1972 kontinuierlich ausgegrabenen bzw. restaurierten Überreste der Benediktinerabtei sowie die Konservierung der Ruine wurde beendet.

Dieses Jahr kamen an der S-Seite der Rundkirche Überreste des Atriums und eines Teils des Klostergebäudes zum Vorschein. Sie dürften größtenteils als Bauten des 16—17. Jahrhunderts angesprochen werden. Zu diesen gehörte auch der aufgefundene Rest des Unterteils — der Feuerplatte — eines Ofens.⁴

Architekt: Klára H. Nándori.

Károly Kozák

120. *Szentgotthárd, Zisterzienserkloster* (Kom. Vas. Kr. Körmend). Mauerforschungen an der 1677 errichteten frühbarocken, später als Getreidespeicher benützten Kirche der mittelalterlichen Abtei brachten an den Tag, daß die W-Mauer der frühbarocken Kirche mit der W-Mauer der mittelalterlichen Kirche identisch ist. Sie besteht aus Quadersteinen; in ihr fanden wir den südlichen (Conversus-) Eingang bzw. dessen abgeschrägten Rundbogen-Steinrahmen und die Steinschwelle. Die barocke S-Mauer steht auf der S-Mauer der mittelalterlichen Kirche. In der Sakristei, vor der im Vorjahr freigelegten Rundbogen-Doppelnische für Bibliothekszwecke, fanden wir die Grundmauer des reichverzierten Einganges für die Mönche. Vor der O-Seite der als Getreidespeicher benützten Kirche legten wir die Grundmauern des Kapitelsaales sowie den bogenförmigen Hauptchor der mittelalterlichen Kirche frei.

Im Chorviereck wurde ein Doppel-Ziegelgrab gefunden. Dazu gehört der jetzt geborgene Grabstein aus rotem Marmor von Ilona Garai, Gattin von Miklós Szécsi, mit Wappen und Inschrift.

Vor der N-Seite der als Speicher benützten Kirche fanden wir die nördliche Säulenreihe der mittelalterlichen Kirche. Somit stehen uns alle Angaben zur Verfügung, um den Grundriß des Stifts des Zisterzienserklosters aus dem 12. Jh. zu rekonstruieren. Er hat die Form eines lateinischen Kreuzes, ist dreischiffig mit bogenförmig abgeschlossenem Hauptchor.

Ilona Valter

⁴ Jahrbuch des Balogh-Ádám-Museums, Szekszárd, I. 1970 (Pécs, 1972) 155—180.

121. *Szenyér, Röm. kath. Kirche* (Kom. Somogy, Kr. Marcali) (L). An der aus Ziegeln gebauten Kirche, die auf einem vom Dorf entfernt liegenden Hügel steht, führten wir Mauerforschungen und eine kleine Ausgrabung durch. Die Kirche hat keinen Turm, sie verfügt über ein rechteckiges Schiff und einen polygonal abgeschlossenen, länglichen Chor. In der S-Mauer des Schiffs fanden wir oberhalb der barocken Fenster vier abgeschrägte romanische Rundbogenfenster. In der S- wie in der O-Mauer des Chores fanden wir Spuren je eines barock umgestalteten romanischen Fensters. In der Mitte der S-Seite befindet sich das vermauerte romanische Rundbogentor mit tiefer Verkleidung; es wurde durch einen mit Nischen gegliederten Tympanon betont. Diese Art von Anordnung ist in der romanischen Architektur eine Seltenheit. Auch hier konnten wir nur abgemeißelte Spuren und die Grundmauern freilegen.

Der Sondierungsgraben im Chor zeigte keinerlei Spuren eines früheren Chors. Dies erhärtete das Ergebnis der Mauerforschungen, wonach die Kirche einheitlich Ende des 13. Jh. erbaut worden war. Das barocke Gewölbe erhielt sie im 18. Jh., zu dieser Zeit entstanden auch die großen Fenster.

Ilona Valter

122. *Székesfehérvár, mittelalterlicher Ruinenpark* (Kom. Fejér) (XXXVI). Nachstehend die Ergebnisse der kleineren Freilegung, vorgenommen parallel zur Konservierung und Restaurierung im Bereich der mittelalterlichen königlichen Basilika:

1. An der Außenseite (N-Seite) der großen, bogenförmigen Chormauer fanden wir vier Stützpfeiler aus kleinen Sandstein-Quadersteinen mit rechteckigem Querschnitt. Mit ihrer Hilfe ließ sich rekonstruieren, daß beim Hauptchor ursprünglich 17 äußere Stützpfeiler standen.

2. In der sog. Kultstätte des Hl. István (Krypta und Altar) konnten eine genauere Relative Chronologie sowie die genauen Außenmaße der Krypta festgestellt werden.

3. Der Raum zwischen Hauptchor und der Gebäudeeinheit in NO dürfte während der Bauarbeiten im ausgehenden 15. Jh. aufgefüllt worden sein, und zwar um im Zuge der Vergrößerung zur Regierungszeit Mátyás' I. die alte Basilika mit dem neuen Gebäudeteil zusammenbauen zu können. Dabei blieben die erwähnten Pfeiler sowie, als südlich äußerer Mauerteil der NO-Gebäudeeinheit (Turm?), der auf hervorspringendem Gesims ruhende, bis drei Reihen hoch freigelegte Quadermauer-Abschnitt bestehen.

4. Da die NO-Gebäudeeinheit (Turm?) bis zum mittelalterlichen Gehsteigniveau und bei neuer Mauerbreite mit großen Steinen aus der eingerissenen Burgmauer aus dem 15. Jh. neugemauert wurde und auch das unter 3. Beschriebene eine neue Bauperiode darstellt, ist es erwiesen, daß der Bau unter Mátyás im ausgehenden 15. Jh. — in Anbetracht des Platzes und der Abmessungen der Mátyás-Grabkapelle — den Bau eines aus sieben Kapellen bestehenden Kapellenkranzes bedeutete.

Alán Kralovánszky

123. *Szigetvár-Turbék-Weingarten* (Kom. Baranya) (XXVI). Die Freilegung der türkenzeitlichen Gebäude-reste, die auf dem Hügelrücken im Vorjahr zum Vorschein kamen, wurde beendet. Das quadratische Gebäude besteht aus einem größeren und zwei kleineren Räumen. Die breiten und tiefen Fundamente wurden aus Ziegeln, bei Verwendung des charakteristischen Sandsteins des Jakabberges bei Pécs, errichtet. Die Bautechnik ist für die Zeit der Türkenherrschaft kennzeichnend: reiner Kalkmörtel als Bindematerial und netzartiges Holzgerüst. Aufgrund des vorzüglich gemauerten Fundaments und der vielen behauenen Steine dürften wir ein öffentliches Gebäude vor uns haben. Eine meritorische Bestimmung wird erst nach archäologischer Durchforschung der Umgebung möglich sein.

Valéria Kovács

Szombathely, Járdányi-Paulovits-István-Ruinenpark (Kom. Vas), s. Nr. 49.

124. *Tata-Burg* (Kom. Komárom, Kr. Tata) (XLI). Der Wesenskern der Ausgrabung bestand in der Bestimmung der Richtung, in die die innere Umzäunungsmauer der SW-Engpasses verläuft; darüber hinaus wurden die im Vorjahr aufgegrabenen Flächen des mittelalterlichen Burggrabens weiter erforscht. Die Flächen stehen im Zusammenhang mit dem mátyászeitlichen Turm, der in den Graben hineinreicht. Die Schichten des freigelegten Abschnitts brachten den Beweis, daß der Graben während der Türkenzeit nicht aufgefüllt wurde; man benutzte ihn als innere Schutzzone. Bis zum vollständigen Ausbau der Bastionen stellten die doppelten Palisaden im Graben sowie die an die Mauer angebauten Holztürme oder Gefechtsschießstände das Abwehrsystem der Burg dar. Im diesjährig freigelegten Grabenteil fanden wir ihre Pfahl- und Balkenreste. Erwähnenswert vom mannigfachen Nachlaß der Türkenzeit sind:

in den unteren Schichten Prunkkeramik mit Kerbmuster, Ofenkacheln, Scherben kleiner türkischer Faiencegefäße, weitere Ofenkacheln, halbfertige Knochenschnitzereien, Reste von Helmen und Panzern.

In den höher liegenden Schichten befand sich viel volkstümliche Keramik aus dem 17.—18. Jh. Wir hoben den Graben bis zu 5 m Tiefe aus. Bei 4,48 m fanden wir in der schlammig-tuffigen Schicht zwei Männerskelette, der Oberkörper des einen war aufgewühlt. Es gab keine Kleiderreste oder Waffen neben ihnen. An den Füßen aller beiden waren Bastgeflechtspuren; wahrscheinlich wurden sie in Matten eingewickelt bestattet. Der Schädel eines Mannes wies auf der rechten Seite ein eingeschlagenes Loch auf. In ihrer Nähe befanden sich die Schädel und die vermischten Knochen von zwei Pferden. Aufgrund des Materials dürften sie in der ersten Hälfte des 16. Jh. begraben worden sein.

Sarolta B. Szatmári

125. *Vác, Erdős Bernát út, „Steingarten“* (Kom. Pest) (XLIV). Die Rettungsgrabung wurde in dem gefährdeten Abschnitt des türkischen Wasserwerkes, am O-Rand der Stadt, außerhalb der Mauer bzw. in deren Nähe durchgeführt. Das Wasserwerk wurde vermutlich Ende der 1500er Jahre gebaut. Den Verfassern der Geschichte von Vác zufolge ist die unterirdische Leitung 7,5 km lang, der größere Teil funktioniert noch heute bzw. er ist funktionsfähig. Den aus Stein und Ziegeln gebauten Kanal mit Tonnengewölbe unterbrechen gleichaltrige Reinigungsschächte; überall hat er entsprechendes Gefälle. Wir legten das stark beschädigte und teilweise ausgehobene Ende sowie das städtische Ende des Kanals frei, bis zum ersten Reinigungsschacht. Den Boden des Kanals bilden Holzbalken.

István Stefaits

126. *Veszprém-Burg* (Kom. Veszprém) (XLV). Im SW-Teil der Burg, wo ein Jugendpark entstehen soll, führten wir an der Innen- und Außenseite der Burgmauer mehrere Monate lang Forschungen durch. Dabei durchquerten wir außer den Siedlungsschichten der transdanubischen Kultur der inkrustierten Keramik den schon früher aufgefundenen urzeitlichen Erdwall, der aufgrund der Begleitfunde während der Spätbronzezeit bzw. der Früh-eisenzeit errichtet wurde. Die Fundamente der mittelalterlichen Burgmauer waren in den Kamm des Erdwalls eingegraben, vor ihr stand eine dreifache Palisadenreihe.

Während der zweiten größeren Bauperiode wurde an der SW-Ecke eine altitalienische Bastion mit Schießscharte an der S-Seite gebaut. Ein Teil der späteren Beschädigungen wurde durch gotische und Renaissance-Steintrümmer ergänzt. Als Bestandteil der Rekonstruktion und Restaurierung der Burg von Veszprém wird die Forschung auch in den kommenden Jahren fortgesetzt werden.

Mitarbeiter: Marietta Csányi, Ibolya Gerecse, Ágnes Gopcsa, Pál Racky.

István Éry—Sylvia Palágyi

Die Untersuchung der *Kathedrale* wurde im vorjährigen Arbeitsgebiet fortgesetzt. Nördlich des Chors untersuchten wir vor allem die Periodenzusammenhänge zwischen mittelalterlicher Burgmauer und gotischem Chor. An der N-Seite wurde die neuzeitliche Auffüllung abgetragen, wir sonderten die mittelalterlichen Schichtenreste ab. An der S-Seite wurde der Zusammenhang zwischen dem 1969 aufgefundenen Mauerrest und der neuzeitlichen Verbauung klar. In der Unterkirche bargen wir aus einem Sarggrab mit B + C-Monogramm aus dem Jahr 1687 die Bekleidung des Bestatteten in verhältnismäßig gutem Zustand.

Sándor Tóth

127. *Vésztfő-Mágori halom* (Kom. Békés, Kr. Szeghalom) (III). Am W-Ende des mittelalterlichen Klosters legten wir die äußere N-Mauer in einer Länge frei, so daß eine Verbindung mit den früher freigelegten Teilen zustande kam. In gleicher Länge gruben wir auch die Mauern des S-Seitenschiffes aus; im Schutt bargen wir das Fragment einer Türverkleidung mit Palmetten sowie mehrere unverzierte Türrahmenfragmente.

Neue Ergebnisse zeigten sich am O-Ende der Kirche. Eine Halbrundmauer im Inneren des halbrundförmigen Chors ist Überrest einer früheren, kleinen, romanischen Kirche. Im Schutt fanden wir mehrere Sockel, Säulen- und Gesimsfragmente, größtenteils aus Sandstein, einige Stücke waren jedoch aus weißem Marmor. Dasselbst fixierten wir in der übriggelassenen Zeugenwand die Reste des Fußbodens der beiden Perioden, die als eingestampfte Lehmsschicht erscheinen.

Beim S-Seitenschiff fanden wir neben dem Chor die Abschlußmauer, die sich senkrecht an den Halbrundbogen des Hauptschiff-Chors anschließt. Wir stellten fest, daß die im 12. Jh. errichtete zweite Kirche dreischiffig war, das Hauptschiff in Rundbogenform endet, die beiden Seitenschiffe plattgeschossen sind. Wie aus den vielen, sekundär eingebauten Säulenköpfen und Quadersteinen zu beurteilen ist, war die erste, im 11. Jh. errichtete Kirche aus Stein gebaut. Die Abmessungen dieser kleineren Kirche konnten vorerst noch nicht festgestellt werden.

In Richtung des Chors, südlich von diesem, erkannten wir durch weitere Freilegung der Klostermauern dessen O-Flügel. Er bestand aus kleinen Zimmern. Im N-Flügel fanden wir unter dem lehmbestrichenen Ziegelfußboden die Ziegelgräber von 4 Erwachsenen und 5 Kindern bzw. Säuglingen. Im Schutt auf dem Fußboden fanden wir eine auf das 12. Jh. zu datierende Silbermünze. An der Stelle des Eingangs zu diesem Zimmer befanden sich mehrere Türrahmenfragmente, Formziegel- und Marmorsäulen-Bruchstücke. Westlich von diesem Flügel wurde der Ziegelfußboden des Kreuzganges mit der danebenstehenden schmalen Mauer freigelegt.

Im W blieben mehrere Mauerabschnitte, im SW-Teil die Stellen mehrerer Säulen sowie eine schmale N-S-Wand bestehen. In der Nähe einer Säulenstelle fanden wir das Bruchstück eines Säulenkapitells aus Marmor. An zwei Seiten sind je zwei Hunde dargestellt, an der dritten ein gebündeltes dreifaches Palmettenmuster. Hier sei auch die Steinmetzarbeit erwähnt, die zweifellos von dieser Fundstelle stammt und wahrscheinlich zum W-Tor gehörte: die Längsseite weist ein verflochtenes Rankenmuster auf, an der Kurzseite ist ein orientalischer Kopf mit Turban zu sehen.

Irén T. Juhász

128. *Visegrád, Fő u. 25. Königlicher Palast* (Kom. Pest, Kr. Szentendre) (XLVI). Der auch heute bis 3 m Höhe vorhandene Überrest der der Donau zugewandten Abschlußmauer des Palastes, errichtet in der zweiten Hälfte des 14. Jh., ist in den Schutt fundamentierte, der durch Vernichtung des W-Flügels entstanden war. Sie verläuft unterhalb der Grenze der heutigen Grundstücke. Wir bestimmten das Niveau der Straße im 14. Jh., die

neben der Abschlußmauer des Palastes verläuft. Darüber fanden wir im — im 15. Jh. entstandenen — Schutt die Fragmente von etwa 100 Kacheln eines Ofens, der mit dem Wappen des Sigismund von Luxemburg und dem Stadttor verziert war.

Die Zusammenhänge des Grundrisses, die im Verlauf der seit 30 Jahren vor sich gehenden Ausgrabungen erkannt worden sind, erlauben die Folgerung, daß die Achse des Tores im 14. Jh. an der Grenze der Grundstücke Főgasse 27–29 gelegen haben mag. Hier in der Nähe legten wir an der durch Forschungen festgestellten Fassade drei große, aus Quadersteinen gebaute, 4 m hervorspringende Stützpfeiler; Überreste eines Turmes aus der zweiten Hälfte des 15. Jh., der zum Schutz des — noch nicht freigelegten — Eingangstores diente, frei. Zutage kamen mehrere tausend Fragmente behauener Steine. Aufgrund der freigelegten und noch freizulegenden Steinmetzarbeiten war der zwei Stockwerk hohe Turm einst an der Fassade reich verziert.

Laut Beobachtungen auf einer kleineren Sondierungsfläche schließt sich der der Donau zugewandten Fassade ein Flügel mit zwei Saalfluchten an. Die Bauzeit darf aufgrund des in situ gefundenen Türrahmens auf die zweite Hälfte des 14. Jh. angesetzt werden.

Mitarbeiter: Mátyás Szőke.

Miklós Héjj

Während der Terrainregulierung und dem Bau einer Straße, die dem Bau eines neuen Erholungsheimes der Ungarischen Nationalbank vorangingen, legten wir im *Burggarten*, im Gemeinvolk-Gräberfeld aus dem 11. Jh., das zum im einstigen römischen Castrum angelegten Zentrum des Burg-Comes gehörte, weitere 53 árpádenzeitliche Gräber frei (frühere Grabungen ergaben 6 Gräber). Die zutage gekommenen Gräber bilden im auf vier Grundstücken (Pznr. 2556, 2557, 2558, 2559) liegenden Gräberfeld von mehreren tausend m², wie während der Ausgrabung zu beobachten war, eine mehr oder weniger geschlossene Gruppe. Die Bestattungen dauerten, wie durch Münzfunde belegt, von der zweiten Hälfte des 11. Jh. bis Anfang des 12. Jh. In der Schicht unterhalb der Gräber legten wir einen Teil eines Grabensystems und eines Backofens einer wahrscheinlich aus dem 10. Jh. stammenden Siedlung frei. Die Fortsetzung der Siedlung fanden wir im angrenzenden Grundstück (Pznr. 2551), wo sich unterhalb der Humusschicht die Konturen eines Wohnhauses abzeichneten.

Die Funde: 18 Schläfenringe mit S-förmigem Ende (aus Silber, Kupfer und Blei), 7 Münzen, 1 Eisenmesser, 1 Eisennadel, 4 flache Ringe (Silber, Kupfer), 1 Perlen-schnur (Halbedelsteine und Glaspaste, unter letzteren auch mit Silberfolie verzierte Perlen), Sargnägel und Haken. In den meisten W-O-orientierten Gräbern beobachteten wir Reste von Holzsärgen. Am S-Rand des Gräberfeldes kamen aus der Humusschicht als Streufund 23 Centenionales aus dem 4. Jh. zutage.

Mitarbeiter: Miklós Héjj.

Mátyás Szőke

129. *Zalalövő-Zalamindszent, Röm. kath. Kirche* (Kom. Zala, Kr. Zalaegerszeg) (XLVII). Bei kurzer Mauerforschung vor der Restaurierung der kleinen Ziegelkirche fanden wir in der S-Seite drei romanische Bogenfenster, die während des Barockumbaus umgestaltet wurden, das Niveau der inneren Sitznischen mit Spitzbögen sowie im Sondierungsgraben im Kircheninneren den romanischen Chor aus mit Lehm vermörtelten Ziegeln.

Die Kirche wurde im zweiten Drittel des 13. Jahrhunderts gebaut, der halbkreisförmige romanische Chor ist zugrunde gegangen. Der heutige Chor und der Turm stammen aus dem 18. Jh.

Ilona Valter

Herausgegeben von Alice Sz. Burger

VERZEICHNIS DER MUSEEN

I	Baja, Türr-István-Museum	XXXI	Szarvas, Tessedik-Sámuel-Museum
II	Balassagyarmat, Palóc-Museum	XXXII	Szeged, Móra-Ferenc-Museum
III	Békéscsaba, Munkácsy-Mihály-Museum	XXXIII	Szekszárd, Balogh-Ádám-Museum
IV	Budapest, Ungarisches Nationalmuseum	XXXIV	Szentendre, Ferenczy-Károly-Museum
V	Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest	XXXV	Szentes, Koszta-József-Museum
VI	Budapest, Nagytétényer Kastellmuseum	XXXVI	Székesfehérvár, István-Király-Museum
VII	Csongrád, Lokalhistorisches Museum	XXXVII	Szigetvár, Zrínyi-Miklós-Museum
VIII	Debrecen, Déri-Museum	XXXVIII	Szolnok, Damjanich-János-Museum
IX	Diósgyőr, Metallurgie-Museum	XXXIX	Szombathely, Savaria-Museum
X	Eger, Dobó-István-Museum	XL	Dunaújváros, Städtisches Museum
XI	Győr, Xantus-János-Museum	XLI	Tata, Kuny-Domonkos-Museum
XII	Gyula, Erkel-Ferenc-Museum	XLII	Tápiószele, Blaskovich-Museum
XIII	Hajdúböszörmény, Hajdúság-Museum	XLIII	Túrkeve, Túrkeve-Museum
XIV	Kecskemét, Katona-József-Museum	XLIV	Vác, Vak-Bottyán-Museum
XV	Keszthely, Balaton-Museum	XLV	Veszprém, Bakony-Museum
XVI	Kiskunhalas, Halaser Museum	XLVI	Visegrád, Mátyás-Király-Museum
XVII	Miskolc, Herman-Ottó-Museum	XLVII	Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
XVIII	Mohács, Kanizsai-Dorottya-Museum	XLVIII	Provisorisch im Archäologischen Forschungsinstitut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt
XIX	Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum	XLIX	Esztergom, Balassi-Bálint-Museum
XX	Nagykanizsa, Thury-György-Museum	L	Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
XXI	Nagykőrös, Arany-János-Museum	LI	Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
XXII	Nagyvázsony, Burgmuseum	LII	Szob, Börzsöny-Museum
XXIII	Nyírbátor, Báthory-István-Museum	LIII	Aszód, Dorfmuseum
XXIV	Nyíregyháza, Jósza-András-Museum	LIV	Kapuvár, Lokalhistorisches Museum
XXV	Orosháza, Szántó-Kovács-Museum	LV	Kőszeg, Jurisich-Miklós-Museum
XXVI	Pécs, Janus-Pannonius-Museum	LVI	Hódmezővásárhely, Tornyai-János-Museum
XXVII	Salgótarján, Museum der Arbeiterbewegung	LVII	Budapest, Landwirtschaftliches Museum
XXVIII	Sárospatak, Rákóczi-Museum	LVIII	Pápa, Lokalhistorisches Museum
XXIX	Sopron, Liszt-Ferenc-Museum	LIX	Kisvárd, Burgmuseum
XXX	Sopron, Bergbaumuseum	LX	Diósgyőr, Burgmuseum
		LXI	Cegléd, Kossuth-Museum

Archäologische Forschungen 1969. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 2. — A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Közleményei. 2. Bp. 1971. Szerkesztette Castiglione László, összeállította Salamon Ágnes és Török László. 197 lap, 50 tábla, 1 térkép.

Az első kötethez hasonló szép köntösben, elegáns topográfiai kivitelenben jelent meg az intézet közleményeinek második kötete, melyet kollégái, barátai és tanítványai Gerevich Lászlónak, az intézet igazgatójának ajánlanak 60. születésnapja alkalmából.

Az első 14 oldal az intézet munkatársait és az intézet gondozásában megjelent kiadványokat mutatja be.

A második részben 10 kisebb tanulmányt, ásatási beszámolót olvashatunk. E rövid dolgozatok közreadása jelentős előrelépés az első kötethez képest, ahol a tanulmányokat a retrospektív bibliográfia kiszorította.

Elsőként Kalicz Nándor számol be a lengyeli kultúra aszódi telepének és temetőjének 1969. évi ásatási eredményeiről. Jóllehet a telepen mindössze 1%-ot jelentő felület került átvizsgálásra, a feltárás jelentős eredményeket hozott. Egyúttal rámutat hazai régészetünk egyik fő hiányosságára is, kis részletfeltárásaink másutt még az egyes lelőhelyek egy százalékát sem vizsgálják át, így — ki kell mondanunk — kisipari módszereink súlyos hibaforrások lehetnek. Kalicz legfontosabb mondanivalóját a feltárt leletek rövid ismertetője után foglalja össze. A viszonylag nagy mennyiségű anyag sem teszi lehetővé, hogy a lengyel kultúra leleteit a szomszédos országok módszerei alapján tagoljuk. Fontos társadalomtörténeti megállapításokat tesz az aszódi telepen élt közösségek hagyatékával kapcsolatban. A közölt típusatlak igen jó tájékoztatót adnak az előkerült kerámiaformákról.

Torma István előzetes jelentésében a Párin feltárt neolitikus temető, rézkori és bronzkori telep leleteit ismerteti. A neolitikumot a dunántúli vonaldíszes és a zselizi kultúra telepnyomai képviselik. A lengyel kultúrából 35 gödör, egy ház és egy sír került napvilágra. Szórványleletként és néhány gödörben a Boleráz-csoport kerámia anyaga jelentkezett, ugyancsak szórványosak a kispapostagi kultúra cseréptöredékei. A leletek sorát a pannon mészbetétes kerámia népének hagyatéka zárja le. A főbb típusokat 5 rajzos tábla szemlélteti.

Ugyancsak Torma István tollából származik a szakályi középbronzkori temető leleteiről szóló jelentés. Fontosak a lelőhelyen talált korai vonaldíszes töredékek, melyek épp a kutatás központjában álló kérdésekhez adnak kiegészítő adatokat. Talán jelképes sír (?) volt a humuszban lelt három edény, melyek a rézkori Balaton csoport idején kerültek földbe. A leletek zömét bronzkori gödörök és sírok anyaga adta. Ez ideig e leletek alapján nyílik csak mód a dél-pannon inkusztált anyag belső időrendi tagolására.

Ecsedy István előzetes jelentésében a gödörsíros kultúra Dévaványán feltárt sírjáról tudósít. Ez a közlemény az első a hazai régészetben, mely korszerű módszerekkel feltárt halomsír megfigyeléseit a modern szovjet irodalom ismeretében tesz közzé.

Patek Erzsébet rövid összefoglaló jelentésében a korai Gáva kultúra Füzesgyarmaton feltárt leleteiről ad számot, egyúttal egy uo. lelt szarmatakori sírról is tudó-

sít. A terület topográfiai csaknem fehér folt, így e leletek jelentős adatok Kelet-Magyarország bronzkora kutatásához.

Gabler Dénes jelentése a szakony-békástói római kori villa feltárásáról számol be. A kötet leghosszabb és legrészletesebb írása módszeresen sorra veszi a lelőhely kutatástörténetét, az új feltárásokat, az épület leírását, a datáló leleteket, sőt szórványokat is. Összefoglaló eredményként kiemeli, hogy a gyalókai sírkövek adataiból kikövetkeztethető tábor nem lehetett a Békástó melletti magaslaton. Jóllehet korábban szórványos telepeket leletek, jelentősebb településsel csak a HC periódusban számolhatunk. A második században feltételezhető egy kisebb római település, a villa virágkora a IV. századra tehető.

Török László tanulmánya fényt vet az intézet munkatársainak széleskörű kutatási tevékenységére, egy núbiai késő antik edény problémakörét tárgyalja. Megállapítja, hogy a kérdéses típus V. századi általános datálásával szemben számolnunk kell előállításának VII. században való továbbélésével. Külön foglalkozik az ún. Achilles jelenetek korhatározási, értelmezési és elterjedési kérdéseivel.

A kötet e részét három, a kiegészítő tudományok köréből merített írás zárja le.

Lengyel Imre núbiai edények egykori tartalmának meghatározásával foglalkozik. A sikeres analízis sürgetően hívja fel a figyelmet az interdiszciplináris kutatások fontosságára. Vajon mikor áll hazai régészetünk rendelkezésre olyan, szakemberekkel is jól ellátott laboratórium, ahol a hasonló vizsgálatokat nagyobb szériában végezhetjük?

Kiszely István Letkésen lelt kora népvándorláskori torzított koponyákat közöl. Meglepő, hogy a leletegyüttes mindhárom sírjából — családi sírcsoport? — torzított koponya került napvilágra. Az I. sz. váz koponyáját egyértelműen a mongolid nagyrasszhoz sorolja, így nehezen képzelhető el, hogy a sírt egyértelműen valamely germán törzs hagyatékának tartjuk.

Skóflek I.—Árendás V. rövid tanulmánya Salamon Ágnes bevezető sorai után császárkori patics-töredékek eredményes botanikai szempontú vizsgálatairól számol be. Ismét szembekerülünk a ténnyel: módszereink már vannak, de lehetőségeink még nincsenek, hogy valóban korszerű, komplex módon elemezzük ásatásaink anyagát.

*

E rövid tanulmányokat követően az intézet munkatársai által 1969-ben lebonyolított 16 ásatás ismertetését olvashatjuk az Archaeológiai Értesítőben korábban megjelenteknél alig részletesebben.

A tudományos publikációkról 58 tételből álló annotált bibliográfia tudósít. Ezek közül néhány tételt már az első kötetben is olvashattunk. A kívülálló számára meglepő, hogy az interdiszciplináris ág tanulmányai milyen széles körben jelennek meg, még akkor is, ha a címből sok esetben sejthetőleg azonos tartalomról van szó. A kötetet 50 tábla, szép rajzok, illetve fényképek illusztrálják.

Összefoglalóként: a kötet az intézet munkásságát reprezentálja, kérdés azonban, hogy hazai régészetünk

számára hasznos-e olyan kiadvány, melynek szövegéből legalább egyharmad rész már másutt olvasható volt.

Trogmayer Ottó

L. Barkóczy—A. Mócsy, Die römischen Inschriften Ungarns (RIU) 1. Lieferung: Savaria, Scarbantia und Limes-Strecke Ad Flexum-Arrabona. Bp. 1972. Akadémiai Kiadó, 132. kép, 261 rajz és 3 térkép.

Az új római feliratkorpusz régen várt első kötetét kaptuk kézhez ezzel a gondosan szerkesztett, szép kiállítású munkával. A korpusz Pannóniának a mai Magyarország területére eső feliratait gyűjtötte össze a mai megyebeosztás szerint tagolva: az első kötet Vas és Győr-Sopron megyékben előkerült feliratokat (összesen 284 db) adja közre modern kiadásban: a meglevő feliratok szövegét pontos, betűhű másolatokban, rajzokban közli, és a fontosabb darabokról fényképet is ad. Az elveszett feliratok esetében — javarészből kommentár nélkül — a CIL szövegét és megjegyzéseit másolatban vette át. Ha mód volt az adatok felvételére, a feliratok és a betűk méretét is megadja, továbbá a fontosabb irodalmi utalásokat is hozza. Megyénként térkép tünteti fel a lelőhelyeket. A kötet használatát konkordancia könnyíti meg, mely a CIL és a RIU 1 számaait állítja párhuzamba. Hasznos lett volna az összeállítás az An. Épigr. szerint is elkészíteni. A használhatósághoz hozzájárul a kötet kis — quart — formátuma. A feliratokat lelőhelyenként, azon belül típusonként és ABC sorrendben állították össze, ami megkönnyíti az index nélküli gyűjtemény használatát. A sorozatot ugyanis külön indexkötet fogja kiegészíteni.

A fényképpel való ellátottság kielégítőnek mondható: a jelenleg meglevő — vagy fényképekről ismert — kövekről Vas megyében 129 feliratról 58, Győr-Sopron megyében 92 feliratról 73 darab van fényképpel képviselve; tehát a két terület anyaga között lényeges különbség áll fenn. Kétségtelen, hogy Savaria territoriumába (lényegében Vas megyébe) eső feliratos emlékek korábbi publikálása nagyobb mérvű volt, mint a Győr-Sopron megyeieké, hiszen a közelmúltban megjelent *Die römische Steindenkmäler von Savaria* (Szerk. A. Mócsy—T. Szentiléky, Budapest, Akadémiai Kiadó 1971) lényegében a Savaria territoriumán előkerült római feliratoknak a fényképét közel teljes számban közölte. Így azonban jónéhány savariai felirat esetében lényegében mindkét kötetet egyszerre kell használni. Különösen hiányolhatók a RIU 1 31, 41, 36, 49, 54, 57, 60, 75, 80, 108, 120, 149 sz. feliratok fényképei. De a Győr-Sopron megyeiekénél is jó lett volna közölni a 195, 237. sz. feliratok fényképét, míg a 215. sz. fotója elhagyható lett volna. Néhány esetben — elveszett feliratoknál — hasznosabb lett volna a CIL szövegének utólagos leközlése helyett az esetleg egyéb, régi metszeteket vagy rajzokat közölni.

Felvethető a feliratok feloldásának, ill. kiegészítésének a kérdése. Feloldásra vagy kiegészítésre legnagyobb részt csak olyan esetekben került sor, ha a felirat nehezen olvasható, ill. ha a töredékes feliratot különféle publikációkban kiegészítették vagy feloldották. Kétségtelen, hogy a feliratok többségénél, főleg a teljesen ép és könnyen olvashatók esetében — szakkönyvről lévén szó — nincsen szükség feloldásra. Azonban jónéhány feliratnál — a kommentárral és kiegészítésekkel vagy feloldásokkal ellátottakon túl is — szívesen láttuk volna a szöveg feloldását vagy kiegészítését, ill. a szerzők véleményét.

A feliratok rajzaiban egy problémát látok: a feliratok keretelésének és a törések jelölésének a módját. Ez különösen abban az esetben okoz problémát, ha az emlékről fénykép sem került a kötetbe. Így egyes esetekben nehézséget okozhat a felirat kiegészítése és értelmezése. A kötet rajzainak elkészítésénél egységes alapelvnek az látszik, hogy csak a töréseket jelölték (azonban pl. a 89, 110, 111, 162, 179, 183, 192, 198, 200, 202, 211, 208, 222 stb. számoknál a törés jelzése is elmaradt), a felirat

keretelésének jelzése elmaradt (azonban pl. a 106, 52, 84, 182, 185, stb. feliratoknál a keretet is jelölték a keretelésen kívül eső betűk miatt). Néhány feliratnál a keretelés és törés azonos, folyamatos vonallal történő jelölése okoz problémát (pl. 176, 177.) továbbá más esetben a már elpusztult, de pontosan megállapítható keretet is fel kellett volna tüntetni (pl. a 36. sz. esetében). Véleményem szerint a további kötetekben a fényképes táblák ellenére egységes módon jelölni kell majd nemcsak a töréseket, hanem az esetek többségében a felirat keretelését is, mert különben a feliratokat eredetiben nem ismerők számára sok, egyébként elkerülhető probléma adódik.

Noha a kötet a különféle szövegvariánsokat is hozza, kár, hogy R. Pococke és J. Milles kéziratának a W. Kubitschek-féle szemelvényes kiadása nem került felhasználásra (Sitzungsber. 209, Akad. d. Wiss. in Wien, Philos.-hist. Klasse, 1929). A CIL-ben ugyanis csak J. Milles 15771 sz. kéziratát használták fel. A két utazó jegyzetei azonban még számos kötetben sok fontos adatot tartalmaznak, nem is szólva az azóta elveszett feliratok rajzaikról, melyeket szintén közölni lehetett volna.

Az egyes feliratok részletes tárgyalására még más-hol visszatérek.

Tóth Endre

László Gy., A népvándorlaskor művészete Magyarországon. Budapest (évszám nélkül). Corvina. 151 oldal, 144 tábla (193 ábrával), 14 színes tábla, 79 szöveg közti ábra, 1 térkép.

A Corvina kiadó magas színvonalú „képeskönyvei” között is reprezentatív példánynak számít László Gyula könyve, mely több idegen nyelven is megjelent. A kiállítás színvonalát egyrészt a művészi fényképek biztosítják, másrészt a gazdag rajzanyag, mely László Gyula művészetét dicséri. A fotók a magyarországi népvándorlaskori emlékek művészetileg kiemelkedő darabjait mutatják be, időben a kört úgy lefelé, mint felfelé bővíti: praeszkitá emlékektől a magyar koronázási jogig. A jól ismert tárgyakról készült új felvételek (Szelényi Károly és Kónya Kálmán munkái) közül a szakember számára főleg a kinagyított részeket, illetve részletfelvételek hasznosak, és hasonlót mondhatunk a rajzos illusztrációkról is.

Tartalmilag a könyv három nagy fejezetre oszlik: I. Földművelők és állattenyésztők. II. Mesterségek dicsérete. III. Mitológia. Az első fejezetben a népvándorlaskor egyes népeinek művészi színvonalú emlékeit tárgyalja a szerző: a germánok (ideértve a Karoling-kor, illetve a normann művészet hagyatékát is), hunok, avarok, szlávok és „Árpád magyarjainak” művészetét. Bevezetül e művészet gazdasági és társadalmi alapjait vázolja, kiemelve a földrajzi tényezők jelentőségét, közelebbről a Kárpát-medence földrajzi adottságainak hatását az egyes népek életformájának alakulásában. Ugyanitt rövid, kritikai színezetű ismertetés is elhangzik néhány, a művészetszociológia körébe tartozó elméletéről, de László Gyula célja nem a vitába szállás vagy egy új elmélet felállítása, hanem szavait idézve: „a különbségek számon tartásával elsősorban azt keressük e korban, ami a különböző stílusokon túlmutatva a humánus színeképeinek hasonlóságáról vall” (18. o.).

A régészeti anyag „emberközbe hozásának” sokféle módozata lehetséges. Alapvető követelmény, hogy az egyes tárgyak, tárgycsoportok mögül a történeti háttér se hiányozzék. Egy-egy rövid történeti vázlatot e könyvben is kap az olvasó, ezek a rövid összefoglalások — melyek egy-egy nép művészetének ismertetését vezetik be — helyenként azokat a régészeti eredményeket is tartalmazák, melyek az írott források adta képet differenciáltabbá tették, vagy tehetik. Így az olvasó többek között ebből a munkából is megismerheti, népszerűsítő formában László Gyula professzor kettős honfoglalás elméletét, mely az avarok griffes-indás leletcsoport egyik történeti interpretációja. A történeti bevezetéseken kívül termé-

szetesen számtalan kitérést találunk a munkában történeti mozzanatokra az egyes tárgytypusokkal, stílusjegyekkel kapcsolatban, hiszen ezeknek a mozzanatoknak láncolata nélkül az egyes stílusok, stíluselemek kapcsolatainak, vagy éppen különbségeinek megvilágítása meg sem kísérelhető. Ennek ellenére egy egzaktabb és átfogóbb történeti áttekintés az olvasó nagyközönség számára a tájékozódást jobban megkönnyítette volna, úgy a lényegükben igen bonyolult művészeti kérdésekben, mint a népvándorláskori művészet összetett, sokoldalú mitológiai vonatkozásaiban.

Az egyes mesterségek leírását tartalmazó fejezet egyik célja a műalkotások előállításának, a készítés menetének bemutatása. De ezeken a technikai kérdéseken túl a szerző művének e fejezetével még hangsúlyozni kívánja, hogy „a legszebb alkotások mindig az anyag és szellem ötvözetében fogannak” és hogy „a mesterségek fejlettsége csak az élet, műveltség más területeinek fejlettségében jöhet létre” (71. o.). Visszatérve a technikai kérdésekre, a fejezetben az ötvösség, a bronzöntés eljárásairól, a kovácsmesterségről, csontfaragásról, fazekaságról és a népvándorláskori üvegtárgyakról esik szó röviden. Különösebb figyelemmel László Gyula a bronzöntés technikai kérdéseire nyúl, a veszkenyi lószerszámveretről készített rajzsorozatával is illusztrálva egy öntési eljárás felfedezését, egyúttal plasztikusan hozva közelebb olvasójához a régészeti kutatómunka egyik ágának „műhelytitkait”.

A népvándorláskori népek hitvilágának áttekintésére az ismertett könyv nem nyújthat kereteket, a szerző nem is erre vállalkozik a „Mitológia” című fejezetben. Őt témát vet fel, közöttük az esetleges kapcsolatokat is keresve. A tudományos irodalomból már jól ismert és László Gyula által is már többször boncolt témákról van szó, közülük az első három főleg az avar és a magyar hitvilághoz áll kapcsolatban. Így „a hét vadásztestvér” mítoszához méltán kapcsolhatók a bemutatott avarok csontkarcolatok; az „égig érő fa” vagy életfa klasszikus rajzát a morrini tégely mutatja; a Szent László legenda alapján rekonstruált „kozmosz Párviadal” mítosz a szkíta emlékekkel is kapcsolatot mutat. Az elsoroltakon kívül a germán népek művészetére is ható „ősi anyais-tennő” mítosznak messzevezető szárait boncolja még a szerző, végül alkalmat találva arra is, hogy a sokat vitatott nagyszentmiklósi kincsel kapcsolatban mondja el gondolatait.

E rövid tartalmi ismertetés végére kíváncsiaknak László Gyula könyvének első mondatai. „Ez a könyv harmincöt év régészeti kutatómunka közben, szinte észrevétlenül alakult ki: töprengések, aggodalmak és „heuré-k” között” (7. o.) — de ugyanide kíváncsiaknak a „Be-fejezés”-ből idézett sorok: „a múlt kutatásában az a szép, hogy sohasem lehet befejezni, mindig marad még új és újabb megoldatlan kérdés” (131. o.). Úgy érezhetjük, hogy mindez a szárazabb szaknyelv kifejezéseivel élve a hypothesisek, munkahypothesisek szükséges voltára, pozitív értékeire céloz, de egyben azok megfelelően óvatos kezelésére is.

Néhány szót a „Függelék” részről. Bár a könyv első sorban nem a szakembereknek szól és így a lábjegyzetes szerkesztéstől méltán el lehet tekinteni, az a hatalmas anyag és szétágazó tematika, melyet László Gyula áttekint, és mondhatjuk hatalmas irodalmi anyag, melynek ismeretében könyvét írta, érzésünk szerint bővebb bibliográfiát kívánt volna. Az adott irodalmi válogatás helyenként nem tükrözi eléggé egy-egy tárgykör kutatottságát vagy az információk egyoldalú jelleget kölcsönöz. Irodalmi hivatkozásokkal az ábraanyag jegyzékében is találkozunk az olvasó (sajnálatos a helyenkénti pontatlanság), sőt a tárgyak múzeumi leltári száma is közlésre került, ha nem is minden esetben. A már publikált tárgyak fotóihoz célszerű lett volna az irodalmi adatokat is megadni és ezzel megkönnyíteni az olvasó számára, hogy a könyvben olvasottak által egy-egy tárgy iránt felkeltett érdeklődését további irodalom alapján is kielégíthesse, a már kapott információkat több oldalról is bővíthesse.

Cs. Sós Ágnes

Dienes I., A honfoglaló magyarok. Bp. 1972. Corvina 86 lap, 73 kép, 27 szöveg közti ábra.

Sokan vették kézbe nagy érdeklődéssel Dienes István könyvét, szakemberek és nem szakemberek egyaránt, hiszen az népünk történetének egy nagyon izgalmas, széles olvasóközönséget vonzó korszakával foglalkozik. Közel harminc éve jelent meg László Gyula nagyszerű, a kutatásban is, és a tudományos ismeretterjesztésben is új távlatokat nyitó könyve, amely mindmáig a legolvasottabb régészeti munka Magyarországon. Ezért áll ma is különösen nehéz, de megtisztelő feladat előtt, aki a honfoglaló magyarság életéről kíván átfogó képet rajzolni. Dienes I. könyvét minden bizonnyal akkor értékeljük helyesen, ha „A honfoglaló magyar nép élete” méltó utódját látjuk benne.

Természetesen formai összehasonlítást nem tehetünk, hiszen ez a munka egészen más követelmények szerint készült, jóval szűkebbre szabott terjedelemben. Annál nagyobb a szerző érdeme, hogy röviden áttekintést nyújt mindazokról a lényeges kérdésekről, melyekben a kutatás az utóbbi negyedszázadban előrelépett. Mondanivalóját mesterialakban előadta, olyan stílusban, mely méltán állítható példaképpé tudományos ismeretterjesztéssel foglalkozó kutatóink elé.

Az alábbiakban eltekintünk a könyv tartalmi ismertetéstől, csupán néhány lényeges, szerzője új szemléletét és eredményeit tükröző megállapításra szorítkozunk.

Az utóbbi két évtizedben hitelesen feltárt honfoglaláskori temetők tanulságait elemelve Dienes I. a honfoglalók családszerkezetének a korábbinál jóval árnyaltabb és hitelesebb képét rajzolta meg. A régebben általánosan nélt nagy családi rendszert csupán a vagyonos középrétegre tartja jellemzőnek. A lakosság zömét alkotó köznép családformája a maihoz hasonló családi („kiscsaládi”) rendszer volt. A társadalom egészére a X. században nem a vérségi, hanem a területi elven nyugvó felosztás volt a jellemző.

Helyesen hangsúlyozza a szerző, hogy a honfoglaló magyarság gazdálkodását csak a VIII—X. századi kelet-európai általános gazdasági fejlődés kiszakíthatatlan részeként vizsgálhatjuk. Hazai szakirodalmunkban Bartha Antal hívta fel elsőként a figyelmet arra, hogy a magyarság X. századi gazdasági előrehaladása a korábbi kazáriai (levédiai) állapotok töretlen folytatása volt. Feudális államszervezetünk csirái is a Don-vidéken sarjadtak ki. Fejlett állattartásunk és földművelésünk közvetlen előzményeit is ott kereshetjük. Ezért szemlélteti a szerző a X. századi magyarság gazdálkodását és életmódját a Don-melléki szaltovói kultúra földművelő eszközeinek rajaival. (Véleményünk szerint azonban hasznos lett volna hazai emlékeanyagunkból is néhány példát kiragadni, mert így esetleg — főként a külföldi — olvasóknak úgy tűnhet, hogy kutatásunk a szaltovói leletanyagot teljes egészében a levédiai magyarság hagyatékának tartja.) Méri István nyomán helyesen helyez nagy súlyt a szerző Árpád-kori falvainknak a szaltovói telepekkel rokonságot mutató vonásaira.

Ma még meglehetősen kevés honfoglaláskori tárgyról tudjuk kétséget kizáróan kimutatni, hogy azt Don-vidéki szállásterületéről hozta magával a magyarság. Ezek közé tartoznak az Árpád-kori falutelepüléseinken gyakori cserépipüstk, melyek kialakulási területe a szaltovói műveltség déli vidékeire tehető. Minden bizonnyal ez az egyetlen jellemző edényfajta, melyet a magyarság kelet-európai szállásterületeiről hozott. E nagy jelentőségű ténynek — amely a gazdálkodás és a telepek fentebb említett hasonlóságát is alátámasztja — csak egy vonatkozására szeretnénk itt utalni. Egy edényforma készítésének átvételéhez meglehetősen hosszú időre van szükség. Így tehát a cserépipüstk származásának tanúsága is azt igazolja, hogy a magyarság nem rövid ideig élt a Don folyó környékén, amit egyébként gazdálkodásának és politikai felépítményének (pl. a kazár mintájú kettős királyság) sok más vonása is megerősíteni látszik. (Arra, hogy ezt az edényfajtát csak a csatlakozott kabarság ismerte volna, két okból nem gondolhatunk: 1. a cserépipüstk nemesek egy jól körülhatárolható vidékre jellem-

zökek, hanem az egész magyarlakta területre; 2. éppen ott van belőlük a legkevesebb — a Felső-Tisza-vidéken —, ahol a kabarok szállásait feltételezik.) A másik keletről származtatható jellemző edényformának — az ún. püthoszoknak — viszont aligha tulajdoníthatunk olyan jelentőséget, mint a cserépüstöknek. Ezek kialakulási és elterjedési területét ugyanis nem körvonalahtjuk ilyen pontosan. Használatuk óriási területeken volt általános a Közép-Volgtától az Al-Dunáig. Nem tartjuk sikerültnek ezért azon kísérletet, mely csupán a szaltovói műveltséghez és a mi kabarjainkhoz igyekszik őket kötni. (Kiss A., MFME, 1969/2. 177.)

Dienes István könyvének talán legsikerültebb részei a honfoglalók művészetével és hitvilágával foglalkozó fejezetek. A szerző itt több éves kutatásainak izgalmas eredményeit summázza. Egyik legfontosabb megállapításának tarthatjuk, hogy felfigyelt a női sírokban gyakori, amulettként viselt állatcsontocskára, és kimutatta ezek közös gyökerű hitvilági hátterét a gazdag sírok állatalakos korongjaival. Meggyőző érvelése alapján ezek már nem a totemizmussal lehetnek kapcsolatban — az akkori magyar társadalom fejlettsége ezt kizárta teszi —, hanem a főleg keleti népeknél megfigyelhető ongon-kultusz segítő szellemleányait láthatjuk bennük.

Helyesen hangsúlyozza a szerző — Voít Vilmos feltevése nyomán [NyK. 67/1965/386–387.] —, hogy a honfoglaláskori hitvilág nem egyenlő a samanizmussal. Az ennél fejlettebb, ún. „pogány államvallás” lehetett az államalapítás útját járó magyarság vallási rendszerének alapja. Ennek mibenlétét azonban szinte kizárólag a jövő kutatásainak kell tisztáznunk.

Korábbi tanulmányaiban s ebben a könyvében is azt igazolja a szerző, hogy a sok szálból eredeztethető magyar művészet nem eklektikus, hanem egyedi, sajátosan magyar művészet, amely ugyanúgy egységes volt, mint a nyelv és a hitvilág. Honfoglalóink csak azokat a művészeti tárgyakat használták, melyek jelképeinek valamiféle mondanivalójuk volt számukra. Ezért nem viselték a kalandozások során zsákmányolt arany és ezüst ékszereket, hanem beolvasztották azokat.

A honfoglaláskori viselet legszebb emlékei a tarsolylemezek. Ezek kialakulásának folyamatát is saját kutatásaira támaszkodva vázolja fel a szerző. Véleménye szerint a tarsolyokat a korábbi időkben veretekkel díszítették, majd későbbben a veretek számát megnövelték, s e fejlődés a tarsolylemezekben jut el a kiteljesedéshez, éppen a honfoglalás korában. Ezt a gondolatmenetet igazolja az a tény is, hogy a magyarság korábbi szálláshelyeinek környékéről mindeddig csak veretes tarsolyok kerültek elő. (Ezek közül számunkra legérdekesebb a Csernyigovban előkerült lelet, amely a mi veretes tarsolyaink legközelebbi párhuzama: Вліфельд Д. І., Археологія, XVIII. [1965] 136, bár az ásató helytelenül rekonstruálta a tarsoly eredeti alakját.) A tarsolyok díszítésének fenti fejlődésmentet a magyarság esetében feltétlenül igazoltnak látszik. A továbbiakban azonban a kelet-európai leletanyag összességének vizsgálata minden bizonytalanságot további támpontokat nyújt majd, hiszen a volgai finnugor temetőiben szintén megfigyelhető a tarsolyok díszítésének e két változata. Az átmenet kérdése ott még nem tisztázható, hiszen az őscseremiszi veszelovi temetőben (IX–XI. sz.) a bezdédihez hasonló tarsolylemezen kívül veretes tarsoly is előkerült. A mordvinföldi VIII–XI. századi temetőkben sem lehet egyelőre időrendi különbséget kimutatni a veretes és a lemez tarsolyok között. [Vö.: Fodor I., FA 24 (1973) 2. j.]

Rövidre fogott, de meggyőző érveléssel igyekszik igazolni a szerző a bécsi szablya és a nagyszentmiklósi kincs magyar eredetét. Újabb honfoglaláskori leleteink megbízható alapot szolgáltatnak ehhez. A jövőben ezen az úton haladva minden bizonytalanságot néhány kelet-európai lelőhelyű tárgyról is ki tudjuk majd mutatni, hogy magyar kézművesek készítményei. Nem kizárt például, hogy ezek közé sorolhatjuk a Kijevben előkerült ún. Hojnovszkij-szablyát, melynek vércsatornáját a bécsi szablyához hasonló palmettadíszes berakás ékesíti. [Кирпичников, А. Н., Древнерусское оружие. I. САН. вып. Е1–36. (Москва-Ленинград. 1966) 65.] Az újabb adatok

bevonásával valószínűleg hasznos lenne ismét alapos vizsgálat tárgyává tenni a nagyszentmiklósi kincset is.

A könyvet id. Dienes István kitűnő rajzai és *Könyv Kálmán* szép fotói illusztrálják. Az utóbbiak közül néhányat csupán azért lehetünk elégedetlenek, mert a tárgyakat nem funkciójuk szerinti elrendezésben ábrázolják, és így azok eredeti helyzetéről a régészeti kiadványokat egyébként nem forgató olvasó nem tud tájékozódni. (Igen zavaró ez például a bashalmi varkocsdíszek esetében.) Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a szerző jó néhány, korábban közöletlen, jelentős — többnyire saját ásatásai-ból származó — leletet, valamint sírrajzot is közzétett munkájában. (Szakonyi, Rakamaz, Magyarhomorog stb.) A könyv jellegének megfelelően természetesen tarthatjuk, hogy a szerző túlnyomórészt a rangos temetők leletanyagát közli munkájában. Azt azonban — elsősorban a külföldi olvasók számára — talán jobban kellett volna hangsúlyozni, hogy a köznép tárgyi hagyatéka eltér ettől, és egy-két táblán szemléltetni egyszerűbb emléktárgyakat.

A kiadóról és a nyomdáról csak az elismerés hangján szólhatunk. A könyv kiállítása a legmagasabb igényeknek is megfelel. Igen helyesen vonta le a következtetést a kiadó, amikor a Hereditas sorozat eddigi köteteit növekvő példányszámban adta ki. Dienes István könyve kapcsán azonban az is nyilvánvalóvá vált, hogy még ez a példányszám is rendkívül alacsony, hiszen a magyar nyelvű példányok napok alatt elfogytak könyvtárútitóink polcain.

A többnyelvű kiadás ennél a kötetnél különösen indokolt volt, mivel a külföldi olvasó csak nagy ritkán kap kézhez a magyar nép korai történetéről szóló munkákat. (Legtöbb kiadványunkban még rövid idegen nyelvű kivonatot sem talál.) Dienes István könyve méltó módon reprezentálja honfoglaláskori kutatásunk negyedszázados fejlődését.

Fodor István

Alt-Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. XII. kötet. Weimar 1972. Hermann Böhlau Nachfolger. 323 lap, 70 szöveg közti kép, 68 tábla.

A folyóirat az előző köteteknél vastkosabb terjedelme ellenére kevesebb tanulmányt, főleg a mi archaeológiánkat kevésbé érdeklő dolgozatot tartalmaz, mint megszoktuk.

R. Feustel Problematikus primitív eszközök a Tertiaerből és a Pleistocaenből című dolgozatában folytatja kételkedéstől áthatott kritikai tanulmányosorozatát. Ezúttal az eolithok kerülnek sorra. Vizsgálódásainak végeredménye visszakanyarodik a probléma kezdetéhez: nehéz, vagy úgyszólván lehetetlen elválasztani a biztosan emberi készítményeket a természetes alakzatoktól.

R. Feustel következő munkája a Walternienburg-Bernburg kultúra Schönstedtben mintaserűen feltárt „halotti házat” dolgozza fel. A munka a kötet gerince. 36 fényképes tábla szemlélteti a pompás sírkamra ásatási részletfelvételeit, minden régész szívét megdobogtató nagy összesítő felvételét, valamint leleteit. A 9×4 m-es alapterületű, kissé földbevájt sírkamra egykor kőpakolással borított tetejét eredetileg 4 cölöp tartotta, alját pedig szabálytalan mészkőlapokkal borították be. A 36 m²-es mészkőpadlón K–Ny-i irányban tájolva 64 zsugorított csontváz nyugodott, nagyjából a arc elé felhúzott kezekkel. A sírkamra belső (K-i) végében kevés volt a kétrétegű temetkezés, számuk a bejárat felé egyre növekedett. A sírkamra családi temetkezéshely jelleggel jól tükrözi az eltemetettek nemének és életkorának arányos megoszlása: 15 férfi, 13 nő, 36 fiatalkorú és gyermek. — A szerző megfigyelése szerint két 40–50 éves férfit fejzecsapásokkal öltek meg.

A sírkamrában az átlag szokásosnál több halotti melléklet volt: sílex kések és nyelcsapos nyílhegyek, faragott csont-nyílhegyek (— az utóbbiak közé-európai elterjedését feldolgozza és térképezi a szerző, köztük a Bodrogkeresztúron talált példányt is —), ékszerként réz

spirálhuzal és csőgyöngyök, az élelmet pedig a bőséges állateset-anyag képviseli. Edény mindössze 3 db volt a sírkamrában, két kevésbé jellegzetes mellett fontos egy igen szép Salzmünde-típusú füleskorsó. A szerző nem keltezi a sírkamrát, mindössze annyit jegyez meg, hogy a Walternienburg-Bernburg kultúra eddigi datálásai (Fischer: 2500 körül, Neustupný: 3350–2900) túl magasnak tűnnek. — Szerintünk elképesztően magasak, a schönstedti sírkamrát aligha lehet sokkal 2000 elé keltezni.

A. Bach és H. Bach a schönstedti sírkamra ember-tani leleteit dolgozták fel. Az 56,3% fiatalkorú átlagos életkora 21,6 esztendő. Ettől, igen helyesen, különválasztják a felnőtteket, akiknek átlagos életkoráról ezáltal sokkal realisabb adatokat kapunk, mint amilyenekkel a mi antropológiánk szokott bennünket meglepíteni. A férfiak átlagos életkora 45,3 év, míg a nők 28,1 év. A szerzők úgy látják, hogy a lakosság a vonaldiszes keramika emberének közvetlen leszármazottaiból állott.

M. Teichert a schönstedti sírkamra állatesontjait ismerteti. Feltűnő a sok kutya „melléklet”. Egy Equus przewalski caballus metacarpusa éppúgy szörványelet, mint a Feusteltől fentebb különös módon hangsúlyozott, de Teichertől nem említett házimacskacsont. A ló és a házimacska aligha származhat a késő neolitikumból.

D. W. Müller a thüringiai Eschenbergenben a közel-múltban előkerült, a mi szakirodalmunkban „kézvédőnek” nevezett bronz spiráltekercsekkel foglalkozik. Formájuk közel áll a mi pilinyi kincseink „kézvédő” spirálisaihoz. A szerző négy típusukat (A–D) különbözteti meg ennek alapján térképezi fel középnémetországi elterjedésüket. Koruk a B. D.—H. A.

K. Peschel a grosseutersdorfi bronzkori hamvasztásos temetőt publikálja. 35 urnát kölap, kőpakolás fedett s többnyire kőgyűrű körített, további 34 kővel fedett „helyen” pedig temetkezésre utaló jelenségek mutatkoztak, de urna és csontmaradványok nélkül. A leletek, többnyire urnák és kísérőedények, valamint néhány jellegzetes bronztű a lausitzi kultúra korai (B. D.—H. A.) szakaszába tartoznak.

P. Laser Holzthalebenből késő római kori éremkincset dolgoz fel. Az 1933-ban talált 200 db antoninianusból 165 db került múzeumba, — ez jelenleg a legnagyobb római éremlelet Közép-Németországban. A kincs legkorábbi darabja Valerianus 2 verete. Zöme, 84 db Gallianus érem (57,1%). Néhány Salonina és Postumus veret után II. Claudius 41 érme következik (27,9%), majd a sort Quintillus 2 érme zárja (270). Az érmeek közül 94% Róma városi és mediolanumi veret, néhány nyugati verdén kívül még 5 siciiai veret említésre méltó (3,5%). A szerző szerint a pénzek a 260-as években, a rajnai limes körüli harcok egyik germán zsoldosával kerültek északra, majd földbe. Nincs tehát kereskedelmi „import” jelentőségük.

J. Emerling dolgozata a folyóirat haladó hagyományainak megfelelően technikai kérdésekkel foglalkozik. La Tène és népvándorláskori vaskardok damaszkolását és e technika fejlődését elemzi és vizsgálja színképelemzéssel, fotónagyításokkal és metszetekkel bőven illusztrálva (14 igen tanulságos táblán).

Bóna István

Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Römische Abteilung. 78, 1971 fasc. 2 és 79, 1972 fasc. 1 kötetek. Philipp von Zabern. Mainz am Rhein.

78, 1971 fasc. 2.

A szokásos tiszta, jól áttekinthető tipográfiával és kitűnő illusztrációkkal megjelent kötet a magyarországi klasszika archaeologiai és provinciális régészeti kutatás számára is jól hasznosítható tanulmányokat, cikkeket tartalmaz.

Margherita Guarducci „Enea e Vesta” című tanulmánya szervesen kapcsolódik a folyóirat előző számában levő H. G. Kolbe „Lare Aineia” c. cikkéhez. A római hősmonda két kiemelkedő személyének, Aeneasnak és Vesta-nak a Tor Tignosa, illetve a Palatinuson levő szen-

telyeivel, feliratos köveivel és votív oltáraival foglalkozik.

Simonetta Angiolillo „Due ritratti del Museo Nazionale Archeologico di Cagliari”, Két márvány férfiportrét mutat be rövid cikkében. Az 1908-ban Rómában a via Cavouron felszínre került első márványmellképet az i. e. I. század közepétől, a késő Augustus-korig, vagy Tiberiusig terjedő időszakra datálja. — A második buste egy Cagliari-ban levő magángyűjteményben van, ennek előkerülési helye ismeretlen. — Datálása az elsővel közel azonos, valamivel később, a claudiusi, — neroi időkben készüthetett.

Henning Wrede „Das Mausoleum der Claudia Semne und die bürgerliche Plastik der Kaiserzeit” a hatalmas tanulmány a korábban publikációkban többször felmerült sírpítmény teljes feldolgozását adja. Feliratai révén szerencsén datálható. 116 előtt nem épülhetett, így a szerző hadrianusi építménynek tartja. A szobrok stílusa sajátjai a késő traianusi, kora hadrianusi időkbe utalnak. Érdekes adatokat hoz a cikk a privát apoteozisokhoz, közelebbről a római asszonyok Venusként való tiszteléséhez. A cikkhez csatlakozik a Venus és Fortuna deificatioik katalógusa.

Michael Speidel „Die Schluss-Adlocutio der Trajanssäule” című cikkében az oszlopon ábrázolt dák háborúk jeleneteivel foglalkozik történeti és művészeti történeti szempontból. Mindkét vonatkozásban a magyar provinciális régészeti kutatás számára is hasznosítható, jó új adatokat és megállapításokat hoz.

Klaus Parlasca „Die Sogenannte Marc-Aurel-Büste in Erbach” című cikkében kimutatja, hogy a korábban rosszul meghatározott buste P. Magnius Victor ábrázolja, aki hajviselete alapján a Sarapis kultusz hívője volt. A mellkép készítésének időpontjául a szerző a II. század III. negyedét határozza meg.

Helmut Sichtermann „Ein ungewöhnlicher mythologischer Sarkophag” című cikkében az Oresteia ábrázolásának olyan formáját ismeri fel, melynek jelenetei pontosan nem felelnek meg a mythosnak, ezért a szöveg egy önálló római variációját feltételezi. A szerző a gazdagon faragott szarkofágot a III. század elejére datálja.

Helke Kammerer-Grothaus „S. Urbano della Caffarella nach Renaissancezeichnungen des Codex Destailleur in Berlin.” Az összehasonlító művészettörténet segítségével érdekes adatokat nyújt a cikk, amennyiben a renaissance időkben állott antik épületek és romok egy csoportjának azonosítását adja.

79. 1972. Fasc. 1.

Konrad Schanenburg „Frauen im Fenster” című munkája szerint az attikai, délitáliai és etruszk vázafestészetben gyakori motívum legtöbb esetben pars pro toto-ként mint a ház, illetve az asszonylakosztályok jelzése szerepel, más esetekben szinte tematikai rendeltetés nélkül a vázafestők térkitöltő elemként használják.

Almut von Gladiss „Der Arc du Rhône von Arles”. A nagy terjedelmű és minden részletkérdés kidolgozására kiterjedő munka a római diadalívek kutatásának, — az Arles-in messze túlterjedően — legújabb nélkülözhetetlen, alapvető összefoglalója.

Irene Jacopi „Soffitto dipinto nella casa romana di Vigna Guidi” sotto le Terme di Caracalla”. A feltárt 7,30×8,20 méter alapterületű terem mennyezetét gazdag ornamentális és figurális díszítmények borították. A szerzőnek sikerült a freskomaradványokból a mezők geometrikus osztását, — melyekben a figurális elemek elhelyezést nyertek — teljes egészében rekonstruálni. — A mennyezetfestmény tematikája egy sincretistikus kultusz légkörét tükrözi. Elio és Gimna Paparatti, függelék-ként a mennyezetfreskó restaurálásával és rögzítésével kapcsolatos munkájukról számolnak be.

Claudio Mocchegiani Carpano „Osservazioni complementari sulle strutture della casa romana sotto le Terme di Caracalla”. Az épületnek, melyből az előző cikkben tárgyalt mennyezetfreskó felszínre került, az építészeti és kronológiai leírását és tárgyalását kapjuk. Az épület a II. század első negyedében készült. A mennyezetfreskó datálása is ezt az időpontot támasztja alá.

Hugo Brandenburg „Ein frühchristliches Relief in Berlin”. A berlini Állami Múzeumok egy nemrégiben megszerzett ókeresztény domborművét tárgyalja a szerző, — szerinte a gyors közzététel szándékával nem teljesen kimerítve a témákat, melyek e tárgyban rejlenek. Az oszlopcskékon nyugvó, felül ívben záródó aedícula belső félkörívét kagylófaragvány tölti ki. A képes mezőben egy trónszék, melyen a császári jelvények, a diadém és a chlamys nyugszanak. A trón felett galamb lebeg, a trón alatt két szarvas fejét az insigniák felé fordítja. A relief 400 körül, vagy az V. század első évtizedeiben készült Konstantinápolyban. — Nagyszerű felismerése a szerzőnek, hogy a velencei S. Marco lapidáriumban levő, egészen kopott és töredékes dombormű a berlininek szinte párja. Ez a felismerés bizonyítja annak, hogy nem magában álló domborművekről van szó, hanem egy tágabb képprogram tartozékai. További hasonló relief-töredékeket Velencéből, a S. Apollonia chiostroijából közöl. Feldolgozza a forma továbbélését a korai középkorban is. Bár a szerző szerint nem merítette ki teljesen a tárgyban rejlő lehetőségeket, mégis azt mondhatjuk, hogy a késő római — bizánci relief-szobrászatnak egy teljesen új formájával ismertette meg az olvasókat, szerintünk messze kimerítve a lehetőségeket.

B. Thomas Edű

Antropológiai Praktikum I. Paleoantropológiai metodikák. József Attila Tudományegyetem, Természettudományi Kar jegyzete. Rotaprint, Szeged, 1972. 233 lap. — Összeállította *Lengyel Imre* és *Marcsik Antónia* közreműködésével *Farkas Gyula*.

Farkas Gyula bevezetőjében kiemeli, hogy a kis kötet elsősorban a biológia-kémia szakos tanárjelöltek, az antropológiára szakosodó biológus hallgatók számára kívánt segítséget nyújtani.

Ismertetésünk célja, hogy a hazai régészettársadalom figyelmét felhívjuk az igen tanulságos és mindenképpen hasznos összeállításra. Ezen az úton pillanthatunk ugyanis be az embertan gyakorlati módszereibe, ráadásul a legkorszerűbb, egyesek által lebecsült, mások által túlértékelt lehetőségek is világosan értelmezhetők. Az első két fejezet a vizsgálati anyag jellegének rövid összefoglalása, majd az életkor, a nem meghatározásának módszereit ismerteti. A régésznek lehetősége nyílik, hogy gyakorlatában felhasználja az igen szemléletesen bemutatott, rajzokkal illusztrált meghatározási módokat. A metrikus leírást elemző fejezet betekintést ad a régész számára az embertani szakközleményekben leírtak jobb áttekintéséhez.

Különösen fontos a morfológiai elemző rész, mely az anatómiai variációkat is összefoglalja. Tárgyalják a leggyakrabban megfigyelhető patológiai elváltozásokat.

A hamvasztott csontok vizsgálata, amennyiben erre nagyobb szériában lesz lehetőségünk, új fejezetet nyit az eddig csak régészeti anyag alapján végzett temetőelemzések területén. Forrás értékű, és rendkívüli érdeklődésre tart számot a Lengyel Imre által egészében itt először összefoglalt kémiai módszer, mely lehetőséget ad — már amennyiben megfelelő laboratórium és kémikus szakember áll rendelkezésre — a hagyományos embertani vizsgálatok körének lényeges kiegészítésére. Egyúttal világosan feltárja a módszer lehetőségeit, hibaforrásait és határait is.

Külön fejezet foglalkozik a taxonómiai analízissel, talán e részt érezzük kissé szűkreszabottnak még akkor is, ha a már közismert tankönyvet is igénybe vesszük. Az egyes típusok jelölésére használt rövidítések között elírás miatt néhány egyezés van (alpi, armenoid). Kár, hogy a szerző nem hozza le minden egyes típus jellegét, melyeket felsorol, így gyakorlatilag csak a crA, crB, pn, n, m, am, a, p férfiak, valamint a crA, crB, n, m, am, a, p nők, valamint több mongolid típus kerül részletes ismertetésre. Hiányzik pl. a dinári és a protomediterrán, az iráni és a lapid típusok részletes jellemzése.

A kötetet a paleodemográfiai értékelés módszereinek bemutatásával zárja, melyhez rövid irodalomjegyzék

csatlakozik, mely a körhöz tartozó legfontosabb kiadványokat ismerteti. A jegyzet második köteteként az élő lakosság antropológiai vizsgálatának leírása, harmadik kötetként pedig Biometria eljárássok c. összefoglalás fog megjelenni.

Csak sajnálhatjuk, hogy mindössze 80 példányban jelent meg a mindannyiunk számára igen hasznos és a korszerű régészsképzésben is alapvető fontosságú kézirat. Kissé kibővítve megérdemelné, hogy nagyobb példányszámban nyomtatásban is napvilágot lásson.

Trogmayer Ottó

Underwater archaeology a nascent discipline. Unesco. Paris 1972. 306 lap, 164 szöveg közti kép.

Az Unesco „Múzeumok és Műemlékek” sorozatának XIII. köteteként megjelent csinos kis kiadvány egy valóban még csak születő, de szinte végtelen fejlődés előtt álló új régészeti ágazatról ad kitűnő összefoglalást: a vízalatti régészeti kutatásokról.

A könyv I. része az eddig elért eredményekkel foglalkozik. Előjében *F. Dumas* az ókori hajótörések változatait foglalja össze. Utána *G. F. Bass* az 1900 és 1968 között a Földközi-tenger medencéjében talált 18 legismertebb és leglátványosabb hajóroncs felkutatásának történetét ismerteti, köztük a valóban kőzismert (Kyrenia, Antikythera, Artemision, Methone, Nemi-tó és Yassi-Ada) hajókiemelések és világhíró bronzszobrok felszínrehozásának históriáját. E két általános bevezetés után kilenc szerző a részletkutatások eredményeivel foglalkozik. *D. Fonquerle* a franciaországi, részben Bretagne-környéki, részben Földközi-tengeri kutatásokról ír, — az utóbbi területről olyan szerencsés leletekkel dicsekedve, mint az agdei ephebos szobor. *O. Crumlin-Pedersen* a dániai Roskilde Fjordban, Skuldelev közelében elsüllyedt hat hajó feltárását ismerteti. A hajókat úgy hozták felszínre, hogy a katasztrófák és egyben az ásatások színvételét elrekesztették a tengertől.

A. Franzen az 1628-ban elsüllyedt svéd hadihajó, a Wasa kiemelésének izgalmas történetét írta meg. *M. L. Peterson* amerikai, főleg Karib-tengeri hajóroncsok kutatásáról számol be. *H. Frost* a Földközi-tenger keleti partvidéke víz alá került ókori kikötőinek látványos kutatási eredményeit szemlélteti, elsősorban Tyrus és Sidon részben felszínre hozott, részben a víz alatt kikutatott és feltérképezett mólóit. *V. D. Blawatsky* a Fekete-tenger északi partvidékén víz alá került ókori városok, Phanagoria és Olbia tenger alá került harmadainak kinyomozásával foglalkozik. *U. Ruoff* beszámolója talán az egyetlen, amely minket közelebbre is érdekelhet: a svájci tavakban újabb időben végzett kutatások módszereit és eredményeit ismerteti. Víz alá került neolitikus, főleg bronzkori telepésekről van szó, — a hajdanában tévesen „cölöpfalvakként” vélt telepek maradványairól. Feltárásuk módszere „csak” annyiban különbözik a szárazföldi réteges telepek ásatásától, hogy víz alatt kell végezni. E kellemtelenségért bőségesen kárpótolnak a víztől konzervált látványos cölöpszerkezetek és a víz alá került házakban épségben maradt edények és használati eszközök. *R. Max* a Jamaica szigetén tengerártól elnyelt Port Royal város kutatásának eredményeit foglalja össze, végül *P. Bush Romero* a mexikói Chichen Itza híres szent kútja kutatásának legújabb módszereiről és leleteiről értekezik.

A kiadvány II. része a vízalatti régészet módszereivel és technikájával foglalkozó tanulmányok gyűjteménye. Mint csak elméletileg vízalatti, valójában ma már szárazföldi ásatási módszer érdekelhet bennünket a Zuider-tó kiszáritására ítélt területein végzett hajókiemelések módja (*G. D. van der Heide*), amely egyszer — talán nem is olyan távoli jövőben — bizonyos mértékig számunkra is irányadó lehet. Hazai viszonylatban szintén nem érdektelen a vízalatti fényképezés történetéről, jelenlegi módszereiről és megfigyelt felszereléseiről szóló beszámoló (*D. Rebikoff*). A vízalatti fotogrammetria ma már a víz alá került objektumok feltérképezésének alapvető tudománya (*J. C. C. Williamson* és *D. Rebikoff*

tanulmányai). A Wasa-hajó konzerválásáról szóló dolgozattól különösen a faalkatrészek tartósításáról szóló beszámoló izgalmas számunkra is, — ez örök probléma a közép-európai régészetben. Végül megemlíthetjük még a víz alatti elektro-magnetikus kutatások módszereiről szóló dolgozatokat, mivel e módszer folyókban és tavakban éppúgy alapvető, mint a tengerben.

A tanulságos és kitűnően összeállított kiadványt látva, felvetődhet a kérdés: mi közünk nekünk mindehhez? Igaz, alig valószínű, hogy régészetünk belátható időn belül bekapcsolódna a világtengerek kutatásába, de az is igaz — s erre éppen a könyv eredményei figyelmeztetnek — hogy nemcsak a tengerek mélyén találhatók becses régészeti leletek, hanem édesvízi tavakban szobázhathatnánk: folyamokban is. Nagy folyóink iszapja nyilván sokszáz élsüllyedt ókori és középkori hajóroncsot takar, felkutatásuk és kiemelésük az egykoron majd megszűlő hazai vízalatti régészet feladata lesz.

Bóna István

G. Schwarz, Die griechische Kunst des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. im Spiegel der Anthologia Graeca. (Dissertationen der Universität Graz 6.) Wien 1971. Verlag Notring, 151 lap.

Mind ritkább az olyan munka, amely az egyre eredménytelenebbül kettéváló filológiai és archaeológiai forrásanyag szembesítésére vállalkozik. A fenti disszertáció az osztrák kutatás régi hagyományához kapcsolódva (l. Benndorf, Kalinka, Weisshäupl műveit) a Görög Anthologia 5–4. századi görög művészek munkáiról szóló vagy azokkal kapcsolatos epigrammait tárgyalja, azzal a célkitűzéssel, hogy régészeti kommentárt adjon hozzájuk, s ezzel az első lépést tegye meg az Anthologia mindeddig hiányzó teljes filológiai-régészeti kommentárjának elkészítése felé. A tárgyalt epigrammák a bevezetőben adott célkitűzés szerint a név szerint megnevezett 5–4. századi művészek műveire korlátozódnak. A négy nagy fejezet külön-külön tárgyalja az 5. és a 4. század szobrászainak és festőinek műveihez fűződő epigrammákat, a fejezeteken belül az azonos művéstől származó műveket összefoglalva és a művészeket lehetőleg időrendbe rendezve. A kötetet a tárgyalt auctor-helyek, a költők, művészek és művek nagyon hasznos indexe zárja be.

A kötetten végigvonuló alapkérdés az, mennyiben lehet az Anthologia verseit a bennük említett művek közvetlen ismeretén alapulóknak tekinteni és mivel gya-píthatják a klasszikuskori görög művészet ismeretét. Minthogy az Anthologia verseit ebből a szempontból már régen és sokszor megvizsgálták, nehéz olyan eredményekre jutni, amelyek elkerülték az eddigi kutatás figyelmét. Sch. felkészültsége nem bizonyult elégségesnek ilyen eredmények elérésére. Ismeretei a klasszikus görög művészetről elsősorban a német nyelvterület kézikönyvein alapszanak (a szobrászatban elsősorban Lippold, a festészetben Pfuhl és Rumpf munkáján, míg Picard Manuel-jét nem használta), s az egyes tárgyalt művek legfontosabb irodalmával bővülnek, de nem hatolnak a — ma már, igaz, szinte áttekinthetetlen — részletkutatásokig. Így érthető, hogy az egyes epigrammákhoz írt kommentárok túlnyomó része csak régen elért eredményt ismétel még ott is, ahol terjedelmesebb fejtegetést ad (pl. Pheidias Lémniaja, Polykleitos Polyxenája, „Polygnótos” Salmóneusa, Praxitelés thespiai Erósa és Knidiaja, Skopas Mainasa, Lysippos Kairosza), s az esetek jelentős részében ezért még az sem vigasztalhat, hogy a régi eredmények megbízhatóak (pl. a Lémnia, a Polyxena, a Salmóneus esetében). Amit régen ismert eredmények ismétlésén, esetleg egy-két többé-kevésbé meggyőző érvelő való támogatásán kívül kapunk, az alig más, mint bizonyíthatatlan valószínűsések vagy lehetőségek felsorakoztatása, amelyekre semmit nem építhetünk. Csak néhány példa a sok közül: a 45–57. lapon tárgyalt epigrammák közül egyiktől sem sikerült bebizonyítani, hogy ismert 5. századi szobrász művére vonatkozik. A „semmi nem zárja ki”, „nem lehet biztosan eldönteni”,

„nem lehet biztosan feltenni, ... de nagyon valószínű” és hasonló óvatos fogalmazások mögött semmi komolyan vehető alap nincs. Pl. a 9 epigrammában említett fegyveres Aphrodité-szobrot Sch. az ifjabb Polykleitos művének tartja, illetve „a feltevés kézenfekvő”, „semmi nem mond ellene”; valójában semmi más nem szól emellett, mint az, hogy a szerző szerint „aligha feltehető, hogy az epigrammaköltőket archaikus szobor inspirálta volna”, másfelől Pausanias említi Polykleitos egy Aphrodité-szobrát. De a fegyveres Aphrodité-szobrok egész soráról tudunk (vö. Chr. Karuzos, JdI 52, 1937, 178, Anm. 2), köztük archaikusokról is (Paus. III. 15,10 és 17,5), Pausanias pedig az említett helyen (a III. és nem a II. könyvben, 18,7) egyáltalán nem beszél fegyveres Aphroditéről. Az AG XVI. 129 epigrammája Sch. szerint a firenzei Uffizi Niobida-csoportjának főalakjára vonatkozik, jöllehet a versben Praxitelés a szerző, Pliniusnál (n. h. 36,28) ő vagy Skopas, a firenzei csoport pedig minden valószínűség szerint aligha korábbi az i. e. I. századnál (H. Weber, JdI 75, 1960, 112 sköv.). Hosszasan lehetne még sorolni az alaptalanul felvetett lehetőségeket: hogy Praxitelés Pán-Nimfa-Danaé csoportja Séripthosban állt, (11), hogy Lysippos Aisópos-portréja Athénben volt (89), hogy AG XVI. 158 a versailles-i Artemis eredetijéről szól, mert „a görög szobrászat biztosan számos bronzszobrát készítette a vadászó Artemisnek, de csak egyet magasztaltak az Anthológiában, és csak egy görög bronzszoborról maradt ránk érdemleges másolat” (108–9); stb.

A szerző ismereteinek hiányai minduntalan kiütözköznek. Pl. a XIII. 13 epigrammához: „meglepő a distichon + iamb. trimeter”, de ez régi hagyomány, már az ischiai Nestór-szkyphostól kezdve (ott iamb. trimeterben a „bemutatkozás”, majd 2 hexameter); félig meztelen ábrázolt szobor (az 51. laphoz) az Anthológiában is szerepel még (XVI. 127), és nem egy ábrázolását ismerjük (Ph. Bruneau, BCH 90, 1966, 391 sköv.); stb. Filológiai javaslatok szerencsésebbek, mint a régészeti, de módszertanilag nem megalapozottak; pl. a 18. lapon a Ladas-epigrammához: „csak egyetlen betű elhagyásával” már megkapjuk a kívánt értelmet, de a probléma nem az elhagyandó betűk mennyisége, hanem a javítás paleográfiai és szövegkritikai szükségessége, ill. valószínűsége.

Mindezt némileg kárpótol egy-két valószínűbbnek tűnő megoldási javaslat, mint IX. 238 utolsó sorának értelmezése, vagy annak valószínűsítése, hogy IX. 743 az 5. századi Phradmón művéről szól, hogy XVI. 54 Philippostól származik.

Egészében azonban a munka semmivel nem ment túl elődein, nem sikerült a tudomány mai szintjén álló régészeti kommentárt adnia a tárgyalt epigrammákhoz; konkrét eredményei elsősorban filológiaiak, de ezek közt is kevés a szilárdan megalapozott. Mégis érdeme, hogy felhívja a figyelmet néhány érdekes tényre, mint a festészet viszonylagos elhanyagolása az Anthológiában, és az epigrammák művészettörténeti forrásértéke; az utóbbinak növeléséhez azonban a szerző saját javaslatok kevésével járultak hozzá. Értékesebbek az utalások egyes motívumok *topos*-váltára, s ez arra figyelmeztet, hogy az Anthologia epigrammáinak művészettörténeti értékeléséhez két irányban kellene további kutatásokat végezni: egyfelől az Anthologia nem-művészeti tárgyú epigrammáival, másfelől az egyéb, Anthológián kívüli képzőművészeti hagyománnyal összevetve kidolgozni, mi a *topos* az egyes versekben és mi nem az. Így pontosabb képet kapnánk az epigramma-költők művészi szándékáról, s ennek ismeretében realisabban értékelhetnénk érdekességükben, kuriozitásukban egyedinek tűnő mozzanatokat a versekben, amelyek azonban túlnyomórészt egy irodalmi hagyomány sodrában keletkeztek, alig érintve a tárgylal vett művektől. Sch. joggal utal arra, hogy a művek értékelésénél fő szempontja a természet-hűség és életszerűség. De hogy ez nem jelent „naturalizmust”, azt eléggé bizonyítja, hogy a leggyakrabban megemelt mű Myrón Tehene, nem a szerzőtől posztulált valamelyik Praxitelés-mű. A „hasonlóság”-on a görögök egészen mást értek, mint naturalista hűséget az ábrázolt tárgy külsőségeihez.

Végül a mű kereteiről: nem érthető, hogy ha a mesternévvel jelölt művekről szóló epigrammák vizsgálata volt a tárgy, miért került be a „suspecta” szobrok két eléggé szerencsétlenül sikerült sorozata a tárgyalásba; miért nem a „suspecta” közt szerepelnek olyan versek (78–9), amelyeknek tárgyáról csak modern kutatók feltételezték, hogy Praxiteles művére vonatkoznak — antik és modern auctorok közt lényegbeli különbség van! S végül, ha a „suspecta” kategória szerepel a műben, miért nem kerültek belé a felvetteknél talán még több joggal 5–4. századi szerzőknek tulajdonítható egyéb művek is (pl. a Thukydides-portré, AG II, 372–6; vö. F.—B. Mache, Mon. Piot 51, 1960, 35).

Szilágyi János György

F. R. Hodson, *The La Tène Cemetery at Münsingen-Rain. Catalogue and Relative Chronology*. Acta Bernensia V (1968) Verlag Stämpfli u. Cie Ag Bern. 72 lap, 123 tábla — közte 94 rajzos és 28 fénykép, 1 kronológiai táblázat.

A Münsingen-Rain (berni kanton) temető leletanyaga a kora és középső La Tène fémművesség egyik legjellegzetesebb egyedi csoportja. Jelentőségét a La Tène kutatás, különösen a relatív kronológiai vizsgálatok szempontjából már a század eleje, a temető feltárása és J. Wiedmer-Stern publikációja óta felismerték. Használatát azonban megnehezítette a teljes közlés hiánya. Erre vállalkozott F. R. Hodson, amikor teljes anyaggal illusztrálva és kronológiai szempontból elemző módszerrel újra feldolgozta és közzétette a Münsingen-Rain temető sírjait.

A feldolgozás a teljességen kívül, a temető belső, részleteiben kidolgozott relatív kronológiájának megrajzolására is vállalkozott. Kétségtelenül fontos volt, hogy a La Tène kutatás szempontjából jelentős területről egy pontosan dokumentált lelet sorozat kerüljön. A kötet négy fő része a következő: I. A Münsingen-Rain temető, ásatása és dokumentációja, II. Relatív kronológia, III. A kronológiai értékű típusok meghatározása, IV. Sírkatalógus.

Az I. rész fejezetei közül a módszer szempontjából lényeges a régi dokumentáció felhasználásának rögzítése, mi az a forrásanyag, amelyen a publikáció alapul. H. felhasználta a berni Historisches Museum leletkatalógusát, J. Wiedmer publikált leírását a temetőről (1908). Az utóbbi adatai beépültek a sírkatalógusba, a temetőtérképpel együtt (119 t.). A zürichi Schweizerisches Landesmuseum fotóarchívuma megőrizte a berni múzeum kiállításának egykorú felvételeit, amely a münsingeni temetőről teljes anyagot rögzített, nemcsak a leletanyagról, hanem a dokumentációról is. Például az eredeti sírrajzokat csak innen lehetett reprodukálni. Néhány, az évek folyamán elveszett tárgy is csak fotón volt közölhető. A könyv használatát megkönnyíti néhány gyakorlati szempont közlése: a temető minden tárgya szerepel, akár meg van jelenleg, akár nincs. Az elveszett tárgyak, ha nincs más adat, csak leltári számmal és meghatározással jelöltek, ha fotó is van, a rajzos táblán szaggatott vonallal készült rajz jelöli. A nehezen meghatározható, rossz állapotú tárgyakról pontozott technikával készült rajzot közöl, röntgenfelvétel segítségével alapján. Néhány fontosabb vastárgy esetében a röntgenképet is közli.

A feldolgozás szempontjából a legfontosabb a II. rész, a relatív kronológia. A cél — megállapítani, milyen sorrendben történt a temetkezés és ebből következően az egyes sírokban levő különböző stílusú és típusú tárgyak hogyan követték egymást és meddig voltak használatban. Ennek megállapítására háromféle vizsgálati módszer volt alkalmazható Münsingenben: a) a különböző típusok együttese az egyes sírokban (asszociációs módszer) b) temető-topográfia c) stílus vagy tipológiai következtetés. A három vizsgálati módszer egymást kiegészíti és kontroll-lehetőséget is ad. Az asszociációs módszer alkalmazásánál feltételezzük, hogy az egy sír-

ban talált összes tárgy használatban volt az elhelyezés idejében. A topográfiai vizsgálat kiinduló pontja az a feltételezés, hogy a temetkezés egy kisebb területen kezdődött és fokozatosan terjedt nagyobb területre. Ez Münsingen esetében néhány jól kategorizálható tárgy (torques, gyűrű, üvegkarperec) térképre vitele alapján úgy volt meghatározható, hogy a temető északról déli irányban terjedt. Ezt a megállapítást kiinduló pontnak véve, a topográfiai módszer két szempontból is felhasználható volt. A topográfiai módszer ellenpróbájaként, a tárgyak kronológiai szempontú kategorizálásánál: egy-egy meghatározott típus koncentrációja vagy szétszóródása a temető területén választ adott a beosztás helyességéről. Másrészt, a típusok alapján kialakult kezdőfázis horizontális stratigráfiája — elterjedése a temetőben — hozzávetőlegesen a kezdő sorrendet adta.

A tipológiai és stilisztikai következtetés kronológiai alkalmazását kell a legnagyobb óvatossággal kezelni, itt adódik a legtöbb lehetőség szubjektív tévedésre, de ez a módszer sem zárható ki.

A feldolgozás menete a fenti három módszer alkalmazásával a következő volt. Az első lépés a temető kronológiája megállapításánál azoknak a kategóriáknak vagy „típusoknak” meghatározása, amelyeknek kronológiai értékük van. A második: kapcsolatba hozni egymással ezeket. Vagyis azokat a meghatározó értékű (diagnostic) sírokat, amelyekben két vagy több hasonló típus van, durva kronológiai sorba rendezzük a bennük levő típusok horizontális stratigráfiája szerint. Ez a sorrend azután rendezhető úgy, hogy a szoros rokonságban levő sírok egymás mellé kerüljen a táblázaton; más szóval, a típusokat annyira sűrítjük, amennyire csak lehet a megfelelő oszlopban. Egyidejűleg a típusok esetleges sorrendjét úgy rendezzük át, hogy az újonnan megjelenő típusok az állandóan eső lejtőt megőrizze a táblázaton. Amint a sírok legmegfelelőbb elrendezését és a típusok koncentrációját elvégeztük, a következő logikai lépés lesz a sírok listájáról a nyilvánvalóan későbbi fokok kiemelése.

Ezzel a módszerrel Münsingenben 22 horizont volt javasolható, A–W jelzéssel. Néhány horizont stílusfázissá volt összevonható, olyan esetben, amikor a meghatározó típusok egész sora egyszerre volt használatban. Amint a végső sorrend és a meghatározó sírok interpretációja így összeállt, lehetséges volt néhány nem tipizálható darab és nem meghatározó jellegű sír beállítása is a relatív kronológiába. A fenti folyamat összegező eredménye a 123. táblázaton látható feldolgozás.

A módszer részletes felvázolása után végezte el H. a fenti lépéseket, meghatározta a kronológiai típusok fajtaí: három értékű fokozatot állapított meg. A párosan vagy csoportosan előforduló darabokat, amelyek egy vagy több, különböző sírban kerültek elő és ahol a jellegzetes hasonlóság alapján szoros kronológiai rokonság volt feltételezhető, „fajoknak” (species) nevezte, tömör fekete jelzéssel jelezte a táblázaton. A következő kategória a kevesebb kronológiai értékkel bíró „család” (families), amelynél a hasonlóság már nem volt akkora, hogy az egy műhelyben való készítés feltételezhető legyen. Ez a típus a táblázaton karika jelzést kapott. Végül a harmadik kategória a kronológiai szempontból legkisebb értéket jelentő tárgycsoport, az „osztály” (class), amely pont jelzéssel jelölt a táblázaton. Természetesen a temető nem minden tárgya volt beosztható a három kategóriába, néhány egyedi tárgy, amely stilisztikailag vagy tipológiailag fontos volt, külön jelzéssel (csillag) került be az összefoglalásba.

Nem követhetjük végig a felvázolt és igen érdekes feldolgozási folyamatot: a meghatározó értékű sírok által adott horizontok meghatározását; a horizontok sírjai és a temetőtérkép összevetését (3. ábra); ennek eredményeként a 22 horizont 6 fő és 2 átmeneti fázisra való bontását (4. ábra). A részletes elemzést a Wiedmer-féle kronológiával való összevetés és a két javasolt relatív időrend összehasonlító táblázata egészíti ki (5. ábra).

A publikáció III. része, — a kronológiai értékű típusok meghatározása — a munka fő gerincét jelenti. Éppen ezért nem értjük, hogy a feldolgozás szempont-

jából kiinduló és meghatározó fejezet miért került a könyv harmadik részébe, amely a munka használatát (sőt első olvasáskor még megértését is) nehezíti. A feldolgozás módszerének és ennek segítségével elért relatív időrendnek alapja ez a meghatározás — a többi vitatható vagy elvethető, amennyiben ennek megállapításait nem fogadjuk el.

A kelta- kutatók számára nélkülözhetetlen munkának ez a fejezete, a kronológiai táblázat és az egész temető síronkénti rajzos táblái jelentik legértékesebb részét. A magyar kutatás számára elsősorban a temetőfeldolgozás módszere — leletesorok hazai összeállításánál — a jelenleg folyó temetőközlések relatív időrendi tábláinál használható fel.

F. Petres Éva

H. Buschhausen, Die spätrömischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare. I. Teil: Katalog. Wiener Byzantinische Studien. IX. kötet Wien 1971. Hermann Böhlau Wien — Köln — Graz. 334 lap, 709 kép 199 táblán, 10 szöveg közti ábra.

A pannóniai római régészeti kutatás örömmel üdvözlí e nagyszerű munkát, mely már így csonkán is (eddig csak az első kötet, a katalógus rész jelent meg) alapvető kézikönyvvé vált mindazok számára, akik a Közép-Dunamedencében oly gyakran felszínre kerülő késő római ládika- borító, képes és figurális domborított bronzlemezekkel foglalkoznak. — Bár ennek az anyagsoportnak az össze- gyűjtésére részleges kísérletek már történtek Pannóniá- ban, Nagy Lajos, Radnóti Aladár és Gáspár Dorottya részéről, mégis a római birodalom területén található közel teljes leletanyag leírása és bemutatása csak most világítja meg a történeti, vallástörténeti, közigazgatási és művészeti kérdések megoldásának azokat a lehetősé- geit, melyek e tárgyakban rejlenek.

A scriniumokat követően a szerző a fémből, fából, kőből való reliquiáriumok katalógusát teszi közzé. — Már ebből a katalógusból is kiválglik célkitűzése, mely szerint ki kívánja dolgozni azokat a tartalmi és formai összefüggéseket, melyek a késő római fémscriniumok és a kora keresztény reliquiáriumok között vannak. Már a katalógus leíró részében is rámutat a tárgyak funk- ciójára az ókeresztény liturgia kultikus cselekményeinél.

Kitűnő, minden technikai és tematikai részletre kiter- jedő leírásban kapjuk az ábrázolások ikonográfiai vonat- kozásait, pogány és keresztény relációban egyaránt. Így egy eddig gyakran hangoztatott, de ilyen nagyszámú anyagon soha nem szemléltetett és bizonyított tény- t sikerül a szerzőnek rögzítenie, mely szerint a keresztény díszítő forma és kifejezőmód a császári ikonográfiában gyökerezik.

Miután Nagy Konstantin a kereszténységet álla- mvallássá emelte, az egyházi művészet új felada- tokat kapott, melyekkel hamarosan megbirkózott azáltal, hogy a pogány témájú képi megfogalmazásokat átvette, — új tartalommal telítve. — Komoly érdeme a könyvnek, hogy ezt az átalakulási folyamatot a tulajdon- képpen keresztény ikonográfia IV. századi kezdeteitől a kora bizánci időkig, a teljes kibontakozásig követi.

A második kötetben várja a kutatás a katalógusban már jelzett kiértékelő részt, melyet a szerző három szem- pont köré kíván csoportosítani: 1. a Konstantin-kori sír- díszítő művészet tartalmi gazdagodása; 2. a keresztény reliquiáriumok késő római scriniumokból való származ- tatása; 3. scriniumok és reliquiáriumok elhelyezésének hasonlóságai.

Helmut Buschhausen könyve, mely a Wiener Byzan- tinische Studien IX. köteteként jelent meg, nemesak kon- cepciójában érdemel elismerést, hanem a mű világos, áttekinthető szerkezetével könnyen kezelhető kéziköny- vet ad a kutatók kezébe. A jó minőségű fényképek és raj- zos rekonstrukciók mind az aprólékos ábrázolások jobb megértését segítik elő. — A kötet szerkezete és külső megjelenítése a szerzőt és a kiadót egyaránt dicséri.

B. Thomas Edit

Генинг, В. Ф., История населения Удмуртского При- камья в пияноборскую эпоху. Част I. Чегандинская куль- тура III. в. до н. э. — II. в. н. э. ВАН, 10. Свердловск- Ижевск, 1970. 224 lap, 30 tábla, 44 szöveg közti ábra. Част II. Археологические памятники чегандинской куль- туры III. в. до н. э. — II. в. н. э. ВАН, 11. Свердловск- Ижевск, 1971. 159 lap, 30 tábla, 47 szöveg közti ábra.

(Az udмурti Káma-vidék népeinek őstörténete a pjano- bori korszakban)

A magyar nép kialakulásával és őstörténetével fog- lalkozó szakemberek mindig különös érdeklődéssel figyel- ték a Káma-vidék régészeti kutatásának eredményeit. Ezt nyilvánvalóan a korábban igen népszerű és elterjedt kámai finnugor őshaza elmélettel magyarázhatjuk, vala- mint azzal, hogy jó néhányan ezt a vidéket tartották a magyarság kialakulása színterének is. A Káma-vidék régészete még egy másik szempontból is figyelemre méltó: máig ez a legjobban kutatott terület, ahol a régé- szeti korokban bizonyíthatóan finnugor népek éltek.

A kelet-európai vaskori kultúrák közt aligha van má- sik, melynek leletanyaga olyan jól ismert, mint az ana- nyinói (i. e. 8—3. sz.) és az azt követő pjánobori műveltsé- gé. Szpicin, Tallgren, Hudjakov, Zbrujeva és A. P. Szmirnov monográfiái óta azonban igen sok anyag került elő, különösen az 50-es évek nagy ásatásai alkalmával. Ezek a hiteles feltárások sok régi megfigyelés kiigazítá- sára, vagy pedig megerősítésére adtak lehetőséget, és mindenképpen szükségessé tették az egyes korszakok új szemléletű monografikus összefoglalását. Ezért fogadtuk örömmel N. A. Mazsitov munkáját a baskíriai bahmutyi- női, P. N. Sztárosztin könyvét pedig a Kazányi-környéki imenykovói műveltségről. V. F. Gening, a Szverdlovski Egyetem tanára, a Káma-vidék egyik legismertebb régész- kutatója, már több jelentős összefoglalást írt e terület emléktanyagáról. [Археологические памятники Удмуртии. Ижевск, 1958.; Азелинская культура III.—V. вв. ВАН, 5. (1963); Мазунинская культура в Среднем Прикамье. ВАН, 7. (1967)] Ebben a kétkötetes munkájában a Káma és Bjelaja egybefolyása vidékének i. e. 3.—i. u. II. századi régészeti emléktanyagát összegzi.

A technikai okok miatt két részre bontott munka első kötetében a szerző a vidék lakosságának gazdasági, társadalmi életét, hitvilágát, településrendszerét és anyagi műveltségének általános vonásait tárgyalja, míg a máso- dik kötet anyagközlő jellegű. A kényszerű megosztás miatt mindkét kötetet ugyanaz a harminc tábla zárja. Meglepetéssel olvassuk a bevezetőben, hogy a munka 1960-ban készült el. Hasonlóképpen sajnáljuk azt is, hogy ilyen hosszú idő után is csak 500 példányban jelent meg, tehát máris könyvritkaságnak számít.

Az alábbiakban nem kívánjuk részletesen elemezni a könyv mondanivalóját, mivel a kámai vaskori kultúrák rövid jellemzésére egy nemrég megjelent dolgozatunkban már kitértünk. (RF. Ser. II. Bp. 1973. 47—88.), melynek keretében a pjánoboriműveltségről is esett szó. (Uo. 55—58) Itt csupán néhány fontos — elsősorban vitás — kérdést érintünk.

Az olvasó már a munka címében új fogalommal találkozik, hiszen a szakirodalom eddig nem használta a „csegandai kultúra” elnevezést.

A Káma-vidék vaskori emléktanyagát korábban két egymást követő régészeti kultúrára osztották: a kora- vaskori anyaninói (i. e. 8—3. sz.) és az abból kialakuló pjánoborira (i. e. 3—i. sz. V. sz.). (Az utóbbi a Pjáníj Bor falu mellett 1880-ban előkerült leletekről kapta nevét, melyet A. A. Szpicin használt először 1901-ben megjelent munkájában.) Mindkét műveltség nagyjából ugyanazo- kat a területeket foglalta magába. (Vö. Здреева, А. В., МИА, 30. Москва, 1952.; Смирнов, А. П., МИА, 28. Москва, 1952.) Később az Anyaninót követő lelet- anyagot két nagy csoportba osztották: a felső-kámai gljagyenovói és az alsó-kámai pjánobori műveltségre. (A baskíriai, Bjelaja-menti emléktanyag a „kara-abizi kultúra” elnevezést kapta.) E műveltségek elkülönítése indokoltnak tűnik, bár közös származásuk miatt jelentős rokonsági szálak fűzik őket egybe. Ezt az ellentmondást

igyekezik feloldani ebben a munkájában V. F. Gening, amit a terminológiában is kifejezésre juttat. A pjánobori leletanyagot a legfontosabb lelőhelyről „csegandai kultúra”-nak nevezi, a „pjánobori” elnevezést pedig a minden bizonnyal egy etno-kulturális közösségbe sorolható, i. e. 3–i. sz. III. századi kámai régészeti kultúrák összefoglaló megnevezésére alkalmazza.

Az új terminológia bevezetésének helyességét természetesen a leletanyagot jól ismerő szovjet szakemberek dönthetik el. A kámai vaskori kultúrák korábbi elnevezése azonban igen elterjedtek nemcsak a szovjet, hanem a nemzetközi szakirodalomban is, ezért megváltoztatásukat csupán nagyon indokolt esetben tartjuk szükségesnek. A pjánobori kultúrával kapcsolatban azonban nem látjuk ezt elkerülhetetlennek. A kámai késővaszkori kultúrák közös elnevezését is problematikusnak látjuk. E műveltségekkel kapcsolatos nagyon sok kérdés ma még tisztázatlan, közös és elkülönítő vonásaik felkutatása még jobbra a jövő feladata.

A szerző — mint említettük — a Káma és Bjelaja egybefolyásának vidékén, egy jól körülhatárolható körzetben előkerült lelőhelyeket nevezi csegandai kultúráknak. E területen jól követhető az ananyinói műveltség lakosságának továbbélése az i. e. 3. század után. Az előző korszakhoz viszonyítva azonban ekkor jelentősen megnőtt a népsűrűség, amit a lelőhelyek nagy száma bizonyít. Gening ezt egyszerű társadalmi átalakulással magyarázza. Véleménye szerint ez a terület egy törzsszövetség szálláshelye. A lakosság viszonylag szűk területre való csoportosulásának másik oka pedig a déli steppei néptörzsek gyakoribbá váló támadásai voltak. Ezt igazolja a földvárak nagy száma is. A műveltség végét is a III. századi népmozgások idején a délről és délkeletről benyomuló népségek fegyveres hódítása okozta. A lakosság jelentős része nyugatra, a Vjátka folyó vidékére menekült, emlékeanyaguk itt az V–VI. századig kimutatható. A Káma-völgyében maradtak a jövevények (az itt kialakult III–VII. századi bahmutyinói — vagy Gening szerint mazunyinói — műveltség népsége) asszimiláltak.

A fentiek értelmében nem látjuk indokoltnak a Vjátka-völgyi lakosság külön kultúrába csoportosítását, hiszen annak emlékeanyaga minden lényeges vonásában megegyezik az ún. csegandaival. Ezenkívül a vjátkai lakosság i. e. 3–i. sz. III. századi emlékeanyaga sem különbözik a kámaiakétól, bár eddig még itt nem kerültek elő erre a korra keltezhető temetők, csupán a III–VI. századi azelinói és szuovorovói temetők ismertek. Ezt azonban minden bizonnyal e terület gyér kutatottságával magyarázhatjuk, nem pedig azzal — mint ezt V. F. Gening teszi —, hogy ez a terület lakatlan volt a kámai lakosság idevándorlása előtt. Ezért úgy véljük, hogy a kutatás jelenlegi eredményei alapján a Gening által csegadainak és azelinóinak nevezett csoportokat egységes „pjánobori műveltség” elnevezéssel jelölhetjük, amint ezt A. P. Szmirnov már nem egy alkalommal hangsúlyozta. (CA, 1964. N° 4. 240–246.; CA, 1968. N° 2. 68–71.)

Az említett kérdések is szemléltetik annak sürgető szükségességét, hogy a finnugor etnogenezis szempontjából oly fontos Káma-vidék vaskori leletanyagának felosztását egységes, modern módszertani alapelvek szerint kellene elvégezni. V. F. Gening ilyen irányú kísérleteit igen komoly kezdeményezésnek tartjuk, végleges megoldásként azonban azok több pontját nem tudjuk elfogadni.

A Gening által közzétett leletanyag jól szemlélteti a pjánobori lakosság gazdálkodását és társadalmi szerkezetét. A földművelésen és állattartáson alapuló gazdaságukat nagy gonddal vizsgálja a szerző. Következtetései szilárdnak tűnnek. (Például az állatok téli takarmányozásáról, a termesztett gabonafélékről stb.) Igen értékesek a pjánoboriak magasszintű vasműveltségét szemléltető leletek. (A csegandai telepen Kelet-Európa egyik legkorábbi vasolvasztója került elő.)

A társadalom alapegysége kétségtelenül a patriarchális nagycsalád volt. Emellett azonban a szerző felteszi, hogy ekkor még igen erősen éltek a matriarchátus egyes elemei. Ennek bizonyítékait viszont aligha fogadhatjuk el. Nem látjuk például igazoltnak, hogy az egyébként is kérdéses kapás földművelés kizárólag női foglalkozás lett

volna, ami előkelő társadalmi helyzetüket megalapozta. Fenntartással kell továbbá azt is fogadnunk, hogy a rézműveltség női mesterség volt (a férfiak csupán a vas megmunkálásával foglalkoztak), és ők készítették a szakirodalomból is jól ismert kiváló pjánobori női ékszerműveket. A gazdag női sírokat szintén nincs okunk a matriarchátus elemének tartani, mint azt a szerző teszi. Úgy véljük, az apai jogú nagycsaládok régészeti bizonyítékait már a korábbi ananyinóknál is kétséget kizáróan kimutatta a kutatás.

Meglehetősen bonyolultnak tűnik egyelőre a pjánobori műveltség lakossága etnikai hovatartozásának kérdése. A magyar őstörténetkutatásban felmerült az a gondolat, hogy bennük az ősmagyarságot kell látnunk. Az erre a területre vezető régészeti nyomokra László Gyula mutatott rá. [FA, VII. (1955) 122.], s feltette, hogy igazolható lesz a folyamatosság a késő pjánobori és a honfoglaláskori leletanyag közt. [Nyelvtud. Ért. 5 (1955) 40.] Hasonlóan vélekedett Moór Elemér is. [Acta Ethn. Hung. II. (1951) 134–136.; Acta Ling. Hung. X. (1960) 390–391.]

Az újabb kutatások — főként V. F. Gening szóban forgó monográfiája — alapján nagyon nehéz olyan jellemző régészeti nyomot találni a pjánobori területen, melyet a honfoglalóig tudnánk követni. A X. századi magyarság temetkezési szokásainak egyes elemeihez (lovastemetkezés, szemfedők stb.) csak a későbbi Káma-vidéki emlékeanyagban találunk párhuzamokat (lomóvátóví kultúra, Midlany-Saj, Tankejevka stb.). Ennek ellenére nem kerülheti el figyelmünket a pjánobori temetők néhány hasznosítható tanulsága, például az övek kioldása, az — egyébként más jellegű — női korongok viselete, amire már Dienes István is utalt [Arch. Ért. 96 (1969) 117.], vagy a női öltözetek gazdag díszei. Ezek azonban nem igazolnak népiségi azonosságot, csupán egy — minden bizonnyal rokon — népségnek a magyarsághoz hasonló hiedelmeit és viseletét szemléltetik.

A pjánoboriak további sorsával kapcsolatban minden bizonnyal egyetérthetünk V. F. Geninggel, aki szerint utódaik a marik és az udmurtok kialakulásában játszottak fontos szerepet, bár még ennek igazolásához is sokat kell tennie a jövőben a kutatásnak.

A fentebb érintett néhány vitatott kérdés nem csökkenti Gening munkájának igen jelentős érdemeit, melyek közül elsősorban példás anyagközlését szeretnénk kiemelni. Sok hasonló munkára lenne szükségünk, hogy a kámai régészeti kultúrák kérdésében a mainál jóval világosabban lássunk. Sajnos, gyakran csupán elméleti fejtegetésekkel találkozunk, anélkül, hogy a szerzők a bizonyító leletanyagot is megfelelő színvonalon az olvasó elé tárnák. V. F. Gening csaknem minden munkáját kivételként említhetjük. Ezt a könyvét ezenkívül szellemes elemzései és széleskörű elméleti kitekintése is élvezetes, gondolatokat ébresztő olvasmánnyá teszi.

Fodor István

H. Bach — S. Dušek, Slawen in Thüringen. Geschichte und Anthropologie im 10. bis 12. Jahrhundert. Nach den Ausgrabungen bei Espenfeld. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Thüringens 2. Weimar 1971. 26 lap, 47 tábla, 6 szöveg közti ábra.

Részben már a monográfia alcímei is utalnak a feldolgozás fő célkitűzéseire, melyeket S. Dušek körvonalaz bővebben a régészeti rész elé szánt bevezetésben. A szerző ebben a részben rövid kritikát ismertetést is nyújt az 1923 óta megjelent, Thüringia középkori szláv népséggel foglalkozó irodalomról, kiemelve, hogy az első objektív képet a német–szláv kapcsolatokról Rempel vizsgálta a második világháború után [1949]. A kutatás legnagyobb nehézségének a régészeti feltárások hiányosságát tarthatjuk és éppen ezért is van nagy jelentősége az Espenfeld (Kr. Arnstadt) mellett feltárt (ásatások: 1957–1963) X–XII. századi temetőnek (a kronológia kérdései részletesen: 40 skk. o.). A 438 síros temető egyrészt a további kutatásokhoz jelent fontos támpontot, de ezen túlmenően, a köré csoportosítható eddig ismert

leletanyagon keresztül kísérlet történhet arra is, hogy a thüringiai szlávok történeti problematikája új megvilágításba kerüljön. Így a bevezetés végén adott problémamefelvetések egyrészt részletkérdésekre, másrészt átfogó kérdésekre vonatkoznak: az anyagi kultúra kronológiája, a szláv faluközösségek gazdasági és politikai helyzete, a Saaletől nyugatra élő szlávok kereszténysége.

A monográfia tartalmilag három fő részre oszlik: régészeti rész (S. Dušek), embertani rész (H. Bach – A. Bach) és sírkatalógus (S. Dušek – A. Bach). Mindhárom fejezetet a nagyfokú precizitás jellemzi, az egy-egy kisebb témakör sokoldalú elemzését különösen a régészeti feldolgozásban kapjuk, mely a szerző történeti szemléleti módját tükrözi. Az anyag áttekintését a kötethez mellékelt táblázat könnyíti meg, ez a leleteket fő- és altípusaik szerinti megoszlásban közli, feltüntetve a leglényegesebb embertani adatokat is. A sírkatalógus érdekmentes kell említeni a régészeti és embertani adatok együttes regisztrálását, mely a kölcsönös tájékozódást segíti elő.

A régészeti értékelést a rítus ismertetése és analízise vezeti be. A jelenségek alapján S. Dušek azt a következtetést vonja le, hogy bár a temetőben észlelt jelenségek teljes egészükben otthonosak a nyugati szlávoknál, de egy olyan „átmeneti” területen, mint a Saale-től nyugatra fekvő vidék, az etnikai hovatartozást csupán a rítus alapján eldönteni nem lehet, hiszen az egyes jelenségek a frank, német temetőkben is előfordulnak. Magyarországi analógiákra is találunk hivatkozásokat: az espenfeldi temetőben is előfordultak olyan sírok, melyekben a váz mellkasán egymást keresztezve feküdtek a karok, a halimbai első sírcsoport vázaihoz hasonlóan. A részletes elemzés, illetve a vélemények áttekintése után a szerző arra az eredményre jut, hogy e szokást sem bizonyos etnikai, sem társadalmi, sem korcsoportokhoz kötni nem lehet.

A régészeti leletanyag értékelésénél a szerző először a temető leletgazdagságát emeli ki, arra is rámutatva, hogy elenyészően csekély kivétellel nem „mellékletekről” van itt szó, hanem a ruházattal, viselettel összefüggő tárgyakról. Ezeket S. Dušek először nemek szerint csoportosítva ismerteti, majd az egyes típusok részletes elemzése következik. Meg kell említeni a kerámia teljes hiányát: a temető ebben a tekintetben, mint több más vonatkozásban is, a Rempel által már korábban (1966) megrajzolt képbe illeszkedik, vagyis, hogy a Saale-től nyugatra élő szláv temetőkben nincsen kerámiameléklet. Egy másik lényeges megfigyelés: az espenfeldi régészeti anyag teljesen különbözik az egykorú német temetők anyagától, részben a tárgytipusok tekintetében, de részben már magában abban is, hogy a halottakat a szláv temetőben viseleti tárgyakkal temették el. Mindez, összevetve a rítusjelenségekkel, a temetőt a nyugati szláv körbe utalja.

A régészeti anyag közül különösen két típus érdemel figyelmet. A nagyszámú S-végű hajkarikák 4 típuscsoport között oszlanak meg; ezeket a csoportokat a szerző igen gondos elemzés alapján állítja fel, datálásuknál első sorban a pénzzel datált együttesekre támaszkodva. Kitérés történik a hajkarikák etnikumjelző szerepére is, de ebben a részben a szerző már eltekint a kérdés gondos elemzésétől, elég itt példának a csehszlovákiai és a magyar kutatással kapcsolatos megjegyzését idézni: „In der tschechoslowakischen und ungarischen Forschung ist ebenso die Ansicht verbreitet, dass die Schläfenringe slawisch seien” (29. o.). A másik jelentős lelettypust a gyöngyök képviselik, ezek gondos tipológiai osztályozására is jó példát nyerünk. A hegyikristály, ametiszt és karneol gyöngyökről egy olyan áttekintő táblázatot is közöl a szerző, mely 186 lelőhely gyöngyanyagát ismerteti, közzétéve a datálásra vonatkozó adatokat is, illetve a lelőhelyre vonatkozó irodalmat (84 – 94. o.). A gyöngyök ilyen nagyarányú áttekintése nem öncélú, a későbbiek folyamán, az adatokat kiegészítve a petrográfiai-mineralógiai vizsgálatok eredményeivel, fontos alapot nyújt az espenfeldi közösség gazdasági életének körvonalázásához. Főleg a féldrágákából készült ékszerek elemzése alapján jut S. Dušek arra a következtetésre, hogy a közösség legfontosabb gazdasági alapját a kereskedelem képezte és hogy e vidék szlávjai aktívan kapcsolódtak be

abba a nemzetközi kereskedelembe, melyet a nagy Kiev–Erfurt Ny–K-i kereskedelmi út és az Erfurton keresztülhaladó É–D-i irányú úthálózat biztosított.

Az espenfeldi közösség társadalmi rendjével kapcsolatosak a temető „benépesülésének” rendjével foglalkozó elemzések. Négy sírcsoport különül el egymástól, ezeken belül az egyes temetkezések különböző periódusokba tartoznak, vagyis a csoportok több generáción keresztül használt „családi” temetkezőhelyeket képviselnek, család alatt olyan csoportokat értve, melyek vérokonsági és gazdasági egységekként éltek egy-egy birtokegységen. Itt tehát először kap a kutatás adatokat a thüringiai szláv falusi lakosság belső népességbiológiai struktúrájára, mely adatok a kora középkori és a jelenlegi szorb közösségek életének párhuzamaira is rámutatnak.

Igen tanulságosak azok az elemzések, melyek a leletanyag számszerű és érték szerinti megosztódásán, illetve nemek és korcsoportok szerinti megosztódásán alapulnak. Határozottan kimutatható az egyes sírcsoportok közötti különbség, mely a sírcsoportokhoz köthető kisebb közösségek közötti vagyoni különbségekre mutat. Továbbá arra, hogy a vagyoni differenciáltság fokozódásával 1100-tól lehet számolni. Hogy ezt a folyamatot mi siettetette, arra már korábban történt ezen ismertetésben utalás: a kereskedelem fellendülése. Ehhez most még azt lehet hozzáfűzni, hogy Espenfeld csupán mintegy 2 km-re fekszik Erfurttól, a kereskedelembe való aktív részvétel lehetőségei tehát adottak voltak, és az a jólét, melyet ez a foglalkozás az espenfeldi szlávok számára biztosított, jól lemérhető a leletanyag értékén is. A leletanyag még távolabbra is mutat: egy szabad szláv népességre, melynek életszínvonalra nem volt alacsonyabb a német parasztokénál. A két népesség közötti békés kapcsolatokra a szláv helynévanyag megoszlása utal, a nyelvészet eredményeit E. Dušek szintén felhasználja, ami ismét a komplex metódusra való törekvésre utal. Valóban a monográfia fő érdeme, hogy az eredmények az egyes kérdések sokoldalú vizsgálatán, ugyanakkor pontos régészeti analíziseken épülnek.

Cs. Sós Ágnes

G. P. Fehring, Unterreggenbach. Kirchen, Herrensitz, Siedlungsbereiche. Forschungen u. Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg. 1. kötet. Stuttgart, 1972. Müller und Gräff V. Szövegkötet 311 lap, táblakötet 117 tábla, melléklet 83 rajzos tábla.

A monográfia Baden-Württemberg középkori régészeti szolgáló sorozat első köteteként jelent meg, jelezve a további feldolgozásokat. Szerkezetiileg a könyv a nagyszabású ásatások részletes feldolgozásainak mintájára több önálló fejezetből áll. Így az ásató megfigyeléseinek részletes közreadása (29 – 143. o.), majd a végeredmények, levonható következtetések után (145 – 151. o.) helyet kaphattak az egyes leletfajták részletes, specialisták által készített kiértékelései is (153 – 240. o.). Ezek sorában a lelőhely prehistorikus leletei, középkori kisleletek (fegyverek, szerszámok, veretek, csatok stb.), kerámia, középkori kőfaragványok, oszlopfejek, freskómaradványok önálló feldolgozásai szerepelnek. Ezt követik a természettudományi vizsgálatok eredményei (241 – 276. o.), antropológiai anyag, dendrokronológia, gabonamagvak, bronz- és vasminták vizsgálata, állatcsontanyag. A szövegkötetet a levéltári forrásanyag részletes közlése zárja. A 2. és 3. kötetet a fényképanyag és a rajzanyag képezi, utóbbi kiemelhető lapokon, ami a felhasználást jelentősen megkönnyíti. (Az ásatási alaprajzok 1 : 100, a metszetek 1 : 30, a leletek zömmel 1 : 2 léptékben.)

Maga a feldolgozási forma a Rajna-vidéki ásatási publikációk módszerét követve katalógusszerű, a megfigyeléseket, objektumokat, rétegeket, sírokat a relatív kronológiai periódusok szerint szétválasztva és számozva közli, mindenütt utalva a megfelelő ásatási rajzra és fotóra. Ebből is látható az ásatásnál követett szigorú rendszeresség, melynek azonban túlságos alaposságából következik, hogy a jelentéktelen, vagy csak többszáz éves pon-

tatlansággal meghatározható kerámiatöredékek felsorolása és más, szerintünk csupán az ásatási naplóba tartozó megfigyelés *feleslegesen terheli a publikációt*, elvonja a figyelmet a valóban fontosról.

A 9 év alatt végzett ásatás eredményeként 1 bazilika, 1 plébániatemplom és lakóépületmaradványok kerültek elő. A bazilika kriptája stíluskritikai meghatározás szerint még a IX. sz. elején épült (oszlopfejezetek). A karoling templomot rövidesen átépítik. Mellette plébániatemplom áll, előzménye VIII–IX. sz.-ra tehető, kisméretű, egyenes szentélyzáródású templom (meghatározó leletei nincsenek). Ez a „templomesalád” kolostorra, püspöki székhelyekre jellemző megoldás, itt feudális alapítványra gondolhatunk, melyhez nyomaiban jelzett urasági kő és fa lakóépület tartozott. (Tulajdonosának feudális rangjára utal a vadállatesontok nagy százaléka!)

— A XI. sz. első felében nagyarányú átépítések következnek: a bazilika háromhajós-kereszthajós formát kap, hossza 48 m. Kriptája csarnokszerűvé bővül, két lépcsőlejárattal. A kistemplom helyén kisméretű bazilika épül (pillérei a korábbiak alapfalaira kerülnek). Az urasági épület helyén 7×9,5 m-es kő lakótornyot építenek. A közelben későbbi gazdasági épületek nyomai mutatnak ki (fazekaskemence, szövőház, XII–XIII. sz.). Kiemelendő evvel kapcsolatban, hogy fazekasműhelyeket már más esetekben is kimutattak vár, vagy jelentős feudális urasági udvar mellett! A megfigyelt sövényfalas

szerkezetű házak alaprajzi rendszere nem volt tisztázható. Legutolsó periódusuk dendrokronológiai datálása: 1189–94. A lakótorony a XIII. sz. elején végleg leégett, ugyanekkor pusztulhatott el a két templom is. A XIII. sz. második felében a kisebbiket újra felépítik, s több átépítési periódussal ez mindvégig funkcióban is maradt. A feudális lakóépületek helyét később kisebb hűbéri birtokos gazdasága váltja fel, ezek szerint Unterregbach jelentős központi szerepet a VIII–XIII. sz. e. között vitt, majd elveszti jelentőségét. (Az ásatás fontosságára mutat, hogy történetét megvilágító korai forrásanyag tulajdonképpen nincsen, első adata 1033-ból a császári birtok eladományozásáról szól.)

Az ásató a Château Gaillard V. Colloque (Caen 1972) számára készített cikkében világítja meg ennek és más korai urasági székhelyeknek sorsát: szerepüket gyakran, így ez esetben is a késő középkori, magaslaton épített hegyi vár veszi át (alig 400 m távolságban).

A feldolgozás szerkezeti megoldásával, részletes anyagközlésével követendő példa lehet nagy ásatások esetében; a specialisták sorának bekapcsolása a kiértékeléshez biztos támaszt nyújtott. A már említett túlzásai, aránytalanságai e terület középkori régészetének hagyománytalanságából is adódhatnak, és könnyebben leküzdhetők, mint hazai gyakorlatunk sokszor ellenkező végletbe eső, fontos leleteket és meghatározásokat is elhagyó publikációi.

Holl Imre

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: 1973. II. 7. Terjedelem: 12,75 (A/5) ív

74.75.208 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

<i>Trogmayer Ottó</i> : Antropológiai Praktikum I. Paleoantropológiai metodikák	285
<i>Bóna István</i> : Underwater Archaeology. A nascent discipline	285
<i>Szilágyi János György</i> : G. Schwarz, Die griechische Kunst des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. im Spiegel der Anthologia Graeca	286
<i>F. Petres Eva</i> : F. R. Hodson, The La Tène Cemetery at Münsingen-Rain. Catalogue and Relative Chronology	287
<i>B. Thomas Edit</i> : H. Buschhausen, Die spätrömischen Metallserinia und frühchristlichen Reliquiare	288
<i>Fodor István</i> : Генинг, В. Ф., История населения Удмуртского Прикамья в пьяноборскую эпоху. Az udmurtiai Káma-vidék népeinek őstörténete a pjánobori korszakban. I—II. kötet	288
<i>Cs. Sós Ágnes</i> : H. Bach — S. Dušek, Slawen in Thüringen. Geschichte und Anthropologie im 10. bis 12. Jahrhundert. Nach den Ausgrabungen bei Espenfeld	289
<i>Holl Imre</i> : G. P. Fehring, Unterregenbach. Kirchen, Herrensitz, Siedlungsbereiche	280

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Д. Дерчени</i> : Гезе Энтц шестьдесят лет	155
--	-----

СТАТЬИ

<i>Т. Ковач</i> : Ранние бронзовые кинжалы с черенковой рукояткой в Карпатском бассейне	157
<i>П. Немет</i> : Предварительный отчет о первых трех годах археологических исследований сабольшского комитатского центра эпохи Арпадов (1969—1971 гг.)	167
<i>И. Холл</i> : Средневековые городские стены Шопрона IV	180

СООБЩЕНИЯ

<i>К. К. Вег</i> : Данные к вопросу о кельтских погребениях с повозками	208
<i>Дь. Парраги</i> : Алтарный камень Септимия Флакка из Аквинкума	219
<i>И. Веллер</i> : Замечания по поводу новых данных датировки группы вилл наместника в Аквинкуме	222
<i>К. Сирмай</i> : Портреты и головы статуй в Аквинкумском Музее	224
<i>Н. Паради</i> : Раскопки на пл. Сечени в г. Эстергеме	232

ОБОЗРЕНИЕ

<i>И. Том</i> : Заметки о римских каменных памятниках Саварии	250
<i>Е. Ф. Петреш</i> : Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого Общества в 1932 г.	256
Археологические исследования в 1972 г.	257

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

<i>О. Трогмайер</i> : Archäologische Forschungen 1969. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 2.	280
<i>Э. Том</i> : L. Barkóczy — A. Mócsy, Die römischen Inschriften Ungarns RIU 1.	281
<i>А. Ч. Шош</i> : László Gy., A népvándorlások művészete	281
<i>И. Фодор</i> : Dienes I., A honfoglaló magyarok	282
<i>И. Бона</i> : Alt-Thüringen XII том	283
<i>Э. Б. Томас</i> : Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Römische Abteilung. Toma 78(1971)2 1 79(1972)1	284
<i>О. Трогмайер</i> : Antropológiai Praktikum I. Paleoantropológiai metodikák	285
<i>И. Бона</i> : Underwater Archaeology. A nascent discipline	285
<i>Я. Дь. Силади</i> : G. Schwarz, Die griechische Kunst des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. im Spiegel der Anthologia Graeca	286
<i>Е. Ф. Петреш</i> : F. R. Hodson, The La Tène Cemetery at Münsingen-Rain. Catalogue and Relative Chronology ..	287
<i>Э. Б. Томас</i> : H. Buschhausen, Die spätrömischen Metallserinia und frühchristlichen Reliquiare	288
<i>И. Фодор</i> : Генинг, В. Ф., История населения Удмуртского Прикамья в пьяноборскую эпоху I—II	288
<i>А. Ч. Шош</i> ; H. Bach — S. Dušek, Slawen in Thüringen. Geschichte und Anthropologie im 10. bis 12. Jahrhundert. Nach Ausgrabungen bei Espenfeld	289
<i>И. Холл</i> : G. P. Fehring, Unterregenbach. Kirchen, Herrensitz, Siedlungsbereiche	290

TABLE DES MATIERES

<i>D. Dercsenyi: Géza Entz a soixante ans</i>	155
---	-----

ÉTUDES

<i>T. Kovács: Épées à plaque de poignée en bronze de l'âge du Bronze ancien dans le Bassin des Carpathes</i>	157
<i>P. Németh: Rapport préliminaire sur les trois premières années de la recherche archéologique dans le chef-lieu de l'époque arpadienne du comitat de Szabolcs (1969—1971)</i>	16
<i>I. Holl: Les murs médiévaux de l'enceinte de Sopron IV</i>	180

NOTES ET INFORMATIONS

<i>K. K.-Végh: Contribution à la question des enterrements à char celtiques</i>	208
<i>Gy. Parragi: La pierre d'autel de Septimius Flaccus à Aquincum</i>	210
<i>I. Wellner: Remarques sur les nouvelles données relatives à la datation du groupe de villas du légat d'Aquincum</i>	222
<i>K. Szirmai: Portraits et têtes de statues au Musée d'Aquincum</i>	22
<i>N. Parádi: Les fouilles exécutées sur la Place Széchenyi à Esztergom</i>	232

CHRONIQUE

<i>I. Tóth: Remarques sur les monuments lapidaires romains de Savaria</i>	25
<i>É. F.-Petres: L'activité archéologique en 1972 de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art</i>	250
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1972</i>	25

LIVRES

<i>O. Trogmayer: Archäologische Forschungen 1969. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 2</i>	280
<i>E. Tóth: L. Barkóczi — A. Mócsy, Die römischen Inschriften Ungarns. RIU 1</i>	28
<i>Á. Cs.-Sós: Gy. László, A népvándorláskor művészete (L'Art de l'époque des invasions)</i>	28
<i>I. Fodor: I. Dienes, A honfoglaló magyarok (Les Hongrois conquérants)</i>	28
<i>I. Bóna: Alt-Thüringen, Tome XII.</i>	28
<i>E. B.-Thomas: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung, Tmes 78 (1971) 2 et 79 (1972) 1</i>	28
<i>O. Trogmayer: Antropológiai Praktikum I. Paleoantropológiai metodikák (Pratique anthropologique I. Méthodes paléoanthropologiques)</i>	280
<i>I. Bóna: Underwater Archaeology. A nascent discipline</i>	280
<i>J. Gy. Szilágyi: G. Schwarz, Die griechische Kunst des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. im Spiegel der Anthologia Graeca</i>	280
<i>É. F.-Petres: F. R. Hodson, The La Tène Cemetery at Münsingen-Rain. Catalogue and Relative Chronology</i>	287
<i>E. B.-Thomas: H. Buschhausen, Die spätrömischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare</i>	288
<i>I. Fodor: (La protohistoire des peuples de la région de Kama d'Udmurtia à l'époque de Pjanobor Tmes I—II.</i>	288
<i>Á. Cs.-Sós: H. Bach — S. Dušek, Slaven in Thüringen. Geschichte und Anthropologie im 10. bis 12. Jahrhundert. Nach den Ausgrabungen bei Espenfeld</i>	288
<i>I. Holl: G. P. Fehring, Unterregenbach. Kirchen, Herrnsitz, Siedlungsberichte</i>	28

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI. 1900 Budapest V., József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára, az AKADÉMIAI KIADÓ-nál. 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010, pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488, és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 50,— Ft.

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárusítóhelyen vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Példányonkénti ára: 32,— Ft.